PONTICA

XLIV

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2011

PONTICA

XLIV

2011

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE
CONSTANŢA

PONTICA

Anuar al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Annuaire du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanţa

Colegiul de redacţie/ Collège de rédaction :
ALEXANDRU AVRAM (Le Mans)
ALEXANDRU BARNEA (Bucureşti)
MARIA BĂRBULESCU (Constanţa)
MANFRED OPPERMANN (Halle/Sa.)
ŞERBAN PAPACOSTEA (Bucureşti)
ALEXANDRU SUCEVEANU (Bucureşti)

Redactor şef/ Rédacteur en chef:
LIVIA BUZOIANU (Constanţa)

Comitetul de redacţie:
CONSTANTIN CHERA (Constanţa)
GABRIEL CUSTUREA (Constanţa)
VALENTINA VOINEA (Constanţa)

Secretar de redacţie/ Sécrétaire de rédaction:
IRINA NASTASI (Constanţa)

Informatică editorială/ Informatique éditoriale:
ADA-ADINA MARCU (Constanţa)
VASILICA PODARIU (Constanţa)

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763; e-mail: liviabuzoianu@ yahoo.com

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763;
e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

PONTICA ediţie online/ PONTICA en-ligne edition : www.revistapontica.wordpress.com

ISSN 1013-4247
ISSN (online/en-ligne) **2247 – 9341**
ISBN 973-7951-29-8

Volum dedicat memoriei arheologului

Mihai Irimia

Volume dédié à la mémoire de l'archéologue

Mihai Irimia

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

PRO MEMORIA

Mihai Irimia..... 11

ALEXANDRU SUCEVEANU
Încrâncenare şi serenitate
Acharnement et sérénité..... 17

MIHAI IRIMIA
Depozitul de piese de făurărie de la Ţibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanţa), 1997 – 1998
Der Werkstatthortfund von Ţibrinu (Gem. Mircea Vodă, Bez. Constanţa), 1997-1998..... 23

VARIA HISTORICA

NECULAI BOLOHAN
Trying to Define and Deal with "Buffer territories" in the West Pontic Late Bronze Age 71

NICOLAE ALEXANDRU
Notă despre fondarea oraşuluI Callatis
Note about Callatis City Foundation..... 83

AUREL RUSTOIU
Celto - Pontica. Connections of the Celts from Transylvania with the Black Sea 91

MANFRED OPPERMANN
Die Göttin Hera im Ostbalkanraum zwischen Donau und Rhodopen während der Römerzeit 113

ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (I)..... 137
MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU, TRAIAN CLIANTE
Inscriptions inédites de la Dobroudja romaine 141
CLAUDIU MUNTEANU
Canale navigabile artificiale romane din provinciile renane şi dunărene
Roman Artificial Navigable Channels in Rhenan and Danubian Provinces..... 157
CONSTANTIN NICOLAE
Carsium – Hârşova. Note de toponimie
Carsium – Hârşova. Notes on Toponimy 183
RADU OTA
Noi consideraţii cu privire la apariţia paleocreştinismului în Dacia romană
New Considerations Regarding the Appearance of Early Christianity in Roman Dacia..... 197
GEORGI ATANASOV
À propos du martyre de Saint Émilien de Durostorum (Silistra)..... 211
VALENTINA VOINEA, BARTŁOMIEJ SZMONIEWSKI
Din nou despre peştera Casian
Anew about Casian Cave..... 221

ARCHAEOLOGICA

DIMITAR CHERNAKOV
Late Chalcolithic Foundation Burial of a Child at Kosharna Tell.... 241
VALERIU SÎRBU
Două pumnale de tip *sica* din colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a României
Deux poignards du type *sica* dans les collections du Musée National d'Histoire de la Roumanie..... 251
LAURENŢIU RADU, AUREL STĂNICĂ
O descoperire carpică la Noviodunum
A Carpic Discovery in Noviodunum 259
VIORICA RUSU-BOLINDEŢ
Lămpi de perioadă romană timpurie de la *Histria*. Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană
Lamps from the Early Roman Times at Histria. An Introduction on the Activity of the Lamp Producing Workshops in Roman Dobrudja..... 269

MARIAN MOCANU
Ceramica romană târzie cu decor ştampilat descoperită la (L?)Ibida
La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à (L?)Ibida..... 293
MIHAIL ZAHARIADE
Towards a Historical Geography of *Extrema Scythiae Minoris*. A Land Survey of the South-East Shoreline of the Dunavăţ Peninsula Results and Perspectives..... 311
GHIORGHE PAPUC, MIHAI IONESCU, ROBERT CONSTANTIN
Les aqueducs de la cité romaine de Tropaeum Traiani..... 323
MIHAI IONESCU, GHIORGHE PAPUC, MIHAI SÂMPETRU
Recherches archéologiques de la fortification annexe de la cité Tropaeum Traiani (1990-2006)..... 343
EMILIAN GAMUREAC
Some Pottery Findings Outside Ulmetum City Walls..... 367
CRISTIAN SCHUSTER, TRAIAN POPA
Notă cu privire la vestigiile culturii Dridu de la Mironeşti, judeţul Giurgiu
Anmerkung hinsichtlich der Spuren der Dridu-Kultur in Mironeşti, Bezirk Giurgiu..... 379
ZENO KARL PINTER, CĂTĂLIN IONUŢ DOBRINESCU, AUREL DRAGOTĂ, BEATRICE KELEMEN
Cercetări preliminare în necropola medievală de la Capidava (com. Topalu, jud. Constanţa)
Preliminary Research in Capidava Medieval Necropolis (Topalu com., Constanţa County)..... 387
GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, MIHAELA MĂNUCU-ADAMEŞTEANU
Studiu preliminar privind cruciuliţele descoperite în aşezarea de la Păcuiul lui Soare (secolele X-XV)
Étude préliminaire des petites croix découvertes dans l'établissement de Păcuiul lui Soare (X^e^-XVe siècles)..... 401

NUMISMATICA
NOMISMATA

GABRIEL TALMAŢCHI
Aspecte ale circulaţiei şi penetraţiei monetare în teritoriul pontic (secolele VI-I a. Chr.)
Monetary Circulation and Penetration Aspects in Pontic Territory (6th – 1st cent. BC)..... 449

THEODOR ISVORANU
Monede greceşti de la Tomis, în colecţia Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"
Greek Coins from Tomis in the Collection of „Vasile Pârvan" Archaeology Institute..... 473
STELUŢA GRĂMĂTICU, VIRGIL IONIŢĂ
Un pond de plumb din vremea lui Antoninus Pius
Un poids en plomb du temps d' Antonin le Pieux..... 497
AUREL VÎLCU, AUREL DANIEL STĂNICĂ
Monede de aur bizantine descoperite la Nufăru (jud. Tulcea)
Monnaies byzantines d'or trouvées à Nufăru (dép. de Tulcea)..... 503

RECENZII
COMPTES RENDUS

Ancient Sacral Monuments in the Black Sea, edited by Elias K. Petropoulos & Alexander A. Maslennikov, Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., 2010, 576 p (Victor COJOCARU)..... 517
Mihai Irimia, Niculae Conovici, Anca Ganciu, *Sondajul arheologic de la Satu Nou- "Vadu Vacilor"*, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, 2011, 326 p (Livia BUZOIANU)..... 527
Raymund Netzhammer, *Din România. Incursiuni prin această ţară şi istoria ei*, Vol. I, 400 pagini, 103 ilustraţii în text, 1 hartă în anexă; Vol. II, 320 pagini, 115 ilustraţii în text, Editura Humanitas, Bucureşti, 2010 (Zeno Karl PINTER)..... 531

Intrări de carte străină în biblioteca M.I.N.A.C. (2011) (Georgeta Haşotti)..... 535
Lista abrevierilor..... 545

PRO MEMORIA

MIHAI IRIMIA

La sfârşitul lunii februarie, lumea arheologică a suferit o ireparabilă pierdere prin încetarea din viaţă a lui Mihai Irimia. Încercând să scriu despre Mihai Irimia am căutat o definiţie a omului. În locul unei definiţii am ales însă o concluzie: "a fost un OM!". Enunţul, de o tulburătoare simplitate, rezumă parcursul unei vieţi cu trăiri, sentimente, atitudini, realizări, speranţe. Având de toate acestea parte, Mihai Irimia le-a înnobilat cu sufletul său curat, caracterul frumos şi gândirea generoasă. La un bilanţ aniversar din 2007 (*Mihai Irimia la 65 de ani*) ne doream să-l avem mult timp alături. La acea dată lista lucrărilor ştiinţifice număra trei cărţi şi peste 100 de articole, note, rapoarte, cronici arheologice, rezumate şi recenzii publicate în reviste prestigioase din ţară şi străinătate. Arheologul Mihai Irimia nu spusese însă totul. După nici 4 ani listei iniţiale i se vor adăuga noi contribuţii: o carte şi alte 15 articole. Cartea- *"Sondajul arheologic de la Satu Nou-"Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanţa),*- este rezultatul unui proiect comun cu colegul de şantier şi prietenul Niculae Conovici. Rămas singur, după dispariţia prietenului, să ducă la capăt proiectul, Mihai Irimia şi-a asociat, spre final, colaborarea cu Anca Ganciu de la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" din Bucureşti. A considerat întotdeauna o onoare împrejurarea de a semna în calitate de coautor o contribuţie ştiinţifică şi de a-şi omagia colegii. O făcea cu dăruire şi sinceritate; amintirile îmbrăcau o haină literară, iar dincolo de cuvinte se citea afecţiunea deosebită faţă de oameni şi bucuria recunoaşterii valorilor.

Mai avea încă de scris. Cea mai mare parte a materialelor de la Satu Nou-Valea lui Voicu se afla în curs de prelucrare, urmând ca rezultatele să fie făcute cunoscute într-un viitor pe care şi-l dorea cât mai apropiat. Pe biroul de lucru şi la desenat erau materiale arheologice de la Ţibrinu; o nouă lucrare de doctorat aştepta să fie recenzată.

Lucra neobosit, lucra cu plăcere, lucra din obişnuinţă; era la întrecere cu timpul şi cu sine însuşi. Din păcate timpul nu a mai avut răbdare şi, brusc, omul s-a sfârşit. Nu şi opera. Moartea să fie, atunci, un punct sau doar o simplă virgulă?

Livia BUZOIANU

ADDENDA

Lucrări publicate în perioada 2007-2011

Cărţi

- Marius Belc, Mihai Irimia, *Analiza prin activare neutronică a unor piese antice,* Ovidius University Press, Constanţa 2004(2008), 165 p.
- Mihai Irimia, Niculae Conovici, Anca Ganciu, *Sondajul arheologic de la Satu Nou- "Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanţa),* Constanţa 2011, 326 p.

Studii

- *Fibule à inscription de la zone d'Izvoarele (comm. de Lipniţa, départ. de Constantza),* in Acta Musei Varnensis, V, Ancient Civilisations and the Sea. International conference a tribute to the 70th anniversary of Prof. Michail Lazarov, Varna, 13th-15th October, 2004, Varna 2007, 485-494.
- *Unele aspecte privind raporturile dintre spaţiul egean şi regiunile istro-pontice în Bronzul Târziu,* Revista română de studii eurasieatice, Ovidius University Press, an III, 1-2 (2007), 7-56.
- *Unele aspecte privind raporturile dintre traco-geţi şi greci în zona vest şi nord-vest pontică,* Memoria Antiquitatis 24 (2007), 371-418.
- *Les rapports entre les autochtones et les Grecs et le problème des emporia de la zone du Danube Inférieur,* in *Orgame/Argamum, Supplementa 1. À la recherche d'une colonie,* Bucarest 2006, 241-261.
- *Le site gétique de Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza), le lieu dit "Valea lui Voicu". Observations préliminaires,* in *Important Sites from the Pre-Roman and Roman time on the Lower Danube Valley (4th Century BC- 4th Century AD),* Supplementum Istros 14, Brăila 2007, 81-118 (în colab.).
- *Découvertes des timbres amphoriques dans la zone du lac de Taşaul,* in *ΦΙΛΙΑΣ XAPIN. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici,* Culture et civilisation au Bas-Danube, 25, Călăraşi 2008, 87-102.
- *Sceptre de piatră inedite din judeţul Constanţa şi unele consideraţii privind legăturile zonei vest-pontice cu spaţiul egean în Bronzul Târziu,* Pontica 41 (2008), 79-117.
- *Consideraţii privind amforele elenistice din aşezarea getică de la Satu Nou- "Vadu Vacilor",* Pontica 42 (2009), 71-115.
- *Un vârf de lance de bronz din zona Covasnei,* în *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare,* Constanţa 2008, 56-59.
- *Unele aspecte privind raporturile dintre spaţiul egean şi regiunile istro-pontice în Bronzul timpuriu,* Zargidava 8 (2009), 19-61.
- *Bastarnii şi sarmaţii- realităţi istorice la Dunărea de Jos şi percepţia lor în opera lui Ovidius,* în vol. *Interferenţe ovidiene,* Constanţa 2009, 111-121.
- *Pithoi from the getic settlement of Satu Nou- "Vadu-Vacilor" (commune of Oltina, Constanţa County),* in *Tracii şi vecinii lor în antichitate. Studia in honorem Valerii Sîrbu,* Brăila 2010, 257-268.
- *Considérations concernant la fin de la culture Coslogeni,* SCIVA 61 (2010), 1-2, 31-48.
- *Repere cronologice privind nivelurile timpurii ale aşezării getice de la Satu Nou- "Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa),* Thraco-Dacica, S.N. 2 (25),

2010 (sub tipar).

- *Centres de pouvoir gètes préromains au sud-ouest de la Dobroudja. Realités archéologiques et certaines considérations historiques*, Pontica 43 (2010), 83-128.
- *Regalitate şi aristocraţie la geţi între Carpaţi, Nistru şi Balcani (I)*, în *Lumină lină, Publicaţie dobrogeană de spiritualitate ortodoxă şi cultură românească*, nr. 2 mai 2011, 35-38.

Rezumate

- *Die Rhodos Amphoren aus der getischen Siedlung von Satu Nou "Vadu Vacilor" (Gem. Oltina, Kr. Constanţa)*, in Production and Trade of Amphorae in the Black Sea (PATABS), Third International Conference, Constanza 6-10 october 2009, Abstracts, 40-43.

Cronici, aniversări, necrologuri

- *Niculae Conovici (1948-2005)*, in *ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ, Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*, Călăraşi 2008, 9-21.
- *Alexandru Suceveanu- septuagenar. Vocaţia arheologului*, Pontica 43 (2010), 11-24.

*

Redacţia revistei a considerat o datorie faţă de cel dispărut şi faţă de cei care l-au preţuit şi omagiat să redea câteva din mesajele primite pe adresa instituţiei.

"Mihai Irimia a fost un om deosebit de bun la suflet, cinstit în tot ceea ce a făcut, incapabil de perfidie şi ură.

Am avut privilegiul de a fi mai aproape de el timp de 50 de ani şi pot declara cu mâna pe inimă că Mihai Irimia a fost cu adevărat unul dintre acei oameni pe care îi întâlneşti extrem de rar într-o viaţă întreagă, pentru că astfel de oameni sunt, din păcate, din ce în ce mai rari în lume. Mihai a fost un om de o modestie şi corectitudine exemplare. El nu putea, practic, să mintă, să înşele sau să trădeze. Şi, aşa cum sunt oamenii de o asemenea calitate, el credea că şi toţi cei care erau în preajma lui sunt la fel ca el. De aceea a avut parte şi de dezamăgiri şi suferinţe nedrepte.

Mihai Irimia era pasionat de profesia sa şi i s-a dăruit în întregime. Ca director de muzeu şi decan de facultate, Mihai Irimia a realizat multe lucruri frumoase care vor rămâne, în primul rând tinerilor arheologi pe care i-a îndrumat şi format. Vor rămâne ca lucrări de referinţă rezultatele cercetărilor sale ştiinţifice laborioase, între care şi ultima sa carte.

Fiind obişnuit de atâta vreme cu privirea sa senină şi glasul său plin de bunătate, nu îmi vine încă să cred că am pierdut un prieten atât de valoros. Mihai a fost un OM şi va rămâne ca o figură luminoasă în sufletele tuturor."

prof. univ. dr. Tahsin GEMIL
Universitatea "Babeş Bolyai", Cluj-Napoca

„Copleşit de durere, deplâng în modul cel mai profund pierderea prietenului şi a colegului MHAI IRIMIA. L-am iubit şi apreciat încă de pe la mijlocul anilor '60 ai secolului trecut. Ne-am fost alături unul altuia şi la bine şi la rău. A muncit mult, adesea chinuitor, astfel încât astăzi, când cred că poate fi considerat, pe drept cuvânt, regele preistoriei dobrogene, fiecare cuvânt aşternut de el pe hârtie trebuie citit şi răscitit, acesta dovedindu-i munca, seriozitatea şi simţul răspunderii. Nu mă aştept, în lumea haină pe care o trăim, ca mulţi tineri să-i urmeze pilda.Viitorul însă, poate mai luminos, îl va aşeza cu siguranţă pe piedestalul pe care îl merită, acela al marilor arheologi ai neamului românesc. Dumnezeu să-i dea odihna pe care a bine meritat-o!"

prof. univ. dr. Alexandru SUCEVEANU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti

„Profesor universitar şi director al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, pasionat şi neobosit cercetător al istoriei şi vestigiilor arheologice dobrogene, aproape o jumătate de secol, Mihai Irimia a stârnit pasiune şi a zidit conştiinţă profesională în zeci şi zeci de generaţii.

Autor a zeci de studii şi publicaţii de specialitate, sigur se vor găsi discipoli ai săi care să-i continue opera.

Omagiul nostru!"

Ministerul Culturii şi Patrimoniului Naţional

„Prin trecerea în eternitate a arheologului Mihai Irimia, comunitatea ştiinţifică şi toţi cei care l-au cunoscut au pierdut pe unul dintre cei mai dăruiţi slujitori ai muzei Clio. Multă vreme va mai trece până se va mai naşte un om atât de special, iubit, temut şi respectat, totodată, un profesionist, exigent cu ceilalţi, dar mai ales cu sine însuşi, un excelent pedagog şi un nepreţuit coleg, profesor şi om de cultură. Prezenţă discretă, dar omniprezentă, Mihai Irimia putea fi văzut la fiecare manifestare ştiinţifică organizată de MINAC, iar sub masca sa de om exigent se ascundea un suflet cald, care ştia să răspundă la orice salut cu cordialitate. Dumnezeu să-l odihnească!"

Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa

„Am aflat, cu surprindere, de dispariţia fulgerătoare a distinsului nostru coleg şi colaborator, conf. univ. dr. Mihai Irimia, personalitate de seamă a arheologiei româneşti şi apreciat cadru didactic, care a manifestat mereu faţă de colectivul muzeului din Piatra-Neamţ o evidentă prietenie, preţuirea noastră către domnia sa fiind, credem, la fel de mare.

Deşi a plecat de pe meleagurile nemţene cu mult timp în urmă, fiind legat, după cum se ştie, de frumoasa şi interesanta Dobroge, Mihai Irimia a revenit mereu, cu multă dragoste, pe plaiurile natale, prezenţa sa în mijlocul nostru constituind întotdeauna o mare bucurie. Ne aflăm în faţa despărţirii definitive de un mare arheolog, care a plecat dintre noi mult prea devreme, lăsând în urma sa multă tristeţe."

dr. Gheorghe DUMITROAIA
Complexul Muzeal Judeţean Neamţ

„Cine nu l-a cunoscut, cine nu i-a admirat rigurozitatea, cine nu ar fi dorit să facă săpături şi să înveţe lângă profesorul Irimia?! După 1990, profesorul Mihai Irimia s-a implicat, cu toată puterea sa de muncă, în crearea Facultăţii de Istorie şi Drept. S-ar putea spune că omul acesta s-a jertfit pe sine pentru profesia sa, pentru învăţământul superior constănţean."

prof. univ. dr. Valentin CIORBEA
Universitatea „Ovidius", Constanţa

„Un om căruia nimeni nu-i poate reproşa nimic decât că a muncit prea mult. Şi despre care toţi au amintiri frumoase. Un om rar, de o modestie copleşitoare, care a muncit enorm şi tăcut pentru fiecare izbândă din cariera sa. Înainte de toate a fost un arheolog perfecţionist. Ca profesor universitar a fost de o grijă uneori exagerată pentru pregătirea ştiinţifică a studenţilor. Ca om a fost de o cinste şi bunătate care radiau dintr-un zâmbet larg. Incapabil de viclenie, de duplicitate, de minciună. Dar care ştia să se facă ascultat atunci când trebuia. Şi respectat."

dr. Emilia CORBU
Muzeul Judeţean Ialomiţa, Slobozia

ÎNCRÂNCENARE ŞI SERENITATE

Alexandru SUCEVEANU*

Mots-clés: Scythia (Minor), Histria, Scythes, Grecs.
Cuvinte cheie: *Scythia (Minor), Histria, sciți, greci.*

Résumé: *Dans cette contribution, qui est un hommage dédié à la mémoire de Mihai Irimia, l'auteur procède à une comparaison entre l'étude de celui-ci concernant les Scythes et la Scythie Mineure (Pontica 33-34, 2000-2001, 299-317) et le compte – rendu de Nelu Zugravu à la monographie de la basilique épiscopale d'Histria (Classica et Christiana 3, 2008, 261-287), comparaison qui se justifie non seulement pour contreposer la profondeur et la sérénité de l'étude d'Irimia et l'acharnement du compte – rendu de Zugravu, mais aussi parce que ce dernier utilise d'une manière abusive une affirmation d'Irimia. En effet, tout en précisent l'étendue de la Scythie Mineure, plutôt vers le littoral de la mer Noire et non, comme on le pensait auparavant, dans toute l'actuelle Dobroudja, M. Irimia croît que les cités grecques se trouvaient probablement (notre soulignement) en dehors d'elle. Prenant à la lettre cette affirmation, Zugravu – dans son effort d'annuler toute trace de l'apostolat de St. André dans la Dobroudja –, essaye de faire une distinction artificielle entre la Scythie (Mineure) et les cités grecques. En réalité, l'affirmation d'Irimia ne concerne que les situations quand les villes grecques, dont personne – sauf Zugravu –, n'a jamais mis en doute leur constitution traditionnelle, se trouvaient sous l'autorité des rois indigènes. La Scythie (Mineure) reste, donc une réalité géographique et non administrative.*

Rezumat: *În această contribuție, care este un omagiu dedicat memoriei lui Mihai Irimia, autorul face o comparație între studiul acestuia cu privire la sciți şi Sciția Mică (Pontica 33-34, 2000-2001, 299-317) şi recenzia semnată de Nelu Zugravu la monografia basilicii episcopale de la Histria (Classica et Christiana 3, 2008, 261-287), comparație care se justifică nu numai pentru a contrapune profunzimea şi serenitatea studiului semnat de M. Irimia înverşunării recenziei semnate de Zugravu, dar şi pentru că ultimul utilizează într-o manieră abuzivă o afirmație a lui Irimia. Într-adevăr, precizând întinderea Scythiei Minor, mai degrabă spre litoralul Mării Negre şi nu, cum se credea mai înainte, în toată Dobrogea actuală, M. Irimia crede că cetățile greceşti se aflau probabil (s.n.) în afara ei. Luând literar această afirmație, Zugravu – în efortul de a anula*

* Alexandru Suceveanu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.

trecerea de apostolat a Sf. Andrei prin Dobrogea – încearcă să facă o distincţie artificială între Scythia (Mică) şi cetăţile greceşti.

În realitate, afirmaţia lui M. Irimia nu priveşte decât situaţiile în care oraşele greceşti (pentru care nimeni - în afara lui N. Zugravu – nu a pus vreodată la îndoială administraţia lor constituţională), se aflau sub autoritatea regilor indigeni. Scythia (Minor) rămâne, deci, o realitate geografică şi nu una administrativă.

Rândurile de mai jos sunt dedicate memoriei bunului meu prieten, Mihai Irimia. Nu am competenţa necesară, cu unele execepţii – cum se va vedea –, să-i discut întinsa sa operă ştiinţifică. Ajunge s-o citez pe prietena noastră comună, Maria Bărbulescu, care-mi spunea că orice subiect, respectiv descoperire, antamat de Mihai era practic epuizat de acesta, indiferent de epocă sau de domeniu. În ceea ce mă priveşte, mărturisesc, de pildă, că întregirea propusă de el pentru o ţiglă ştampilată descoperită la Gura Canliei, şi anume LEG XI PONT(*ica*) din Pontica 14 (1981), p. 111 mi-a dat un suport suplimentar pentru a susţine ideea constituirii unui sistem de apărare a coastelor dobrogene, în cadrul căruia legiunea XI Claudia îşi avea un rol bine definit, justificat de însuşi noul său cognomen (*Opuscula Scythica*, Bucureşti, 2009, p. 236, n. 114). Din păcate, zecile, dacă nu chiar sutele sale de contribuţii în domeniul în care era un adevărat rege neîncoronat, acela al preistoriei dobrogene, n-au apucat să fie înmănunchiate (cu excepţia ultimei apariţii din seria Bibliotheca Tomitana) într-una sau mai multe monografii. L-a costat mult această exagerată responsabilitate (este unul din puţinii autori căruia îi acord această circumstanţă, spre deosebire de cei care vor părăsi această lume, lăsând în urmă tone de materiale nepublicate), cum ar fi, de pildă, netitularizarea sa ca profesor, titlu pe care l-ar fi meritat cu prisosinţă. Doar pe patul de moarte i-a fost dat să-şi vadă volumul monografic, scris în colaborare cu un alt mare dispărut, Niculae Conovici (*Sondajul arheologic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanţa)*, Constanţa, 2011). O lacrimă i s-a scurs pe obrazu-i vlăguit, spun cei care i-au fost alături până în ultimul moment, lacrimă la care i le adăugăm pe cele ale noastre, cei care l-am iubit şi preţuit.

Nu numai nevoia de a contrapune, în cel mai pur spirit hegelian, serenitatea dintr-unul din cele mai importante studii ale celui dispărut (*Despre sciţi şi Sciţia Mică în ultimele secole ale mileniului I a. Chr.*, Pontica 33-34, 2000-2001, p. 299-317) cu încrâncenarea din recenzia cu care mă onorează eruditul cercetător ieşean Nelu Zugravu (*Histria XIII şi câteva probleme ale creştinismului timpuriu dobrogean*, Classica et Christiana 3, 2008, p. 261-287), la monografia *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucureşti, 2007, ci şi faptul că Zugravu îşi întemeiază una din obiecţii pe o pretinsă afirmaţie a lui Irimia, mă obligă să încep cu prezentarea pe scurt a recenziei cercetătorului ieşean.

Practic vorbind, acesta îmi contestă toate încheierile din paragraful dedicat evoluţiei creştinismului histrian (*op. cit.*, p. 130-144). Nu intenţionez să reiau aici răspunsurile mele. Atât cât era nevoie, am făcut-o în *Addenda et Corrigenda* la articolul nr. 14, din *Opuscula Scythica*, p. 286. Ceea ce n-am apucat să detaliez acolo este tonul folosit de Zugravu, la care l-am sfătuit, părinteşte, să renunţe. Inamicul nr. 1, continuă să fie, pentru Zugravu, profesorul Emilian Popescu.

Astfel „Emilian cel Vigilent" face parte din categoria acelor „lachei cu părul vopsit, sentenţioşi şi lipsiţi de onestitate, plătiţi, sărbătoriţi, medaliaţi şi onoraţi de autorităţile ecleziastice cu volume omagiale la vârste doar de ei ştiute şi, în consecinţă, devotaţi într-un mod mai mult decât dezagreabil comandamentelor Bisericii", „n-are nici un scrupul de natură epistemică", „sfidând orice regulă a unui demers ştiinţific onest" iar „opera fiindu-i minusculă, mediocră şi repetitivă". În sfârşit, încercarea profesorului Popescu de a explica desprinderea opiniilor sale de cele ale lui D.M. Pippidi este calificată de Zugravu ca având „inflexiuni ipocrite de popă preaîndatorat", „cu cuvinte de un servilism dezgustător şi de-a dreptul hilare prin sinceritatea prefăcută şi prin apelul *post-mortem* la autoritatea lui D.M. Pippidi", „unde atitudinea spăşită se îmbină cu obrăznicia şi impietatea". Desigur, piedestalul ştiinţific al profesorului Popescu n-are nevoie de reabilitarea mea. Dar, în spiritul unui minim bun simţ, nu-i pot împărtăşi lui Zugravu nici aprecierile globale despre demersul ştiinţific al profesorului Popescu şi pe care, astfel formulate, nu le pot califica altfel decât ca o blasfemie, nici cele referitoare la întinderea operei sale. Căci e greu de acceptat că o operă care cuprinde o contribuţie majoră la fasciculul I 35 din *Tabula Imperii Romani* (1969), culegerea de inscripţii greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România (1976), volumul *Christianitas Daco-Romana* (1994), care însumează cele mai importante studii referitoare la istoria creştinismului, în afară de cele câteva zeci de articole dedicate de profesorul Popescu antichităţilor greco-romane dobrogene, la care mai adaug faptul că de curând acesta a încredinţat tiparului volumul al patrulea din seria *Inscriptiones Scythiae Minoris*, să fie calificată de Zugravu ca „minusculă". În sfârşit nu pot fi de acord cu Zugravu nici în ceea ce priveşte încercarea de „disculpare" a profesorului Popescu, faţă de mentorul său, D.M. Pippidi; am trăit această perioadă, şi pot depune mărturie despre sinceritatea sentimentelor viitorului teolog faţă de marele savant.

Aprecierele la adresa mea sunt mult mai favorabile, atât în ceea ce priveşte capitolul rezervat stratigrafiei cât şi primele două paragrafe din cel destinat consideraţiilor arheologice şi istorice. Tonul devine mult mai aspru, atunci când – aşa cum spuneam–, aprigul cercetător ieşean trece la analiza ultimului paragraf din al treilea capitol, cel dedicat evoluţiei creştinismului histrian. Deşi sunt creditat „cu un simţ al nuanţelor atât de fin", „stârneşte mirare" „acceptarea cu atâta uşurinţă a acestor aşa-zise argumente". Alteori mi se ţin lecţii de metodă, atunci când recenzentul afirmă că „am dorit să-i amintim un principiu metodologic ce trebuie aplicat în analiza oricărui pasaj dintr-un izvor istoric, principiu pe care, neîndoielnic, Domnia sa, ca editor de surse îl cunoaşte: întotdeauna trebuie văzut contextul, respectiv ce este scris *înainte* şi *după*". Las pentru finalul acestor rânduri întrebarea dacă „mi-a trecut prin cap" ideea că grecii de la Histria s-ar fi considerat altceva decât grecii de la Histria, atât pentru că în ecuaţie intră, pe nedrept – cum vom vedea – şi numele lui Mihai Irimia, cât şi pentru că îmi dă posibilitatea să-mi apreciez atitudinea faţă de cercetătorul ieşean. Continui să-l consider o autoritate în materie, îi apreciez la cel mai înalt nivel erudiţia, uneori chiar originalitatea ideilor, aşa cum o afirmam încă din vremea redactării referatului meu la teza sa de doctorat, dar cred, tot atât de mult, că, folosind un asemenea limbaj, îşi va pierde în curând credibilitatea.

Un luminos exemplu i l-ar fi putut oferi chiar studiul lui Mihai Irimia referitor la sciţi şi Sciţia Mică, mai sus citat, şi pe care Zugravu l-a folosit în recenzia sa. Un studiu amplu, care-şi va dovedi în timp oportunitatea şi din care lipseşte orice accent critic. Dacă nu mă înşel, singurele obiecţii se referă la opiniile Tatianei Zlatkovskaia sau Kiril Juglev – potrivit cărora geţii ar fi dispărut încă din preziua cuceririi romane-, opinii considerate, elegant, ca fiind „de domeniul trecutului". Şi spun elegant, pentru că nici din istoriografia românească n-au lipsit ecouri ale acestora. Sunt trecute în revistă mai întâi izvoarele literare referitoare la geţi, apoi cele arheologice, care se grupează mai ales pe Dunăre, unde sunt comparabile cu cele din stânga fluviului. În ceea ce-i priveşte pe sciţi sunt evocate mai întâi descoperirile arheologice, care se concentrează spre litoral, apoi cele literare, care nu contrazic respectiva concentrare. După ce face un istoric al opiniilor referitoare la amplasarea corectă a Sciţiei Mici, de la W. Knechtel la V. Canarache şi, mai nou, la S.I. Andruh, M. Irimia evocă, pe bună dreptate, monedele regilor sciţi, descoperite şi ele preponderent în zona litorală. La capătul acestei analize, înţeleptul cercetător constănţean se simte în drept să afirme: „Pe baza datelor existente, se poate aprecia că Sciţia Mică (*Mikra Skythia*) reprezenta o zonă relativ restrânsă, respectiv aria sugerată de descoperirile arheologice şi numismatice. Ea se află în partea estică a Dobrogei, spre litoral (cuprinzând eventual şi unele porţiuni ale acestuia), aproximativ între Tomis şi Ekrene, probabil fără oraşele greceşti". Măcar la fel de importante mi se par a fi consideraţiile următoare ale autorului, referitoare la noţiunea geografică Tracia. Afirm acest lucru în măsura în care, odată omologată distincţia postulată de Irimia între Tracia dobrogeană la vest şi Sciţia Mică de la est, s-ar putea susţine existenţa unei unităţi geografice distincte denumită ….*ripa Thraciae* şi care să fi fost anexată, aşa cum o susţin de câteva decenii, abia de la Vespasian, şi nu concomitent, din vremea lui Claudius, cu viitoarea provincie Tracia de la sud de munţii Balcani (*Opuscula Scythica*, p. 97-114). Înţelept, matur, deliberat şi totodată lipsit de orice accente polemice, studiul lui M. Irimia constituie nu numai un lucid stadiu al chestiunii, ci poate genera şi alte direcţii de cercetare, motiv pentru care cred că i-l pot oferi ca model nu numai lui Zugravu, ci şi tuturor celor care şi-au dedicat vieţile studiului antichităţilor atât din Dobrogea cât şi de aiurea.

Ce şi cât a înţeles Zugravu din studiul lui M. Irimia rezultă din următorul citat din recenzia acestuia la monografia bazilicii episcopale de la Histria: „După opinia noastră, părerea că „Dobrogea actuală" a fost sinonimă cu *Scythia* (*Mikra Skythia*) e mai mult decât o exagerare, căci noţiunea din urmă desemna, aşa cum a demonstrat şi mai recent Mihai Irimia pe baze arheologice, numismatice şi literare, doar o zonă restrânsă din proximitatea coloniilor greceşti, *cele din urmă aflându-se în afara ei*; o probă, în acest sens, o constituie însuşi decretul *ISM* I, 15 invocat de dl. Suceveanu, din care aflăm, într-adevăr, că tracii lui Zoltes pătrunseseră „în Sciţia, *către oraşele greceşti*" (r. 15-16, subl. n.), dar acestea, deşi aflate „sub oblăduirea regelui Rhemaxos" (r. 16-17) erau entităţi separate, compuse, după toate regulile unei *polis*, din oraşul propriu-zis şi teritoriu (τὴν [τε χ]ώραν καὶ τὴν [πόλ]ι[ν] (r. 10), administrate şi apărate de grecii înşişi (r. 10-14), dincolo de care se găseau „ţara străină" şi „pământurile mai multor noroade" (…) (r. 16-17). Strabon însuşi face distincţie între „μικρὰ Σκυθία" (VII, 4, 5; 5, 12) şi

„partea de pe ţărmul Pontului de la „gura sacră" a Istrului până la şirul de munţi Haemus şi strâmtoarea Bizanţului (…), unde se găseau oraşele greceşti" (VII, 6, 1). În acest context ar fi interesant de ştiut dacă domnului Alexandru Suceveanu, care face cercetări la *Histria* de decenii, i-a trecut prin minte ideea că grecii de aici au avut vreodată conştiinţa că sunt altceva decât „poporul histrienilor" (δῆμος Ἰστριηνῶν) (*ISM* I, *passim*) şi că locuiesc în *Scythia*, şi nu în „cetatea histrienilor" (Ἰστριηνῶν πόλις) (*ISM* I, 89-93). Noi credem că asemenea posibilitate frizează absurdul, acelaşi lucru fiind valabil şi pentru celelalte oraşe greceşti, dar şi pentru locuitorii din interiorul sau de pe malul dunărean al ţinutului dintre Dunăre şi Mare. Prin urmare, cele „câteva conferinţe" n-au fost ţinute de Andrei în *Scythia* dobrogeană".

Pasajul este – s-o recunoaştem –, savuros şi el merită câteva suculente observaţii. Prima dintre acestea se referă la cunoştinţele de limbă greacă ale recenzentului. Acesta preia, fără să verifice şi textul grecesc, traducerea lui D.M. Pippidi a rândurilor 15-16 din inscripţia *ISM*, I, 15 „către oraşele greceşti" (desigur din motive stilistice), fără să observe, sau să-şi dea seama, că în textul grecesc se spune clar că tracii lui Zoltes „au pătruns… în Sciţia şi oraşele greceşti" ([…εἰς τε τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ἑ]λληνίδας πόλεις), redactorul documentului nefăcând distincţia pe care şi-ar fi dorit-o Zugravu. Tot astfel „ţara străină" şi „pământurile mai multor noroade" (*ibidem*, r. 17-18) nu înseamnă Sciţia ci realitatea de pe parcursul lungii călătorii pe care Agathocles al lui Antiphilos o va fi întreprins pentru a-i convinge pe traci să le cruţe cetatea. Nici textul lui Strabo nu pare a fi fost înţeles de recenzent mai bine. În niciunul din locurile indicate geograful din Amaseia nu face distincţia între Sciţia Mică şi oraşele greceşti. Mai mult chiar, mă tem că în înţelegerea pasajului VII, 5, 12, Zugravu s-a lăsat indus în eroare de traducerea greşită din *FHDR*, I, 1964, p. 249 a prepoziţiei περί cu „mai sus"; în realitate Strabo se referă la mlaştinile din aşa-numita Sciţia Mică şi la mai multe neamuri (tribali, misi, crobizi şi aşa-numiţii troglodiţi) "din jurul [oraşelor] Callatis, Tomis şi Histria" (περὶ Κάλλατιν καὶ Τομέα καὶ Ἴστρον).

Sfătuindu-l aşadar pe recenzent să nu se mai aventureze în interpretări de texte doar pe baza unor traduceri mai mult sau mai puţin corecte, un lucru rămâne clar: Dobrogea, sau doar o parte a acesteia, cum o susţine M. Irimia, se numea Sciţia Mică, fapt care îl incomodează grav pe Zugravu în încercarea, după părerea mea nereuşită, de a deplasa aria apostolatului Sf. Andrei din Dobrogea în nordul Mării Negre.

Trec peste alte incongruenţe din textul cercetătorului ieşean, cum ar fi de pildă remarca potrivit căreia în epoca romană nu exista o unitate administrativă cu numele de Sciţia (dar în nordul Mării Negre exista?) sau ignorarea, declarată, a textelor lui Ovidiu, la fel de clare în ceea ce priveşte locul său de exil, şi anume în cetatea tomitanilor din Sciţia, şi ajung la cea mai gravă acuzaţie, anume „dacă mi-a trecut prin cap" că grecii de la Histria s-ar fi putut considera altceva decât grecii de la Histria. Reamintindu-i că nici lui D.M. Pippidi (cel căruia înţeleg că Zugravu i-a rămas fidel, spre deosebire de „trădătorul" Emilian Popescu) nu „i-a trecut prin cap" o asemenea idee, câtă vreme, după ce identifică Σκυθία cu Μικρὰ Σκυθία şi *Scythia Minor* (*ISM*, I, p. 89), ne prezintă tribulaţiile lui Agathocles al lui Antiphilos întru salvarea cetăţii şi a teritoriului acesteia, Histria, aflată, desigur,

în zona numită în document Σκυθία, mărturisesc că nici pe mine (care n-am nici un motiv de fidelitate faţă de marele savant, ceea ce nu înseamnă că nu i-am apreciat suverana ştiinţă de carte, în pofida unor dispute inerente cercetării ştiinţifice) nu m-a zdruncinat o asemenea chestiune. În schimb, dacă lui Zugravu „i-a trecut prin cap" această idee, este limpede că el ignoră o uriaşă bibliografie, aceea a raporturilor dintre greci şi autohtoni, pentru care poate consulta remarcabila sinteză a Liviei Buzoianu, *Civilizaţia greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanţa, 2001.

Mă întorc din nou, în final, la limpezimea de cristal a studiului lui Mihai Irimia, care, reamintesc, afirmă că Sciţia Mică se afla în partea estică a Dobrogei, „probabil fără oraşele greceşti", iar nu sigur, cum ar rezulta din citatul lui Zugravu. Folosind înţeleptul „probabil", marele preistorician, tomitan însă prin adopţie, nu putea avea în vedere decât situaţii în care oraşele greceşti se aflau sub oblăduirea unor dinaşti locali, cum ar fi cazul chiar cu Histria de la cumpăna veacurilor III-II a. Chr., dependentă de Rhemaxos, fără ca aceasta să-i afecteze în vreun fel administraţia constituţională tradiţională. Ceea ce nu pare a fi înţeles aşadar Zugravu din studiul lui Irimia este că pentru acesta din urmă Sciţia (Mică) era o noţiune geografică şi nu administrativă.

Pierzându-l pe Mihai Irimia atât de timpuriu, familia arheologilor constănţeni, din care sper, cu mândrie, că fac parte, se vede privată nu numai de un suflet de excepţie ci şi de un savant, pe cât de profund, pe atât de reconfortant în serenitatea sa.

DEPOZITUL DE PIESE DE FĂURĂRIE DE LA ȚIBRINU (COM. MIRCEA VODĂ, JUD. CONSTANȚA), 1997 - 1998*

Mihai IRIMIA

Schlüsselwörter: Hort, Siedlung, Hallstatt, Metallgegenstände, Keramik.
Cuvinte cheie: *depozit, aşezare, Hallstatt, piese de metal, ceramică.*

Zusammenfassung: *Die Arbeit enthält den Katalog einer Hort-Grube, die am Ufer des künstlichen Sees Țibrinu (anderswann ein kleiner Wasserlauf) aufgefunden wurde. Das vorher geborgene und veröffentlichte Keramikmaterial hat hier eine Babadagtypsiedlung (Babadag II-Phase) identifiziert, die zur Zeit vom Wasser des Sees bedeckt ist. Die nachher unternommenen archäologischen Suchgrabungen haben in der Umgebung keinen anderen archäologischen Komplex angedeutet. Die im Katalog enthaltenen Gegenstände werden auf Kategorien beschrieben: Metallstücke (A), andere Stücke (B) und aus der Siedlung geborgene Stücke (C). Insgesamt werden 36 bronzene Gegenstände, 14 Steinartefakte und Keramik vom Autor beschrieben, mit etlichen Analogien aus dem Land. Die Metallstücke mit verschiedenen Bestimmungen sind überwiegend – Haushaltsgegenstände, Kleidungszubehör und einige Verzierungsgegenstände (oder Schmuckstücke).*

Für die Erkenntnis einer Verarbeitungswerkstatt wichtig erscheinen uns die bronzenen Giessüberreste, die Schlacke- und Rohbronzebruchstücke, die keramischen Schmelztiegel mit Giessschnabel (oder –Rinne) und die Giessformenbruchstücke aus Keramik oder Kalkstein.

Rezumat: *Lucrarea conține catalogul unei gropi-depozit, descoperite pe malul lacului artificial Țibrinu (altădată un mic curs de apă). Materialele ceramice recuperate anterior şi publicate au identificat aici o aşezare de tip Babadag (faza Babadag II), acoperită acum de apele lacului. Sondajele arheologice practicate ulterior nu au identificat în zonă vreun alt complex arheologic. Obiectele catalogate sunt prezentate pe categorii: piese de metal (A), alte piese (B) şi piese recuperate din aşezare (C). În total au fost descrise de autor 36 obiecte din bronz şi 14 artefacte din piatră şi ceramică, pentru care*

---

* Lucrare semnată de Mihai Irimia, rămasă în manuscris şi din păcate neterminată. Date fiind importanța descoperirii, volumul mare de muncă din partea autorului (prezentarea descoperirii, catalogarea pieselor, inclusiv notarea analogiilor şi ilustrația), revista consideră de datoria ei să pună în circuit ştiințific acest material. Pregătirea pentru tipar în această formă a fost făcută de Livia Buzoianu. O prezentare pe larg a descoperirii, cu valorificarea – tipologică şi cronologică a materialelor va fi pregătită pentru o revistă de specialitate din Germania, de dl. Tiberiu Bader.

s-au aflat numeroase analogii. Predominante sunt piesele de metal, cu destinaţii diverse – ustensile casnice, accesorii de îmbrăcăminte şi câteva obiecte decorative (sau de podoabă).

Importante pentru identificarea unui atelier de prelucrare ni se par resturile de turnare de bronz, fragmentele de zgură şi de bronz brut, lingurile-creuzet din ceramică cu cioc (sau şanţ) de turnare şi fragmentele de forme de turnat din ceramică şi calcar.

Depozitul de piese de făurărie.

Poziţia geografică a aşezării hallstattiene.

Situl se află la aproximativ 30 km E de Cernavodă şi la 2 km E de localitatea Ţibrinu. Acesta ocupa probabil o terasă din apropierea micului curs de apă transformat în perioada modernă în lac de acumulare.

Istoricul cercetărilor.

Primele menţiuni referitoare la vestigiile arheologice din zona localităţii Ţibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanţa) au fost făcute de E. Comşa, care menţionează descoperiri din epoca romană şi medievală[1]. Ulterior informaţiile s-au îmbogăţit prin identificarea şi cercetarea mai multor locuiri paleolitice[2].

Eugen Mihail, pasionatul investigator de teren al antichităţilor dobrogene, a depistat aşezarea hallstattiană din zona localităţii prin repetate şi meticuloase cercetări perieghetice efectuate în ultimul deceniu al secolului al XX-lea. Cu acest prilej a realizat o bogată colecţie de artefacte ce provin din zona aşezării hallstattiene, achiziţionate de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa în anul 2002. Despre unele dintre aceste descoperiri Eugen Mihail ne-a informat înaintea achiziţionării lor de către muzeu. Este vorba atât de recipientele ceramice şi de obiectele de lut (atribuite culturii Babadag), cât şi despre piesele recuperate din groapa – depozit prezentată în studiul de faţă. Cu această ocazie am putut vedea sumar atât materialul ceramic în cauză, cât şi locul descoperirii, participând, de altfel, la cercetarea resturilor gropii amintite (împreună cu Eugen Mihail şi cu colegul Gabriel Custurea) în ziua de 4 iunie 1998.

Materialul ceramic hallstattian din zona Ţibrinu, achiziţionat de muzeu, a fost publicat de colegii Sorin – Cristian Ailincăi şi Cătălin Dobrinescu[3]. Deoarece materialul ceramic a fost recuperat de descoperitor fără precizări privind complexele în care el a apărut, acesta a fost analizat mai ales din punct de vedere tipologic.

De asemenea, în perioada 24-30 septembrie 2003 au fost efectuate alte cercetări de suprafaţă pe malul lacului Ţibrinu[4]. Acestea au evidenţiat existenţa a numeroase fragmente ceramice caracteristice culturii Babadag, civilizaţiei getice (sec. IV-III a. Chr.), perioadei romano-bizantine şi celei medievale timpurii (sec. IX-XI p. Chr). Totodată, au fost efectuate două sondaje, S I (1 x 4 m) şi S II (1 x 4 m) situate la circa 50 m, respectiv 300 m de mal, într-un golf larg, pe ţărmul sudic

[1] COMŞA 1957, 326-327.
[2] PĂUNESCU 1999, 212-222.
[3] AILINCĂI, DOBRINESCU 2006, 135-157.
[4] JUGĂNARU *et alii*, 2003, 355-356.

al lacului. În sondajul S I, săpăturile s-au oprit la adâncimea de -1,80 m fără a atinge solul steril, apa freatică împiedicând finalizarea cercetării.

Stratigrafic, nu a fost identificat niciun nivel cultural sau complex arheologic în sondajele realizate, ci doar puţine fragmente ceramice atribuite culturilor Babadag şi Dridu (în S I). În sondajul S II, situat pe partea lină a unui deal, solul steril a apărut la adâncimea de cca. -0,70-0,80 m. Nici aici nu au apărut urme de locuire.

Cele mai multe materiale ceramice recuperate de E. Mihail au fost descoperite pe malul lacului artificial Ţibrinu, care a acoperit aşezarea de tip Babadag. Curenţii acestuia scot la mal cantităţi impresionante de ceramică.

Deşi în cantitate mare, materialul ceramic descoperit pe malul lacului Ţibrinu este lipsit de context arheologic, încadrarea sa realizându-se prin compararea cu situaţiile din alte aşezări ale culturii Babadag, mai ales cu cele din zona de SV a Dobrogei. Potrivit autorilor sondajului şi al studiului publicat, locuirea de la Ţibrinu ar consta dintr-o singură etapă de evoluţie. În ceea ce priveşte încadrarea ei cronologică, s-a remarcat prezenţa a numeroase fragmente ceramice decorate prin imprimare, ceea ce reprezintă un indiciu pentru datarea aşezării *în faza a doua a culturii Babadag (sec. X-IX a. Chr.)*. Un argument suplimentar în acest sens ar fi prezenţa în lotul de materiale recuperate de pe malul lacului a trei instrumente ce foloseau la ornamentarea ceramicii prin imprimare[5].

Conform informaţiilor oferite de Eugen Mihail, din groapa hallstattiană de pe malul lacului s-ar fi recuperat următoarele materiale:

A. Piese de metal		
1	cal miniatural de bronz	inv. 40067
2	fibulă fragmentară (arcul piesei)	inv. 40074
3	pandantiv circular de bronz	inv. 40073
4	lamă fragmentară de fierăstrău (?)	inv. 40072
5	buton (nasture?) de bronz	inv. 40045
6	nasture de bronz	inv. 40046
7	nasture fragmentar (descoperit la fundul gropii)	fără inv.
8	nasture	fără inv.
9	nasture	fără inv.
10	nicovală miniaturală de bronz	fără inv.
11	nicovală de bronz	pierdută ulterior
12	spirală de bronz (saltaleoni)	fără inv.
13	ac de păr fragmentar	fără inv.
14	vârf de cuţit (?)	fără inv.
15	verigă întreagă, plată	fără inv.
16	verigă fragmentară din bandă lată, deformată	fără inv.
17	verigă fragmentară, îndoită oval	fără inv.
18	verigă (?) sau bandă îngustă, îndoită	fără inv.

[5] AILINCĂI, DOBRINESCU 2006, 140-141.

19	vârf de ac (?) îndoit, cu capetele petrecute	fără inv.
20	sârmă subţire, îndoită, cu capetele mult petrecute	fără inv.
21	sârmă foarte subţire, arcuită aproape circular, cu capetele rupte (ca un cercel)	fără inv.
22	verigă mică, fragmentară	fără inv.
23	cercel cu capetele subţiate; corpul crestat transversal	fără inv.
24	verigă mică, întreagă, pentru colier	fără inv.
25	verigă întreagă, cu secţiunea masivă, pentru colier (?)	fără inv.
26	fragment răsucit de fibulă (?)	fără inv.
27	rest de turnare	fără inv.
28	mărgică mică, inelară	fără inv.
29	rest de turnare de bronz, descoperit la fundul gropii	fără inv.
30	rest de turnare, descoperit la fundul gropii	fără inv.
31	piesă nedeterminată de bronz = bucată de mici dimensiuni de bronz (?) brut	fără inv.
32	pumnal (miniatural)	pierdut ulterior
33	fibulă (?) fragmentară cu placă triunghiulară	pierdută ulterior
34	ac de cusut cu urechiuşă ovală, perforată, ruptă	pierdut ulterior
35	impungător (?)	pierdut ulterior
36	vârf de dăltiţă	fără inv.
B. Alte piese		
37	lingură-creuzet din ceramică cu şanţ de turnare	inv. 40061
38	lingură-creuzet din ceramică, cu cioc lateral de turnare	inv. 40062
39	lingură-creuzet fragmentară din ceramică; probabil tot cu cioc de turnare	inv. 40063
40	valvă de formă de turnat din ceramică	inv. 40064
41	fragment de formă de turnat (?) din calcar	fără inv.
42	mojar miniatural de gresie	inv. 40065
43	zdrobitor de cuarţit	fără inv.
44	piesă paralelipipedică fragmentară, lucrată dintr-o concreţiune silicioasă	fără inv.
45	piatră de polizat cu marginile rotunjite şi un şănţuleţ circular la partea superioară; gresie fină, cuarţoasă, silitică, cu ciment silicios	fără inv.
46	piatră de polizat trapezoidală, din gresie	fără inv.
47	fragmente ceramice hallstattiene (8 bucăţi)	fără inv.

48 a, b	omoplat fragmentar, scapulă dreaptă proximală de cerb (*Cervus elaphus*); fragment de os lung de animal – mamifer de talie mare	
49	fragmente de lipitură	
50	fragment de amforă de Rhodos (ajunsă în groapă dintr-o zonă apropiată)	
C. Obiecte din aşezare		
1	buton	inv. 40043
2	buton (nasture?)	inv. 40044
3	verigă pentru colier (sau inel?)	fără inv.
4	verigă mică întreagă pentru colier	fără inv.
5	trei fragmente ceramice, apărute în vecinătatea gropii	fără inv.
6	fragment cochilie de scoică de apă dulce	fără inv.

CATALOG

A. Piese de metal din groapa - depozit.

1. Statuetă reprezentând un cal de bronz miniatural; lucrată prin turnare prin procedeul cerii pierdute. Capul este stilizat, fiind sugerate, totuşi, urechile animalului; coada nu a mai fost redată, existenţa ei fiind sugerată de o mică îngroşare (bombare) a părţii posterioare a animalului; picioarele, de asemenea stilizate, sunt larg desfăcute. Corpul este străpuns de o perforaţie orizontală în zona greabănului, element care – ţinând seama şi de mai multe analogii, ar putea fi un indiciu despre rostul funcţional al piesei (amuletă?). Bronz maroniu, foarte puţin corodat. Dimensiuni: lungimea 4,5 cm; înălţimea maximă a animalului (în picioare) 2 cm; deschiderea maximă a picioarelor (din spate) 1,5 cm; greutatea 14,47 gr. Inv. 40067; Pl. I, 1; XIII, 1.
MOSCALU, BEDA 1988, 29-32 şi fig. 3/11; 4/5 (cu analogiile); TĂTULEA 1984, 109, fig. 7/3 – figurină de cal lucrată prin turnare, din bronz, în cetatea getică de la Bâzdâna (jud. Dolj); VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991, 71-73 şi fig. 19/5.
Reprezentări de cai, datate în faza târzie a primei epoci a fierului (sau piese care includ astfel de reprezentări), din sec. VI-V a. Chr., la V. Pârvan, *Getica*, 16, fig. 7; 29, fig. 22; 31, fig. 24 (nu prezintă însă analogii perfecte); vezi şi SÎRBU 2004, 353-367. Reprezentarea calului în alte medii culturale, la VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991, 72 şi n. 297-302.

2. Fibulă fragmentară cu resort (?) dublu. Nu se poate stabili cu exactitate tipul (posibil Glasinac). Arcul, mai îngroşat în zona centrală, are secţiunea rotundă, ca şi unul dintre capete, terminat în spirală dublă; celălalt capăt, în spirală simplă, are secţiunea pătrată; vârful

acestuia este aşchiat în două bucăţi, răsfrânte. Pe corp, pe ambele feţe laterale prezintă mici crestături oblice, dispuse paralel pe grupe, care la rândul lor sunt aşezate parţial în unghi. La partea de deasupra piesa prezintă doar câteva crestături. Bronz maroniu, parţial corodat. Dimensiuni: lungimea 5,6 cm; înălţimea 2 cm; grosimea maximă a piesei 0,5 cm. Greutatea 6,80 gr. Inv. 40074; Pl. I, 2; XIII, 2.
Piesa ar putea fi de tipul Glasinac, dacă avem în vedere capătul cu secţiunea pătrată şi care putea să continue cu placa triunghiulară; celălalt capăt putea fi continuat, eventual, cu acul fibulei. S-ar apropia de exemplarele de la Gogoşu (care au corpul de asemenea ornamentat cu crestături şi mai îngroşat în zona centrală); vezi BADER 1983, pl. 24/134 (resortul plăcii triunghiulare este pătrat în secţiune), 138, 139; pl. 24/141 (Basarabi, corp nedecorat, secţiunea dreptunghiulară a resortului în continuarea corpului); pl. 24/142; (Proştea Mică); pl. 24/144 (Sf. Gheorghe, corp decorat). Mai apropiate par exemplarele de la Gogoşu – varianta A cu corpul decorat; BADER 1983, pl. 23/132, 133.

3. Pandantiv (?) cu corpul circular şi o prelungire (apucătoare) de prindere. Turnat în tipar bivalv. Partea centrală este parţial corodată; „bordura" bine reliefată, pe ambele părţi (mai reliefată pe una dintre suprafeţe). Apucătoarea de prindere este masivă, cu secţiunea aproximativ pătrată. Marginile piesei nu au fost şlefuite după turnare, astfel încât bronzul prelins între valvele tiparului se păstrează, corodat, de jur-împrejur. Bronz maroniu închis. Dimensiuni: diametrul 2,9 cm; lungimea (cu apucătoarea) 4,2 cm; grosimea mânerului de atârnat 0,7 cm; grosimea maximă a părţii circulare 0,5 cm; greutatea 14,54 gr. Inv. 40073; Pl. I, 3; XIII, 3.
Descoperire relativ asemănătoare la Ghidici, com. Piscu Vechi, jud. Dolj (depozit din Ha mijlociu; sec. VII a. Chr.). OANCEA 1972, 537-552 (46 obiecte); OANCEA, TĂTULEA 1974, 255-263 (completarea depozitului cu încă 59 obiecte); PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, 165 şi pl. 399/1-30; pl. 400/1-11; 31 neilustrate (din care 23 ca exemplarele din pl. 399/26-30 şi 8 ca cele din pl. 400/1-11); trei protome de păsări acvatice cu verigă de prindere pe dos, pl. 400/14-16; arc de fibulă de tip Vače (pl. 400/17), etc.
Pandative circulare s-au aflat şi la Hunia, com. Maglavit, jud. Dolj (depozit cu 15 pandative circulare; tot Ha mijlociu, sec. VII a. Chr.); vezi STOICA, CIOANĂ 1975, 561-565; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, 165 şi pl. 401/24-33; pl. 402/1-5 şi 6-10.

4. Fragment de lamă de fierăstrău. Lucrată din bronz prin turnare şi martelare. Un capăt este tăiat oblic (din vechime), iar celălalt este rupt, tot din vechime. Muchia este puţin mai groasă decât restul lamei, iar marginea activă este zimţată. Prezintă o crestătură (decupare) triunghiulară spre unul din capetele lamei. Pe una din suprafeţe are o nervură îngustă, în relief, superficială. Bronz maroniu, parţial corodat. Dimensiuni: lungimea 6,5 cm; lăţimea 3,3 cm; grosimea muchiei 0,1 cm;

greutatea 17,80 gr. Inv. 40072; Pl. I, 4; XIII, 4.
Aflăm analogii din diverse epoci: PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, 73-74 şi pl. 72/18, 19 (Băleni); ENĂCHIUC 1987, 75, nr. 18-21 şi fig. 111/18-21 (Dridu); eadem, 1995, fig. 9/6-9.

5. Buton (nasture) de bronz de forma unei calote semiglobulare (semisferice), subţiri. Pe partea interioară se află tortiţa arcuită, relativ masivă, puţin îndoită. Bronz maroniu, corodat parţial. Partea exterioară – şlefuită; pe cea interioară, între capetele tortiţei, se observă încă urmele barurii de metal. Dimensiuni: diametrul 2 cm; înălţimea – cu toartă – 1,3 cm; greutatea 3,91 gr. Inv. 40045; Pl. II, 5; XIV, 5.

6. Buton (nasture) de bronz asemănător exemplarului anterior. Tortiţa de prindere, plasată pe partea interioară, este de mici dimensiuni. Bronz maroniu. Partea exterioară – şlefuită. Dimensiuni: diametrul 1,8 cm; înălţimea – cu toartă – 0,5 cm; greutatea 2,53 gr. Inv. 45046; Pl. II, 6; XIV, 6.

7. Nasture (buton) fragmentar de bronz de forma unei calote, cu o urechiuşă semicirculară pentru a fi prins de îmbrăcăminte (vezi şi exemplarele anterioare). Bronz verde închis, corodat (îndeosebi marginile calotei). Dimensiuni: diametrul păstrat 1,8 cm; greutatea 2,11 gr; Pl. II, 7; 14, 7.
Nasturii calotiformi cu urechiuşa semicirculară sunt cei mai răspândiţi în prima parte a epocii fierului (două exemplare la Babadag; două la Garvăn); vezi AILINCĂI 2009, 311-312 şi fig. 82/6; 214/5 (Babadag); 438/4-5 (Garvăn) şi 763/5 (ultimul de la Satu Nou – Valea lui Voicu).
Alte descoperiri - în depozite: Lozna, Minişu de Sus, Pecica II şi IV, Uioara de Sus, Ungureni II, Tăuteu, Ghidici (PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, pl. 52/12-13; 55/2; 176/3-8; 177/12-13; 218; 274/10; 331/1-5; 400/14-16) sau Dridu (ENĂCHIUC 1995, fig. 8/20-21), care sugerează o perioadă de circulaţie destul de largă, din BzD-HaC. De altfel, aceşti nasturi se găsesc destul de frecvent mai ales în contexte funerare de la începutul epocii fierului la est de Carpaţi, precum necropola grupului Tămăoani de la Folteşti (LÁSZLÓ 2006, fig. 5/3-5), mormântul de la Hansca (LEVIŢKI 1985; LEVIŢKI 1994), dar şi în necropolele culturii Saharna-Solonceni (KAŠUBA 2000, fig. 57/19-21; 58/1-4; 59/2; 12/1, 9; 64/1-4; 65/1). Analogii mai puţine are butonul de la Enisala, acesta fiind asemănător cu unele exemplare din depozitele de la Băleni (BzD) sau Caransebeş şi Ungureni II (HaA1; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, pl. 74/24, 126/10; 274/9, 11-12), în vreme ce piesa de la Satu Nou arată unele similitudini cu un nasture din depozitul de la Moldova Veche (PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 1977, pl. 165/26).

8. Nasture de bronz cu corpul semisferic şi urechiuşă de fixare pe dos. Tabla subţire, corodată. Lucrat foarte probabil prin turnare. Bronz

maroniu, corodat, îndeosebi pe marginile calotei. Dimensiuni: diametrul 1,9 cm; înălţimea 0,5 cm; greutatea 1,37 gr; Pl. II, 8; XIV, 8.

9. Nasture de bronz foarte asemănător (probabil iniţial identic) cu cel prezentat anterior; marginile ceva mai corodate; tot bronz maroniu. Dimensiuni: diametrul 1,9 cm; înălţimea 0,5 cm; greutatea 1,45 gr; Pl. II, 9; XIV, 9.

10. Fragment de piesă de bronz (dăltiţă sau aplică?); formă plată; vârful rotunjit; neascuţit. Una dintre suprafeţe este şlefuită; cealaltă este nefinisată, cu urmele barurii (?) într-o margine. Dimensiuni: lungimea 1,2 cm; lăţimea 1,5 cm; grosimea 0,1 cm; greutatea 1,78 gr; Pl. II, 10; XIV, 10.

11. Nicovală de bronz de mici dimensiuni, prismatică, triunghiulară în secţiune, cu marginile rotunjite; vârful piesei este ascuţit piramidal cu patru muchii, pentru a se înfige mai uşor într-un suport de lemn, care-i conferea stabilitate. Pe una din laturi prezintă o şănţuire continuă, longitudinală până în apropierea vârfului. Capătul superior este puţin mai îngroşat, pentru a permite modelarea prin martelare a pieselor mărunte de orfevrărie; în partea sa centrală prezintă o foarte mică alveolare, care s-ar putea datora utilizării nicovalei conform scopului ei. Bronz masiv, cu suprafaţa maronie şi pete verzui, datorate coroziunii. Dimensiuni: lungimea 6,2 cm; grosimea maximă (= a capătului superior) 1,2 cm; greutatea 43,09 gr; Pl. II, 11; XV, 11.
Pentru analogie, vezi IAROSLAVSCHI 1997, 67-69.

12. Spirală de bronz (saltaleoni). Piesa de la Ţibrinu este din sârmă de bronz spiralată, aproape complet oxidată; culoare verde deschis. Se păstrează un exemplar rupt în două, cu 12 spire. Dimensiuni: lungimea 2,9 cm; diametrul 0,5 cm ; greutatea 2,12 gr; Pl. II, 12; XV, 12.
Astfel de piese ornamentale sunt utilizate încă din epoca timpurie a bronzului (CIUGUDEAN 1986, 76, fig. 6/3-4) şi cunosc o intensă folosire pe parcursul Hallstattului timpuriu şi mijlociu (PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, pl. 74/32-33; 113/8; 269/31-32; 401/8-23; 402/6-10), pentru a dispare din uz abia la sfârşitul Hallstattului târziu (VASILIEV 1980, 103). Reţinem aici exemplarele de la *Teleac* (VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991, 65 şi fig. 18/33, 34, 37) şi *Bujoru* (MOSCALU, BEDA 1988, 32 şi fig. 49 (trei fragmente de la o sârmă de bronz spiralată de tip saltaleoni); aici şi discuţia asupra răspândirii lor.

13. Ac de păr fragmentar, de tip nedeterminat, deoarece lipseşte unul dintre capete; se păstrează doar o parte din corp, cu vârful piesei. Parţial îndoit din vechime. Lucrat dintr-o sârmă de bronz, cu secţiunea rotundă. Bronz maroniu, parţial corodat. Dimensiuni: lungimea 9,8 cm; grosimea 0,4 cm; greutatea 7,65 gr. Inv. 40069; Pl. II, 13; XV, 13.

Acele de bronz cunosc o foarte lungă întrebuinţare în Dobrogea, începând din Bronzul mijlociu (depozitul? de la Medgidia şi Coslogeni-Bugeac); vezi referitor la Dobrogea, SAFTA 2004.

14. Vârf de cuţit (?) sau poate mai degrabă de seceră (?) de bronz; pare rupt recent, dar poate fi rupt şi din vechime. Lucrat prin turnare în tipar monovalv (are o suprafaţă lisă). Pe una dintre suprafeţe prezintă o nervură în relief, unghiulară; marginea exterioară este puţin mai îngroşată pe aceeaşi suprafaţă. Piesa este corodată. Nu are tăişul caracteristic atât cuţitelor, cât şi secerilor (eventual nu mai este vizibil datorită coroziunii); piesa a fost turnată probabil uniform, urmând ca prelucrarea ei (în speţă a tăişului) să fie făcută, eventual, ulterior. Bronz maroniu, cu urme verzi deschise pe ambele suprafeţe. Dimensiuni: lungimea păstrată 2,2 cm; lăţimea 1,5 cm; grosimea 0,2 cm; greutatea 3,85 gr.; Pl. II, 14; XV, 14.

15. Verigă de bronz circulară, cu secţiunea subţire plan-convexă. A fost lucrată prin turnare în tipar monovalv. Bronz maroniu închis, corodat (nu pare să fi fost lucrată din sârmă, prin martelare, deoarece este dintr-o singură bucată). Dimensiuni: diametrul 3,2 cm; grosimea circa 0,1 cm; greutatea 2,09 gr; Pl. II, 15; XV, 15.

16. Verigă (sau brăţară?) fragmentară de bronz, lucrată prin martelare, probabil dintr-o sârmă sau bandă relativ lată. Deformată din vechime (îndoită) având o formă aproximativ ovală, incompletă; ambele capete rupte. Bronz maroniu, cu pete verzui la un capăt al piesei. Dimensiuni: diametrele 2,3 x 1,3 cm; lăţimea bandei 0,7 cm; greutatea 2,35 gr; Pl. III, 16; XVI, 16.

17. Verigă (sau brăţară – mai degrabă) de bronz fragmentară, lucrată dintr-o sârmă prin turnare şi martelare. Un capăt al piesei este rotunjit, iar celălalt rupt. Deformată din vechime, piesa a căpătat o formă aproape ovală. În secţiune apare sub forma unei benzi aproximativ plate, puţin mai bombate la exterior. Bronz maroniu, corodat. Dimensiuni: diametrele 2,5 x 2,3 cm; lăţimea bandei 0,5 cm; lungimea desfăşurată a verigii 6,2 cm; greutatea 3,03 gr; Pl. III, 17; XVI, 17.

18. Bandă îngustă de bronz, rulată; are capetele petrecute, pe circa 1/3 din diametrul spirei. Nu pare a fi, totuşi, o verigă propriu-zisă, deşi acest aspect nu poate fi exclus cu totul. Bronz verde închis, cu nuanţe maronii. Dimensiuni: diametrul spirei 1 cm; grosimea bandei 0,1 cm; lăţimea bandei 0,3 cm; greutatea 1,06 gr; Pl. III, 18; XVI, 18.
PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, 158 şi pl. 376/5-6, două brăţări de bronz cu secţiunea plan-convexă şi capetele suprapuse (la Strei Sângiorgiu).

19. Vârf de ac (?) cu un capăt rupt şi cu celălalt ascuţit, îndoit

aproximativ oval, cu capetele petrecute; secţiunea circulară. Acul (?) este subţire, putând fi, eventual, pentru cusut, cu urechea ruptă. Bronz maroniu. Dimensiuni: lăţimea maximă a „verigii" formate 1,8 cm; lungimea desfăşurată a acului 5,3 cm; grosimea 0,12 cm; greutatea 1,24 gr; Pl. III, 19; XVI, 19.

20. Sârmă subţire de bronz (sau ac?), îndoită, cu capetele petrecute mult, ca o verigă. Unul din capete este rupt, iar celălalt ascuţit. Ar putea fi tot un ac. Secţiune aproximativ ovală sau plan-convexă. Bronz maroniu. Dimensiuni: diametrul maxim 1,2 cm; lungimea desfăşurată a sârmei 4,5 cm; grosimea 0,1 cm; greutatea 1,21 gr; Pl. III, 20; XVI, 20.

21. Sârmă foarte subţire din bronz, arcuită aproximativ circular, cu capetele rupte (se aseamănă unui cercel). Secţiune plan-convexă. Bronz maroniu, corodat. Dimensiuni: diametrul 1,2 cm; lungimea desfăşurată a sârmei 3,2 cm; grosimea 0,08 cm; grosimea 0,43 gr; Pl. III, 21; XVI, 21.

22. Verigă fragmentară, de mici dimensiuni, de bronz. Ruptă la ambele capete. Bronz maroniu, cu pete verzi-deschise, corodat. Secţiunea circulară. Dimensiuni: diametrul verigii 1,4 cm; grosimea 0,2 cm; greutatea 0,90 gr; Pl. III, 22; XVI, 22.

23. Cercel de bronz rotund, cu capetele subţiate şi depărtate; în zona mediană secţiunea este bombată-concavă, asimetrică. La exterior prezintă crestături succesive dese, transversale. Turnat în tipar, probabil monovalv, iar apoi şlefuit şi, probabil, crestat. Dimensiuni: diametrul 1,5 cm; grosimea maximă 0,2 cm; greutatea 1,02 gr; Pl. III, 23; XVI, 23.

24. Verigă rotundă pentru colier lucrată prin turnare în tipar monovalv; lăţimea piesei este asimetrică, mai îngustă într-o parte (sau subţiată datorită folosirii). Secţiune plan-convexă. Bronz maroniu. Probabil şlefuită la fabricare. Dimensiuni: diametrul 1,2 cm; grosimea maximă 0,2 cm; greutatea 1,05 gr; Pl. III, 24; XVII, 24.

25. Verigă rotundă pentru colier (Ringlein) lucrată prin turnare în tipar (bivalv?); corpul relativ masiv, cu secţiunea plan-convexă. Bronz maroniu. Dimensiuni: diametrul 1,4 cm; lăţimea maximă a verigii 0,7 cm; grosimea verigii 0,4 cm; greutatea 3,70 gr; Pl. III, 25; XVII, 25.

26. Fibulă din sârmă îndoită. Are corpul arcuit de mai multe ori sub forma cifrei opt, repetată de cel puţin două ori; acul fibulei este de asemenea arcuit şi petrecut pe sub o parte a capătului corpului. Restul corpului, cu portagrafa, lipseşte. Bronz maroniu, parţial corodat. Dimensiuni: lungimea maximă 2,8 cm; lăţimea maximă 1,8 cm; grosimea sârmei 0,1 cm; greutatea 2,14 gr; Pl. III, 26; XVII, 26.
Exemplarul pare să aparţină unei fibule din seria Drachtbügelfibeln, ce

se încadrează în tipul Čaka (mai puţin probabil în tipul fibulelor în formă de vioară - Violinbogenfibeln), corespunzătoare variantei estice a tipului Unter-Radl (BADER 1983, 15 şi urm.; exemplarul de la Cernatu, p. 18-21); pentru tipul Čaka, mai apropiate de exemplarul nostru sunt piesele de la Zlatna şi Tăşad (BADER 1983, 23, cat. 10, 11 şi pl. 2/10, 11; cu bibliografia pentru tipul Čaka, p. 22-25). PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 119 şi pl. 278/17 o consideră de tipul passementerie cu sârma ruptă în două. Vezi şi VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991, 66 (fibulele de la Teleac, cu bibliografia).

27. Bucată de turtă de bronz (bronz brut; materie primă pentru realizarea altor obiecte). Are o formă neregulată; culoare maronie. Dimensiuni: lungimea 3 cm; grosimea maximă 1,5 cm; greutatea 16,60 gr; Pl. IV, 27; XVII, 27.
Vezi, între altele, descoperirile de la Dridu: ENĂCHIUC 1987, 85, nr. 276-384 şi fig. XIII/153-155; XIV/156-160; eadem, 1995, 291, fig. 9/10-18.

28. Mărgică de foarte mici dimensiuni de bronz; lucrată dintr-un fir foarte subţire, lăţit, rulat, cu capetele apropiate. Bronz maroniu. Dimensiuni: diametrul 0,4 cm; grosimea 0,1 cm; greutatea 0,07 gr; Pl. IV, 28; XVII, 28.
Mărgele de alt tip (tubulare) la Dridu: ENĂCHIUC 1987, 83, nr. 128-130, fig. XII, 129, 131.

29. Rest de turnare de bronz; obţinut, probabil, tot în procesul tehnologic. Are aspectul unui fragment deformat de verigă (?), cu secţiunea aproape rotundă; puţin lăţită la unul din capete. Rotunjirea ambelor capete sugerează faptul că nu reprezintă un obiect fragmentar (fibulă sau verigă), ci un rest de turnare. Bronz maroniu-verde închis. Dimensiuni: lungimea 2 cm; lăţimea (unui capăt) 0,6 cm; grosimea (celuilalt capăt) 0,5 cm; greutatea 2,65 gr; Pl. IV, 29; XVII, 29.

30. Rest de turnare de bronz; obţinut, probabil, în procesul tehnologic după turnarea unei piese şi eliminat ulterior (părţile neregulate ale corpului par să sugereze acest lucru). Bronz maroniu-verde închis, cu câteva puncte verzi deschise datorate corodării. Dimensiuni: lungimea 1,5 cm; lăţimea maximă 1 cm; greutatea 2,86 gr; Pl. IV, 30; XVII, 30.

31. Fragment piesă nedeterminată de bronz. Ar putea fi un fragment de fibulă, dar datorită masivităţii şi aspectului său ar putea fi mai degrabă un fragment (capătul?) de ac de păr (ori altă piesă). Bronz masiv; piesa ruptă la toate capetele, se pare încă din vechime; suprafeţele corodate parţial; unele zone sunt maronii-negre, altele verzi deschise (datorită corodării).

Dimensiuni: lungimea 2,7 cm; lăţimea maximă 1,3 cm; grosimea 1 cm; greutatea 6,64 gr; Pl. IV, 31; XVII, 31.

32. Pumnal miniatural de bronz cu corpul aproape trapezoidal, alungit spre vârf şi tija pentru înmănuşare alungită dreptunghiular. Zona mediană a piesei este îngroşată, subţiindu-se spre margini; capătul tijei pentru prindere în mâner este subţiat şi foarte puţin lăţit, pentru o mai bună implantare a lui în mâner. Pe una din suprafeţe prezintă mici alveolări rotunde, executate cu un dorn. Bronz roşcat maroniu.
Dimensiuni: lungimea 5,8 cm; lăţimea maximă 2 cm. Piesa a fost pierdută ulterior. Pl. V, 32; XVIII, 32.
S-ar apropia de tipul 2 (după CRISTEA 2009, 166) şi ceva mai mult de exemplarele de la Gârbovăţ (cultura Noua; FLORESCU 1991, 69-73, fig. 109/A23); Truşeşti-Ţuguieta (FLORESCU 1991, 134 şi fig. 100/A5); Ghermăneşti (ICONOMU 2000-2001, 273-288, 275 şi fig. 2/2; 7/15); vezi şi Cândeşti (FLORESCU-FLORESCU 1990, 43).

33. Fibulă (?) fragmentară de bronz din care se păstrează corpul şi placa (portagrafa) triunghiulară. Nu prezintă niciunul dintre cele două resorturi specifice acestui tip de piesă (cel puţin deasupra plăcii triunghiulare). Partea inferioară a plăcii (respectiv capătul de sprijin pentru ac) este ruptă. Placa triunghiulară este ornamentată cu împunsături foarte fine (executate probabil cu un dorn), dispuse în linie pe marginile plăcii, precum şi în formă de mici semicercuri în mijloc. Secţiunea corpului este rotundă, iar a plăcii este dreptunghiulară. Capătul opus plăcii triunghiulare, respectiv resortul şi acul propriu-zis al fibulei este rupt din vechime. Dimensiuni: deschiderea 7,7 cm; lăţimea maximă a plăcii 1,5 cm; Pl. V, 33; XVIII, 33.
Pierdută ulterior (sau rătăcită).
Pare să aparţină tipului numit „fibulă cu două resorturi şi o placă triunghiulară (*Zweischleifige Bogenfibeln mit dreieckiger Fußplatte*). BADER 1983, tipul A, cu secţiune rotundă, dar care avea, probabil, un singur resort; *ibidem* 71-74, varianta A (*mit rundstabigem Bügel*), nr. 128-143, planşele 23-24 (piese întregi şi fragmentare; unele au corpul ornamentat). Placa ornamentată se întâlneşte la un exemplar din varianta B – cu secţiunea patrulateră, la Alexandria: vezi tot BADER 1983, nr. 144, pl. 24 (cu bibliografia). Acelaşi tip, mai simplu, este întâlnit şi la Revărsarea – „Dealul Tichileşti" – AILINCĂI 2009, fig. 721/8.

34. Ac de cusut de bronz probabil de tipul cu capul oval, rupt din vechime; se păstrează o parte a urechiuşei. A fost îndoit din vechime, după ieşirea din uz, odată cu ruperea urechiuşei. Secţiunea corpului este rotundă. Face parte probabil din varianta acelor de cusut cu urechiuşa perforată, confecţionate din bronz. Capătul ascuţit. Tija cu secţiunea rotundă, subţiată treptat spre vârf, cu capătul îndoit şi

încolăcit în ultima jumătate; tija este rotundă în secţiune, cu vârful lung. Urechiuşă perforată; lipseşte o parte din cap.
Nedeterminat tipologic; capătul superior sugerează, totuşi, încadrarea lui în tipul de ac cu urechiuşa de formă ovală, perforată şi nu de tipul acelor de cusut cu urechiuşa obţinută prin pliere, situaţie în care capătul superior este curbat şi pliat într-un ochi oval care se închide pe tijă. Nu pare să fie nici de tipul acelor de cusut cu urechiuşa despicată (tip lăţit la un capăt pentru a forma un cap plat, oval, cu o despicătură de formă ovală sau în forma unei migdale practicate în zona lăţită). Pl. V, 34; XVIII, 34.
Acele de cusut cu cap oval şi urechiuşă perforată, confecţionate din bronz sunt relativ răspândite în Bronz şi Hallstatt; vezi recent, SAFTA 2004. Asemenea piese s-au descoperit la Augustin (com. Armeniş, jud. Braşov), în aşezare Noua (CAVRUC 1997, 28, nr. 46 (ilustraţie foto); Bădeni (com. Moldoveneşti, jud. Cluj), punctul „Movila" sau „Dâmb", aşezare cu vestigii din mai multe epoci; acul a fost atribuit culturii Wietenberg (LAZAROVICI, MILEA 1976, 20, pl. V/7; BOROFFKA 1994, 17 şi urm.; 232, pl. 32/7). Alte descoperiri* sunt semnalate la Băteni, jud. Galaţi (PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 1977, 73, fig. 73/28), Cavadineşti, jud. Galaţi (FLORESCU 1991, 45, fig. 111/8; DRAGOMIR 1961, 154, fig. 3/2), Chintelnic - „Ştiubei", jud. Bistriţa-Năsăud (MARINESCU 1995, 54, pl. 18/14,15, BOROFFKA 1994, 29, nr. 111); Dridu - „La Metereze", jud. Ialomiţa (MIHAI 1983, 437, fig. 1/7,8), Gârbovăţ, com. Ghidiceni, jud. Galaţi (FLORESCU 1991, 73, fig. 108/17, 19; 107/7), Otomani, com. Sălacea, jud. Bihor (HOREDT, RUSCU, ORDENTLICH, 1962, 322, fig. 8/1), Tăşad, com. Drăgeşti. jud. Bihor (PETRESCU – DÎMBOVIŢA 1977, 112-113, fig. 213/4-6.) etc.

35. Împungător (?) de bronz, foliform, îngroşat în zona mediană şi ascuţit la ambele capete. Are forma unei bare cu secţiunea pătrată în mijloc, rotundă şi ascuţită spre vârfuri. Bronz maroniu.
Dimensiuni: lungimea 8,7 cm; grosimea maximă 0,6 cm. Piesa pierdută ulterior (sau rătăcită). Pl. V, 35 ; XVIII, 35.
Pentru un împungător (sau dorn?), vezi CAVRUC 1998, 88-89 şi fig. 37/7 (exemplarul de la Zoltan, com. Ghidfalău; cultura Noua).

36. Dăltiţă (?) de bronz cu corpul rectangular şi un capăt rotunjit; celălalt capăt este rupt din vechime. Secţiune dreptunghiulară, cu marginile rotunjite. Bronz maroniu închis. Dimensiuni: lungimea 5 cm; lăţimea 1,1 cm; grosimea 0,2 cm; Pl. V, 36; XVIII, 36.
Pierdută ulterior (sau rătăcită).

B. Alte piese din groapa - depozit.

37. Lingură de turnat, din ceramică, cu corpul alungit; pereţii groşi.

* Enumerarea este selectivă; pentru un catalog complet al descoperirilor, vezi SAFTA 2004.

Bazinul adânc, prelungit cu un mic jgheab (sau fantă) de scurgere, cu capătul aproape trapezoidal. Una dintre marginile bazinului este parţial spartă din vechime, de la mijloc către vârf. Mânerul, care pare să fi fost aproximativ paralelipipedic, cu marginile rotunjite, este spart din vechime. Pastă compactă. Suprafaţa bine netezită, probabil impregnată, maronie-roşcată; interiorul, partea dinspre mâner şi o parte din fund negre-cenuşii, probabil datorită arderii secundare. Miezul negru.
Dimensiuni: lungimea păstrată 12,2 cm; înălţimea maximă 5 cm; lăţimea maximă 6,5 cm. Inv. 40061; Pl. VI, 37; XIX, 37.
Alt tip: Rogova „La Căzărmi" şi Dobra, com. Bălăciţa, jud. Mehedinţi; vezi CRĂCIUNESCU 2004, 178, pl. LIII/3; 2005a, 75, pl. XVII/4 a, b; MĂŢĂU 2009, cat. 54 (Dobra) şi 178 (Rogova); pl. 3/1 (Dobra) şi 2 (Rogova); alt tip pl. 3/4 (Oraviţa Mare; vase folosite la turnarea materialului incandescent); vezi şi JUGĂNARU 2005, 64-65, fig. 47/8 (Garvăn, Mlăjitul Florilor); LÁSZLÓ 1994, 64, fig. 13/1 (Grăniceşti).

38. Lingură de turnat metal topit din ceramică cu bazinul aproape circular şi cioc lateral pentru turnare. Mânerul, aproximativ trapezoidal cu marginile rotunjite prezintă un orificiu pentru tija-prelungitor, adânc de 2,6 cm şi cu diametrul (la ieşire) de 0,6 x 0,5 cm; orificiul amintit străbate aproape întregul mâner, fără a-l străpunge spre bazin (unde acesta prezintă, totuşi, o foarte mică bombare). Marginea superioară a buzei este ciobită în partea opusă ciocului. Pastă grosieră, cu cioburi pisate şi concreţiuni calcaroase; suprafaţa netezită sumar. Baza aproape plată. La exterior are culoarea gălbuie-cenuşie, cu o nuanţă mai roşcată pe o latură. Fundul şi interiorul bazinului au o culoare mai intens cenuşie.
Dimensiuni: lungimea 7 cm; lăţimea maximă (cu cioc) 5,3 cm; înălţimea maximă 2,5 cm. Inv. 40062; Pl. VI, 38; XX, 38.
Rogova – „La Cazărmi" (jud. Mehedinţi), cultura Verbicioara; CRĂCIUNESCU 2005 a, 58, 62; pl. I/6; IV 7. MĂŢĂU 2009, cat. 178, pl. 3/2. Vezi pentru lingură de turnat, LOISON 2003, fig. 36/4; 54/3; LEVIŢKI, SÎRBU 2010, 334, 337, fig. 1/2-3 (tipul II; coada este însă dispusă orizontal faţă de bază şi prelungitorul are un orificiu longitudinal).

39. Lingură de turnat metalul topit, fragmentară, din ceramică, de tipul cu bazinul aproape circular şi cioc lateral pentru turnare. Mânerul aproximativ trapezoidal, cu marginile rotunjite, spart spre capăt, la partea superioară; prezintă un orificiu pentru tija-prelungitor, adânc (iniţial) de 3,3 cm şi cu diametrul de 0,6 cm; orificiul pentru tijă a fost practicat în mâner şi în talpa groasă a creuzetului, pentru a nu străpunge bazinul. Pereţii sunt groşi (îndeosebi talpa piesei). Lipsă cea mai mare parte a bazinului. Pastă grosieră, cu foarte multe concreţiuni calcaroase în amestec. La partea superioară are culoarea maronie-roşcată; partea inferioară este cenuşie-neagră, datorită arderii

secundare.
Dimensiuni: lungimea actuală 5,5 cm; lăţimea maximă păstrată 3,5 cm; înălţimea maximă păstrată 2,2 cm. Inv. 40063; Pl. VI, 39; XX, 39.
Acelaşi tip (şi aceleaşi trimiteri) cu piesa inv. 40062 (cat. 38).

40. Valvă de formă de turnare, din lut, de tipul bivalv, cu corpul puţin tronconic (aproape paralelipipedic), cu partea exterioară rotunjită; partea interioară plată, foarte puţin concavă. Cu siguranţă, faţa celeilalte valve era puţin convexă. La partea superioară a valvei se păstrează canalul de turnare – cu cap de ac. Nu pare să fie de tipul monovalv acoperit. Piesa de podoabă pentru care s-a utilizat tiparul pare să fi fost un ac(?) cu capul răsucit(?) sau prelungirea unui cercel(?) La partea interioară, la bază, prezintă o pantă transversală, probabil pentru a permite scurgerea surplusului de material sau este un defect de execuţie.
În zona mediană, pe ambele laturi, prezintă două crestături, reprezentând probabil semne pentru alăturarea perfectă a celor două valve şi prinderea lor; o altă crestătură transversală este aplicată pe baza valvei.
Pastă de calitate, densă, compactă, cărămizie, cenuşie închisă pe o latură.
Dimensiuni: înălţimea 4 cm; lăţimea 2,5 cm; grosimea la bază 1,5 cm. Inv. 40064; Pl. VII, 40; XXI, 40.
De obicei asemenea tipare se făceau din gresie. Dimensiunea mică a piesei permite evacuarea gazelor la turnare şi primeşte materialul la temperatura necesară.
Conul de turnare reprezintă obiectul care se obţine. Poate fi cercel sau ac cu capul răsucit(?) Nu pare să fi fost utilizat pentru turnarea unui obiect de bronz (fără a fi exclus); putea fi folosit şi pentru aur şi argint, cu temperatură mică de topire.
HÄNSEL 1976, I, 31, 35, 37-41, 61, 188; II, pl. 1-3 – depozitul de tipare de la Pobit Kamăc (mai apropiat la noi de pl. 2/6, 7); ČERNÎH 1978, 254-257 şi pl. 68/4; tiparul nu este descris de autor, doar ilustrat; la p. 257 sunt menţionate şi alte tipare pentru care nu s-au aflat analogii.

41. Formă de turnare fragmentară, din calcar. Se păstrează doar o parte din capătul superior, rotunjit. Nu se poate preciza cu certitudine aspectul său iniţial; piesa putea fi, eventual, de formă ovală, cilindrică sau paralelipipedică. În capătul său rotunjit îngrijit a fost săpat un orificiu de turnare relativ adânc, cilindric; acesta este lărgit spre exterior, probabil pentru a permite atât turnarea metalului topit, cât şi extragerea piesei după răcire. Calcar alburiu-cenuşiu, oolitic, poros, însă dur.
Dimensiuni: înălţimea 3 cm; grosimea 4,5 cm; adâncimea orificiului de turnare 1,4 cm; diametrul acestuia la bază 0,5 cm; diametrul lui la partea superioară 1,1 cm; Pl. VII, 41; XXI, 41.

În orificiul amintit putea să se toarne o parte componentă a unei podoabe (?) sau a unui alt obiect, greu de determinat, care mai apoi se suda cu o piesă formată din părţi multiple.

42. Mojar miniatural lucrat dintr-o placă de piatră cu corpul aproximativ dreptunghiular. Suprafaţa exterioară (activă) este şlefuită, cu o cavitate concavă, rotundă, relativ adâncă, dispusă central. Toate cele patru laturi, ca şi partea dorsală a piesei, n-au mai fost şlefuite după ce au fost desprinse din zăcământ, ci doar cioplite aproximativ regulat. Gresie cuarţoasă cu ciment silicios (întâlnită mai ales în zona Denis Tepe). Roca este cenuşie deschisă; partea dorsală este cenuşie-maronie, datorită arderilor ulterioare, eventual din timpul folosirii piesei. În cavitatea practicată la partea superioară erau zdrobite, probabil, minereurile utilizate în cadrul procesului tehnologic specific.
Dimensiuni: 8,5 cm; lăţimea 6 cm; grosimea maximă 2,5 cm; adâncimea maximă a cavităţii centrale 1 cm. Inv. 45065; Pl. VIII, 42; XXI, 42.

43. a) Zdrobitor de piatră (cuarţit) cu corpul aproximativ oval-alungit, lustruit; în secţiune transversală are de asemenea o formă ovală. Capătul mai gros, activ, are suprafaţa abrazivă, dovadă a folosirii îndelungate a piesei ca pisălog sau zdrobitor pentru diferite minereuri sau ingrediente.
Piatra pare a fi locală, putând proveni atât din depunerile terestre din zonă, cât şi din cele aflate în lacul Ţibrinu.
Suprafaţa gălbuie-maronie deschisă pare să sugereze că piesa a fost arsă secundar. Zdrobitorul prezintă deteriorări ale părţii sale active, survenite pe perioada folosirii-, desprinderi mărunte de aşchii şi alterări ale capătului piesei sub forma unor ciobituri şi spărturi mărunte, rezultate ca urmare a ciocănirii violente şi repetate de alte materiale dure. S-a urmărit chiar o anumită regularizare a părţii sale active, prin cioplire intenţionată de jur împrejurul capătului mare.
Dimensiuni: înălţimea 7,4 cm; lăţime maximă 4,4 cm; grosimea maximă la bază 2,3 cm; Pl. VIII, 43 a; XXII, 43.

b) Mic fragment de zgură de forma unei semicalote neregulate. Pare a fi zgură de lut, şi nu un reziduu de la prelucrarea metalului. Dimensiuni: 1 x 0,7 cm; Pl. VIII, 43 b.
Pentru zdrobitor, vezi AILINCĂI 2009, 335, nr. 16 (frecător de formă oval-alungită) şi fig. 199/5.

44. Gresie aproximativ paralelipipedică, cu marginile rotunjite, ceea ce îi dă piesei o formă ovală în secţiune; capătul superior, rotunjit, este delimitat de restul corpului printr-un şanţ circular. Pe una dintre suprafeţele late apare o adâncitură oblică, naturală. Capătul inferior al piesei este rupt din vechime, fără a mai fi şlefuit. Suprafeţele şlefuite fin. Gresie fină, cuarţoasă, silitică, cu ciment silicios; culoare cenuşie

deschisă, cu nuanţe gălbui.
Nu se poate preciza exact scopul utilizării acestei piese; a fost folosită, eventual, pentru a îndoi şi a da o formă ovală unor verigi de metal. S-ar putea să fi fost folosită ca polizor pentru metal, pentru şlefuit formele de turnat. Şlefuirea completă şi îngrijită a piesei, cu excepţia bazei, sugerează utilizarea sa îndelungată.
Dimensiuni: înălţimea 5,3 cm; diametrele bazei 2,8 x 2,1 cm. Inv. 40066; Pl. IX, 44; XXII, 44.

45. Unealtă cu funcţiuni multiple, fragmentară. Piesa are o formă paralelipipedică, cu secţiunea aproximativ dreptunghiulară şi muchiile foarte puţin netezite. Una dintre feţele piesei este uşor concavă longitudinal şi parţial şlefuită, dovadă a utilizării sale. Cealaltă faţă, nefinisată complet, prezintă o mică excrescenţă. Ruptă la ambele capete, deoarece este posibil să fi fost folosită şi într-un alt scop (ca percutor?). Pete cenuşii neuniforme, pe toate suprafeţele, datorate probabil arderii. Forma şi starea suprafeţelor sale sugerează că acest instrument a fost utilizat drept frecător şi cute pentru polizarea altor piese de gresie sau de metal, scoase din forme. Roca din care a fost realizată piesa este o concreţiune silicioasă.
Dimensiuni: lungimea 5,8 cm; lăţimea maximă 2,5 cm; grosimea maximă 1,8 cm; Pl. IX, 45; XXII, 45.
Nu există urme ale unei utilizări îndelungate. Doar una dintre suprafeţele mari, longitudinale, este alveolată parţial, probabil fiind puţin utilizată pentru polizare.
Formă de turnare nefinisată (semifabricat) cu o suprafaţă netedă – parte a unui tipar bivalv nefinisat (semifabricat) pentru turnarea obiectelor mai mici.
Vezi la LEVIŢKI, SÎRBU 2010, 337 şi fig. 2/1, 3.

46. Cute (polizor) din gresie de formă trapezoidală, de dimensiuni reduse; secţiune aproximativ dreptunghiulară; muchiile puţin rotunjite. Una dintre feţele piesei este puţin concavă longitudinal şi şlefuită, reprezentând partea activă. Celelalte laturi sunt netezite sumar. Pe una dintre laturile înguste prezintă o crestătură oblică; pe cealaltă este o altă crestătură superficială, dispusă în unghi. De asemenea, alte crestături (una oblică şi cealaltă în unghi ascuţit) apar pe capătul mai gros al piesei. E posibil ca aceste crestături să reprezinte, de fapt, urmele utilizării piesei pentru polizarea unor obiecte subţiri (ace, sârmuliţe etc.). Gresie cenuşie, cu o nuanţă roşcată şi pete cenuşii datorate arderii.
Piesa pare să fi avut o perioadă relativ lungă de folosire; este interesantă deoarece a fost utilizată întreaga suprafaţă, respectiv cele şase feţe (îndeosebi – cinci dintre ele – feţele longitudinale şi cea a bazei mari).
Dimensiuni: înălţimea 5 cm; lăţimea maximă 3,4 cm; grosimea maximă (la partea inferioară) 2,5 cm; Pl. X, 46; XXII, 46.

47. (1-8) *Materialele ceramice hallstattiene din groapa - depozit.*

1. Fragment de perete de vas bitronconic sau bombat; maroniu-cenuşiu închis la exterior, negru la interior; ambele suprafeţe lustruite. Concreţiuni calcaroase relativ mari în pastă.
Dimensiunile fragmentului 7,8 x 5 cm; grosime 0,8 cm; Pl. X, 47/1.

2. Mic fragment de vas de acelaşi tip; suprafaţa exterioară neagră-cenuşie, cea interioară maronie. Dimensiuni: 3,5 x 1,5 cm; grosimea 1,1 cm; Pl. X, 47/2.

3. Fund fragmentar de vas borcan (sau castron – strachină?); baza plată, foarte puţin profilată; suprafeţele gălbui-cenuşii, netezite sumar. Dimensiuni: înălţimea (reconstituită) a fragmentului 1,5 cm; grosimea peretelui 0,8 cm; Pl. X, 47/3.

4. Mic fragment de vas bitronconic sau bombat, cu suprafaţa cenuşie la interior, maronie şi bine lustruită la exterior. Dimensiuni 2,8 x 2 cm; grosimea 0,7 cm; Pl. X, 47/4.

5. Mic fragment de perete de cană (ori strachină – castron?), cu suprafaţa gălbuie-cenuşie la interior, neagră-cărbune la exterior. Ambele suprafeţe bine lustruite. Dimensiuni: 3,1 x 2,1 cm; grosimea 0,6 cm; Pl. X, 47/5.

6. Mic fragment de perete de vas (bitronconic sau bombat?), aşchiat; suprafaţa păstrată este maronie-gălbuie, bine lustruită. Dimensiuni: 3 x 1,6 cm.

7. Mic fragment de vas de acelaşi tip, dinspre bază; negru pe ambele părţi, cu suprafaţa lustruită.

8. Mic fragment de strachină sau castron(?); maroniu la exterior, cenuşiu la interior.

48. Fragment de vatră (fără crustă); argilă arsă intens, de culoare neagră. Dimensiuni: 4,4 x 3,5 x 2,5 cm; Pl. XI, 48.

49. Două bucăţi de lipitură, de mici dimensiuni; de culoare cărămizie-gălbuie.
Alte două fragmente de lipitură (?) de mici dimensiuni, de culoare cărămizie-gălbuie; unul prezintă urma amprentei nuielei.

50. Fragment de amforă elenistică, de Rhodos, scursă din zonă peste restul gropii.

51. a) Scapulă dreaptă proximală de cerb (*Cervus elaphus*) cu cavitatea glenoidă (fosa articulară) bine păstrată. O parte a osului a fost tăiată oblic din vechime, sub proeminenţa din zona glenoidă. Suprafaţa osului este maronie, cu pete gălbui. Nu a fost crestat. Dimensiuni: lungimea 1,8 cm; diametrele zonei glenoide 4,8 x 4,6 cm; Pl. XI, 51 a.
b) Fragment de mici dimensiuni provenind de la un os lung de mamifer de talie mare*.

C. Obiecte din aşezare.

1. Buton (sau nasture) de bronz, cu corpul hemisferic (sau bombat, semiglobular). Pe partea inferioară prezintă capetele tijei care permitea prinderea butonului, ruptă din vechime; tot la interior, pe direcţia tijei, se observă şi urmele borurii rămase după turnarea piesei. Suprafaţa exterioară perfect şlefuită. Bronz cu patină verde-deschis, cu nuanţe ruginii la interior (datorită fierului din conţinutul piesei sau vecinătăţii unor obiecte de fier care s-au corodat). Calota relativ groasă.
Dimensiuni: diametrul 2,3 cm; înălţimea 0,6 cm; grosimea calotei 0,2 cm; greutatea 7,40 gr.; Inv. 40043. Pl. XII, A 1; XXIII, A 1.

2. Buton (sau nasture) de bronz cu corpul hemisferic (sau bombat, semiglobular). Pe partea interioară prezintă o verigă pentru prindere. Bronz corodat, de culoare maronie (poate şi datorită unui conţinut ridicat de fier). Calota subţire (sub 0,1 cm la margine). Piesa parţial corodată (mai ales pe margini).
Dimensiuni: diametrul 1,9 cm; înălţimea 4 cm; greutatea 2,19 gr. Inv. 40044. Pl. XII, A 2; XXIII, A 2.
Vezi PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, 115 şi pl. 248/1-36 (Ulioara de Sus; Hallstatt A 1; sec. XII a. Chr.), dar şi alte descoperiri.

3. Verigă pentru colier (Ringlein) sau mai probabil inel cu secţiunea rotundă. Bronz maroniu, corodat, încât nu se poate preciza dacă a fost şlefuit după scoaterea din tipar. O parte este mai subţiată. A fost lucrat dintr-un fir de bronz (sârmă) cu capetele unite.
Dimensiuni: diametrul 2 cm; grosimea maximă a firului de sârmă 0,2 cm; greutatea 1,76 gr; Pl. XII, A 3.

4. Verigă rotundă pentru colier (Ringlein) lucrată prin turnare, martelare şi şlefuire. Partea mai lată are secţiunea concav-convexă, iar cea subţire rotundă. Bronz maroniu, bine conservat.
Dimensiuni: diametrul 1,6 cm; grosimea maximă 0,4 cm; greutatea 1,30 gr; Pl. XII, A 4.
Piese asemănătoare sunt frecvente; vezi la Dridu, ENĂCHIUC 1987, 79 (inele) şi 83 (m. 126, 127), fig. X, 120-121; eadem, 1995, 279-310; 28, nr. 96

* Determinarea oaselor a fost făcută de dr. Adrian Bălăşescu de la Muzeul Naţional de Istorie a României.

şi fig. 5/27 – inel; 286, nr. 128, 129, pl. 8/11; 8/12 – verigă pentru colier; (dar cu secţiune patrulateră şi asemănător cu pl. 5/26, 28); VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991, 67 şi fig. 18/29, 43; încadrate în categoria pieselor de centură şi au servit, în majoritate, ca atârnători.

5/1-3. *Materiale ceramice hallstattiene din aşezare.*

1. Buză de borcan bitronconic (sau oală?) cu marginea teşită spre interior şi îngroşată puţin la exterior; pastă gălbuie-cenuşie, grosieră, uniformă, cu cioburi pisate în compoziţie. Suprafaţa exterioară a fragmentului este bine netezită, uniformă; cea interioară este corodată. Dimensiuni: înălţimea 4 cm; lăţimea maximă 4,4 cm; Pl. XII, A 5/1. AILINCĂI, DOBRINESCU 2006, 136 şi fig. 2/7, 9 (foarte asemănător) şi 5/15.

2. Fragment de perete de borcan din categoria ceramicii grosiere (de bucătărie); maroniu-cenuşiu, cu urme negre datorate arderii secundare la interior, gălbuie la exterior; suprafaţa exterioară aspră. Cioburi pisate în compoziţie. Dimensiuni: 5,2 x 2,8 cm; grosimea 1,1 cm; Pl. XII, A 5/2. AILINCĂI, DOBRINESCU 2006, 137 şi fig. 10/1-9; 11/3, 5; 8-9.

3. Fragment de perete de borcan sau oală; cenuşiu la interior şi gălbui-cenuşiu deschis la exterior; concreţiuni feruginoase la exterior. Ambele suprafeţe netezite.
Dimensiuni: 6 x 5 cm; grosimea 0,6 cm; Pl. XII, A5/3.

Alte materiale din aşezare.

6. Fragment de cochilie de scoică de apă dulce.

ANALIZELE PIESELOR DE METAL*

Nr. crt.	Nr. inv.	Denumirea piesei	Ti	Mn	Fe	Ni	Cu	Zn	Pb	As	Bi	Ag	Sn	Sb	Sr	Rb
1	40067	cal miniatural de bronz - corodat				0.6	91.04		0.16	0.42	0	1.19	1.73	4.86		
2	40074	fibulă fragmentară (arcul piesei) - corodată			0.001	0.1	98.52		0.18	0.09	0.001	0.001	1.11	0.001		
3	40073	pandantiv circular de bronz - corodat			0.28	0.001	94.38		2.12			0.001	3.22			
4	40072	lamă fragmentară de fierăstrău (?) - corodată			0.13	0.001	99.68		0.001	0.001			0.19			
5	40045	buton (nasture?) de bronz – corodat (cuprit)				1.16	95.15		0.47				2.02	1.19		
6	40046	nasture de bronz			0.38	0.34	90.78		0.06	0.08		0.001	7.08	1.29		
7	-	nasture fragmentar			17.13		73.51		0.001	0.001		0.001	9.37	0.001		
8	-	nasture			0.25	0.59	95.84		0.2	0.1	0.001	0.001	1.37	1.65		
9	-	nasture			0.15	0.39	95.18		0.21	0.2	0.001	0.001	2.89	0.98		
10	-	nicovală miniaturală de bronz			0.32	0.13	81.84	2.58	2.59				11.54	1		
11	-	nicovală de bronz														
12	-	spirală de bronz (saltaleoni)			3.1		79.16		0.001	0.001		0.001	17.74			
13	-	ac de păr fragmentar			0.65	0.001	99.35		0.001	0.001						
14	-	vârf de cuțit (?)			0.45		77.31	1.23	6.65			0.88	13.48			
15	-	verigă întreagă, plată			0.001	0.001	91.22		0.001			0.001	4.94	3.84		
16	-	verigă fragmentară din bandă lată, deformată			0.12		87.31	3.52	0.05	0.05		0.001	8.95			
17	-	verigă fragmentară, îndoită oval			0.35		99.22		0.001	0.001			0.43			
18	-	verigă (?) sau bandă îngustă, îndoită		0.25	5.47		88.97		0.39	0.13			4.79			
19	-	vârf de ac (?) îndoit, cu capetele petrecute			0.15		99.49		0.001	0.001			0.36			
20	-	sârmă subțire, îndoită, cu capetele mult petrecute			0.41	0.001	91.51		0.75	0.15			7.17			
21	-	sârmă foarte subțire, arcuită aproape circular, cu capetele rupte (ca un cercel)					84.86		0.001	0.001		0.001	7.27	5.88		
22	-	verigă mică, fragmentară			0.45	0.54	74.71		0.46	0.22	0.001	0.001	21.36	2.26		
23	-	cercel cu capetele subțiate; corpul crestat transversal			0.001		99.79		0.21		0.001	0.001				
24	-	verigă mică, întreagă, pentru colier			0.001	87.87		2.44		0.001		9.69				
25	-	verigă întreagă, cu secțiunea masivă, pentru colier (?)			0.43		84.23	4.95	0.68	0.17	0.001	0.001	9.54			
26	-	fragment răsucit de fibulă (?)			0.001	0.38	91.68		0.001	0.001		0.001	5.5	2.44		
27	-	rest de turnare			1.61		54.25		41.55				2.59			
28	-	mărgică mică, inelară			0.001	0.001	99.64		0.36		0.001					
29	-	rest de turnare de bronz			3.77		89.93	2.81	1.44				2.05			
30	-	rest de turnare			4.57		73.47		5.26				16.7			
31	-	piesă nedeterminată de bronz = bucată de mici dimensiuni de bronz (?) brut			0.001	0.22	98.4		0.17			0.001	0.73	0.48		
	-	fragment de zgură	2.93	1.29	93.84	0.001	0.001	0.001							1.94	0.001
Plic 1**	40043	buton – strat gros de coroziune			0.001	0.001	16.13		26.31	0.37		0.001	56.13	1.06		
Plic 2**	40044	buton (nasture?) – curățat, cuprit superficial			0.001	0.54	89.55		0.24	0.23		1.02	6.6	1.83		
Plic 3**	-	verigă pentru colier sau inel			0.18		81.15	16.59	0.001				2.08			
Plic 4**	-	verigă mică întreagă pentru colier			0.001		82.7		0.91	0.001		0.001	16.39			

* Analizele au fost executate cu un spectometru de fluorescență de raze X portabil, tip innovX Systems Alpha Series, cu anticatod de W, detector SIPIN, răcire Peltier, timp de achiziție 30 s.
** Piese recuperate din așezare.

BIBLIOGRAFIE

AILINCĂI 2009 – S.Cr. Ailincăi, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*. Teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Facultatea de Istorie, Iaşi, 2009.

AILINCĂI, DOBRINESCU 2006 – S.Cr. Ailincăi, C. Dobrinescu, *Aşezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Ţibrinu – „La Lac" (com. Mircea Vodă, jud. Constanţa)*, Istros 13 (2006), 135-157.

BADER 1983 – T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF, XIV, 6, München, 1983.

BOROFFKA 1994 – N. Boroffka, *Die Wietenberg Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA, Bonn, 1994.

CAVRUC 1997 – V. Cavruc, *Catalogul expoziţiei „Civilizaţia epocii bronzului în Transilvania"*, Alba Iulia, 1997.

CAVRUC 1998 – V. Cavruc (ed.), *Repertoriul arheologic al judeţului Covasna*, Sfântu Gheorghe, 1998.

ČERNÎH 1978 – E.N. Černîh, *Gornoe delo i metallurgija v drevneişei Balgarii*, Sofia, 1978.

CIUGUDEAN 1986 – H. Ciugudean, *Grupul tumular Bedeleu şi câteva consideraţii privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei*, Apulum 23 (1986), 67-82.

COMŞA 1953 – Eugen Comşa, *Câteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (regiunea Constanţa)*, Materiale 4 (1957), 325-334.

CRĂCIUNESCU 2004 – G. Crăciunescu, *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*, Craiova, 2004.

CRĂCIUNESCU 2005 – G. Crăciunescu, *Der Bronzefund aus Mileni, Kr. Mehedinţi*, in T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, II, Cluj-Napoca, 2005, 209-218.

CRĂCIUNESCU 2005a – G. Crăciunescu, *Mărturii ale practicării metalurgiei şi obiecte de metal în cadrul culturii Verbicioara*, Drobeta 15 (2005), 57-102.

CRISTEA 2009 – Fl. Liviu Cristea, *Metalurgia bronzului în regiunile est-carpatice la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului*, Teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Facultatea de Istorie, Iaşi, 2009.

DRAGOMIR 1961 – I.T. Dragomir, *Săpăturile de la Cavadineşti*, Materiale 7 (1961), 151-162.

ENĂCHIUC 1987 – V. Enăchiuc, *Depozitul (turnătorie) de bronzuri de la Dridu (jud. Ialomiţa)*, Thraco-Dacica 8 (1987), 1-2, 72-91.

ENĂCHIUC 1995 – V. Enăchiuc, *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomiţa*, in Tudor Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, 279-310.

FLORESCU 1991 – A.C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ 9 (1991).

FLORESCU, FLORESCU 1990 – M. Florescu, A. Florescu, *Unele observaţii cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaţilor Răsăriteni*, ArhMold 13 (1990), 49-102.

HÄNSEL 1976 – B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, Bonn, 1976.

HOREDT, RUSCU, ORDENTLICH 1962 – K. Horedt, M. Ruscu, I. Ordentlich, *Săpăturile de la Otomani*, Materiale 8 (1962), 317-324.

IAROSLAVISCHI 1976 – Eug. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1976.

ICONOMU 2000-2001 – C. Iconomu, *Noi date arheologice despre judeţul Vaslui rezultate dintr-o donaţie*, ArhMold 23-24 (2000-2001), 273-288.

JUGĂNARU 2005 – G. Jugănaru, *Cultura Babadag*. I., Constanţa, 2005.

JUGĂNARU *et alii* 2003 – G. Jugănaru, S.Cr. Ailincăi, V. Voinea, C. Dobrinescu, *Ţibrinu, com. Mircea Vodă, jud. Constanţa, punct: Ţibrinu – „La Lac"*, CCA, Campania 2003, 355-356.

KAŠUBA 2000 – M.T. Kašuba, *Rannee Železo v lesostepi meždu Dnestrm i Siretom (Kultura Cozia-Saharna)*, Stratum 3 (2000), 241-488.

LÁSZLÓ 1994 – A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*, Bibliotheca Thracologica, II, Bucureşti.

LÁSZLÓ 2006 – A. László, *Sur les coutumes funéraires des populations du Bas-Danube au début de l'Âge du Fer*, in V. Lungu, G. Simion, F. Topoleanu (eds.), *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer)*, Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 2006, 105-116.

LAZAROVICI, MILEA 1976 – Gh. Lazarovici, Z. Milea, *Săpăturile arheologice de la Băden, campania 1968*, ActaMN 13 (1976), 7-35.

LEVIŢKI 1985 – O. Leviţki, *Progrebenie rannego železnogo veka u. Gansk*, AIM v 1981, 125-128.

LEVIŢKI 1994 – O. Leviţki, *Grupul Holercani-Hansca, aspectul pruto-nistrean al complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată*, în P. Roman, M. Alexianu (eds.), *Relations Thraco-Illyro-Helléniques*, Bucureşti, 1994, 219-256.

LEVIŢKI, SÎRBU 2010 – O. Leviţki, Gh. Sîrbu, *Noi dovezi ale prelucrării locale a bronzului în aria est-carpatică a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică canelată*, MemAntiq 25-26 (2010), 329-357.

LOISON 2003 – Gilles Loison, *L'Âge du Bronze ancien en Auv*ergne, Archives d'Écologie Préhistorique, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Toulouse, 2003.

MARINESCU 1995 – G. Marinescu, *Cercetări şi descoperiri din epoca bronzului în nord-estul Transilvaniei (II)*, Revista Bistriţei 9 (1995), 49-124.

MĂŢĂU 2009 – Fl. Măţău, *Metalurgie şi societate la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului în regiunea Dunării de Jos*, Teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Facultatea de Istorie, Iaşi, 2009.

MIHAI 1983 – V. Mihai, *Cercetările arheologice de la Dridu - „La metereze" (1979-1980)*, Materiale 15, Braşov 1983, 439-445.

MOSCALU, BEDA 1988 – E. Moscalu, C. Beda, *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparţinând culturii Basarabi*, Thraco-Dacica 9 (1988), 23-47.

OANCEA 1972 – A. Oancea, *Depozitul de bronzuri de la Ghidici*, SCIV 23 (1972), 4, 537-552.

OANCEA, TĂTULEA 1974 – A. Oancea, C. Mărgărit Tătulea, *Depozitul de bronzuri de la Ghidici*, SCIV 25 (1974), 2, 255-263.

PĂUNESCU 1999 – Al. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1999.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977 – M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977.

SAFTA 2004 – E. Safta, *Acele din neolitic, epoca bronzului şi prima epocă a fierului în România*, Teză de doctorat, Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie, 2004.

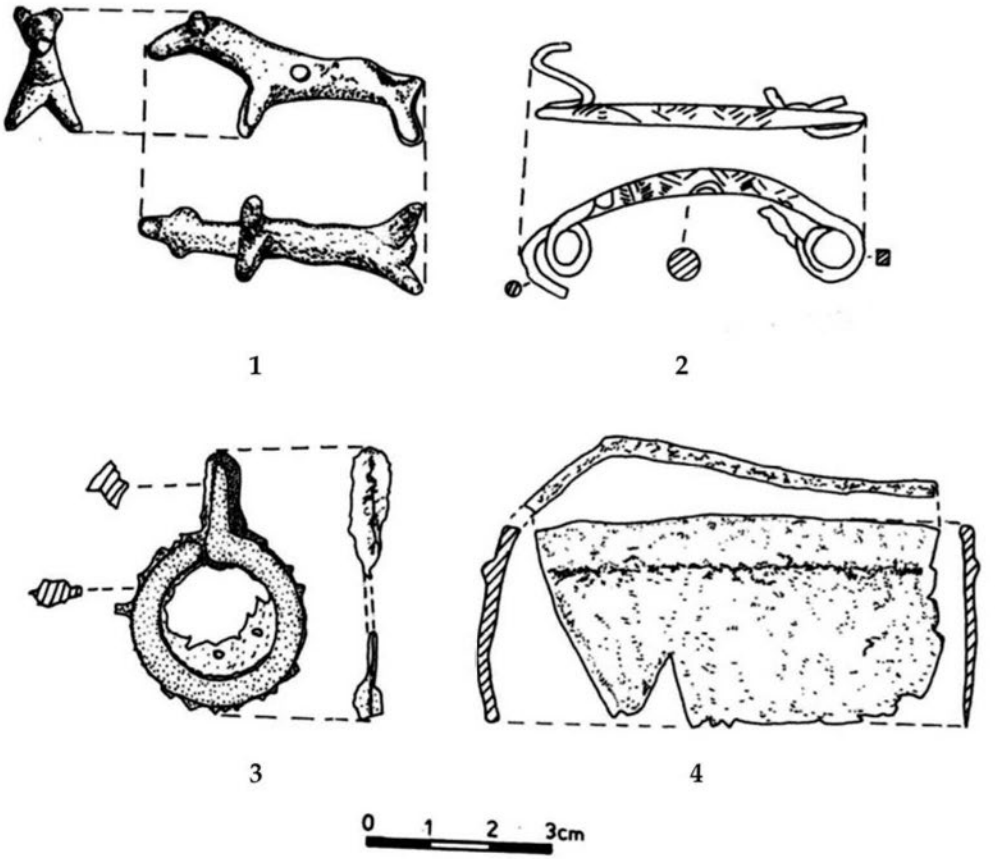
SÎRBU 2004 – V. Sîrbu, *Figurine de cai din epoca fierului la tracii nordici*, MemAntiq 23 (2004), 353-367.

STOICA, CIOANĂ 1975 – O. Stoica, V. Cioană, *Un depozit de bronzuri descoperit la Maglavit*, SCIV 26 (1975), 4, 561-565.

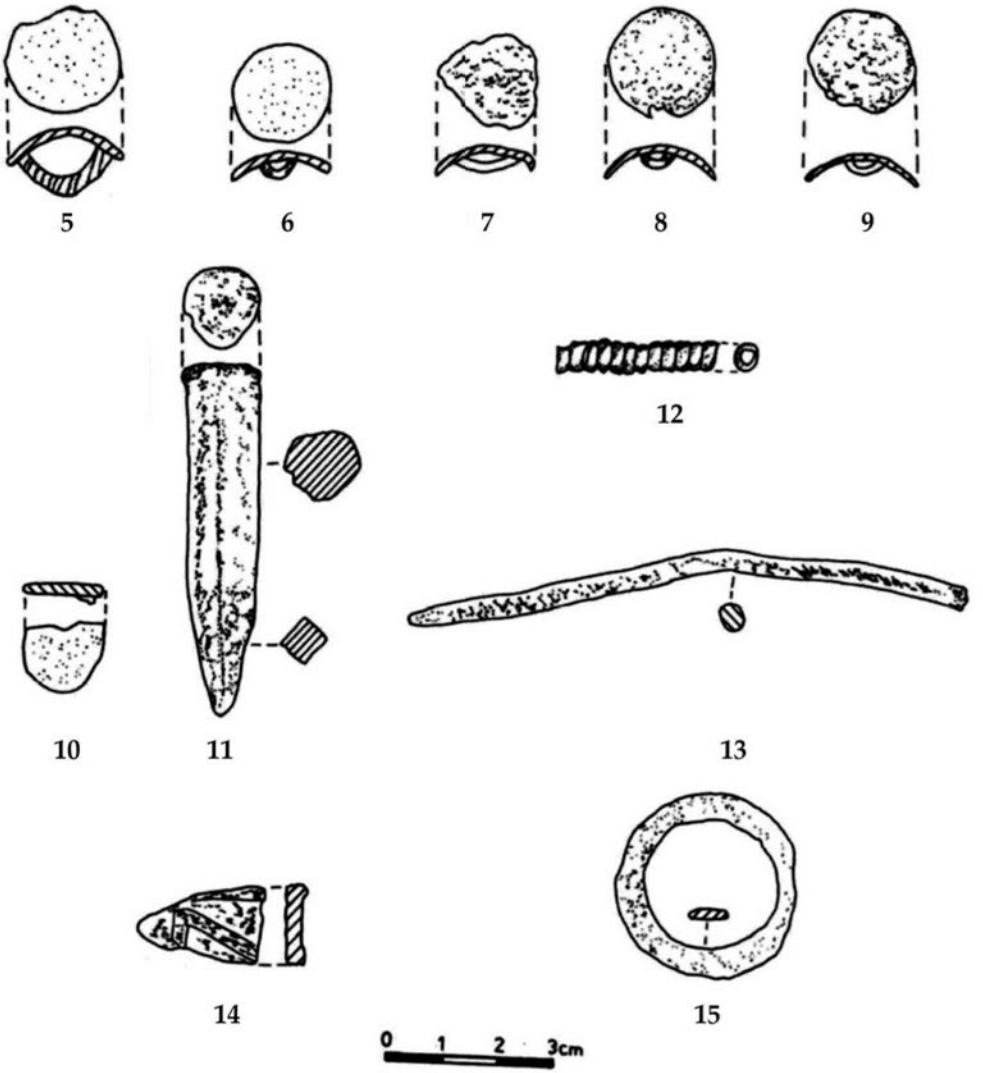
TĂTULEA 1984 – C. Mărgărit Tătulea, *Aşezarea geto-dacică fotrtificată de la Bâzdâna, jud. Dolj. Consideraţii preliminare*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, 92-110.

VASILIEV 1980 – V. Vasiliev, *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

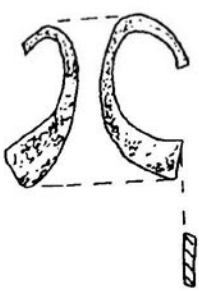
VASILIEV, ALDEA, CIUGUDEAN 1991 – V. Vasiliev, I.A. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice: aşezarea foritificată de la Teleac*, Cluj, 1991.

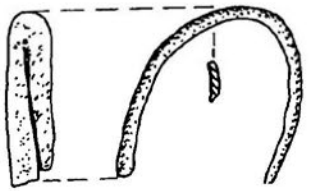
Pl. I

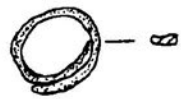
Pl. II

16

17

18

19

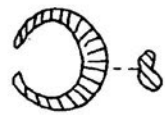
20

21

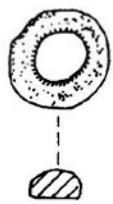
22

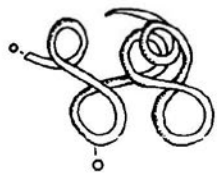
23

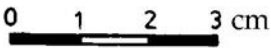
24

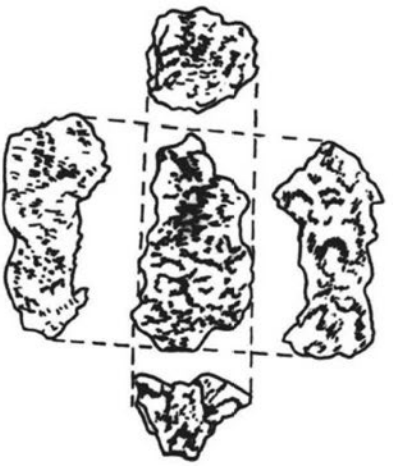
25

26

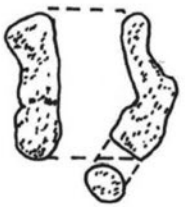
Pl. III

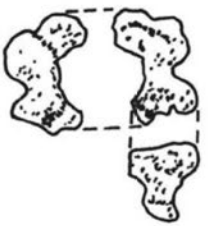
27

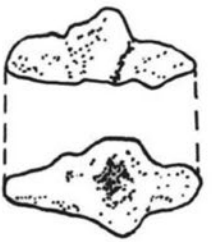
28

29

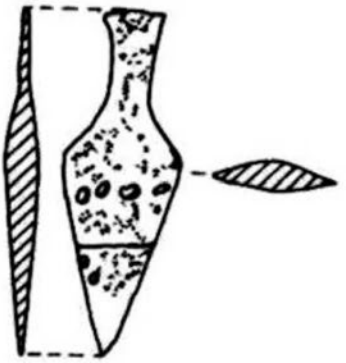
30

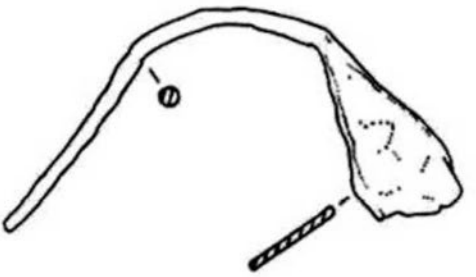
31

Pl. IV

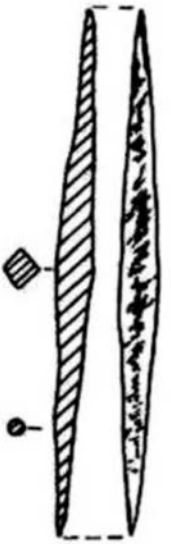
32

33

34

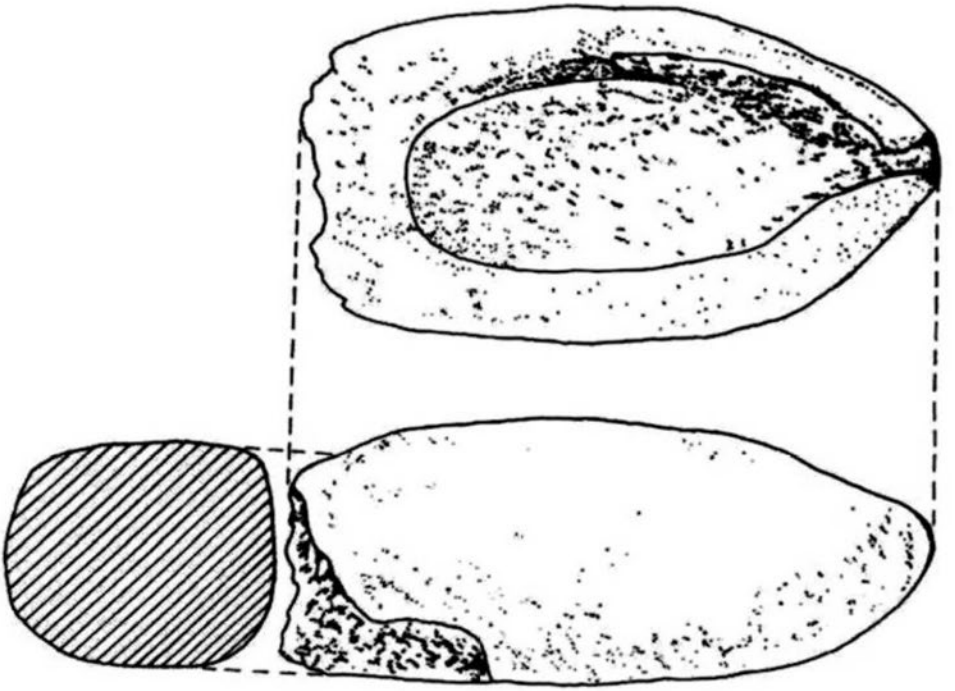
35

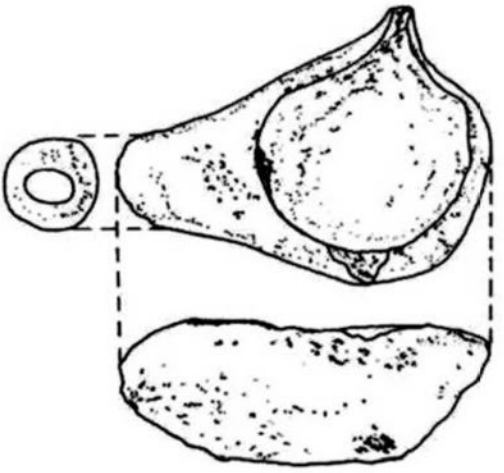
36

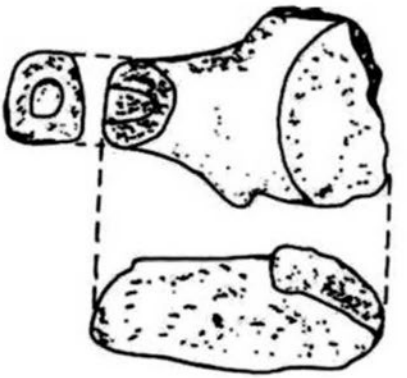
Pl. V

37

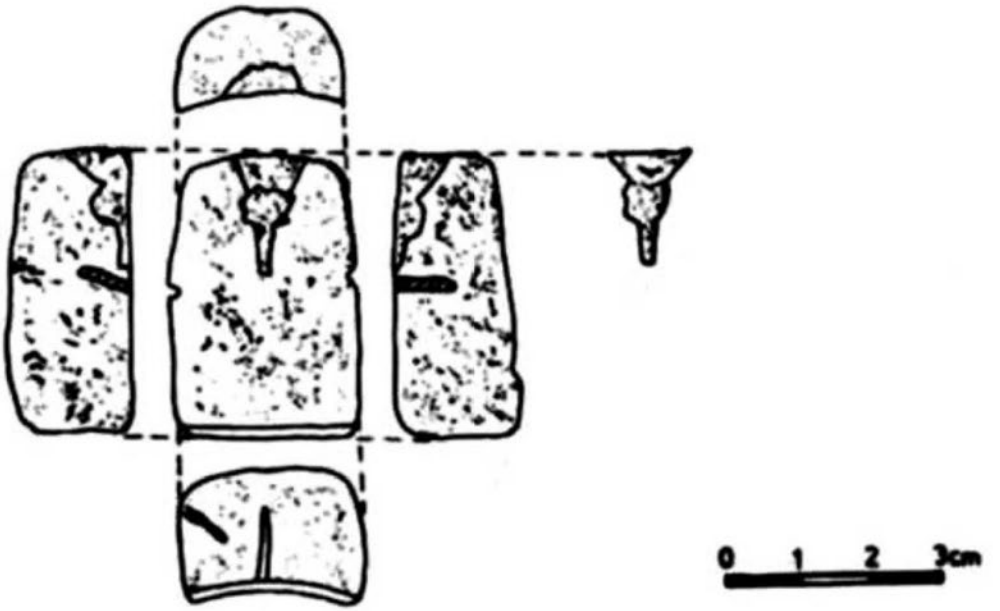

38

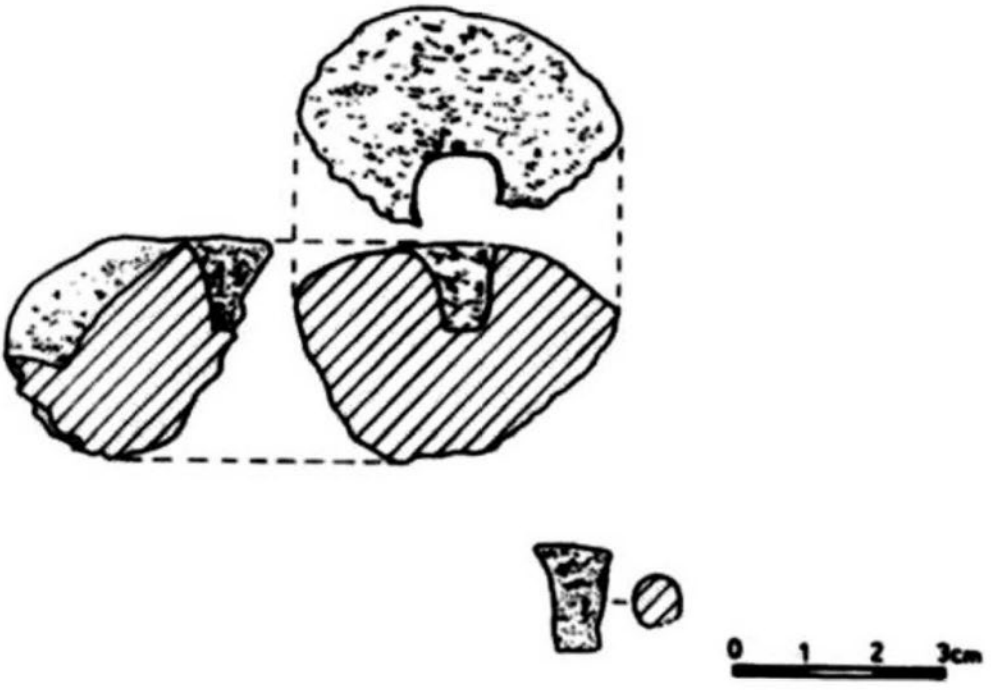

39

Pl. VI

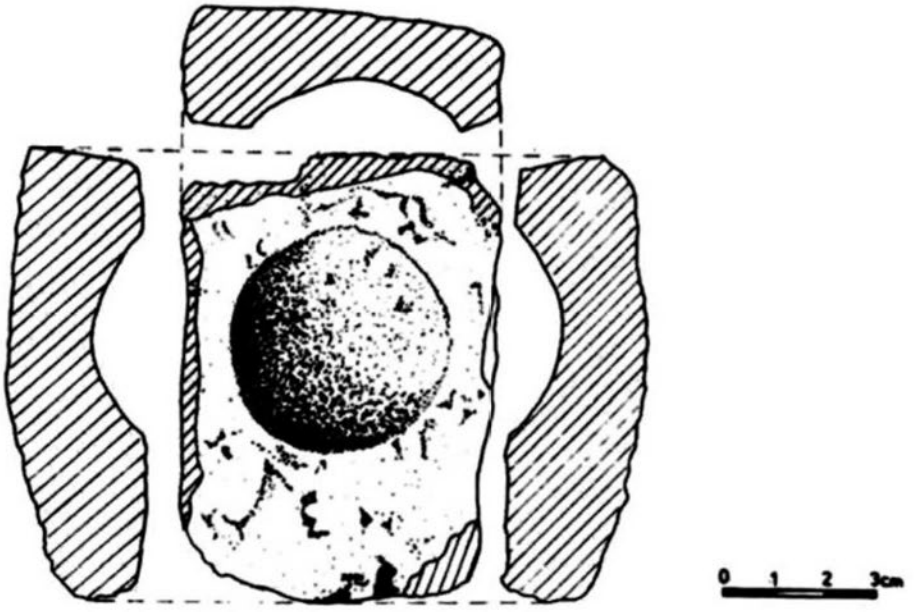

40

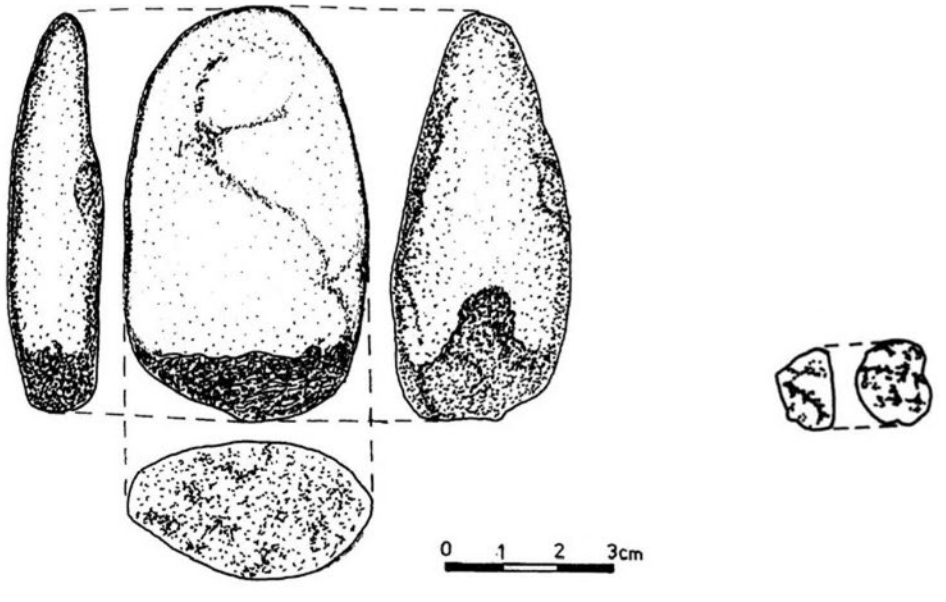

41

Pl. VII

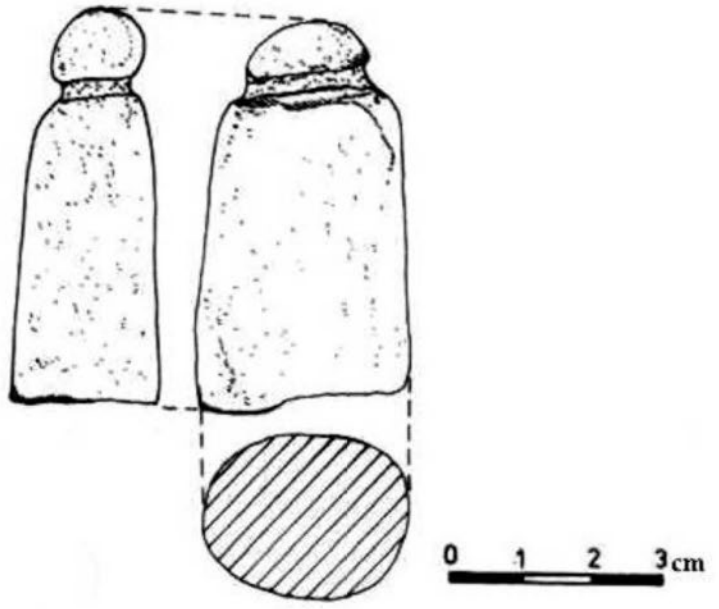
42

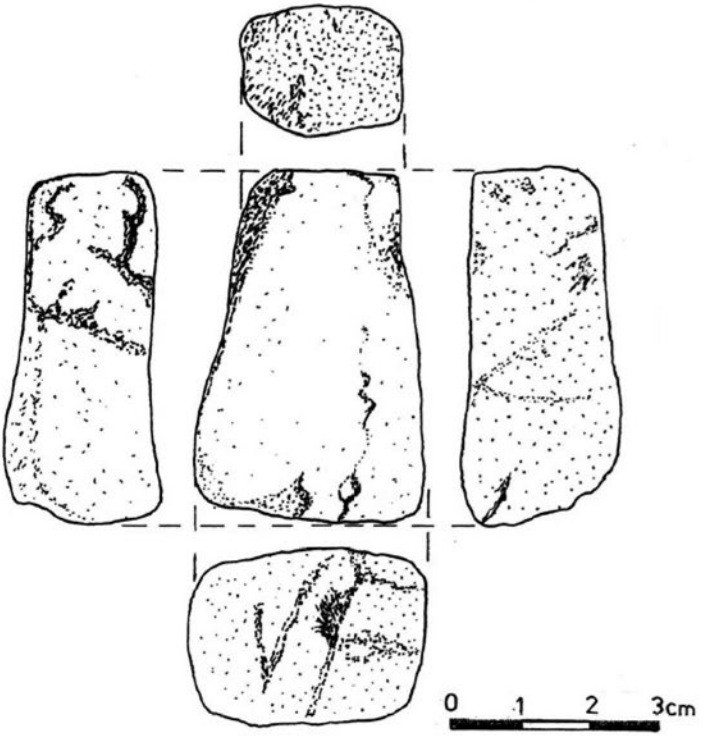
43a

43b

Pl. VIII

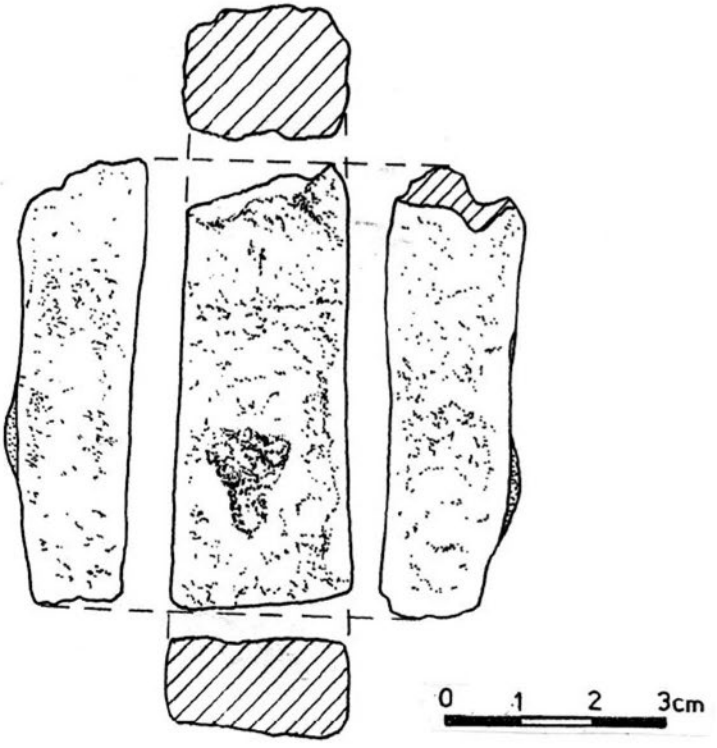

44

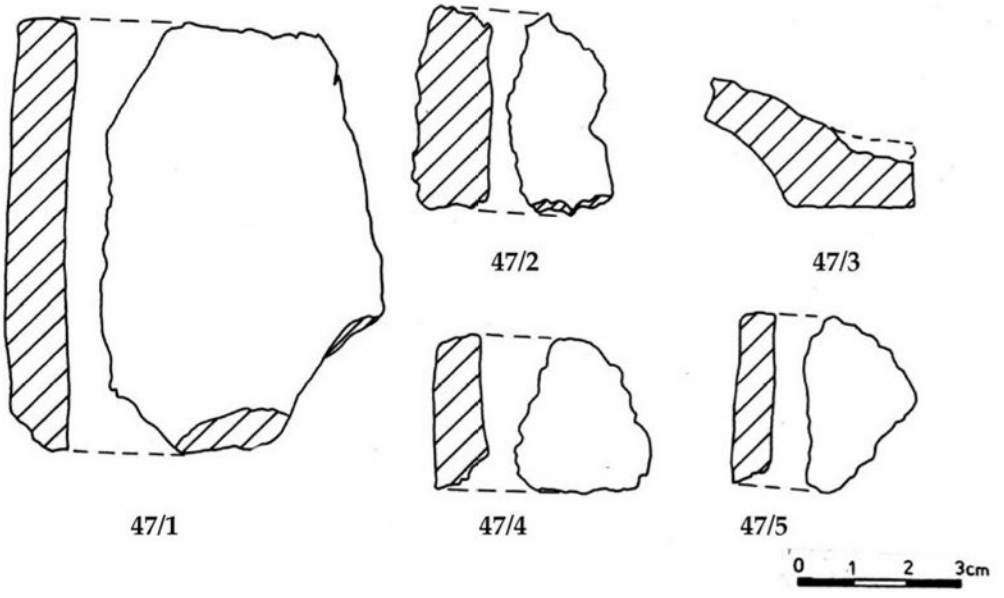

45

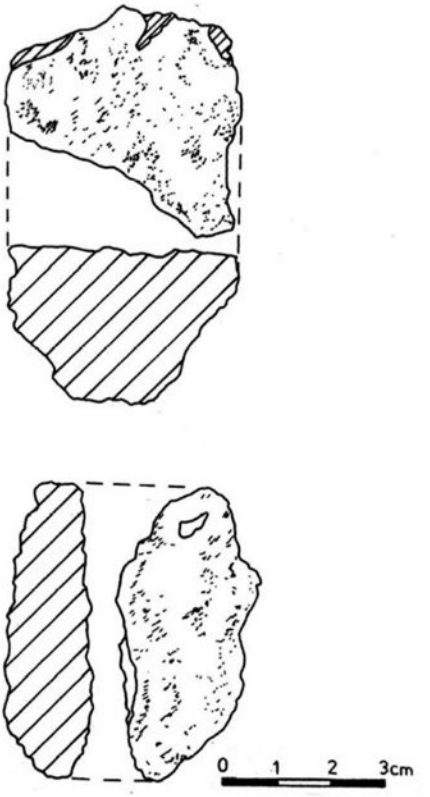
Pl. IX

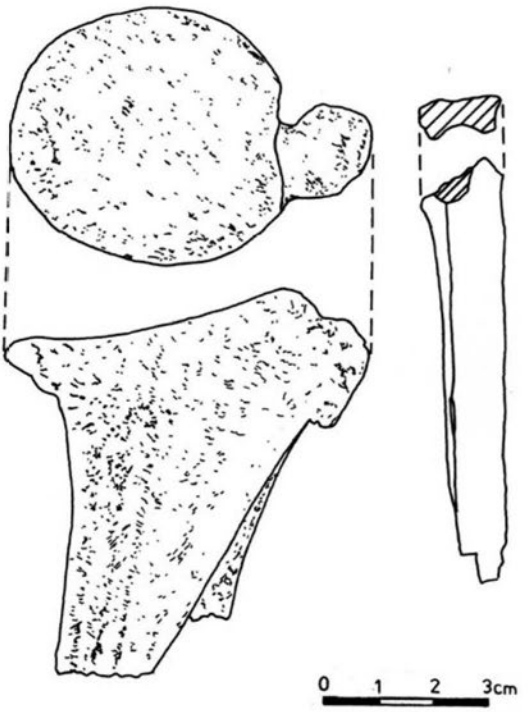
46

Pl. X

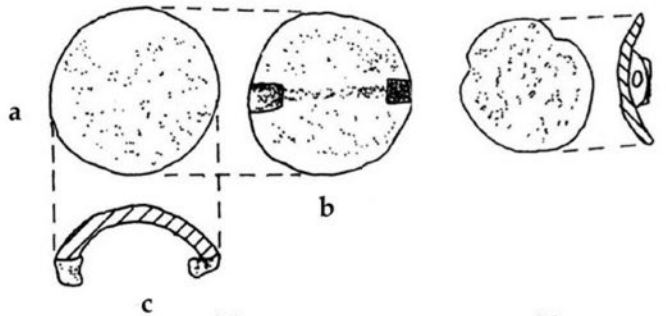

48

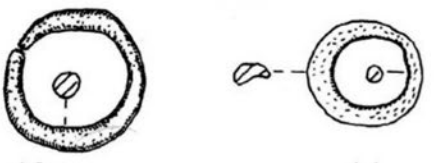

51a 51b

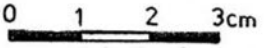
Pl. XI

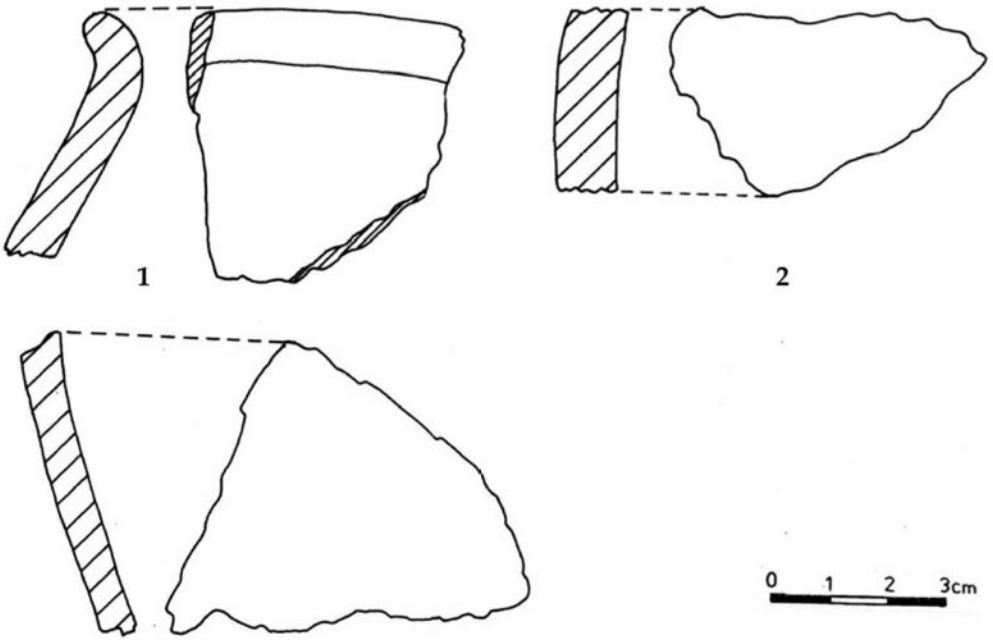

A1 A2

A3 A4

A5/1-3

Pl. XII

1

2

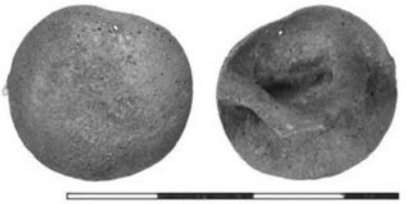

3

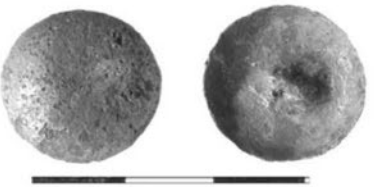

4

Pl. XIII

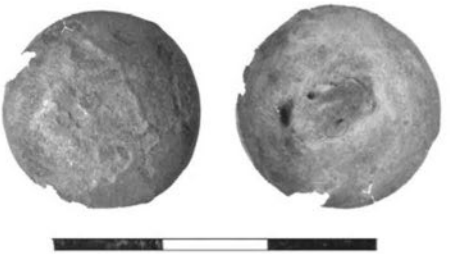
5

6

7

8

9

10

Pl. XIV

11

12

13

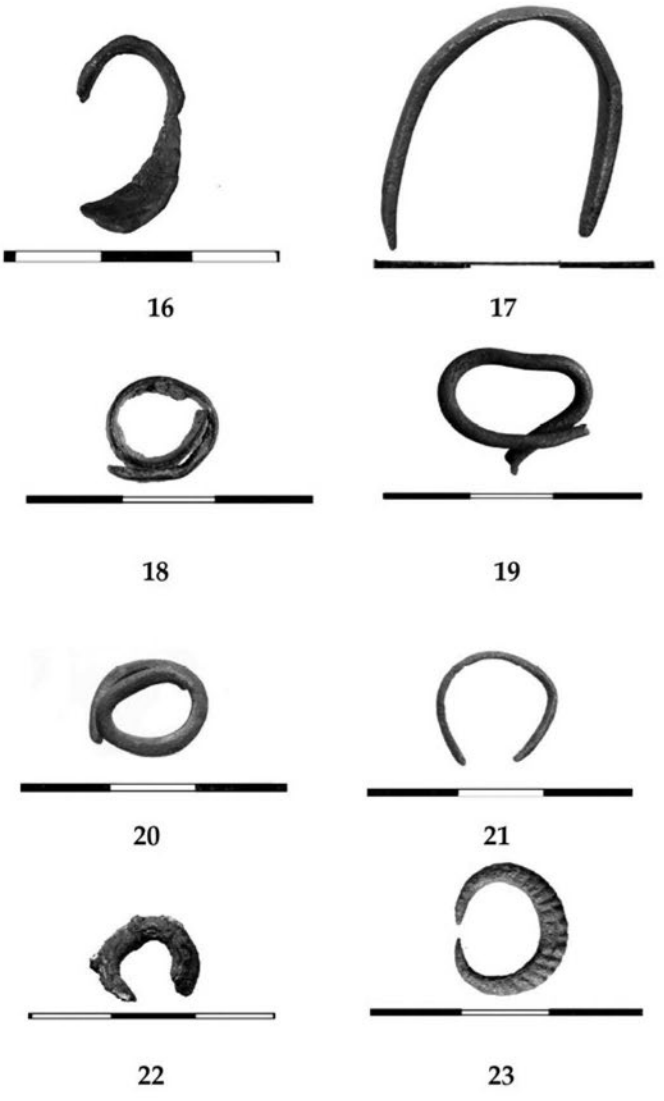

14

15

Pl. XV

16 17

18 19

20 21

22 23

Pl. XVI

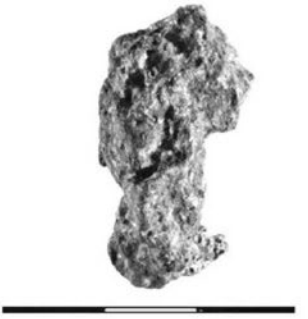
24

25

26

27

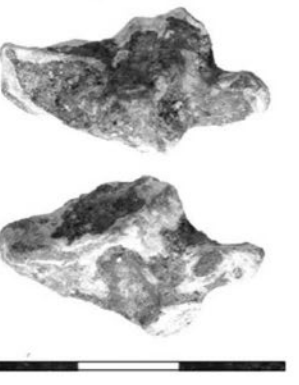
28

29

30

31

Pl. XVII

32

33

34

35

36

Pl. XVIII

37

Pl. XIX

38

39

Pl. XX

40

41

42

Pl. XXI

43

44

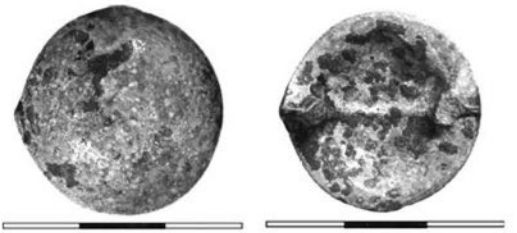

45

46

Pl. XXII

A1

A2

Pl. XXIII

VARIA HISTORICA

TRYING TO DEFINE AND DEAL WITH "BUFFER TERRITORIES" IN THE WEST PONTIC LATE BRONZE AGE*

Neculai BOLOHAN**

Keywords: *buffer territories, cultural impact, patterns, Late Bronze Age, west pontic area.*

Cuvinte cheie: *zone de contact, impact cultural, modele de analiză, Bronz târziu, zona vest-pontică.*

Abstract: *The methodology to approach the cultural phenomena in prehistoric times may ne diversified by the inclusion of the micro-regional and macro-regional patterns of analyze. By its location and cultural diversity the west Pontic area during Late Bronze Age offers the elements for a study case. Although, it can be noticed an internal cultural sequecing, I think is not due to a „cultural competition". The analysis of archaeological evidences shows that the differences represent the sum of the responses to the impact factors. According to this scenario mediator role was taken by „buffer/contact zone", which were meant to include, to diversify, to transmit artifacts, technologies, contents and meanings. By a "buffer/contact territory", I understand a fluctuant territory situated between areas in which rules emerged, acted and were respected by each of the involved side. According to this scenario, it can be easily understood that a part of the buffer territories in the Lower Danube, and I refer here to the Coslogeni area, survived by the services they provided – the means of crossing the Danube – to the nearby communities. In this case, those communities enjoyed a period of economic self-sufficiency that generated short-term survival, but then, on the long-term lead to a gradual disappearance or re-/absorption with respect to the other phenomena with a higher dynamic.*

---

* The present contribution represents a recovery of an older attempt as concern the topic, cf. BOLOHAN 2005. Since the article has not circulated in an adequate ratio, I thought that a comeback and an updated version would be welcome. These lines at hand represent the *nucleus* of the next attempt regarding the Late Bronze Age interconnections in the Lower Danube area.

** Neculai Bolohan: Universitatea "Al. Ioan Cuza", Facultatea de Istorie, B-dul Carol I, nr. 11, Iaşi, 700506.

Thus, this model may explain the great diversity of cultural items and especially that of the metallic artifacts in an area without any important raw material source.

Rezumat: *Metodologia abordării fenomenelor culturale în perioadele preistorice poate fi diversificată prin includerea unor modele de analiză microregională şi macroregională. Prin amplasarea sa, precum şi prin diversitatea formelor de expresie culturală, ţinutul vest-pontic în perioada târzie a Epocii bronzului oferă toate elementele unui asemenea studiu de caz. Deşi se poate observa o secvenţiere culturală internă, consider că aceasta nu se datorează „competiţiei culturale". Analiza evidenţelor arheologice ne arată că diferenţele reprezintă suma tipurilor de răspuns la multitudinea factorilor de impact. În cadrul acestui scenariu rolul de mediator a fost preluat de „zonele de contact", care au avut menirea de a include, diversifica, transmite artefacte, tehnolgii, conţinuturi şi înţelesuri. Prin „zone de contact" am definit un teritoriu fluctuant, situat într-o macroregiune care prezintă caracteristici generale comune. Între unităţile culturale componente există reguli care acţionează şi sunt respectate de către toate entităţile implicate. În aceste condiţii, unele „zone de contact" de la Dunărea de Jos, mă refer aici la aria Coslogeni, au supravieţuit pe baza serviciilor – în acest caz, stăpânirea zonelor de trecere a Dunării. Astfel, comunităţile au beneficiat pe termen scurt de o perioadă de autosuficienţă dar, pe termen lung, autosuficienţa a dus la treptata dispariţie în faţa fenomenelor cu o dinamică accentuată.*

Acest model de analiză ar putea explica diversitatea artefactelor, în special a celor metalice, într-un ţinut care se remarcă prin quasi-absenţa surselor de materie primă.

Introductory notes

For the moment I'm trying to focus upon some cultural interferences, mainly in the area of the eastern Balkan and west Black Sea coast, which may be considered as playing the role of a „buffer territory".

For the next I considered important to introduce some methodological and theoretical explanations. For the time being, one can notice the existence of three differents cultural areas: l. The Mycenaean civilisation situated within the „moving frontiers"; 2. the so called Mycenaean periphery including huge areas from continental Greece (the north-western Thessaly, Epirus, Macedonia) the north-western and western Anatolia, the Levant, Cyprus, Crete, Southern Italy, Sardinia, Aeolian islands, the Dalmatian shores; 3. A contact area or an area of cultural similarities/buffer territory situated between the Stara Planina range and the inferior part of the Lower Danube. I suppose that at no time these three areas have not been in opposition. Furthermore, I admit a cultural complementarily by observing the preeminence/prevalence of the first area. This kind of cultural prevalence has been exerted in the quasi-absence of inner cultural frontiers. The archaeological context highlights a higher permeability among the cultural areas or the idea of a moving border, due to the permanently cultural shifting within such a huge area. Evidently, it is hard to identify and especially for the marginal areas, the manner or the direction of the cultural changes, the general causes and conditions, or the factors involved in this process.

Lately, there are many proposals as concern the changes, that took place in the LBA: 1. the people movements that affected the eastern part of the Mediterranean area; 2. the decay of the Mycenaean power; 3 the development of the metallurgy and the need for raw materials; 4. the production of prestige goods, and the need for *exotica* items that contributed to the people mobility. The historical evidences and the cultural context pointed out that there is a competition among these causes, finally contributing to the fall of the Mycenaean World[1].

Another problem to solve is the meaning of the cultural change directions and the character (the amount and quality) of the artifacts. Firstly, it comes out that there is a preference for the eastern, south-eastern and central parts of the Mediterranean. It remains to understand the possibility of a northern route, in fact an eastern variant with two pillars: the northern Aegean and the Lower Danube.

The diffusion of the Mycenaean artifacts or the imitations of these ones toward the far of areas of the Mediterranean and the positions of the shipwrecks (Cape Gelydonya, Uluburun, Kyme in Euboia, and Point Iria in Argolid)[2] proves the maritime propensity of the Mycenaeans and the maritime role of the Levant. Because of the fact that these findings contains artifacts of Cypriote, Cretan, Mycenaean, northern Balkan origin dated in the XVIth –XIIth century has been identified a long commercial route going on from Ugarit, Cyprus, southern Argolid, and from here toward the Aeolian island, southern Italy to Sardinia. By no means, we can presume a secondary maritime and terrestrial variant going through the Dardanelles to the Black Sea and/or along the west Black Sea coast[3].

Noteworthy is the importance of the differences between the cultural units in which the Mycenaean items superposed or interrelated with them. In the areas

---

[1] The problem of the causes that contributed to the decline of the Mycenaean power is beyond the aim of this paper.

[2] PULAK 1999, 233-262. See also BASS 1997, 154-170 and footnotes 7-10.

[3] As for the navigation through the Dardanelles straits there are two main controversial opinions. To see CARPENTER 1948, 1-10; B.W.LARABEE 1957, 29-35. Lately, has been argued the possibility to navigate from the Aegean to the Black Sea even in the Late Bronze Age. HILLER 1991, 207-216, footnotes 1-2, pl. LIV-LVIII. For the penetration of the Mycenaean items through central Anatolia to the Black Sea see also "the imported Mycenaean III B pottery that is found on the floors, beside Hittite pottery and Hittite seal impressions with hieroglyphic signs" unearthed at Maşat Höyük. ÖZGÜÇ 1980, 309, pl. 37/6. For the debate concerning a scarce possible southern penetration toward the Black Sea by using the central Anatolia see at CLINE 1991, 2-5. A short survey on the Aegean presence in north, at FRENCH 1982, 19-22. For a recent review regarding Troy and the Black, MEE 1998, 143-145, footnote 101 and footnote 102 *contra* ÖZGÜÇ 1980. More recently and the related references at GUZOWSKA 2002, 504-509. See also the objects (swords of Sandars H type and T shape type, spearheads, double axes of Buchholz C type with analogies at Vărbica, Kozorezovo and Troy VI, one *armchenbeile* with analogies at Asine, Lindos, Troia VII, one socketed axe of Černych K20 type, sickles of Carpathian-Danubian origins and the ox-hide ingot with analogies at Uluburun and Enkomi) in the deposit from Tekirdağ, south-eastern Thrace. All of them emphasize wide analogies in the Balkans, eastern Aegean and Anatolia and has been dated at the very beginning of the XIth century. HARMANKAYA 1995, 217-233, pl. 2a-2b, 3b, 4b, 5a-c, 6a-c, 7-11.

where the MBA cultures were strongly enough (the Middle Danube, the inner Carpathians, the northern Stara Planina territory) these ones resisted to the Mycenaean penetration as a northern counter-current from the outskirts due to the fascination exerted from the south.

The general framework

The placement of the area of study[4] among the Central Europe, the Black Sea, the Central Balkans and the Northern Aegean and the physical variety contributed in different levels to the definition of the Bronze Age. The framework was marked by a series of events with an increased impact in the north-west Pontic area and in the eastern Mediterranean, as well. As concern the ancient geography and history, we can see this unit referring mainly to the Thracian territory marked by the variety of the ecological elements. Therefore, this situation as a bridge-point among south-eastern Europe, Anatolia and the northern Aegean world has stamped the cultural configuration of the entire Bronze Age in the area. It seems that for this cultural puzzle the main role has been played by the following access ways: the Lower Danube, the Vardar-Morava, Struma/Strymon and Marica valley[5] and the western coast of the Black Sea, toward the area of Coslogeni pottery type group.

Study case - the western Black Sea area

Discovered in the early 70's of the last century, the Coslogeni pottery group has been ascribed to the Late Bronze Age in the region of Lower Danube, being often considered a southern extension of the Sabatinovka – Noua I "cultural complex"[6]. This new cultural set up, which resembles in several features - type of settlement, ceramics, bone, stone and metal artifacts – with the aforementioned "cultural complex", covered, during its maximum development, the South-

[4] Here, for a general survey, I follow some recent introductory observations upon the Thracian area. ARCHIBALD, 1998, 11-24.

[5] Furtheremore, this one has been a straight connection between the northern Aegean and the Balkan-Danube interface. Thus, here we may include the findings of the Middle Mesta basin and those of Kamenska-Čuka near Blagoevgrad. TSVETKOVA 2002, 1, 43, pl. 30/1-7; STEFANOVICH, BANKOFF 1998, 255-338.

[6] For this discussion on the origin of the Coslogeni pottery group and/or the alien cultural contribution were expressed different views regarding the dominant cultural elements. Adrian C.Florescu and other researchers from Romania considered that this new cultural group is a southern extension of the Noua culture. On the other hand, especially researchers from Republic of Moldova, believes that this group is a southern extension of the Sabatinovka culture; NEAGU 1993, 166 and footnotes 23, 24. For a highlighted view on the North Pontic cultural input at the individualization of the Coslogeni pottery group see, IRIMIA 2001, 184, pl. 1-2. Analyzing the large vessels from Grădina (Constanța County) he concludes that "they belong to a Sabatinovka community entered in Dobrogea during the historical *which preceded* the formation of the Coslogeni culture". An "external" view regarding the components of the Sabatinovka-Noua-Coslogeni cultural unit, see at KOPPENHÖFER 2002, 679, 687.

Eastern Romania (Muntenia and Dobrogea) and the North-Eastern Bulgaria, up to Varna. By its location, the Coslogeni pottery group may be regard as a buffer territory/bridge point between cultural phenomena in the Black Sea northern surroundings and the Western and South-Western Black Sea surroundings. Within this frame, by the end of its existence, it managed to stand by its own characteristic features. The fluctuating economy type, mostly based on livestock and agriculture, might explain this preference for low hilly, flat or sometimes flooded areas. Throughout their development, the communities belonging to this cultural group did not extended, to the north, beyond the Ialomița river basin, which stands for a cultural contact area. In recent years, due to new research, there are new data available about the northern area of the Coslogeni pottery group. This includes North-Eastern Muntenia/Wallachia and much of northern Dobrogea. On the account of these findings, I presume another buffer territory/cultural corridor between Sabatinovka and Coslogeni groups, as well.

Moreover, there is archaeological evidence for proving the survival of some characteristics belonging to the Middle Bronze Age and for some borrowings from the neighboring Noua culture. It remains to establish which cultural manifestations of North and North-West Pontic coast have impressed the cultural aspect in South-Eastern Romania and North-Eastern Bulgaria[7]. To the west, it extended beyond the Mostiștea river basin, reaching, under disparate forms, up to Zimnicea on the Danube. In fact, between these two parts will be another area of contact between Coslogeni and Zimnicea-Plovdiv/Čerkovna groups, a phenomenon that also included some Tei cultural elements, which ultimately will lead to the formation of the so-called mixed-type Radovanu "aspect", which I consider rather as a western outpost of the Coslogeni communities. To the east, although sporadically, features of this culture were found as far as the Black Sea shores. Finally, to the South, the Danube line was passed. Artifacts of Sabatinovka and Coslogeni type has been reported in a diffuse rank up to Varna, in Bulgaria[8], Troy[9] or, if estimates are correct, they also could be recognized in Central and Eastern Macedonia (Kastanas, Assiros)[10] and even in Southern Balkan Peninsula, at Menelaion in Sparta[11].

---

[7] See *supra*.

[8] Although from 1970 to the present the Coslogeni map has grown up, the representative archaeological site remains Grădiștea-Coslogeni. Researches in the eponymous site were resumed in 1986 under the direction of Petre Diaconu and Marian Neagu and continued until mid 90's. By currently, no monographic study was drawn up to clarify "the situation" of this final Late Bronze Age pottery group. Information and details on stratigraphic and archaeological frame as well as the history of the investigations from Grădiștea-Coslogeni to see NEAGU, BARASAB NANU, 1986, 99-117 and footnote 2. For a broader view of this culture and its position in the cultural conglomerate of the Lower Danube in the period, see HÄNSEL 1976, I, 73-76 and MORINTZ 1978, 121-152.

[9] A first attempt for finding this kind of relations between the Lower Danube and Troy, see at Ida Carleton Thallon Hill 1919, 193-202. For the some topic to see, LÁSZLÓ 1993, 24-43 and the references.

[10] HOCHSTETTER 1984, *passim*.

[11] RUTTER 1975, 17-33. The presence of this group of sherds from Menelaion or elsewhere in the Aegean area has generated a long debate focused around the place of

Instead of conclusions

The Agamemnon's descendants preferred the blue quiet of the Ionic Sea and the Adriatic Sea or of the Aegean Seas. This statement is sustained by the identity of the landscape, the climate and maybe, by the cultural behavior, as well.

The world of Boreas come from, is even colder, inhospitable and it imposed the crossing of some barriers may them be imaginary or supernatural so, it may be considered in these conditions that the Epirus, the Macedonia, the Thrace formed the northern line of defense for the Mycenaean world. The Balkan-Danubian civilizations have the characteristics of a cultural unity with some differences due to the previous cultural background and by the way, in which it may contact with other civilizations.

The area, bordered by the western shores of the Black Sea, the Eastern Stara Planina, and Lower Danube, it's considered, due of its geographical position, as a *buffer territory/changing point* for the distribution and redistribution of some cultural components between Anatolia, Aegean world and the north-west Pontic area.

How many elements will have taken part in the setting up of this cultural unit? For example, there has been already state the contribution of the Aegean elements for the southern Italy or elsewhere seen as a peripheral area, but things are very different north of the Stara Planina. The presence of Mycenaeans in north is difficult to sustain in spite of some out-posts in the "barbarian world"[12]. At Kamenska-Čuka, in south-western Bulgaria has been discovered Mycenaean like pottery and handmade ware as imitations of LH IIIC southern prototypes, added to previous discoveries like those in Skopje *Hipodrome.* The northerly Aegean "imports" are considered those from *Debelo Brdo* near Sarajevo[13]. Lately, due to the researches in Bulgaria has been found pottery of Mycenaen type (an imitation of a Mycenaean amphora dated to Late Helladic IIIA-B) at Koprivlen II *Gotche-Delcev,* Middle Mesta. Unfortunately, up to now, north of the Stara Planina toward the northern Lower Danube there are only tiny discoveries belonging to Late Helladic tradition with the exception of the so-called Mycenaean-Aegean type swords, some topical motifs (triangles, spirals, meanders, floral) on pottery, metallic and bone objects and the anthropomorphic statuettes of Dubovač-Žuto Brdo-Gârla Mare type.[14]

---

origin and the mechanisms that would have caused displacement of communities of this group. Regarding this topic see a short review at PILIDES 1994, *passim.* See also an up to date discussion of the cultural frame in the Late Bronze Age in the Eastern Balkans at PINIAZEK-SIKORA 2002, 705-706.

[12] For the scarcity presence of the Mycenaean products beyond their homeland, see PAROVIČ-PEŠIKAN 1995, 24-26.

[13] HARDING 1993, 157.

[14] A recent opinion belongs to Alexandru Vulpe that compiles the archaeological and chronological evidences from the Carpathian-Danubian area and the related ones from the Balkan-Aegean-Anatolian frame. With this attempt, he intend to designate "a new periodization of the Carpatho-Danubian Bronze Age, emphasizing its similar rhythm with

What is the situation beyond the Balkans and the Lower Danube basin? The inner dynamic of the culture processes in this area is different from the Aegean one. Although it is well known the preeminent role of the local elements, because of its position at one of the most important "gates of Europe" there are enough proofs for eastern and Central European stamps. This new cultural circumstance arises following the setting towards west of the Sabatinovka culture from the north of the Black Sea. Two cultures are included in this phenomenon too: Noua and Coslogeni from east and south-east Romania. On the other side, the Middle Danube and a part of the Lower Danube will be the subject of the pressures exerted by the Urnfield culture from Central Europe.

During the XVIth-XIIth centuries north of the Stara Planina toward the eastern and southern Carpathians there were cultural units partial synchronized such as Noua-Coslogeni, Tei IV-V, Verbicioara III-V, Gârla Mare-Žuto Brdo, Yagnilo, Asenoveč, Zimnicea-Plovdiv (Čerkovna)[15]. All of them were involved in the reshape of the final stage of the Bronze Age due to their mobility and of the ecological, economical and cultural shifting.

If for the southern Stara Planina range, the archaeological evidences states for some Aegean influence, for the Carpathian-Danube area it is only accepted the presence of "signs" coming from the southern world through a buffer territory represented by some contact lines as the Struma/Stymon valley, the Marica-Mesta basin or the Vardar-Morava valley. Even more, these southern cultural signs did not succeed in affecting/ influencing the cultures with a higher mobility in the eastern and south-eastern Romania (Noua, Coslogeni). These two cultural units set up, by their evolution, in a northern counter-reaction together with other elements in the Central Balkans.

The introducing of the archaeological evidences indicates a differentiated cultural frame due to the radial disposition compared to the civilization centers. To that situation had contributed too, other ecological or cultural factors as the access or circulation ways, the natural barriers, the prospects activities, the presence of the ore deposits, the inner dynamic and the people movements. In spite of all diversities to the end of the Late Bronze Age within the eastern Balkans, the main tendency is the cultural stereotypy.

As far I see, because of the different cultural prints, the Carpathian-Aegean interface is shared into three major cultural units: southern Carpathian-Stara Planina, the southern Stara Planina-Rhodopes range and the seashores. For the first, one can state for two phenomena: the incrusted pottery in the west descending to south through the Sofia basin and Struma/Strymon valley and the

---

the Helladic civilization, better say the Aegean Bronze Age", VULPE 2001, 13-16 and footnotes 15 and 27, especially. Furthermore, previously has been pointed out, on typological and comparative ground of the anthropomorphic idols, that "the morphological relation highlighted by the typology advanced by us shows that the art on the Danube is genetically related to the Mycenaean one" CHICIDEANU-ŞANDOR, CHICIDEANU 1990, 69-70, 73-74.

[15] Useful informations as concern the Late Bronze Age in Carpathian-Danubian territory (a generous *Zusammenfassung* at the end of book) see at MORINTZ 1978. Still available, at least as concern the main cultural features, at HÄNSEL 1976.

Sabatinovka-Coslogeni pottery in the east, descending to south through Dobrogea to a buffer zone situated between the Marica/Hebros basin and the eastern Rhodopes. Here we can find some cultural coincidences as regard the archaeological evidences. For the Pontic seashore I can stress upon a kind of a cultural leveling of Coslogeni-Yagnilo-Asenovec type if we take into account that this part of the Balkans played the role of a cultural passage allowing the access or the circulation of communities/items, mainly the bronze artifacts or the *steinzepter*/ mace-heads of north Pontic origin[16].

The introduction of some general lines of the LBA frame can not be concluded without the recording of those data to plead for a synchronized cultural evolution of the three areas. Obviously, the syntagma "synchronized cultural evolution" does not include the qualitative aspect of the archaeological evidences that characterize the cultural groups/pottery groups in the northern Balkan. According to the syntagma, when talking about the qualitative aspect of the material life we need to have into consideration an element of comparison with another model, of an inferior or superior scale.

In what we are concerned, we have chosen as reference the Aegean-Anatolian model that allows clearer differentiation. In what way are these differences visible? The separate presentation of the three areas starts from the differentiated aspect. The culture and economy is slightly equal between Mycenaean world and the neighboring area in the Aegean, but extremely different between these interfaces and the northern Balkan world.

About the Aegean-Anatolian model/pattern and its impact were talked over for last 20 years in the terms of the descending cultural equation of the centre-periphery-margin type[17]. In this way a lot of local subsystems were discovered with an inside hierarchic structure that gravitates around *nucleus* with coordinating and adjusting attributions. This situation needs a high degree of interdependence and a long series of cultural identities.[18] If for the area of birth and development of the Mycenaean world this model is affordable, for the Danube and the Balkans we cannot guarantee for its validity and ability to function.

For the north of Danube it's hard to admit, with tiny exceptions the imitation of some southern patterns. When these do exist, I shall call them conventionally as being southern echoes in the "high barbarian Europe". Still, the reconsideration of some discoveries in the west of the Black Sea (anchors, copper

---

[16] LICHARDUS, ILIEV, CHRISTOV 1999, 104-107, Pl.1-3; C.PULAK (*supra* n. 2) p. 253-254. I have no intention to introduce here the long story of the western Pontic stone anchors or of the "ox-hide" ingots supposed to be of Cretan or Aegean origins. Since there are no final remarks concerning the topic it remain a matter of debate.

[17] A recent approach has been undertake by SHERRATT 1994, 337-343.

[18] Even I do not reject the Wallerstein's "World Systems Theory" which implies different levels of dependency I still doubt as concern the validity of this one for understanding the pre-capitalist relations within the Aegean-Carpathian frame. Obviously, the proving of such relations are hazardous yet - to see the dilution toward north of the Aegean artifacts - but I do believe in such occasionally (seasonally !?) contacts due to a bulk of motivations. See also for more and refined discussions HARDING 2000, 417-423.

ingots, weaponry), asserts more and more the hypothesis of the interest shown by the Mycenaeans for the economically attractive areas or the need of *exotica* items[19].

Thus, I consider that in this Late Bronze Age "world system" there have been formed buffer territories, redistributing some goods or patterns that influenced differently the cultural matrix. Differently received, the Aegean-Anatolian influences did not reshape the cultural scenario of the northern cultural interfaces. Still, their partial inclusion was successfully (to see the interest for luxury goods shown by the barbarian elites) or not (the action of some non-elites that refused the Mycenaean influences) they tried to impose in the barbarian world in a larger system of relations stated already in the Middle Helladic[20]. In this system, the outskirt gets the status of cultural crucible/melting pot.

I tried to highlight the ancient practice of searching cultural borders in favor of identifying processes, which have to do with the internal dynamic. This approach was impelled by the acceptance of the idea that distance and time in this case as being cultural created terms for explaining the connections. So, I believe in a long connectivity of some regions facilitated by a series of buffer territories, which were meant to mediate or intermediate the cultural processes. By a buffer territory, I understand a fluctuant territory situated between areas in which rules emerged, acted and were respected by each of the involved side. By their nature and positioning, the buffer territories have the role to facilitate the cooperation and the mutual relations. At the same time, they also had the statute of translation areas for goods and technologies. According to this scenario, it can be easily understood that a part of the buffer territories in the Lower Danube, and I refer here to the Coslogeni area, survived by the services they provided – the means of crossing the Danube – to the nearby communities. In this case, those communities enjoyed a period of economic self-sufficiency that generated short-term survival, but then, on the long-term lead to a gradual disappearance or re-/absorption with respect to the other phenomena with a higher dynamic. Thus, the great diversity of cultural items could be explained and especially that of the metallic artifacts in an area without any important raw material source. Paradoxically, in this system, the eccentric zones become better individualized getting the status of reaction centers towards the end of Late Bronze Age.

BIBLIOGRAPHY

ARCHIBALD 1998 - Zofia H.Archibald, *The Odrysian kingdom of Thrace.* Orpheus Unmasked Oxford, 1998, 11-24.

BADER 1990 – Tiberiu Bader, *Bemerkungen über die Ägaishen Einflüsse auf die Alt- und Mittelbronzezeiliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum*, in Tiberiu Bader (Hrs.), *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums,* Monographien/ Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 15, Bonn, (1990) 181-208.

BASS 1991 – George F.Bass, *Prolegomena to a study of maritime traffic in raw materials to the Aegean during the fourteenth and thirteenth centuries B.C., TEXNH. Craftsman,*

[19] PULAK (*supra* n.2) 251, 255.

[20] BADER 1990, 181-208.

Craftsnomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference/6e Rencontre égéenne internationale, Philadelphia, Temple University, 18-21 Aprilie 1996, Aegaeum 16 (1997) I, 154-170.

BOLOHAN 2005 – Neculai Bolohan, *The Danube, Balkans, and Northern Aegean. Trade Routes, Influences and buffer Zones in the Late Bronze Age*, in Robert Laffineur, Emmanuele Greco (ed. by), *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Aegeum 25, Liège (2005), 161-171 and pl. XXXVI-XLII.

CARLETON THALLON 1919 - Ida Carleton Thallon Hill, *Some Balkan and Danubian Connexions of Troy*, JHS 39, (1919), 193-202

CARPENTER 1948 – Rhys Carpenter , *The Greek penetration of the Black Sea,* AJA 52 (1948), 1-10.

CLINE 1991 – Eric H. Cline, *A possible Hittite embargo against the Mycenaeans*, Historia, Band XL, 1, (1991), 1-9.

CHICIDEANU-ŞANDOR, CHICIDEANU - Monica Chicideanu-Şandor, Ion Chicideanu, *Contributions to the Study of the Gârla Mare Anthropomorphic Statuettes,* Dacia N.S. 34 (1990) 53-76.

FRENCH 1982 – David H.French, *Mycenaeans in the Black Sea?, Thr.Pont.* 1 (1982), 19-22.

GUZOWSKA 2002 - Marta Guzowska, *The Trojan connection or Mycenaean, Penteconters and the Black Sea*, in Karlene Jones-Bley, Dmitryi G. Zdanovich (ed. by) *Regional Specifics in Light of Global Models BC. Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millennium. The Iron Age; Archaeoecology, Geoarchaeology and Palaeogeography; Beyond Central Eurasia*, JIES, *Monograph Series* 46 (2002) II, 504-509.

HARDING 1993 – Anthony F. Harding, *Europe and the Mediterranean in the Bronze Age: cores and periphery*, in Christopher Scarre, Frances Healy (ed. by), *Trade and Exchange in Prehistoric Europe. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol*, April 1992, Oxford, (1993) 153-160.

HARDING 2000 – Anthony F. HARDING, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge, 2000.

HARMANKAYA 1995 - Savaş Harmankaya, *Kozman deresi mevkii (Şarköy, Tekirdağ) Maden Buluntulari, Halet Çambel için Prehistorya yazilari/Readings in prehistory. Studies presented to Halet Çambel,* Istanbul, (1995) 217-233.

HÄNSEL 1976 - Bernhard Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, I, Bonn, 1976.

HILLER 1991 – Stefan Hiller, *The Mycenaeans and the Black Sea*, in *Thalassa. L'Egée Préhistorique et la mer. Actes de la 3ème Rencontre égéenne internationale. Université de Liège, Station de recherche sous-marines et océanographique (StaReSo) Calvi, Corse, 23-25 avril 1990,* Aegaeum 7 (1991), 207-216.

HOCHSTETTER 1984 - Alix Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedonien 1975-1979. Die Handgemachte Keramik-Schichten 19* bis 1, I-II, PAS 3, Bonn, 1984.

IRIMIA 2001 - Mihai Irimia, *Descoperiri din bronzul târziu pe teritoriul Dobrogei şi unele probleme privind cultura Coslogeni,* Thraco-Dacica 22, 1-2, (2001), 183-197.

KOPPENHÖFER 2002 - Dietrich Koppenhöfer, *Buckelkeramik und Barbarische Ware in Troia: Anmerkungen zur Herkunft*, in Rustem Aslan, Stephan Blum, Gabrielle Kasti, Frank Schweizer, Diane Thumm (Hrs.) *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann*, Band 2, Remshalden-Grünbach, (2002), 679-704.

LARABEE 1957 – Benjamin W. Larabee, *How the Greeks Sailed into the Black Sea*, AJA 61, 1 (1957), 29-33.

LÁSZLÓ 1993 - Attila László, *Dates radiocarbonne et chronologie de la civilization Noua-*

Sabatinovka-Coslogeni, CCDJ 10, (1993), p. 24-43.

LICHARDUS, ILIEV, CHRISTOV 1999 – Jan Lichardus, Ilija K.Iliev and Christo J. Christov, *Die spätbronzezeitlichen "Steinstößel-Zepter" in Sudöstbulgarien und die Frage der nordpontischen Verbindungen zur Ägäis* , EurAntiq. 5 (1999) 95-110.

MEE 1998 - Cristopher Mee, *Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age*, in *The Aegean and the Orient in the Second Millenium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinati, 18-20 April 1997,* Aegaeum 18 (1998), 137-148.

MORINTZ 1978 - Sebastian Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii, I,* Bucureşti, 1978.

NEAGU 1993 - Marian Neagu, *The eastern component of the Coslogeni culture*, CCDJ 10, (1993), 165-193.

NEAGU, BARASAB NANU 1986 - Marian Neagu, Dan Barasab Nanu, *Consideraţii preliminare asupra aşezării eponime de la Grădiştea-Coslogeni, judeţul Călăraşi*, CCDJ 2 (1986), 99-117

ÖZGÜÇ 1980 - Tahsin Özgüç, *Excavations at the Hittite Site, Maşat Höyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery, AJA* 84, 3 (1980), 305-309.

PAROVIČ-PEŠIKAN 1995 - Maja Parovič-Pešikan, *Notes on Mycenaean influence in the Central Balkan region,* Starinar NS, 45-46, 1994-1995 (1995), 24-26.

PILIDES 1994 - Despina Pilides, *Handmade burnished wares of the Late Bronze Age in Cyprus*, P. Astroms Forlag, 1994.

PINIAŽEK-SIKORA 2002 - Magda Piniažek-Sikora, *Neue Anregungen zur Diskussion über die Beziehungen zwischen Troia und dem nordwespontischen Gebiet,* in Rustem Aslan, Stephan Blum, Gabrielle Kasti, Frank Schweizer, Diane Thumm (Hrs.), *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann,* Band 2, Remshalden-Grünbach, 2002, 705-715.

PULAK 1997 - Cemal Pulak, *The Uluburun Shipwreck*, in Stuart Swiny, Robert L. Hohlfelder, H. Wyilde Swiny (ed. by) *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Proceedings of the second International Symposium "Cities on the Sea", Nicosia, Cyprus, October 18-22 1994*, Vol.1, Atlanta, 1997, 233-262.

RUTTER 1975 - Jeremy Rutter, *Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period,* AJA 79, 1 (1975), 17-33.

SHERRATT 1994 - Andrew Sherratt, *Core, Periphery and Margin: Perspectives on the Bronze Age*, in Clay Mathers, Simon Stoddart (ed. by) *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age* (Sheffield Archaeological Monographs 8), Sheffield, 1994, 337-343.

STEFANOVICH, BANKOFF 1998 - Mark R. Stefanovich and A. Arthur Bankoff, *Kamenska Čuka 1993-1995. Late Bronze Age Site in South-East Bulgaria: Preliminary report*, in Mark Stefanovich, Henrieta Todorova, Harald Hauptmann (ed. by), *In the Steps of James Harvey Gaul. In memoriam James Harvey Gaul* I, Sofia, 1998, 255-338.

TSVETKOVA 2002 – Yulia Tsvetkova, *The Prehistoric and Thracian Periods*, in Anelia Bozkova and Peter Delev (ed. by), *Koprivlen. Rescue Archaeological Excavations along the Gotse Delchev-Drama Road 1989-1999,* Sofia, 2002, 41-51.

VULPE 2001 – Alexandru Vulpe, *The Aegean-Anatolian and south-eastern Europe in the Light of a Revision of the Bronze Age Chronology*, in (Carol Kacsó, Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998,* BiblMarmatia I, Baia Mare, 2001, 9-21.

NOTĂ DESPRE FONDAREA ORAŞULUI CALLATIS

Nicolae ALEXANDRU*

Keywords: *colonization, Callatis, foundation.*
Cuvinte cheie: *colonizare, Callatis, fondare.*

Abstract: *The author treats the foundation date problem of Callatis in a short note. Referring to literary information (especially Strabon XII, 3 6) and to recent bibliography (Hind 1998, Boshnakov 2004), and based on the absence of archaeological proofs to sustain an early dating, the author estimates the foundation date to the end of the 5th cent. BC. So the set up of the colony would have taken place at the same time, or at a date close to the foundation of Taurian Kersones by the Hearcleeans. The names of Callatian tribes would also be of Heracleean (or Megarian) inspiration, though no written source offers any information until now.*

Rezumat: *Autorul tratează într-o scurtă notă problema datei de fondare a Callatidei. Referindu-se la informaţii literare (mai ales Strabon XII, 3, 6) şi la o bibliografie de dată mai recentă (Hind 1998, Boshnakov 2004) şi bazat pe absenţa dovezilor arheologice care să susţină o datare timpurie, autorul apreciază ca dată de fondare sfârşitul sec. V a.Chr. Crearea coloniei s-ar fi petrecut deci concomitent/sau la o dată foarte apropiată de cea a fondării Chersonesului Tauric de către heracleeni. De inspiraţie heracleeană (sau megariană) ar fi şi numele triburilor callatiene, deşi nicio sursă scrisă nu ne oferă până acum vreo informaţie.*

Expansiunea vechilor greci prin colonizarea coastelor Mării Mediterane, Mării Marmara şi a Mării Negre a reprezentat un fapt istoric cu rol esenţial asupra evoluţiei ulterioare a acestor părţi de lume. Începând cu trecerea dintre mileniile II şi I a. Chr. grecii au trecut, progresiv, de la o civilizaţie cu stricte limite spaţiale, culturale şi economice, la una care controla teritorii foarte extinse; astfel viaţa lor a căpătat o perspectivă mult mai mare asupra lumii de atunci. Au dezvoltat şi dus mai departe un mod de viaţă îndreptat spre colonizare, folosind pentru aceasta suportul religios[1] şi puterea lor maritimă şi

*N.Alexandru: Muzeul de Arheologie „Callatis", şoseaua Mangaliei nr. 23, Mangalia, 905500.

[1] Grecii organizau expediţii de colonizare la porunca unor divinităţi, transmisă lor prin diversele oracole; pentru a înţelege nevoia şi importanţa suportului religios, putem

militară[2], puse în slujba intereselor comerciale iar mai apoi ca forţă de penetrare şi ocupare a ţărmurilor şi hinterland-ului[3].

Colonizarea greacă, „roirea" vechilor greci, a provocat de-a lungul ultimelor decenii apariţia a numeroase studii[4] şi organizarea de congrese şi colocvii internaţionale destinate acestei teme[5]. Chiar dacă expansiunea colonială a vechilor locuitori ai Eladei a fost un proces lung, variat şi complex[6], se desprind câteva elemente generale ale colonizării greceşti, legate de organizarea expediţiilor, factorii motivanţi, relaţiile dintre noul stat şi metropolă.[7]

Colonizarea Callatidei s-a făcut de către colonişti veniţi din Heracleea Pontică (Pseudo-Scymnos, v. 760 – 763; Strabon, *Geogr.*, XII 3,6).

Informaţia după care milesienii au fondat oraşul Callatis (Pomponius Mela, II, 2, 22) pare să fie o simplă eroare a autorului[8]. O altă interpretare ne este oferită de istoricul M. Oppermann[9]: acesta identifică cu numele de Cerbatis apa (râul) care trecea prin localitatea Šabla, iar la Cap Šabla localizează „Portul Carienilor"; ceramica arhaică descoperită aici ar atesta o primă stabilire a coloniştilor poate milesieni, fapt ce ar credita şi informaţia lui Pomponius Mela. Ţinând cont că Pomponius Mela se referă la Callatis, iar locul posibil ocupat de milesieni, „portul carienilor" este cu 35 km spre sud, mai degrabă se pare că istoricul antic, după cum prezintă de la Nord la Sud oraşele în ordinea Histria, Callatis şi Tomis, să fi făcut confuzie între Tomis şi Callatis.[10]

Faptul că în istoria Macedoniei se cunosc trei regi cu numele de Amyntas (Amyntas I, 540-498 a.Chr. ; Amyntas II, cca 395 a.Chr. şi Amyntas III, 390-369 a.Chr.), face dificilă interpretarea exactă a informaţiei transmisă de Pseudo-Scymnos, preluată de la Demetrios din Callatis. Acest lucru a dus la o amplă dezbatere asupra datei fondării, existând argumente atât pentru datarea timpurie, cât şi pentru datarea mai târzie. Raportările s-au făcut fie la Amyntas I, fie la Amyntas III, regi ai Macedoniei.

Pentru datarea timpurie a Callatidei principalul argument este că în secolul IV a.Chr. colonia doriană se bucura deja de o înflorire care presupunea o evoluţie destul de îndelungată[11]. Este adusă ca argument şi lista oraşelor porturi din Marea

---

observa fenomenul şi la colonizarea din sec XV-XVI p.Chr., când expediţiile se făceau sub protecţia divină (pentru răspândirea creştinismului în cazul acesta).

[2] PIPPIDI 1965 (*DID I*), 185, n. 3; aflăm aici exemple ale fondării cu forţa armelor de către milesieni a coloniei Apollonia pe Rhyndakos, dar şi a Kotyorei, Heracleei Pontice sau a cetăţilor din Regatul Bosporan.

[3] În teritorii din *barbaricum*; în teritorii cu civilizaţii mai avansate au fost întemeiate aşezări de tip *emporia*: Al Mina în Syria; cf. BOARDMAN 1988, 91; Naucratis, în Egipt; factoriile din Colchida, cf. ALEXNDRESCU 1988, 427.

[4] HUXLEY 1962; HANELL 1934; LEGON 1981; SAPRYKIN 1988; HIND 1998; BOARDMAN 1988; GRAHAM 1964; în istoriografia românească: PÂRVAN 1926; VULPE 1938; PIPPIDI 1965, 1975; ALEXANDRESCU 1988, 1999; AVRAM 2001.

[5] DESCŒUDRES 1994, 1-13.

[6] TOUTAIN 1979, 24.

[7] GRAHAM 1964, 29-30.

[8] *DID I*, 150; AVRAM 2001, 539.

[9] OPPERMANN 2004, 16.

[10] Vezi *Fontes I*, 391, n.17.

[11] *DID I*, 152.

Neagră tributare Athenei către 425/4 a.Chr.[12] Existenţa pe această listă din 425/4 a.Chr., în districtul Euxin, a unei polis ale cărei prime două litere sunt KA, în fragmentul IV 165, întregite de editori Ka(rkinitis)[13] din motivul nesigurei existenţe a Callatidei în acea perioadă[14], a făcut să fie deschisă discuţia despre posibila întregire a numelui Ka(llatis)[15] (se înţelege, acceptând ipoteza fondării acestei colonii în vremea regelui macedonean Amyntas I).

Tot în sprijinul fondării la o dată timpurie, Al.Avram aduce ca argument existenţa instituţiei probulilor (arstocratică la origini) la Callatis şi lipsa ei între instituţiile cunoscute la Chersones[16], lucru ce ar demonstra vechimea coloniei Callatis faţă de Chersones. K.Boshnakov, folosind acelaşi argument, susţine ipoteza potrivit căreia oraşul Callatis este fondat mai târziu faţă de Chersones. Astfel, Chersones ar fi fost fondat când regimul heracleot era democratic, iar Callatis ar fi fost fondat când la Heracleea a revenit regimul oligarhic, după 404 a.Chr[17].

Datarea târzie este susţinută de rezultatele cercetărilor arheologice de până acum. La Callatis, nici în cercetările din zona urbană sau în cele din necropolele oraşului antic şi nici în teritoriul rural, nu au fost descoperite artefacte mai vechi de sfârşitul sec. V a. Chr.

Două observaţii importante pentru fondarea oraşului Callatis în primul sfert al sec. IV a.Chr., pe lângă lipsa dovezilor arheologice, sunt prezentate de A. Ulanici: faptul că Herodot, care cunoscuse şi menţionase în *Istoriile* sale oraşele de pe ţărmul nordic şi vestic al Mării Negre, nu aminteşte nimic de Callatis; pe de altă parte, şi domnia lui Amyntas I este doar la 2-3 decenii faţă de fondarea Heracleei, timp prea scurt pentru a organiza ea însăşi fondarea unei noi colonii.[18]

Tot în sprijinul unei datări târzii K. Boshnakov aduce în discuţie ordinea în care Strabon (*Geogr.* XII,3,6) prezintă coloniile Heracleei - Chersones şi apoi Callatis -, acest fapt putând să indice şi ordinea în care ele au fost întemeiate.[19]

Revenind la dovezile arheologice, dacă pentru cercetările din zona cetăţii se poate aduce argumentul hazardului descoperirilor (oraşul antic fiind suprapus de oraşul modern Mangalia), este destul de greu de admis ca în sutele de morminte antice cercetate în necropolele callatiene, statistic vorbind, să nu se descopere măcar unul care să aparţină perioadei timpurii, dacă oraşul ar fi fost întemeiat la sfârşitul sec. VI a.Chr.

De asemenea, perioada de domnie lui Amyntas III (390-369 a.Chr) [20] şi deceniile doi şi trei ale secolului IV a.Chr., sunt mai târzii decât unele materiale arheologice descoperite la Callatis[21].

---

[12] McGREGOR 1935,155.
[13] *DID I*, 182, n. 77.
[14] *DID I*, 182.
[15] *DID I, loc. cit., ISM III*, 10-11, AVRAM 2007, 244
[16] AVRAM 2001, 540; AVRAM 2009, 219.
[17] BOSHNAKOV 2004, 200.
[18] ULANICI 1974, 192.
[19] BOSHNAKOV 2004, 202.
[20] Domnia lui Amyntas II, 395 a.Chr., a fost efemeră.
[21] POPESCU 1964, 545-549; pentru o datare mai târzie (începutul sec.IV a.Chr.) vezi *ISM III*, nr. 254.

În teritoriu, la Albeşti, în zona viitoarei fortificaţii, au fost descoperite ştampile amforice de Heracleea Pontică din grupa I, databile în primul sfert al sec. IV a.Chr. [22], ceea ce ar indica primele prezenţe ale produselor greceşti în teritoriu, la o dată apropiată de cea a fondării coloniei.

Sfârşitul sec. V a.Chr. ni se pare că poate fi susţinut cel mai bine de contexul arheologic.

Cum am văzut, o informaţie importantă despre întemeierea coloniei Callatis ne oferă Strabon *Geogr.*, XII, 3,6 (C.542): *Ἡ μὲν οὖν Ἡράκλεια πόλις ἐστὶν εὐλίμενος καὶ ἄλλως ἀξιόλογος, ἥ γε καὶ ἀποικίας ἔστελλεν. ἐκείνης γὰρ ἥ τε Χερσόνησος ἄποικος καὶ ἡ Κάλλατις.* Din text înţelegem că oraşul Heracleea este apreciat pentru colonizările întreprinse şi mai ales pentru coloniile Chersones şi Callatis.

Coroborând dovezile arheologice cu informaţia transmisă de Strabon, putem să credem că acesta îi lăuda pe heracleoţi că au pregătit colonizările, dacă nu în acelaşi moment, oricum într-o perioadă de timp apropiată. Acest fapt ar plasa fondarea Callatidei la o dată apropiată de data întemeierii coloniei Chersones. În cazul oraşului Chersones data întemeierii este stabilită pe la 422/1 a.Chr[23].

În ceea ce priveşte informaţia transmisă de Plinius cel Bătrân: *Callatim, quae antea Cerbatis vocabatur*[24]*-*, ne gândim că poate la momentul fondării, sfârşitul sec. V a. Chr., aşezarea s-a numit Cerbatis şi că în vremea lui Amyntas, cel mai probabil al III-lea[25], momentul la care se referă Demetrios din Callatis, preluat de Ps.-Scymnos, să fi primit numele de Callatis. Despre cazurile în care oraşele au avut un nume în momentul fondării şi care a fost schimbat ulterior, aflăm tot la Strabon (*Geogr.*,VII 6,1): *„Mesembria, colonie a megarienilor, [numită] mai înainte Menebria –cum ar fi oraşul lui Mena, deoarece întemeietorul său purta numele de Mena, iar cetate se zice în limba tracă <bria>, tot aşa precum oraşului lui Selys i se zice Selymbria şi cum odinioară Ainos se numea Poltymbria".* [26]

Ambiţiile de stăpânire în Marea Neagră ale Heracleei Pontice au dus, probabil, la fondarea la sfârşitul secolului V a.Chr. a celor două colonii - Chersonesul Tauric şi Callatis. Comerţul cu cereale către Athena a făcut să crească producţia de grâne în cazul cetăţilor de pe coasta Mării Negre. Acest lucru a dus la creşterea puterii unor oraşe de pe aceste coaste maritime, care, prin cucerirea altor formaţiuni greceşti mai mici, au format adevărate regate, cum este cazul Pantikapaion-ului sau al Heracleei Pontice[27]. Că acţiunile Heracleei Pontice au avut efect a fost şi faptul că puterea ei s-a menţinut şi în sec. IV a.Chr[28], mai ales odată cu întoarcerea lui Klearchos din exil, în 364 a.Chr., la chemarea partidei oligarhice, datorită tensiunilor provocate de inegala împărţire a loturilor agricole

---

[22] BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, 140-143.

[23] SAPRYKIN 1998, 227.

[24] *Nat.Hist.*, IV, 11(18), 44 vezi *Fontes I*, 399.

[25] Pentru o întemeiere târzie s-a pronunţat şi VULPE 1938, 65, conform căruia Callatis ar fi „cea mai nouă dintre coloniile greceşti din Pontul Stâng".

[26] Traducere după *Fontes I*, 251.

[27] BURSTEIN 2006, 146.

[28] Vezi şi intervenţia Heracleei Pontice împotriva lui Leukon I, 389/8-349/8 a.Chr. pentru a opri expansiunea Regatului Bosporan la graniţa teritoriului Chersonesului Tauric, cf. BURSTEIN 2006, 147.

luate de la maryandini. Klearchos, care a luat titlul de tiran, ajutat de mercenarii pe care îi avea la dispoziţie, (el fiind general în armata perşilor), a confiscat moşiile oligarhilor, a eliberat sclavii şi a instaurat o dinastie care a durat 80 de ani.[29]

Dorienii, de al căror model de transferare a instituţiilor suntem interesaţi, pentru a putea înţelege evoluţia Callatidei, aveau în componenţă trei triburi gentilice: H*ylleis, Dymanes* şi *Pamphyloi*[30] şi erau adoratorii cultului lui Apollo Pythianul. Aceştia au fondat în Propontida şi Pontul Euxin coloniile Astakos, Kalchedon, Selymbria, Byzantion, Heracleea Pontica, Mesambria, Callatis şi Chersones[31].

Saprykin aduce în discuţie cele trei triburi din Heracleea Pontica, *Tebais, Megaris* şi *Dionysias.* El se plasează de partea istoricilor care susţin că cele trei triburi ale Heracleei erau aceleaşi cu cele trei triburi din Megara; V. Dzagurova şi S. Burstein susţin însă că cele trei triburi au fost formate de colonişti după locul de origine: cei care veneau din Beoţia au fost incluşi în tribul *Tebaidas,* cei care au venit din Megara în tribul *Megaridas* şi cei din Thessalia au fost membrii ai tribului *Dionysiadas.* [32] Pentru Callatis, până la descoperirea unor dovezi care să indice numele purtate de triburile de aici, credem că sunt de luat în considerare ambele posibilităţi, atât a transmiterii numelor megariene cât şi a numelor heracleote.

Reforme, pentru o mai bună recrutare a cetăţenilor, trebuie să fi avut loc şi la Callatis; acestea au constat în împărţirea în unităţi teritoriale şi administrative; au fost aduse în unele cazuri inovaţii şi în cazul triburilor. Astfel de reforme au fost făcute de tirani[33] în mai toate oraşele doriene din Peloponez, încă din epoca clasică. Devin instituţionalizate unităţile teritoriale, cum au fost *oba* la Sparta; *kome* la Argos şi Troizen, *hemiogdoon* la Corinth; o astfel de unitate exista şi la Epidaur[34]. La Heracleea Pontica, pentru o mai bună recrutare şi organizare militară, fiecare trib a fost împărţit în diviziuni de câte 100 (*hekatostues*), iar numărul acestora a ajuns la 60[35].

Împărţirea în sute este posibil să fi existat şi la Callatis, la sfârşitul sec. IV a.Chr. dacă ţinem cont de informaţia transmisă de Diodor din Sicilia (*Bibl.ist.*, XX, 25,1)[36]. În pasajul menţionat, Diodor aminteşte de 1000 de callatieni primiţi de regele Eumelos în Bosforul Cimmerian. Numărul întreg menţionat de istoricul antic, multiplu al sutelor, este posibil să fie în legătură cu o împărţire a corpului cetăţenesc la Callatis în baza *centum*.

---

[29] BURSTEIN 2006, 147.
[30] HANELL 1934, 138; *DID I,* 204;.*ISM III,* 85.
[31] BOARDMAN 1988, *passim*; WASOWICZ 1991, 249.
[32] SAPRYKIN 1997, 40 – 41.
[33] CHAMOUX 1985, vol. I, 301; JONES 1987, 92
[34] JONES, *loc.cit.*
[35] SAPRYKIN 1997, 41.
[36] Vezi *Fontes I,* 195.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1988 - P.Alexandrescu, *Dosar pentru Marea Neagră,* în BOARDMAN 1988, 409-428.

ALEXANDRESCU 1999 – P.Alexandrescu, *L'Aigle sur le Dauphin,* Bucarest-Paris, 1999.

AVRAM 2001 - Al. Avram, *Coloniile greceşti din Dobrogea*, în *Istoria Românilor*, vol. 1, (ed. M.Petrescu-Dîmboviţa, Al.Vulpe), Bucureşti, 2001, 533-557.

AVRAM 2007 - Al. Avram, *Kallatis,* in *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2,* vol. 1, (eds. Dimitrios V. Grammenos, Elias K. Petropoulos), BAR International Series, 1675 (I), Oxford, 2007, 239-286.

AVRAM 2009 - Al. Avram, *Héraclée du Pont et ses colonies pontiques: antécédents milésiens(?) et empreinte mégarienne,* in Mario Lombardo, Flavia Frisone (eds.). *Colonie di colonie: le fondazioni sub-coloniali greche tra colonizzazione e colonialismo.* Atti del Convegno Internazionale (Lecce, 22-24 giugno 2006), Lecce, 2009, 209-227.

BOARDMAN 1988 - J.Boardman, *Grecii de peste mări,* Bucureşti, 1988.

BOSHNAKOV 2004 - Konstantin Boshnakov, *Pseudo-Skymnos (Semos von Delos),* Stuttgart, 2004.

BURSTEIN 2006 - Stanley M.Burstein, *The Greek Cities of the Black Sea,* in *A Companion to the Classical Greek World,* (ed. Konrad Kinzl), Oxford 2006, 137-152.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008 - L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albeşti. Monografie arheologică.I.*, Constanţa, 2008.

CHAMOUX 1985 - Fr. Chamoux, *Civilizaţia greacă,* vol. I şi II, Bucureşti, 1985

DESCŒUDRES 1990 - Jean Paul Descœudres *Introduction in Greek Colonists and Native Populations,*(ed. Jean-Paul Descœudres), Canberra - Oxford, 1990, 1-13.

GRAHAM 1964 - A.J. Graham, *Colony and the mother city in Ancient Greece,* Manchester, 1964.

HANELL 1934 - K.Hanell, *Megarische Studien,* Lund, 1934.

HIND 1998 - J.Hind, *Megarian Colonisation in the Western Half of the Black Sea* (*Sister- and Daughter-Cities of Herakleia*), in *The Greek Colonisation of the Black Sea Area,* (ed. Gocha R. Tsetskhladze), Stuttgart, 131-152.

HUXLEY 1962 - G.L. Huxley , *Early Sparta,* Londra, 1962.

JONES 1987 - Nicholas F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study,* Philadelphia, 1987

LEGON 1981 - R.P.Legon, *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336* B. C.Ithaca, Londra 1981.

McGREGOR 1935 - Malcolm F. McGregor *Kleon, Nikias, and the Trebling of the Tribute* , American Philological Association, Vol. 66 (1935), 146-164

OPPERMANN 2004 - M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit,* Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 2, Langenweißbach, 2004.

PÂRVAN 1926 - V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei,* ARMSI, Seria III, Tomul III, Mem. 2, 1926.

PIPPIDI 1965 - D.M. Pippidi, *Străinii de peste mări,* în *DID I*, Bucureşti, 1965.

PIPPIDI 1975 - D.M.Pippidi, *Skythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire,* Bucharest-Amsterdam, 1975.

POPESCU 1964 - E.Popescu, *Zeus Soter la Callatis,* SCIV 14(1964), 4, 545-549.

SAPRYKIN 1998 – S.Yu. Saprykin, *The foundation of Tauric Chersonesus,* în *The Greek Colonisation of the Black Sea Area,* (ed. Gocha R. Tsetskhladze), Stuttgart, 1998, 227-248.

SAPRYKIN 1997 – S.Yu. *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination,(VI-I centuries BC),* Amsterdam, 1997

TOUTAIN 1979 - J. Toutain, *The Economic Life of the Ancient World,* Routledge, 1979.

ULANICI 1974 - A. Ulanici, *Cu privire la data întemeierii oraşului Callatis*, MN 1 (1974),191-195.

VULPE 1938 - R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja,* Bucueşti, 1938.

WASOWICZ 1991 = A. Wasowicz, *Modèles d'aménagement des colonies grecques: ville et territoire,* BCH Suppl. 34 (1999), 245-258.

CELTO - PONTICA.
CONNECTIONS OF THE CELTS FROM TRANSYLVANIA WITH THE BLACK SEA

Aurel RUSTOIU*

Keywords: *Transylvania, Black Sea, Greeks, Celts, commerce, Greek pottery, bronze vessels, glass beads, gift exchange, individual mobility, mercenaries, matrimonial alliance.*

Cuvinte cheie: *Transilvania, Marea Neagră, greci, celți, comerț, ceramică greacă, veselă de bronz, mărgele din sticlă, schimb de daruri, mobilitate individuală, mercenari, alianță prin căsătorie.*

Abstract: *The article discusses the connections between the Celts from Transylvania and the Black Sea in the 4th and 3rd centuries BC. These connections are suggested by the presence in Transylvania of a series of ceramic and metal vessels coming from Greek Pontic manufacturing centres, and of several jewelleries (amphora-shaped and "Janus"-like glass beads) having similar origins. Starting from the analysis of these artefacts, some interpretative models regarding the nature and the factors involved in the development of such distant contacts are suggested. The Greek „imports" from Transylvania are not the results of a regular commerce. Moreover, indigenous communities from the east of the Carpathians played an important intermediating role. At the same time, individual mobility (manifested through matrimonial alliances between different communities, craftsmen movements, amongst them metallurgists who played an important role, mercenary activities in the Hellenistic world etc) also contributed to the circulation of certain Greek products, thus supporting the exchange of technological knowledge, ideologies, customs, symbols etc.*

Rezumat: *În lucrarea de față sunt analizate conexiunile dintre celții din Transilvania și zona Mării Negre în sec. IV-III a. Chr. Aceste conexiuni sunt reflectate de prezența în Transilvania a unor vase ceramice și metalice provenite din atelierele grecești pontice, precum și a unor piese de podoabă (mărgele de sticlă în formă de amforă și mărgele de sticlă de tip „Janiform") având aceeași origine. Pe baza analizării artefactelor respective, sunt schițate o serie de direcții de interpretare cu privire la natura și mecanismele de manifestare ale acestor contacte la distanță. „Importurile" grecești din*

* Aurel Rustoiu: Institutul de Arheologie și Istoria Artei, str. M. Kogălniceanu nr. 12-14, Cluj-Napoca.

Transilvania nu au pătruns în regiunea respectivă în urma unui comerţ regulat. În intermedierea acestor schimburi, un rol important l-au avut comunităţile locale aflate la răsărit de Munţii Carpaţi. De asemenea, mobilitatea individuală (manifestată prin perfectarea unor alianţe matrimoniale între comunităţi diferite, prin circulaţia unor meşteri, dintre care metalurgii au ocupat un loc important, prin activitatea unor mercenari în mediul elenistic etc.) a contribuit la rândul ei la vehicularea unor produse greceşti şi a asigurat în acelaşi timp circulaţia şi transferul de tehnologii, ideologii, comportamente, simboluri etc.

Amongst the scientific contributions of the regretted Mihai Irimia can be mentioned those regarding the cultural connections between the Greeks from the shores of the Pontus Euxinus and different indigenous communities from the close vicinity or from far regions. The present analysis will bring into discussion, from the same perspective, a series of connections between the Celts from Transylvania and the Black Sea during the 4th and 3rd centuries BC, taking into consideration several archaeological artefacts discovered in the inner Carpathians region. At the same time, the aim is to propose some interpretative models regarding the nature and the mechanisms through which such distant contacts were established[1].

Several decades ago Vlad Zirra noted the sporadic presence of some Greek „imported" artefacts (mainly ceramic vessels) in the Celtic environment from Transylvania, presuming that they must have come from the western Greek Pontic colonies[2]. The same specialist observed the appearance of some metal objects (mainly brooches) of La Tène type in the Greek environment close to the Black Sea, again illustrating the existence of certain contacts between these two cultural spaces[3]. In time the number of finds increased and together with a re-evaluation of the older discoveries may support a comprehensive discussion of these aspects.

The analysis of the distribution area of Greek metal and ceramic vessels discovered in the Carpathian Basin is relevant for the identification of certain routes connecting the two mentioned cultural areas (Fig. 1). Some vessels are mentioned in the southern part of the Carpathian Basin, but also northwards along the Danube and up to south-western Slovakia. In a grave from the cemetery at Pečine, in Serbia, it was discovered a ceramic oenochoe dated to the end of the 4th century BC[4]. A bronze situla and a phiala come from the grave no. 22 from Belgrade-Karaburma (Fig. 2/3, 7). The situla has been dated to the end of the 4th and beginning of the 3rd century BC[5], whereas the phiala belongs to the first half

[1] The documentation for this article has been mainly done during a research stage carried between 10 May and 5 June 2011 in the library of Römisch-Germanische Kommission at Frankfurt/Main, at the invitation of the Deutsches Archäologisches Institut. I would also like to warmly thank Dr. Susanne Sievers for her kind support.

[2] ZIRRA 1975.

[3] ZIRRA 1979.

[4] PAROVIĆ-PEŠIKAN 1993, 1243, fig. 1/4, 3/23.

[5] TELEAGĂ 2008, 263, 449.

of the 4th century BC[6]. Still, the entire funerary inventory dates the grave more likely in the 3rd decade of the 3rd century BC (La Tène B2b)[7], which means that the bronze vessels were used during a longer period. Another bronze situla was recovered from the Danube close to Budapest (probably a votive deposit)[8] (Fig. 2/8), whereas a bronze kantharos was included in the funerary inventory of a grave from the cemetery at Szob[9] (Fig. 2/5), in the same region. Lastly, also from a funerary context, at Hurbanovo in Slovakia, comes a lekytos-arybalos[10]. All these vessels, dated in the second half of the 4th century BC, illustrate the existence of certain early contacts with the Mediterranean. The route on which these contacts were established, followed the Morava River, a commercial and transport way connecting the Scordiscian territories with Macedonia and Greece. It has been already noted that Macedonia played a significant role in the distribution of Greek products towards the middle Danube basin at the end of the 4th century and the beginning of the 3rd century BC[11]. Their circulation was facilitated by a series of Greek commercial centres situated along the mentioned route. Recent archaeological investigations at Kale-Krševica, in the upper basin of southern Morava (Južna Morava), uncovered an important Greek emporium which functioned between the end of the 5th/beginning of the 4th century and the middle of the 3rd century BC[12]. The imposing civilian buildings and the inventory reveal the existence of a rich manufacturing activity and of intensive commercial exchanges. The large number of Hellenistic pottery and local imitations[13] discovered at Kale-Krševica suggests that this emporium supplied several communities along the Danube and in neighbouring areas with ceramic products and other goods.

The distribution pattern of the imported vessels and their origins indicate the existence of other routes coming from the north of the Black Sea. The finds from the upper Tisza valley point to some occasional connections with Greek centres from the northern Black Sea coast through the passes of northern Carpathians. Amongst them can be mentioned a bronze kantharos (Fig. 2/6) from Szabolcs (Hungary)[14], dated in the last quarter of the 4th century BC[15] and a stamped

---

[6] TELEAGĂ 2008, 452.

[7] The funerary inventory also includes a brooch with flattened knobs, a sword with the chape-end developed from those belonging to the Hatvan-Boldog – Silivaş type (Kósd C type – PETRES, SZABÓ 1986, 266-267, fig. 13, 15) and a sword chain belonging to a type which has been dated by Rapin after the events corresponding to the Great Expedition in the Balkans from 280 – 278 BC (RAPIN 1995, 287-288, fig. 10/E2). For an earlier dating of the grave see BLEČIĆ KAVUR, KAVUR 2010.

[8] ROLLEY 2002, 48, fig. 11; TELEAGĂ 2008, 449, no. 995.

[9] HORVÁTH 1945, 60-62, fig. 1/1; KRUTA, SZABÓ 1982, 59, n. 25; SZABÓ 2006, 106, fig. 10/B.

[10] KRUTA, SZABÓ 1982, 59, n. 25; SZABÓ 2006, 104-106, fig. 10/C.

[11] ROLLEY 2002, 49.

[12] POPOVIĆ 2005; 2006.

[13] KRSTIĆ 2005; ANTIĆ – BABIĆ 2005.

[14] KRUTA, SZABÓ 1982, 59-61, n. 25; SZABÓ 2006, 106, fig. 10/A; TELEAGĂ 2008, 452, no. 1012.

[15] TELEAGĂ 2008, 268, 452; a close analogy coming from the deposit of vessels discovered at Votonosi, dated in the 3rd quarter of the 4th century BC: VOCOTOPOULOU

amphora handle of Chersonesos (Fig. 2/1) from the settlement at Berveni (Satu Mare County), dated in the second half of the 3rd century BC[16]. Another discovery is an iron ladle with horizontal handle coming from the cemetery at Ciumeşti[17]. Such contacts probably continued those following the same routes during the end of the First Iron Age, when the elites of the Vekerzug Culture communities consumed certain Greek luxury goods. Amongst these early imports are the hydria from Artand[18] and the one from Dobroselie (former Bene) in Trans-Carpathian Ukraine[19]. On the same northern route probably came, at the end of the First Iron Age, new ceramic technologies, like the potter's wheel used for typical Vekerzug vessels[20].

Lastly, Greek vessels are also attested in Transylvania in the cemeteries from Aiud-Parc (a fragmentary krater dated in the 3rd century BC)[21], Bratei-Aţel (a lekytos dated in the second half of the 3rd century BC)[22], Cepari (a kantharos and other unidentified ceramic fragments dated in the first half of the 3rd century BC – Fig. 2/4)[23] and Şeica Mică (fragments of skyphoi found both in the settlement and in the cemetery, probably dating from the second half of the 3rd century BC)[24]. From Mărtineşti (Harghita County) in eastern Transylvania, probably from an archaeological context which can be ascribed to an indigenous community, come some fragments of a bronze situla dated towards the end of the 4th century BC[25]. The geographic distribution suggests that the vessels arrived in Transylvania from Moldavia. The indigenous communities from eastern Transylvania, having social and cultural structures similar to those from Moldavia, must have been the mediators of these occasional exchanges[26].

As concerning the functionality of Greek vessels discovered in the Carpathian Basin, some significant differences can be noted – the imported vessels having a single handle predominate in Transylvania and the Tisza region, while kantharoi are rarely found. This pattern can be explained by the local preference for single-handled beakers as drinking vessels, whereas pre-Celtic populations from the Scordiscian area and Transdanubia used mainly vessels with two handles, the so-called Illyrian-Pannonian kantharoi[27].

1975, 767-768, no. 19, fig. 28.

[16] NÉMETI 1986, 73-74, 76; for the presence of Greek amphorae in the „Barbarian" environment from the north-western Black Sea coast see further MATEEVICI 2007.

[17] ZIRRA 1967, 28, no. XII, fig. 11/12.

[18] TELEAGĂ 2008, 443.

[19] POPOVICH 1995-1996, 86-87, pl. 13. TELEAGĂ 2008, 256-257, no. 2, Karte 45, wrongly localizes Bene (nowadays Dobroselie in Trans-Carpathian Ukraine) in Transdanubia. More than that, probably the vessel, which arrived in the Museum of Cluj at the beginning of the 20th century, was found in a funerary context (see POPOVICH 1995-1996, 86).

[20] ROMSAUER 1991, 364-366.

[21] CRIŞAN 1974, 78, pl. I/5; FERENCZ 2007, 38, pl. XIII/1.

[22] ZIRRA 1975, 52, pl. IB/5; RUSTOIU 2008a, 51, fig. 19/2.

[23] CRIŞAN 1966, 57-58, 59, fig. 25/1, 17; TELEAGĂ 2008, 415, no. 724.

[24] ZIRRA 1975, 52, pl. IB/1-3.

[25] TELEAGĂ 2008, 447, no. 986.

[26] See RUSTOIU 2008a, 80-86.

[27] See further the analysis of the mechanisms through which Greek kantharoi were

The Greek vessels are not the exclusive finds of Pontic origin in the Celtic environment from Transylvania. Several other artefacts confirm the presence of a wide range of products, which bring into discussion a series of questions concerning the mechanisms of distribution in the mentioned area.

The grave no. 79/1973 from the Celtic cemetery at Fântânele – Dealul Popii[28], belonging to a woman, contains a rich set of jewellery, an iron knife with a curved blade (Fig. 3/30) and two handmade ceramic vessels (a truncated bowl and a beaker – Fig. 3/31-32). The jewellery consist of three bronze bracelets (a pair and another of a different type – Fig. 3/27-29), two finger rings, one made of silver (Fig. 3/24) and another of bronze (Fig. 3/20), two bronze earrings (Fig. 3/18-19), six iron brooches poorly preserved and which could not be restored (very probably belonging to three pairs), a bronze Paukenfibel (Fig. 3/25) and a „Thracian" brooch also made of bronze (Fig. 3/26). The jewellery set also includes a necklace consisting of five ceramic beads (Fig. 3/1), two light green glass beads (Fig. 3/10-11), four blue glass beads having different shapes and dimensions (Fig. 3/6, 12, 14-15), seven beads made of bronze wire or sheet (Fig. 3/2-5, 7-9), a bronze pendant (Fig. 3/17), an amber bead (Fig. 3/16) and an amphora-shaped bead made of yellowish translucent glass (Fig. 3/13). Two simple bronze loops (Fig. 3/21-22) and another made of iron (Fig. 3/23) perhaps belong to the same necklace, or were used as clothing accessories.

The jewellery set is typical of the La Tène environment, although including some southern elements: the „Thracian" brooch and the amphora-shaped bead. According to the typology of the „Thracian" brooches, made by V. V. Zirra (who wrongly includes the brooch from Fântânele in the Ic sub-variant)[29], the mentioned artefact belong to the IIIb sub-variant, dated in the first half of the 3rd century BC. The remaining jewellery suggests a narrower dating of the grave towards the beginning of the 3rd century BC.

As concerning the amphora-shaped bead, similar pieces were produced by Greek workshops from the Mediterranean and the Black Sea regions in the 5th and 4th centuries and up to the beginning of the 3rd century BC[30]. In the eastern Celtic environment such beads arrived following different routes. P. Popović has identified the distribution of amphora-shaped beads in the western part of the Balkans and in the Central European Celtic environment, whereas the list of discoveries has been later enlarged by M. Schönfelder[31]. These finds come from manufacturing centres in the Adriatic region, Greece and Macedonia[32]. The workshops from the Black Sea region supplied populations from north-eastern, northern and western areas (including the Lower Danube region), as the distribution of these beads is suggesting[33] (Fig. 4). From a chronological point of

taken over, transformed and incorporated in the Celtic Danubian environment in RUSTOIU, EGRI 2010a and RUSTOIU, EGRI 2011.

[28] RUSTOIU 2008b.

[29] ZIRRA 1996-1998, 38.

[30] MEDUNA 1970, 231, 235; VENCLOVÁ 1990, 59.

[31] SCHÖNFELDER 2007, 308-309, 318-321 (Fundliste 1), fig. 2.

[32] See RUSTOIU 2008a, 52-56.

[33] ALEKSEEVA 1975, 15; ALEKSEEVA 1978, type 193g; PUKLINA 2010, 487, 493, pl. 370/Re-49, 50, 52; SMIRNOV 1958, 288, 291, fig. 10/3; GRAKOV 1962, 74, fig. 6/10b;

view, amphora-shaped beads from the Lower Danube region were first used in the second half of the 4th century BC, some of them remaining in use during the first half of the following century. At Zimnicea[34], Berteştii de Jos and Chişcani[35] such finds come from graves dated to the second half of the 4th century BC, while the remaining pieces were recovered from settlements still functioning in the first half of the following century (Pietroasele – Gruiu Dării[36], Radovanu[37]). Thus, the amphora-shaped bead from the cemetery at Fântânele (Bistriţa-Năsăud County) seems to be more likely a product of a Pontic workshop than that of a Mediterranean one, due to its geographic location.

The amphora-shaped beads went out of fashion and use when the production of Greek workshops ceased, so they were not being used anymore further inland. On the other hand, a different fate had the glass beads shaped as a double or triple human mask (Fig. 5). Such beads have a cylindrical shape, being made of glass paste displaying various shades of blue. The opposed human masks (which also generated their second, „Janus"-like appellative) usually have different colours (white on one side, yellowish or more rarely greenish on the other side), again underlining the idea of opposed, contrasting principles[38]. Although these beads display a rather unitary morphology, two basic variants can be identified, one including taller and slender pieces, and another consisting of shorter and slightly wider examples[39].

The origin, evolution and distribution of the beads with human mask are known today due to a series of studies focusing on such discoveries[40]. In general it is considered that the beads with human mask were produced by Phoenician workshops from eastern Mediterranean and Carthage. The concentration of such pieces in the northern Pontic area suggests a migration of certain workshops in this region and perhaps the presence of some Phoenician craftsmen in the Greek centres from the Black Sea coast[41]. The Pontic workshops supplied both the Greek cities from the region and the „Barbarian" communities living westward of the Black Sea, an argument being the distribution of these beads in South-Eastern and Central Europe[42]. Still, the distribution patterns and the chronology of the beads with human mask point to a variety of cultural manifestations from a region to

MOŠKOVA 1963, 45, pl. 31/30-31; ONAJKO 1966, no. 281, pl. 24/5; PETRENKO 1967, 34, fig. 23/16; STOLBA 2009, 122-123, 125.

[34] ALEXANDRESCU 1980, 39-40, fig. 52/6. The mentioned grave also includes brooches of Thracian type (ALEXANDRESCU 1980, fig. 45/8-9) which are dated to the second half of the 4th century BC; see ZIRRA 1996-1980, IB1 type, fig. 2/13.

[35] SÎRBU 1983, 12-13, 29, fig. 5/8.

[36] DUPOI, SÎRBU 2001, 39, fig. 64/16.

[37] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1985, fig. 4/6a.

[38] For the technique of manufacturing see KARWOWSKI 2005, 166-167.

[39] KARWOWSKI 2005, 166.

[40] HAEVERNICK 1977=1981; VENCLOVÁ 1983; BALEN-LETUNIĆ 1990; ALMÁSSY 1993; HELLEBRANDT 1999, 88-90; KARWOWSKI 2005; RUSTOIU 2008c; TELEAGĂ 2008, 286-289; MĂNDESCU 2010, 365-373 etc.

[41] See for example BOUZEK 2000.

[42] KARWOWSKI 2005, 169, list 4, Fig. 8 – distribution map. Additional discoveries, older or more recent, does not modify the general distribution patterns of the beads with human mask in various cultural environments.

another (Fig. 5).

From the distribution point of view, the beads with a double or triple human mask are encountered in four distinct cultural areas. They include (1) the Greek Pontic environment, (2) the territory between the Balkans and the Carpathians inhabited by the Getae, (3) the Celtic area in the Carpathian Basin and (4) the Illyrian areas in the north-western Balkans. Similar pieces rarely reached distant territories in northern Europe, for example a bead has been found at Domaniowice in Lower Silesia, in a grave belonging to the Jastorf Culture[43], while another piece is known from the upper basin of the San River (southern Poland, northward of the Carpathians), an area in which a small La Tène group maintained connections across the mountains with the Celts from the upper Tisza valley[44].

The finds from the Greek environment on the Black Sea coast have been dated in the second half or towards the end of the 4th century BC and the beginning of the following century[45]. Similar pieces from the regions inhabited by Getae, between the Carpathians and the Balkans, come from settlements and funerary contexts dated in the same period[46]. There is no evidence for discoveries coming from archaeological contexts dated after the middle of the 3rd century BC, which means that in this area such beads arrived right after the beginning of their manufacturing in the northern Pontic workshops and ceased to be used not much later after the end of this production (Fig. 5).

On the other hands the situation from the Central European Celtic environment is different. First beads with human mask were imported in the Carpathian Basin as early as the end of the 4th century or the beginning of the 3rd century BC (Fig. 5). A piece coming from a grave belonging to the first horizon of the cemetery at Pişcolt, associated with a Paukenfibel amongst other artefacts[47], sustains this idea. Still, the majority of the beads discovered in Transylvania, the Tisza basin and on the middle Danube come from funerary contexts or settlements dated in the middle La Tène (second half of the 3rd century BC)[48]. In these situations the hypothesis of their importation from the northern Greek Pontic environment cannot be sustained because in the mentioned area this production ceased several decades earlier. The large number of beads in the Carpathian Basin, their use during a longer period and their concentration in the Tisza region and on the middle Danube suggest a more likely production of a local workshop. M. Karwowski[49] recently demonstrated that the beginning of the production of glass jewellery in Central Europe (the output consisting of a series

[43] WOŹNIAK 1996, 166, fig. 3/4.

[44] OLEDZKI 2005, 148, fig. 3/1.

[45] ALEKSEEVA 1982, 34, type 459; PREDA, BÂRLĂDEANU 1979, 98-99, 104.

[46] DREMSIZOVA-NELČINOVA 1970; ALEXANDRESCU 1980, 28-29; SÎRBU *et alii*, 1996, 63-64 etc.

[47] NÉMETI 1988, 58-61, Fig. 10.

[48] See KARWOWSKI 2005 with further bibliography. Also see RUSTOIU 2008a, 58, table 7; RUSTOIU 2008c; TELEAGĂ 2008, 286-289.

[49] KARWOWSKI 2005. For the beginning of the production of glass objects in the Celtic environment and the location of certain workshops see also VENCLOVÁ 1990, 142-143.

of bracelets and beads) can be dated at the beginning of the middle La Tène, and that the workshop (or workshops) was located in the middle Danube area, perhaps in south-western Slovakia. Perhaps these workshops also produced beads with human mask, copying earlier artefacts of northern Pontic origin in a period in which the Greek production of similar pieces already ceased.

Therefore in the Carpathian Basin the bifrons images were present during a longer period. Nevertheless the glass beads with a double human face belong to a persistent traditional repertoire of images in the Celtic Central European area[50]. This is the main reason behind their use and their probable manufacturing in local workshops long time after the cessation of a similar production in the northern Greek Pontic area, where were such beads initially from.

The products of the Greek workshops from the Black Sea area discovered in the Celtic environment from Transylvania raise some questions concerning the ways and the mechanisms of distribution from the Pontic cities towards the communities from the inner Carpathian region.

It has to be noted that both the ceramic and the metal vessels are less numerous. Their distribution points to certain communication routes towards Transylvania, but the existence of a regular and constant commerce between the Greeks from the Black Sea coast and Celtic communities cannot be sustained. At the same time, the coins issued by Pontic cities are nearly absent[51]. The situation to the east of the Carpathians was another matter. The scale of wine imports is revealed by the large quantity of amphorae uncovered in archaeological excavations. To these finds can be added several ceramic vessels (often belonging to tableware „sets") and others made of metal discovered in fortified and rural settlements, as well as in graves[52]. Such finds point to a constant flow of products coming from the Greek centres on the Black Sea coast or form the eastern Mediterranean. The intense commerce is also revealed by the large number of Greek coins, amongst which those issued by Histria are predominating[53]. Taking into consideration all these marked differences it has to be presumed that similar goods must have used other means to arrive in Transylvania.

Amongst them could have been a series of raids carried by warlike groups against some Greek cities on the Pontic coast, the participants bringing back home such objects. The well-known decree honouring Protogenes attests one such raid against Olbia at the end of the 3rd century BC, when the northern Pontic city was attacked by Galatians and Sciri[54], if the Celts mentioned in inscription were not mistaken for the Bastarni[55]. Anyway, such events seem to be less frequent close to

---

[50] See RUSTOIU 2008a, 61-62 with further bibliography and a comprehensive discussion regarding these aspects, and a wider discussion in RUSTOIU, EGRI 2010a, 231-233; 2011, 85-90.

[51] TORBÁGY 1991, 45-49.

[52] TORBÁGY 1991, 48, fig. 4; MATEEVICI 2007, 65-104, 261-274; TELEAGĂ 2008, *passim*.

[53] BÎRLIBA 1990, 43-51, pl. 2; TORBÁGY 1991, 48, fig. 4.

[54] PIPPIDI 1967, 39, 73, 100.

[55] BABEŞ 1993, 169-170; 2006, 125-126; RUSCU 2002, 323, n. 1. In this context some ceramic fragments recovered from the „lower city" (the NGS sector) of Olbia have to be mentioned, being recently identified as Thracian (GAVRILJUK 2010, 134, catalogue K 130-132, pl. 269), although they more likely belong to the Poieneşti-Lukaševka Culture (see EGRI 2011).

the Black Sea, as they are missing from Greek written sources, unlike the pressure put by various local rulers upon some Pontic cities[56]. On the other hand the activities of some Celtic mercenaries from the Carpathian Basin must have played a role in the circulation of such goods. They were often involved in the frequent military conflicts between Hellenistic rulers and at least some of them managed to return home at the end of their „contracts", bringing back various more or less exotic items[57].

Very probably, many Greek goods arrived in Transylvania through a series of contacts established between Celtic communities and some populations living outside the Carpathians. The mediators of such connections could have been the indigenous communities from eastern Transylvania or from Maramureş. These regions were not affected by Celtic colonization at the end of the 4th century and the beginning of the 3rd century BC, so local communities evolved in a similar manner to those from outside the Carpathians. The settlements from Solotvino (Slatina) and Bila Čerkva (Biserica Albă), situated on the right bank of the Tisza River, in Trans-Carpathian Ukraine, were fortified with earthen walls and palisades. The elements of fortification and habitation, as well as the ceramic inventories of these settlements (dated in the 4th – 3rd centuries BC) have analogies in "Thracian" settlements eastward of the Carpathians, dated in the same period. They were radically different from the rural settlements typical of the La Tène environment from the Carpathian Basin, having different functional and structural characteristics[58]. At the same time, a rural settlement and a cremation cemetery (also dated in the 4th – 3rd centuries BC)[59] showing characteristics similar to a series of archaeological sites in Moldavia[60] have been recently investigated at Olteni (Covasna County), in eastern Transylvania.

Amongst the forms of contact between closer or more distant communities are also diplomatic agreements and alliances. The exchange of gifts was part of such agreements, for example horses with complete harness, luxury vessels (like Greek ceramic or metal vessels), jewellery, rich costumes and other clothing accessories were often offered. This practice is frequently mentioned by ancient authors, like Xenophon (VI, 3, 26-27) or Titus Livius (XLIII, 5). The amphora-shaped glass bead and the „Thracian" brooch included in the jewellery set worn by the deceased from Fântânele – Dealul Popii, previously mentioned, might have arrived in Transylvania as part of such exchanges.

In other situations some Greek objects might have circulated as personal belongings of some mobile individuals. For example, the agreements between different communities were sometimes sanctioned by matrimonial alliances. Sometimes these practices can be identified archaeologically[61]. It has been recently

[56] See RUSCU 2002, 292-295.

[57] The well-known grave with a helmet from the cemetery at Ciumeşti (Satu Mare County), also containing a pair of Greek greaves, belonged to a mercenary (see RUSTOIU 2006; 2008a, 13-63).

[58] RUSTOIU 2002a, 57-61; 2002b, 46-56; 2005, 11-14.

[59] SÎRBU, CAVRUC, BUZEA 2006; 2008.

[60] RUSTOIU 2008a, 80-86.

[61] ARNOLD 2005.

argued that a grave belonging to a woman and containing an inventory typical of the Central European La Tène, discovered at Teleşti, in Oltenia, may point to a possible matrimonial alliance between a Celtic community from the Carpathian Basin and a Getic one from the south of the mountains. In a similar way, an inhumation burial from the La Tène cemetery at Remetea Mare (Timiş County) suggests, through its inventory and the funerary rite and ritual, a matrimonial alliance between an indigenous community from the south of the Danube and a Celtic community from Banat[62]. The presence of such graves in „foreign" cultural environments raises some questions regarding their interpretation. In these cases the deceased were buried with a specific costume and following the rite and ritual characteristic of their areas of origin. The careful preservation of specific elements of costume and adornment point to a privileged status of the deceased within their adoptive communities, as their origin was not hidden under local costumes. At the same time, the funerals followed strict prescriptions which could have been performed only by other people (a suite), familiar with the traditional customs of their old homeland, and who accompanied the brides. As a consequence a matrimonial alliance implied, even if only temporary during the life of the women involved in these agreements, the movement of a larger number of individuals. Their resettling facilitated not only the circulation of various goods from a place to another, but also the transmission of certain habits, beliefs and ideologies between different communities.

Within the same context of individual mobility it has to be noted the activity of several craftsmen outside their community of origin. For example, in the cemetery at Fântânele-Dealul Popii it was discovered a grave belonging to a metal craftsman whose origin, according to the elements of funerary rite and ritual, was very probably outside the Carpathians[63]. The inventory includes a handmade open lamp, having analogies in the northern Pontic area[64] (Fig. 2/9). The activity of some similar craftsmen coming from the east of the Carpathians, or even from the Greek Pontic environment, in Transylvania is also reiterated by the discovery at Angheluş (Covasna County), in an indigenous settlement, of a sandstone mould used for casting bronze (?) amphora-shaped pendants[65] (Fig. 2/10), identical with those from the Hellenistic area. The craftsmen's mobility is also visible in the opposite direction, from Transylvania to the east of the Carpathians. At Oniceni (Neamţ County)[66] and Negri (Bacău County)[67] were discovered deposits of iron rods used as raw material by blacksmiths. The deposit from Negri also contains sword chains belonging to a type specific to the Celtic La Tène C1 period, which may suggest that at least some of the iron rods were destined to manufacturing swords of La Tène type. From the typological point of view, the finds from Moldavia have analogies in areas inhabited by Celtic or Germanic communities from Central and Western

[62] RUSTOIU 2004-2005; 2008a, 126-134; 2008b, 28-29.
[63] RUSTOIU 2009, 10-11.
[64] RUSTOIU 2009, 11, fig. 2/5; RUSTOIU, EGRI 2010b; HANNESTAD 2007, 142, fig. 4.
[65] SZÉKELY 1976, 232-233, fig. 3/1; CRIŞAN 2000, 20, 134, pl. 73/4.
[66] TEODOR 1983; BABEŞ 1993, 53.
[67] ANTONESCU 1968; BABEŞ 1993, 53, fig. 31.

Europe[68]. As a consequence they might have come from the Carpathian Basin to the east of the mountains as raw material for some local workshops. Chronologically these two deposits belong to a period predating the beginning of the Poieneşti-Lukaševka Culture. The manufacturing of La Tène weaponry eastwards of the Carpathians may suggest that before the colonization of the Bastarni in Central Moldavia the region was visited by some Celtic groups coming from nearby western territories. Nevertheless the mobility of these craftsmen facilitated the circulation of various goods, but also the technological transfers from a region to another, thus contributing to an „invisible" exchange of knowledge, habits and ideologies, as in other cases in which various individuals travelled across wide areas.

By summarising the above-mentioned observations a series of conclusions can be advanced concerning the nature of the contacts between the Celts from Transylvania and various communities from the Black Sea coast. At the same time the mechanisms through which these connections were established and maintained, can be identified.

The Greek products did not arrive in Transylvania due to a regular commerce, but are more likely the results of some occasional exchanges. The latter were very probably intermediated by populations from the east of the Carpathians, mostly from Moldavia. More than that, the indigenous communities from eastern Transylvania and Maramureş having nearly similar social and cultural structures to those living eastward of the Carpathians played a role in the establishing of these connections across the mountains.

The circulation of such goods was also facilitated by various factors. Amongst them can be listed the occasional military raids against the Greek cities or the activity of some mercenaries in the Hellenistic world from eastern Mediterranean. Still, a rather important role must have played the direct relationships between certain Celtic and „Thracian" (Getic) communities, the latter intermediating the circulation of several goods coming from Greek workshops. The diplomatic contacts accompanied by gift exchanges or matrimonial alliances between Celtic and indigenous communities were concrete means through which some goods could have travelled from a place to another. To these practices other forms of individual mobility can be added, for example the movement of various metal workers and other craftsmen. The individual or group mobility facilitated the transfer of technologies, but also of ideas, customs, symbols, ideologies etc.

The Greek products were not taken over „mechanically", but were selected, adapted and transformed according to the needs and customs of the Celtic communities from Transylvania. For example, the Greek tableware is mainly represented by drinking vessels. A preference for single-handled vessels is clearly visible, given that the beakers were the most popular forms in the Celtic environment from Transylvania. The Greek jewellery or those coming from the indigenous environment outside the Carpathians were adapted to the La Tène costume. For example the amphora-shaped bead and the „Thracian" brooch from

[68] PLEINER 2006, 23-37.

the female grave at Fântânele-Dealul Popii were integrated into a jewellery set assembled according to the local tradition. Lastly, the beads with a double human mask were rapidly integrated into the decorative repertoire from the Carpathian Basin and were later copied by local workshops long time after the cessation of their production in the Greek workshops and the abandonment of their use by the nearby communities outside the Carpathians. Their popularity very probably derived from the particular significance of such images in the Celtic environment, in which this iconography was part of a long lasting tradition.

Therefore the relationships of the Celts from Transylvania with the Greeks from the Black Sea coast, even if they were less regular and direct, but filtered through the communities living outside the Carpathians, generated a series of s*onadjene na porudčju Like*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 23 (1990), 41-54.

BIRLIBA 1990 – V. Mpecific cultural practices and forms which combined Hellenistic elements with those belonging to the Continental tradition. These Celtic – Pontic relationships contributed, together with other factors, to the construction of a particular La Tène culture in the Carpathian Basin.

BIBLIOGRAPHY

ALEKSEEVA 1975 – E. M. Alekseeva, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija SSSR, G 1-12 (1975) Moskva.

ALEKSEEVA 1978 – E. M. Alekseeva, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija SSSR, G 1-12 (1978) Moskva.

ALEKSEEVA 1982 – E. M. Alekseeva, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, Arheologija SSSR, G 1-12 (1982) Moskva.

ALEXANDRESCU 1980 - A. D. Alexandrescu, *La nécropole gète de Zimnicea*, Dacia N.S. 24 (1980), 19-126.

ALMÁSSY 1993 - K. Almássy, *Késő vaskori maszkos gyöngy Tiszalökről*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 3 (1993), 373-379.

ANTIĆ, BABIĆ 2005 – I. Antić, S. Babić, *Preliminarni rezultati tipološko-statističke obrade keramičkog materijala sa lokaliteta Kale-Krševica*, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd, 18-1 (2005), 213-227.

ANTONESCU 1968 - I. Antonescu, *Depozitul de unelte de fier din comuna Negri – Bacău şi implicaţiile sale istorice*, Carpica 1 (1968), 189-197.

ARNOLD 2005 – B. Arnold, *Mobile men, sedentary women? Material culture as a marker of regional and supra-regional interaction in Iron Age Europe*, in H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak*, Krakow, 2005, 17-26.

BABEŞ 1993 - M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.

BABEŞ 2006 – M. Babeş, *Les Celtes et la région de la Mer Noire*, in Szabó Miklós (ed.), *Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire. Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Actes de la table ronde de Budapest 17-18 juin 2005*, Collection Bibracte 12/3, Glux-en-Glenne, 2006, 125-128.

BALEN-LETUNIĆ 1990 - D. Balen-Letunić, *Perle s tri lica pronadjene na porudčju Like*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 23 (1990), 41-54.

BÎRLIBA 1990 – V. Mihăilescu Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990.

BLEČIĆ-KAVUR, KAVUR 2010 – M. Blečić-Kavur, B. Kavur, *Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: retrospektiva i perspektiva*, Starinar 60 (2010), 57-84.

BOUZEK 2000 - J. Bouzek, *Les Phéniciens en Mer Noire?*, in A. Avram, M. Babeş (eds.), *Civilisation grecque et culture antique périphériques. Hommages à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti, 2000, 134-137.

CRIŞAN 1966 - I. H. Crişan, *Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Baia Mare, 1966.

CRIŞAN 1974 – I. H. Crişan, *Precizări în legătură cu descoperirile celtice de la Aiud*, StComSibiu, 18 (1974), 71-92.

CRIŞAN 2000 – V. Crişan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 2000.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1970 - C. Dremsizova-Nelčinova, *Trakiiski mogilni pogrebenija krai c. Kjolmen, Shumenski okr.*, Izvestija Sofia 32 (1970), 207-229.

DUPOI, SÎRBU 2001 - V. Dupoi, V. Sîrbu, *Pietroasele-Gruiu Dării. Incinta dacică fortificată*, I, Buzău, 2001.

EGRI 2011 – M. Egri, Review of Nina A. Lejpunskaja†, Pia Guldager Bilde, Jakob Munk Højte, Valentina V. Krapivina and Sergej D. Kryžickij (eds.). *The lower city of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (2 vols.). Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, 2010. 657 p., 407 p. of plates. $110.00. ISBN 9788779345232, Bryn Mawr Classical Review, 2011.03.44 (http://bmcr. brynmawr. edu/2011 /2011-03-44.html).

FERENCZ 2007 - I. V. Ferencz, *Celţii pe Mureşul mijlociu. La Tène-ul timpuriu şi mijlociu în bazinul mijlociu al Mureşului (sec. IV-II î. Chr.)*, Sibiu, 2007.

GAVRILJUK 2010 – N. A. Gavriljuk, *Handmade pottery*, in Nina A. Lejpunskaja, Pia Guldager Bilde, Jakob Munk Højte, Valentina V. Krapivina and Sergej D. Kryžickij (eds.), *The lower city of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, Black Sea Studies 13, Aarhus, 2010, 335-354.

GRAKOV 1962 – B. N. Grakov, *Skifskije pogrebenija na Nikopol'skom kurgannom pole*, in *Pamjatniki skifo-sarmatskoj kul'tury*, MIA 115 (1962), 56-113.

HAEVERNICK 1977=1981 - T. E. Haevernick, *Gesichtsperlen*, Madrider Mitteilungen, 18 (1977), 152-231 = in *Beiträge zur Glasforschung die wichtigsten Aufsätze von 1938 bis 1981*, Mainz/Rhein (1981), 304-356.

HANNESTAD 2007 – L. Hannestad, *Handmade or Wheel-made: a note on the issue of a Northern Pontic Cultural koinè*, in A. Bresson, A. Ivantchik, J.-L. Ferrary (eds.), *Une koinè pontique: cités greques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral Nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)*, Bordeaux, 2007, 141-147.

HELLEBRANDT 1999 - M. Hellebrandt, *Celtic finds from northern Hungary. Corpus of Celtic finds in Hungary*, III, Budapest, 1999.

HORVÁTH 1945 – A. J. Horváth, *A Szobi Kelta temető*, FolArch 5 (1945), 60-65.

KARWOWSKI 2005 - M. Karwowski, *The earliest types of eastern Celtic glass ornaments*, in H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak*, Krakow, 2005, 163-171.

KRSTIĆ 2005 – V. Krstić, *Slikani kantharosi i skifosi sa lokaliteta Kale-Krševica kod Bujanovca*, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd, 18-1 (2005), 191-211.

KRUTA, SZABÓ 1982 – V. Kruta, M. Szabó, *Canthares danubiens du IIIe siècle avant notre ère. Une exemple d'influence hellénistique sur les Celtes orientaux*, Études celtiques 19 (1982), 51-67.

MATEEVICI 2007 – N. Mateevici, *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI – începutul sec. II a. Chr.*, Biblioteca "Tyragetia" XIV, Chişinău, 2007.

MĂNDESCU 2010 – D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de a doua epoci a fierului (sec. V-III a. Chr.) între Carpaţi, Nistru şi Balcani*, Brăila, 2010.

MEDUNA 1970 - J. Meduna, *Laténské pohřebiště v Brně-Hornich Heršpicich*, PamArch 61, 1 (1970), 225-235.

MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1985 - S. Morintz, D. Şerbănescu, *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „Gorgana a doua"*, Thraco-Dacica 6 (1985), 5-30.

MOŠKOVA 1963 – M. G. Moškova, *Pamjatniki prochorovskoj kul'tury*, Arheologija SSSR, D 1-10, Moskva, 1963.

NÉMETI 1986 - I. Németi, *Unele aspecte ale cronologiei Latène-ului în nord-vestul României*, ActaMP 10 (1986), 71-82.

NÉMETI 1988 - I. Németi, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare. I*, Thraco-Dacica 9 (1988), 49-74.

OLEDZKI 2005 - M. Oledzki, *„Anarti" and „Anartophracti": Transcarpathian cultural and settlement relations of the Celts*, in H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Woźniak*, Krakow, 2005, 145-152.

ONAJKO 1966 – N. A. Onajko, *Antičnyi import v Pridneprov'je i Pobuž'je v VII-V vekach do n. e.*, Arheologija SSSR, D 1-27, Moskva, 1966.

PAROVIĆ-PEŠIKAN 1993 – M. Parović-Pešikan, *Les cruches à bec-verseur (prochoi) du VIe-IVe siècle av.n.è. dans l'intérieur des Balkans*, Ancient Macedonia 5 (1993), 1239-1247.

PETRENKO 1967 – V. G. Petrenko, *Pravobrež'je Srednego Pridneprov'ja v V-III v.v. do n. e.*, Arheologija SSSR, D 1-4 (1967), Moskva.

PETRES, SZABÓ 1986 – E. F. Petres, M. Szabó, *Notes on the so-called Hatvan-Boldog type scabbards*, Revue Aquitania, suppl. 1 (1986), 257-272.

PIPPIDI 1967 – D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, 2nd edition, Bucureşti, 1967.

PLEINER 2006 - R. Pleiner, *Iron in archaeology. Early European blacksmiths*, Praha, 2006.

POPOVIĆ 2005 – P. Popović, *Kale-Krševica: investigations 2001-2004. Interim report*, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd, 18-1 (2005), 141-174.

POPOVIĆ 2006 – P. Popović, *Central Balkans between the Greek and Celtic world: case study Kale-Krševica*, in N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Hommage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 2006, 523-536.

POPOVICH 1995-1996 – I. Popovich, *Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region*, Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza 37-38 (1995-1996), 77-114.

PREDA, BÂRLĂDEANU 1979 - C. Preda, E. Bârlădeanu, *Săpăturile arheologice de salvare din zona şantierului naval de la Mangalia*, Pontica 12 (1979), 97-107.

PULKINA 2010 – O. O. Pulkina, *Glass objects*, in Nina A. Lejpunskaja, Pia Guldager Bilde, Jakob Munk Højte, Valentina V. Krapivina and Sergej D. Kryžickij (eds.), *The lower city of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, Black Sea Studies 13, Aarhus, 2010, 487-498.

RAPIN 1995 - A. Rapin, *Propositions pour un classement des équipements militaires celtiques en amont et en aval d'un repère historique: Delphes 278 avant J.-C.*, in J.-J. Charpy (ed.), *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations. Actes du deuxième symposium international d'Hautvillers 8-10 octobre 1992*, Sceaux, 1995, 275-290.

ROLLEY 2002 – C. Rolley, *Le travail du bronze à Delphes*, BCH, 126, 1 (2002), 41-54.

ROMSAUER 1991 – P. Romsauer, *The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin*, Antiquity 65 (1991), 358-367.

RUSCU 2002 – L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

RUSTOIU 2002a - A. Rustoiu, *Habitat und Geselschaft im 4.-2- Jh. v. Chr.*, in A. Rustoiu *et al.*, *Habitat und Geselschaft im westen und nordwesten Rumäniens vom Ende des 2. Jahrt. V. Chr. Zum Anfang des 1. Jhrt. N. Chr.*, Cluj-Napoca, 2002, 49-90.

RUSTOIU 2002b - A. Rustoiu, *Locuirile dacice*, in V. Vasiliev *et al.*, *Solotvino-Cetate (Ucraina Transcarpatică). Aşezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului şi din evul mediu timpuriu*, Bibliotheca Thracologica 33, Cluj-Napoca, 2002, 46-90.

RUSTOIU 2004-2005 - A. Rustoiu, *Celtic-indigenous connections in Oltenia during middle La Tène. Observations concerning a Celtic grave from Teleşti*, EphemNap 14-15 (2004-2005), 53-71.

RUSTOIU 2005 - A. Rustoiu, *Die in die 4.-3- Jh. v. Chr. Beziehungsweise ins 2. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr. datierten befestigten dakischen Siedlungen aus Maramureş*, in E. Nemeth, A. Rustoiu, H. Pop, *Limes Dacicus Occidentalis. Die Befestigungen im westen Dakiens vor und nach der römischen Eroberung*, Cluj-Napoca, 2005, 10-24.

RUSTOIU 2006 - A. Rustoiu, *A Journey to Mediterranean. Peregrinations of a Celtic Warrior from Transylvania*, Studia Universitatis „Babeş-Bolyai". Historia. Special Issues: Focusing on Iron Age Élites, 51, 1 (2006), 42-85.

RUSTOIU 2008a – A. Rustoiu, *Războinici şi societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumeşti*, Cluj-Napoca, 2008.

RUSTOIU 2008b – A. Rustoiu, *Celţii din Transilvania şi comunităţile indigene nord-balcanice. Schimburi culturale şi mobilitate individuală*, EphemNap 18 (2008), 25-44.

RUSTOIU 2008c – A. Rustoiu, *"Dr. Jekyll/Mr. Hyde". A double-faced gold pendant from the History Museum of Schumen (Bulgaria) and the glass masked-beads*, Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité 27 (2008), 10-11.

RUSTOIU 2009 – A. Rustoiu, *Masters of metals in the Carpathian Basin (workshops, production centres and funerary manifestations in the early and middle La Tène)*, EphemNap 19 (2009), 7-21.

RUSTOIU, EGRI 2010a – A. Rustoiu, M. Egri, *Danubian kantharoi – Almost three decades later*, in Berecki Sándor (ed), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Tg. Mureş, 9-11 October 2009*, Cluj-Napoca, 2010, 217-287.

RUSTOIU, EGRI 2010b – A. Rustoiu, M. Egri, *A hand-made lamp from a Celtic cemetery in Transylvania*, Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité 32 (2010), 25-27.

RUSTOIU, EGRI 2011 – A. Rustoiu, M. Egri, *The Celts from the Carpathian Basin between continental traditions and the fascination of the Mediterranean. A study of the Danubian kantharoi*, Cluj-Napoca, 2011.

SCHÖNFELDER 2007 - M. Schönfelder, *Zurück aus Griechenland – Spuren keltischer Söldner in Mitteleuropa*, Germania 85 (2007), p. 307-328.

SÎRBU 1983 - V. Sîrbu, *Câmpia Brăilei în sec. V-III î.e.n. Descoperiri arheologice şi interpretări istorice*, SCIVA 34, 1 (1983), 12-13.

SÎRBU *et al.* 1996 – V. Sîrbu *et al.*, *Aşezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu (mileniile I î.Hr. – I d. Hr.)*, Brăila, 1996.

SÎRBU, CAVRUC, BUZEA 2006 - V. Sîrbu, V. Cavruc, D. Buzea, *A 4th-3rd centuries BC Dacian community in southeastern Transylvania: the findings from Olteni, Covasna County*, in V. Sîrbu, D. L. Vaida (eds.), *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistriţa, 18-20 May 2006*, Cluj-Napoca, 2006, 229-251.

SÎRBU, CAVRUC, BUZEA 2008 - V. Sîrbu, V. Cavruc, D. Buzea, *A Dacian necropolis from 4th-3rd centuries BC found in Olteni (south-eastern Transylvania)*, in V. Sîrbu, D. L. Vaida (eds.), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. International Colloquium – Bistriţa, May 9-11, 2008*, Cluj-Napoca, 2008, 191-228.

SMIRNOV 1958 – K. F. Smirnov, *Meotskij mogil'nik u stanici Paškovskoj*, in *Pamjatniki skifo-sarmatskogo vremeni v severnom Pričernomor'je*, MIA 64 (1958), 272-312.

STOLBA 2009 – V. F. Stolba, *Busăi, podveski i amuletăi: vera v sglas u grečeskogo i mestnogo naseleni'ja tavriki*, VDI 2 (2009), 109-128.

SZABÓ 2006 - M. Szabó, *Les Celtes de l'Est*, in M. Szabó (ed.) *Celtes et Gaulois. L'Archéologie face à l'Histoire. Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Actes de la table ronde de Budapest 17-18 juin 2005*, Collection Bibracte 12/3, Glux-en-Glenne (2006), 97-117.

SZÉKELY 1976 – Z. Székely, *Nouvelles données sur la culture géto-dace du sud-est de la Transylvanie*, Thraco-Dacica 1 (1976), 231-240.

TELEAGĂ 2008 – E. Teleagă, *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. – Anfang des 3. Jh. v. Chr.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 23, Rahden/Westf. (2008).

TEODOR 1983 - S. Teodor, *Aspecte ale activităţii meşteşugăreşti în Dacia est-carpatică până la Burebista (depozitul de la Oniceni – Neamţ)*, SAA 1 (1983), 94-102.

TORBÁGY 1991 – M. Torbágy, *Griechischer Münzumlauf im Karpatenbecken*, ActaArchHung 43 (1991), 25-55.

VENCLOVÁ 1983 - N. Venclová, *Prehistoric eye beads in Central Europe*, Journal of Glass Studies 25 (1983), 11-17.

VENCLOVÁ 1990 - N. Venclová, *Prehistoric glass in Bohemia*, Praha, 1990.

VOCOTOPOULOU 1975 – J. Vocotopoulou, *Le trésor de vases de bronze de Votonosi*, BCH 99 (1975), 729-788.

WOŹNIAK 1996 - Z. Woźniak, *Neue Forschungsergebnisse über die jüngere Latènezeit in Südpolen*, AVes 47 (1996), 165-172.

ZIRRA 1967 – V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967.

ZIRRA 1975 - V. Zirra, *Influences des Gèto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*, in F. Jenö (ed.), *The Celts in Central Europe*, Székesfehérvár, 1975, 47-64.

ZIRRA 1979 - V. Zirra, *À propos de la présence des éléments laténiens sur la rive occidentale de la Mer Noire*, in P.M. Duval, V. Kruta (éds.), *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle av. n. ère.*, Paris, 1979, 189-193.

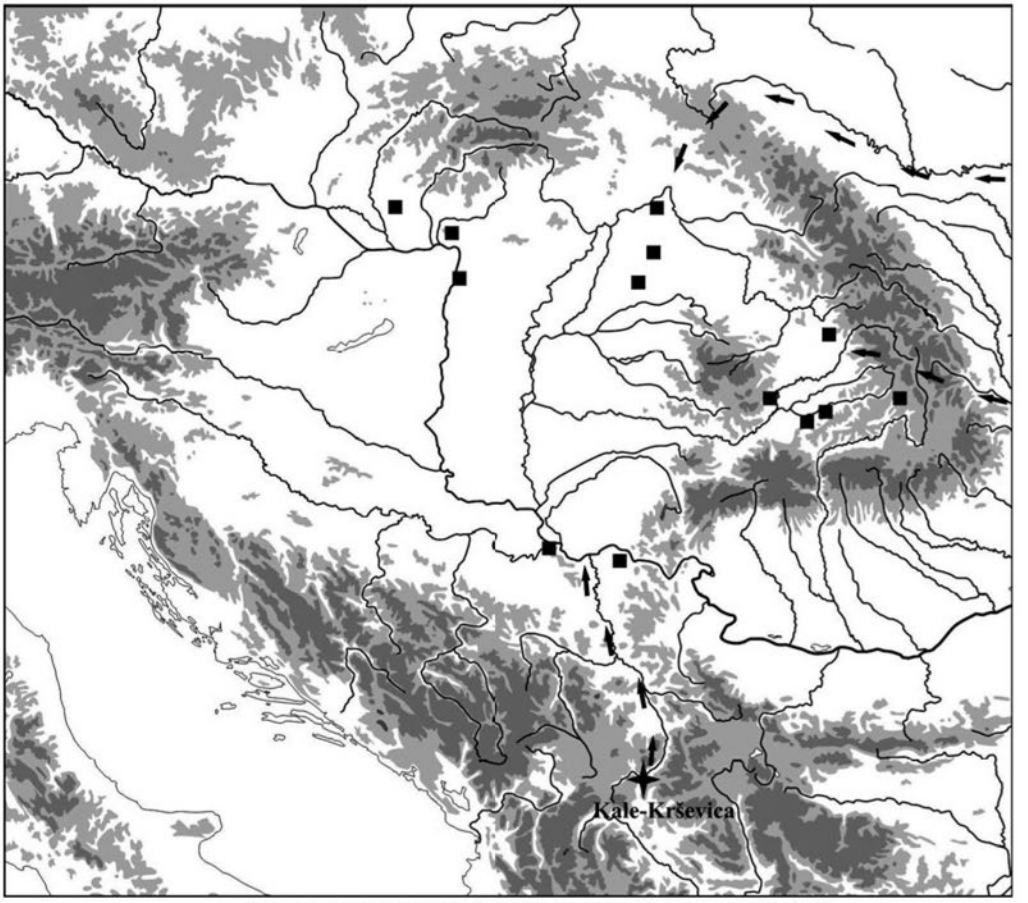

Fig. 1 - Distribution map of Greek vessels in the Carpathian Basin and routes of circulation.

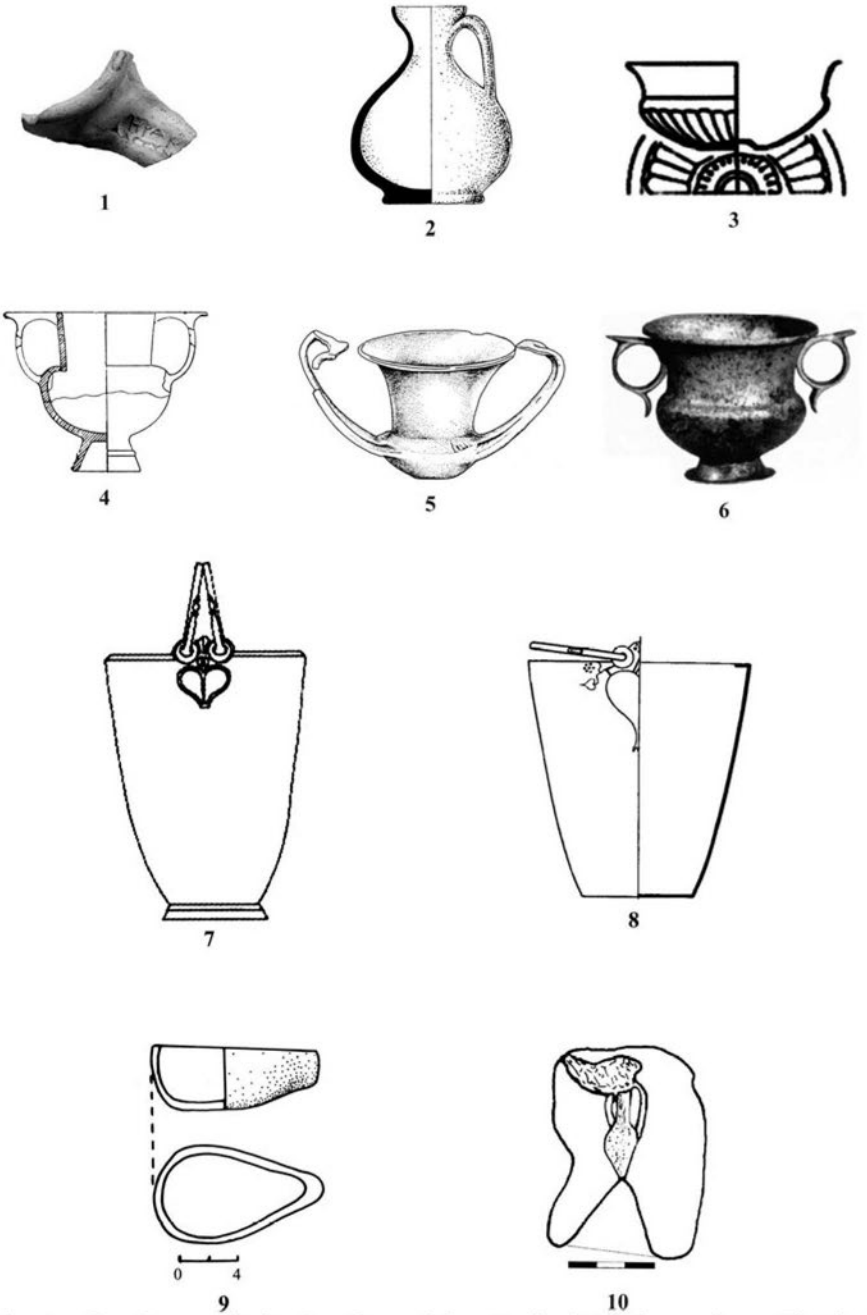

Fig. 2 - Greek vessels in the Carpathian Basin (1-8), lamp from Fântânele (9) and sandstone mould from Angheluş (10). 1. Berveni; 2. Bratei-Aţel; 3, 7. Belgrade-Karaburma; 4. Cepari; 5. Szob; 6. Szabolcs; 8. Budapest-Danube; 9. Fântânele; 10. Angheluş (1-2, 4, 9 – ceramic; 3, 5-8 – bronze; 10 – sandstone. (1-8 after RUSTOIU, EGRI 2010a, with bibliography; 9 after RUSTOIU 2009; 10 after CRIŞAN 2000). Different scales.

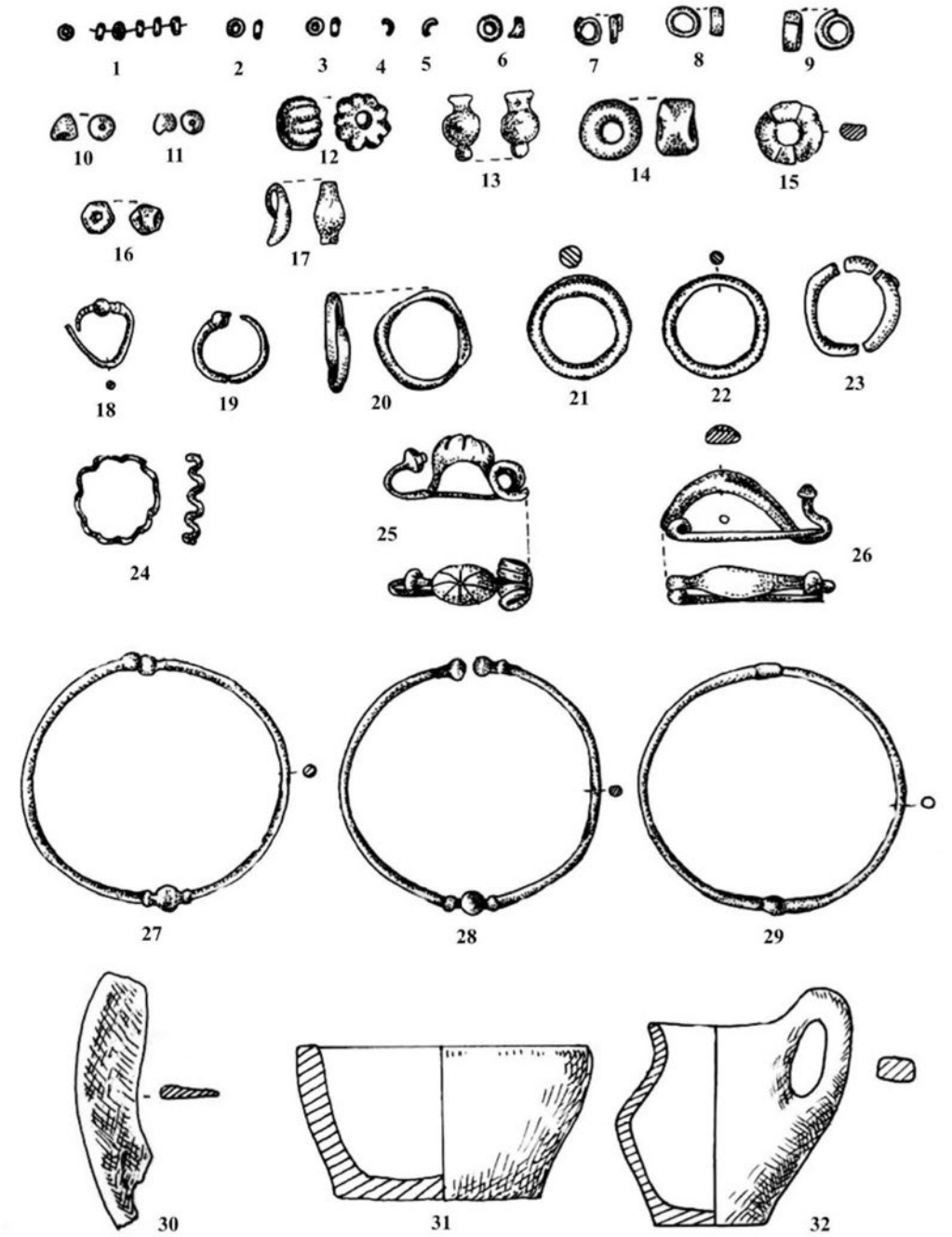

Fig. 3 - Grave no. 79/1973 from the cemetery at Fântânele-Dealul Popii. 1 – ceramic; 2-5, 7-9, 17-22, 25-29 – bronze, 6, 10-15 – glass; 16 – amber; 23, 30 – iron; 24 – silver. 1 – 29 Scale 1:1; 30 – 32 Scale 1:2 (after RUSTOIU 2008b).

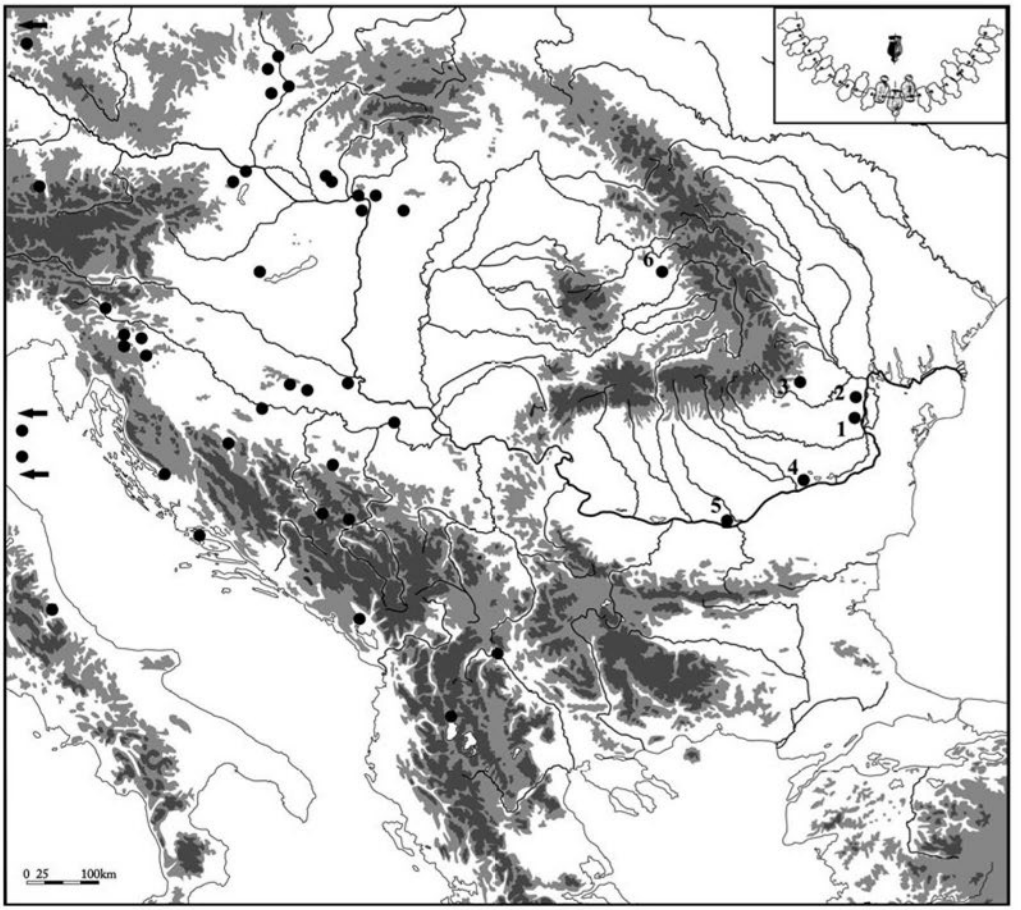
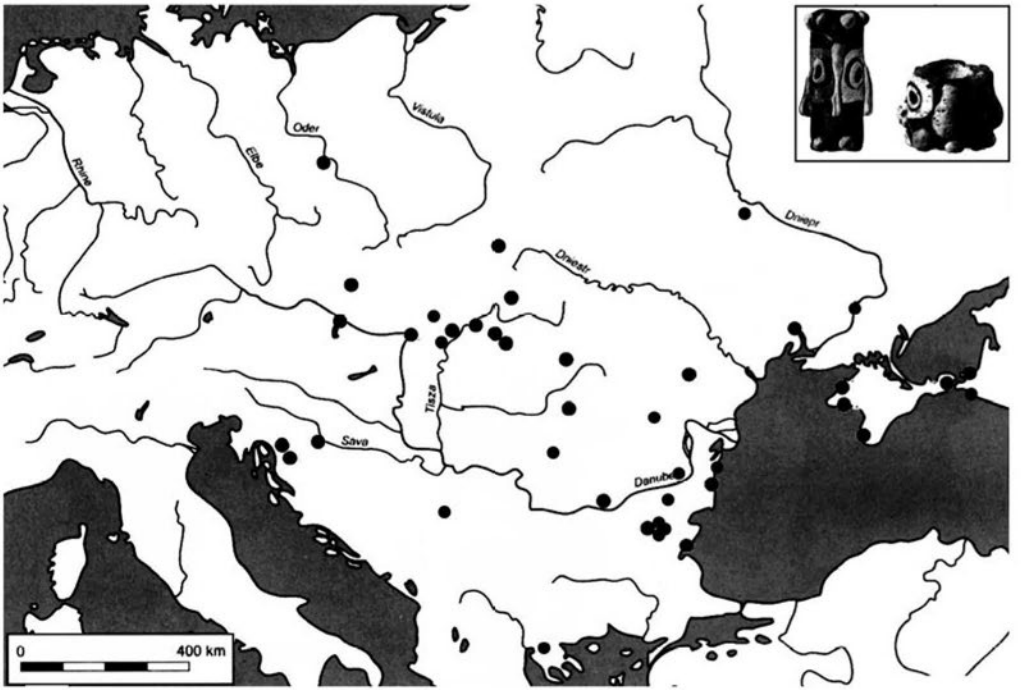

Fig. 4- Distribution map of the amphora-shaped glass beads (after RUSTOIU 2008a). 1-Berteştii de Jos; 2-Chişcani; 3-Pietroasele-Gruiu Dării; 4-Radovanu; 5-Zimnicea; 6-Fântânele-Dealul Popii.

a

	350 – 300 BC	300 – 275/250 BC	250 – 175 BC
Greek western and northern Pontic environment			
Olbia	■		
Callatis	■		
Thracian environment between the Carpathians and the Balkans			
Bunești	■	■	
Greaca	■	■	
Pietroasele	■	■	
Zimnicea		■	
Kjolmen		■	
Celtic environment in the Carpathian Basin			
Pișcolt		■	
Fântânele-Livadă			■
Aţel-Bratei			■
Mezőnyárád			■
Vác			■
Maňa			■

b

Fig. 5 – a. Distribution map of the glass beads with human mask (after Karwowski 2005 with additions); b. the chronology of the beads in different cultural environment.

DIE GÖTTIN HERA IM OSTBALKANRAUM ZWISCHEN DONAU UND RHODOPEN WÄHREND DER RÖMERZEIT

Manfred OPPERMANN*

Schlüsselwörter: *Denkmäler der Göttin Hera/Iuno.*
Cuvinte cheie: *monumente ale zeiţei Hera/Iuno.*

Zusammenfassung: *Vorgestellt werden die bildlichen Zeugnisse der allein dargestellten Göttin Hera. Geographisch handelt es sich dabei um den ostbalkanischen Raum zwischen Donau im Norden und Rhodopenkette im Süden. Neben einer Typologie, die sich hauptsächlich an der auf Weihplatten dargestellten Hera orientiert, und Datierungsfragen werden auch die Fundkontexte untersucht.*

Rezumat : *Sunt prezentate reprezentări figurate ale zeiţei Hera, înfăţişată singură. Geografic, este vorba de spaţiul est-balcanic dintre Dunăre, în nord, şi lanţul muntos al Rhodopilor, în sud. Alături de o tipologie orientată, îndeosebi după reprezentările Herei pe plăci votive, dar şi de probleme de datare, sunt cercetate şi contextele descoperirilor.*

Während der Römerzeit ist der Kult des Götterpaares Zeus und Hera im Untersuchungsgebiet durch Bildzeugnisse und Inschriften sehr gut zu belegen. In einigen Fällen - und dies vor allem in den Gebieten südlich des Balkans - werden Zeus und Hera auf Weihreliefs des späteren 2. und der ersten Hälfte des 3. Jhs. gelegentlich mit den Nymphen vergesellschaftet, wobei letztere meist eine untergeordnete Rolle spielen. Bemerkenswert ist ferner die Tatsache, dass Zeus und Hera auf einem Wagen fahrend dargestellt werden können, was sich hauptsächlich auf Weihreliefs im heutigen Nordwestbulgarien und im Gebiet von Philippopolis nachweisen lässt. Darüber hinaus existieren Bildzeugnisse und epigraphische Dokumente, die sich auf Hera allein beziehen. Gerade letztere, quantitativ überschaubare Denkmälergruppe soll Gegenstand folgender Ausführungen sein.

* Manfred Oppermann: August-Babel – str.5, 06108 Haale (Saale), Deutschland.

I

Die meisten Bildzeugnisse gehören erst dem Zeitalter der Massenproduktion von steinernen Weihreliefs zwischen dem späteren 2. und der ersten Hälfte des 3. Jhs. an. Ein relativ frühes Denkmal, das man aufgrund der Paläographie noch dem 2. Jh. zuweisen muss, ist das 0,55 x 0,25 m große Fragment einer Stele im Museum zu Constanţa. Im Bildfeld hat sich noch der Unterteil einer Frauenfigur erhalten, die in ihrer linken Hand eine Patera hält. Daneben erkennt man den Adler des Zeus[1]. Schon allein wegen der bildhauerischen Qualität kann dieses Denkmal nur in einer tomitanischen Werkstatt entstanden sein.

Auf zahlreichen Weihreliefs wird die Göttin mit gegürtetem Chiton und Hinterhauptschleier dargestellt. In ihrer Rechten hält sie eine Patera, in der Linken das Szepter. Nicht selten kommt noch ein runder oder viereckiger Altar hinzu. Meist wird Hera mit linkem entlasteten bzw. vorgestelltem Bein wiedergegeben[2]. Die überwiegende Zahl solcher Weihplatten gehört zu sogen. Reduktionsgruppen, indem mehr oder weniger auf die Ausarbeitung von Details verzichtet wurde. In einigen Fällen hat man noch die Chitonfalten angedeutet. Ein Beispiel hierfür bietet das der Ἥρα Βυαιπαρηνη geweihte Relief aus Goročevci bei Trăn[3] (*Abb. 1*). Demgegenüber sind bei einem Exemplar aus Pastuša (heute nördliches Quartal von Peruštica) die Falten detaillierter angegeben, doch ist die Ponderation kaum ausgeprägt[4] (*Abb. 2*). In vielen anderen Fällen wird auf die Faltenwiedergabe in der oberen Chitonpartie gänzlich verzichtet. Reliefs letzterer Gruppe finden sich zwar im niedermösischen Bereich[5], doch sind sie häufiger in den thrakischen Gebieten südlich des Balkans[6] (*Abb. 3*) anzutreffen.

Eine Wiedergabe der Hera mit rechtem entlasteten Bein ist ebenfalls im Denkmälerbestand nachzuweisen. Deutlich wird dies bei einer Platte aus

---

[1] GOSTAR 1964, 76-77, Abb. 6 (2. spätestens Anfang des 3. Jhs.); COVACEF 2002, 107-108.

[2] *Daskalovo*: LJUBENOVA 1980, 120, Nr. 158, Abb. 179. Bei dem durchaus qualitätvoll gearbeiteten Fragment einer Weihplatte aus *Cillae* (Černa gora) ist unklar, ob dort nicht auch noch Zeus dargestellt war. Das Relief mit kleiner Adorantenfigur ist von einer Person mit thrakischem Patronymikon gestiftet worden und gehört wohl noch in das spätere 2. Jh.: DANOV 1937, 311-312, Nr. 2, Abb. 235; IGB, III,1, Nr. 1529. Ein Relief *unbekannter Herkunft* wurde von SEURE 1913, 229, Nr. 110; 231, Abb. 38 nur in Zeichnung wiedergegeben.

[3] VELKOV 1934, 449, Abb. 264; IGB, IV, Nr. 2117.

[4] CONČEV 1950, 241-242, Nr. 5, Abb. 176. Die Göttin hat ihre Linke erhoben, doch ist kein Szepter angedeutet; möglicherweise war hier ein Schleier gemalt, der dann mit der linken Hand gelüftet wurde. RIBAROVA 1972, 5, Anm. 3 hielt diese Platte für unvollendet und hat sie als Beispiel für Heradarstellungen ohne Schleier angeführt, ohne jedoch auf die Handhaltung einzugehen.

[5] *Osenec* bei Razgrad: KACAROV 1926/7, 109-110, Abb. 47; *Gaganica* bei Berkovica: MORFOVA 1957, 306, Abb. 5.

[6] *Peruštica* bei Plovdiv: CONČEV 1938, 119-120, Abb. 132; IGB, III,1, Nr. 1394; *Philippopolis*: KESJAKOVA 1971, 154-155, Nr. 3, Abb. 3; *Muldava* (Gegend „Krăk bunar"): KACAROV 1930/1, 123-124, Nr. 11, Abb. 112; *Djulevo*: 1. KACAROV 1929, 308, Nr. 1, 305, Abb. 1; 2. *op. cit.*, 308, 311, Nr. 2; 305, Abb. 2; 3. *op. cit.*, 311, Nr. 3; 306, Abb. 3; 4. *op. cit.*, 311, Nr. 6; 306, Abb. 6; 5. *op. cit.*, 312, Nr. 12; 310, Abb. 13; 6.
BOTUŠAROVA 1948a, 67, Nr. 21; 66, Abb. 6,3.

Provalenica (verschmolzen mit Gorni Rakovec zu Stefanovo) bei Radomir[7] (*Abb. 4*).

Bei mehreren Weihplatten ist der Reduktionsprozess so weit fortgeschritten, dass man kaum noch eine Unterscheidung zwischen be- und entlastetem Bein vornehmen kann[8]. Schließlich führt die Detailunterdrückung dazu, dass die Kleidung ohne jegliche Andeutung von Falten wiedergegeben wird[9]. Bemerkenswert ist, dass beispielsweise auf einem Relief dieser Gruppe, das aus Orizare bei Pomorie stammt, Hera die Linke erhoben hat, aber kein Szepter hält, sondern den Schleier lüftet[10] (*Abb. 5*). Auch bei einem Relief aus dem Heiligtum beim Bačkovski manastir könnte dies der Fall sein[11].

Auf einigen Weihreliefs erkennt man einen über den Rücken nach unten herabfallenden Hinterhauptschleier. Das im Hinblick auf seine plastische Ausführung beste Beispiel stammt aus Novi Chan bei Elinpelin und ist leider nur sehr fragmentarisch erhalten[12] (*Abb. 6*). Immerhin erkennt man bei genauerem Hinsehen seitlich von der Chitongürtung eine tiefer herabhängende Gewandpartie, die nur als ein solcher Schleier interpretiert werden kann. Wie auf der erwähnten Stele aus Tomis wird auch hier der Adler des Zeus hinzugefügt. Auch bei der weitaus provinzieller gearbeiteten Weihplatte aus Goranovci bei Kjustendil erkennt man, dass der Schleier über den Rücken fällt[13] (*Abb. 7*). Im Unterschied zum Relief aus Novi Chan ist hier nicht das linke, sondern das rechte Bein vorgestellt. Deutlich erkennbar ist dieses Kleidungsstück auf einem Relief unbekannter Herkunft, das in der ARES-Collection zu Sofia aufbewahrt wird und wo die Göttin das Epitheton Ιϱγισουϱη trägt[14]. Stützt sich dort die Göttin mit ihrer Linken auf ein Szepter, so ist dies auf dem etwas einfacher gearbeiteten Exemplar aus Gegend „Gerena" westlich von Pomorie[15] (*Abb. 8*) nicht zu erkennen. Eher könnte die erhobene linke Hand auf die Entschleierungsgeste in der Heraikonographie bezogen werden. Weitere Reliefs, die Hera mit langem

---

[7] DETSCHEW 1933, 113-114, Nr. 1, Abb. 40; IGB, IV, Nr. 2132. Anzuschließen wäre hier ein Relief unbekannter Herkunft, das sich heute im Louvre befindet und von SEURE 1913, 229, Nr. 109, Abb. 37 nur in Zeichnung abgebildet wurde.

[8] *Djulevo: 1.* KAZAROW 1929, 311, Nr. 4; 305, Abb. 4; *2.* BOTUŠAROVA 1948a, 63, Nr. 2; 64, Abb. 4,2; *Eisenbahnlinie Plovdiv - Panagjurište; 10 km von Plovdiv*: DJAKOVIČ 1922, 13, Abb. 3; *Kričim*: BOTUŠAROVA 1948, 50, Nr. 3a, Abb. 3; *Malo Konare* bei Pazardžik: DOBRUSKI 1900, 57, Nr. 15; IGB, III,1, Nr, 1326; *Korten* (in der Sredna gora): DIMITROV 1932/3, 310-311, Nr. 14, Abb. 87; Grozdevo (Burnus): DOBRUSKI 1907, 158, Nr. 208, Abb. 129; *unbekannter Fundort bei Plovdiv*: BOTUŠAROVA 1948, 51, Nr. 6, Abb. 7; *Djulevo*: BOTUŠAROVA 1948a, 66, Abb. 6,5; *Conevo* bei Varna: TONČEVA 1960, 72, Nr. 5, Taf. I,5.

[9] *Djulevo*: *1.* BOTUŠAROVA 1948a, 63, Nr. 1; 64, Abb. 4,1; *2. op. cit.*, 63, Nr. 8; 64, Abb. 4,3; *3. op. cit.*, 67, Nr. 13; 65, Abb. 5,3; *4.* KAZAROW 1929, 312, Nr. 14; 309, Abb. 14; *Peruštica*: VELKOV 1921, 206-207, Nr. 6, Abb. 216; Drjanovo bei Jambol: ILIEV 1980, 58, Nr. 53; 74, Abb. 52; TANČEVA-VASILEVA 1988, 24-25, Nr. 2, Abb. 2.

[10] VELKOV 1921, 210, Nr. 21, Abb. 225.

[11] BOTUŠAROVA 1948, 50-51, Nr. 5, Abb. 6.

[12] KACAROV 1926/7, 113-114, Nr. 33, Abb. 53; IGB, IV, Nr. 1997.

[13] IGB, IV, Nr. 2145. Anzuschließen wäre hier ein Relief unbekannter Herkunft, das sich heute im Louvre befindet und von SEURE 1913, 229, Nr. 109; 231, Abb. 37 nur in Zeichnung abgebildet wurde.

[14] PENKOVA 2000, 122-124, Nr. 60, Abb. 60.

[15] STOJANOV 1984, 64-65, Nr. 2, Abb. auf Innenseite des vorderen Umschlages.

Hinterhauptschleier zeigen, kennt man aus Djulevo[16] (*Abb. 9*) und Daskalovo[17].

In mehreren Fällen trägt die Göttin über dem Chiton noch ein Himation, das über die linke Schulter verläuft. Sehr gut erhalten ist ein Relief in der ARES Collection zu Sofia, dessen genauer Fundort unbekannt ist. Die gesenkte Rechte hält eine Patera über einem Altar mit Opferflamme und links von der Göttin erkennt man einen Pfau. Bemerkenswert ist, dass dieses Relief der Ἥρα Δεσουκαντηνη von einer Βένδις Διζο - also einer Frau namens Bendis, Tochter des Dizas – im späten 2. oder frühen 3. Jh. geweiht wurde[18] (*Abb. 10*). Ikonographisch und teilweise stilistisch kann hier das Fragment aus Kamenik bei Dupnica angeschlossen werden (*Abb. 11*). Aufgrund des nomen gentile Αὐρήλις des thrakischstämmigen Dedikanten könnte man eventuell eine Entstehung bald nach 212 annehmen[19]. In vereinfachter Form und mit deutlicher plastischer Substanzreduktion findet sich dieser ikonographische Typus auf einem Votivrelief aus Novae[20] (*Abb. 12*). Im Unterschied zu den Reliefs in der ARES-Collection, aus Kamenik und Novae ist die Herafigur auf dem Relief aus Meštica bei Breznik statuarischer aufgefasst[21]. Zudem hat der Meister hier auf die Wiedergabe eines Pfaus verzichtet. Bei dem nur fragmentarisch überlieferten Herarelief aus Balaštica bei Plovdiv[22] (*Abb. 13*) ist die Figur der Göttin zwar plastischer gearbeitet, weist aber einen steifen und etwas hölzernen Reliefstil auf, was besonders auffällt, wenn man dieses Werk mit der Statuette aus Tuden[23], die von weitaus besserer Qualität ist, vergleicht (*Abb. 14*). Bei dem nur in der unteren Partie überlieferten Relief aus Semčinovo bei Pazardžik, das von dem Thraker Επτεπυρις Μουκατραλεος geweiht wurde[24], war die Göttin mit rechtem zur Seite gestellten Bein dargestellt. Auch auf dem weitaus weniger qualitätvoll gearbeiteten Weihrelief aus Plovdiv oder der Umgebung ist dies der Fall[25]. Ferner kann eine derartige Beinstellung aus der Haltung der fragmentarisch erhaltenen Figur auf einer Weihplatte aus der Gegend „Bozukova Mandra" bei Plovdiv erschlossen werden[26].

Daneben existieren Exemplare mit grober kerbschnitthafter Wiedergabe der Gewandfalten von Chiton und Mantel ohne erkennbare Ponderation. Hierzu wären ein Reliefbruchstück aus Kuklen bei Plovdiv[27] und die Weihplatte mit

---

[16] *1.* KAZAROW 1929, 311, Nr. 5; 305, Abb. 5; *2.* op. cit., 311, Nr. 7; 305, Abb. 7. Auch bei dem Relief unbekannter Herkunft (BOTUŠAROVA 1948, 49-50, Nr. 2, Abb. 2) scheint das Gewandstück zwischen Körper und Patera auf einen Schleier hinzudeuten.

[17] LJUBENOVA 1980, 120, Nr. 160, Abb. 181; auch bei dem von dort stammenden Relieffragment (LJUBENOVA 1980, 120, Nr. 156, Abb.177) erkennt man seitlich noch herabfallende Gewandpartien.

[18] PENKOVA 2000, 120-122, Nr. 59, Abb. 59.

[19] IGB, IV, Nr. 2221.

[20] DOBRUSKI 1907, 170-172, Nr. 218, Abb. 140.

[21] FILOV 1912/3, 42, Abb. 36.

[22] CONČEV 1943, 25-26, Nr. 10, Abb. 14; IGB, III,1, Nr. 1418.

[23] IGB, IV, Nr. 2044.

[24] CONČEV 1938, 130-131, Abb. 148; IGB, III,1, Nr. 1097.

[25] IGB, III,1, Nr. 980.

[26] IGB, III,1, Nr. 951.

[27] CONČEV 1954, 283-284, Nr. 7, Abb. 7. An dieses Exemplar wäre stilistisch anzuschließen das Fragment eines Nymphenreliefs aus Popovo bei Nova Zagora:

Darstellung von Hera und den drei Nymphen aus Malko Drjanovo bei Čirpan[28] (*Abb. 15*) anzuführen. Auf einer ziemlich roh gearbeiteten Weihplatte aus **Miladinovci** bei Jambol hat die Göttin ihren Arm angewinkelt und diesen in das Gewand gewickelt. Insofern kann sie kein Szepter halten. Das Hinterhaupt ist mit dem Mantel bedeckt. Nach N. Tančeva-Vasileva trägt die Göttin, die sie durchaus zu Recht als Hera interpretiert, noch ein Diadem. In ihrer Rechten hält sie über einem viereckigen Altar eine Patera[29].

Auch auf einem Relief aus Kălnovo bei Šumen fehlt das Szepter (*Abb. 16*). Hera trägt ebenfalls Chiton und Mantel, doch wird der Unterkörper eher in Seitenansicht wiedergegeben[30]. Auf einer anderen Weihplatte aus Marcianopolis sind die Attribute wieder komplett (*Abb. 17*). Hera ist hier nur mit einem gegürteten Chiton bekleidet. Im Unterschied zum Körper hat man den Kopf en profil dargestellt[31]. Trotz abweichender Figurentypen sind beide Reliefs in Stil und Plattenformat so ähnlich, dass man an Herkunft aus einer Werkstatt in Marcianopolis denken könnte.

II

Sieht man von Denkmälern ab, die Hera zusammen mit Zeus darstellen, so sind Zeugnisse, die sich allein auf diese Göttin beziehen, im westpontischen Raum zwischen Balkan und Sakargebirge keineswegs häufig. Auf Münzbildern von Mesambria ist die Göttin auf Prägungen des Philippus senior und der Otacilia sowie des Philippus iunior dargestellt[32] und in Anchialos beispielsweise auf Münzen von Gordian III. und Tranquillina[33] Aus der Umgebung der Stadt hat man in der Gegend „Gerena", westlich von Pomorie, eine antike Siedlung lokalisieren können, aus der ein Relief von Dionysos und Herakles sowie ein weiteres der Hera stammen[34] (*Abb. 8*). Eindeutig handelt es sich um Hera bei der Altarweihung eines Mannes mit rein römischen Namen. Das Monument stammt wohl noch aus dem 2. Jh. und wurde in der Gegend „Kokala" zwischen Mesambria und Ravda gefunden[35]. In der Münzprägung von Deultum erscheint Hera selten[36]. Doch tritt hier immerhin bei einer Emission der Pfau auf[37].

BOTUŠAROVA 1950, 257-258, Abb. 38.

[28] DETSCHEW 1939, 133-134, Nr. 9, Abb. 54; BOTUŠAROVA 1954, 209, Abb. 14.

[29] TANČEVA-VASILEVA 1988, 23-24, Nr. 1, Abb. 1. Der untere Mantelsaum verläuft hier von links oben nach rechts unten, wie dies auch bei einem allerdings etwas besser gearbeiteten Fragment aus dem Heiligtum von *Djulevo* (BOTUŠAROVA 1948a, 67, Nr. 20; 66, Abb. 6,1) der Fall ist.

[30] DREMSIZOVA 1965, 12, Nr. 6, Taf. I,6.

[31] TONČEVA 1960, 72, Nr. 6, Taf. II,6

[32] KARAJOTOV 1992, 60, Typus 13 (Philippus senior und Otacilia); 63, Typus 9 (Philippus iunior).

[33] STRACK 1912, 282, Nr. 652, Taf. VIII,19 (Gordianus III. und Tranquillina).

[34] Siehe Anm. 15.

[35] IGB, I, Nr. 352.

[36] JURUKOVA 1973, 73-74, Nr. 90, Taf. 8,90 (Severus Alexander); 82-83, Nr. 146, Taf. 10, 146(Iulia Mamaea); 118, Nr. 368, Taf. 22,368 (Gordianus III.).

[37] JURUKOVA 1973, 99, Nr. 235-236, Taf. 15,235-236 – mit Pfau (Gordianus III.)

Wie bereits angemerkt, verkörpern die Weihplatten aus Orizare (Baraklii)[38] (*Abb. 5*) und Drjanovo bei Jambol[39] extreme Reduktionsformen. Dabei wäre anzumerken, dass aus der Gegend von Orizare auch ein Weihrelief des Thrakischen Reiters stammt[40] und dass die Platte aus Drjanovo direkt in einem Heiligtum des Heros gefunden wurde. Zwar hatte T. Stojanov vorgeschlagen, die Frauenfiguren auf den Weihreliefs des Reiters generell als Göttinnen zu interpretieren, doch scheint uns eine differenzierte Sicht angebracht zu sein. Nimmt man als Beispiel den Kultplatz von Drjanovo, so können die kleinen weiblichen Figuren vor dem Reiter kaum als Göttinen angesprochen werden. Eher wäre das schon bei einigen Stelen der Fall, wo die Frauenfigur frontal und in gleicher Größe wie der Reiter dargestellt ist. Allerdings besitzt auf solchen Reliefs die Frau vor dem Reiter keine Attribute[41] und kann schwerlich mit Hera, die meist in der Rechten eine Spendeschale und in der Linken ein Szepter hält, wie dies auch auf dem Herarelief aus Drjanovo der Fall ist, identifiziert werden.

In der Münzprägung von Augusta Traiana erscheint Hera in konventioneller Ikonographie stehend mit Schale und Szepter[42]. In einigen Fällen wird die Darstellung noch durch einen Altar mit Opferflamme erweitert[43], und bei einer Prägung aus der Zeit des Geta als Augustus sieht man links einen Pfau[44]. Weihreliefs, die nur Hera abbilden, sind auch im Territorium von Augusta Traiana lediglich vereinzelt bekannt. Zu erwähnen wären hier einfache Stücke ohne Detailwiedergabe aus Miladinovci im Bezirk Jambol[45] und nördlich von Korten in der Sredna gora[46], wobei aus der Umgebung von Korten ein Altar mit Weihung an Zeus-Sabazios, eine bronzene Apollonstatuette, das Bruchstück einer marmornen Heraklesstatue und das Fragment einer Weihplatte des Thrakischen Reiters stammen[47]. Obwohl die Vergesellschaftung von Zeus und Hera mit den Nymphen in südbulgarischen Fundorten mehrfach zu belegen ist, so lässt sich die Verbindung von Hera allein mit diesen Gottheiten nicht sehr häufig nachweisen. Als eines dieser Zeugnisse kann das Relief aus Malko Drjanovo bei Čirpan angeführt werden (*Abb. 15*).

Wenngleich unter den Münzbildern von Philippopolis Hera in üblicher Ikonographie vereinzelt auf Prägungen mehrerer Kaiser nachzuweisen ist, so nimmt sie dort insgesamt gesehen keine dominierende Stellung ein[48]. Was die

---

[38] Siehe Anm. 10 (Orizare).

[39] Siehe Anm. 9 (Drjanovo).

[40] Siehe hierzu OPPERMANN 2006, 237.

[41] ILIEV 1980, 74, Abb. 51.

[42] SCHÖNERT-GEISS 1991, 71, Nr. 117 (Septimius Severus); 98-99, Nr. 288; 100, Nr. 296; 103, Nr. 314; 108, Nr. 342; 111, Nr. 366 (alles Caracalla); 117, Nr. 403-404 (Geta als Caesar); 123, Nr. 445 (Geta als Imperator).

[43] SCHÖNERT-GEISS 1991, 77, Nr. 150 (Septimius Severus); 91, Nr. 247 (Caracalla).

[44] SCHÖNERT-GEISS 1991, 125, Nr. 460.

[45] Siehe Anm. 29 (Miladinovci).

[46] Siehe Anm. 8 (Korten).

[47] Zu den Funden siehe OPPERMANN 2006, 229, Anm. 1746.

[48] MUŠMOV 1924, 215, Nr. 24, Taf. II,24 (Antoninus Pius); 229, Nr. 132 (Faustina Minor); 136, Nr. 182, Taf. V,182; 239, Nr. 207 (Commodus); 251, Nr. 304 (Septimius Severus); 257, Nr. 361, Taf. VIII,361 (Iulia Domna); 277, Nr. 501; 281, Nr. 534 (Elagabal).

Reliefplastik betrifft, so kennt man eine Stele aus der Stadt selbst oder der näheren Umgebung, die der Θεὰ Ἥρα Αρτακηνη geweiht wurde und auf der die kleine Figur rechts unten die Dedikantin darstellt[49]. Ein ziemlich flüchtig gearbeitetes Relief aus der 1. Hälfte des 3. Jhs. besitzt zwar keine Inschrift, doch muss aufgrund der Ikonographie hier eindeutig Hera gemeint sein[50].

Im ländlichen Territorium dieser Polis war der Kult durchaus populär. Zudem stammen von dort auch zahlreiche Denkmäler, auf denen Hera zusammen mit Zeus erscheint. Ferner war hier die Verbindung mit den Nymphen ziemlich beliebt. Zweifellos ist das Heiligtum von Djulevo bei Panagjurište eines der Hauptkultorte gewesen. Die wenigen Münzfunde reichen dort zwar von Caracalla bis Theodosius I.[51], doch kann wie auch anderswo dieser Zeitraum nicht für die Datierung der steinernen Weihreliefs generell in Anspruch genommen werden. Vielmehr war die Praxis, Weihplatten aufzustellen, zeitlich begrenzt und dürfte den Funden zufolge sich vom späten 2. bis ungefähr um die Mitte des 3. Jhs. erstreckt haben. Die meisten Reliefs sind einfache handwerkliche Arbeiten, die Hera in konventioneller Ikonographie wiedergeben[52]. Nur in einigen Fällen lässt sich ein höherer Standard erkennen, wobei der fragmentarische Zustand eine Beurteilung meist erschwert. Auf einem Weihrelief erscheinen die drei Nymphen[53], auf einem anderen Fragment waren sie offenbar mit Hera vergesellschaftet[54]. Ferner kennt man noch ein Relief der Hygieia[55], Bruchstücke von je einer Weihplatte des Hermes[56], der Hekate[57], zwei Fragmente von Kybelereliefs[58] und bruchstückhaft überlieferte Zeusreliefs[59]. Die epigraphischen Zeugnisse sind wenig ergiebig und liefern nur zwei Namen von thrakischen Stiftern[60].

Aus der Umgebung von Semčinovo bei Pazardžik stammen immerhin zwei, allerdings nur bruchstückhafte Herareliefs[61], von denen das eine von einem Thraker dediziert wurde und sich durch gute bildhauerische Qualität auszeichnet. Auch die Stifter eines Altars für Hera mit dem indigenen Beinamen Ηδειηνη dürften thrakischer Herkunft gewesen sein. Das Denkmal stammt aus Vetren dol bei Pazardžik, so dass eine ursprüngliche Herkunft aus dem nahen

---

[49] Siehe Anm. 25 (IGB, III,1, Nr. 980).

[50] Siehe Anm. 6 (Philippopolis). Ein weiteres aus Philippopolis stammendes inschriftloses Herarelief bei DOBRUSKI 1900, 56, Nr. 12.

[51] BOTUŠAROVA 1948a, 71-73.

[52] Zu den Weihreliefs der Hera insgesamt KAZAROW 1929, 303-312, Nr. 1-19, 305-306, Abb. 1-7; 309-310, Abb. 8-19, BOTUŠAROVA 1948a, 63-68, Nr. 1-39, Abb. 1-7.

[53] KAZAROW 1929, 313, Abb. 23; 315-316, Nr. 23.

[54] KAZAROW 1929, 313, Abb. 20; 315, Nr. 21.

[55] KAZAROW 1929, 314-316, Nr. 22, Abb. 22.

[56] BOTUŠAROVA 1948a, 68-69, Nr. 3, Abb. 9.

[57] BOTUŠAROVA 1948a, 68-69, Nr. 4, Abb. 10.

[58] KAZAROW 1929, 313, Abb. 24; 315, Nr. 24; BOTUŠAROVA 1948a , 69, Nr. 5, Abb. 11.

[59] KAZAROW 1929, 312-314, Nr. 20, Abb. 21; BOTUŠAROVA 1948a, 68, Nr. 1-2, Abb. 8,1-2.

[60] Zu den Inschriften IGB, III,1, Nr. 1057-1066.

[61] *1.* Siehe Anm. 24 (IGB, III,1, Nr. 1097); *2.* IGB, III,1, Nr. 1099. Ob das Dionysosrelief (IGB, III,1, Nr. 1098) zu einer Kultstätte mit den Herareliefs gehört hatte, bleibt ungewiss.

Heilgötterheiligtum von Batkun, in dem ja auch der Thrakische Reiter verehrt wurde, nicht völlig auszuschließen ist[62]. Zwei Weihreliefs der Hera aus Bošulja könnten wohl ebenfalls auf die Existenz eines Heiligtums hindeuten[63].

Aus einer Kultstätte in der Gegend „Gradište" südlich von Malo Konare bei Pazardžik, wo auch Weihreliefs des Thrakischen Reiters und anderer Gottheiten gefunden wurden, stammt das untere Bruchstück eines Herareliefs im Reduktionstypus. Die Stifterin trägt den Namen Λαλζοα und dürfte eine Thrakerin gewesen sein[64].

Den gleichen Reliefstil lässt das ebenfalls von einem Thraker geweihte Relief aus Peruštica erkennen[65] (*Abb. 3*). Es wurde im Jahre 1933 in der 2 bis 3 km südlich des Ortes gelegenen „Karpuzova mogila" entdeckt. Doch schon 1921 hatte I. Velkov lediglich mit Fundortortangabe Peruštica ein Relief der Athena mit Hermes[66], Aresreliefs[67], Weihplatten des Thrakischen Reiters[68], ein Relief mit Adlerdarstellung[69] und ein weiteres der Hera[70] veröffentlicht. Zweifellos existierte dort eine antike Siedlung, zu der ein oder mehrere Kultstätten gehört haben. Ferner soll nach D.Ončev aus Pastuša (heute nördliches Quartal von Peruštica) ein Herarelief stammen[71] (*Abb. 2*).

Ungefähr 10 km von Plovdiv entfernt hatte man im Jahre 1921 an der nach Panagjurište führenden Eisenbahnlinie in einem Hügel drei Weihplatten der Hera entdeckt, von denen nur ein sehr rohes Exemplar mit zusätzlicher Darstellung einer Adorantin in bildlicher Dokumentation vorliegt[72].

Im südöstlichen Teil des Dorfes Kričim fand man außer Mauerresten auch zwei Herareliefs ohne Inschrift und von verhältnismäßig bescheidener Machart mit Detailreduktion. In der Nähe sollen auch weitere Weihplatten entdeckt worden sein, die später allerdings verloren gingen, und ein Weihrelief des Zeus, so dass L. Botušarova hier ein Heiligtum beider Gottheiten annahm[73]. Doch muss zum Fundkomplex ferner ein Relief des Thrakischen Reiters, das von einer Thrakerin gestiftet wurde und ebenfalls aus dem Südostteil des Ortes stammt, gehört haben[74].

Eindeutig ist die Präsenz von Hera und Thrakischem Reiter in einem Kultplatz südwestlich vom Bačkovski Manastir, wo übrigens noch die Weihplatte

---

[62] IGB, III,1, Nr. 1112. Dem Heiligtum von Batkun selbst wird ein Relief zugewiesen, das heute nicht mehr erhalten ist und wahrscheinlich eine Weihinschrift für Hera trug: IGB, III,1, Nr. 1283.

[63] DOBRUSKI 1900, 56, Nr. 14; DOBRUSKI 1907, 165, Nr. 212.

[64] Siehe Anm. 8 (Malo Konare); zur Kultstätte siehe OPPERMANN 2006, 104.

[65] Siehe Anm. 6 (Peruštica).

[66] VELKOV 1921, 206, Nr. 5, Abb. 215.

[67] VELKOV 1921, 206-209. Nr. 7-9, Abb. 217.

[68] VELKOV 1921, 210, Nr. 16, Abb. 223; Nr. 17-19; OPPERMANN 2006, 190-191.

[69] VELKOV 1921, 210, Nr. 20, Abb. 224.

[70] Siehe Anm. 9 (Peruštica). Ein Relief der Hera mit Adorantin bei DOBRUSKI 1900, 55, Nr. 12a

[71] Siehe Anm. 4 (Pastuša); zu Weihreliefs aus der Umgebunf von Pastuša vgl. OPPERMANN 2006, 190, Anm. 1309.

[72] Siehe Anm. 8 (Eisenbahnlinie Plovdiv – Panagjurište).

[73] BOTUŠAROVA 1948, 50, Nr. 3a-b, Abb. 3-4.

[74] IGB, III,1, Nr. 1389.

eines Flussgottes gefunden wurde, belegt. Wahrscheinlich muss zu diesen Funden ein weiteres in der Sammlung des Klosters aufbewahrtes Herarelief gehören[75]. Zwar sind aus der Umgebung des Dorfes Kuklen mehrere Weihreliefs des Thrakischen Reiters bezeugt, doch bleibt unklar, in welcher Beziehung dazu das sehr rohe Herarelief stand[76]. Dass dort aber auch Zeus verehrt wurde, beweist immerhin das Fragment eines im Ostteil des Dorfes gefundenen Altars, so dass in diesem Bereich wohl eine Kultstätte für beide Gottheiten vermutet wird[77]. Bei dem nördlich von Ruen bei Asenovgrad in der Gegend „Delnica" gefundenen Herarelief handelt es sich vorerst um einen Einzelfund[78]. Aus der Umgebung von „Krăk bunar" bei Muldava sind nicht nur eine inschriftlose Stele der Hera, sondern auch ein Weihrelief des Thrakischen Reiters sowie das Fragment einer Weihplatte des Mithras bekannt geworden[79].

In der antiken Siedlung beim heutigen Belaštica, die im Vorfeld von Philippopolis lag, fand man außer einem sehr rohen Relief des Thrakischen Reiters[80] eine recht gut gearbeitete, aber leider nur unvollständig erhaltene Weihstele der Hera[81] (*Abb. 13*). Im Unterschied zu den sonst anepigraphischen Herareliefs aus den ländlichen Gebieten, wird hier ausdrücklich die Göttin als Ἥρα Τιδιτη[νη] bezeichnet[82]. Ein zweites inschriftloses und ebenfalls fragmentarisch überliefertes Relief aus der westlich vom Ort gelegenen Gegend „Gramadite" zeichnet sich dadurch aus, dass rechts von Hera eine etwas kleinere Figur in gleicher Tracht mit Schleier dargestellt ist, die ebenfalls wie die Göttin ihre Patera über einen Opferaltar hält. Eine Deutung als Adorantin, wie dies L. Botušarova vorgeschlagen hatte[83], scheint wohl am wahrscheinlichsten zu sein, wenngleich das Relief rechts abgebrochen ist und eine weitere Darstellung dort nicht ausgeschlossen werden kann.

Im Osten des philippopolitanischen Territoriums wurden in der mansio Cillae (heute Šerna gora) gegen Ende des 2. Jhs. bzw. um 200 einige qualitätvolle Reliefs hergestellt, die wohl einem Werkstattkreis zuzuordnen sind, sich aber meist nur fragmentarisch erhalten haben. Hierzu gehören Grabreliefs einer Φλ. Σειτη[84], ein Nymphenrelief[85], Weihplatten des Thrakischen Reiters[86] und der Rest einer Weihplatte, auf der Hera allein oder zusammen mit Zeus dargestellt war[87]. Im benachbarten Grozdevo (heute mit Vojnicite und Răževo zu Bratja Daskalovi

---

[75] BOTUŠAROVA 1948, 50-51, Nr. 4-5, Abb. 5-6; vgl. auch OPPERMANN 2006, 189-190.

[76] CONČEV 1954, 284, Abb. 7.

[77] BOTUŠAROVA 1948, 51-52, Nr. 8, Abb. 9.

[78] DŽAMBOV, MOREVA 1971, 115-116, Abb. 1.

[79] Siehe Anm. 6 (Muldava); zu den anderen Funden vgl. OPPERMANN 2006, 189, Anm. 1293

[80] IGB, III,1, Nr. 1417; siehe auch OPPERMANN 2006, 187, Kat. Nr. 986.

[81] Siehe Anm. 22.

[82] IGB, III,1, Nr. 1418.

[83] BOTUŠAROVA 1948, 49, Nr. 1, Abb. 1.

[84] IGB, III,1, Nr. 1532-1533.

[85] IGB, III,1, Nr. 1528.

[86] IGB, III,1, Nr. 1526, 1534.

[87] IGB, III,1, Nr. 1529.

verschmolzen), wo übrigens auch Weihreliefs des Thrakischen Reiters gefunden wurden[88], hatte der Hera ein Ζῆθος πραγματευτὴς Εὐστοχίου Κέλετος θρᾳκάρχου καὶ Κλ(αυδίας Ἀντίας) Ἀσκληπιοδότης einen Altar errichtet[89]. Bei einem weiteren Altar mit Darstellung einer Frauenfigur, die in ihrer erhobenen Rechten wahrscheinlich ein Szepter hielt, muss man links wohl noch die Figur des Zeus ergänzen[90].

Auf den Münzbildern von Pautalia tritt Hera keineswegs selten auf[91]. In einigen Fällen wird ihr noch als Attribut ein Pfau hinzugefügt[92]. Eine gewiss nicht unbedeutende thrakische Kultstätte existierte südöstlich von Pautalia in der Nähe des Dorfes Kamenik. Ein von dort stammendes, leider nur bruchstückhaft überliefertes Herarelief von guter bildhauerischer Qualität ist von einem Αὐρήλις Δινικενθος und somit von einem Mann thrakischer Herkunft geweiht worden[93] (*Abb. 11*). Bei einer zweiten Reliefplatte, die ebenfalls einen hohen bildhauerischen Standard aufweist und die von einem Soldaten gestiftet wurde, hat sich die Figur der Hera zwar fast gänzlich erhalten, doch ist nicht ganz eindeutig, ob links nicht noch Zeus dargestellt war[94]. Ferner ist dort auch der Thrakische Reiter verehrt worden[95].

Besonders großer Beliebtheit hatte sich das unmittelbar nordöstlich von Pautalia (Kjustendil) gelegene Heiligtum beim Dorfe Kopilovci erfreut, wo Zeus und Hera das Lokalepitheton Καριστορηνοι trugen[96]. Beide Gottheiten erscheinen dort in der Reliefplastik meist zusammen. Gelegentlich wird aber auch Zeus allein dargestellt, und zumindest in einem Fall trifft dies nach Ausweis der Inschrift für Hera zu[97]. Darüber hinaus haben sich die steinernen Köpfe der Kultstatuen beider Gottheiten erhalten, die wohl in das späte 2. Jh. zu datieren sind[98]. Außerdem kommt von dort noch der Kopf einer steinernen Herastatuette[99]. Südöstlich von Kjustendil stammt aus einer der beiden bei Nedelkova Graštica

---

[88] Siehe hierzu OPPERMANN 2006, 207.

[89] DANOV 1937, 198-199, Nr. 2, Abb. 177; IGB, III,1, Nr. 1537.

[90] DOBRUSKI 1907, 158, Nr. 208, Abb. 129 (Burnus - später Grozdevo); IGB, III,1, Nr. 1538.

[91] RUZICKA 1932/3, 57-59, Nr. 62-76a (Faustina Minor); 76, Nr. 164; 77, Nr. 190; 85, Nr. 226-227 (Commodus); 97, Nr. 289; 102, Nr. 309-311 (Septimius Severus); 123, Nr. 442 (Iulia Domna); 143-144, Nr. 539-542, 545 (Caracalla); 183, Nr. 767 (Plautilla); 192, Nr. 816 (Geta als Caesar); 198, Nr. 863 (Geta als Augustus).

[92] RUZICKA 1932/3, 102, Nr. 309 (Septimius Severus); 144, Nr. 543, Taf. I,12; Nr. 544, Taf. I,11 (Caracalla); 199, Nr. 864-865 (Geta als Augustus).

[93] Siehe Anm. 19 (IGB, IV, Nr. 2221).

[94] IGB, IV, Nr. 2222.

[95] FILOV 1914, 281, Nr. 1-2; GEROV 1961, 305, 312-313; vgl. auch OPPERMANN 2006, 171.

[96] KACAROV 1914, 80-112; GEROV 1961, 299, 311-312; IGB, IV, Nr. 2150-2190; MLADENOVA 1966, 35; DREMSIZOVA-NELČINOVA, SLOKOSKA 1978, 19, Nr. 104.

[97] KACAROV 1914, 98, Nr. 29, Taf. XII,6; IGB, IV, Nr. 2168. Auf dem Fragment KACAROV 1914, 97, Nr. 24, Taf. XII,1 kann man noch erkennen, dass Hera im Dreiviertelprofil mit Ärmelchiton und lang herabfallendem Schleier dargestellt war. Doch ist es sogar sehr wahrscheinlich, dass auf der verlorenen rechten Reliefhälfte noch Zeus stand.

[98] KACAROV 1914, 103-104, Abb. 71 (Zeus - Höhe 0,58 m); Abb. 72 (Hera - Höhe 0,67 m); Taf. XV,1 (Hera).

[99] KACAROV 1914, 100, Nr. 43, Taf. XV,1 (Höhe 0,13 m).

lokalisierten antiken Siedlungen[100] eine vorzüglich gearbeitete Bronzestatuette der Hera, die zu den besten Erzeugnissen der bronzenen Kleinplastik im Ostbalkanraum gehören dürfte und wohl in das 2. Jh. zu datieren ist[101].

Nördlich von Pautalia dürfte ca. 300 m nördlich von Goranovci in Verbindung mit einer Siedlung eine Kultstätte der Hera existiert haben, da von dort immerhin zwei Weihreliefs dieser Göttin stammen[102] (*Abb. 7*). Ein Heiligtum gab es ferner in der Gegend „Gradište", 1 km südlich vom Dorf Bajkalsko[103]. Wie aus dem Fragment eines von Αἴλιος Μουκασης gestifteten Weihreliefs hervorgeht, trug hier die Göttin den Beinamen Σονκητηνη[104]. Das Epitheton ist bisher im westthrakischen Siedlungsraum durch zwei weitere Beispiele belegt. Im Unterschied zu dem Weihplattenfragment aus der Gegend „Gradište" bei Bajkalsko handelt es sich bei den anderen beiden Zeugnissen um Dedikationen ohne Bildträger von thrakischen Strategen aus claudisch-neronischer Zeit. Davon ist die eine Inschrift in Svrljig (nordöstlich von Niš) an der antiken Straße Lissus – Naissus – Ratiaria gefunden worden und nennt als Dedikanten einen Τί(τος) Κλαύδι[ος] Κυρείνᾳ Θεόπομπος Θεοπόμ[που][105], während die andere aus Kresna stammen soll und als Widmer einen Διουζιης Δημοσθένους überliefert[106]. Außer einem weiteren Reliefbruchstück, auf dem Hera zusammen mit Zeus und im Miniaturformat Athena dargestellt waren[107], ist Gegend „Gradište" auch der Kult des Apollon mit Artemis[108], der Hekate und des Theos Megas Aularkenos belegt. Ein weiterer Dedikant eines Herareliefs mit dem römischen Namen Ἀουίτιος Μουκιανοῦ ist aus Provalenica (verschmolzen mit Gorni Rakovec zu Stefanovo) bezeugt[109] (*Abb. 4*). Eine fragmentarisch erhaltene Marmorstatuette der Hera stammt aus der Gegend „Vladimirovski rid" bei Dugan (südöstlich von Radomir), wo auch weitere antike Materialien gefunden wurden[110].

Große Bedeutung für das Kultleben hatte das Heilgötterheiligtum beim Dorfe Daskalovo bei Pernik. Dort wurde der Thrakische Reiter auch als Asklepios verehrt. Der lokale Beinamen ist uns in mehreren Varianten überliefert. Daneben fanden sich in freilich sehr begrenzter Anzahl Weihreliefs mit der Darstellung des Zeus[111]. Auf neun allerdings nur bruchstückhaften Weihplatten hat man lediglich Hera wiedergegeben[112]. Wie bei den anderen Bildzeugnissen präsentieren sich

---

[100] Zu den Siedlungen siehe DREMSIZOVA-NELČINOVA, SLOKOSKA 1978, 24, Nr. 147-148.

[101] MEŠEKOV, STAJKOVA 1997, 22, Nr. 2 (Zufallsfund; 2. Jh.).

[102] Siehe Anm. 13; IGB, IV, Nr. 2146; GEROV 1961, 312; DREMSIZOVA-NELČINOVA, SLOKOSKA 1978, 15, Nr. 38.

[103] GEROV 1961, 325, 330-331 (Čokljovsko blato bei Bajkal); MITOVA-DŽONOVA 1983, 18-19, Nr. 12.

[104] DOBRUSKI 1907, 156-157, Nr. 206, Abb.127; IGB, IV, Nr. 2142.

[105] IGR, I, Nr. 677.

[106] IVANOV 2004, 83-86 (Mitte bis 3. Viertel des 1. Jh. N. Chr.).

[107] IGB, IV, Nr. 2144.

[108] IGB, IV, Nr. 2143.

[109] Siehe Anm. 7; GEROV 1961, 331.

[110] VELKOV 1934, 467 (Höhe 0,12 m).

[111] LJUBENOVA 1980, 119-120, Nr. 150-154, Abb. 171-175. In einem Fall (LJUBENOVA 1980, 120, Nr. 155, Abb. 176) wird Zeus zusammen mit Herakles dargestellt.

[112] LJUBENOVA 1980, 120, Nr. 156-164, Abb. 177-185; zu Nr. 160, Abb. 181 = IGB, V,

auch hier die Herareliefs in unterschiedlicher bildhauerischer Qualität. Aus einer antiken Siedlung mit Kultstätte bei Meštica (Gebiet von Breznik), der wohl auch die Bronzestatuette der Athena zuzuweisen ist[113], dürfte das inschriftlose Herarelief stammen[114]. Im nordwestlichen Abschnitt des Territoriums von Pautalia hat man in der Gegend „Sveti Ilija" beim Dorfe Goročevci bei Tr◎n, wo auch Weihreliefs des Thrakischen Reiters bekannt geworden sind, ein Relief mit Widmung an die Ἥρα Βυαιπαρηνη gefunden[115] (*Abb. 1*).

In der Münzprägung von Serdica erscheint Hera nicht nur in konventioneller Ikonographie stehend mit Patera und Szepter[116], sondern auch thronend[117]. Was das ländliche Territorium betrifft, so kennt man zunächst aus einem thrakischen Heiligtum, das in der Gegend „Sveta Troica", unweit des Ortes Dolni Lozen und in der Nähe der Straße von Serdica nach Philippopolis zu lokalisieren ist, einen Altar. Er wurde von einem Πομπώνιος Ῥοῦφος der Hera mit dem Lokalepitheton Αρμουληνη geweiht[118]. Weiter östlich an der gleichen Straße nach Philippopolis stammen aus der Gegend „Garvan kam◎k" bei Novi Chan zwei Fragmente von Herareliefs. Während man auf dem einen Bruchstück nur noch den unteren Teil einer Frauenfigur erkennen kann[119], geht bei der anderen, bereits oben erwähnten Platte aus der Inschrift eindeutig hervor, dass sie ein Σφοῦρις ὁ καὶ Δαλ... der Hera mit dem thrakischen Epitheton Καρσιμιην<ω>η dediziert hatte[120] (*Abb. 6*). Gewiss handelt es sich hier um eine Siedlung mit Kultstätte[121]. Das Fragment eines Weihreliefs der Hera soll ferner zusammen mit einem solchen des Mithras aus der antiken Festung in der Gegend „Gradište" bei Gorna Malina stammen[122].

Im westlichen Teil des Territoriums lag bei der späteren christlichen Kultstätte Sv. Pet◎r, nördlich von Dragoman, ein Heiligtum des Sabazios. Von dort dürfte wohl auch ein Relieffragment kommen, das aller Wahrscheinlichkeit nach ein Zeugnis für die Verbindung von Hera mit dem Thrakischen Reiter darstellt[123]. Weiter nördlich befand sich bei Tuden eine dörfliche Siedlung mit Heiligtum in der Gegend „Gradište". Von der Komarchie wurde dort jeweils eine Statuette des Zeus und eine solche der Hera in den ersten Jahrzehnten des 3. Jhs. gestiftet[124] (*Abb. 14*).

Nr. 5849.

[113] VELKOV 1934, 448, Abb. 262.

[114] Siehe Anm. 21 (Meštica)

[115] Siehe Anm. 3; zum Kultplatz GEROV 1961, 329-330, 331.

[116] MUŠMOV 1926, 55, Nr. 19, Taf. I,19 (Lucius Verus); 58-69, Nr. 95, Nr. 96, Taf. VII,96 (Lucius Verus); 113-114, Nr. 378, Taf. IV,378; Nr. 379-382, Taf. VII,382; Nr. 383-388; 115, Nr. 395 (alles Caracalla); 129, Nr. 490-491 (Geta als Augustus); 130, Nr. 524, Taf. VI,524 (Hera mit Pfau - Gallienus).

[117] MUŠMOV 1926, 114-115, Nr. 389, Taf. IV,389; Nr. 390-394 (Caracalla).

[118] IGB, IV, Nr. 2003; vgl. auch GEROV 1969, 171, 186-187.

[119] KACAROV 1926/7, 115, Nr. 34; IGB, IV, Nr. 1998.

[120] Siehe Anm. 12 (Novi Chan).

[121] GEROV 1969, 171, 187.

[122] PETKOV 1932/3, 377; GEROV 1969, 173; zu Reliefs des Thrakischen Reiters aus der Umgebung siehe OPPERMANN 2006, 168.

[123] MLADENOVA 1966, 36-37, Abb. 2; IGB, IV, Nr. 2035; GEROV 1969, 186; vgl. auch OPPERMANN 2006, 167.

[124] IGB, IV, Nr. 2043 (Fragment der Zeusstatuette); IGB, IV, Nr. 2044 (Herastatuette);

Im Westteil von Moesia Inferior war das Heiligtum in der Gegend „Gramage" bei Gaganica - unweit von Berkovica - Zentrum des Kultes von Zeus und Hera, wo sich auch ein Weihrelief des Thrakischen Reiters fand[125]. Zu den Bildzeugnissen gehört das bereits erwähnte Herarelief mit Detailreduktion[126] und eine Statuette, die wahrscheinlich auf diese Göttin bezogen werden kann[127]. Den Beinamen Olympios bzw. Olympia tragen Zeus und Hera auf jeweils getrennten Altären, die der romanisierte Thraker Μαρτιάλης Βειθυος in der antiken Siedlung in der Gegend „Krivgrad" bei Karaš hat errichten lassen[128].

Unter den bisher veröffentlichten Weihreliefs ist die thronende Hera nur auf einer Stele überliefert, die einst in der Kirche Sveta Bogorodica von Veliko Tărnovo eingemauert war. Die Figur ist ziemlich blockhaft ohne Detailwiedergabe ausgeführt und hält auch nicht das für diese Göttin typische Szepter. Doch aus der Inschrift geht eindeutig hervor, dass dieses Denkmal der thrakische Priester Ζιαμητραλις Βιθυος der Ἥρα Εἰθία Τουρμη gestiftet hatte[129]. Die Stele dürfte aller Wahrscheinlichkeit nach einem ländlichen Heiligtum im Territorium von Nicopolis ad Istrum zuzuweisen sein.

Wie die epigraphischen Zeugnisse aus der Polis selbst lehren, ist dort Hera nicht nur zusammen mit Zeus verehrt worden, sondern trug gelegentlich auch den Beinamen Ζυγία, was darauf hinweist, dass speziell diese Göttin von den Kolonisten aus Kleinasien mitgebracht worden ist[130]. Auf den Münzen von Nicopolis ad Istrum erscheint Hera nicht sehr häufig[131]. Immerhin wird sie wie in Pautalia bei einigen Prägungen zusammen mit einem Pfau abgebildet[132]. Dieses Attribut findet sich sogar auf einer inschriftlosen Weihplatte aus Novae[133] (*Abb. 12*), wo als Standort der legio I Italica der Kult des Iuppiter Optimus Maximus und Iuno Regina gut vertreten ist[134].

Der von Novae ausgehende römische Einfluss im Binnenland lässt sich bei einer Steinstatuette der Iuno nachweisen. Sie stammt aus der antiken Siedlung bei Opaka (nordwestlich von Popovo) und wurde von einem Valens miles leg(ionis) I

GEROV 1969, 168, 187; vgl. auch Anm. 23.

[125] MORFOVA 1957, 302-308; OPPERMANN 2006, 162.

[126] Siehe Anm. 5 (Gaganica).

[127] MORFOVA 1957, 305, Nr. 9.

[128] IGB, II, Nr. 498 (Zeusaltar), Nr. 499 (Heraaltar). Was *Oescus* betrifft, so berichtete zwar FROVA 1950, 54, dass zwei Fragmente eines Reliefs mit Darstellung einer verschleierten Frauenfigur gefunden wurden, doch erachtet er die Interpretation als Hera nicht als gesichert.

[129] DETSCHEW 1952, 15-22, Abb. 4; IGB, II, Nr. 719.

[130] IGB, II, Nr. 667 (Altar; Dedikation von einem Stifter aus Nikaia für Zeus Olympios, Hera Zygia und Athena Polias); IGB, II, Nr. 668 (Altar; Dedikation von einem Stifter aus Nikaia für Zeus Olympios und Hera Zygia).

[131] PICK, REGLING 1910, 359, Nr. 1272 (Septimius Severus); 409, Nr. 1566 (Caracalla als Augustus); 443, Nr. 1728; 465, Nr. 1833-1835 (Diadumenianus); 478, Nr. 1903; 479, Nr. 1904; 501, Nr. 2019 (Elagabal).

[132] PICK, REGLING 1910, 404, Nr. 1538 (Caracalla als Augustus); 443, Nr. 1729, Taf. XIV,12 (Macrinus); 478, Nr. 1902, Taf. XIV,15 (Elagabal).

[133] Siehe Anm. 20 (Novae).

[134] ILN, Nr. 10 (Altar; IOM), Nr. 11 (Altar; IOM), Nr. 12 (Weihrelief für IOM, Iuno Regina, Minerva), Nr. 13 (Altar; IOM Depulsor), Nr. 15 (Steinstatuette; [IOM Dolichenus]).

Italicae der Iuno Regina geweiht[135]. Wie aus dem nomen gentile zu erschließen ist, dürfte das Denkmal wohl erst nach 212 entstanden sein. Zu den von dort bekannten Bronzestatuetten gehören solche des Zeus, der Athena, des Apollon, der Tyche und des Mars[136]. Eine weitere Statuette wurde als Priesterin gedeutet, doch könnte es sich durchaus um Hera handeln, die in der Rechten eine Patera hält und sich mit ihrer Linken auf ein heute verlorenes Szepter stützen dürfte[137].

Aus der antiken Siedlung bei Osenec (nordwestlich von Razgrad), wo übrigens auch die Kulte des Thrakischen Reiters, der Nemesis und des Blitz schleudernden Zeus nachgewiesen werden konnten[138], kennt man ferner ein inschriftloses Herarelief, das Reduktionstypen zuzurechnen ist[139] und seine Parallelen hauptsächlich in anderen ländlichen Heiligtümern vor allem des südlichen Bulgarien findet.

Ähnlich wie in Nicopolis ad Istrum spielt auch auf den Münzbildern von Marcianopolis Hera keine große Rolle[140]. Wie bereits erwähnt, könnten nicht nur ein einfaches inschriftloses Relief[141] (*Abb. 17*), sondern auch die in einem Heiligtum östlich von Kălnovo (Gebiet von Šumen) gefundene Heraplatte[142] (*Abb. 16*) einem in der Stadt anzusiedelnden Werkstattkreis zugewiesen werden. Für den indigenen Charakter letzterer Kultstätte spricht die Tatsache, dass dort vor allem der Thrakische Reiter verehrt wurde[143]. Aus weiteren Fundorten im ländlichen Bereich stammen das ziemlich roh gearbeitete Relief aus Conevo bei Dălgopol[144] und das Fragment von Preselenci bei Dobric[145]. Abgesehen von Zeugnissen, die Iuno zusammen mit Iuppiter erwähnen, existieren in der Dobrudscha bisher kaum Anhaltspunkte für die Verehrung von Hera als gesonderte Gottheit während der Römerzeit. Lediglich in Tomis, wo Hera in der Münzprägung relativ spät erscheint[146], lassen sich einige Zeugnisse anführen[147].

---

[135] DOBRUSKI 1895, 331, Nr. 18; CIL, III, Suppl. Pars posterior, Nr. 12442.

[136] Vgl. z. B. DOBRUSKI 1895, 331, Nr. 18.

[136] Vgl. z. B. VELKOV 1930/1, 308-310, Abb. 232-233, 235.

[137] VELKOV 1930/1, 309-310, Nr. 3, Abb. 234 (Priesterin).

[138] Siehe hierzu OPPERMANN 2006, 132.

[139] Siehe Anm. 5 (Osenec).

[140] PICK, REGLING 1910, 236-237, Nr. 721, Nr. 722, Taf. XIV,4; Nr. 723 (alles Macrinus); 253, Nr. 813, Taf. XIV,3; Nr. 814-818; 263, Nr. 877-880 (alles Elagabal); 272, Nr. 941-944 (alles Elagabal und Maesa); 282, Nr. 984; 283, Nr. 995; 288, Nr. 1024; 292, Nr. 1041 (alles Severus Alexander); 293, Nr. 1051, Taf. XIX,14; 294, Nr. 1052; 300, Nr. 1082 (alles Severus Alexander und Maesa); 322, Nr. 1196 (Philippus senior und Otacilia). Was *Odessos* betrifft, so führte Pick 1898, 582, Nr. 2379, Taf. XIV,6 eine Prägung aus der Zeit von Gordianus III. und Tranquillina an, wo eine Gottheit in der gesenkten Rechten einen Zweig oder Ährenbündel halten soll; in der Linken erkennt man ein Szepter; in der Tierfigur wurde ein Pfau vermutet und die gesamte Darstellung auf Hera bezogen.

[141] Siehe Anm. 31 (Marcianopolis).

[142] Siehe Anm. 30 (Kălnovo).

[143] Siehe hierzu OPPERMANN 2006, 122.

[144] Siehe Anm. 8 (Conevo).

[145] VASILČIN 1979, 114-115, Nr. 8, Taf. III,2.

[146] PICK 1898, 737, Nr. 2836-2837 (Caracalla); 781, Nr. 3023-3024 (Geta als Augustus); 815, Nr. 3156-3157 (Severus Alexander); 865-866, Nr. 3390-3399 (Gordianus III.); 890, Nr. 3517-3518 (Gordianus III. und Tranquillina); 910, Nr. 3591 (Philippus iunior).

[147] COVACEF 2002, 107-108.

III

Wie aus den Ausführungen deutlich wurde, sind Stelen mit Darstellung der Hera und entsprechende Weihungen besonders häufig im südbulgarischen Raum anzutreffen, wobei gerade im ländlichen Territorium von Philippopolis eine bemerkenswerte Funddichte zu verzeichnen ist. Hier lag auch das Heiligtum von Djulovo, das als eines der Zentren des Herakultes zu gelten hat. Die Denkmäler von Zeus und Hera sowie beider Götter gesondert und ihre Verbindung mit den Nymphen weisen auf einen ausgeprägt epichorischen Charakter des Kultes hin. Dies kommt in der Existenz von Heraweihungen in ländlichen Heiligtümern, in denen neben anderen Gottheiten insbesondere der Thrakische Reiter verehrt wurde, zum Ausdruck. Ein weiteres Argument sind die Lokalepitheta und die zumeist thrakischen Dedikanten. So hat man schon früh darauf hingewiesen, dass hier ältere thrakische Kultkonstellationen wirksam sind. Freilich wurde in diesem Zusammenhang auch der Bericht des Polyainos, VII,22 angeführt, demzufolge bei den thrakischen Stämmen der Kerbrenier und Skaiboern Hera bzw. die entsprechende thrakische Gottheit als Himmelsgöttin eine besondere Verehrung genossen hätte[148]. Doch ist erstens das Siedlungsgebiet dieser Stämme nicht eindeutig zu definieren und zweitens können die römerzeitlichen Denkmäler schwerlich mit dieser Überlieferung konkret in Zusammenhang gebracht werden. Allerdings ändert dies nicht an dem Umstand, dass sich hinter den meisten Heraweihungen - und vor allem jenen aus ländlichen Bereichen - eine im Grunde genommen indigene Gottheit verbirgt.

In diesem Zusammenhang verdient das Heiligtum für Zeus und Hera auf dem Berg Babjak (auch Babek) in den Westrhodopen beim gleichnamigen Dorf (östlich von Belica bei Razlog) besondere Beachtung. Dort fand man eine Weihplatte, auf der eine Göttin in Chiton und Himation mit Hinterhauptschleier dargestellt ist (*Abb. 18*). In ihrer Rechten hält sie eine Patera über einem Altar, auf dem ein Kiefernzapfen zu erkennen ist. Hinter dem Altar schlängelt sich eine Schlange nach oben. Ihre Linke hat die Göttin im Gewand verborgen. Rechts und links von der Figur sieht man als Beiwerk Pflanzen. Dieses bisher innerhalb unseres Untersuchungsgebietes unikale Weihrelief kann als deutlicher Hinweis darauf angesehen werden, dass Hera im thrakischen Raum auch als Garantin und Förderin von Fruchtbarkeit zu gelten hat[149]. Außer zwei weiteren von dort stammenden Weihplattenfragmenten mit der Darstellung von Zeus und Hera[150] sei noch eine relativ gut erhaltene Reliefstele mit der Abbildung dieses Götterpaares erwähnt[151]. Da Hera dort keinen Schleier trägt, vertrat C. Ribarova die Ansicht, dass in diesem Fall ein Synkretismus mit Artemis vorliegen würde[152],

---

[148] KACAROV 1929, 319-320; KAZAROW 1936, 514; vgl. auch MLADENOVA 1966, 36.

[149] Hierzu ausführlich OGNENOVA 1959, 81-93, die hier auch noch Aspekte der Bendis sieht; auf Seite 84 heißt es: „Folglich kann die Göttin auf dem Relief aus den Rhodopen nicht nur Demeter und Kybele sein, sondern auch Hera, in deren Darstellung sich die thrakische Göttin der Fruchtbarkeit verbirgt".

[150] OGNENOVA 1959, 88-89, Nr. 1-2, Abb. 7-8.

[151] IGB, V, Nr. 5873 bis.

[152] RIBAROVA 1972, 5-6, Abb. 1.

wofür es keine einsehbaren Anhaltspunkte gibt und was abzulehnen ist.

Die konventionelle Darstellung der Hera erfährt nur in Einzelfällen eine weitere szenische Bereicherung. Selten erscheint noch ein Adler als Hinweis auf Zeus oder ein Pfau[153] (*Abb. 10-12*). Letzterer findet sich auch gelegentlich als Attribut der Hera in der offiziellen Münzprägung von Deultum, Augusta Traiana, Pautalia, Serdica und Nicopolis ad Istrum. Während es für die Vergesellschaftung der Nymphen mit Zeus und Hera auf Weihreliefs mehrere Zeugnisse gibt, ist die Präsenz dieser Gottheiten mit Hera allein selten anzutreffen. Bei einer ziemlich roh gearbeiteten Weihplatte (*Abb. 15*), die nordwestlich von Plovdiv gefunden wurde, hatte B. Djakovič die kleine Frauenfigur rechts von Hera als Nymphe gedeutet[154]. Doch kann es sich hier nur um eine Adorantin handeln, die freilich verkleinert im gleichen Bildtypus wie die Göttin dargestellt ist. Dass Adorantinnen auf Herareliefs tatsächlich erscheinen können, beweist ein Beispiel aus Philippopolis bzw. der näheren Umgebung[155]. Die thronende Hera ist in der Bildkunst unseres Untersuchungsgebietes extrem selten. Zudem handelt es sich dabei um höchst unterschiedliche Zeugnisse, wie zum einen die Münzbilder von Serdica und zum anderen eine anspruchslos gearbeitete Stele aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum[156].

Während in den ländlichen Kultstätten Hera eher eine epichorische Gottheit ist, dürfte es sich gerade in den Poleis um die allgemein bekannte griechische Göttin handeln, was vor allem bei den Münzprägungen deutlich wird. Eine Grenze zwischen dieser Hera und der sich dahinter verbergenden thrakischen Gottheit ist nicht immer deutlich zu ziehen. Aus diesem Grunde wurde auch in unserer Denkmälerpräsentation besonderer Wert auf die konkreten Fundumstände gelegt. In den lateinischsprachigen Bereichen von Moesia Inferior hat schließlich die römische Iuno weite Akzeptanz gefunden, wobei sie im Allgemeinen mit Iuppiter Optimus Maximus vergesellschaftet ist und auch als Bestandteil der capitolinischen Trias erscheinen kann. Als selbständige Gottheit tritt Iuno hier relativ selten auf.

LITERATUR

BOTUŠAROVA 1948 – L. Botušarova, *Antični pametnici ot Bălgarija*, GNAMP 1 (1948), 49-56.

BOTUŠAROVA 1948a – L. Botušarova, *Trakijskoto svetilište pri Djulevo*, GNAMP 1 (1948), 61-74.

BOTUŠAROVA 1950 – L. Botušarova, *Archeologičeski vesti - Novootkriti starini*, GNAMP 2 (1950), 254-260.

BOTUŠAROVA 1954 – L. Botušarova, *Prinosi kăm religijata na Trakite*, GMPO 1 (1954), 203-214.

CONČEV 1938 – D. Končev, *Prinosi kăm starata istorija na Plovdiv*, Sofia 1938.

CONČEV 1943 – D. Končev, *Kleine Funde aus Südbulgarien*, ÖJh/AB 35 (1943), 15-26.

[153] Siehe Anm. 18 (ARES-Collection Sofia); Anm. 19 (Kamenik); Anm. 20 (Novae).

[154] Siehe Anm. 8 (Eisenbahnlinie Plovdiv – Panagjurište).

[155] Siehe Anm. 25 (IGB, III,1, Nr. 980).

[156] Siehe Anm. 123.

CONČEV 1950 – D. Končev, *Archeologičeski vesti - Antični pametnici ot Bălgarija*, IAI 17 (1950), 234-243.

CONČEV 1954 – D. Končev, *Antični pametnici ot južna Bălgarija*, GMPO 1 (1954), 281-294.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I- III*, Cluj-Napoca 2002.

DANOV 1937 – Chr. Danov, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, IAI 11 (1937), 196-206.

DETSCHEW 1933 – D. Detschew, *Kleine Funde aus Bulgarien*, ÖJh/AB 28 (1933), 113-120.

DETSCHEW 1939 – D. Detschew, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, ÖJh/AB 31 (1939), 121-140.

DETSCHEW 1952 – D. Detschew, *Ein zusammengesetzter Beiname der Göttin Hera*, ÖJh/AB 39 (1952), 15-22, Abb. 4.

DIMITROV 1932/3 – P. Dimitrov, *Antični pametnici ot Stara Zagora i nejnata okolnost*, IAI 7 (1932/3), 291-312.

DJAKOVIČ 1922 – B. Djakovič, *Bareliefi na trite Nimfi săs Zevs i Chera*, Godišnik na Plovdivskata Narodna Biblioteka,1922, 2-16.

DOBRUSKI 1895 – V. Dobruski, *Materiali po archeologijata na Bălgarija, II Nadpisi*, SbNUNK 12 (1895), 322-333.

DOBRUSKI 1900 – V. Dobruski, *Materiali po archeologijata na Bălgarija*, SbNUNK 16/7 (1900), 3-146.

DOBRUSKI 1907 – V. Dobruski, *Nadpisi i figuralni pametnici po kulta na Zevs, Chera, Palada Atina i drugi božestva*, Archeologičeski Izvestija na Narodnija Muzej Sofija, 1 (1907), 151-180.

DREMSIZOVA 1965 – Cv. Dremsizova, *Obročni pločki i statujki ot Kolarovgradskija muzej*, Izvestija na Narodnija Muzej Kolarovgrad (Šumen), 3 (1965), 11-24.

DREMSIZOVA-NELČINOVA, SLOKOSKA 1978 – Cv. Dremsizova-Nelčinova, I. L. Slokoska, *Archeologičeski pametnici ot Kjustendilski okrăg*, Sofia 1978

DŽAMBOV, MOREVA 1971 – Chr. Džambov, R. Moreva, *Srednovekovna cărkva pri selo Ruen*, GNAMP 7 (1971), 115-133.

FILOV 1912/3 – B. Filov, *Antični pametnici v Narodnija muzej*, IAD 3 (1912/3), 1-52.

FILOV 1914 – B. Filov, *Novootkriti starini*, IAD 4 (1914), 278-293.

FROVA 1950 – A. Frova, *Razkopki na italianskata archeologičeska misija v Eskus*, IAI 17 (1950), 34-58.

GEROV 1961 – B. Gerov, *Proučvanija vărchu zapadnotrakijskite zemi prez rimsko vreme*, I, GSU, FZF, 54, 3 (1961), 155-407.

GEROV 1969 – B. Gerov, *Proučvanija vărchu zapadnotrakijskite zemi prez rimsko vreme*, III, GSU, FZF, 62, 2 (1969), 121-247.

GOSTAR 1964 – N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul muzeului regional de arheologie Dobrogea*, in A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, Gh. Poenaru-Bordea, A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa 1964, 67-96.

IVANOV 2004 – M. Ivanov, *Nadpisăt na stratega Διουζιης Δημοσθένους*, Archeologija Sofia, 45 (1-2), (2004), 83-86

ILIEV 1980 – I. Iliev, *Svetilište na Cherosa kraj selo Drjanovo, Jambolski okrăg*, Thracia Antiqua 7 (1980), 45-80.

JURUKOVA 1973 - J. Jurukova, *Die Münzprägung von Deultum*, Berlin 1973.

KACAROV 1914 – G. I. Kacarov, *Svetilište na Zevs i Chera pri Kopilovci (Kjustendilsko)*, IAD 4 (1914), 80-112.

KACAROV 1926/7 – G. I. Kacarov, *Antični pametnici iz Bălgarija*, IAI 4 (1926/7), 81-120.

KACAROV 1930/1 – G. I. Kacarov, *Antični pametnici iz Bălgarija (8)*, IAI 6 (1930/1), 117-134.

KAZAROW 1927 – G. I. Kazarow, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, AA 42 (1927), 317-345.

KAZAROW 1929 G. I. Kazarow, *Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Thrakiens*, AA 44 (1929), 303-324.

KAZAROW 1936 – G. I. Kazarow, Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, VI, A1, 2. Reihe, 1936, 472-551, s. v. *Thrake (Religion)*.

KARAJOTOV 1992 – I. Karajotov, *Monetosečeneto na Mesambria*, Sofia 1992.

KESJAKOVA 1971 – E. Kesjakova, *Obročni ploči ot Filipopol*, GNAMP 7 (1971), 153-158.

LJUBENOVA 1980 – V. Ljubenova, *Katalog na materialite ot svetilišteto*, in *Trakijski pametnici*, 1 - *Trakijski svetilišta* (Hrsg. I. Venedikov, A. Fol), Sofia 1980, 106-140.

MEŠEKOV, STAJKOVA 1997 – Ju. Mešekov, L. Stajkova, *Antična bronzova plastika II–III vek ot fonda na istoričeski muzej Kjustendil*, Sofia 1997.

MITOVA-DŽONOVA 1983 - D. Mitova-Džonova, *Archeologičeski pametnici ot Perniški okrăg*, Sofia 1983.

MLADENOVA 1966 – Ja. Mladenova, *Kăm kulta na Zevs i Chera v našite zemi*, Archeologija Sofia 8 (3), (1966), 34-38.

MORFOVA 1957 – Z. Morfova, *Archeologičeski vesti - Svetilište na Zevs i Chera pri Gaganica, Berkovsko*, IAI 21 (1957), 302-308.

MUŠMOV 1924 – N. Mušmov, *Antični moneti na Plovdiv*, Godišnik na Narodnata Biblioteka v Plovdiv, 1924, Sofia 1926, 181-287.

MUŠMOV 1926 – N. Mušmov, *Monetite i monetarnicite na Serdika*, Sofia 1926.

OGNENOVA 1959 – Ognenova, *Njakoi aspekti na Bendida vărhu pametnici ot Trakija*, IAI 22 (1959), 81-93.

OPPERMANN 2006 – M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweißbach 2006.

PETKOV 1932/3 – N. Petkov, *Archeologičeski vesti - Mogili i drugi nachodki ot Sofijsko*, IAI 7 (1932/3), 371-378.

PICK 1898 – B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Erster Halbband; Berlin 1898.

PICK, REGLING 1910 – B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, 1, Berlin 1910.

RIBAROVA 1972 – C. Ribarova, *Obročna pločka ot svetilišteto na vrăch Babek*, Muzei i pametnici na kulturata 12 (2), (1972), 5-6.

RUZICKA 1932/3 – L. Ruzicka, *Die Münzen von Pautalia*, IAI 7 (1932/33), 1-216.

SCHÖNERT-GEISS 1991 – E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis*, Berlin 1991.

SEURE 1913 – G. Seure, *Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus*, Revue Archéologique, 1913 (II), 225-252.

STOJANOV 1984 – T. Stojanov, *Dva novi pametnika na religijata v Trakija prez rimskata epocha*, Vekove 13 (2), (1984), 64-70.

STRACK 1912 - M. I. Strack, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, II Thrakien*, Erster Teil, Heft 1, Berlin 1912.

TANČEVA-VASILEVA 1988 – N. Tančeva-Vasileva, *Pametnici na religijata v Trakija (II-III vek) ot fonda na IM Jambol*, Izvestija na muzeite ot jugoiztočna Bălgarija 11 (1988), 23-28.

TONČEVA 1960 – G. Tončeva, *Neizdadeni kultovi pametnici văv Varnenskija muzej*, Izvestija na Varnenskoto archeologičesko družestvo 11 (1960), 71-94.

VASILČIN 1979 – I. Vasilčin, *Obročni pločki ot Tolbuchinski okrăg*, Izvestija na Narodnija Muzej Varna,15 [30], 1979, 112-115.

VELKOV 1921 – I. Velkov, *Antični pametnici iz Bălgarija*, Godišnik na Narodnija Muzej 3 (1921), 198-216.

VELKOV 1930/1 – I. Velkov, *Novootkriti starini*, IAI 6 (1930/1), 302-313.

VELKOV 1934 – I. Velkov, *Novootkriti starini*, IAI 8 (1934), 447-467.

VELKOV, GERASSIMOVA-TOMOVA 1989 – V. Velkov, V. Gerassimova-Tomova, *Kulte und Religionen in Thrakien und Niedermösien*, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 18, 2, 1989, 1317-1361.

Abb. 1 - Weihplatte aus Goročevci bei Trăn (nach IGB IV, Nr. 2117).

Abb. 2 - Weihplatte aus Pastuša (nach CONČEV 1950, 241-242, Nr. 5, Abb. 176).

Abb. 3 - Weihplatte aus Peruštica bei Plovdiv (nach CONČEV 1938, 119, Abb. 132).

Abb. 4 - Weihplatte aus Provalenica bei Radomir (nach DETSCHEW 1933, 113-114, Nr. 1, Abb. 40; IGB, IV, Nr. 2132).

Abb. 5 - Weihplatte aus Orizare bei Pomorie (nach VELKOV 1921, 210, Nr. 21, Abb. 225).

Abb. 6 - Weihrelief aus Novi Chan bei Elinpelin (nach KACAROV 1926/7, 113-114, Nr. 33, Abb. 53; IGB IV, Nr. 1997).

Abb. 7 - Weihplatte aus Goranovci bei Kjustendil (nach IGB IV, Nr. 2145).

Abb. 8 - Weihrelief aus der Gegend „Gerena" westlich von Pomorie (nach STOJANOV 1984, Abb. auf innerer Umschlagseite).

Abb. 9 - Weihrelief aus Djulevo (nach KAZAROW 1929, 306, Abb. 5).

Abb. 10 - Weihrelief unbekannten Fundortes in der ARES-Collection zu Sofia (nach PENKOVA 2000, 120, Abb. 59).

Abb. 11 - Weihplattenfragment aus Kamenik bei Dupnica (nach IGB IV, Nr. 2221).

Abb. 12 - Weihplatte aus Novae (nach DOBRUSKI 1907, 170-172, Nr. 218, Abb. 140).

Abb. 13 - Weihplatte aus Belaštica bei Plovdiv (nach CONČEV 1943, 25 f., Nr. 10, Abb. 14; IGB III,1, Nr. 1418).

Abb. 14 - Herastatuette aus Tuden (nach IGB IV, Nr. 2044).

Abb. 15 - Weihplatte aus Malko Drjanovo bei Čirpan (nach DETSCHEW 1939, 133-134, Nr. 9, Abb. 54).

Abb. 16. Weihplatte aus Kălnovo bei Šumen (nach DREMSIZOVA 1965, 12, Nr. 6, Taf. I,6).

Abb. 17 - Weihplatte aus Marcianopolis (nach TONČEVA 1960, 72, Nr. 6, Taf. II,6).

Abb. 18 - Weihplatte vom Berg Babjak in den Westrhodopen (nach OGNENOVA 1959, 82, Abb. 1).

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (I)

Alexandru AVRAM*

Keywords: *Panticapaeum, Pythodoris, Aspurgos, Olbia, dedication.*
Cuvinte-cheie: *Panticapaeum , Pythodoris, Aspurgos, Olbia, dedicaţie.*

Abstract: *The author suggests some corrections to newly published inscriptions from Panticapaeum and Olbia.*

1. In an inscription from Panticapaeum (SAPRYKIN, FEDOSEEV 2009) the restoration of Queen Pythodoris' name is not a likely one. This inscription is either a monument erected by a certain Pythodoros to his king Aspurgos or a dedication to a divinity made by the same Pythodoros in the name of his sovereign.

2. In an inscription on a base for a cult statuette of Cybele from Olbia (KRAPIVINA 2010), the name of the dedicator must be read as Heracleides Eubiou. *The same person is attested as one of the members of the board 'of the Seven' by IOSPE I² 76 = IGDOP 88 (c. 230 BC). Therefore, the domestic sanctuary to which the statuette with its inscribed base and the other objects belonged must be dated in the early Hellenistic period.*

Rezumat: *Autorul sugerează anumite corecturi la inscripţiile recent publicate de la Panticapaeum şi Olbia.*

1. Într-o inscripţie de la Panticapaeum (SAPRYKIN, FEDOSEEV 2009), reconstituirea numelui reginei Pythodoris nu este una corectă. Inscripţia reprezintă fie un monument ridicat de un anume Pythodoros regelui său Aspurgos, fie o dedicaţie către o divinitate, făcută de acelaşi Pythodoros în numele suveranului său.

2. Într-o inscripţie din Olbia de pe baza unei statuete de cult reprezentând-o pe Cybele (KRAPIVINA 2010), numele celui care a făcut dedicaţia trebuie citit Heracleides Eubiou. Aceeaşi persoană este atestată printre membrii colegiului „celor Şapte" în IOSPE I² 76= IGDOP 88 (cca. 230 a.Chr.). Aşadar, sanctuarul domestic căruia îi aparţin statueta cu baza inscripţionată şi alte obiecte trebuie datat în perioada elenistică timpurie.

1. Sergej Ju. Saprykin et Nikolaj F. Fedoseev viennent de publier une inscription fort fragmentaire trouvée à Panticapée[1], dans laquelle ils estiment

* Alexandru Avram: Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences Humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France.

[1] SAPRYKIN, FEDOSEEV 2009.

avoir identifié, pour la deuxième fois dans les documents épigraphiques fournis par le Royaume du Bosphore, le nom de la reine du Pont Pythodôris[2], deuxième femme de Polémôn Ier, roi du Bosphore de 14 à 8 av. J.-C.[3], et mariée ensuite en secondes noces à Archélaos, roi du Pont et de la Cappadoce.

Les éditeurs proposent :

Ὑπὲρ τοῦ ἐκ βα]σιλέ̣[ως βασιλέων μεγά]-
[λου Ἀσανδρό]χου καὶ βασιλίσσης Δυνά]-
[μεως Ἀσπούρ]γου, βασ[ιλέως τοῦ Βοσπόρου,]
4 [φιλορωμαίου, Π]υ̣θοδωρ[ίς Φιλομήτωρ, βασί]-
[λισσα τοῦ Πόντο]υ̣, αὐ[τοκράτορα Τιβέριον Καί]-
[σαρα, θεοῦ Σεβαστοῦ υἱὸν, θεὸν Σεβαστὸν τὸν]
[ἑαυτῆς σωτῆρα καὶ εὐεργέτην].

À partir de cette manière de comprendre le texte, ils imaginent une visite faite par Pythodoris, alors déjà mariée à Archélaos, entre 13 et 22 ap. J.-C. à la cour d'Aspourgos. Cette visite aurait eu un but diplomatique. La reine du Pont et le roi du Bosphore étaient tous les deux alliés de Rome et il ne restait qu'à trouver une solution pour se réconcilier: car auparavant Aspourgos avait mis à mort Polémon Ier, le premier époux de Pythodoris.

Non seulement une telle reconstitution des événements est fort douteuse, sinon romanesque[4], mais les mots conservés de l'inscription sont loin d'autoriser les restitutions des éditeurs. Tout d'abord, l'insertion de la titulature de Tibère, d'ailleurs contestable en soi (Θεόν n'est-t-il pas suspect ?), est tout à fait gratuite. Deuxièmement, la restitution des premières lignes est gauche et hautement improbable : d'une part, le titre de *basileus* aurait dû figurer avant le nom d'Aspourgos, d'autre part, à en lire [βασιλίσσης Δυνάμεως Ἀσπούρ]γου, quiconque aurait compris que Dynamis était la fille, et non la mère d'Aspourgos ! Troisièmement, et dernièrement, je doute fort qu'une reine, quelle qu'elle fût, ait pu consacrer un monument en l'honneur d'un empereur romain – uniquement « son (ἑαυτῆς) sauveur et bienfaiteur » (mais point aussi d'Aspourgos !) – au nom d'un autre souverain.

Tout bien considéré, à mon avis, l'inscription devrait être restituée, d'une manière peut-être plus banale, mais plus conforme aux formulaires dont nous disposons, *e. g.* :

[Ὑπὲρ τοῦ ἐκ βα]σιλέ̣ως βασιλέων]
[μεγάλου Ἀσανδρό]χου κα[ὶ βασιλίσσης Δυνάμεως υἱοῦ,]
[βασιλέως Ἀσπούρ]γου, βασ[ιλεύοντος παντὸς Βοσπόρου,]
[φιλορωμαίου, Π]υ̣θόδωρ[ος τοῦ δεῖνος κτλ.

[2] Le nom de cette reine apparaît pour la première fois dans une inscription sur une base de statue d'Hermonassa (SEG 39, 695 ; peu après 8 av. J.-C.) dont la restitution initiale a été corrigée par VINOGRADOV 1994, p. 69 (SEG 44, 658 ; Bull. ép. 1996, 289).

[3] Voir, sur ce roi, VINOGRADOV 1992 = VINOGRADOV 1997, p. 563-576.

[4] Voir, à ce propos, mes remarques dans Bull. ép. 2010, 469.

Pour la continuation, l'on pourrait penser soit à [βασιλέως Ἀσπούρ]γου- - - [νείκης], ce qui nous donnerait un monument honorifique érigé par un certain Pythodôros[5] à son souverain[6], soit à une dédicace à une divinité faite par ledit Pythodôros « au nom » du roi[7].

2. En passant en revue plusieurs trouvailles archéologiques susceptibles d'être interprétées comme sanctuaires domestiques, Valentina V. Krapivina s'attarde sur un complexe d'Olbia, ville haute, « citadelle » (secteur R), dont elle estime, sur la foi du mobilier qu'elle illustre et commente brièvement – une base de statuette de Cybèle portant une inscription, une tête d'Hermès et une tête d'Aphrodite –, qu'il s'agit d'un sanctuaire domestique détruit peu après l'époque d'Alexandre Sévère[8].

L'inscription figurant sur la base de la statuette représentant Cybèle est expliquée de la manière suivante : « HPAKΛE[ONE]ΥΣΕΥΒΙΟΥΜΗΤΡΙΘΕΩΝ. It is the dedication of Heracleon, the son of Eusebius to Mother of Gods ». Un regard sur le dessin[9] montre toutefois que l'éditrice s'est trompée de la lecture de la première ligne. J'y lis :

Ἡρακλεί[δ]ης Εὐβίου
Μητρὶ θεῶν

À en juger d'après les caractères paléographiques, l'inscription date de la haute époque hellénistique. Qui plus est, un Ἡρακλείδης Εὐβίου nous est connu comme faisant partie du « collège des Sept » vers 230 av. J.-C.[10]. Tout bien considéré, je verrais volontiers dans le signataire de la dédicace le même personnage, sinon un membre de sa même famille.

La même date est confortée par les traits de Cybèle représentée assise sur le trône, ainsi que par les particularités iconographiques des statuettes trouvées dans le même contexte. La tête d'Hermès est datée du IIe siècle ap. J.-C., mais, de l'avis de Krapivina, « it is a copy of the herms known from the 5th century BC » ; la photo (fig. 17) me suggère pourtant une production d'époque hellénistique. La tête en marbre d'Aphrodite (fig. 14) « is similar to the statues of the 3rd-2nd centuries BC. Probably the statuette of Hellenistic time was broken but its head continued to be in use later » (?). Donc toujours époque hellénistique.

Tout le contexte archéologique serait à revoir. Pour ma part, les objets actuellement publiés indiquent la haute époque hellénistique plutôt qu'une période correspondant au règne d'Alexandre Sévère[11].

---

[5] Ce nom, d'ailleurs assez fréquent, est attesté dans cette région : cf. LGPN IV, *s. v.*

[6] Voir, par exemple, CIRB 33.

[7] Voir, par exemple, CIRB 31. – Pour l'évolution de la titulature du roi Aspourgos, voir HEINEN 2008, p. 191-201 (Bull. ép. 2009, 389).

[8] KRAPIVINA 2010, p. 135-136.

[9] Dessin, p. 162, fig. 15. La photo (fig. 16) est, malheureusement, inutilisable pour vérifier le texte.

[10] Il s'agit de la loi sacrée IOSPE I² 76 = SIG³ 1039 = LSCG 88 = IGDOP 88.

[11] Selon KRAPIVINA 2010, p. 136, « the find in the layer of the fire of the silver denarius of Severus Alexander (222-235) gave terminus post quem for the destruction of the house ».

BIBLIOGRAPHIE

HEINEN 2008 – H. Heinen, *Romfreunde und Kaiserpriester am Kimmerischen Bosporos. Zu neuen Inschriften aus Phanagoreia*, dans A. Coşkun (éd.), *Freundschaft und Gefolgschaft in den auswertigen Beziehungen der Römer (2. Jahrhundert v. Chr. – 1. Jahrhundert n. Chr.)*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2008, 189-208.

KRAPIVINA 2010 – Valentina V. Krapivina, *Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littoral*, dans E. K. Petropoulos, A. A. Maslennikov (éds.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessalonique, 2010, 127-147.

SAPRYKIN, FEDOSEEV 2009 – S. Ju. Saprykin, N. F. Fedoseev, *Epigraphica Pontica II : Novaja nadpis' Pifodoridy iz Pantikapeja*, VDI 3 (2009), 138-147.

VINOGRADOV 1992 – Ju. G. Vinogradov, *Polemon, Khersones i Rim*, VDI 3 (1992), 130-139.

VINOGRADOV 1994 – Ju. G. Vinogradov, *Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast*, the Caucasus and Central Asia (1985-1990), in Ancient Civilisations from Scythia to Siberia, I (1994), 63-74.

VINOGRADOV 1997 – Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mayence, 1997.

INSCRIPTIONS INÉDITES DE LA DOBROUDJA ROMAINE

Maria BĂRBULESCU*, Livia BUZOIANU*
Traian CLIANTE*

Mots-clés: *stèles funéraires, antroponymes, tes(serarius) bur(gariorum), IOM Aeternus.*

Cuvinte cheie: *stele funerare, antroponime, tes(serarius) bur(gariorum), IOM Aeternus.*

Résumé: *Le travail présente deux inscriptions funéraires découvertes sur le limes danubien, à Sacidava, et une troisième, votive, de l'intérieur de la Dobroudja, la localité de Satu Nou.*

L'inscription no.1, datée du IIe s. ap. J.-C., enrichit la série des vétérans attestés à Sacidava avec un nouveau nom – Caius Antonius, sans spécifier quand même l'unité militaire dont celui-ci a fait partie.

L'inscription no.2, datée de la fin du IIe s. – début du IIIe s. ap. J.-C., retient notre attention par l'onomastique d'origine thrace et daco-mésique: Diozenus, Rigozis, Tiru/Tirus. A Sacidava, on mentionne pour la seconde fois une unité de burgarii et pour la première fois la qualité de tesserarius.

L'inscription no.3, datée du IIe s. ap. J.-C., est dédiée à Jupiter Optimus Maximus Aeternus. Ce dernier terme est interprété comme épiclèze auprès du nom de la divinité bien que l'identification de Jupiter avec la divinité orientale Deus Aeternus ne soit pas exclue.

Rezumat: *Lucrarea prezintă două inscripţii funerare descoperite pe limes-ul danubian, la Sacidava, şi o a treia, votivă, din interiorul Dobrogei, localitatea Satu Nou.*

Inscripţia nr.1, datată în sec. II p. Chr., îmbogăţeşte seria veteranilor atestaţi la Sacidava cu un nume nou – Caius Antonius, fără a specifica şi unitatea militară din care acesta a făcut parte.

Inscripţia nr.2, datată la sfârşitul sec. II – începutul sec. III p. Chr., reţine atenţia prin onomastica de origine tracică şi daco-moesică: Diozenus, Rigozis, Tiru/Tirus. Este menţionată pentru a doua oară la Sacidava o unitate de burgarii şi pentru prima dată calitatea de tesserarius.

Inscripţia nr.3, datată în sec. II p. Chr., este închinată lui Jupiter Optimus

* Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, Constanţa, 900745.

Maximus Aeternus. Ultimul termen este interpretat ca epicleză pe lângă numele divinităţii deşi nu este exclusă nici identificarea lui Jupiter cu divinitatea orientală Deus Aeternus.

Les données concernant *Sacidava* (Muzaït – Dunăreni)[1] se sont enrichies de manière importante par la découverte d'un important lot d'inscriptions des années '70 du siècle dernier[2], à l'occasion des fouilles de la cité[3], contribuant à la connaissance de cette fortification du *limes* danubien[4], bien que son investigation soit loin d'être achevée. L'apparition ultérieure d'autres inscriptions à *Sacidava*[5], dont les deux épigraphes y présentées, nous offrent de nouvelles informations à l'égard de la composition de la population et de la présence militaire dans la cité.

Nous y ajoutons une inscription latine, découverte par hasard à l'intérieur de la Dobroudja, qui complète le tableau des cultes du Nord de la province de Mésie Inférieure.

I. INSCRIPTIONS FUNÉRAIRES.

1. Pendant la visite d'une équipe d'archéologues du MINAC à *Sacidava*, en 2010*, on a observé une inscription latine contenue dans la maçonnerie de la tour B, la pièce étant recouverte de pierres seulement dans la partie inférieure[6]. Dimensions: ht. = 2,09 m; lg = 0,94 m; ép. = 0,35 m; h. des lettres = 0,065-0,083 m. Fig. 1 a-b.

---

[1] ARICESCU 1970, 298-301; ARICESCU 1974, 259-274; SCORPAN 1974, 109-116; RĂDULESCU 1969, 349-353; MUNTEANU 1975, 395-396, no. 4, IGLR, 196-200, no. 188, 189 et 189 *A s. v.* Dunăreni (*Sacidava*, comm. d'Alimanu dép. Constantza).

[2] SCORPAN 1977 a, 203-221 = 1977 b, 159-178; SCORPAN 1980, 203-219, Ann. Ép. 1981, 741-744, voir aussi la correction à DEVIJVER 1982, 184-192 = 1989, 220-226; PETOLESCU 2001-2002, 287-292, no. 892-905.

[3] SCORPAN 1980, *passim* (avec la bibliographie antérieure).

[4] Sur Sacidava, voir aussi SUCEVEANU 1977, 70, n. 484; 106, n. 314; 143, n. 424-425; ARICESCU 1977, 305 (*indices*); SUCEVEANU, BARNEA 1991, 391 (*indices*); BĂRBULESCU 2001, 117-118; 189-190; ZAHARIADE 1988, 119-121; MATEI-POPESCU 2001-2002, 199-202: *cohors I Cilicum*; ZAHARIADE *et alii* 2006, 159-191 (*The Army*).

[5] RĂDULESCU, BĂRBULESCU 1981, 355-358; ajouter une inscription funéraire inédite du IVe s. ap. J.-C. (inv. 43465 MINAC) en cours d'étude chez Al. Barnea et M. Bărbulescu.

[*] Le déplacement a été effectué par Livia Buzoianu, Gh. Papuc et Tr. Cliante. Nous remercions notre collègue Gh. Papuc pour nous avoir confié la pièce pour la publication.

[6] Quand aux conditions de découverte des pièces pendant la campagne de 1976, voir SCORPAN 1977 b, 159-160: „Les inscriptions ont été découvertes parmi les ruines du mur d'enceinte du côté sud, à la proximité des tours A, B, et C"; on les avait „apportées de la nécropole de la cité et réutilisées à la reconstruction des tours, à l'époque de la réfection générale de la cité du début du IVe s., lors de la période Diocletien – Constantin".

Les inscriptions découvertes ultérieurement ont été trouvées toujours dans le (ou près du) mur d'enceinte ou bien sur le plateau d'en face. Jusqu'à la découverte d'une solution adéquate de remplacement des inscriptions avec des pierres simples, leur extraction du mur, comme on avait procédé antérieurement, aurait détruit ancore plus l'enceinte; après 1989, les amateurs d'antiquités ou de pierre de construction ont beaucoup détérioré le mur d'enceinte de la cité de *Sacidava*, comme on l'a constaté maintes fois.

La stèle rectangulaire en calcaire est abîmée dans le coin droit bas et à la base.

Les trois champs de la pièce sont délimités par des cadres simples, indiquant une stèle de facture romaine, qui s'encadre dans le *type I*, la *forme I a*, selon une classification récente des stèles funéraires de Mésie Inférieure[7].

Sans trouver une pièce identique, les éléments de décor conservent les caractéristiques générales qui se retrouvent sur les stèles de la catégorie mentionnée: par exemple, le fronton triangulaire haut se retrouve sur certains exemplaires d'Oescus[8], de Troesmis et d'autres localités de la province[9]. Dans le centre du fronton, il y a un miroir à manche, les pièces de toilette étant parfois figurées sur les monuments funéraires, que ce soient des stèles[10] ou des sarcophages[11]. D'un côté et de l'autre du fronton, on voit apparaître des cercles sectionnés par des lignes incisées en huit secteurs, symbolisant probablement des couronnes ou des rosettes stylisées[12]. Les acrotères sont délimités par des bandes incisées inclinées et dans les coins il y a des cercles simples, incisés, s'agissant probablement de couronnes aussi.

L'inscription est disposée en deux registres, le premier étant bordé d'un cadre double, étroit, et le second d'une ligne simple.

L'écriture est soignée, certaines lettres sont plus épaisses. A la fin de la ligne 4, ET apparaît en ligature, l'écriture en est petite et pas claire à présent; C, du début de la ligne 5, est partiellement effacée; de petites *hederae* de séparation se distinguent dans les lignes 1-5.

Le texte de l'inscription est partiellement restitué, ce qui manque c'est la partie finale.

Dis Manibus

Antoniae f(iliae)

C(aius) Antonius vet(eranus)

pater pientissim(us) et

---

[7] CONRAD 2004, 41-43 et pl. 11: *la forme I a, la variante 1* (avec le registre de l'inscription unitaire, sans être divisé comme ici).

[8] CONRAD 2004, no. 435 et pl. 65, 1 (avec des symboles différents sur le fronton).

[9] CONRAD 2004, no. 225 et pl. 65, 4; no. 228, pl. 66, 2 (*Troesmis*); voir aussi no. 212, pl. 67, 5 (*Halmyris*) et no. 192, pl. 67, 1 (*Histria*), toutes ayant le fronton triangulaire haut et une couronne au milieu de celui-ci; ALEXANDRESCU VIANU 2007, 57: les pièces appartiennent à l'atelier de Troesmis, qui a fonctionné pendant la seconde moitié du IIe s. ap. J.-C. jusque vers la fin du siècle.

[10] CONRAD 2004, no. 387, pl. 101, 4 (*Novae*): miroir et peigne.

[11] Inv. 35801 MINAC (Tomis, inscription grecque inédite): le sarcophage posé par *Flavius Neiculos* pour sa femme *Flavia Cocceia* et pour soi-même avait sur l'arche une cassette, cathedra et escabeau, miroir et peigne, *strigilia*, oenochoe et pathères.

[12] CONRAD 2004, no. 368, pl. 104, 4 (*Trimammium*, début du IIIe s. ap. J.-C.): couronne au milieu de laquelle il y a une rosette incisée; IGB I^{2}, 107 bis = CONRAD 2004, no. 92, pl. 128, 1: rosettes stylisées (?).

Coelia Firmina

mater [f(aciendum) c(uraverunt)];

vix(it) an[n(is)...

.....

Traduction:

„Aux Dieux Mânes. À Antonia, fille; Caius Antonius, vétéran, père très pieux, et Coelia Firmina, mère [ont pris soin de faire ériger (ce monument)]; a vécu des années…".

La transcription en entier du nom Dii Mânes (en datif) est rencontrée au II-e s. ap. J.-C.[13] et, plus rarement, vers la fin de ce siècle – début du siècle suivant[14].

La famille du vétéran qui a posé la stèle s'est fixé récemment à Sacidava, probablement à peu de temps après la construction du castrum, au IIe s. ap. J.-C.[15]

La fille défunte, *Antonia*, porte naturellement le nom de son père, *C. Antonius*, anthroponyme composé seulement de *praenomen* et *nomen*; l'abréviation VET nous montre sa qualité de *veteranus*, sans indiquer la troupe d'où celui-ci provient, situation rencontrée aussi à *Sacidava* ou ailleurs[16], sans avoir affaire à un *cognomen*[17].

Un personnage au nom identique, *C. Antonius*, est attesté à *Sexaginta Prista, magister*, paraît-il, dans ce *vicus* probablement militaire, où il y avait aussi une communauté de *cives Romani consistentes*[18]; le personnage civil semble différent du vétéran mentionné à *Sacidava*.

La présence récente de certaines troupes à *Sacidava*[**], à l'occasion de l'organisation du *limes* danubien par Trajan, explique la fixation de certains vétérans, à ce qu'il paraît sur d'autres inscriptions des IIe – IIIe siècles ap. J.-C.[***]

Le nom romain de la femme, *Coelia Firmina*, sans être trop fréquent dans la

---

[13] ISM V, 26, 30, 31 (*Capidava*, IIe s. ap. J.-C.); ILB, 89 = CONRAD 2004, no. 437, pl. 63, 5 (*Oescus*, la première moitié du IIe s. ap. J.-C.).

[14] CONRAD 2004, no. 447, pl. 69, 3 (*Oescus*, fin du IIe s. – début du IIIe s. ap. J.-C.).

[15] SCORPAN 1980, 72; voir aussi SCORPAN 1977, env. 230 et les suivantes.

[16] SCORPAN 1980, 212-213, no. 3 = PETOLESCU 2001-2002, 290-291, no. 902: *„… Diurdano/Decebali ve/terano"*; SCORPAN 1977 a, 217-218 = 1977 b, 172-174, no. 6: *„…Val(erius) Septi/mius vet(eranus)…"*; voir aussi ISM II, 180 (la première moitié du IIe s. ap. J.-C.); 262 (le temps des Sévères).

[17] ISM V, 270, ligne 1: *„… ec…[? Vete]ran[us]…"*; pour le *cognomen Veteranus*, voir aussi KAJANTO 1965, 320; ici, on exclut un *cognomen* puisque ceux-ci n'apparaissaient pas en forme abréviée.

[18] VELKOV 1965, 90-109; Ann. Ép. 1966, 356; voir aussi APARASCHIVEI 2010, 54, n. 234 et 151, n. 148. Sur les Antonii en Moesia, quelques-uns venus de la partie orientale de l'Empire, voir ILN 10 et 106; de Dobroudja, nous retenons seulement ISM II, 190: *C. Antonius Fronto veteranus leg(ionis) XIII Gem(inae)* (IIe s. ap. J.-C.) et ISM V, 137, col. V, 19 et 20: *Antonius…*; voir aussi ISM III, 72, ligne 9 et IGB I², 46 bis, ligne 25.

[**] *Supra* n. 1, 2 et 5.

[***] *Infra* n. 38-39.

province[19], enrichit, tout comme celui de son époux, l'onomastique de cet établissement du *limes*.

Dans le final de l'inscription, on a dû noter les années de vie d'Antonia, sans pouvoir les connaître vu le mauvais état de conservation de la stèle.

Selon les représentations du fronton et l'écriture, l'inscription date du IIe s., probablement de la seconde moitié, s'ajoutant aux épigraphes récentes de *Sacidava*[20].

2. La deuxième pièce, sur laquelle nous nous arrêtons, provient toujours de *Sacidava*, étant récupérée de la cité au début des années '80 du siècle dernier. Brisée en deux fragments, la pièce est restaurée, à présent, à MINAC (inv. 29717)[21].

La partie supérieure de la stèle est légèrement plus foncée, vu l'exposition de plus longue durée aux intempéries; les caractères paléographiques, le contenu et le décor de l'inscription démontrent qu'il s'agit d'une seule pièce, qui date de la fin du II-^e^ s.- début du III-^e^ s. Dimensions: ht. = 2,85 m; lg = 0,86 m; ép. = 0,33 m; h. des lettres = 0,06-0,07 m. Fig. 2a-b.

La stèle de grandes dimensions, de facture romaine, s'encadre dans le *type I – forme I c*, selon la classification sus mentionnée[22].

Ainsi, nous distinguons le champ du relief, placé entre l'inscription et le fronton, où, au centre, il y a une couronne de feuilles de lauriers, bandée d'une *taenia*, dont on voit les bouts en bas; dans la partie haute de la couronne, il y a deux autres bouts de ruban, disposés latéralement de manière symétrique, tandis que, d'un côté et de l'autre de celle-ci il y a quatre rosettes, composées, chacune, de quatre pétales.

La stèle a le fronton triangulaire marqué par un cadre[23], au centre duquel on a figuré un *plateau* légèrement enfoncé[24], ayant, au milieu, une rosette semblable à celle du relief; les acrotères, bordés d'un cadre demi-circulaire plus étroit, contiennent quatre semipalmettes, ayant trois feuilles en bas.

Le décor, bien réalisé, à partir de la base de l'inscription, sort d'un *cantharos*, d'où s'élèvent deux tiges de vigne, avec des feuilles et des raisins; deux grappes de raisins pendent symétriquement d'une partie et de l'autre du vase et l'ornement comprend, ensuite, en entier le cadre latéral de la stèle, jusqu'aux acrotères.

---

[19] ILB, 131 (Utus): *Coelia Maxima*; 164: *Valeria Firmina*; nous retrouvons le *nomen Coelius* dans le *polionyme* du gouverneur de Mésie Inférieure, *Q. Pompeius Falco* (des années 116-117 ap. J.-C., voir le nom complet dans LP 20:73.

[20] SCORPAN 1977 a, 203-209, no. 1-2 = 1977 b, 160-164, no. 1-2 (la première moitié du IIe s. ap. J.-C.).

[21] La pièce a été enregistrée dans le patrimoine MINAC en 1980 et restaurée ultérueiurement; voir aussi *infra* n. 29.

[22] CONRAD 2004, 44-45 (et la bibliographie antérieure); voir aussi les pl. 11: *forme I c*.

[23] ALEXANDRESCU VIANU 2007, 55-56 et 59 sur l'existence d'un atelier de sculpture dans la zone du *limes* dobroudjien, entre Troesmis et Axiopolis, avec de grandes chances qu'il fût situé à Axiopolis.

[24] CONRAD 2004, 165, no. 147 et pl. 53, 3 (= ISM II, 186, Tomis): „Im Reliefgiebild eine Schalenrosette".

Du sarment, il y a des vrilles en spirale qui séparent le fronton du relief, puis, elles sont doublement représentées entre ce dernier et l'inscription.

Les éléments ornementaux mentionnés sont communs et se retrouvent dans de diverses dispositions sur les stèles danubiennes, dont les unes, de la même catégorie, *I c*, découvertes aussi dans les centres de la proximité: *Axiopolis*[25], *Tropaeum Traiani*[26] et même *Sacidava*[27].

Les lettres sont distinctes, la brisure de la base de la ligne 3 n'empêche pas la lecture; la deuxième lettre de la ligne 3 est *I*, suivie, probablement, par la lettre *G*, abîmée à la base. Les triangles séparateurs se distinguent bien; en plus, il y a aussi quelques enfoncements dus à la réutilisation de la pièce*.

L'inscription est restituée comme il suit:

D(is) M(anibus)

Diozeno

Rigozi

sub tes(serario) b-

ur(gariorum) se vi-

vo sibi et

Tiruni

filio su-

o ann(is) XX

VII b(ene) m(erenti p(osuit)

H(ic) s(itus) e(st).

Traduction:

[25] CONRAD 2004, 196, no. 263 et fig. 76, 4 (= CIL III, 14439; la première moitié du IIIe s. ap. J.-C.): probablement vétéran, son fils étant *bf.* du légat de la légion XI Claudia.

[26] CONRAD 2004, 197, no. 265 et fig. 76, 1 (= CIL III, 14214[10]); le milieu du IIe s. ap. J.-C., centurion de la légion V Macedonica.

[27] CONRAD 2004, 201, no. 280, fig. 77, 1 (= SCORPAN 1977 a, 213-215, no. 5; fin du IIe s. – début du IIIe s. ap. J.-C.): *„qu(i) burgarius"*; voir toujours à *Sacidava*, *loc. cit.*, 201-202, no. 281, pl. 79, 2; 282 (les deux, encadrées dans *forme I c*).

* Par exemple, le point posé après la lettre T, dans la ligne 4, qui ne représente pas un signe séparateur.

„Aux Dieux Mânes. Diozenus/-o, sic/ *fils de Rigozis, (étant) sous (la commande) du tesserarius des burgarii, a posé (ce monument), dès son vivant, pour soi-même et pour son fils Tiru (?) âgé de 27 ans qui a bienmérité. C'est ici qu'il gît".*

Les données onomastiques de l'inscription retiennent de façon spéciale notre attention, dans le contexte des attestations des noms de *Sacidava* et, généralement, du *limes*.

Le nom de *Diozenus* est transcrit en datif – *Diozeno-*, à la place du nominatif[28], constituant le sujet logique de cette dédicace.

Antérieurement, on connaissait une forme de ce nom dans une graphie légèrement différente – *Diuzenus* – appartenant à un marin de la flotte de Misenum (I-er s. ap. J.-C.)[29]; nous sommes, donc, devant un nom composé, où le premier élément, *Dio*[30]-, et surtout le second, - *zenus* (- ζενις), se retrouvent fréquemment dans les noms thraces[31].

Le patronimique *Rigozis* (ici, en génitif) est rencontré deux fois, notamment non loin à Tropaeum Traiani, *Crescens Rigozi*[32] et en Italie, transcrit légèrement différent, *Auluporus Rigasis*[33].

Enfin, le nom du fils, conservé dans l'inscription de *Sacidava* en datif – *Tiruni* – représente une forme nouvelle pour un anthroponyme attesté antérieurement une seule fois, dans un diplôme militaire de l'an 146, de Dacia Inferior: *„Cocae Tyru"*[34]

De l'analyse du fond épigraphique assez riche à *Sacidava*, on observe que le

---

[28] Parmi les nombreux exemples de telles dédicaces, voir ISM V, 77, 4, 172, 79, 80, 29, 188, 228 et caetera.

[29] CIL XVI, 1 (11 décembre 52, *Stabiae*): *„... gregali Spartico Diuzeni f(ilio), Di[(b)]pscurto, Besso"*; cette dernière indication, probablement un nom générique pour „Thrace". Un commentaire récent sur les noms de l'inscription en discussion chez Dan Dana, *„Onomasticum Thracum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Mésies, Dacie, Macédoine Orientale et Bithynie"*, en cours de réalisation. Nous remercions encore une fois l'auteur mentionné pour les analogies onomastiques offertes par écrit. C'est toujours à Dan Dana que nous devons l'information concernant la mention de l'inscription commentée à présent sur le site *„Ubi erat Lupa"*, no. 15389, mais rendue de manière incomplète.

[30] Voir le nom suffixé Διουζις ou les noms composés Διουκιλας; Διουπορις; d'autres exemples chez RUSSU 1967, 104; LGPN IV (*indices*).

[31] En ce qui concerne le deuxième élément, - *zenos*, - *zenis*, voir RUSSU 1967, 128.

[32] CIL III, 14214[11]: *„[...] Crescens Rigozi, vix(it) an(nos) LV, o[...] Helpi(s) lib(erta) et Cornelius V[ita]lis[...] f(aciendum) c(uraverunt)".*

[33] Ann. Ép. 1899, 97 (Arsoli, Regio I; l'époque impériale): *„DM. Bubentis Tharsae mil(itis) clas(sis) Germ(anicae) Pi(a)e Fid(elis) qui vixit an(nis) XLV mili(tavit) an(nis) XVIII. Fecit Aulupor Rigasis fratri pio et bene merenti"*; le sufixe –zi(s), avec une graphie légèrement différente; voir également les graphies *Zurazis/Zurozis/Zurosis*.

[34] RMD IV, 269; PETOLESCU 2005, 47-49, no. 35: *„... ex numer(o) equit(um) Illyric(orum), ex sesquiplicar(io) Cocae Tyru f(ilio) Serdic(a)"*; il s'agit du même nom que celui de l'inscription de *Sacidava* (avec la graphie - y – à place de –i), le nominatif pouvant être dans ce cas *Tyru/Tiru*, ou même *Tyrus/Tirus*; pour le radical Tyr-/Tir- de ce nom thracique, on peut encore mentionner deux noms suffixés: 1) *Tyraesis* (diplôme militaire du 22 décembre 68, RMD III, 136: datif *Tyraesi/Turesis*, un des chefs de la révolte antiromaine de Thrace, de l'an 26 ap. J.-C., mentionné par Tacitus, *Annales*, IV 50. 3-4); 2) Τυρελσης deux fois attesté dans les familles de stratèges de Thrace (à Topirus, IThrAeg 84 C 33, IThrAeg 86-87) et à Discoduraterae (IGB II 737) cf. Dan Dana, *loc. cit.*; *idem* 2010, 203.

plus grand nombre de personnes portent des noms romains sans qu'il y en manque quelques avec des noms de facture thrace ou daco-mésienne. Nous mentionnons, dans ce sens, le vétéran *Diurdanus Decebali*[35], *Aurelius Ditusanus, strator tribuni*[36], *Aurelia Sespiris*, la femme d'un ex prétorien[37].

La présence militaire à *Sacidava*[38], notammant de *cohors I Cilicum*, aux IIe – IIIe siècles ap. J.-Chr.[39], ainsi que les relations habituelles sur le *limes* ont favorisé l'apparition des militaires/vétérans, récrutés en Thrace et en Mésie Inférieure et des colons civils.

Un intérêt à part est suscité par les lignes 4-5 de l'inscription en question; on y mentionnait la qualité du dédicant, à lire *sub tes(serario) b/ur(gariorum)* ou, plus probable *sub (cura) tes(serarii) b/ur(gariorum)*, qui peut signifier soit que le personnage fût sous la commande[40] du *tesserarius burgariorum*, soit que par les soins de celui-ci on eût érigé le monument[41], étant noté seulement sa fonction et non pas son nom[42].

La restitution complète des lignes 4-5 est suggérée par l'attestation, à *Sacidava*, d'un *burgarius, Pias Pi* (?), mort à 50 ans[43], sur une stèle funéraire typologiquement semblable à celle dont nous parlons[**]

Quant aux *burgarii*, mentionnés jusqu'à présent au Bas-Danube en trois épigraphes, on a apprécié qu'il y avait des unités de cavalerie, constituées d'autochtones et de Romains, qui ont eu d'abord un rôle de courriers, puis de militaires; lors de l'époque romaine tardive, les *burgarii* avaient des tâches policières, jouant le rôle d'une armée de réserve (constituée d'indigènes et de colons)[44].

Nous les voyons organisés dans un *numerus* spécialisé – *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris)* – attesté en l'an 136 ap. J.-C. à

---

[35] SCORPAN 1980, 212-213, no. 3 et fig. 20-21; IDRE II, 339: *„D(is) M(anibus)/Diurdano/Decebali, ve/terano…"*; voir aussi le commentaire onomastique; à l'égard du nom de *Decebalus*, voir aussi PETOLESCU 2007, 11-19; DANA 2007, 42-47.

[36] SCORPAN 1980, 210-211, no. 1 et fig. 15-17. Ann. Ép. 1998, 1139; PETOLESCU 2001-2002, 900: *„D(is) M(anibus)/Aurel(ius) DITVΣ/ANVS, stra/tor trib(uni)…"* (de la cohorte I *Cilicum milliaria*; sur le *cognomen* thracique, voir DETSCHEW 1957, 143-144.

[37] SCORPAN 1980, 211-212, no. 2 et fig. 18-19; Ann. Ép. 1998, 1140; PETOLESCU 2001-2002, 901: *„D(is) M(anibus)/Aurel(io) Mar/co vet(erano) ex/pr(a)etoria/no, Aurel(ia) Sispiris/coniux…"*

[38] SCORPAN 1980, 203-219; ajoute RĂDULESCU, BĂRBULESCU 1981, 353-356, no. 1 = Ann. Ép. 1981, 745; MATEI-POPESCU 2001-2002, 208, n. 370 (*cohors IV Gallorum*).

[39] MATEI-POPESCU 2001-2002, 199-202, no. 17.

[40] IGLR, 285: „[Le]g(io) V M(acedonica)/ s(ub) c(ura) Ro[m(uli?)]; tuile timbrée, IVe s. ap. J.-C.

[41] Voir IGLR, 228: *„L(egio) VII Cl(audia) s(ub) c(ura)…"* (fragment de brique, début du IVe s. ap. J.-C.); 423, a: *„S(ub) c(ura) Hermogeni p(rae)p(ositi)"*; voir aussi 423 b (IVe s., brique timbrée); 424: *„Eq(uites) sagi(ttarii) s(ub) c(ura) Italici [p(rae)p(ositi) r(ipae)]"* (brique timbrée, fin du IIIe s. – début du IVe s.); 233, ligne 6: *„cure Marciani trib(uni)…"* (Cius, 369 ap. J.-C.).

[42] La lecture des lignes 4-5: *„sub t(…) Esb/ur (…)"* ne semble pas possible.

[43] SCORPAN 1977 a, 213-215, no. 5 = 1977 b, 169-170, no. 5 (avec des variantes du nom).

[**] *Supra* n. 27.

[44] Voir la discussion et la bibliographie plus ancienne chez POPESCU, IGLR, 172; SCORPAN 1977 b, 170-171, no. 5, n. 53-56; voir aussi les notes suivantes.

Copăceni (*Praetorium*)[45]. Un autre *burgarius*, vétéran cette fois-ci, consacre à *Heracles Ripensis*, protecteur des militaires du *limes* (IV-e s. ap. J.-C.), un autel découvert à *Tropaeum Traiani*[46].

Les *burgarii*, deux fois mentionnés à *Sacidava*[***], témoignent de la présence de telles formations spécialisées sur le *limes* danubien dès les IIe – IIIe s. ap. J.-C., comme on l'a observé dans d'autres endroits aussi[47]. Enfin, ce qui reste à élucider c'est la fonction de *tesserarius*, abréviée comme TES[48] sur la pierre; étant donné que nous avons vu les *burgarii* de Dacie Inférieure faisant partie d'un *numerus*, nous notons que les *numeri*, similairement aux troupes auxiliaires, avaient à leur tête des officiers de rang équestre (préfets ou tribuns) et on connaît aussi des sous-officiers (*principales*)[49], un *signifer et quaestor n(umeri)*[50], un *actarius*[51].

Nous pouvons y ajouter aussi à présent un *tesserarius n(umeri)*, si nous admettons que les *burgarii* de *Sacidava* (ou des alentours) avaient la même organisation, d'autant plus que la fonction serait justifiée par leur activité sur le *limes*, en tant que courriers et, puis, gardiens des *burgi*.

3. Autel votif avec inscription en latin découvert par hasard à la périphérie de la localité Satu Nou (dép. de Constantza)[*] (inv. 43463 – MINAC). Dimensions: ht. = 0,65; lg. = .0,44; ép. = 0,37; h. des lettres = 0,08-0,09 m. Fig. 3 a-b.

Il s'agit des trois premières lignes conservées d'une inscription bien tracée, avec quelques ligatures: sur la ligne 2, T avec E, tandis que O (de moindres dimensions) est inscrit en N; sur la ligne 3, abîmée à la base, V est en ligature avec A et R avec I (de moindres dimensions); la partie finale de l'inscription, comptant probablement deux lignes, est brisée.

Selon l'écriture, l'inscription date du IIe s. ap. J.-C. et peut être lue ainsi:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

---

[45] CIL III, 13795 (= ILS, 8909; IDR II, 587); PETOLESCU 2002, 128-129, no. 63: „les Burgarii étaient les défenseurs des burgi situés le long de la route de la zone carpatique de l'Olt..."

[46] IGLR, 172: *„Iul(ius) Val(erius) ex/bur(gariis) vet(eranus)/Hercle/nti Ripe/si [e]x vot(o) posuit"*; SUCEVEANU, BARNEA 1991, 200, 220: *burgarius*, ancien membre des milices locales.

[***] Pour la présence d'une unité de *burgarii* à *Sacidava*, lors de la première moitié ou au milieu du IIIe s., voir SCORPAN 1977 b, 171. En ce qui concerne les deux *burgarii* attestés à Sacidava, on ne précise pas qu'ils aient été des vétérans; compte tenu de leur âge moyen, un -ayant 50 ans – et le second-ayant un fils de 27 ans, nous ne saurions exclure totalement ce statut.

[47] Voir aussi CIL III, 3385 de Pannonia, du temps de Commodus.

[48] Pour l'abréviation TES, voir CAGNAT 1914, 466 (*indices*); voir aussi IDR II, 252, ligne 11: *tes(serarius) leg(ionis) XIII G(eminae)*.

[49] PETOLESCU 2002, 128-146, no. 63-69; PETOLESCU 2001, 80.

[50] Voir pour la Dacie IDR III/3, 243 (= CIL III, 1396): *„...P(ublius Aelius Marce/llinus signifer/ et quaestor N(umeri) Brit(onum)"*; ajouter, *sign(ifer) n(umeri) M(aurorum) O(ptaiensium)* in Ann.Ép. 1932, 81; cf. PETOLESCU 2002, 137, n. 3 et no. 73; ISM V, 127: *„sig(nifer) n(umeri) Suro[r]um s(agittariorum)"*; PETOLESCU 2002, 144, n. 6.

[51] Ann.Ép. 1971, 389; PETOLESCU 2002, 142, n. 7.

[*] L' inscription a été récupérée par notre collègue Traian Cliante lors d'une périégèse effectuée en 2001 à Satu Nou, près de Medgidia.

Aeterno

Ianuarius

. . . . . .

. . . . . .

Traduction:

„À Jupiter le meilleur, le plus grand, l'éternel, Ianuarius…"

Jupiter, la principale divinité du panthéon romain, protecteur de l'État et de l'empereur, symbole dans l'idéologie impériale[52], porte dans la Mésie Inférieure aussi, comme partout dans l'empire, les épithètes superlatives: *Optimus Maximus*; les autels voués au dieu, seul ou en association, proviennent, pour la plupart, du milieu rural romanisé ou du *limes*[53].

D'autres épiclèzes de Jupiter, à côté de celle qui concernent ses fonctions souveraines, sont rencontrées dans la Mésie Inférieure en moindre mesure: *Tronans*[54], *Conservator*[55], *Depulsor*[56] , *Rector*[57], *Tamitenus*[58] et *Aeternus*[59], pour n'énumérer que ces exemples[60].

En ce qui concerne *Aeternus*, on considère que c'est une épithète de *Jupiter Optimus Maximus* et, aussi, une preuve de l'identification du dieu romain suprême avec *Deus Aeternus*, divinité orientale céleste, éternelle et omnipotente, attestée épigraphiquement plus fréquemment en Dacie, aux IIe – IIIe s. ap. J.-C.[61]

Dans les autres provinces danubiennes, y compris la Mésie Inférieure[62], *Deus Aeternus* est connu en moindre mesure; il y avait, semble-t-il, un lieu de culte à Novae, d'où proviennent une colonne et une plaque vouées au dieu[63], comme il nous est suggéré aussi par une autre découverte épigraphique de la province[64].

On lit *IOM Aeternus*, de manière incertaine, sur une inscription du temps de

---

[52] FEARS 1981, 3-41; POPESCU 2004, 39-49.

[53] BĂRBULESCU 2001, 246-248.

[54] ISM V, 13 et 14 (138-161 ap. J.-C., *Capidava*)

[55] ILB, 229 (*Storgosia* - Kailăk); ajouter aussi *infra* n. 59.

[56] ILB, 272 = ILN, 13 (227 ap. J.-C., *Novae*).

[57] ILB, 156 (Dolna Bešovica).

[58] ILB, 186 (Krivgrad) et 214 (*Ad Putea*-Riben).

[59] ILB, 241 (Obnova):*"…[Cae]s(arum) Aug(ustorum) (duorum)/Iovi/aeterno sancto/conservatori…"*

[60] Voir aussi ILB, 409 (Višovgrad) et 423 (Pavlikeni): *Iuppiter Sabadius*; ISM II 140 (Tomis): *IOM Heros*; voir aussi OPPERMANN 2006, 82, n. 231.

[61] ISAC 1971, 537-546; SANIE 1981, 140-155; BĂRBULESCU 1984, 107-108, 135, 155, 161 et 170; POPESCU 2004, 143-145; NEMETI 2005, 279-327; voir aussi ILD, 109 (*Sucidava*).

[62] VELKOV 1994, 793-794 (cinq monuments en Mésie Inférieure).

[63] ILN, 4: *„Deo Aeterno/Sancto/Aur(elius) Statianus/acto[r]…"*; 5: *„[D]/eo Ae[terno…]/Aurel(ius) Statianus […]/…"*; voir aussi BOŽILOVA, MIROZEWICZ 1989, 178-181, fig. 1, 2, pl. XI b, c.

[64] CIL III 12388 (Bela Slatina); un des dédicants est *M. Aur(elius) Iaso[n]*, centurion de la *Legio I Italica*.

l'empereur Antonin le Pieux et du *Caesar* Marc Aurèle[65] et, à présent, c'est clairement mentionné sur l'autel découvert à Satu Nou.

Enfin, nous mentionnons, toujours au Bas-Danube, *Deus Sanctus Aeternus*, noté sur une inscription de Capidava de la fin du IIIe s. – début du IVe s. ap. J.-C., divinité sirienne identifiée avec *Jupiter, Sol, Apollo*[66] ou, même, *Héros*[67].

Le dédicant de Satu Nou porte seul le *cognomen* – *Ianuarius*[68] rencontré fréquemment dans les inscriptons latines et grecques de la province[69].

Les adorateurs de *IOM Aeternus* proviennent de diverses catégories sociales, comme on l'a constaté en Dacie aussi[70]; de cette province, on retient un autel voué à *IOM Aeternus „pro salute/Ianuari(i) aug(usti)/ex arcario"*- trésorier impérial (peut-être esclave) du service administratif et économique d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa[71].

Sans connaître le statut de *Ianuarius* de l'inscription en discussion (mentionné probablement dans la ligne 4, disparue de l'épigraphe), nous observons seulement que, selon l'unique nom conservé, il provient des éléments (récemment) romanisés, d'un des établissements romains de la proximité (de la vallée de Carasu) ou même du *limes*[72].

Dans la partie qui manque de la dédicace, dans la ligne 5, il y avait sûrement une des formules finales notées habituellement sur les autels – *„v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)"* ou *„ex v(oto) p(osuit)"*[73], de toute façon dans une forme abréviée.

Les trois inscriptions latines y présentées, par les informations onomastiques ou celles qui concernent la vie militaire et religieuse, s'ajoutent à un fond épigraphique particulièrement riche, probant pour la romanité du Bas-Danube, aux IIe – IIIe s. ap. J.-C., comme on l'a souligné plus d'une fois.

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU VIANU 2007 – Maria Alexandrescu Vianu, *Ateliere sculpturale în Dobrogea romană, I*, SCIVA 58 (2007), 1-2, 55-60.

APARASCHIVEI 2010 – D. Aparaschivei, *Oraşele romane la Dunărea Inferioară (secolele I-III p. Chr.)*, Iaşi, 2010.

ARICESCU 1970 – A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia N.S. 14 (1970), 297-310.

ARICESCU 1974 – A. Aricescu, *Două inscripţii din vecinătatea Sacidavei*, Pontica 7 (1974), 259-274.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

---

[65] ILB, 437 (Nedan): *„I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/[ae]t(erno)* (vel *[e]t"*; dans CIL 12405 on a lu, dans la ligne 2 – *„t(onanti)"*.

[66] IGLR, 221.

[67] ARICESCU 1977, 184 (*Sol* ou *Heros*).

[68] KAJANTO 1965, 218.

[69] ISM V, 61; 93; 127; 137 II, l. 6; 220 (?); ILB, 257, 272, 438, l. 43; ILN, 54 etc.; voir aussi IGLR, 21 (IVe s. ap. J.-C.).

[70] *Supra*, n. 61.

[71] IDR III, 2, 189.

[72] En ce qui concerne la zone, voir SUCEVEANU 1977, 51, 91, 123 et 143; BĂRBULESCU 2001, 57-58, 115-116, 155-156, 189.

[73] Voir, par exemple, ISM V, 342 (*indices*) et dans de nombreux autres endroits.

BĂRBULESCU 2001 – Maria Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanţa, 2001.

BĂRBULESCU 1984 – Mihai Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.

BOŽILOVA, MROZEWICZ 1989 – V. Božilova, L. Mrozewicz, *Deus Aeternus in Novae (Moesia Inferior)*, ZPE 78 (1989), 178-181.

CAGNAT 1914 – R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 4e ed., Paris, 1914.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie. Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

DANA 2007 – D. Dana, *Le nom du roi Décibales: aperçu historiographique et nouvelles données*, in *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj, 2007, 42-47.

DANA 2010 – D. Dana, *Recenzie* la C.C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia (ILD)*, Bucureşti, 2005, SCIVA 61 (2010), 1-2, 201-205.

DETSCHEW 1957 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957.

DEVIJVER 1982 – H. Devijver, *Cohortes Cilicum in the Service of Rome*, ZPE 47 (1982), 173-183.

DEVIJVER 1989 – H. Devijver, *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army*, Amsterdam, 1989.

FEARS 1981 – J.R. Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, ANRW, II, 17.1 (1981), 3-141.

ISAC 1971 – D. Isac, *Deus Aeternus în provincia Dacia*, Apulum 9 (1971), 537-546.

KAJANTO 1965 – Iiro Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

MATEI-POPESCU 2001-2002 – Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare din Moesia Inferior*, SCIVA 52-53 (2001-2002), 173-242.

MUNTEANU 1975 – Maria Munteanu, *Inscripţii funerare inedite din Scythia Minor*, Pontica 8 (1975), 389-397.

NEMETI 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

OPPERMANN 2006 – M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweißbach, 2006.

PETOLESCU 2001 – C.C. Petolescu, *Epigrafia latină*, Bucureşti, 2001.

PETOLESCU 2002 – C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţii la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002.

PETOLESCU 2001-2002 – C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XIX-XX, 1999-2000)*, SCIVA 52-53 (2001-2002), 267-300.

PETOLESCU 2005 – C.C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, (ILD), Bucureşti, 2005.

PETOLESCU 2007 – C.C. Petolescu, *Numele Decebalus în onomastica dacă*, SCIVA 58 (2007), 1-2, 11-19.

POPESCU 2004 – M. Popescu, *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, Bucarest, 2004.

RĂDULESCU 1969 – A. Rădulescu, *Un miliar de la Decius la Rasova*, Revista Muzeelor 4 (1969), 349-353.

RĂDULESCU, BĂRBULESCU 1981 – A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è.*, Dacia N.S. 25 (1981), 353-358.

RUSSU 1967 – I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*^{2}, Bucureşti, 1967.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981.

SCORPAN 1974 – C. Scorpan, *Sacidava – A New Roman Fortress on the Map of the Danube Limes*, in *Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia 6-13 septembre 1972*, Bucaret, Köln, Wien, 1974, 109-116.

SCORPAN 1977 a – C. Scorpan, *Stelès funéraires inédites de Sacidava*, in *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constanţa, 9-15 septembre 1977)*, Bucureşti, 1977, 203-221.

SCORPAN 1977 b – C. Scorpan, *Stele funerare inedite de la Sacidava*, Pontica 10 (1977),

159-178.

SCORPAN 1977 c – C. Scorpan, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava (1974-1976)*, Pontica 10 (1977), 229-251.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană*, secolele I-III e.n., Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

VELKOV 1965 – V. Velkov, *Eine neue Inschrift über Laberius Maximus*, Epigraphica 28 (1965), 90-109.

VELKOV 1994 – V. Velkov, *Le cult de Deus Aeternus en Mésie Inférieure*, in *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, ed. Yann. Le Bohec, 1994, 793 et suiv.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

ZAHARIADE 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

DIS MANIBVS
ANTONIAE F
CANTONIVS VET
PATER PIENTISSIME
COELIA FIRMINA
MATER
VIX AN

Fig. 1 a – b.

D M
DIOZENO
RICOZI
SVB·TESB
VR·SE·VI
VOSBI·ET
TIRVNI·
FILIO·SV
O·ANN·XX
VII·B·M·P·
H S E

Fig. 2 a – b.

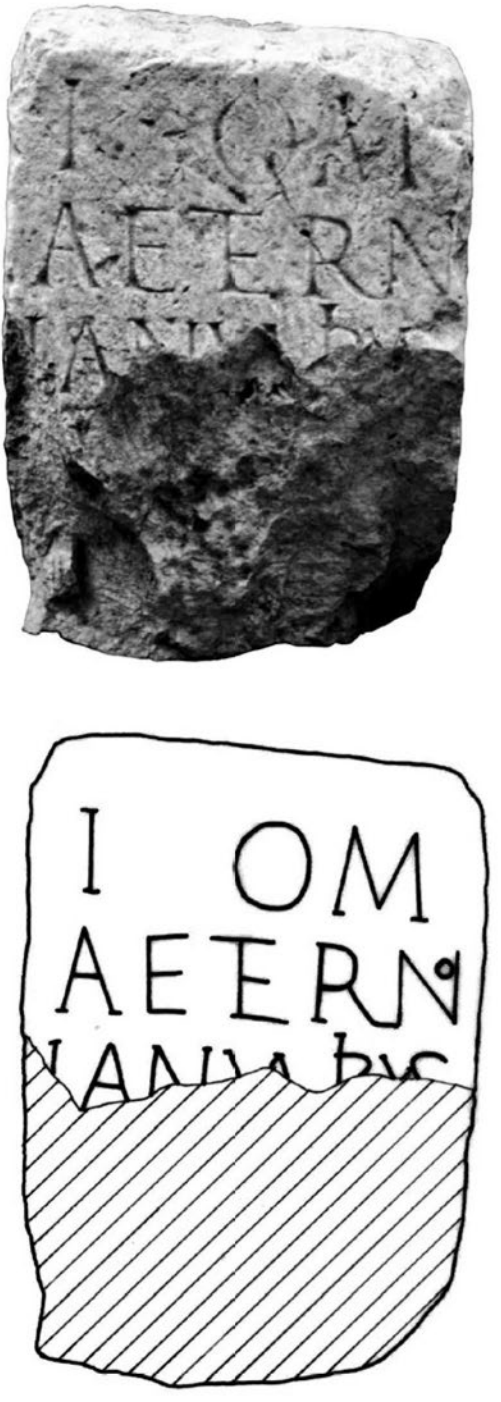

Fig. 3 a – b.

CANALE NAVIGABILE ARTIFICIALE ROMANE DIN PROVINCIILE RENANE ŞI DUNĂRENE

Claudiu MUNTEANU*

Keywords: *Roman, artificial channel, navigation, Rhenan, Danubian.*
Cuvinte cheie: *roman, canal artificial, navigaţie, renan, danubian.*

Abstract: *In the Rhenan and Danubian provinces the Romans built several artificial navigable channels mostly for military purposes. Some of these appear to have been used afterwards for commercial activities. Today, it appears that most of the channels were built in the Rhenan provinces, starting with the first century BC, in order to improve the logistics of the Roman armies during campaigns. Building a navigable channel was also a mean to keep the soldiers occupied.*

Rezumat: *În provinciile renane şi danubiene romanii au construit mai multe canale navigabile artificiale, în principal în scop militar. Unele dintre acestea par să fi fost utilizate ulterior pentru activităţi comerciale. Actualmente, se pare că majoritatea acestor canale au fost construite în provinciile renane începând cu secolul I a. Chr. pentru a îmbunătăţi logistica armatelor romane în perioada campaniilor. De asemenea, construcţia unui canal navigabil era o modalitate de a ţine soldaţii ocupaţi.*

Pe lângă cursurile de apă din imperiu, potrivite navigaţiei, romanii au înfiinţat şi căi de transport artificiale pe apă, adică canale[1] chiar dacă anumite dificultăţi tehnice au împiedicat realizarea unor lucrări de o anvergură şi mai mare. Romanii nu cunoşteau sistemul de ecluze cu sas care ar fi permis folosirea unor zone cu pantă, deci depăşirea unor diferenţe de nivel iar aceasta a limitat încă de la început realizarea unor canale de joncţiune[2]. Dacă ar fi cunoscut ecluzele, ar fi creat probabil o reţea de canale comparabilă celei rutiere[3].

Este posibil ca superstiţiile şi credinţele religioase locale să fi constituit, de asemenea, un obstacol în ceea ce priveşte amenajarea cursurilor de apă pe o scară mult mai mare. Nu puteau fi amenajate cursurile venerate, riscând astfel

* Claudiu Munteanu: Muzeul Naţional Brukenthal, Piaţa Mare nr. 4-5, Sibiu.

[1] HANEL 1995, 107.

[2] DE IZARRA 1993, 50, 66.

[3] VAN BERCHEM 1982, 268.

nemulţumirea populaţiilor indigene. Este cunoscut faptul că multe râuri erau venerate în epoca romană, însă doar despre cursul superior al Tibrului există o relatare care arată că autorităţile nu au putut modifica cursul superior al acestuia deoarece locuitorii de pe maluri au invocat motive religioase şi economice[4].

Pentru epoca romană trebuie înţeles prin ecluze barajele construite pe maluri, având destinaţii diferite. Unele dintre ele erau realizate de pescari, altele erau folosite pentru mori sau navigaţie. Toate acestea erau denumite prin termenul *cataractae*[5]. Anumite baraje erau destinate reţinerii apei în vederea efectuării unei navigaţii temporare şi intermitente în timpul unor perioade din anotimpurile nefavorabile comerţului. Un astfel de sistem exista pe cursul superior al Tibrului, fiind folosit de monoxile şi pentru trunchiurile flotate. În acest caz erau reţinute apele timp de 9 zile în bazine înainte de a fi eliberate, şi numai în cazul în care ploaia nu adăuga o cantitate suplimentară de apă[6].

Canalele din provinciile renane şi dunărene despre care există date sunt:

Fossa Drusiana (12 – 9 a. Chr.)

În epoca lui Augustus, cu ocazia campaniilor din Germania, Drusus a efectuat lucrări pe cursul inferior al Rinului, în scopul conectării acestuia cu Marea Nordului. Această lucrare, ale cărei urme nu sunt astăzi foarte clare, a avut o importanţă strategică timp de aproape un secol, fiind utilizată şi perfecţionată de alţi generali romani. Germanicus a folosit-o pentru a-şi trece flota de 1000 de nave spre Marea Nordului şi spre confluenţa cu râul Ems şi Weser. Lucrarea a fost terminată de Paulinus Pompeius în anul 58 p. Chr., mai ales ca măsură pentru a-i ţine ocupaţi pe soldaţi. Construcţia a fost distrusă în timpul revoltei batavilor din anul 70 p. Chr., fiindu-i confirmată eficacitatea împotriva inamicului[7].

De fapt, *Fossa Drusiana* era un sistem de canale şi zăgazuri, conform datelor lui Tacitus şi Suetonius, construite probabil cu ocazia campaniilor sale împotriva chaucilor. Ca unic indiciu pentru localizare există menţiunea malului drept al Rinului (*trans Rhenum*). Ipotezele referitoare la o locaţie se referă la o legătură a Rinului cu Marea Nordului prin Ijssel: albia de râu înnisipată dintre Millingen/Lobith şi Wijk bij Duurstede, un traseu la nord de Utrecht, de la Vechten pe Rin la Zuidersee sau Ijssel dintre Westervoort şi Doesburg[8].

Mai exact, cel mai important punct al lucrării lui Drusus consta în alimentarea egală a celor două braţe principale ale deltei Rinului, care, în mod normal, aveau un debit inegal. Braţul stâng, actualul Waal, primea marea majoritate a apelor fluviului, în timp ce braţul drept, vechiul Rin, orientat spre nord datorită cursului Ijssel, nu primea decât o mică parte, nefiind deci navigabil în toate anotimpurile, mai ales pentru nave de mare tonaj. Drusus a intervenit prin restabilirea egalităţii în alimentaţia celor două braţe. La mijloc a construit un dig (*moles*), la extremitatea Insulei Batavilor, situată la bifurcaţia celor două braţe. Urmele construcţiei au fost identificată şi localizate în Olanda, la Herwen, lângă

[4] DE IZARRA 1993, 50.
[5] DE IZARRA 1993, 67.
[6] DE IZARRA 1993, 67.
[7] DE IZARRA 1993, 52; HANEL 1995, 107.
[8] HANEL 1995, 107; DE IZARRA 1993, 52; REDDÉ 1986, 393; MOORE 1950, 102.

Arnhem, într-o albie părăsită a fluviului. Lungimea a fost estimată la 200 de metri iar lăţimea la 70 de metri. O inscripţie descoperită în apropiere îl menţionează pe un anume Manlius, soldat aflat *ad molem*, deci în apropierea digului, indicând faptul că acesta era însărcinat cu paza şi întreţinerea, acest gen de lucrare având nevoie de supraveghere pentru a fi protejată de distrugerea naturală sau umană[9]. Intervenţia efectuată putea avea consecinţe negative asupra malurilor, remediate prin construcţia unor diguri (*aggeres*) pe braţul drept, consolidate de Paulinus Pompeius[10].

Această lucrare se încadra în ambiţiile Romei pentru zona de nord a Germaniei. Devenit navigabil, acest braţ al Rinului crea posibilitatea ocolirii pe la nord a popoarelor germanice prin lacul Ijssel, apoi prin Marea Nordului, avansând mai departe pe Ems sau Weser. Simultan, trupele terestre puteau ataca prin sud după trecerea Rinului pe un pod. În pofida eficacităţii, dispozitivul era vulnerabil deoarece nu se putea trece fără acordul populaţiilor de pe malurile braţului de nord, în special frisonii. Vulnerabilitatea a fost evidenţiată în anul 70, când Civilis a distrus digul, disturbând repartiţia egală a apelor pe cele două braţe[11].

Fossa Corbulonis (47 p.Chr.)

Din textele antice este cunoscut proiectul construcţiei unui canal în *Germania Inferior*, realizat în anul 47 sub guvernoratul lui Cn. Domitius Corbulo. După ce campaniile sale împotriva frisilor şi chaucilor au fost întrerupte din porunca împăratului Claudius, guvernatorul a construit un canal între *Rhenus* şi *Mosa*, cu o lungime de 23 mile (aproximativ 37 kilometri). Proiectul a fost determinat de două scopuri: în primul rând este amintită explicit necesitatea ţinerii soldaţilor ocupaţi după întreruperea campaniilor; în al doilea rând, acest canal trebuia să fie legătura directă între cele două cursuri, pentru a fi evitată navigaţia riscantă pe Marea Nordului. Cursul *fossa Corbulonis* a fost presupus în zona de la sud de Leyda; mai recent, alte informaţii arată că sectoarele acestui canal trebuie localizate la est de Haga până la Leidschendam, unde lega vărsarea Maas şi a vechiului Rin pe o lungime de 30 până la 40 kilometri[12]. Mai exact, canalul începea la *Matilo* (Leiden-Roomburg) şi continua spre sud-vest, trecând prin *Forum Hadriani* (Arentsburg-Voorburg – Fig. 1)[13]. S-a mai presupus că guvernatorul a realizat canalul şi pentru a facilita drumul spre *Britannia*[14].

Proiectul unui canal între Saône şi Mosela (58 p. Chr.)

Probabil că în acelaşi an în care Paulinus Pompeius a efectuat lucrări la canalul lui Drusus, guvernatorul L. Antistius Vetus a iniţiat proiectul unei reţele navigabile între Marea Mediterană şi Marea Nordului, prin construirea unui canal

[9] DE IZARRA 1993, 52.

[10] DE IZARRA 1993, 52.

[11] DE IZARRA 1993, 52 sq.; MOORE 1950, 102.

[12] HANEL 1995, 107sq. Date dendrologice provizorii indică o construcţie în anul 48 ± 2-3 ani.

[13] Tacitus, *Ann.*, XI, 20; Cassius Dio, LX, 30, 6.

[14] MOORE 1950, 102; DE IZARRA 1993, 53.

Mosela – Saône (Fig. 2)[15], acest proiect eşuând, conform tradiţiei antice, din cauza împotrivirii şi a intrigilor legatului din *Gallia Belgica*[16].

Proiectul era atrăgător deoarece nu numai că se evita ruta maritimă periculoasă prin strâmtoarea Gibraltar, dar se făcea şi economie la transport şi transbordări la ieşirea de pe cursul râului Saône şi la intrarea pe cursul Moselei. Această construcţie ar fi permis şi transportul eficient al trupelor şi al proviziilor din Mediterana spre *limes*-ul renan[17].

Rin – Gross-Gerau

Este puţin cunoscut faptul că, la sud-est de *Mogontiacum* şi la vest de Gross-Gerau (pe Esch) există indicii pentru o altă construcţie a unui canal. Este vorba despre un şanţ care leagă albia AltEckar la sud de Gross-Gerau cu zona de sud-vest a Trebur în Schwarzbach (Fig. 3)[18]. Observaţii au fost făcute în anii 1934 – 1937, cu ocazia lucrărilor de desecare efectuate de Serviciul de Lucrări al Reich-ului. Astăzi mai există doar rapoarte scrise ale lui G. Behrens, respectiv Wettlaufer, participanţi la lucrări:

1. Jurnalul lui Wettlaufer. Noi descoperiri antice în zona Gerau:

„Nr. 226.1.1.1934. Cu ocazia curăţării şanţului de pământ dintre Wallerstädten şi graniţa de marcare Wallerstädten - Trebur s-au făcut numeroase descoperiri romane demne de remarcat. Ele se află atât de adânc sub talpa de până acum a şanţului de pământ, încât se poate presupune cu fermitate că partea respectivă a şanţului a fost făcută de romani şi în mod posibil a fost folosită ca şi cale de apă de la castrul de pe Esch. Partea cu talpa pârâului cu descoperirile romane se află cu până la 4,30 metri mai adânc decât terenul alăturat. În epoca preistorică şanţul nu exista, deoarece el taie, după cum am anunţat mai devreme (Nr. 216, 1.2.33), lângă Wallerstädten, o locuire din epoca pietrei recente. Au fost găsite următoarele obiecte:

1. O cărămidă cu ştampila legiunii XXII (Legio XXII, P. PR.).

2. Un inel de bronz (?) de 3,6 cm diametru, în secţiune transversală triunghiulară.

3. O urnă din lut negru lucrată la roata olarului[19].

4. Nenumărate fragmente de terra sigillata cu ornamente în felul obişnuit. Multe cioburi mai poartă ştampila atelierelor de olărit. Lizibile sunt următoarele ştampile de manufacturi: SEKUNDANUS, FAVENTINUS, MARTIAL FE(CIT), MICCIO, fabrică/manufactură în Rheinzabern în secolul II.

5. Resturi de urne din lut maroniu (urne cu torţi şi resturi ale unei amfore).

6. O vază cu două torţi din terra sigillata, înaltă de 13,4 cm.

7. Un cuţit de cioplit din fier, asemănător celor pe care le mai folosesc astăzi strungarii în lemn medieval"[20].

2. Jurnalul lui Wettlaufer. Descoperiri de antichităţi în zona Gerau:

„Nr. 253, iulie, (19)37. Între Berkach şi Wallerstädten, şanţul de pământ se

---

[15] Tacitus, *Ann.*, XIII, 53: *... per mare, dein Rhodano et Arare subvectae, per eam fossam, mox fluvio Mosella in Rhenum, exim Oceanum decurrerent ... .*

[16] DE IZARRA 1993, 53; HANEL 1995, 107 sq.

[17] DE IZARRA 1993, 53.

[18] HANEL 1995, 107sq.

[19] HANEL 1995, 108.

[20] HANEL 1995, 109.

adânceşte, astfel încât talpa sa se află cu 2,50 – 4 metri mai adânc. Numeroase obiecte romane se află în noroiul pârâului, precum fragmente de terra sigillata, împodobite cu medalioane, unul cu ştampila de olar proeminentă C.O.V., o alta cu ştampila FLAVINUS pe piciorul vasului.

În albia pârâului se află piloni înfipţi pe o suprafaţă de mai multe sute de metri, care dedesubt sunt ascuţiţi la vârf în formă de daltă. Stâlpii sunt poziţionaţi în grupuri de câte trei, totuşi ordonarea este în general atât de neregulată, încât nu se poate indica un scop exact al amplasării acestora. În locuri izolate apar ceva mai frecvent şi eu cred că o ordonare într-un unghi drept de 2 x 3 metri este de constatat pentru ... (întrerupere a textului)"[21].

3. Raport al lui G. Behrens, pagina 4:

„30.07.1937: nr. 254. Cu ocazia adâncirii şanţului dintre Berkach şi Wallerstädten, talpa pârâului se află acum cu 2,50 – 4 metri mai adânc decât câmpul Pertinkel cu care se învecinează. Numeroase obiecte romane se află în noroiul pârâului. Fragmente de terra sigillata, împodobite cu medalioane, una cu ştampila de olar proeminentă C.O.V. în peretele lateral al vasului, o alta cu ştampila FLAVINUS pe piciorul vasului[22].

În albia pârâului se află stâlpi înfipţi pe o suprafaţă de mai multe sute de metri, care dedesubt sunt ascuţiţi la vârf în formă de daltă. Stâlpii sunt strâns îngrămădiţi în grupuri de câte trei, totuşi ordonarea este în general atât de neregulată, încât nu se poate indica o cheie exactă asupra scopului stâlpilor. La locurile izolate, ele apar ceva mai frecvent şi se crede că se poate constata o ordonare într-un unghi drept de 2 x 3 metri. În aceste locuri de apariţie mai frecventă se află bucăţi de piatră de var în apă, după spusele muncitorilor ordonate în chip de pavaj. Se află aici cranii şi oase de cal, multe ţigle romane, ca şi plăci pentru acoperiş cu găuri pentru cuie. În afară de aceasta se află un obiect din trei bucăţi de fier pentru agăţarea unei căldări, un pumnal din fier, un pumnal din lemn cu un şir de găuri pentru cuie[23].

Această construcţie conectează o meandră a vechii albii a Neckar-ului direct cu Schwarzbach-ul inferior şi, prin acesta, cu Rinul. A fost săpat adânc în teren şi a fost proiectat de romani ca şi canal navigabil, ca şi pentru drenarea albiei Neckar-ului atunci când era umplută cu apă prin pâraiele din Odenwald. Ca urmare a cantităţilor mari de apă aduse trebuie să fi beneficiat de un curent foarte puternic, deoarece mulţi stâlpi înfipţi sunt înclinaţi oblic în aval. Este posibil să fi servit inclusiv castrul de pe Esch ca şi linie de apărare, astfel aceasta poate fi explicaţia pentru pilonii înfipţi în apă.

De asemenea, parţial în albia râului Neckar au fost descoperiţi numeroşi piloni. Un făgaş în acest loc prin albia Neckar-ului ar putea oferi cu siguranţă lămuriri interesante şi ar putea lămuri poate şi ordonarea care nu pare prea limpede a stâlpilor în făgaş" [24].

Astăzi, în mod regretabil, această construcţie nu mai poate fi identificată exact. Oricum datele oferă puncte aproximative de reper pentru o posibilă localizare. Prin urmare, locul poate fi la est de Wallerstädten şi la vest de Gross-Gerau, pe Esch, în coridorul Perfinkelfeld[25]. Un al doilea loc poate fi la vest de Wallerstädten şi de zona de demarcare Wallerstädten - Trebur. În ambele zone,

[21] HANEL 1995, 110.
[22] HANEL 1995, 110.
[23] HANEL 1995, 110.
[24] HANEL 1995, 110.
[25] HANEL 1995, 110.

construcţia a modificat puternic peisajul, observaţii susţinute de adâncimile menţionate. Totuşi, astăzi nu se mai poate dovedi în ce loc exact au fost întreprinse măsurătorile şi ce adâncime trebuie să fi avut acest canal[26].

Dintre numeroasele descoperiri survenite în urma acţiunii de săpare din anii '30, cea mai mare parte nu pare să fi supravieţuit celui de-al doilea război mondial. Totuşi, unele date permit cel puţin o datare aproximativă. Importante în acest context sunt ştampilele de pe fragmentele de sigillata de Rheinzabern şi Lezoux (?). Ştampilele enumerate şi toate celelalte date acoperă un interval de timp din prima treime a secolului II până în secolul III p. Chr. Celelalte piese descoperite nu oferă niciun fel de informaţie pentru o datare mai precisă[27].

Răspunsul la întrebarea dacă porţiunea de şanţ dintre *Auf Esch* şi Trebur se află la baza unui canal roman este îngreunată de faptul că sectorul corespunzător a avut parte de o reparaţie în anul 1582, printr-o măsură a landgrafului Georg I (1547-1596). În mod regretabil nu a parvenit nicio informaţie mai detaliată despre această lucrare, având ca şi scop desecarea meandrelor Neckar-ului superior. Ulterior nu se mai poate clarifica dacă prezenţa pilonilor poate fi atribuită lucrărilor de canalizare romane sau moderne. Pilonii menţionaţi în jurnalul lui Wettlaufer, existenţi pe o porţiune mai lungă, aparţin cu o anumită probabilitate consolidărilor de taluz. Ar putea, în schimb, să nu fie vorba despre grupuri de stâlpi de la o construcţie de pod necunoscută, după cum a fost dovedit adesea în albia Neckar-ului superior. Valorile menţionate de 2 x 3 metri corespund lăţimii şi distanţei suporţilor podurilor de lemn romane din mlaştini. Însă interpretarea ca şi sistem de fortificaţie - post de pază militar aparţine, desigur, domeniului fanteziei[28].

Pe lângă aceste lucrări edilitare au fost deranjate masiv urmele antice şi în urma lucrărilor din anii '30 . Trebuie totuşi recunoscut că traiectul relativ drept urmează, în mare, traseul canalului roman, mai ales că terenul dintre bifurcarea în unghi drept din fosta albie a Neckar-ului superior (Osterbruch) şi zona de la nord de Hof Dammerslache de astăzi nu permite un alt curs. Altfel stau lucrurile totuşi în porţiunea următoare, aproximativ de la vărsarea Dammerslache de astăzi până la vărsarea în Schwarzbach, la sud de Trebur. Aici, canalul ar fi putut urma un traseu şi mai departe spre vest, până la înălţimea barajului Rinului. Dacă se consideră locul vărsării de astăzi a Schwarzbach, lungimea canalului roman ar fi trebuit să fie de aproape 6 kilometri. Lăţimea modernă a şanţului variază, în acest sector, între 6,50 - 8,90 metri iar adâncimea apei atinge numai 0,30 metri[29].

Evaluarea construcţiei altor canale cunoscute poate sugera că au avut un caracter militar, chiar dacă nu se cunoşte exact cu ce ocazie şi în ce scop au fost luate aceste măsuri. Ori sunt motive logistice în mod nemijlocit în legătură cu o acţiune militară, ori soldaţii au fost implicaţi în construcţia canalelor pentru a fi ţinuţi ocupaţi, eventual după o campanie. Toate acestea nu exclud faptul că, după sfârşitul campaniilor, aceste canale au fost folosite de sectorul civil pentru transportul de marfă. Scopul unui astfel de proiect era aprovizionarea, în primul

[26] HANEL 1995, 110.
[27] HANEL 1995, 111.
[28] HANEL 1995, 112.
[29] HANEL 1995, 112.

rând, a aşezării de la Gross-Gerau, iar distanţa până la porturile de la Mainz (Brand/Kappelhof şi Dimesser Ort) era de aproximativ 20 kilometri. În acest sens va trebui cercetat de ce nu a fost utilizat cursul Schwarzbach, respectiv vechea albie a Neckar pentru această legătură cu Mainz. Este posibil ca unul dintre aceste sectoare să fi fost colmatat, împiedicând navigaţia fluvială[30].

Exemplele *fossa Drusiana* şi Porţile de Fier arată că realizarea unei asemenea construcţii putea avea loc în decursul unei campanii, în acest caz cucerirea şi deschiderea mlaştinilor hessice de către Cn. Pinarius Clemens. Ar fi posibil ca acest canal să fi fost construit şi după încheierea campaniei. Perioada dintre începutul anilor '70 ai secolului I şi până la Traian ar fi cea mai probabilă pentru construirea acestei căi acvatice. O amenajare mai târzie, când Gross-Gerau şi-a pierdut importanţa din cauza retragerii trupelor în epoca lui Hadrian, nu este de exclus; nu există însă niciun eveniment în acea perioadă care să fi motivat construcţia unui canal în zonă[31].

Aventicum

La aproximativ 40 de metri distanţă de cheul de la *Aventicum* a fost amenajat un canal navigabil, consolidat în partea de nord, pe o porţiune de 30-35 de metri, cu buşteni din lemn. Spre sud, pe o lungime de aproximativ 800 de metri, canalul se lărgea şi nu a mai fost consolidat. Urmele acestuia se pierd la 300 de metri de poarta de nord-est a oraşului *Aventicum*, unde ar fi trebuit să existe un cheu portuar (Fig. 4-5)[32]. Cercetări ulterioare au confirmat şi completat informaţiile referitoare la canalul navigabil, destinat transportului mărfurilor până în portul interior. În partea inferioară a acestuia, pe malul estic, exista un drum pietruit iar la capătul acestuia, la vărsarea în lac, se crede că a existat o pasarelă din lemn. Analiza dendrocronologică a arătat că acesta a fost construit în preajma anului 123 p.Chr. (sau 135) iar lucrări de întreţinere sau refacere au avut loc în anii 146, 157 şi 168, canalul fiind apoi abandonat spre sfârşitul secolului II p.Chr.[33]. Nu este cunoscut dacă acest canal a înlocuit portul principal pentru aprovizionarea cu mărfuri a oraşului deoarece materialul recuperat în zona amenajărilor portuare ar indica contrariul[34]. În cursul cercetărilor a fost descoperită şi o coloană din calcar *in situ*, amplasată pe marginea canalului[35]. Aceasta conţine o dedicaţie lui Silvanus, divinitate a pădurilor, protector al celor care prelucrau lemnul, dar şi lui Neptun[36]. Descoperirea unei cantităţi de scândură nefolosită în canal constituie, împreună cu inscripţia, dovada existenţei unui şantier situat în apropiere[37].

Reţeaua de canale din Bosnia

S-a apreciat că zona necesita canale navigabile pentru asigurarea

[30] HANEL 1995, 113.
[31] HANEL 1995, 114.
[32] CASTELLA 1987, 6 sq.
[33] CASTELLA 1987, 7.
[34] CASTELLA 1987, 7.
[35] BÉAT 1990, 335.
[36] AÉ 1991, 1257.
[37] BÉAT 1990, 335.

comunicaţiei cu minele din estul Bosniei. De reţinut faptul că, în secolul III, soldaţii trimişi la excavarea dificilă a unui canal navigabil în zonă au provocat moartea împăratului Probus[38]. Canale identificate a fi de proveniență romană sunt:

1. Galovica la Bezanija, conectat la cursul Savei în amonte de *statio Ad Confluentes*.

2. Jarčina, al cărui curs trece pe lângă *Bassiana* şi apoi spre sud, conectând Sava la Progar.

3. Veliki Begej, al cărui curs trece pe lângă localitatea Vojka şi se conectează cu canalele Galovica şi Jarčina.

4. „Budovar", care curge de pe panta de est a masivului *Almus mons* (Fruška Gora) şi se conectează cu Dunărea la Stari Banovci, la mică distanţă în amonte de fortificaţia de la *Burgenae*.

Cu excepţia ultimului canal, aceste căi navigabile formau o reţea, chiar dacă este probabil să fi fost folosite de câte o ambarcaţiune cu pescaj redus. Câteva posturi mici de observaţie au fost consemnate de-a lungul canalelor[39].

Porţile de Fier

Denumirea de „Porţile de Fier" este corect aplicată numai secţiunii Dunării de lângă Sip. După convenţia din anul 1948, a fost extinsă ca să includă o porţiune cu curenţi şi vârtejuri de 117 kilometri, între Vinica şi Kladovo pe malul iugoslav sau Moldova Veche şi Turnu Severin pe malul românesc (kilometri 931 – 1048 pe Dunăre)[40].

În epoca lui Traian a fost început, în zona Porţilor de Fier, un canal care a permis depăşirea obstacolelor care împiedicau navigaţia pe Dunăre. Exisenţa acestui canal este atestată de o inscripţie (Fig. 6) descoperită în apropiere de Karataš (*Diana*) în anul 1969 (inscripţia datează din anul 101 p. Chr., înainte de 10 decembrie, la un an după terminarea drumului despre care oferă informaţii Tabula Traiana[41]). Textul acesteia indică faptul că împăratul, după ce a modificat cursul fluviului (*derivato flumine*) din cauza pericolelor reprezentate de cataracte, a făcut navigaţia sigură pe Dunăre (*tutam Danuvi navigationem fecit*)[42]. Acest canal ar fi fost construit atât pentru aducerea trupelor din alte zone pe Dunăre, cât şi a proviziilor, după cum sunt reprezentate şi navele din scenele II şi III de pe Columnă[43].

Traseul canalului roman menţionat de inscripţie trecea, foarte probabil, în apropierea locului în care a fost descoperită aceasta. Principalul obstacol al navigaţiei era constituit, de fapt, de sectorul Tekija (*Transdierna*) şi Karataš (*Diana*), în locul cunoscut sub denumirea de „Porţile de Fier" (Fig. 7). Deşi lată, albia fluviului este presarată de stânci, care, în unele locuri ies chiar la suprafaţă. Este vorba, deci, despre un adevărat baraj natural: în perioadele în care apele erau

[38] SHA, *Prob.*, 21, 2.
[39] WILKES 1998, 643.
[40] ŠAŠEL 1973, 84, n. 22.
[41] PETROVIĆ 1968, 84; PETROVIĆ 1970, 31 sq.
[42] AE 1973, 475; PETROVIĆ 1991, 295 sq.; PETROVIĆ 1968, 84; PETROVIĆ 1970, 33.
[43] PETROVIĆ 1968, 86 sq.; PETROVIĆ 1970, 36 sq.

mici, navigaţia era imposibilă, iar trecerea prin această zonă rămânea periculoasă chiar şi atunci când nivelul apei era crescut [44]. Cataractele erau, de fapt, obstacole, porţiuni cu ape rapide, bulboane şi vârtejuri aflate în număr mare în acest sector[45].

Rândul 4 al inscripţiei arată că navigaţia se efectua totuşi, în pofida riscului considerabil. Termenul de *cataractae* nu se potriveşte cu exactitate curenţior Dunării, dar sensul original al termenului s-a generalizat datorită utilizării constante[46].

Construirea canalului de navigaţie de la Sip a înlăturat şi ultima barieră în navigaţia dunăreană iar această fluidizare a traficului fluvial militar şi comercial avea să ofere, după epoca împăratului Traian, o perspectivă economică înfloritoare în urma schimbului de mărfuri şi a mişcărilor de unităţi militare de-a lungul marelui fluviu[47]. Nimic nu sugerează că drumul pentru edec sau canalul de ocolire au rămas în uz după epoca lui Traian, fiind abandonate, ca şi podul, dovadă costisitoare a extravaganţei imperiale[48]. O altă ipoteză se referă la fortificaţia situată la intrare, datată în secolele III – VI p. Chr. Deoarece fortificaţia a fost construită în legătură cu canalul, se crede că această construcţie ocolitoare ar fi funcţionat până în secolul VI p. Chr.[49].

La începutul anilor 80 ai secolului XIX, Comisia Ţărilor Riverane, în care Austria avea rolul determinant, constuieşte în zonă un nou canal de navigaţie[50]. Atunci a fost remarcată prezenţa unor valuri de pământ de către Felix Kanitz, primul care a emis ipoteza că ar fi vorba, cel mai probabil, de urmele unui canal roman. Acesta a mai stabilit faptul că traseul acestui canal se afla la o distanţă de aproximativ 150 de metri de malul stâncos al fluviului şi că cele două valuri artificiale aveau 14 metri înălţime pentru o distanţă de 10 şi, respectiv, 75 de metri. Conform măsurătorilor acestuia, lungimea totală a canalului era de 3220 metri[51].

Verbul *derivato* din inscripţia menţionată confirma săparea unui nou canal; cercetările efectuate au dus la concluzia că partea păstrată a sudului canalului antic începea la vest de gura pârâului Kašanja, de lângă o fortificaţie romană (*burgus*) aflată în acest punct şi continuă în linie dreaptă, aproximativ paralel canalului modern de la Sip. După o porţiune în care ductul valului este întrerupt de mai multe ori, partea sa estică este din nou vizibilă pe o porţiune de aproximativ 200 de metri lângă gura râului Kosovica. Capătul construcţiei, din aval, se afla probabil lângă gura de vărsare a râului Kosovica şi a fost distrusă de construcţia satului Sip[52]. Albiile intersectate ale râurilor erau prevăzute cu diguri pentru a împiedica trecerea aluviunilor în canal[53]. La ieşirea din canal se afla un

[44] PETROVIĆ 2009, 160; PETROVIĆ 1968, 84; PETROVIĆ 1970, 33.

[45] PETROVIĆ 2009, 159 sq.; PETROVIĆ 1995, 130 sq; PETROVIĆ 1968, 84; PETROVIĆ 1970, 33.

[46] ŠAŠEL 1973, 81.

[47] BOŠKOVIĆ 1978, 430 sq.; TIMOC 2005, 57.

[48] WILKES 1998, 156 sq., 642.

[49] PETROVIĆ 1968, 86; PETROVIĆ 1970, 36.

[50] TIMOC 1996, 243.

[51] PETROVIĆ 2009, 160; PETROVIĆ 1968, 84; PETROVIĆ 1970, 33 sq.; TIMOC 1996, 241.

[52] PETROVIĆ 1968, 85.

[53] În anul 1964 au fost cercetate două valuri masive antice situate în albia râului

alt fort[54]. Denumirea fortificaţiei situate în apropiere, *Caput Bovis*, sugerează practicarea halajului cu boi în acest loc[55] deoarece navele cu rame nu puteau învinge curentul puternic din canionul, îngust de numai 75 de metri. De aceea, navele trebuiau trase la edec, poate de animale sau de sclavi. O dovadă a practicării acestei activităţi este păstrarea, pe anumite porţiuni, a urmelor pe piatră lăsate de parâmele folosite pentru halaj[56].

Totuşi, toate informaţiile existente, împreună cu sumarele cercetări arheologice efectuate de specialiştii sârbi, nu oferă prea multe date despre canal. Partea cea mai deficitară o constituie datele tehnice ale canalului, menţionate de Fr. Kanitz. Acesta a măsurat lungimea canalului de la punctul din care apa Dunării atinge malul (Fig. 8), măsurătoare riscantă, deoarece configuraţia malurilor Dunării a suferit transformări datorită colmatării începând din antichitate şi până în epoca modernă. Un alt semn de întrebare ridică datele pe care le oferă istoricul austriac despre ruinele digurilor: lăţimea la bază de 10 metri şi înălţimea de 14 metri[57].

Din această cauză, C. Timoc a considerat necesară reluarea cercetărilor şi a încercat să găsească şi alte informaţii în legătură cu acest canal roman. Au fost identificat în tomul II al operei lui L.F. Marsigli „*Description du Danube*", capitolul „*Description de la grande Cataracte du Danube*", paragraful rezervat figurii XXVII care reprezintă ruinele de la „Colovitz", două hărţi (dintre care una mai detaliată) cu urmele canalului navigabil de la Porţile de Fier (Fig. 9)[58]. Dar, în urma efectuării unei comparaţii între informaţiile furnizate de Marsigli şi cele furnizate de Kanitz s-a observat că ele nu coincid nici măcar aproximativ[59].

Situaţia s-a clarificat odată cu descoperirea „*Actenstucke zur Regulierung der Stromschnellen der Donau zwischen Moldova und Turnu-Severin*" care conţine şi două hărţi de interes demersului nostru. Prima hartă reprezintă Porţile de Fier în anul 1834 şi a fost întocmită de Pal Vasarhelyi. Pe aceasta apar doar stilizat ruinele digurilor romane, notate de el cu litera „i". A doua hartă, realizată în anul 1879 de Comisia Ţărilor Riverane (Donau-Vereine) pentru regularizarea cursului şi a vitezei curentului apei, este mai complexă în ceea ce priveşte topografia malului drept şi oferă detalii privind starea digurilor. După efectuarea măsurătorilor la scara dată au fost obţinute următoarele rezultate[60]: începutul ruinelor construcţiei se situează la aproximativ 350 metri de digul dinspre uscat şi la aproximativ 500 metri de digul dinspre Dunăre, în aval de stânca „Salaria" (Fig. 10-12). Digul dinspre uscat, puternic erodat de apa pârâului Kasajna, are o

Kosovica. Acestea aveau peste 30 de metri lungime, 2,66 metri lăţime şi înălţimea păstrată de 2 metri. Se presupune că au fost construite pentru a regulariza curentul râului Kosovica, mai ales în sezonul ploios, care ar fi afectat navigaţia şi ar fi umplut canalul cu aluviuni. Kanitz a observat construcţii similare în albiile râurilor Kašanja şi Trstinica, care au dispărut ulterior (PETROVIĆ 1968, 85; PETROVIĆ 1970, 34 sq.).

[54] ŠAŠEL 1973, 81.

[55] ŠAŠEL 1973, 84.

[56] BOŠKOVIĆ 1978, 431.

[57] TIMOC 1996, 247.

[58] TIMOC 1996, 244sq.

[59] TIMOC 1996, 247.

[60] TIMOC 1996, 247.

lungime de aproximativ 220 metri, după care cunoaşte o mică întrerupere pe o lungime de aproximativ 50 metri, continuând apoi pe o distanţă de aproximativ 100 metri şi se lipeşte de versantul din imediata apropiere. Lăţimea maximă a acestui dig măsoară aproximativ 30 metri la bază. Digul dinspre Dunăre, al cărui capăt a fost distrus de către apele Kasajnei, cunoaşte o lungime de aproximativ 500 metri. Celălalt capăt are o formă ascuţită, semn că Dunărea a erodat puternic digul în această parte. Lăţimea maximă a culmii este de aproximativ 45 metri iar distanţa dintre cele două diguri este de aproximativ 60 metri. În epoca modernă digurile canalului nu s-au mai păstrat decât pe porţiuni mici la extremităţi, Dunărea erodând puternic malul drept. Astfel, pe o distanţă de aproximativ 1650 metri este posibilă doar intuirea traseului canalului[61].

Există însă date mai multe despre capătul din aval al acestui canal. Situaţia se complică însă prin apariţia mai multor diguri cu diferite orientări. Două dintre diguri sunt paralele şi identice ca lăţime, (lăţimea maximă la bază este de aproximativ 30 metri, iar lăţimea maximă la vârf - de aproximativ 10 metri) fiind orientate la 45 de grade faţă de celelalte diguri spre Dunăre. Dar lungimea lor este diferită. Primul dig, cu capetele puternic erodate de apa Dunării, are o lungime de aproximativ 200 metri. Al doilea dig măsoară aproximativ 240 metri lungime, iar capătul dinspre uscat se uneşte cu acela al unui alt dig, de altă natură. Terminaţia dinspre Dunăre a digului este şi ea afectată de apele fluviului. Distanţa dintre aceste două diguri este de aproximativ 10 metri. Celelalte două diguri, şi ele paralele, prezintă următoarele dimensiuni: digul dinspre Dunăre are o lungime de aproximativ 340 metri, traseul lui fiind întrerupt pe o distanţă de aproximativ 100 metri, apoi continuă cu încă aproximativ 40 metri. Lăţimea maximă la bază era de aproximativ 70 metri iar lăţimea maximă la vârf de aproximativ 15 metri. Digul dinspre uscat are o lungime de aproximativ 320 metri, traseul lui fiind întrerupt pe o distanţă de aproximativ 180 metri de cursul pârâului Kosovica, digul continuând apoi încă aproximativ 50 metri. Lăţimea maximă la bază a fost evaluată la aproximativ 40 metri, iar lăţimea la vârf la aproximativ 10 metri. Distanţa dintre aceste diguri este de aproximativ 50 metri. În concluzie, lungimea canalului era de aproximativ 2720 metri, acesta fiind măsurat pe linia digului dinspre Dunăre şi de aproximativ 2900 metri, măsurată pe lungimea digului dinspre uscat[62].

Prin coroborarea tuturor aceste date (Marsigli, Kanitz, Vasarhelyi şi Donau-Vereine) se obţine următoarea imagine despre canalul roman de navigaţie: canalul construit pe malul drept al fluviului nu depăşea aproximativ 3000 metri în lungime, iar traseul lui descria un arc de cerc foarte larg. Intrarea în canal era situată la aproximativ 400 metri în aval de stânca „Salaria". Digurile erau diferite ca dimensiuni şi funcţionalitate. Digul dinspre Dunăre (de aproximativ 2720 metri lungime) avea probabil un dublu rol, de a regulariza cursul apei din canal şi de a-l proteja de curentul fluviului. Pentru cursurile pârâurilor Kasajna şi Kosovica problema s-a putut rezolva mai uşor prin canalizarea apei prin construcţia unor ziduri groase de piatră spre capetele canalului[63].

[61] TIMOC 1996, 247.
[62] TIMOC 1996, 247 sq.
[63] TIMOC 1996, 248.

Canalul avea o lăţime relativ constantă, de aproximativ 54 – 60 metri. Lăţimea lui ne face să credem că navigaţia prin el se putea efectua foarte comod (lăţimea unei nave fluviale care utiliza rame nu era mai mare de 20 metri). La metrul 2200 de la intrarea în canal, pe partea spre Dunăre, începea un canal auxiliar, lat de aproximativ 13 metri, ce se întindea pe o distanţă de aproximativ 240 metri într-un unghi sub 45 de grade faţă de canalul principal. Digurile sale au dimensiuni apropiate, lăţimea la bază de aproximativ 30 metri iar lăţimea la vârf de aproximativ 10 metri, lungimea fiind de aproximativ 200 - 240 metri. Funcţia acestui canal nu poate fi precizată exact. Se presupune că avea rolul de a menţine un debit mediu în canalul principal, ca şi o viteză medie a curentului, atunci când, datorită ploilor şi dezgheţului, nivelul Dunării creştea. Existenţa unei viteze reduse a curentului în canal era necesară mai ales ambarcaţiunilor care navigau în amonte[64].

În ceea ce priveşte materialul folosit de romani la construcţia digurilor, Marsigli – singurul care dă detalii – enumeră: piatră, cărămidă şi pământ. Se poate presupune că erau ridicate în totalitate din pământ, iar suprafaţa expusă contactului cu apa era întărită cu piatră şi cu cărămidă[65].

Urmele canalului mai erau puţin vizibile la data efectuării cercetărilor de către arheologii sârbi. Digurile erau aproape distruse, mai ales acela apropiat cursului apei. Pietriş şi alte materiale din zona construcţiei antice au fost folosite la construcţia canalului modern[66]. Construcţia hidrocentralei Porţile de Fier I la 1 kilometru în naval de Cataracte a dus la inundarea acestei zone datorită formării bazinului de acumulare şi la pierderea definitivă a ultimelor urme ale acestui canal şi a anexelor construcţiei[67].

În timpul construcţiei canalelor moderne de la Djerdap, cu excepţia Sip, nicio altă urmă a organizării navigaţiei antice nu a mai fost observată. Din acest motiv, poate fi dedus că zona de la Sip era cea mai dificilă, fiind obstacol unic al navigaţiei, situaţie care i-a determinat pe antici, la fel ca şi pe constructorii din epoca modernă să adopte o soluţie similară, anume ocolirea obstacolului prin săparea unui canal în albie[68].

Există posibilitatea ca Traian să fi construit mai multe canale în zonă. Procopius menţionează un canal aflat lângă ruinele podului lui Traian[69]. Deoarece acest canal ar fi fost folosit pentru a ocoli ruinele podului, a avut probabil dimensiuni reduse[70]. Un alt canal a existat lângă Karataş dacă inscripţia menţionată este interpretată diferit. Există posibilitatea ca un canal situat lângă Djevrin să fi fost construit în aceeaşi perioadă[71].

---

[64] Nu este exclusă nici ipoteza unei alte faze, mai timpurii sau mai târzii, a acestui canal.

[65] TIMOC 1996, 249.

[66] PETROVIĆ 1968, 84 sq.; PETROVIĆ 1970, 34.

[67] TIMOC 1996, 250.

[68] PETROVIĆ 1968, 85; PETROVIĆ 1970, 35.

[69] Procopius, *Aed.*, IV, 6.

[70] PETROVIĆ 1968, 87 sq.; PETROVIĆ 1970, 38.

[71] ŠAŠEL 1973, 81.

Reţeaua Curisca - Dimum - Quintodimum

Un rol important în zona *Curisca - Dimum - Quintodimum* îl aveau aşa-numitele „deschideri, guri". De fapt era vorba despre canale menite să facă legătură între marile mlaştini sau râuri. Construcţia lor poate fi atribuită doar antichităţii datorită datelor referitoare la evoluţia istorică a terenului[72].

Canalele situate în jurul *Dimum* şi *Securisca* aproape că nu mai pot fi identificate astăzi. Au fost secate prin metode moderne şi au fost incluse în suprafaţele de cultură, dar în prima jumătate a secolului XX încă se mai aflau într-o stare relativ bună. Actualmente, un singur canal mai poate fi observat, acela situat la est de *Dimum*. De provenienţă antică este, se pare, şi canalul situat la sud de Svistov, care şi astăzi mai este utilizat pentru staţionarea mai îndelungată a navelor dunărene[73].

Posibile amenajări în Moesia Inferior (Dobrogea)

Canalul Porţilor de Fier nu este condus de Traian peste câmpii sau ţarini, aşa cum afirmă Plinius cel Tânăr în scrisoarea adresată lui Caninius[74]. O cale navigabilă de la *Axiopolis* până în apropierea Tomisului a fost presupusă şi datorită interpretării informaţiei lui *Claudius Aelianus*, referitoare la cursul râului *Axios* (Carasu)[75]. Această construcţie putea fi canalul *Danubius - Pontus Euxinus* probabil proiectat sau parţial realizat de Traian[76].

Prima informaţie din epoca modernă asupra canalului de pe valea Carasu este datorată misiunii von Vinke, care studiază în anul 1837 posibilitatea realizării unui canal navigabil Dunăre - Marea Neagră şi face ridicări topografice şi observaţii precise. Atunci se semnalează la Bogaschioi[77] (Cernavodă), transversal prin canalul de legătură dintre Dunăre şi lacurile din interiorul văii, un stăvilar antic (?). În primăvara anului 1843, un naturalist german recunoaşte la Cernavodă „alinierea dreaptă şi sigură dată de mâna omului" a unui canal. Îl atribuie lui Traian şi consideră că, în trecut, construcţia se lărgea la dimensiunile unui canal navigabil[78].

În anul 1850, Ion Ionescu de la Brad arată că firul de apă care lega ochiurile lacului Carasu era încă navigabil pe jumătatea distanţei dintre Dunăre şi mare, de la Bogazchioi la Carasu (Medgidia). Între Dunăre şi primul lac, pe aproximativ 5 kilometri lungime, „canalul Bogaz", cum îl consemnează, avea la ape mici 20 metri lăţime şi 4 metri adâncime, apa din Dunăre trecând în Valea Carasu la ape mari şi scurgându-se în fluviu la ape mici[79].

În iulie 1854, când apa era mică, căpitanul Spratt, din marina engleză,

---

[72] MITOVA-DŽONOVA 1986, 506.

[73] MITOVA-DŽONOVA 1986, 506.

[74] Plinius Secundus, *Ep.*, VIII, 4: *Optime facis quod bellum Dacicum scribere paras, nam quae tam recens, tam copiosa, tam lata, quae denique tam poetica et quamquam in verisissimis rebus tam fabulosa materia? Dices immissa terris nova flumina, novos pontes fluminibus iniectos, incessa castris montium abrupta...etc.*

[75] Claudius Aelianus, *De nat. anim.*, XIV, 25.

[76] BOTZAN 1984, 107 sq.

[77] *bogaz* (turc.) = canal, gură, strâmtoare.

[78] BOTZAN 1984, 107 sq.

[79] BOTZAN 1984, 108.

efectuează o recunoaştere a posibilităţilor de navigaţie pe Valea Carasu cu o ambarcaţiune cu fundul plat. Notează urmele unui baraj din zidărie de piatră în faţa satului Cernavodă, din care o parte fusese antrenată de forţa curentului şi propune, pentru asigurarea navigaţiei la ape mici, refacerea la Cernavodă a unui stăvilar nu mai înalt de 1,5 metri în vederea reţinerii apelor mari. Harta Avril, datată în anul 1855, realizată în cadrul misiunii inginerului Lalanne, care construia, din însărcinarea guvernului turc, o şosea între Rasova şi Constanţa, dă primele indicaţii cartografice precise despre situaţiile lacurilor Văii Carasu. Este indicat aici că lucrările la traseul proiectatei căi ferate engleze au dus, între anii 1857 - 1862, la obturarea canalului[80]. C. Scarlat a sprijinit teoria existenţei unui canal după ce a cercetat fundului lacului Siutghiol în anii 1969 – 1970 şi 1974, unde a remarcat urmele unor aşezări antice lângă Insula Ovidiu (ceramică grecească, obiecte fragmentare din sticlă din epoca romană şi urmele unui zid despre care nu există certitudinea că ar aparţine unor cheiuri portuare sau altor construcţii)[81].

Dimensiunea şi starea de navigabilitate a presupusului canal ar confirma ipoteza realizării unei legături uşoare pe apă de la Dunăre până în apropiere de *Tomis* (Fig. 13). Pentru Traian, acest canal ar fi avut semnificaţia terminării dublei legături pe uscat şi pe apă pe care o realizase, aproape în linie dreaptă, între Adriatica şi Marea Neagră. Iar deschiderea unui canal între Dunăre şi lacuri, sau sistematizarea în acest scop a unui curs natural (râul *Axios*), era o sarcină pentru garnizoanele vecine (*Axiopolis*) şi pentru acelea situate pe traseul său (castrele de la Faclia, Mircea Vodă, Valul lui Traian), în analogie cu alte realizări romane de gen[82].

Dacă Traian nu va fi fost autorul acestor lucrări, rămâne posibilitatea deschiderii canalului în perioada romano-bizantină sau bizantină, dar nu mai târziu de secolul al XI-lea, când decăderea portului *Tomis* nu mai justifică interesul pentru o astfel de lucrare, până în secolul XIX[83].

BIBLIOGRAFIE

BÉAT 1990 - Arnold Béat, *Switzerland*, IJNA, 19.4 (1990).

BOSKOVIC 1978 - Djurdje Boškovič, *Aperçu sommaire sur les recherches archéologiques du limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, MEFRA, 90, 1 (1978).

BOTZAN 1984 - Marcu Botzan, *Apele în viaţa poporului roman*, Bucureşti, 1984.

CASTELLA 1987 - Daniel Castella, *La nécropole du Port d'Avenches*, Avenches, 1987.

HANEL 1995 - Norbert Hanel, *Ein römischer Kanal zwischen dem Rhein und Gross-Gerau*, AKorrBl, 25, 1 (1995).

DE IZARRA 1993 - François de Izarra, *Le fleuve et les hommes en Gaule*

[80] BOTZAN 1984, 108 sq.
[81] SCARLAT 1976, 108.
[82] BOTZAN 1984, 110.
[83] BOTZAN 1984, 110 sq.

romaine, Paris, 1993.

REDDÉ 1986 - Michel Reddé, *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire Romain*, Roma, 1986.

MITOVA-DŽONOVA 1986 - Dimitrina Mitova-Džonova, *Stationen und Stützpunkte der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes*, in Limes 13 Aalen, 1986.

MOORE 1950 - Frank Gardner Moore, *Three canal projects, roman and byzantine*, AJA 54.2 (1950).

PETROVIĆ 1968 - Petar S. Petrović, *The new Tabula Traiana in Djerjap*, AJug, 9 (1968).

PETROVIĆ 1970 - Petar S. Petrović, *Нова Трајанова у Ђердану*, *Starinar*, N.S., 21 (1970).

PETROVIĆ 1991 - Petar S. Petrović, *Ein Donauhafen von Trajan bei dem Kastell Aquae (Moesia Superior)*, in Limes 15 Exeter, 1991.

PETROVIĆ 1995 - Petar S. Petrović, *New data on Trajan's buildings at Djerdap (Iron Gate)*, in *Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens/Spaţiu cultural al Dunării mijlocii şi inferioare: Tradiţii şi perspective ale convieţuirii*, Reşiţa, 1995.

PETROVIC 2009 - Vladimir P. Petrović, *Les documents ecrits relatifs aux voies de communication en Mésie Supérieure*, ClChr, 4/2 (2009).

ŠAŠEL 1973 - Jaroslav Šašel, *Trajan's Canal at the Iron Gate*, JRS 63 (1973).

TIMOC 1996 - Călin Timoc, *Câteva imagini inedite ale canalului roman de navigaţie de la Porţile de Fier*, StIstB, 17-18 (1996).

TIMOC 2005 - Călin Timoc, *Despre navigaţia fluvială pe Mureş în epoca romană*, *Studii de Istorie*, I (2005).

VAN BERCHEM 1982 - Denis van Berchem, *Les routes et l'histoire. Études sur les Helvètes et leurs voisins dans l'Empire Romain*, Genève, 1982.

WILKES 1998 - J. J. Wilkes, *Recent work along the middle and lower Danube*, JRS 11 (1998).

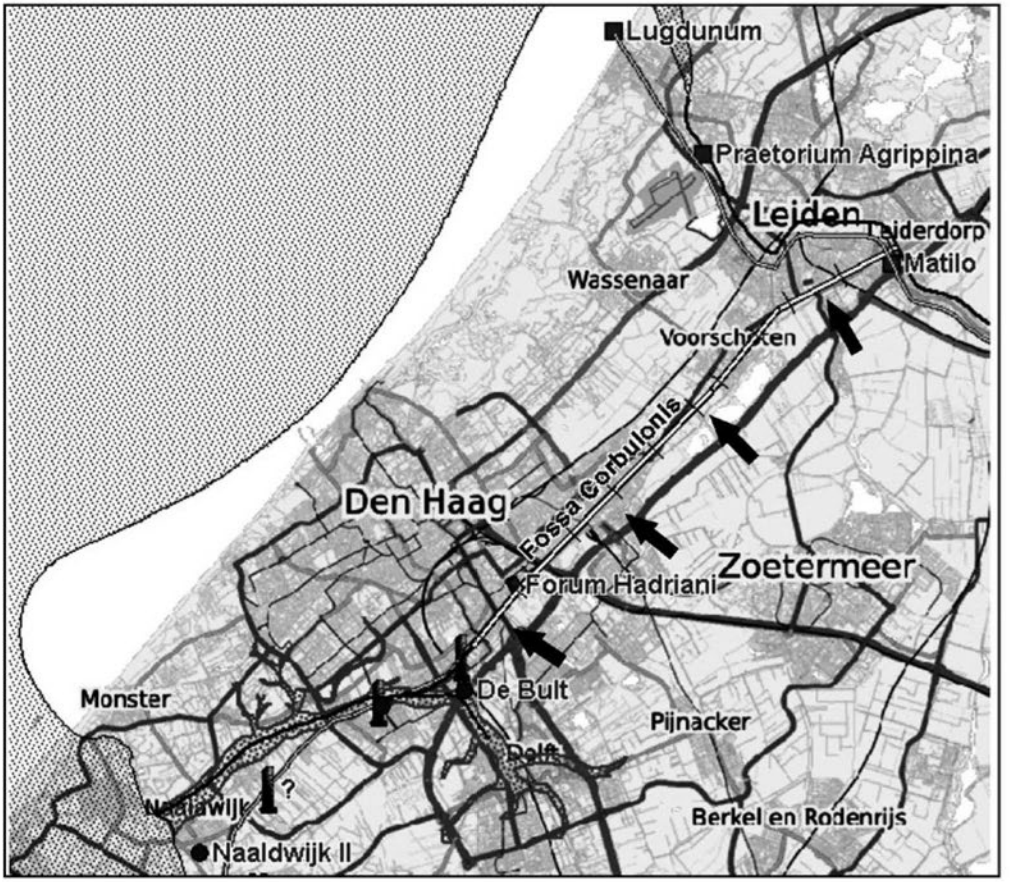

Lugdunum
Praetorium Agrippina
Leiden
Matilo
Wassenaar
Voorschoten
Fossa Corbulonis
Den Haag
Forum Hadriani
Zoetermeer
De Bult
Monster
Pijnacker
Delft
Naaldwijk II
Berkel en Rodenrijs

Fig. 1

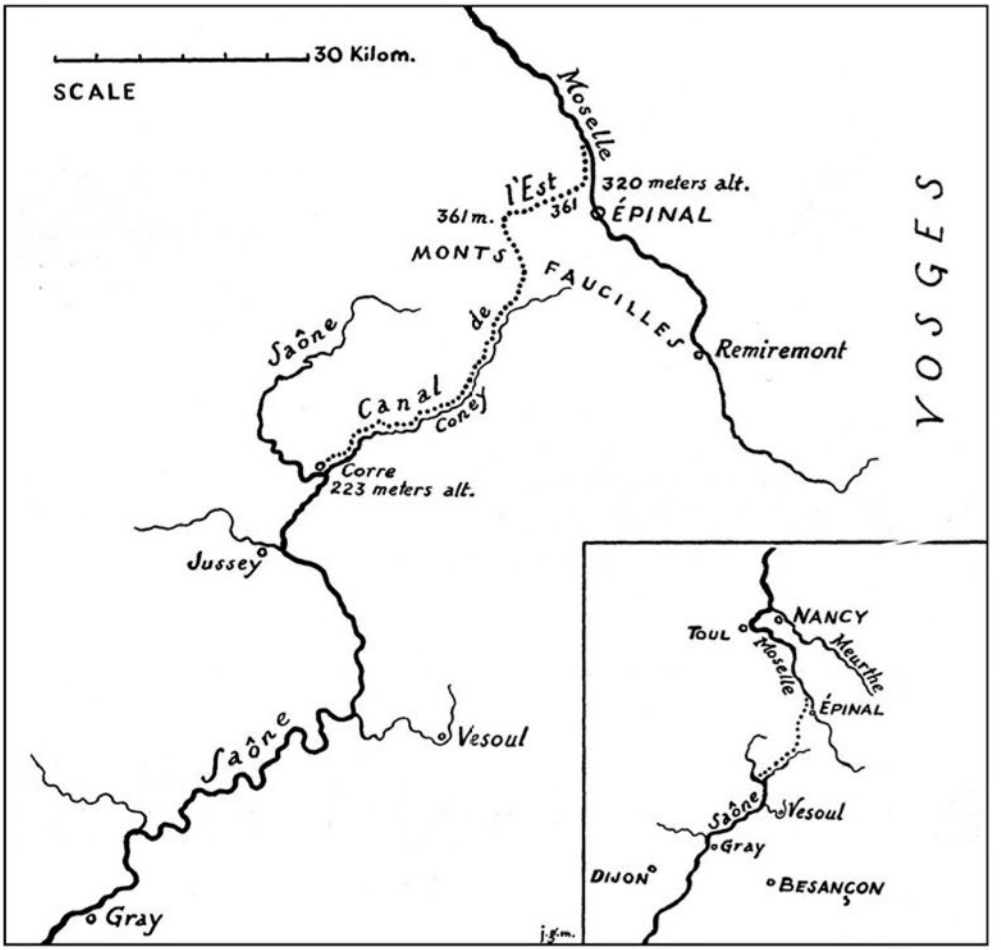

30 Kilom.
SCALE
Moselle
l'Est
320 meters alt.
361 m.
361
ÉPINAL
MONTS
FAUCILLES
de
Remiremont
VOSGES
Saône
Canal
Corre
223 meters alt.
Jussey
Vesoul
Saône
Gray
NANCY
TOUL
Meurthe
Moselle
ÉPINAL
Saône
Vesoul
Gray
DIJON
BESANÇON
j.g.m.

Fig. 2

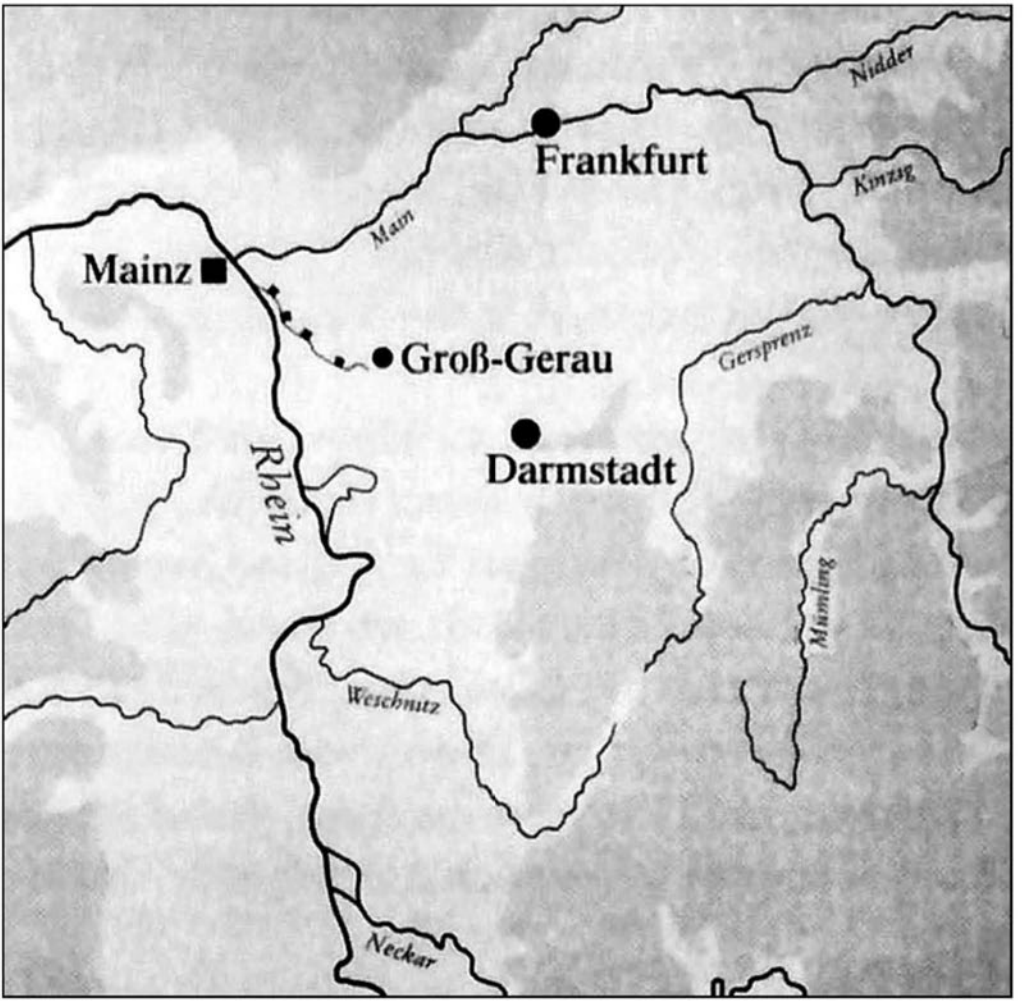

Nidder
Frankfurt
Kinzig
Main
Mainz
Groß-Gerau
Gersprenz
Rhein
Darmstadt
Mümling
Weschnitz
Neckar

Fig. 3

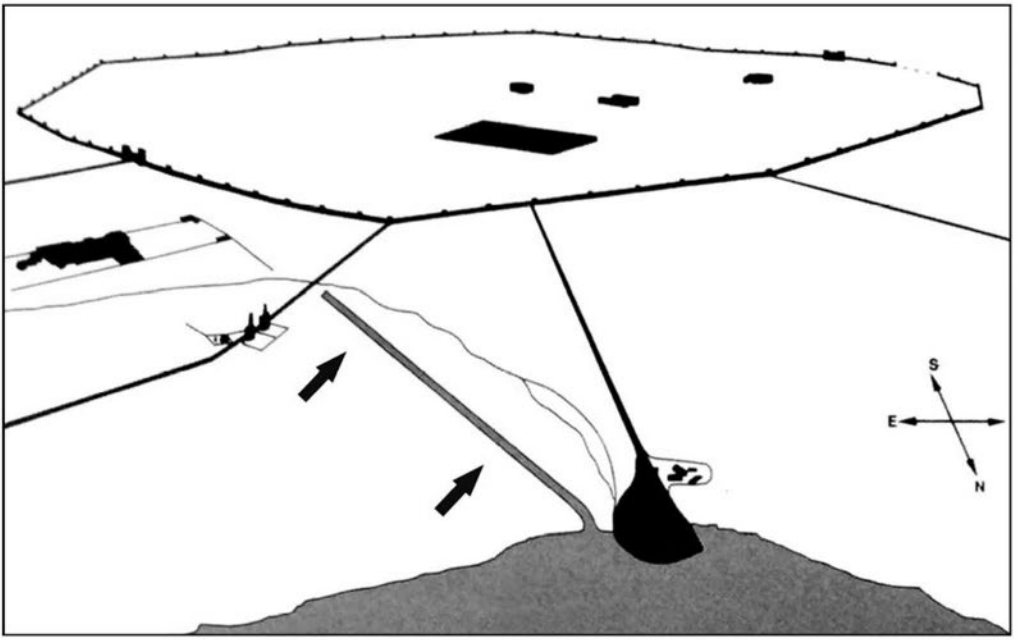

Fig. 4

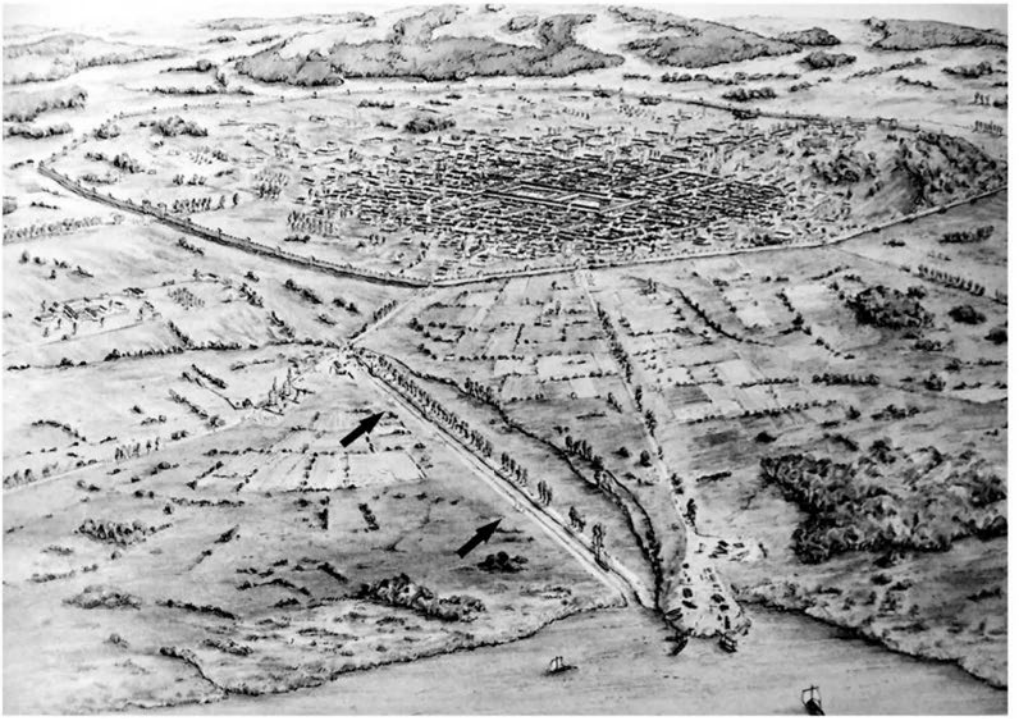

Fig. 5

IMP CAESAR DIVI NERVAE F
NERVA TRAIANVS AVG GERM
PONT MAX TRIB POT VI P P COS III
OB PERICVLVM CATARACTARVM
DERIVATO FLVMINE TVTAM DA
NVVI NAVIGATIONEM FECIT

Fig. 6

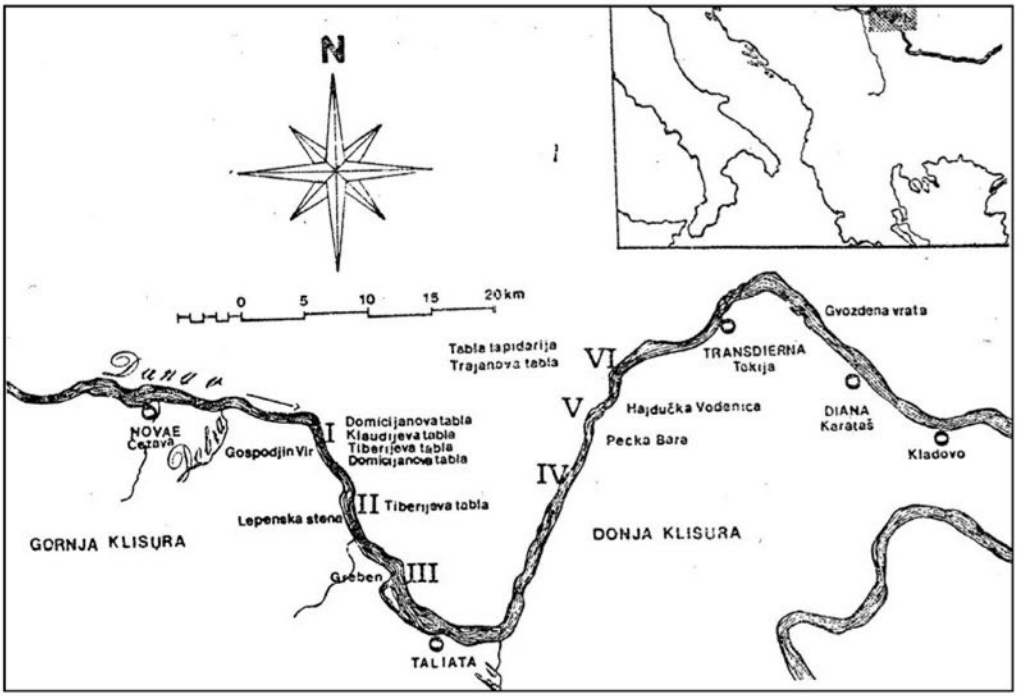

N
0 5 10 15 20km
Dunav
NOVAE
Čezava
Donau
Gospodjin Vir
I
Domicijanova tabla
Klaudijeva tabla
Tiberijeva tabla
Domicijanova tabla
II Tiberijeva tabla
Lepenska stena
GORNJA KLISURA
Greben
III
TALIATA
Tabla tapidarija
Trajanova tabla
VI
V
IV
TRANSDIERNA
Tokrija
Gvozdena vrata
Hajdučka Vodenica
Pecka Bara
DIANA
Karataš
Kladovo
DONJA KLISURA

Fig. 7

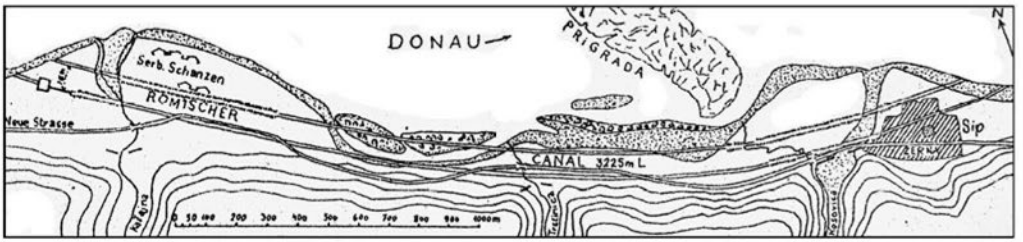

DONAU
PRIGRADA
Serb. Schanzen
RÖMISCHER
Neue Strasse
CANAL 3225m L.
Sip
N

Fig. 8

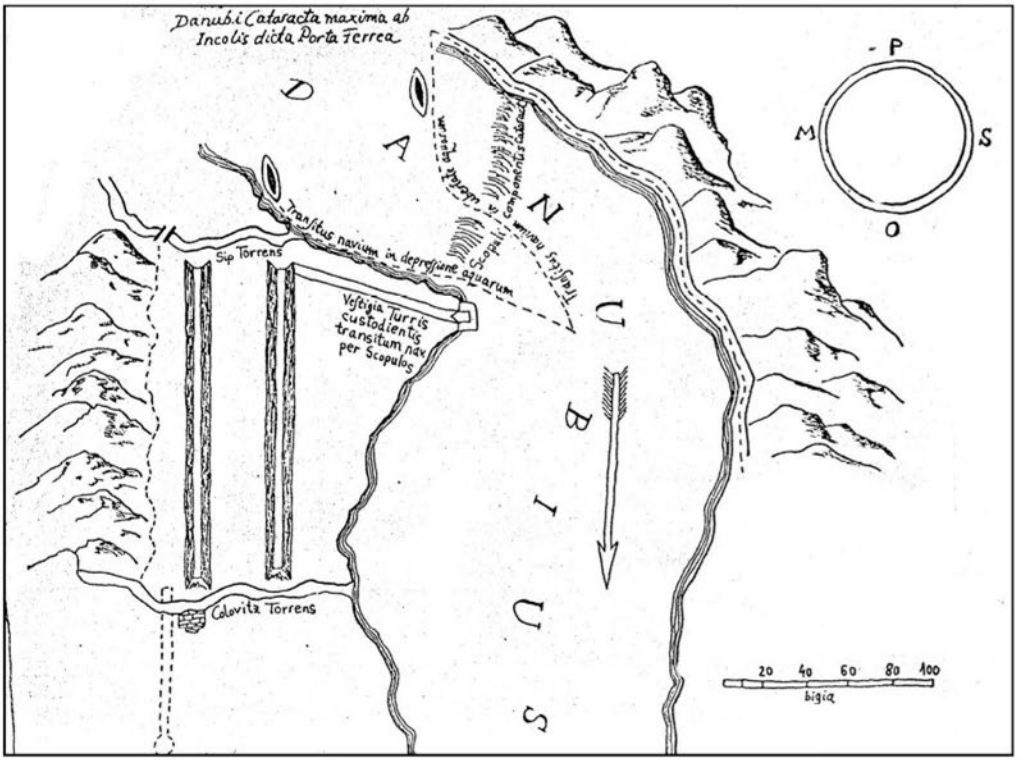

Danub.i Cataracta maxima ab
Incolis dicta Porta Ferrea
D
A
N
U
B
I
U
S
Transitus navium in deprojune aquarum
Sip Torrens
Vestigia Turris custodientis transitum nav per Scopulos
Calovita Torrens
P
M
S
O
20 40 60 80 100
bigia

Fig. 9

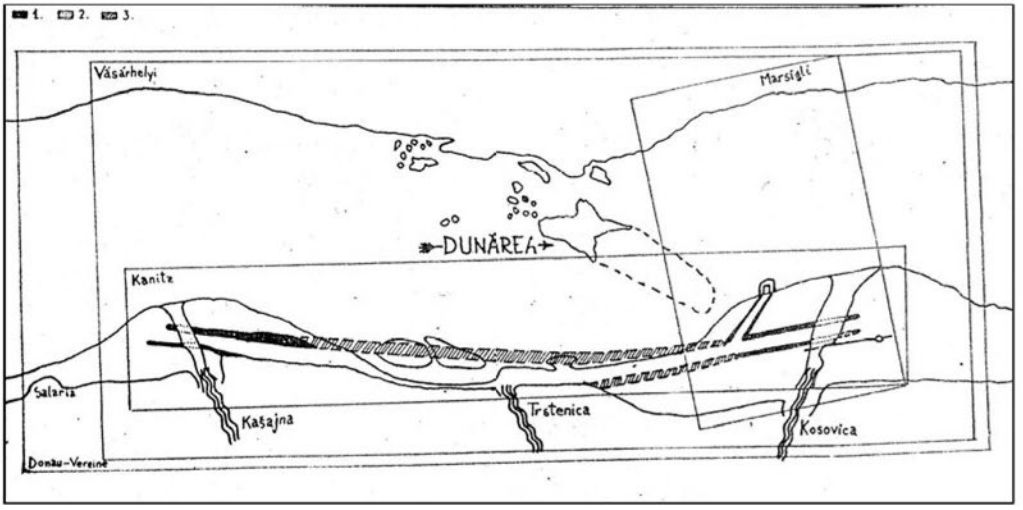

1. 2. 3.
Vásárhelyi
Marsigli
DUNĂREA
Kanitz
Salaria
Kašajna
Trstenica
Kosovica
Donau-Verein

Fig. 10

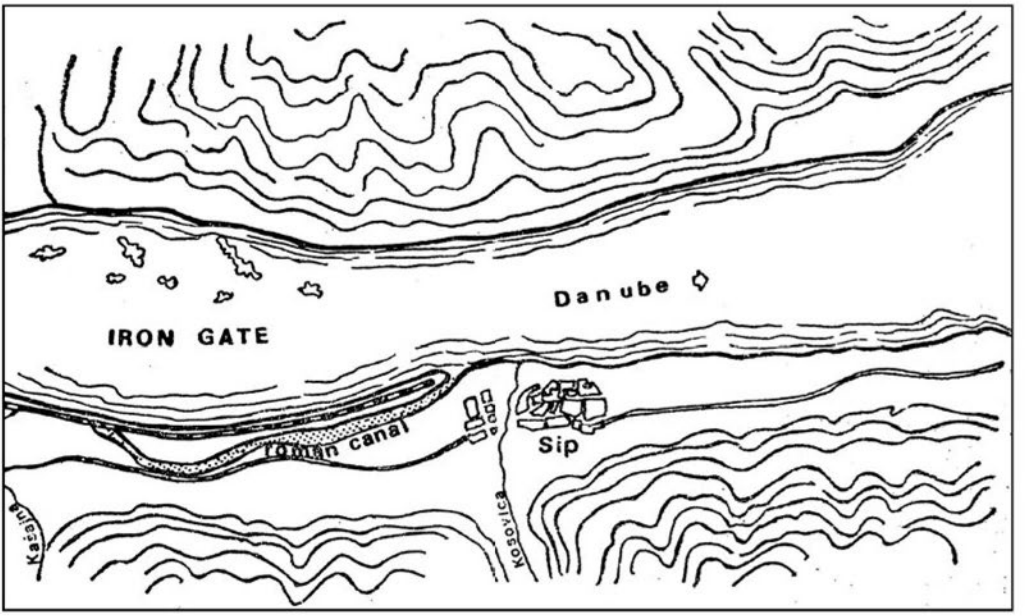

Fig. 11

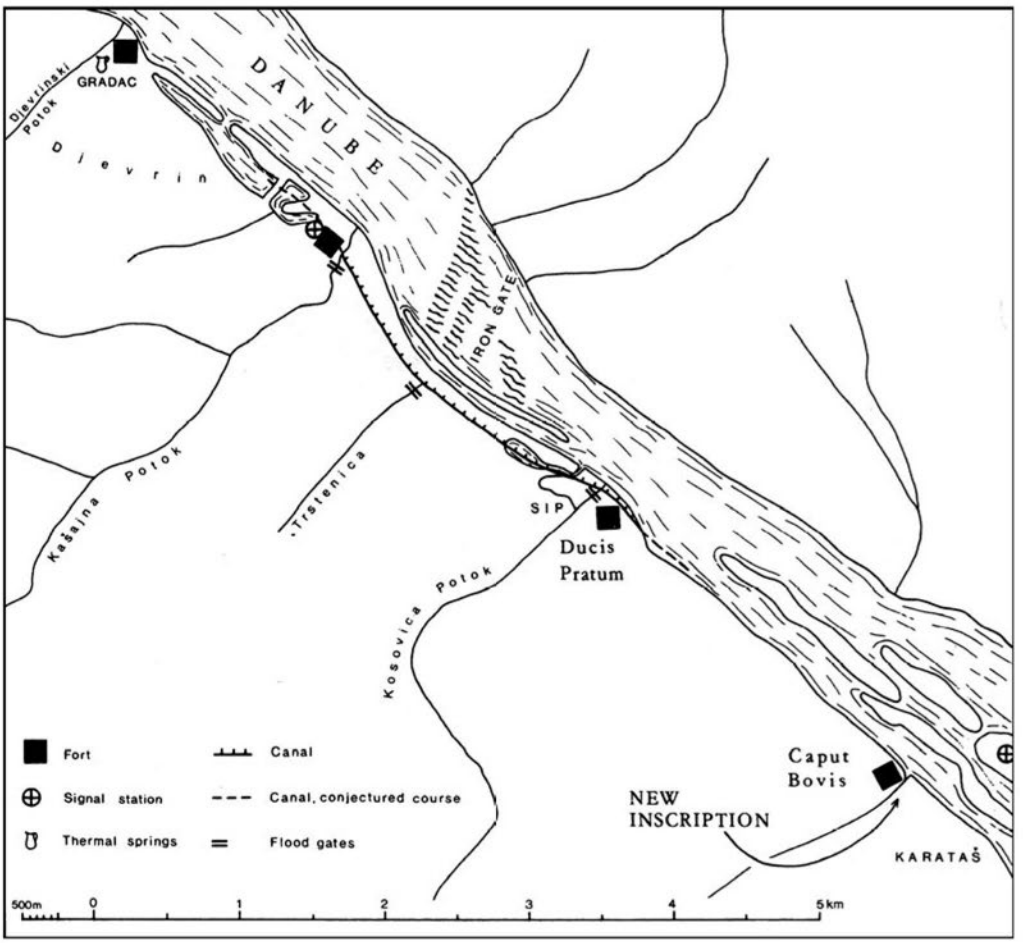

GRADAC
Dievrinski Potok
Dievrin
DANUBE
IRON GATE
Kašaina Potok
Trstenica
SIP
Ducis Pratum
Kosovica Potok
Caput Bovis
NEW INSCRIPTION
KARATAŠ
Fort
Signal station
Thermal springs
Canal
Canal, conjectured course
Flood gates
500m
0
1
2
3
4
5km

Fig. 12

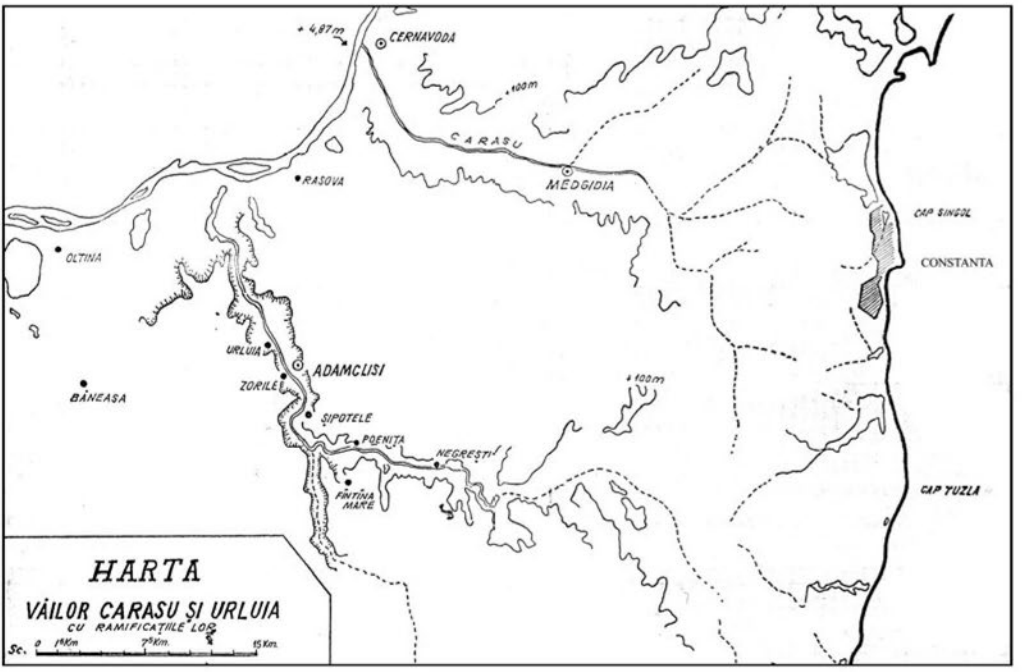

+ 4,87 m
CERNAVODA
+ 100 m
CARASU
MEDGIDIA
RASOVA
CAP SINGOL
CONSTANTA
OLTINA
URLUIA
ADAMCLISI
ZORILE
BANEASA
+ 100 m
SIPOTELE
POENITA
NEGRESTI
FANTANA MARE
CAP TUZLA
HARTA
VAILOR CARASU SI URLUIA
CU RAMIFICATIILE LOR
Sc. 0 1Km 7,5Km. 15Km.

Fig. 13

CARSIUM - HÂRŞOVA
- note de toponimie -

Constantin NICOLAE*

Keywords: *Carsium, Hârşova, toponymy, phonetic evolution, etymology.*
Cuvinte cheie: *Carsium, Hârşova, toponimie, evoluţie fonetică, etimologie.*

Abstract: *Carsium is the ancient name of Hârşova. It is to be found in sources from the 2nd to the 10th century as Καρσούμ, Κάρσος, Καρσώ in Greek texts and Carso, Carsio, Carsion, Carsium in Latin ones. On cartography documents from the 16th to the 18th century the locality appears with the name Carsium, Karsova, Kersova, Chirshowa. From the 16th century on we encounter the variant Hirşova in Ottoman documents. The etymology of the ancient name, but also of the modern one has aroused the scientists' interest. Tomaschek and Detschew believe that the place name Carsium/Carso is of Thracian origin (it may mean "furrow", "field" or "rock", "stone"); Beşevliev and Bogrea asssigne it a Celtic origin („stone"). The modern variant has concerned C. Moisil and N. Iorga, according to whom the actual name derives from Hîrsu (Romanian adaptation for Chrysos, about which we have information from the Byzantine chronist Nicetas Choniates). Popular etymologies are also mentioned, coming from Ottoman and Romanian traditions. Bulgarian scientists link the actual name to other South-Danubian place names, derived from Hors, a very ancient local divinity. Romanian linguists consider that the actual toponym Hârşova has its origins in the old variant Carsium, which has normally changed phonetically in time during language evolution (c > h, a > i > î , r = r, s > ş). The new variant Cîrs-/Cîrş-/Hîrş- was completed with the Slav suffix-ova. In the 16th century the toponym Hirşova/Hîrşova was already definte.*

Rezumat: *Carsium este numele antic al localităţii Hârşova. Îl găsim în izvoarele dintre secolele II-X sub forma Καρσούμ, Κάρσος, Καρσώ în textile greceşti, şi Carso, Carsio, Carsion, Carsium în izvoarele latine. Pe documentele cartografice din secolele XVI-XVIII localitatea apare cu numele Carsium, Karsova, Kersova, Chirshowa. Din veacul al XVI-lea în documentele otomane întâlnim forma Hirşova. Etimologia numelui antic dar şi cel modern a suscitat interesul cercetătorilor. Tomaschek şi Detschew cred că toponimul Carsium/Carso este de origine tracă (poate însemna "brazdă", "ogor" sau "rocă", "piatră"); Beşevliev şi Bogrea îi atribuie origine celtică ("piatră"). Forma modernă i-a preocupat pe C. Moisil şi N. Iorga, după care numele actual derivă de la*

* Constantin Nicolae: Muzeul „ Carsium", str. Revoluţiei nr. 27, Hârşova 905400.

Hîrsu (adaptarea românească pentru Chrysos despre care avem informaţii de la cronicarul bizantin Nicetas Choniates). Sunt notate şi etimologiile populare aflate în tradiţia otomană şi în cea românească. Cercetătorii bulgari leagă numele actual de alte toponime sud-dunărene derivate din Hors, străveche divinitate locală. Lingviştii români consideră că toponimul actual Hârşova are la bază forma veche Carsium, care a suferit, în timp, modificări fonetice normale în procesul de evoluţie al limbii (c>h, a>i>î, r =r, s>ş). La noua formă Cîrs-/Cîrş-/Hîrş- s-a adăugat sufixul slav -ova. În secolul al XVI-lea, toponimul Hirşova/Hîrşova era deja constituit.

Cetatea de la Hârşova este una din cele mai puţin cunoscute fortificaţii de pe linia Dunării, deşi, paradoxal, a suscitat un mare interes încă de la debutul arheologiei în Dobrogea[1]. Rămânem la convingerea, exprimată nu cu mult timp în urmă, că abordarea unui proiect amplu de cercetare a sitului la începutul secolului al XX-lea, a fost împiedicată de suprapunerea aşezării moderne peste cetatea antică şi medievală. Faptul că în ultimii ani am reuşit să corectăm confuzia dintre incintele romane şi cele feudale[2] şi suntem pe punctul de a stabili marile etape de evoluţie ale fortificaţiei ne duce, din ce în ce mai mult, cu gândul la o altă problemă deosebită: originea şi evoluţia numelui din vechime până astăzi. O chestiune pe cât de importantă, pe atât de delicată, cu multe semne de întrebare, în primul rând datorită izvoarelor lacunare şi greu de acoperit pentru o perioadă de circa două milenii, dar şi bogatei tradiţii, atât româneşti cât mai ales celei turceşti, deosebit de puternice, încă şi astăzi.

Convinşi că vom face totuşi puţină lumină abordăm cu instrumentele care ne stau la dispoziţie şi cu toată priceperea această problemă.

Numele vechi al cetăţii de aici apare, fără întrerupere, în izvoarele antichităţii, cel mai devreme din secolul II p. Chr. Astfel, îl întâlnim sub forma *Καρσούμ*[3] (*Carsum*) la mijlocul secolului al II-lea, *Carsio*[4] în secolul al III-lea, *Carso*[5] la sfârşitul secolului al III-lea - începutul secolului al IV-lea, precum şi în primul sfert al secolului al V-lea, *Κάρσος*[6] (*Carsos, Carsus*) la mijlocul secolului al V-lea, tot *Κάρσος* (*Carsos)* în prima parte a secolului al VI-lea[7], *Καρσώ*[8] (*Carso*) la mijlocul secolului al VI-lea, *Carsion*[9] în secolul al VII-lea, *Κάρσος*[10] (*Carsos*) în secolul al X-lea. Numai în secolul al VIII-lea, într-un document care este încă mult discutat din punct de vedere al autencitităţii, toponimul ne este transmis schimbat radical în *Κούπρου*[11] (*Coupros*), forma coruptă a originalului. Epigrafic toponimul apare, din nefericire, lacunar, pe o singură inscripţie, descoperită la *Durostorum,* datată

[1] TOCILESCU 1884, 27-31; PÂRVAN 1913, 479-431; BRĂTULESCU 1940, 3-24.
[2] NICOLAE 2010, 226-228.
[3] Ptolemeu din Alexandria, *Îndreptar*, III, 5, 25-30 (FHDR, I, 552).
[4] *Tabula Peutingeriana*, VIII, 3 (FHDR, I, 738).
[5] *Itinerarium Antonini*, 224, 4 (FHDR, I, 746); *Notitia Dignitatum*, XXXIX, 22 (FHDR, II, 208).
[6] Priscus Panaites, *Istoria goţilor,* 122, 15 (FHDR II, 248).
[7] Hierocles, *ΣΥΝΕΚΔΗΜΟΣ*, 637, 20 (FHDR II, 350).
[8] Procopius, *Despre zidiri*, IV, 11, 20, 25 (FHDR, II, 474).
[9] Geograful din Ravenna, *Cosmographia*, IV, 7, 15 (FHDR, II, 580).
[10] Constantin Porfirogenetul, *De thematibus*, 47, 1, 58-60(FHDR, II, 670).
[11] *Notitiae Episcopatuum*, trimitere în DID II, 459, n. 12, 273-274, n. 12.

în anul 272[12]: ... *quod i]mp(erator) Aur(elianus) vicit [reginam Ze]nobiam inviso[sque tyranos et Carpos inter Ca]rsium et Sucid[avam delevit] Duros[torum] Aurel(ianum).* Rămâne de văzut, mai departe, dacă reîntregirea propusă de Domaszewski pentru localitatea în discuție este cea corectă, așa cum credem și noi. Andrei Aricescu a propus, însă, o nouă lectură schimbând *[Ca]rsium* cu *[Que]rsium*[13], localitate ce apare la Procopius sub numele Κούηστρις (*Equestris*, cel mai probabil)[14]. Opinia sa nu este împărtășită însă de cei care s-au ocupat mai îndeaproape de *Carsium*[15].

Prin urmare, pentru perioada romană și romano-bizantină, forma sub care este cunoscută așezarea de aici este *Καρσούμ, Κάρσος, Καρσώ* în textele grecești, și *Carso, Carsio, Carsion, Carsium* în documentele latine. Între acestea, după cum se poate bine vedea, nu sunt deosebiri de natură să sugereze eventuale confuzii de locuri în perioade diferite sau la autori diferiți. În privința scrierilor, formele utilizate sunt de înțeles dacă avem în vedere că autorii antici au preluat toponimele din alte surse, textele originale au fost copiate și recopiate, acestea din urmă fiind utilizate de editorii de astăzi[16].

Este dificil de precizat care ar putea fi varianta corectă în cazul de față: *Carsum, Carso, Carsos, Carsio, Carsion* sau *Carsium.* Dacă judecăm după cât de frecvent este folosită o formă sau alta, atunci situația ar arăta astfel: *Carso* – în patru izvoare, *Carsos-* în două; celelalte sunt întâlnite în câte un singur izvor istoric. Lămurirea definitivă a acestui aspect, care nu este de neglijat, necesită însă un studiu filologic aparte[17] numai în condițiile în care va spori substanțial fondul epigrafic. Cum acesta este destul de limitat, în lipsa unor dovezi ceva mai concludente asupra toponimului, discuțiile pot avea acum un pronunțat caracter ipotetic și mult speculativ. De aceea și pentru că istoriografia de până acum a impus forma latină *Carsium* o folosim și noi pe aceasta.

Mai importantă decât forma sub care s-a păstrat ni se pare etimologia toponimului. Problema a preocupat savanții secolelor trecute într-un context științific mai general. O privire asupra opiniilor diferite ale cercetătorilor străini, dar și ale celor români, se impune. Astfel, după Tomaschek[18] atât *Καρσι-δαυα*, cât

---

[12] AEM 1891, nr. 37; ISM V, 119-120.

[13] ARICESCU 1972, 332-333.

[14] Procopius, *Despre zidiri,* IV, 7, 12 (FHDR, II, 468-469 cu n. 126).

[15] ISM V, 120; NICOLAE 1995-1996, 137 cu n. 25.

[16] Cea mai mare parte a toponimelor antice au suferit astfel de modificări. Numai dacă ne referim la cele de pe *limes* vom constata aceasta. Astfel, la Ptolemeu numele localităților este transcris cel mai aproape de forma corectă: Σουκίδαυα (*Sucidava*), *Τροισμίς* (*Troesmis*). În *Tabula Peutingeriana* sunt unele modificări: *Durostero* (*Durostorum*), *Calidava* (*Capidava*), *Bereo* (*Beroe*). La fel se întâmplă și în *Itinerariul lui Antoninus*: *Dorostoro* (*Durostorum*), *Axiupoli* (*Axiopolis*), *Cio* (*Cius*), *Biroe* (*Beroe*). În *Notitiae* forma este aproape identică cu cea din documentul anterior pentru localitățile din vecinătatea așezării în discuție: *Sacidava, Axiupoli, Bireo, Trosmis.* La Hierocles, care folosește în ΣΥΝΕΚΔΗΜΟΣ materiale oficiale, precum și la Constantin Porfirogenetul, numele localităților este transcris corect. Doar la Procopius apar în lista sa multe localități neidentificate, iar pe acest segment al *limes*-ului sunt reținute doar două nume: *Carso* (*Carsium*) și *Axiopa* (*Axiopolis*), în timp ce la Geograful din Ravenna întâlnim forme precum *Durostolon* (*Durostorum*), *Sancidapa* (*Sucidava*), *Bireon* (*Beroe*).

[17] O încercare găsim la OLTEANU 2007.

[18] TOMASCHEK 1894, II, 84 (284).

și *Carsium-Καρσούμ-Κάρσος*, au origine tracă și derivă din *qers*-brazdă, sau *kars*-rocă, piatră. Detschew[19] este de acord cu originea tracă a toponimului pentru care vede chiar rădăcina iraniană: **kars*=ogor. Potrivit lui V. Besevliev[20], *Καρσώ-Carso* se trage de la celticul pre-indo-european k*ara*=piatră. Notabilă este și analiza lingvistului croat Petar Skok[21]. Dacă luăm în calcul raționamentul său, putem identifica originea numelui topic italian contemporan *Carso*[22], din provincia Trieste, cu cea a străvechiul *Carsium/Carso* de pe malurile Dunării. Nu este exclus ca aceasta să fie ilirică, desemnând un loc pietros. De aici se trage și termenul *karst* din limba germană. Reputatul lingvist român V. Bogrea, într-un studiu mai vechi[23], arăta că toponimul *Carsium* își are originea în celticul *cars* = piatră, stâncă, de unde derivă și *krs* în limba sârbă. În vorbirea veche a românilor din Serbia, după cum preciza acesta, se folosea la începutul secolului al XX-lea termenul de *cîrșie/cîrșii* pentru a desemna vârfurile stâncoase.

Nu încape îndoială că numele antic al localității la care ne referim are o origine străveche tracică, poate celtică ori ilirică, fapt recunoscut și de istoriografia românească[24]. Rămâne de discutat, mai departe, în jurul acestor opinii[25]. Cert este că punctele de vedere exprimate până acum conduc, practic, și aici, spre originea comună a limbii indo-europene deoarece fie într-o variantă, fie în alta, toponimul exprimă fidel situația geologică și geografică a locului: calcar, stâncă, piatră, teren pietros arid, aspru. În mod cu totul excepțional, cele două forme, anticul *Carso-Carsos-Carsium* de la Dunărea de Jos și modernul *Carso* din Italia arată, după opinia noastră, indubitabil, etimologia comună a toponimelor, și aici nu poate fi vorba de o potrivire fonetică având în vedere originea celor două limbi, cum se întâmplă în foarte multe alte cazuri[26]. Având în vedere însă numele unor aşezări dunărene, ascendenţa celtică, în cazul de faţă, nu este exclusă.

Ultimul izvor istoric care atestă toponimul în forma sa antică datează de la mijlocul secolului al X-lea[27]. Acesta urmează să figureze însă, și în documente cartografice din Evul mediu, în veacurile mai târzii. Astfel, în harta Europei antice a lui Laurent Fries (1458-1532) de la 1541 apare *Carsum*, lucru fieresc dacă ne luăm după titlul acesteia; la Gerard Mercator (1512-1594), pe harta intitulată *Walachia, Servia, Bulgaria et Romania* publicată în anul 1607, se înregistrează în dreapta

---

[19] DETSCHEW 1957, 233.

[20] BESEVLIEV 1970, 147, 10.

[21] *Apud*, IORDAN 1963, 89.

[22] În Italia, în regiunea Trieste, există un deal cu altitudinea de 456 m numit *Carso* (*Karst*, în limba germană). Toponimul a ajuns să definească o zonă calcaroasă, stâncoasă, lipsită de vegetație și a devenit în secolul al XIX-lea un termen tehnic, strict geologic.

[23] BOGREA 1921, 36-37.

[24] PÂRVAN 1926, 257; ISM V, 120; EAIV I, 258; ER II, 153 etc.

[25] O analiză mai recentă pune în discuţie toponimul, oscilind între originea celtică şi cea tracică. Vezi FALYLEEV 2006, Καρσούμ. Mulţumim şi pe această cale d-lui Victor Cojocaru, care ne-a semnalat şi facilitat accesul la lucrare.

[26] Merită amintit aici că Vasile Pârvan (*loc. cit.*) a făcut legătura dintre toponimul *Carsium*, tribul traco-dacic *Κάρσιοι* cu capitala la *Καρσίδαυα*, antroponimul *Κάρσις* și localitatea asiatică *Καρσέαι* unde au avut loc imigrații nord-thrace. Potrivit lui Pârvan numele își trage originea de la *qers* – brazdă.

[27] Vezi, *supra*, n. 10.

Dunării între alte aşezări şi *Carsum*[28]; o hartă datată la sfârşitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, prezintă aşezările de pe malul drept al Dunării cu numele antic: *Durostorum, Sucidava, Azsopolis (Axiopolis), Capidava, Carsum, Cium, Beroe, Trosmis* etc., în timp ce pe malul stâng sunt trecute toponimele în forma cunoscută la zi (*Flotz, Braila, Galacz)*[29].

Aceste menţiuni sunt de mare importanţă deoarece ne arată continuitatea toponimelor din dreapta Dunării în forma lor veche, literară, oficială, aşa cum erau scrise şi numite în antichitate. Pe de altă parte, menţinerea numelor vechi într-o parte a fluviului şi a celor contemporane în cealaltă parte, poate să sugereaze că autorii hărţilor au preluat aceste toponime de pe documente mai vechi, nu le-au cunoscut noua formă, care a evoluat, cum era firesc, în vorbirea curentă.

Un alt aspect important al problemei noastre vizează însă situaţiile în care toponimul suferă schimbări radicale faţă de rădăcina tradiţională. Aşa se întâmplă, în numeroase alte situaţii, cu majoritatea localităţilor. În cazul de faţă, apar forme noi pentru a desemna, după unele păreri greu de probat sau infirmat, localitatea. Referitor la *Grossea*[30], sau *Iurcova*[31], pentru care nu există indicii probatorii că ar putea fi localitatea despre care vorbim aici, situaţia este cât se poate de neclară. În ultimul caz se poate întrevedea o oarecare legătură dacă judecăm după sufix. Mult mai bine se poate identifica geografic, de această dată, toponimul *Culghi-Cusei-Custi,* trecut în hărţi pe malul dobrogean al Dunării în dreptul localităţii *Flocz,* la gurile Ialomiţei[32], cu localitatea noastră, nu însă şi ca formă, cum se poate uşor vedea. Atunci ce explicaţii putem găsi la o prezentare nebuloasă a numelui aşezării, într-un context în care alte toponime, chiar din vecinătate, se menţin constant, este greu de spus. Aici nu poate fi vorba de omisiune sau confuzie, nici de importanţa scăzută a localităţii care în epoca stăpânirii otomane a jucat rolul de centru administrativ (*caza)*[33]. Mai mult ca sigur, cum se va vedea mai jos, în această perioadă, procesul de constituire al toponimului românesc era încheiat. Foarte probabil, autorii hărţilor din secolul al XVII-lea nu au cunoscut direct numele localităţii, l-au preluat eronat fie din auzite

---

[28] POPESCU SPINENI 1978, *Gerard Mercator, Walachia, Servia.... pass.*

[29] GRIGORUŢĂ 1977, 280; 283 (localităţile sunt plasate, din punct de vedere topografic, inexact, iar prezentarea cursului Dunării se face defectuos).

[30] POPESCU - SPINENI 1978, 82; CIOBANU, 1969, 407; CIOBANU 1970, 301-302; MĂRCULEŢ 2007, 374, pentru localizarea centrului comercial genovez *Grossea,* din portulanele datate în secolul al XIV-lea, cu Hârşova de astăzi.

[31] PANAITESCU 1940, 208-211; KUZEV 1969, 151 şi n. 79.

[32] CONSTANTINESCU 2006: *Culghi* la Abraham Ortelius (1527-1596) pe harta Imperiului Bizantin intitulată *Romaniae,* unde este plasată în dreptul localităţii *Floch; Cusei* pe harta lui Johannis Baptista Homanni (1663-1724) are spre sud *Trachina (Capidava?)* urmată apoi de *Axiopoli*; *Custi* la Giacomo Cantelli da Vignola (1643-1695) pe harta din 1686 unde sunt trecute, în aval, *Axiopolis, Cupidara (Capidava), Custi (Carsium), Cium etc.,* în timp ce pe malul opus este notată localitatea *Floc/Flotz/ Flocx.* Mai întâlnim o formă coruptă pentru numele localităţii la spaniolul Diego Galan care a servit ca vâslaş în armata otomană în timpul expediţiei din anul 1595. El consemnează principalele localităţi de la Dunăre, între care şi *Cristopoli*, aflată între Măcin şi Silistra. Vezi, *Călători III*, 524, editorii textului presupun că „poate" fi Hârşova.

[33] GHIAŢĂ 1980, 42-43.

și l-au copiat greșit, fie l-au recopiat din alte surse. Ne întrebăm dacă nu cumva toponimul *Culghi*, din harta lui Ortelius, nu este tocmai urmarea unei tentative nereușite a administrației otomane de a da localității o denumire nouă, după aspectul său de fortăreață, și se trage din cuvintele turcești *kule* (turn), *kale* (cetate). Acesta ar fi putut circula o vreme paralel cu cel autohton, a fost auzit greșit și transcris ca atare[34] într-o anumită perioadă.

Modul în care este notat toponimul în documentele cartografice ale veacului al XVIII-lea este de natură să explice, mult mai bine, etapa intermediară din procesul de trecere al acestuia de la forma antică spre cea modernă, și mai ales recunoașterea sa oficială. De exemplu, pe harta Europei din *Atlas of the Worlds* elaborat de John Senex, între 1708-1725, apare cu numele de *Kersova;* la Guillaume de l'Isle găsim același toponim: *Kersova*[35]*;* pe harta alcătuită de Chiquet la 1719 se întâlnește sub forma *Karsova*[36]. Pasul către forma modernă îl sesizăm cel mai bine tot din analiza documentelor cartografice apărute în perioada imediat următoare. În prima parte a secolului al XVIII-lea în hărțile germane este consemnată *Chirshowa-Hirsowe*[37] pentru ca din 1794-1795 să se întâlnească forma, *Hirsova,* pe două hărți care, au avut, probabil, aceeași sursă[38]. Mai departe toponimul rămâne aproape neschimbat[39].

Așa cum rezultă din prezentarea de până acum, nu încape îndoială că numele de astăzi al localității este rezultatul evoluției celui din vechime: *Carsium/Carsum-Karsova/Kersova-Chirschova/Hirsowe-Hîrșova/Hârșova*. Din punct de vedere fonetic lucrurile par cât se poate de simple. Mai greu este să urmărim etimologia formei noi deoarece, de-a lungul timpului, în ultimile patru secole, au existat și alte tentative de a o explica.

O primă încercare, în acest sens, aparține cronicarului turc Evlia Celebi, la mijlocul secolului al XVII-lea. Potrivit acestuia, localitatea se numea în vorbirea populară *Hîrșova* (deci, în secolul al XVII-lea, forma era utilizată curent!) în timp ce cadiii au trecut-o în documente *Harisova*[40]. El dă numelui următoarea explicație: la cucerirea cetății, în timpul luptelor, sultanul Mehmed, a văzut câțiva urși, (de fapt erau apărători îmbrăcați în piei de urs, care s-au ivit din partea joasă a fortificației) și ar fi exclamat: *Ovadan hirs geliyor!* „Vine ursul din câmpie"! (*ova* =

---

[34] În împrejurimile localității s-au păstrat până târziu toponime turcești derivând de aici, de exemplu, *Ceanac Cale*, la 1 km vest, unde există un fort circular din pământ care veghea trecerea în Țara Românească. Vezi, IONESCU 1904, pl. 2.

[35] CONSTANTINESCU 2006.

[36] CRĂCIUN 2011.

[37] PANAIT, ȘTEFĂNESCU 1984, fig. 4, 5.

[38] CONSTANTINESCU *loc.cit.*

[39] Doar originea surselor face ca să apară unele diferențe (de exemplu, *Hirsowa* în documentele germane/austriece, și *Гирсовъ (Ghirsova)* în cele rusești), vezi, KUZEV 1969, 153, Fig. 4.

[40] La istoricii epocii moderne care s-au ocupat de lumea otomană nu găsim însă această formă. Vezi, HAMMER 1833, 5; 14, pentru *Hirssowa, Chirsowa*. În *Kanunname* (Carte de Lege) de la 1791 toponimul apare sub forma *Hîrșava,* (o încercare reușită de turcizare a numelui); vezi, IONAȘCU, BĂRBULESCU 1971, 256. În alte documente se menționează forma *Hîrșova* (vezi, MEHMET 1980, 326; 353; *Călători IV* (Aloisio Radibrat, 1603) sau *Hîrșova/ Hersova* (GRECEANU 1960, 58, 5; 30).

câmpie, şes în limba turcă; *hirs* = urs în limba persană)[41]. Ne aflăm, aici, în faţa unei legende care încearcă să găsească justificarea pentru un toponim deja consacrat în vorbirea curentă. Cu toate acestea, în documente din veacul al XVI-lea, găsim toponimul şi sub forma *Hirşava*[42], cea mai elocventă dovadă a turcizării lui.

A existat, pe de altă parte, şi tendinţa de a se propune originea numelui actual ca provenind de la un antroponim - *Hârsu*. Constantin Moisil amintind tradiţia locală din Dobrogea în păstrarea numelor vechi, exemplifica aceasta prin faptul că numele Hârşovei vine de la *Hârsu* pomenit în anul 1197 de cronicarul *Nicetas Chomiates*[43]. Acelaşi punct de vedere a fost susţinut şi de Nicolae Iorga. După el, forma românească a conducătorului „valahilor" din ţinutul *Serres,* despre care relatează cronicarul bizantin, pe nume *Chrysos,* poate fi *Hârsu*[44] de unde derivă şi toponimul *Hârşova.*

Într-o astfel de analiză, trebuie să amintim şi tradiţia modernă a originii numelui, mult mai puternică în rândul locuitorilor de astăzi decât oricare alta. Este recunoscut faptul că cea mai mare parte din populaţia autohtonă explică formarea toponimului prin două cuvinte din limba turcă: *hîrsîz* = hoţ şi *ova* = vale (*Hîrsîz-ova* reprezentând, potrivit lor, varianta din vorbirea populară care a evoluat spre cea actuală). La baza opiniei se află o realitate probată documentar: vadul Dunării de la Hârşova a fost propice legăturilor dintre cele două maluri ale Dunării, mai ales pentru cei care s-au ocupat cu furtul animalelor[45].

Apropierea localităţii de altele cu nume legate în exclusivitate de oierit sau prelucrarea lânii (*Groapa Ciobanului /Ciobanu, Vadu-Oii, Cotul Baciului, Oraşul de Floci*), a indus o posibilă legătură dintre cuvântul „hîşie" (piele creaţă de miel) şi toponimul actual, explicaţie întâlnită cu precădere la mocanii ardeleni stabiliţi aici.

La încheierea prezentării acestor opinii se ridică în mod legitim întrebarea cu privire la originea toponimului. După părerea noastră, variantele „populare" nu au nicio legătură cu originea numelui actual al Hârşovei, fiind vorba, în toate cazurile, de simple potriviri fonetice mai mult sau mai puţin legate de o anumită realitate socio-politică, economică sau istorică. Susţinătorii au găsit aici, mult mai repede, punctele de sprijin necesare unei explicaţii acceptabile. Asta înseamnă că pentru lămurirea problemei trebuie să ne întoarcem, tot mai mult, în analiza noastră, către originea veche a toponimului.

De la început subscriem şi noi teoriei potrivit căreia actualul nume este rezultatul evoluţiei fonetice a celui antic. De fapt, în acest sens s-au pronunţat şi lingviştii din zilele noastre, care l-au analizat.

---

[41] MEHMET 1976, 450 şi n. 317-318.

[42] MEHMET 1976 a, nr. 27; 32;33; 37; 60; 115.

[43] MOISIL 1919, 163. Cunoscutul lingvist V. Bogrea a combătut acest punct de vedere. Faptul că cele două toponime, cel vechi *(Carsium)* şi cel actual *(Hârşova),* nu se asemănă, nu trebuie să conducă spre un antroponim (BOGREA, *loc. cit.*).

[44] IORGA 1925, 28. Cu două decenii în urmă, Gh. Dumitraşcu preciza că numele Hârşovei vine de la ,,mocanul Hârsu" (ziarul *Dobrogea Nouă,* 12.651, 19 05 1989, *Despre Hârşova-între a şti şi a cunoaşte*).

[45] MATEESCU 1977, 241 unde se vorbeşte despre mocanul Tudor Chioru, vestit hoţ de cai, ce urma să treacă pe la Hârşova în Ţara Românească o herghelie de 42 de animale.

Pentru început aducem în discuție un punct de vedere exprimat încă din prima parte a secolului al XX-lea de C. Litzica, ce s-a ocupat de toponomia balcanică prin prisma informațiilor date de Procopius[46]. Opinia lui este că toponimul *Hârșova* reprezintă urmarea unei contaminări între forma latină *Carsum/Carsium* și numele slav *chrxs*. Cunoscutul lingvist Iorgu Iordan, care a consacrat toponimiei românești studii valoroase, este de părere că *Hîrșova* „continuă, direct și, cel puțin formal, pe vechiul *Carsium*, dar modificat sub influența slav. *hruš(k)a,* cu care seamănă din punct de vedere fonetic"[47]. În favoarea argumentului el aduce prezența sufixului slav *–ova* care nu există în limba română ca element formativ viu. Este o concluzie pur lingvistică care urmărește doar constucția fonetică a toponimului și nu și evoluția sa istorică. Cicerone Poghirc nu împărtășește întru totul acest punct de vedere. Considerăm că acesta este primul lingvist care abordează complex problema încercând să se facă înțeles în demersul său. Potrivit lui, morfologic, toponimul are la bază două construcții: *Cars(Cars-ium/o)* și sufixul *ova* = de. Rădăcina este de origine autohtonă (traco-dacică sau ilirică) și este posibil ca autohtonii să fi folosit inițial „h". Latinii care au pierdut în limba lor acest sunet, fie îl omiteau, fie il înlocuiau cu „c" sau cu „g" (ex. *Hierasus-Gerasus).* În acest caz, toponimul a evoluat spre forma actuală[48] atunci când „h" a fost reintrodus în vorbirea populară, concluzionează C. Poghirc.

După toate discuțiile de până acum, încercăm, mai departe, să urmărim, pe scurt, modul în care a evoluat, sau a putut evolua, toponimul antic spre cel modern. Pentru aceasta vom apela în egală măsură la lingvistică și la documentele istorice, care, -așa cum s-a văzut din prezentare, ne sunt suficiente.

Nu ne vom mai referi la etimologia formei vechi, pentru că subiectul va sta încă mult timp in atenția filologilor. Încercăm, doar, să refacem drumul parcurs de toponim de la forma veche la cea atuală. Altfel spus, ne propunem o tentativă de stabilire a parcursului de la forma *Carsium/Carsum/Carso* - la *Hârșova.*

Așa cum se poate deduce din pronunție, toponimul actual are în structura sa două articulații: „Hîrș" - și sufixul - "ova". Cel mai important este să urmărim evoluția primei părți a numelui: dacă și cum a fost posibil să se ajungă de la forma veche spre cea actuală. Va trebui, pentru aceasta, să analizăm cu argumente lingvistice posibilitatea de trecere a fiecarui fonem în parte din rădăcina străveche (Cars), spre forma toponimului actual. În acest proces, evident îndelungat, o primă etapă se leagă de evoluția latinei balcanice, care, încă din secolul al VI-lea se îmbogățise deja cu vocalalele „ă" și „î" ce provin din „a"[49] (vezi, de exemplu, în limba română: *lana-lână; campus-câmp; canis-câine,* etc.). Atunci, foarte probabil, s-a ajuns în vorbirea populară de la *Carsium/Carsum/Carso* la *Cîrsum/Cîrso*; în cazul

[46] LITZICA 1926-1927, 79-80.

[47] IORDAN 1963, 90. La autor *hruša – hruš(ъ)ka* = „păr", „pom", de unde derivă toponime bulgare (*Krušovo*), sârbești (*Kruševo,Kruševьtsь, Krušitsa*) sau ucrainiene *(Hrušov),* iar în Romania, *Hârșova* din județul Vaslui.

[48] ILR 1969, 359-360. În sprijinul continuității toponimiei în zonă C. Poghirc aduce ca argument și numele de astăzi al brațului drept al Dunării – *Băroi = Beroe.* Precizăm și noi că masivul stâncos care mărginește orașul la vest poartă același nume.

[49] ROSETTI 1986, 103; 565, „î" se folosește împotriva unor consoane nazale sau înaintea lui „r", regulă care se aplică bine cazul nostru de față (*Cîr*....).

consoanei latine „s" din toponimul nostru, aceasta trece în limba română spre „ş", fenomen întâlnit pe larg în evoluţia unor nume trace[50], şi este cea mai elocventă dovadă a evoluţiei spre forma modernă a numelui antic (a se vedea mai sus şi *cîrşie* în vorbirea românilor sud-dunăreni). O altă etapă majoră în evoluţia fonetică s-a produs atunci când s-a introdus în limba română, din graiurile slavilor meridionali de tip bulgar, velara aspirată „x" apropiată de sunetul notat cu „ch", în secolul al XVI-lea[51] (de ex. *xari - har; xoxotati - hohoti; xrana – hrană etc),* şi în vorbirea autohtonă a reapărut consoana „h" dispărută încă din limba latină[52]. În jurul acestei perioade, sau poate ceva mai devreme, „C" este înlocuit de „H". Iată, prin urmare, că trecerea de la *Cars* - la *Hîrş* - a fost posibilă, -şi cel mai important, este susţinută de argumente lingvistice greu de combătut. Cât priveşte sufixul slav *-ova,* frecvent în toponimele româneşti[53], care exprimă apartenenţa („de"), era adăugat numelui încă din secolul al XIV-lea[54]. Dacă lucrurile au evoluat astfel, atunci etimologia toponimului a rămas neschimbată din vechime până astăzi, doar forma fonetică a avut de suferit. Suntem convinşi că toponimul a putut evolua, într-o perioadă, atât în vorbirea populară, cât şi în documente, în mai multe variante, ajungându-se la forma *Hîrşova,* până cel târziu în secolul al XVI-lea. Dacă facem o analiză comparativă a evoluţiei potenţiale a toponimului în limba română şi o raportăm la forma sub care îl întâlnim caligrafiat în documente, ajungem la câteva concluzii deosebit de interesante:

1. Forma *Κάρσος/ Carsos* se menţine pînă secolul al X-lea în limba oficială de la Constantinopol. Cu siguranţă, în vorbirea populară, în plin proces de evoluţie, numele s-a alterat spre *Cărsos/Cîrsos/Cîrsum*. Aşa se pot explica şi diversele variante ale numelui, unele chiar fără legătură directă cu rădăcina de bază. Este posibil ca *Iurcova (Iurc-/Hurc-ova)* din secolul al XIV-lea să reprezinte chiar tranziţia de la o formă la alta;

2. Se menţine forma antică, cel mai probabil considerată cultă, în documentele cartografice; în vorbirea populară se trece de la forma Cîrs-/Cîrş-ova spre *Hîrş - ova*[55], întărită încă din secolele XVI[56] - XVII. Când se instalează în

---

[50] ROSETTI 1986, 211-212 unde se arată acestă trecere în evoluţia hidronimelor trace: *Ordessos - Argeş; Maris – Mureş; Tibiscos – Timiş; Samus –Someş; Crisius – Criş* etc.

[51] *Ibidem*, 315.

[52] Pentru o datare mult mai timpurie a consoanei în vorbirea românească, vezi, BRÂNCUŞ 1961, 471-477. Românii foloseau deja „h" în vorbire la venirea slavilor. De la ei au împrumutat doar multe cuvinte cu sunetul „h", a cărui poziţie s-a întărit în perioada dominaţiei otomane când au intrat în limbă un număr mare de cuvinte care încep cu această aspirată.

[53] IORDAN 1963, 478-479 pentru *Mold-ova;* ROSETTI 1986 223-224, spre exemplu, *Prah-ova* „prăfoasă" în slavă; POGHIRC 1967, 26 pentru *-ova* în toponimul *Hîrşova* şi în alte nume de localităţi de la nord şi sud de Dunăre.

[54] Punctul de vedere se sprijină pe forma coruptă *Iurcova.*

[55] Se discută, tot mai serios, pe baza argumentelor lingvistice, că nu poate fi vorba de slavisme în limba română mai devreme de secolul al XII-lea (vezi, PALIGA 2010, 282). Din această perspectivă adoptarea sufixului *-ova* s-a făcut, probabil, după acestă perioadă, chiar către sfârşitul secolului al XIV-lea din moment ce în portulanele genoveze toponimul cunoaşte altă formă (vezi, *supra* n. 29).

[56] În documentele otomane încă din secolul al XVI-lea se întâlneşte forma *Hîrşova* (*Kanunname-i iskele-I Hîrşova* = Regulamentul schelei Hîrşova). Vezi, ALEXANDRESCU 1977,

Dobrogea, administrația otomană nu a putut schimba numele localității, așa cum s-a întâmplat în alte cazuri[57], deși nu este exclusă o încercare, toponimul actual neavând în structură elemente de construcție turcească[58]. La vizita lui Evlia Celebi din anul 1651 numele cetății avea forma actuală. Cronicarul nu a cunoscut însă originea toponimului și a încercat să îl explice printr-o legendă, găsind asemănări fonetice cu totul întâmplătoare care să scoată în evidență, în egală măsură, vitejia armatei, măreția sultanului, dar și obârșia otomană a numelui, rezultând *Hirs-ova,* formă turcizată doar în pronunție a numelui românesc, așa cum este întâlnit în documentele Porții încă din secolul al XVI-lea[59];

3. Formele *Kers-/Kars-ova, Chirsh-owe/owa, Hirs-ova,* de pe hărțile vest-europene din secolele XVII - XVIII-lea, reprezintă transcrierea numelui autohton *Hîrșova.* Sub această formă îl întâlnim și într-un document otoman de la 1711[60].

Cum se poate observa, pe o perioadă de timp destul de lungă, în construcția toponimului se adaugă, se scot, sau se înlocuiesc anumite foneme. Asta nu trebuie să însemne că toponimul suferă modificări structurale, pentru că, așa cum s-a văzut mai sus, drumul de la rădăcina veche, antică, spre cea modernă este numai de natură fonetică și se leagă de evoluția specifică a vocalelor și consoanelor din limba latină populară spre limba română[61]. În aceste cazuri avem de-a face cu „alternanțele grafice" determinate de modul de copiere, de forma sub care se aude și după care se face transcrierea („după ureche"), sau de originea documentelor[62]. De exemplu, formele *Iurcova* sau *Cristopoli* au fost scrise, cel mai probabil, după cum au fost auzite și reținute; *Cusei/Custi* reprezintă rezultatul unei preluări false și a copierii/ recopierii toponimului, fie în forma din vorbirea curentă, sau dintr-o încercare otomană de a impune o alta, preluată defectuos; *Kersova/Karsova* este forma românească (*Hersova/Harsova)* scrisă în grafia anglo-saxonă; *Chirsh - owe/ova și Hirs-owa* reprezintă acceeași formă scrisă în limba germană, iar *Ghirsovo* este același toponim transcris în grafia rusă sau preluat prin filiera rusă (*Girschow).*

Nu putem încheia aceste considerente fără să aducem în discuție o altă problemă, destul de importantă, de care depinde în mare măsură înțelegerea toponimului în raport cu altele din zona balcanică. În spațiul românesc mai întâlnim, întocmai, aceast nume, iar la sud de Dunăre sunt multe cu forme asemănătoare dar nu identice. Dacă pentru *Hârșova* din județul Vaslui, lingvistul Iorgu Iordan a explicat problema asemănării demonstrând că ne aflăm în fața a

---

267 cu bibliogafia de la n. 108.

[57] ȘERBAN 1977, 274.

[58] Cercetările toponimelor medievale din Dobrogea nu indică faptul că *Hîrșova*/Hârșova este o construcție lingvistică de origine turcă. Vezi, PENIȘOARĂ 1978, 295-296; MAMUT 1978, 259- 265.

[59] GHIAȚĂ 1982, 53, *Hirs-ova* apare în registrele otomane din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

[60] MEHMET 1976 a, nr. 201.

[61] Atragem atenția că rădăcina antică a toponimului este compusă din patru foneme a căror evoluție este următoarea: (a>î; c>h; r nu suferă modificări; s>ş), conformă regulilor de transformare fonetică specifice limbii române.

[62] Pentru alternanțele grafice, vezi, ROSETTI 1986, 410-411.

două potriviri fonetice[63], în cazul numelor de localităţi balcanice trebuie să zăbovim puţin.

De spaţiul sud-dunărean s-au ocupat mai mulţi cercetători bulgari, folclorişti, etnografi, istorici. Noi ne oprim în analiza prezentă la concluziile profesorului Ancho Kaloyanov[64] de la Univertitatea din Veliko Târnovo, care utilizează o vastă bibliografie, apărută încă de la începutul secolului al XX-lea, pentru a da un răspuns la chestiune. Faptul că în onomastica şi toponimia slavă se întâlnesc deseori forme cu rădăcină asemănătoare, *-Hars-, Hărs-, Hras-, Horis-*, mult mai multe acum decât în secolele anterioare, are la bază, după opinia sa, credinţa în zeul *Hors* din panteonul vechilor bulgari. Autorul exemplifică analiza sa cu numeroase nume topice: *Hrasovo* pe valea Vardarului; *Hărsovo (Kukush)* în Grecia, *Hărsovcha* (lângă Sofia), *Hărsovo* (sat lângă Razgrad, Bulgaria), *Hărsovo* (Prisovo sat, Veliko Tarnovo) la care adaugă satele atestate în cronicile otomane (*Horysova* la 1657, *Hrasgrad* -1573, *Hărsovo* (Shumen) -1573, *Hărsovo* (Vresovo) – în anul 1636, precum şi cu nume de personae. Nu am fi dat atenţie prea mare acestei probleme dacă nu întâlneam în lista toponimelor derivate din bulgarul *Hors* chiar în primele rânduri şi *Hârşova*, de care ne-am ocupat mai sus. Kaloyanov îşi însuşeşte, pentru a explica toponimul, un punct de vedere mai vechi din istoriografia bulgară. Potrivit acestuia forma pentru localitatea *Hârşova* din Dobrogea de Nord, pe malul drept al Dunării, este un derivat de la „numele Hras sau Hors pe care slavii stabiliţi aici l-au adaptat[65] din Karsium". Mai mult, se citează şi un studiu vechi al lui Atanas Iliev care propunea ca derivate vechi bulgare şi numele localităţilor *Hîrşeşti* (jud. Prahova, astăzi jud. Argeş), şi *Hârşova* (jud. Vaslui)[66].

Dacă punem alături punctul de vedere al cercetătorilor bulgari şi al celor români cu privire la originea toponimului *Hârşova* ne dăm seama, de la început, de lipsa de temei a primului, atât din considerente de ordin arheologic, istoric, cât şi lingvistic. În primul rând, cercetările de până acum nu au atestat elemente de origine slavă în cetatea de la Hârşova[67], cu atât mai mult pe bulgari; apoi, aşa cum am arătat şi noi, forma actuală a numelui este rezultatul evoluţiei în timp, după regulile şi legile foneticii unei limbi, în acest caz a limbii române, nu a influenţei unei divinităţi necunoscute autohtonilor din aceste locuri; singurul element de factură slavă pe care nu-l contestăm aici este terminaţia *-ova*[68]. Prin urmare, formele sud-dunărene la care s-a făcut referire, în acest context, nu au nicio

---

[63] Vezi, *supra,* n. 46.

[64] KALOYANOV 2009, 1-8.

[65] Vezi pentru aceasta, la autor bibliografia de la n. 15: *Bălgarski srednevekovni gradove i kreposti,* Sofia, 1981, 208.

[66] Vezi, n. 21: *Iliev, A., Romînska toponimija ot slavjanobălgarski proizhod, CbBAH,* 12 (1925), 42.

[67] Vezi, BRĂTULESCU 1940, 3-24; ARICESCU 1971, 351-369

[68] Încercarea de a da toponimului *Hîrşova,* origine bulgară se loveşte de regulile stricte ale lingvisticii. C. Poghirc şi I. Iordan au explicat că şi asemănarea cu Krušovo (lb. bulgară) sau Hrušov (lb. ucrainiană) nu are legătură corectă cu toponimul, deoarece nu se poate explica trecerea grupului „ru" şi a consoanei „K" din vorbirea bulgară, la „îr" şi respectiv „H", în cea românească. Cât despre toponimul ucrainian, acesta nu intră în discuţie pentru că s-a format mult mai târziu.

legătură cu toponimul nostru. Asemănarea fonetică este, după cum se vede, o simplă întâmplare așa cum pot fi date multiple exemple de acest gen pe tărâmul lingvistic, iar tentativa de a le exploata și a face asociații cu orice preț nu are nicio legătură cu realitatea istorică.

În această situație nu ne rămâne decât să concluzionăm că toponimul de astăzi *Hârșova*, jud. Constanța, anticul *Carsium*, s-a format din evoluția rădăcinii autohtone, străvechi *Cars-* (care exprimă natura stâncoasă, pietroasă, a locului)- în *Hîrs-/Hîrș-/Hârș-*, din limba română veche. Aceasta primește sufixul *-ova* din slava veche (care are, în acest caz, valoarea *de*, cu toate că există opinii potrivit cărora este neproductiv în limba română). Așa stând lucrurile, se poate spune că ne aflăm în fața unui toponim străvechi, autohton, care și-a păstrat de-a lungul timpului etimologia, suferind transformări, doar din punct de vedere morfologic, sub influența slavă.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 1977 –M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Aspecte ale vieții economice din porturile și schelele Dobrogei în secolele XV-XVII,* Peuce 6 (1977), 259-269.

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, Pontica 4 (1971), 351-369.

ARICESCU 1972 –A. Aricescu, *Încercare nouă de înțelegere a știrilor date de Procopius din Caesarea despre ținutul Dobrogei în vremea împăratului Justinian,* Pontica 5 (1972), 329- 348;

BESEVLIEV 1970 – V. Besevliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De Aedificiis",* Amsterdam.

BOGREA 1921 – V. Bogrea, *Note de toponimie dobgogeană,* AnDob 2 (1921), 33-43.

BRĂTULESCU 1940 – V. Brătulescu, *Cetatea Hârșova în legătură cu Dobrogea și cu ținuturile înconjurătoare,* BCMI 33 (1940), 3-24.

BRÎNCUȘ 1961 –Gr. Brîncuș, *Originea consoanei H din limba română,* Studii și cercetări lingvistice 12 (1961), 4, 471-477.

Călători – Călători străini despre Țările Române, vol. III, 1971; vol. IV, 1972 (red. Maria Holban), București.

CIOBANU 1970 – R. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea,* Pontica 3 (1970), 279-329.

CIOBANU 1969 – Radu Ștefan Ciobanu, *Genovezii și rolul lor în Dobrogea în sec. XIV,* Pontice 2 (1969), 401-412.

CONSTANTINESCU 2006 - Ștefan Constantinescu, *Litoralul românesc în documente cartografice. Perioada medievală,* site internet, http://earth.unibuc.ro/articole.

CRĂCIUN 2011 – N. Crăciun, *Hărți istorice,* site internet, http:///nelucrăciun. wordpress. com/hărți.

DETSCHEW 1957 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Wien.

FALYLEEV 2006 – A.I. Falileev, *Vostočnîe Balcani na carte Ptolemeja. Critico-bibliograficeskie izîscanija*, München, 2006.

GHIAȚĂ 1982 – *A.* Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă,* AARMSI IV, V, 29- 61.

GRECEANU 1960 – C. Greceanu și D. Simionescu, *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, București, 1960.

GRIGORUȚĂ 1977 – Maria Grigoruță, *Contribuții cartografice și iconografice privind Dunărea de Jos,* Peuce 6 (1977), 279-285.

HAMMER 1833 – J.V. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* I, Pest, 1833.

IONAŞCU, BĂRBULESCU 1971 – I. Ionaşcu, P. Bărbulescu, *Relaţiile internaţionale ale României în documente (1368-1900),* Bucureşti, 1971.

IONESCU 1904 - D.M. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea,* Bucureşti, 1904.

IORDAN 1963 – I. Iordan, *Toponimie românească,* Bucureşti, 1963.

IORGA 1925 – N. Iorga, *Une nouvelle histoire de l' Empire Byzantin,* RHSEE 2 (1925), 1-3, 1-41.

KALOYANOV 2009 – A. Kaloyanov, *Nazvanieto na etnografska grupa hărţoi kulta kăm bog Hărs,* site internet, http://liternet.bg/publish/akaloianov/stb/hyrs.htm.

KUZEV 1969 – Al. Kuzev, *Prinosti kăm istorijata na srednevekovite kreposti po Dolnija Dunav,* INM Varna, 5 (20) (1969), 137-155.

LITZICA 1926-1927 – C. Litzica *Contribuţii la topografia balcanică în Evul mediu. Procopius din Caesarea,* Buletinul Muzeului Municipal Iaşi, fasc. 6 (1926-1927), 1-87.

MAMUT 1978 – E. Mamut, *Structura numelor topice turceşti medievale din Dobrogea,* Limba Română 3, 27 (1978) 259-265.

MATEESCU 1977 – T. Mateescu, *Creşterea cailor în timpul stăpânirii otomane,* Peuce 6 (1977), 287-297.

MEHMET 1976 – M.A. Mehmet, *Călători străini despre Ţările Române,* vol. VI, Bucureşti, 1976.

MEHMET 1976 a – M.A. Mehmet, *Documente turceşti privind istoria României,* Vol. I 1455-1774, Bucureşti, 1976.

MEHMET 1980 – M.A. Mehmet, *Cronici turceşti privind Ţările Române,* III, sec. XVI-XIX, Bucureşti, 1980.MĂRCULEŢ 2007 –V. Mărculeţ, *Conflictul dobrogeano-genovez (1360-1387),* Pontica 40 (2007), 371-398.

MOISIL 1919 – C. Moisil, *Lupta pentru apărarea drepturilor româneşti asupra Dobrogei,* Arhiva Dobrogei, II, 3-4 (1919), 153-181.

NICOLAE 1995-1996 – C. Nicolae, *Descoperiri de epocă romană şi romano-bizantină la Carsium,* Pontica 28-29 (1995-1996), 135-160.

NICOLAE 2010 – C. Nicolae, *Stadiul cercetărilor arheologice la Hârşova, jud. Constanţa. Contribuţii la harta arheologică a localităţii,* Pontica 43 (2010), 221-249.

OLTEANU 2007 – S. Olteanu, *Thraco-Daco-Moesian Languages, Carsium, Hârşova,* site internet http://soldm.com.

PALIGA 2010 - S. Paliga, *Când pot fi datate cele mai vechi împrumuturi slave din limba română,* vol. *In honoreum Gheorghe Mihăilă,* Bucureşti, 2010, 272-287.

PANAIT, ŞTEFĂNESCU 1984 – Panait I. Panait; A. Ştefănescu, *Valea Carasu în cartografia medievală,* Pontica 17 (1984), 169-176.

PANAITESCU 1940 – P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân,* Bucureşti, 1940.

PÂRVAN 1913 – V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* AARMSI 35 (1913), 479-491.

PÂRVAN 1926 – V. Pârvan, *Getica- o protoistorie a Daciei,* Bucureşti, 1926.

PENIŞOARĂ 1978 – I. Penişoară, *Elemente de toponimie turcească din Dobrogea,* Limba Română 3, 27 (1978), 293- 296.

POGHIRC 1967 – C. Poghirc, *Considérations sur les éléments autochtones de la langue roumaine,* Revue Roumaine de Linguistique 12 (1967), 1, 20-36.

POPESCU SPINENI 1978 – M. Popescu Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice,* Bucureşti, 1978.

ROSETTI 1986 – Al. Rosetti, *Istoria limbii române I (De la origini până la începutul secolului al XVII-lea),* Bucureşti, 1986.

ŞERBAN 1977 – C. Şerban, V. Şerban, *Tipologia oraşelor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (secolele XV-XIX),* Peuce 6 (1977) 271-277.

TOMASCHEK 1894 – W. Tomaschek, *Die alten Thraker²,* Wien, 1894.

NOI CONSIDERAŢII CU PRIVIRE LA APARIŢIA PALEOCREŞTINISMULUI ÎN DACIA ROMANĂ

Radu OTA*

Keywords: *adorer, artifact, divinity, Christian religion, pagan religion, funerary monument, persecution.*

Cuvinte cheie: *adept, artefact, divinitate, religie creştină, religie păgână, monument funerar, persecuţie.*

Abstract: *The first followers of the Christian religion in the province of Dacia were the Oriental soldiers and merchants. The great network of roads facilitated the mobility of the missionaries to the western provinces of the Empire. A serious economic and social crisis took place in the third century A.D. in the Roman Empire, and Christianity developed on this background, penetrating into all areas of life. During the Roman domination of Dacia it was proven by very few artifacts dating from the 2nd –3rd centuries A.D. The single eloquent testimony of its presence is a gold ring with turquoise stone from Lechinţa. It proves the persecutions against the Christian worshipers in the third century A.D. Other evidence meaning more pieces: the image of the Good Shepherd and Jonah's inscription with IXΘYC on an intaglio of Potaissa, another with the Good Shepherd located in an unknown place in Transylvania, one from Romula with two peacocks supporting a Latin cross. Last but not least, an intaglio image of the goddess Isis who received later by the reuse an inscription:* ATTIω X(ρεστ)ΥC NEIKA XE(ι)A(ν). *We can't talk about Christian artifacts like some pieces of military equipment or clothing, incised fish or incised cruciform or printed signs on the pottery. Also not any decorated terra sigillata or other types of stamped and printed pottery can be considered symbols of early Christianity. We think that Christianity was a reality in Roman Dacia, but the number of adorers was very small, in a reduced proportion in comparison with the entire population of the province.*

Rezumat: *Primii adepţi ai religiei creştine în provincia Dacia au fost soldaţii şi negustorii din Orient. Excelenta reţea de drumuri a facilitat mobilitatea misionarilor către provinciile vestice ale Imperiului. O gravă criză economică şi socială a avut loc în secolul III p.Chr., iar creştinismul s-a dezvoltat în acest context, pătrunzând în toate aspectele vieţii. Creştinismul în timpul stăpânirii romane din Dacia este atestat prin*

* Radu Ota: Muzeul Naţional al Unirii, str. Mihai Viteazu nr. 12-14, Alba Iulia, jud. Alba, 510010.

foarte puține artefacte datând din sec. II-III p.Chr. Singura dovadă clară a prezenței sale este un inel de aur cu o gemă din turcoaz descoperit la Lechința. Acesta atestă persecuțiile împotriva adepților creștinismului din secolul III p.Chr. Alte dovezi reprezentate de pietre de inel sunt cea de la Potaissa, cu reprezentările Bunului Păstor și ale lui Iona, alături de inscripția IXΘYC; o alta cu imaginea Bunului Păstor, descoperită într-un loc necunoscut din Transilvania și o gemă de la Romula, unde doi păuni susțin o cruce latină. Amintim și o intaglio cu imaginea zeiței Isis, căreia i s-a adăugat, mai târziu, prin reutilizare, inscripția creștină: ATTIω X(ρεστ) YC NEIKA XE(ι)A(ν). Nu se poate vorbi despre artefacte creștine de genul unor piese de echipament militar sau vestimentar, vase cu pești sau semne cruciforme incizate sau imprimate. De asemenea, nici ornamentele de pe terra sigillata sau cele ștampilate de la alte tipuri de vase ceramice nu pot fi considerate semne ale creștinismului timpuriu. Creștinismul a fost o realitate în Dacia romană, dar numărul adepților a fost foarte mic, într-o proporție redusă comparativ cu întreaga populație a provinciei.

Introducere.

Paleocreştinismul în Dacia romană este un subiect care a născut destule controverse în literatura de specialitate. Evident că mediul academic nu acceptă originea apostolică a creştinismului daco-roman, iar prezenţa acestuia în timpul stăpânirii romane a fost pusă la îndoială de câţiva reputaţi istorici şi arheologi români[1]. V. Pârvan a considerat că în Dacia comunităţile creştine trebuie să fi existat datorită colonizării acesteia cu numeroşi orientali[2]. Scopul acestui demers istoriografic îl reprezintă dorinţa de a pune din nou problema existenţei unor comunităţi creştine în timpul stăpânirii romane, identificarea unor artefacte cu caracter creştin sigur, cât şi rediscutarea semnificaţiei creştine sau nu a unor monumente funerare, piese de echipament militar sau alte genuri de artefacte. Câteva descoperiri de la Apulum datorate săpăturilor arheologice din ultimii cinci ani, ne-au făcut să reluăm discuţia cu privire la vesela din lut de uz comun şi alte obiecte din os cu însemne cruciforme zgâriate după producere.

Scurtă privire asupra apariţiei şi răspândirii creştinismului în lumea romană.

Dezvoltarea impresionantă a civilizaţiei romane a permis răspândirea treptată a creştinismului. Reţeaua impresionantă de drumuri a facilitat mobilitatea misionarilor şi a coloniştilor orientali care au răspândit noua religie înspre provinciile occidentale ale Imperiului. În secolul al III-lea p. Chr. statul roman cunoaşte o gravă criză economică şi socială, iar creştinismul se va dezvolta tocmai pe acest fond, pătrunzând în toate sectoarele vieţii. Legalizarea noii credinţe s-a făcut treptat prin mai multe edicte de toleranţă: Traian a emis un rescript prin care se menţiona condamnarea creştinilor doar în urma unor dovezi; Gallienus a semnat primul edict de toleranţă în favoarea acestora, permiţându-le libertatea cultului şi restituirea averilor confiscate; Galerius promulgă edictul de

[1] DAICOVICIU 1933-1935, 203; RUSSU 1958; TOROPU 1976.
[2] PÂRVAN 1911, 74.

toleranţă de la Serdica prin care acordă libertate de cult creştinilor în 30 aprilie 311; Constantin cel Mare va recunoaşte legalitatea creştinismului printr-un edict emis la Mediolanum în 313, urmând ca mai târziu, în 380, Teodosius să instituie noua credinţă ca singura religie legală a Imperiului[3].

Religia creştină a avut un caracter democratic, universal, adresându-se tuturor păturilor sociale, inclusiv sclavilor, care şi-au regăsit liniştea spirituală într-o societate romană coruptă şi cu multe probleme sociale[4]. Caracterul universal l-a primit imediat după ruperea de iudaism, iar criza mentalităţilor şi a identităţii, penuriile alimentare create de depresiunea economică, epidemiile repetate provocate de desele războaie civile dintre diferiţii pretendenţi la tronul imperial, au facilitat răspândirea unui nou tip de religie, care propovăduia mântuirea, salvarea sufletelor şi o viaţă fericită în lumea de dincolo[5]. Conform regretatului clasicist E. Cizek religia creştină şi-a datorat expansiunea faptului că a fost cea mai puţin orientală dintre cultele orientale, fiind cât se poate de accesibilă grecilor şi romanilor[6]. Deşi au contribuit în mod semnificativ la înţelegerea şi răspândirea creştinismului, cultele orientale au fost primele persecutate în momentul generalizării noii religii în lumea romană târzie[7].

Primele comunităţi creştine se nasc în Palestina, urmate de cele din Asia Mică[8]. În ceea ce priveşte numărul adepţilor la nivelul Imperiului, lucrurile nu au stat foarte bine în primele patru secole. Doar 2% din populaţia totală a statului roman a îmbrăţişat noua religie la începutul sec. al III-lea p.Chr.[9], iar în veacul următor numărul a crescut la 10 procente[10]. La mijlocul sec. al III-lea p. Chr. doar 5% din populaţia Romei era creştinată[11]. Răspândirea cea mai mare a avut loc în provinciile orientale, Egipt şi în marile oraşe din Occident., Biserica devenind în sec. al III-lea p. Chr. o forţă socială şi economică de luat în seamă, acumulând averi importante[12].

Semnul crucii este sesizat pentru prima oară în descoperirile arheologice atât din zona Orientului, mai precis din cea syro-palmyreană, cât şi din cea a Occidentului, în catacombele romane din sec. al II-lea şi prima jumătate a celui următor[13]. În catacombele romane sunt inventariate doar treizeci de cruci gravate sau pictate pe pietrele de mormânt. Cea mai veche cruce a fost gravată pe un epitaf descoperit într-o nişă din hipogeul Lucinei de la mijlocul sec. al II-lea p. Chr[14]. În necropola Priscillei a fost aflată o placă de pământ pe care era gravată o *crux quadrata*, alături de iniţiala „M" a defunctului, datată în sec. al III-lea p. Chr[15].

---

[3] CHIFĂR 1999, 40, 53, 61-62, 64, 78.
[4] KERNBACH 1984, 199-200.
[5] GUDEA, GHIURCO 1988, 93-94; CIZEK 2002, 489.
[6] CIZEK 2002, 490.
[7] SANIE 1981, 21.
[8] GUDEA, GHIURCO 1988, 93.
[9] CIZEK 2002, 487.
[10] BROWN 2002, 36.
[11] CIZEK 2002, 488.
[12] *Ibidem*, 490.
[13] ZUGRAVU 1997, 176-177.
[14] TRISTAN 2002, 58.
[15] *Ibidem*, 58.

Un lucru de luat în seamă este faptul că toate aceste gravări ale crucii din cimitirele romane cu înmormântări creştine timpurii sunt foarte atent realizate, extremităţile braţelor fiindu-le lăţite intenţionat pentru a marca funcţia semnificativă a acestui simbol[16].

Dezvoltarea creştinismului în Dacia romană, la fel ca în alte provincii ale Imperiului, a cunoscut piedici serioase datorate mai multor persecuţii cum ar fi cele din timpul împăraţilor Marcus Aurelius, Traianus Decius şi Valerianus, ultimele două vizând în special funcţionarii statului şi clasele înalte şi prospere ale Imperiului[17].

Creştinismul în Dacia romană.

Creştinismul a pătruns timid în Dacia romană, provincie de graniţă a Imperiului. Primii adepţi au fost colonişti şi militari proveniţi din provinciile orientale, de unde noua religie s-a răspândit în restul lumii romane[18]. Ca aproape în toată lumea romană, acest fenomen religios s-a răspândit în oraşe, mai ales în păturile sărace ale acestora, mediul rural păstrându-şi conservatorismul până târziu, în sec. IV-VI p. Chr. Urbanizarea masivă din timpul împăratului Septimius Severus a contribuit la atragerea unor populaţii eterogene etnic şi cultural, în special de origine orientală şi la propagarea noii religii în această provincie, unde romanizarea s-a făcut în special pe filieră vestică[19]. Mediul urban a fost cel mai propice pentru propagarea creştinismului, în timp ce zona rurală şi-a menţinut conservatorismul, fenomen întâlnit în toată lumea romană.

S-a scris mult cu privire la propagarea sa pe teritoriul provinciilor dacice, inclusiv după retragerea administraţiei romane[20]. Demersul nostru încearcă să analizeze într-o primă etapă, pătrunderea creştinismului în Dacia romană, urmând ca într-un alt studiu, să abordăm şi perioada istorică ulterioară, de la părăsirea Daciei de către administraţia şi armata romană, până la căderea limesului dunărean din anul 602, când slavii pătrund în Imperiul Bizantin. Considerăm că merită a fi luate în discuţie anumite artefacte care au fost interpretate ca aparţinând primilor creştini din provincie.

Dovezile paleocreştinismului de pe cuprinsul Daciei romane rămân foarte puţine atât datorită numărului mic de adepţi, cât şi amploarei scăzute a săpăturilor arheologice efectuate anual în diverse situri. Vom analiza câteva tipuri de artefacte despre care unii cercetători au afirmat că sunt de provenienţă paleocreştină, şi vom încerca să dezvoltăm o discuţie cu privire la ceramica de uz comun cu însemne cruciforme descoperită pe teritoriul provinciei. Acest aspect îl vom pune în legătură cu câteva artefacte ieşite la iveală prin săpături arheologice la Apulum în ultimii cinci ani, unele dintre ele fiind publicate şi interpretate drept mărturii ale paleocreştinismului în provincia Dacia.

---

[16] *Ibidem*, 58-59.

[17] GUDEA, GHIURCO 1988, 95.

[18] ZUGRAVU 1997, 187.

[19] *Ibidem*, 187-188.

[20] Amintim aici câteva lucrări de referinţă: PÂRVAN 1911; DAICOVICIU 1933-1935, 192-210; RUSSU 1958, 311-340; BARNEA 1971; idem 1977; GUDEA, GHIURCO 1988; RUSU 1991, 81-113; ZUGRAVU 1997; DĂNILĂ 2001; MADGEARU 2001.

Una din puţinele mărturii ale prezenţei creştinilor în provincia Dacia este dată de o gemă din turcoaz descoperită întâmplător la Lechinţa, datată la mijlocul sec. al III-lea p. Chr., care are gravată inscripţia *Ego flagellum Iouis contra perversos Christianos*[21]. Probabil i-a aparţinut unui comandant militar şi se constituie ca o dovadă a martirajului în această provincie[22]. Se pare că spre sfârşitul dominaţiei romane în Dacia existau destui creştini din moment ce un adorator al cultelor oficiale greco-romane poate fi atât de înverşunat împotriva acestora.

Alte pietre de inel sunt descoperite pe teritoriul Daciei romane. Una, aflată într-un loc necunoscut din Transilvania are imaginea Bunului Păstor[23], iar o alta, de la Potaissa, are redate reprezentările Bunului Păstor şi a lui Iona, alături de inscripţia *IXΘYC*, ambele datate în sec. III-IV p. Chr[24]. Pe o gemă de la Romula doi păuni susţin o cruce latină, piesa fiind încadrată în sec. III-IV p. Chr[25]. Pe o alta, de la Orlea (jud. Dolj), doi peşti sunt atârnaţi de bara transversală a unei „cruci latine", conform opiniei majorităţii cercetătorilor care au amintit-o[26]. I. Barnea este singurul cercetător care nu o consideră de factură creştină[27], opinie pe care o împărtăşim, deoarece la o analiză mai atentă a imaginii, cei doi peşti ar fi putut fi atârnaţi spre păstrare pe un lemn, imaginea unui semn cruciform nefiind redată clar. Credem că este vorba despre o imagine profană, nicidecum sacră.

Nu în ultimul rând, o foarte interesantă gemă de la Apulum (de pe teritoriul fostei *colonia Aurelia Apulensis*), încastrată într-o ramă din aur, cu reprezentarea Isidei, a fost ulterior creştinată, prin refolosire gravându-se inscripţia ATTIω X(ρεστ)ΥC NEIKA XE(I)A(N)[28]. I. Barnea este de părere că este o piesă din a doua jumătate a sec. al III-lea p. Chr., de provenienţă egipteană[29]; N. Vlassa admite originea alexandrină a piesei[30]. Piatra se pare că a fost montată după sec. al III-lea p. Chr., datorită tehnicii de prindere cu sulf topit a gemelor în ramele de metal[31]. N. Zugravu o consideră mai timpurie, din sec. al III-lea p. Chr[32]. Unii autori o consideră creştină[33], alţii gnostică, deoarece nu apare nici un însemn creştin asociat inscripţiei[34]. Este greu de stabilit o datare mai strânsă a piesei, dar ceea ce

---

[21] RUSU 1991, 83.

[22] *Ibidem*, 83.

[23] PROTASE 1966, 148, nr. 5; MACREA 1969, 476; GUDEA, GHIURCO 1988, 170, nr. 2; ZUGRAVU 1997, 179.

[24] DAICOVICIU 1969, 518; MACREA 1969, 476; BARNEA 1971, 56; BĂRBULESCU 1980, 177-178; BARNEA 1988, 122; PROTASE 1966, 150, nr. 8; GUDEA, GHIURCO 1988, 169, nr. 1; RUSU 1991, 93; ZUGRAVU 1997, 197.

[25] BARNEA 1988, 122; RUSU 1991, 93; GUDEA, GHIURCO 1988, 171-172; ZUGRAVU 1997, 179.

[26] DIACONU 1968, 277-278, fig. 1; BARNEA 1988, 122; GUDEA, GHIURCO 1988, 172, nr. 5; RUSU 1991, 93; ZUGRAVU 1997, 179.

[27] BARNEA 1988, 122.

[28] VLASSA 1976, 224; BARNEA 1982-1983, 264; GUDEA, GHIURCO 1988, 171; DĂNILĂ 2001, 10. Transcrierea textului o facem aici după Barnea, *loc. cit.*

[29] BARNEA 1982-1983, 264.

[30] VLASSA 1976, 221.

[31] *Ibidem*, 219.

[32] ZUGRAVU 1997, 179.

[33] VLASSA 1976, 223; BARNEA 1982-1983, 264; GUDEA, GHIURCO 1988, 171; RUSU 1991, 93.

[34] DĂNILĂ 1982, 733; idem 2001, 10; PROTASE 2000, 111.

ştim este că gema a fost folosită iniţial într-un scop, având imaginea sacră a zeiţei Isis. Probabil că purtătorul, un greco-oriental sau mai bine spus un alexandrin, a inscripţionat numele lui Christos, nefiindu-i atât de greu să o facă din moment ce există atâtea asemănări între cultul isiac şi cel creştin.

Alte reprezentări de pe gliptică, cu imagini ale unor păuni, delfini, cocoşi etc. nu pot fi considerate creştine[35]. La fel semnele cruciforme de pe piesele de echipament militar, fibule sau alte accesorii vestimentare[36]. Se ştie că delfinul, redat în arta funerară romană, era purtător al sufletelor decedaţilor spre tărâmul fericiţilor[37], în timp ce păunul avea un rol apotropaic, simbolizând de asemenea imortalitatea celestă şi renaşterea trupurilor[38].

Câteva inele din aur şi argint cu inscripţia VTERE FELIX, descoperite la Bologa, Potaissa, Dierna şi Sucidava, încadrate în secolele II-IV p. Chr., au fost interpretate ca piese de podoabă care au aparţinut unor creştini[39]. Dar acest tip de urare se întâlneşte în primul rând în mediul păgân[40], ceea ce ne face să acceptăm că nu avem de-a face cu o urare creştină, mai ales dacă nu este însoţită de vreun însemn creştin, aşa cum opina profesorul N. Zugravu[41]. La fel stă situaţia şi în cazul paharului fragmentar de la Porolissum cu urarea VTERE FE(LIX) SIX(sic!) FELIX V(TERE FELIX), considerat de unii cercetători drept cupă euharistică[42], iar de alţii fără acest caracter[43], fiind încadrat între mijlocul sec. al III-lea şi veacul următor[44].

S-a afirmat în câteva lucrări mai recente că existenţa unor antroponime greco-orientale (Evanghelus, Aurelius Chrestus, Chrestus Zoili Adamos, Thimoteos) în inscripţiile de la Apulum, unele dedicate unor divinităţi păgâne, ar indica prezenţa unor creştini[45]. Este greu de acceptat o asemenea interpretare în aceste condiţii. V. Moga invocă un martir creştin de la Tomis pe nume Chrestus, care era sărbătorit în data de 3 aprilie a fiecărui an[46]. Dar trebuie să luăm în seamă că apariţia şi dezvoltarea creştinismului în Dobrogea epocii clasice romane a fost de o amploare mult mai puternică, la Tomis funcţionând un episcopat în această perioadă.

Pe un mozaic din *colonia Aurelia Apulensis*, pe care sunt redate imaginile mai multor personaje, a unui călăreţ şi a unui taur, apar mai multe elemente de decor vegetal, unele sub formă cruciformă, eventual rozete[47]. I. Berciu le-a interpretat ca posibile portrete ale unui comandant al trupelor ecvestre din garda guvernatorului provinciei şi soţiei acestuia[48]. Taurul ar fi avut rolul unui

---

[35] ZUGRAVU 1997, 179.
[36] *Ibidem*, 180.
[37] CHEVALIER, GHEERBRANT 1994, 439.
[38] ZUGRAVU 1997, 181.
[39] VLASSA 1976, 217; GUDEA, GHIURCO 1988, 173-174, nr. 1-3, 5.
[40] BĂRBULESCU 1980, 176; DĂNILĂ 2001, 14-18.
[41] ZUGRAVU 1997, 179.
[42] GUDEA, GHIURCO 1988, 187, nr. 1; RUSU 1991, 88, pl. VIII/4;
[43] BĂRBULESCU 1980, 176; DĂNILĂ 2001, 17-18, nr. 18.
[44] BĂRBULESCU 1980, 176; DĂNILĂ 2001, 17-18.
[45] ANGHEL 1993, 8; MOGA 2007, 19-20.
[46] MOGA 2007, 20.
[47] BERCIU 1961, 174-175, Pl. IX.
[48] *Ibidem*, 175-176.

apotropaion, iar gâsca, pasăre consacrată Iunonei, s-ar fi remarcat ca simbol al femeii distinse, conservatoare romane, ca stăpână veritabilă a casei[49]. Elementele florale au fost interpretate recent drept *crux decussata* şi *florida*[50]. Aceste motive cruciforme apar şi pe alte mozaicuri cu scene religioase şi mitologice păgâne, precum cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pe care este reprezentată Victoria însoţită de câţiva Amoraşi[51]. Aceste tipuri de decor sunt vizibile şi pe alte genuri de artefacte romane din tot cuprinsul Imperiului.

Este greu de acceptat apartenenţa creştină a elementelor decorative de pe mozaicul apulens, în condiţiile grele în care s-a manifestat creştinismul primar în sec. al III-lea p. Chr. (când adepţilor creştini le era teamă să îşi dezvăluie credinţa prin intermediul unui element arhitectural şi de artă accesibil multor persoane, respectiv un mozaic).

S-a discutat mult în literatura de specialitate despre încreştinarea unor monumente funerare din Dacia. Este vorba despre un perete de ediculă de la Gilău, un fragment de stelă de la Gherla şi o stelă de la Potaissa. Cele de la Potaissa şi Gilău au redată imaginea banchetului funerar în care, pe o *mensa tripes*, sunt aşezate o farfurie cu un peşte, alături de una-două pâini crestate în formă de cruce (*panis decussatus*), în opinia unor autori[52]. Monumentele sunt de factură provincială, datate în sec. al III-lea p. Chr[53], iar N. Gudea şi I. Ghiurco admit că ar fi fost încreştinate prin incizarea semnului crucii în sec. al IV-lea p. Chr[54]. La fel este încreştinat un monument funerar de la Ampelum în acelaşi veac, când pe un delfin a fost incizată o cruce[55]. D. Isac şi Al. Diaconescu nu le consideră creştine, deoarece în condiţiile unei arte provinciale de tip occidental în provincia Dacia, nu se pot admite în această perioadă simboluri creştine în arta funerară de aici[56].

În cazul în care un momument a fost refolosit tot cu scop funerar, cum este cazul celui de la Napoca, în sec. al IV-lea p. Chr., se poate vorbi despre o creştinare când este vorba despre un *chrismon*[57]. Caracterul creştin al monumentelor de la Gilău şi Potaissa este combătut şi de alţi cercetători[58]. Monumentul de la Napoca a fost încreştinat ulterior prin adăugarea chrismonului şi trasarea unei cruci în interiorul literei „O" din cuvântul FILIO[59]. Celelalte pietre funerare au fost într-adevăr încreştinate după părăsirea Daciei de către administraţia şi armata romană, dar într-o epocă greu de precizat.

O altă problemă a creştinismului primar din Dacia romană, dar şi de pe întinsul Imperiului, este dată de semnele cruciforme imprimate sau zgâriate pe

---

[49] *Ibidem*, 175-176.

[50] MOGA 2007, 37.

[51] CIOBANU 1995, 241, Pl. III.

[52] GUDEA, GHIURCO 1988, 184-185, nr. 3-4; RUSU 1991, 91, pl. IX/9-10; MADGEARU 2001, 21.

[53] RUSU 1991, 91.

[54] GUDEA, GHIURCO 1988, 184-185.

[55] PROTASE 1966, 151, fig. 57; GUDEA, GHIURCO 1988, 185, nr. 5.

[56] ISAC, DIACONESCU 1980, 125, fig. 7.

[57] DAICOVICIU 1933-1935, 197; PROTASE 1985, 332-336, fig. 1-2; GUDEA, GHIURCO 1988, 183, nr. 1.

[58] RUSSU 1958, 331-332; PROTASE 1966, 143; ZUGRAVU 1997, 180-181.

[59] PROTASE 1985, 332-336, fig. 1-2.

vasele de uz comun şi de lux romane. Nu s-a ajuns încă la un consens între specialişti cu privire la această problemă. Unii cercetători consideră că toate aceste semne cruciforme sunt de factură creştină[60]. Alţii nu acceptă această interpretare, considerându-le, pe rând, simple decoruri, mărci de olar sau semne cu destinaţie necunoscută[61].

N. Gudea a realizat un studiu în care a pus problema semnelor în formă de cruce de pe olăria romană, ajungând la câteva concluzii care merită a fi luate în seamă: numărul vaselor cu semne cruciforme este foarte redus în raport cu numărul total al celor publicate în multe situri din diverse provincii ale Imperiului, începând cu Syria şi terminând cu Britannia; este greu de acceptat ca toţi olarii să-şi fi marcat producţia cu aceleaşi însemne pe tot cuprinsul Imperiului, astfel încât nu pot fi considerate mărci de olari; majoritatea acestor descoperiri au apărut în mediul urban; cele mai multe semne cruciforme sunt zgâriate după ardere; de cele mai multe ori este redat un singur semn[62].

Nu este cazul să insistăm pe numeroasele fragmente de vase cu semne zgâriate sau imprimate. În ce ne priveşte nu credem că se poate vorbi de simboluri creştine în ornamentele cruciforme de pe vasele de tip *terra sigillata* şi în decorurile tot cruciforme obţinute prin ştampilare sau imprimare.

Câteva descoperiri recente efectuate în săpăturile cu caracter preventiv din ultimii cinci ani de la Apulum, mai precis de pe teritoriul canabelor legiunii care au devenit municipiu în timpul împăratului Septimius Severus, ridică mai multe probleme de interpretare. Este vorba despre fragmente de vase descoperite în două sectoare ale aşezării: 1, de vest şi nord-vest şi 2, de est.

În sectorul de vest şi nord-vest, în cercetările efectuate în cursul anului 2006 în Parcul Unirii, au fost aflate într-o groapă menajeră, fără a şti contextul clar de descoperire sau alte piese asociate cu valoare cronologică din interiorul acesteia, trei fragmente ceramice databile în sec. al III-lea p.Chr., unul de tip *terra sigillata* cu decor cruciform, iar celelalte cu un semn cruciform zgâriat după ardere **(Pl. I/1-3)**[63]. În ceea ce priveşte primul fragment, nu se poate vorbi despre o cruce, fiind un simplu ornament, iar pentru celelalte, semnele zgâriate ar putea fi simple cifre care ar indica numărul de ordine al vasului. Tot în acest sector al aşezării a fost aflat în 2008 pe str. Timotei Cipariu nr. 25, un fund de vas cu un semn cruciform zgâriat după ardere, apărut într-o groapă menajeră din a doua jumătate a sec. al III-lea p.Chr., datată pe baza unui antoninian suberat emis după anul 244 p. Chr **(Pl. II/5)**[64].

Pe aceeaşi stradă, în anul 2007, a fost aflat tot într-o groapă menajeră datată în timpul Antoninilor, pe baza unui denar suberat de la Titus şi a ceramicii de tip *terra sigillata* produsă în atelierele de la Rheinzabern, în orizontul meşterului Cerialis IV, un jeton din os care avea pe o faţă zgâriat acelaşi tip de semn

---

[60] GUDEA, GHIURCO 1988; RUSU 1991, 81-113; GUDEA 1994, 95-111; DĂNILĂ 2001, 13; MOGA 2007, 38-40.

[61] CUNLIFFE 1971, 227-237; ZUGRAVU 1997, 179-180; MADGEARU 2001, 24.

[62] GUDEA 1994, 97-99.

[63] MOGA 2007, 39-40, fig. 6-7.

[64] Desenele au fost realizate de colegul Călin Adam, desenator în cadrul Muzeului Naţional al Unirii Alba Iulia, căruia îi mulţumesc şi pe această cale.

cruciform **(Pl. II/6)**[65]. Acelaşi însemn apare şi în zona estică a aşezării, pe două fragmente de vase din lut, respectiv pe o bază şi un pântec, descoperite într-o clădire de pe str. Decebal nr. 18, datată în timpul dinastiei Severilor **(Pl. II/1-2)**. Alte două fragmente ceramice au fost găsite alături de acestea, având semne cruciforme zgâriate, dar păstrate incomplet **(Pl. II/3-4)**. Pe aceeaşi stradă, la nr. 25, într-o săpătură din anul 2006, a fost aflat un capac de vas datat în sec. al III-lea p. Chr., pe care este zgâriat un semn cruciform cu braţele egale încadrate de un cerc, interpretat drept simbol creştin **(Pl. I/4)**[66].

Alte două fragmente ceramice aflate la Apulum, dar fără context de descoperire, au fost interpretate la rândul lor ca aparţinând creştinilor **(Pl. I/5-6)**[67]. Din punctul nostru de vedere aceste ultime fragmente ceramice nu pot fi atribuite descoperirilor paleocreştine deoarece primul are imprimat un decor cruciform realizat precar, asimetric, fără o grijă deosebită, iar pe al doilea, însemnul zgâriat după ardere se păstrează parţial, fără a ne putea edifica dacă ar putea fi o cruce. În niciun caz nu este vorba despre vreun *chrismon*.

W. J Kowalski a arătat că există jetoane pentru jocuri de noroc (*tesserae*) inscripţionate în acelaşi mod, desemnând cifrele IX sau XI[68]. Prin urmare, asemănarea deosebită a acestor semne cruciforme de pe fragmentele ceramice şi din os descoperite pe str. Timotei Cipariu (2) şi str. Decebal (2), ne face să considerăm că nu se mai poate accepta ca aceste semne zgâriate să fie interpretate ca mărci de olar, ci pur şi simplu ele sunt numerale care exprimă cantitatea sau numărul de ordine. Aşadar aceste semne cruciforme incizate după ardere, păstrate fragmentar, pot fi interpretate drept cifre, cum ar fi IX, X sau XI. Este clar că semnele zgâriate după ardere, cât şi cele incizate în pasta crudă nu pot fi considerate mărci de olar, dar pot fi interpretate ca însemnări ale acestora pentru a preciza probabil, numărul de oale produse.

O ultimă problemă este cea a vaselor din lut care au ca decor imaginea incizată a unuia sau a mai multor peşti. Un vas de tip *mortarium* provenit de pe teritoriul vechii *colonia Aurelia Apulensis*, fără context clar de descoperire, are patru peşti incizaţi pe buză, trei din aceştia fiind redaţi schematic, această schematizare fiind interpretată de autori ca semn al temerii manifestate de adepţi faţă de eventualele persecuţii **(Pl. II/7)**[69]. Vase cu peşti incizaţi, acceptaţi ca simboluri paleocreştine, au mai fost aflate în Dacia la Micăsasa, Veţel, Gherla, Copăceni, Cristeşti şi Berzovia[70]. N. Zugravu nu admite simbolistica creştină a peştilor de pe vase[71]. Conform lui N. Gudea şi I. Ghiurco peştele, ca semn paleocreştin, apare la sfârşitul sec. al II-lea p. Chr. şi se impune la jumătatea celui următor[72]. Se ştie că literele care compun termenul grecesc *ἰχθύς* (*peşte*) sunt iniţiale ale acrostihului *Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) Υ(ἱὸς) Σ(ωτήρ)*[73].

---

[65] DAU 2008, nr. 79.
[66] MOGA 2007, 39, fig. 5.
[67] MOGA 2003, 226-227, fig. 2-3; idem 2007, 38, fig. 4.
[68] KOWALSKI, http://ablemedia.com/ctcweb/showcase/boardgames.html.
[69] POPA, BENGA 2006, 62-63.
[70] GUDEA, GHIURCO 1988, 191, nr. 1-3; RUSU 1991, 86, pl. I/2, IV/4-7.
[71] ZUGRAVU 1997, 180.
[72] GUDEA, GHIURCO 1988, 79.
[73] GUDEA, GHIURCO 1988, 79; CHEVALIER, GHEERBRANT 1995, 73.

Nu se poate accepta caracterul creştin al vaselor cu decor incizat sub formă de peşte, deoarece peştele este un frecvent simbol păgân, putând fi un simplu decor acvatic. În ceea ce priveşte *mortarium*-ul de la Apulum se poate observa cât se poate de clar că peştii sunt elemente de decor datorită simetriei în care sunt dispuşi.

Concluzii.

Din cât se pare creştinismul în timpul stăpânirii romane din Dacia a fost o realitate dovedită prin foarte puţine artefacte databile în sec. II-III p. Chr. Cea mai elocventă mărturie a prezenţei noii religii este inelul din aur cu piatra de turcoaz descoperit la Lechinţa şi eventuali martiri, în sec. al III-lea p. Chr. Restul dovezilor sunt susţinute de gema de la Potaissa cu imaginea Bunului Păstor şi al lui Iona alături de inscripţia IXΘYC; o alta cu Bunul Păstor, aflată într-un loc necunoscut din Transilvania; gema de la Romula, cu doi păuni susţinând o cruce latină şi o *intaglio* cu imaginea zeiţei Isis căreia i s-a adăugat mai târziu, prin reutilizare, inscripţia creştină. Fără îndoială că aceste piese minore gliptice sunt dovezile cele mai concludente ale prezenţei creştinismului în Dacia, dar problema care se pune este câte dintre acestea se pot data în mod sigur în timpul stăpânirii romane?

Din păcate doar cea de la Lechinţa, care a aparţinut probabil unui comandant militar, deranjat de prezenţa creştinilor care refuzau adorarea cultului împăratului şi a celor oficiale ale statului roman. Restul, chiar dacă s-ar data în sec. al IV-lea p. Chr. şi nu mai timpuriu, dovedesc indirect existenţa creştinilor în perioada stăpânirii romane în Dacia. Nu se poate vorbi despre artefacte creştine de genul unor piese de echipament militar sau vestimentar, vase cu peşti sau semne cruciforme incizate sau imprimate. De asemenea, nici ornamentele de pe *terra sigillata* sau cele ştampilate de la alte tipuri de vase ceramice, nu pot fi considerate semne ale creştinismului primar. Aceeaşi observaţie este potrivită şi în cazul teracotelor reprezentând cocoşi sau alte păsări.

Este foarte greu de cuantificat numărul adepţilor creştini din această provincie. Profesorul N. Zugravu opina că nu se poate stabili ponderea numerică a adoratorilor în funcţie de numărul obiectelor paleocreştine dintr-o provincie[74]. Dacă simbolul crucii este atestat în Orient şi în catacombele romane abia de la mijlocul sec. al II-lea p. Chr., probabilitatea ca acesta să se fi răspândit atât de repede în Imperiu în condiţiile ostilităţii autorităţilor romane, a fost foarte redusă. Ca să nu mai vorbim de Dacia, provincie de graniţă a Imperiului. Dacă în sec. al III-lea p. Chr., pe cuprinsul statului roman erau atât de puţini creştini, raportat desigur la numărul total al populaţiei, nu este de mirare ca în provinciile de graniţă noua credinţă să fie atât de puţin răspândită. Probabil că au existat comunităţi creştine, fără a se putea stabili unde anume au fost mai numeroase: la Apulum, Porolissum, Napoca sau Romula? Este o întrebare la care încă nu putem da un răspuns satisfăcător, în absenţa unor descoperiri concludente.

[74] ZUGRAVU 1997, 183.

BIBLIOGRAFIE

ANGHEL 1993 - Gh. Anghel, *De la vechea Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1993.

BARNEA 1971 - I. Barnea, *Monumenti paleocristiani della Dacia Traiana, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1971, 49-69.

BARNEA 1977 - I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican, 1977.

BARNEA 1982-1983 - I. Barnea, *Continuarea elementului daco-roman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreştine din Transilvania în lumina ultimelor cercetări*, Sargetia 16-17 (1982-1983), 259-266.

BARNEA 1988 - I. Barnea, *Romanismul şi creştinismul daco-romanilor*, Thraco-Dacica 9 (1988), 1-2, 119-126.

BĂRBULESCU 1980 - M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, Potaissa 2 (1980), 161-189.

BERCIU 1961 - I. Berciu, *Mozaicurile romane din Apulum – Contribuţii la studiul mozaicurilor din Dacia*, Apulum 4 (1961), 151-189.

BROWN 2002 - P. Brown, *Întemeierea creştinismului occidental. Triumf şi diversitate. 200-100 d.Cr.*, Bucureşti, 2002.

CHEVALIER, GHEERBRANT 1994 - J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, vol. 1, Bucureşti, 1994.

CHEVALIER, GHEERBRANT 1995 - J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, vol. 3, Bucureşti.

CHIFĂR 1999 – N. Chifăr, *Istoria creştinismului*, vol. I, Iaşi, 1999.

CIOBANU 1995 - R. Ciobanu, *Mosaïque de la Dacie romaine: commentaires iconographiques*, Apulum 32 (1995), 231-247.

CIZEK 2002 - E. Cizek, *Istoria Romei*, Bucureşti, 2002.

CUNLIFFE 1971 – B. Cunliffe, *The excavations at Fishbourne 1961-1962*, London, 1971.

DAICOVICIU 1933-1935 - C. Daicoviciu, *Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II-III?*, AISC II (1933-1935), 192-210.

DAICOVICIU 1969 - C. Daicoviciu, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie trajane*, in *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj-Napoca (1969), 517-521.

DANILĂ 1982 - N. Dănilă, *Consideraţii asupra noilor materiale arheologice paleocreştine din Transilvania*, BOR 100 (1982), 7-8, 730-742.

DĂNILĂ 2001 - N. Dănilă, *Daco-Romania Christiana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 2001.

DIACONU 1968 - P. Diaconu, *O gemă descoperită la Romula*, SCN 4 (1968), 277-279.

GUDEA, GHIURCO 1988 - N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

GUDEA 1994 - N. Gudea, *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, ActaMP 18 (1994), 95-111.

ISAC, DIACONESCU 1980 - D. Isac, Al. Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, ActaMN 17 (1980), 115-139.

KERNBACH 1984 - V. Kernbach, *Biserica în involuţie*, Bucureşti, 1984.

KOWALSKI - W. J. Kowalski, Roman Board Games, http://ablemedia. com/ ctcweb/ showcase/boardgames.html.

MACREA 1969 - M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.

MADGEARU 2001 - Al. Madgearu, *Rolul creştinismului în formarea poporului român*, Bucureşti, 2001.

MOGA 2003 - V. Moga, *Noutăţi arheologice apulense*, Apulum 40 (2003), 225-230.

MOGA 2007 - V. Moga, *Creştinismul la Apulum şi în teritoriul său (secolele III-X)*, Alba Iulia, 2007.

PÂRVAN 1911 - V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

POPA, BENGA 2006 - C. I. Popa, M. S. Benga, *Un vas roman paleocreştin de la Apulum*, PA 5-6 (2006), 59-69.

PROTASE 1966 - D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966.

PROTASE 1985 - D. Protase, *Observaţii privind inscripţia „creştinată" de la Napoca*, SCIVA 36 (1985), 4, 332-339.

PROTASE 2000 - D. Protase, *Autohtonii în Dacia. Dacia postromană până la slavi*, vol. II, Cluj-Napoca, 2000.

RUSSU 1958 - I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman*, ST 10 (1958), 5-6, 311-340.

RUSU 1991 - M. Rusu, *Paleocreştinismul din Dacia romană*, EphN 1 (1991), 81-113.

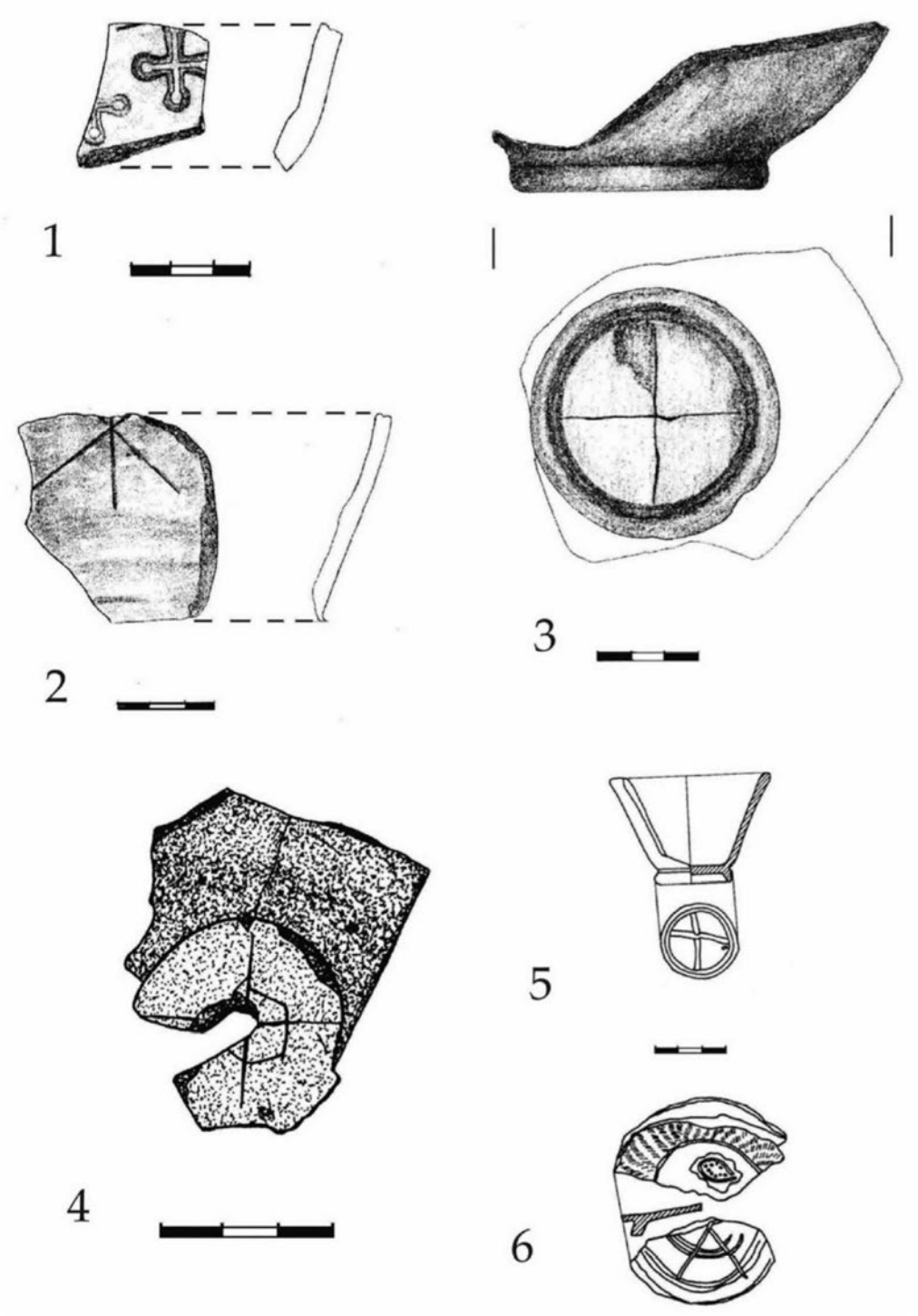
SANIE 1981 - S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. Cultele siriene şi palmiriene*, vol. 1, Bucureşti, 1981.

TOROPU 1976 - O. Toropu, *Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976.

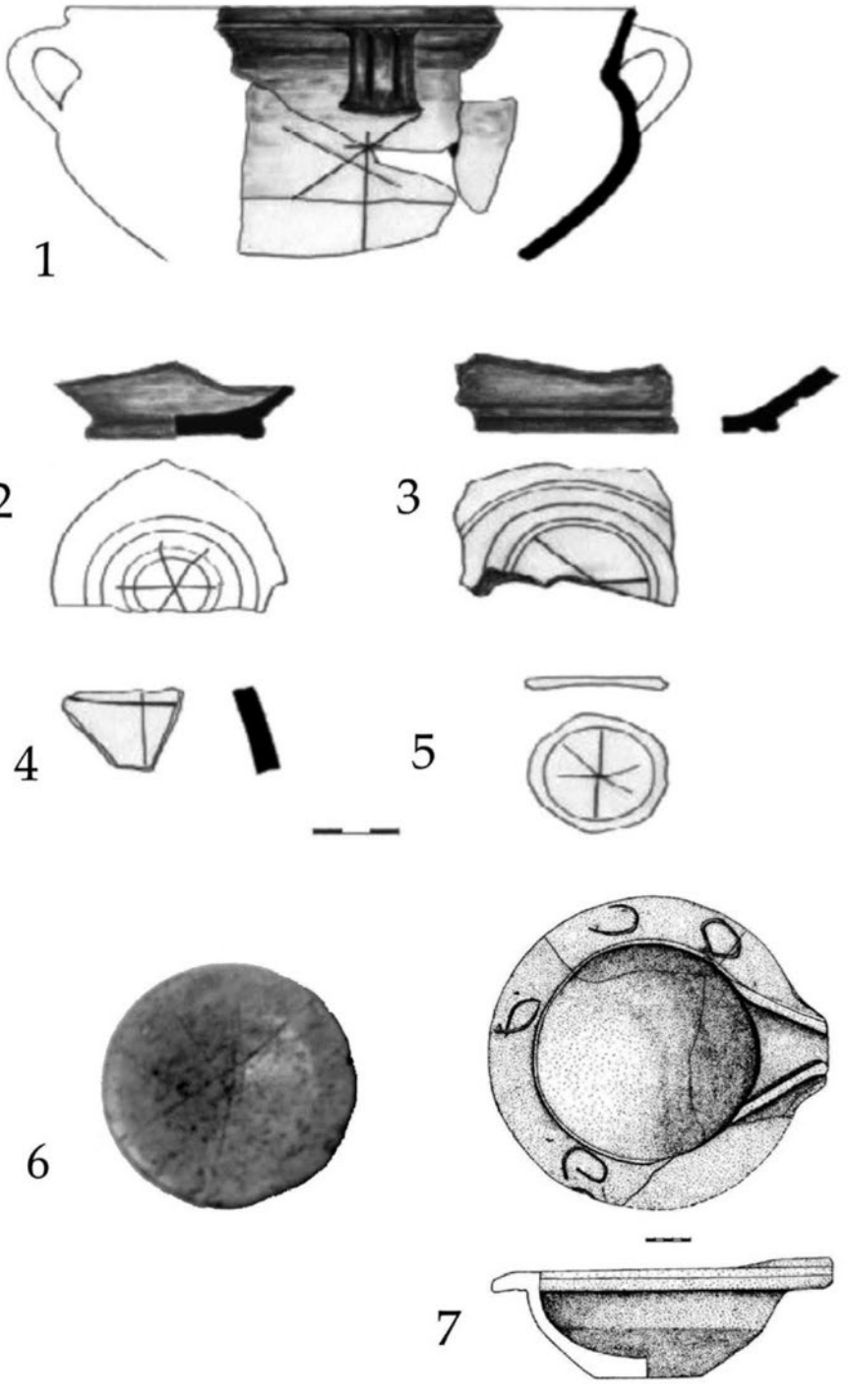
TRISTAN 2002 - F. Tristan, *Primele imagini creştine. De la simbol la icoană secolele II-VI*, Bucureşti, 2002.

VLASSA 1976 - N. Vlassa, *Două noi piese paleocreştine din Transilvania*, ActaMN 13 (1976), 215-230.

ZUGRAVU 1997 - N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.

Pl. I

Pl. II

À PROPOS DU MARTYRE DE SAINT ÉMILIEN DE DUROSTORUM (SILISTRA)

Georgi ATANASOV *

Keywords: *Durostorum, Emilian, Gesidina, martyr, Silistra, Gavidina, legion, topos, vicus.*

Cuvinte cheie: *Durostorum, Emilian, Gesidina, martir, Silistra, Gavidina, legiune, topos, vicus.*

Abstract: *Based on a recently found inscription in Silistra (Durostorum), from the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, in which the name vicus Gavidina can be read, the hypothesis is confirmed, that St. Emilian from Durostorum, who died the death of a martyr in Durostorum in 362, is buried in the necropolis of the village near Durostorum, in Ostrov - Romanian area. Actually, according to his biography, his remains rest in an area (topos) near Durostorum called Gesidina or Gedina, which is very close to the vicus Gavidina inscription, found in the text. Together with the rest, that means, that we should reject the dominant standpoint that the vicus near Ostrov is municipium Aurelium Durostorum, because its name is Gavidina- Gesidina. Obviously the canabae north of the 11th Legion Claudia camp received the rank of municipum by Marcus Aurelius.*

Rezumat: *Bazându-ne pe o inscripţie descoperită recent în Silistra (Durostorum), datând de la sfârşitul secolului III şi începutul secolului IV, în care apare numele vicus Gavidina, se confirmă ipoteza potrivit căreia Sf. Emilian din Durostorum, care a murit ca martir în Durostorum în 362, este înmormântat în necropola satului de lângă Durostorum, la Ostrov, pe teritoriul României. De fapt, potrivit biografiei, rămăşiţele sale se odihnesc într-o zonă (topos) lângă Durostorum numită Gesidina sau Gedina, nume foarte asemănătoare cu vicus Gavidina, ce se regăseşte în textul inscripţiei. Aşadar, ar trebui să respingem punctul de vedere dominant cum că vicus-ul de lângă Ostrov este municipium Aurelium Durostorum, deoarece numele său este Gavidina-Gesidina. Canabae-le însă, din nordul taberei Legiunii a XI-a Claudia au fost ridicatate la rangul de municipium de către împăratul Marcus Aurelius.*

---

* Georgi Atanasov: Regional Historical Museum – Silistra, 24 G.S. Rakovski St., Silistra, Bulgaria.

Il est connu qu'à l'époque des grandes persécutions menées contre les chrétiens de l'Empire romain au IVe siècle, ayant entre autres touché la province *Moesia secunda*, dans le *municipium Durostorum*, camp de la légion *XI Claudia*, ont été immolés 12 martyrs[1]. Il en manquait pendant longtemps les traces matérielles sur le *limes* du bas Danube, ce qui avait nourri l'idée selon laquelle il ne s'agissait que de récits inventés de toutes pièces[2]. Pendant les deux dernières décennies, cette lacune a toutefois commencé à être comblée grâce à la découverte des martyriums de Niculitsel[3], Halmyris[4], Beroè[5] et Durostorum[6]. Le dernier du groupe des douze saints est Saint Émilien, qui subit le martyre à Durostorum-Silistra le 16 juillet 362 ; il est en même temps le dernier martyr qu'on donné les premiers chrétiens de la province *Moesia secunda* et, plus généralement, les terres actuellement bulgares[7]. Jusqu'à présent, l'on disposait de deux versions de son homélie : le *Codex Vaticanus* 866 de 1726[8] et le *Codex Parisiensis* du XIe siècle[9], mais avec des prototypes en grec du IVe ou du Ve siècle. Le texte des deux manuscrits est similaire : Saint Émilien aurait détruit les idoles païennes dans le temple, ce qui aurait provoqué une enquête. Afin de sauver un paysan indûment accusé pour cet acte, Émilien se rendit lui-même au tribunal. Il subit les rigueurs de l'enquête, l'interrogatoire et la torture, dirigées par le vicaire de la province en personne, Capitolinus. Puisque la torture n'eut aucun effet sur l'esprit, la volonté et la foi d'Émilien, le vicaire lui dit que le Dieu chrétien était incapable de l'aider : attendu qu'il avait violé les lois de l'État, l'accusé devait être abandonné aux flammes, alors que son père était tenu à payer une amende pour ne l'avoir pas bien éduqué dans l'esprit des lois romaines. On prit ensuite le martyr et on l'amena sur la rive du Danube, à l'extérieur des remparts de Durostorum où le bûcher était déjà préparé. Ce feu devint la couronne de martyr pour Émilien. Après lui avoir permis de prier Jésus, les bourreaux le jetèrent dans les flammes, en attendant qu'il fût transformé en cendres. À la consternation de tous, cependant, le feu « reconnut » le martyr et le sauvegarda. En revanche, les flammes se répandirent et réduisirent en cendres les bourreaux. Voyant ce qui venait de se passer, Émilien exhorta le dieu chrétien, se tourna vers l'est, se jeta dans le feu et prononça les mots: « Seigneur Jésus-Christ, recevez mon âme » ; après quoi, il rendit son âme à Dieu. La communauté chrétienne de Durostorum demanda à la femme de Capitolinus (devenue chrétienne en secret) de l'aide pour recevoir le corps de Saint Émilien. Une fois leur demande satisfaite, les chrétiens enduisirent le corps d'huile sacrée et l'enterrèrent avec dignité et en prononçant des psaumes. Selon les deux versions de son hagiographie, cela aurait eu lieu non loin de Durostorum, à un endroit appelé Gédina (Γηδινά selon le *Codex Vaticanus*)

[1] DELEHAYE 1912, 258-265 ; ZEILLER 1918, 54-59, 109-115; ATAHACOB 2007, 15-46.
[2] CONSTANTINESCO 1967, 14-19.
[3] BAUMANN, 1972, 189-202 ; BAUMANN 2004, 83 et suiv. ; BAUMANN 2006, 30-831, pl. 32, fig 10.
[4] ZAHARIADE, BOUNEGRU 2003, 117-126 ; BAUMANN 2004, 55-58.
[5] BAUMANN 2004, 53-54.
[6] ATAHACOB 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 27-34.
[7] ATAHACOB 2004, 203-218 ; ATAHACOB 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 27-52.
[8] BOSCHIUS 1868, 370-377.
[9] HALKIN 1972, 230-35.

ou Gézidina (Γεζιδινα selon le *Codex Parisiensis*). En supposant qu'il a été enterré à Gézidina, cela se serait passé à 3 stades (*ca.* 550 m) à l'extérieur de la ville. Au vu de la topographie de Durostorum au IVe siècle, à peu près à une telle distance se trouve, entre Ostrov et Silistra, l'ancien camp de la légion, où Saint Émilien avait été détenu et interrogé[10]. Toutefois, si l'on suppose que la vérité est du côté du *Codex Vaticanus*, cela se serait passé à Gédina, à 3 miles (*ca.* 4,5 km) à l'extérieur de la ville. En effet, c'est exactement 4,5 km que mesure la distance entre la ville de Durostorum et la rive du Danube, où Saint Émilien a été brûlé (Fig. 1)[11].

Je me suis arrêté à plusieurs reprises sur l'histoire du martyre de Saint Émilien et en particulier sur le lieu de son exécution et de son enterrement – soit le *topos* désigné comme Gédina (Γηδινά), soit Gézidina (Γεζιδινα)[12]. À partir de l'information selon laquelle le bûcher où fut brûlé Saint Émilien se trouvait sur la rive du Danube et compte tenu du fait qu'après le milieu du IXe siècle fut érigée sur la même rive l'église-cathédrale de la ville, j'ai admis que cette église a été installée sur le lieu même que la tradition mettait en liaison avec la mort du martyr (Fig. 1, 2). Cependant, en m'en tenant aux textes, et en particulier à la désignation de Γηδινά comme ὁ τόπος, j'ai supposé qu'il s'agissait de la nécropole de Durostorum. J'attire enfin l'attention sur le fait que, si les nécropoles sont quasiment communes pour Durostorum (camp, *castellum* et *canabae*) et le *vicus* situé près de l'actuelle commune d'Ostrov (Fig.1)[13], les reliques de Saint Émilien sont déposées dans la partie située près du *vicus* et réservée aux habitants de celui-ci. Pour éviter tout malentendu, je cite à la lettre le texte publié en 2007 et 2008[14] : « Selon les deux versions de l'hagiographie, les funérailles de Saint Émilien ont eu lieu non loin de Durostorum à un endroit appelé Gédina (Γηδινά selon le *Codex Vaticanus*) ou Gézidina (Γεζιδινα selon le *Codex Parisiensis*). Si l'on admet qu'il est enterré à Gézidina, cela s'est produit à 3 stades (550 m) à l'extérieur de la ville. Selon la topographie de Durostorum au IVe siècle, à peu près à la même distance du camp de la légion (où Saint Émilien est interrogé et condamné) se trouve le *vicus* sur le territoire roumain. Dans sa banlieue commence la nécropole antique tardive, qui se poursuit sur le territoire bulgare (Fig. 1). L'impression générale est que les nécropoles du *vicus*, du camp et des *canabae* (le *municipium*) se sont presque réunies au IVe siècle en une seule grande nécropole, qui entoure comme un arc les trois structures dans le sud. Toutefois, si l'on admet que la vérité est dans le *Codex Vaticanus*, cela se passe à Gédina, à 3 miles (4,5 km) à l'extérieur de la ville. En effet, c'est exactement 4,5 km que mesure la distance de la rive du Danube, où est brûlé Saint Émilien, jusqu'au même *vicus* sur le territoire roumain et le début de la nécropole antique tardive dans la banlieue sud de Durostorum[15]. Cela signifie que le martyrium abritant les reliques de Saint Émilien doit à nouveau être recherché dans la

[10] ATANSOV 2004, 203, 218 ; ATANHACOB 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 28-29.
[11] ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006, 243-244.
[12] АТАНАСОВ 2004, 203, 218 ; АТАНАСОВ 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 28.
[13] ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006, 243-244.
[14] АТАНАСОВ 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 28.
[15] DONEVSKI 1990, 238-245, fig. 2 5 ; POPESCU 1989, 72-75.

nécropole de Durostorum, mais plutôt dans la partie ou sont enterrés les résidents du *vicus*. Enfin, si en effet le *vicus* de Durostorum est appelé Gédina, la probabilité qu'il ait reçu la dénomination de *municipium* en 169 diminue beaucoup[16]. Cela signifie que le nom de Durostorum était porté par les *canabae* de la légion et que le *vicus* a maintenu jusqu'au IVe siècle son nom de Gédina, qui est d'origine thraco-gète. Si cette reconstruction est correcte, les restes éventuels du martyrium de Saint Émilien pourraient se trouver dans la nécropole autour de la frontière bulgaro-roumaine, au nord du *vicus*, sur le territoire roumain »[17].

De nombreux chercheurs doutent de l'authenticité de l'histoire du martyre de Saint Émilien et la considèrent comme une compilation tardive. Il y a quelques années, cependant, au cours de fouilles archéologiques dans les limites de la forteresse située sur la rive du Danube a été découverte une inscription de l'époque de la tétrarchie (fin du IIIe – milieu du IVe siècle), qui est directement liée à la vie de Saint Émilien (Fig. 3). Elle avait été récupérée de toute évidence du site romain abandonné de Durostorum-Drustar et réutilisée dans une muraille médiévale de la résidence patriarcale du Xe siècle. Très récemment, l'épigraphiste Iliyan Boyanov, a déchiffré ce qui suit : *Iovi Opt[i]mo/ Maximo Iuli(u)s/ Eutuches ex v[o]/ [t]o pro se et pro/[p]atronum suum / Iulii Maximu* (sic!) *po/[sui]t* ***vicus Gavidin(a)***/ *Arnumtum superiore* (Fig. 3)[18]. Une attention particulière a été accordée à juste titre aux noms mentionnant les deux *vici* de la région de Durostorum : *Gavidina* et *Arnumtum*. Il y a une proximité phonétique évidente entre la *Gézidina* de l'hagiographie de Saint Émilien, conservée à la Bibliothèque Nationale de Paris, et la *Gavidina* révélée par l'inscription récemment découverte de Durostorum-Silistra, ce qui n'a pas échappé au collègue Il. Boyanov. On peut seulement ajouter que tous les noms finissant en *–dina* sont, selon le professeur V. Beshevliev, d'origine thrace. L'interprétation présentée par Il. Boyanov à la fin de sa publication sur la localisation de *Gédina-Gézidina-Gavidina* et le statut du *vicus* situé près d'Ostrov est très proche de la mienne, formulée il y a plusieurs années et citée ci-dessus. Voilà pourquoi je trouve très bizarre son affirmation que j'aurais rapporté à tort dans mes publications *Gédina (Gézidina)* à la nécropole de Durostorum, de même que le fait qu'il conclut, comme s'il était le premier à le faire, que *Gédina (Gézidina)* était le nom du *vicus* situé près de l'actuelle commune d'Ostrov[19]. Seule une lecture superficielle de mes contributions peut laisser l'impression que j'aurais identifié *Gédina-Gézidina* avec la nécropole de Durostorum, située près de la frontière bulgaro-roumaine. Une reprise de l'ensemble du texte, sans extraire les mots de leur contexte, suffirait pour qu'un lecteur sans préjugés se rende compte que je rapporte *Gédina (Gézidina)* non à l'ensemble de la nécropole de Durostorum, mais à sa seule partie orientale, où sont enterrés les habitants du *vicus Gavidina* (Fig. 1). J'ai également écrit, bien entendu, que le nom porté par le *vicus* situé près d'Ostrov était *Gédina*

[16] ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ. 2006, 228-240. Pour des doutes sur l'identification du *muncipium Durostorum* avec le *vicus* des alentours d'Ostrov, voir ТАЧЕВА 2005, 102 – 103.

[17] АТАНАСОВ 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 28.

[18] BOYANOV 2010, 53-59.

[19] BOYANOV 2010, 56-57.

(Gézidina). Enfin, dans ce contexte, avant même la publication de l'inscription par Il. Boyanov, j'ai rejeté les affirmations selon lesquelles l'empereur Marc-Aurèle (ou, selon d'aucuns, Caracalla) ait accordé le statut municipal (*municipium Aurelium Durostorum*) au *vicus* près d'Ostrov, tout en admettant que ce statut a été octroyé au site se trouvant près du camp dans la partie nord de Silistra, c'est-à-dire aux *canabae* de la légion *XI Claudia*[20]. Toutefois, le mérite d'Il. Boyanov est évident et il doit être hautement apprécié. Après la publication de la nouvelle inscription, il n'y a plus lieu de douter du fait que l'hagiographie de Saint Émilien reflète des événements réels. En effet, la similitude entre les *Gédina-Gézidina* des deux versions de l'hagiographie et la *Gavidina* de l'inscription est manifeste. Ainsi, grâce à ce monument épigraphique, a été confirmée l'idée[21] que le nom du *vicus* situé près d'Ostrov est *Gédina-Gézidina* ou *Gavidina*. Le nouveau texte prouve que le *municipium Aurelium Durostorum* ne correspond pas au *vicus* identifié près d'Ostrov, mais plutôt aux *canabae* situées près du camp de Durostorum. Il reste néanmoins le problème de la désignation de *Gédina-Gézidina* dans l'hagiographie de Saint Émilien comme *topos* (ὁ τόπος). Ce terme utilisé par de nombreux textes, y compris les hagiographies, est communément traduit par « localité » ou « lieu », mais jamais par « ville » ou « village » (*vicus*). Surtout dans la littérature hagiographique, il est utilisé comme synonyme pour les *loca sanctorum* (lieux où se trouvent les tombes des martyrs)[22]. Dans ce contexte, l'identification faite par Il. Boyanov du *topos Gédina-Gézidina* avec le *vicus Gavidina* demeure fort problématique. Ce fut la principale raison qui m'a amené à estimer que le *topos Gédina-Gézidina* pourrait être la partie orientale de la nécropole de Durostorum où sont enterrés les habitants du *vicus* situé près d'Ostrov et qui aurait dû porter le même nom. En outre, la loi romaine interdisait formellement l'enterrement dans les zones habitées et il existait un règlement pour que cela eût lieu dans des nécropoles *extra muros*[23]. Telle est également la pratique des premiers chrétiens, lesquels déposaient les reliques des martyrs dans des cimetières urbains situés communément le long des routes se dirigeant vers les villes voisines. En vertu de ces données, il est exclu que Saint Émilien ait été enterré à l'intérieur du *vicus*. Il est logique et tout à fait naturel que cela ait eu lieu dans la nécropole située près du *vicus*. Voilà pourquoi j'accepte que le *vicus* à l'est de Durostorum, près de la commune d'Ostrov, sur le territoire roumain, portait effectivement le nom de *Gédina, Gézidina* ou *Gavidina*, mais que Saint Émilien ne fut pas enterré à cet endroit, mais dans la nécropole voisine (Fig. 1). Tout bien considéré, je propose la reconstruction suivante :

1. Saint Émilien a été brûlé sur la rive du Danube, à Durostorum.

2. Suite à la demande des chrétiens – l'intervention de la femme du vicaire peut être un cliché emprunté à d'autres textes hagiographiques, par exemple l'hagiographie de Saint Georges –, ses reliques ont été remises à ses parents.

---

[20] Sur cet problème : ТАЧЕВА 2005, 102 – 103 ; ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006, 228-238.

[21] АТАНАСОВ 2007, 47-55 ; ATANASOV 2008, 28.

[22] DELEHAYE 1930, 5-64 ; BROWN 1981, 27, note 42.

[23] À propos de la coutume d'enterrer des chrétiens et des martyrs du IIIe et du début du IVe siècle dans des nécropoles païennes, voir KRAUTHEIMER 1981, 33 – 37.

3. Il ressort du contexte que ces chrétiens n'étaient pas des résidents de Durostorum (des *canabae*, du *castellum* ou du camp), mais du *vicus* voisin *Gédina, Gézidina* ou *Gavidina*.

4. Selon la loi romaine, les reliques de Saint Émilien ne pouvaient être enterrées ni dans l'établissement de *Gédina, Gézidina* ou *Gavidina,* ni dans la nécropole de Durostorum (de ses *canabae,* du *castellum* ou du camp légionnaire), mais bien dans la nécropole du *vicus Gavidina*.

5. Pour faire la distinction entre la nécropole de Durostorum et celle de *Gavidina*, l'auteur de l'hagiographie de Saint Émilien a transféré le nom du *vicus* à la nécropole lui appartenant et c'est ainsi qu'est apparu le *topos Gédina* ou *Gézidina*. En effet, aux frontières du *vicus* près d'Ostrov s'est développée une nécropole dont on a déjà étudié une douzaine de tombes et un tombeau pourvu de fresques (Fig. 4, 5). Parmi ces fresques il convient de noter la figure d'un homme tenant dans sa main droite un marteau[24]. S'agirait-il d'un des attributs de Saint Émilien?

BIBLIOGRAPHIE

АТАНАСОВ 2004 – Г. Атанасов, *Св Емилиан Доростолски († 362 г.) – Последният раннохристиянски мъченик в Мизия*, dans *Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgi Bacalov*, Sofia, 2004, 203-218.

АТАНАСОВ 2007 – Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство*, Варна-Велико Търново, 2007.

ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006 – Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски, *История на Силистра*, tome I. *Античният Дуросторум*, Силистра-София, 2006.

ТАЧЕВА 2005 – М. Тачева, *Епиграфски данни за територията на Никополис ад Иструм и муниципиите Дуросторум и Нове при Северите*, dans *Културните текстове за миналото. Носители на символи и идеи*, tome 1. *Текстовете на историята, история на текстовете*, София, 2005, 100-105.

ATANASOV 2008 – G. Atanasov, *Zur Topographie des frühchristlichen Durostorum (Silistra) im IV.-VI. Jahrhundert*, Mitteleilungen zur christlichen Archäologie 14, (2008), 27-52.

BAUMANN, 1972 - V. Baumann, *Nouveaux témoinages chrétiens sur le limes nord-scythique : la basilique à martyrium de bas époque romaine découverte à Niculiţel (dép. Tulcea).* – Dacia NS 16 (1972), 189-202.

BAUMANN, 2004 - V. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanţa, 2004.

BAUMANN, 2006 - V. Baumann, *À propos des premières basiliques paléochrétiennes découvertes à l'embouchure du Danube.* – Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae, Roma, 2006, 830-831.

BOYANOV 2010 – Il. Boyanov, *Municipium Aurelium Durostorum or vicus Gavidina*, Archaeologia Bulgarica 14 (2010), 2, 53-59.

BOSCHIUS 1868 – P. Boschius, *Martyrium Sancti Aemiliani*, dans *Acta Sanctorum Julii, IV*, Romae, 370-377.

[24] ИВАНОВ, АТАНАСОВ, ДОНЕВСКИ 2006, p. 243-244 ; CHERA-MĂRGINEANU 1978, p. 137 – 141. L'auteur a daté le tombeau du IIe siècle, mais ce type de monuments funéraires à voûte est plutôt caractéristique du IVe siècle.

BROWN 1981 – P. Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago, 1981.

CHERA MĂRGINEANU 1978 – C. Chera-Mărgineanu, *Un mormînt de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov*, Pontica 11 (1978), 137-141.

CONSTANTINESCO 1967 – R. Constantinesco, *Les martyrs de Durostorum*, RÉSEE 5 (1967), 1-2, 8-19.

DELEHAYE 1912 – H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana 31 (1912), 160-300.

DELEHAYE 1930 – H. Delehaye, *Loca sanctorum*, Analecta Bollandiana, 48 (1930), 5-64.

DONEVSKI 1990 – P. Donevski, *Zur Topographie von Durostorum*, Germania 68 (1990), 1, 236-245.

HALKIN 1972 – F. Halkin, *Saint Émilien de Durostorum martyre sous Julien*, Analecta Bollandiana 90 (1972), 27-35.

KRAUTHEIMER 1981 – R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, dans *The Pelican History of Art*, tome IV, 1981, 30 – 37.

POPESCU 1989 – Em. Popescu, *Martiri şi sfinţi în Dobrogea (II)*, Studii teologice 41 (1989), 4, 64-77.

ZAHARIADE, BOUNEGRU 2003 - M. Zahariade, O. Bounegru. *Despre începuturile creştinismului la Dunărea de Jos: Martyriumul de la Halmyris*, dans *Izvoarele creştinismului românesc*, Constanţa, 2003, 115-126.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918.

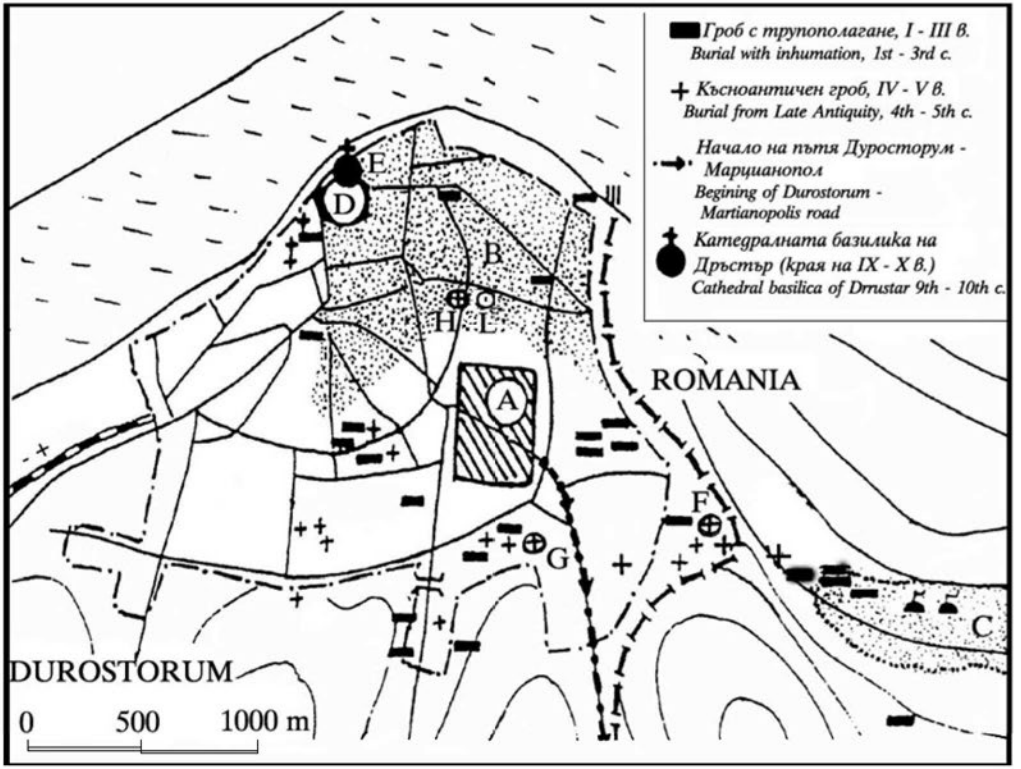

Fig. 1 - Durostorum-Silistra au IVe siècle. A. Camp de la légion ; B. *Canabae-Municipium Aurelium Durostorum* (?) ; C. *Vicus (Gavidina?)* ; D. *Castellum* ; E. Bûcher de Saint Émilien avec la basilique patriarcale, érigée plus tard (IXe-Xe siècles) ; F-G. Nécropole ; H-L. Basilique et résidence épiscopale, V^e-VIe siècles.

Fig. 2 - Église-cathédrale de Drustur (IXe-Xe siècles) : lieu lié à la légende du martyre de Saint Émilien en 362 ap. J.-C.

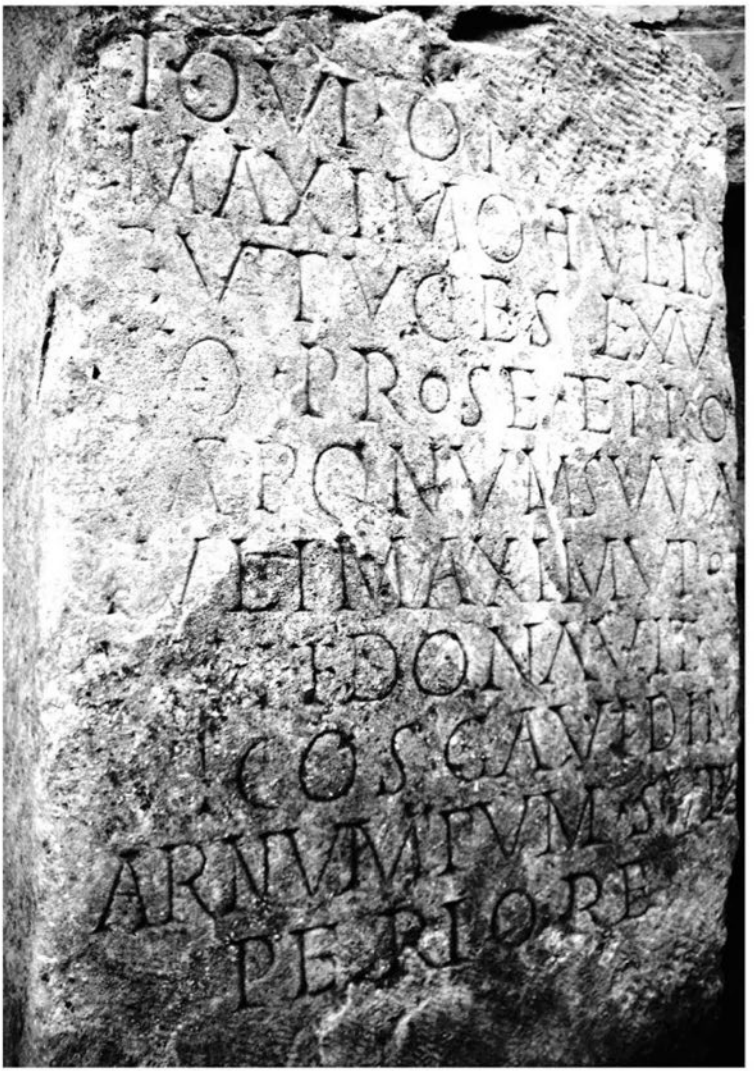

Fig. 3 - Inscription de Durostorum-Silistra de l'époque de la tétrarchie (fin du IIIe - début du IVe siècle).

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 4 , 5- Tombeau peint de la nécropole du *vicus* situé près d'Ostrov (*Gavidina* ?).

DIN NOU DESPRE PEŞTERA CASIAN

Valentina VOINEA*
Bartłomiej SZMONIEWSKI**

Keywords: *Saint John Cassian, vicus Casiani, Roman – Byzantine Period, caves and shelters in Cheile Dobrogei – Casian region, monastic life.*

Cuvinte cheie: *Sf. Ioan Cassian, vicus Casiani, perioada romano-bizantină, peşterile şi adăposturile din zona Cheile Dobrogei - Casian, viaţa monahală.*

Abstract: *The paper reviews epigraphic and literary sources (the latest ones linked to the name of Saint John Cassian) in Casimcea Valley – Cheile Dobrogei region. The archaeological research undertaken within the Romanian-Polish project under the title Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja was a pretext to organize excavations in several caves located in the region. In the paper the results of the archeological excavations realized in last ten years have been presented (including the sondages in Peştera Craniilor (Skull cave) and Peştera Casian (Casian Cave).*

The authors sustain a hypothetical localization for vicus Casiani, possible identifications of native places according to Saint John Cassian descriptions, as well as the choice of remote places and caves in Cheile Dobrogei – Casian region as suitable shelters for monastic life. Some aspects regarding Christianity in Scythia Minor are also discussed.

Rezumat: *Articolul face o trecere în revistă a informaţiilor epigrafice şi literare (ultimele legate de numele Sf. Ioan Cassian) din zona Valea Casimcei – Cheile Dobrogei. În cadrul proiectului româno-polon „Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja" s-a reluat cercetarea peşterilor din zona Cheile Dobrogei-Casian. Sunt prezentate rezultatele săpăturilor arheologice efectuate aici în ultimul deceniu (inclusiv sondajele din Peştera Casian şi Peştera Craniilor).*

Autorii propun o ipotetică localizare pentru vicus Casiani; posibile identificări ale locurilor natale după descrierile din Ioan Cassian; alegerea locurilor retrase şi a peşterilor

* Valentina Voinea, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, Piaţa Ovidiu, nr. 12, Constanţa,900745.

** *Bartłomiej Szmoniewski, Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Cracow, Poland.*

din zona Cheile Dobrogei – Casian ca adăposturi propice unei vieţi monahale. Sunt discutate şi aspecte privind creştinismul în Scythia Minor.

Cercetările arheologice întreprinse în cadrul proiectului româno-polon *Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja*[1] au făcut posibilă atât reluarea săpăturilor arheologice în peşteri bine cunoscute - Peştera *La Izvor*, Peştera *La Baba* şi Peştera *Casian* -, cât şi extinderea investigaţiilor în grote necercetate din zona Cheile Dobrogei. Coroborând descoperirile arheologice, izvoarele literare şi epigrafice cunoscute cu cercetările recente considerăm necesară reluarea discuţiei privind locuirea Peşterii Casian.

Informaţii epigrafice şi literare

Primele menţiuni epigrafice despre *casieni* au apărut pe *„pietrele scrise"* din amfiteatrul natural, situat nu departe de Peştera Casian. În vara anului 1912, cu ocazia săpăturilor arheologice întreprinse în cetatea *Ulmetum*, V. Pârvan a realizat şi cercetări de teren pe Valea Casimcei, descoperind în apropierea satului Şeremet (azi Casian), pe malul drept al râului, două inscripţii greceşti asemănătoare, săpate simetric în stâncă, de o parte şi de alta a amfiteatrului:

Inscripţia 1 - *Ὅροι Κασιανῶν καὶ σπηλοῦχα.*

Traducere: - *hotarele Casienilor şi peştera* (după V. Pârvan şi D.M.Pippidi).

Inscripţia 2 - *Ὅροι Κασιανῶν σπηλούχων.*

Traducere: - *hotarele peşterilor casienilor* după V. Pârvan; *hotarele peşterilor casiene* după R. Vulpe, *hotarul casienilor deţinători (sau locuitori) ai peşterilor* după D.M. Pippidi, *hotarele casienilor* [şi] *speluhanilor* după N. Gostar.

Conform ultimului autor, textul iniţial al celor două inscripţii ar fi fost acelaşi - *Ὅροι Κασιανῶν καὶ σπηλούχων* (gr.), respectiv *Fines Cas(s)ianorum et Speluhanorum* (lat.), în sensul de hotar între locuitorii a două sate, *speluhanii* fiind locuitorii satului - *vicus Speluchanorum* (σπῆλυγξ (gr.), *spelunca* (lat.) = peşteră). Erorile de redactare făcute de lapicid ar fi dus la mici diferenţe: *σπηλοῦχα* în loc de *σπηλούχων* în prima inscripţie şi omisiunea *καὶ* (şi) în a doua inscripţie (Gostar 1980).

De ce aceste traduceri diferite ?

Iniţial, V. Pârvan a văzut în *Κασιανῶν* locuitorii unui *vicus Casiani*, situat în apropiere *„probabil pe platoul înalt între Esteru, Pazarlia (astăzi Târguşor) şi Valea Casimcea"*, numele satului, ca şi în cazul altor aşezări rurale greco-romane întemeiate de cetăţeni romani, provenind de la un personaj important, un legendar întemeietor *Casius* sau *Casianus*. Prin urmare cele două stânci cu

[1] Instituţiile partenere în acest proiect sunt: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa şi Institutul de Arheologie şi Etnologie al Academiei Polone, Cracovia. Pentru analize interdisciplinare (arheolzoologie, ihtiologie, antropologie, carpologie, geomorfologie, sedimentologie, analize fizico-chimice, ceramologie) au fost cooptaţi specialişti de la Centrul de Cercetări Pluridisciplinare din cadrul Muzeului Naţional de Istorie a României, Institutul de Antropologie „F. Rainer", Bucureşti, Institutul Naţional de Cercetare - Dezvoltare pentru Geologie si Geoecologie Marină – *GeoEcoMar*, Constanţa şi ArheBioMedia. Săpăturile arheologice din campaniile 2009 – 2011 întreprinse în peşterile din zona Gurile Dobrogei - Casian au fost finanţate de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa şi de Ministerul Culturii şi Patrimoniului Naţional.

inscripţii marcau limita de hotar între satul casienilor şi spaţiul sacru din peşteră / peşteri, destinat adorării zeului Mithras, cultul acestuia răspândindu-se în tot Imperiul Roman în perioada secolelor II – IV p. Chr [2]. Amintim, în acest sens, că în Peştera "*La Adam*"au fost descoperite cinci piese sculpturale (două reliefuri, două altare şi o masă votivă), închinate zeului Mithras, depuse într-o groapă. Posibil ca aceste piese, ca şi cele din tezaurul de sculpturi de la Tomis să fi fost ascunse de adoratori de creştinii care, în secolul al IV-lea p.Chr, îşi manifestau aversiunea faţă de piesele de cult idolatre - altare, statui etc., distrugându-le.[3]

R. Vulpe a atribuit numele *Κασιανῶν* unor adoratori ai lui [*Zeus Casios*] – divinitate de origine semitică, binecunoscută în lumea romană. Sanctuarul cel mai renumit al acestei zeităţi, situat pe înălţimile Muntelui Oronte (Antiohia) ar fi fost vizitat, conform inscripţiilor, chiar de împăraţi romani precum Hadrian şi Iulian Apostatul. Asemănarea peisajului, prezenţa în Moesia Inferior a numeroşilor negustori, militari, peregrini de origine siriană, posibili adoratori ai zeului *Casios*, dispunerea inscripţiilor într-o zonă puţin accesibilă, vecinătatea lor (distanţa între ele de nici 200 m), toate aceste elemente l-au convins pe marele istoric de lipsa unui *vicus* cu acest nume, delimitarea făcându-se între peşteră şi spaţiul anex compus din mai multe grote, aparţinând aceleiaşi divinităţi:

„... toate elementele inscripţiilor de la Şeremet au avut un caracter religios, care se leagă de un loc de cult şi acest loc a reprezentat sanctuarul lui Zeus Casios. ...noi considerăm că inscripţiile menţionate nu pot avea nici o relaţie cu un sat Casianus sau cu limitele altei unităţi administrative."[4]

Totuşi, descoperirile ulterioare vin să confirme existenţa unui *vicus Casiani* în timp ce pentru divinitatea siriană *Casios* nu a apărut, până în prezent, nici o altă dovadă de adorare în spaţiul Moesiei Inferior. La Tariverdi (cca 10 km distanţă de Casian) a apărut fortuit un cip, contemporan cu celelalte două inscripţii de la Casian. Pe această piatră de hotar, tăiată din calcar gălbui (aprox 0,85 m înălţime), au fost gravate tot cu litere greceşti două cuvinte dispuse de o parte şi de alta a blocului de piatră:

Faţa I. **KACI** Faţa II **CΠΗΛ**
ANA **ΛΟΥΧΑ**

În momentul primei publicări a inscripţiei, M. Bărbulescu a preluat o interpretare a lui N. Gostar potrivit căruia cele două inscripţii de la Casian şi cea de la Tariverdi reprezentau borne de hotar între *vicus Cas(s)iani* şi *vicus Speluchanorum*[5]. Ulterior, autoarea şi-a exprimat anumite rezerve faţă de existenţa unui *vicus Speluchanorum*:

„Cu toate acestea întrebarea „sat" sau „sanctuar" la Casian mai stăruie încă fiind mai sigură deci existenţa comunităţii săteşti a casienilor, pe când destinaţia reală a peşterii (lor) din zonă rămâne mai greu de precizat."[6]

Renumitul epigrafist D.M.Pippidi, reluând discuţia asupra celor trei inscripţii, considera plauzibilă existenţa unui *vicus Casiani* sau *Casianum*, cu atât

[2] PÂRVAN 1923, 147.
[3] PIPPIDI 1969, 308 – 310; desene p. 304 – 305.
[4] VULPE 1977, 129.
[5] BĂRBULESCU – MUNTEANU 1978.
[6] BĂRBULESCU 2001, 44.

mai mult cu cât *„...nu e un simplu postulat al lui Pârvan (...) ci o realitate istorică garantată de biografia unui cunoscut Părinte al Bisericii, Ioan Cassian „Scitul", trăitor în sec. al IV – lea şi unul din întemeietorii monahismului occidental."*[7] Desigur, autorul făcea referire la relatarea lui Ghenadie de Marsilia, fiul duhovnicesc al Sf. Ioan Cassianus şi la lucrarea *De viris illustribus;* în scurta schiţă biografică închinată părintelui spiritual, acesta este numit *Cassianus natione Scytha.*

Cunoscător al unor lumi atât de diferite, străbătând mii de kilometri între Orient şi Occident, Sf. Ioan Cassianus a păstrat în scrierile sale tăcere aproape totală cu privire la originea sa, la cauzele care l-au determinat să părăsească pe rând Egiptul, Constantinopolul, Roma, ajungând până în Gallia. *„Lucrul cel mai uimitor în opera lui Cassian sunt tăcerile sale"*[8]; de aici, polemici nerezolvabile între exegeţii operei sale. Totuşi, există în scrierile sale *Aşezăminte mănăstireşti* şi *Convorbiri duhovniceşti* două pasaje deosebit de interesante privind pământul natal. Primul conţine o amintire îndepărtată, probabil din fragedă pruncie, mărturisită în *Prefaţa* lucrării *Aşezămintele mănăstireşti* :

„...din copilărie ***m-am aflat printre călugări*** (s.n.) *şi, după ce m-am rupt de atâţia ani de obştea şi pilda vieţii lor, cu greu aş putea să-mi amintesc acum în întregime câte am încercat să săvârşesc sub imboldul îndemnurilor lor zilnice, sau al pildelor lor, câte am învăţat sau am văzut cu ochii mei."*[9]

În lucrarea *Convorbiri duhovniceşti* XXIV descoperim al doilea pasaj. Mult mai bogat în detalii decât primul, acesta conţine un tablou al locului natal realizat de Sf. Ioan Cassianus cu multă sensibilitate şi talent literar:

I.2. Aşadar, cu toată neliniştea i-am mărturisit acestui (Avva) Avraam lupta cugetelor noastre, care zilnic ne împingeau cu ardoare sufletească să ne întoarcem în provincia noastră şi să ne revedem părinţii. Pricina cea mai mare a dorinţelor noastre era aceea că ne aduceam aminte de câtă evlavie şi pietate era plină inima părinţilor noştri. Ştiam că ei nu ne-ar împiedica niciodată de la înfăptuirea planurilor noastre şi ne gândeam mereu că mai mult lor le datorăm înaintarea noastră duhovnicească. Ne scuteau de orice griji, ne asigurau toate ale traiului, îndeplinind ei cu bucurie tot ce ar fi trebuit să facem noi.

I.3. Pe deasupra, ne hrăneam sufletul cu nădejdea unor bucurii deşarte, crezând că vom primi cea mai mare roadă din convertirea multora, care ar fi urmat să fie îndreptaţi pe calea mântuirii după exemplul şi îndemnurile noastre. În afară de aceasta, ne apărea în faţa ochilor tabloul cu aşezarea locurilor, în care se afla ***averea moştenită de la strămoşi şi frumuseţea regiunilor, cu întinderi, singurătăţi şi păduri care puteau nu numai să-l încânte pe un monah, dar chiar să-i dăruiască cele mai bune mijloace de viaţă*** (s.n.)*."*[10]

Din text transpare cu claritate mediul creştin în care s-a născut şi s-a format Sf. Ioan Cassianus. Provenind dintr-o familie de creştini plini de *„pietate şi evlavie"* şi, *„din copilărie","aflat printre călugări"*, Sf. Ioan Cassianus a fost iniţiat în tainele ortodoxiei conform învăţăturii Sinodului de la Niceea, în perioada marilor

[7] PIPPIDI 1983, 482.
[8] M. Cappuyns *apud* STEWART 2000, 31.
[9] Sf. Ioan Casian, ediţie 1990, 110.
[10] *Ibidem*, 724.

frământări doctrinare, numită şi *vârsta de aur a Părinţilor Bisericii.*[11] Prin urmare existenţa unei comunităţi monahale de tip anahoretic sau cenobitic în vecinătatea aşezării natale a Sf. Ioan Cassianus constituie o certitudine.

Datorită bunăstării părinţilor - probabil deţinători ai unei *villae rusticae* - Sf. Ioan Cassianus a beneficiat de o educaţie aleasă, descoperindu-i pe marii scriitori greci şi latini. Astfel, în Convorbiri XIV.12 – *Despre ştiinţa duhovnicească,* descoperim o confesiune a marelui teolog: *"...la acea robie generală a sufletului, de care sunt bântuiţi din afară toţi cei slabi, se adaugă o piedică specială în calea mântuirii, şi anume cea adusă, după părerea mea,* ***într-o oarecare măsură, de cunoaşterea literaturii, în care atât m-a frământat stăruinţa profesorilor şi citirea fără încetare****. În mintea mea, ca şi cum ar fi infectată de* ***acele opere poetice****, chiar în timpul rugăciunii vin acele* ***povestiri şi istorisiri despre războaie, cu care am fost hrănit din primii ani de şcoală*** (s.n.). *Când cânt psalmi sau când mă rog pentru iertarea păcatelor, îmi amintesc de episoade din epopei, cu eroi luptători, pe care parcă îi am înaintea ochilor, şi asemenea închipuiri şi privelişti, care mă împresoară cu necuviinţă, atât îmi împiedică mintea la aspiraţiile către cer, încât de ele nu pot scăpa chiar dacă plâng zilnic."*[12] Preocuparea părinţilor lui este cu atât mai lăudabilă cu cât legea şcolară (17 iunie 362), iniţiată de Iulian Apostatul, interzicea învăţământul clasic copiilor de creştini. Împăratul îi trimitea ironic *„pe galileeni în bisericile lor, ca să-i comenteze pe Matei şi Luca."*[13]

Unde s-ar fi aflat această proprietate părintească şi comunitatea de călugări ?

Toponimul *Casiani* prezent în cele trei inscripţii din Scythia Minor, fără alte referiri epigrafice sau literare în restul Imperiului Roman, considerăm că aparţine unei aşezări situate în apropierea bornelor fixe, respectiv stâncile păstrate *in situ* în cadrul amfiteatrul natural de la Casian. În cazul bornelor de hotar, blocurile de piatră mobile puteau fi refolosite pentru construcţii, fiind duse departe de locul iniţial ca şi în cazul celei de-a treia inscripţii de la Tariverdi.

De altfel, microregiunea în care au fost descoperite inscripţiile săpate în stâncă aminteşte, prin frumuseţea şi sălbăticia peisajului, de descrierea Sf. Ioan Cassianus; Casimcea şi afluenţii ei, Ghelengic şi Visterna, adăposturile naturale şi amenajate, grotele şi peşterile, cel mai adesea ascunse în pâlcuri de pădure, toate ofereau anahoreţilor condiţii de vieţuire retrasă.

Descoperiri arheologice

Rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse în ultimele trei decenii în zonă (periegheze, săpături de salvare şi sondaje în peşteri), aduc noi argumente în sprijinul acestei localizări. Primele observaţii arheologice privind locuirea Peşterii Casian au fost făcute cu ocazia cercetărilor de teren din *chora* Histriei.[14] Analizând *Hotărnicia guvernatorului Moesiei Inferior Manius Laberius Maximus* (25 oct 100 p.Chr), Al. Avram a propus ca limită naturală de vest şi sud a *chorei* Histriei, pentru perioadă romană timpurie, cursul Casimcei: *„Graniţa de vest şi sud nu poate fi decât râul Casimcea* (Calabaeus), *pentru că fiind ultimul menţionat, acesta trebuia să*

[11] MARROU 1999, 95 – 103.
[12] Sf. Ioan Casian, *op. cit.*, 561.
[13] MARROU, *op. cit.*, 95.
[14] ALEXANDRESCU et *alii* 1986, 244 – 246.

închidă pe hartă conturul teritoriului."[15]

Cercetările de teren efectuate de-a lungul Văii Casimcea au dus la descoperirea unor fragmente ceramice romane şi medievale timpurii, atât în Peştera Casian cât şi pe panta abruptă ce coboară spre apă, s-au observat pe peretele de stâncă din dreapta intrării în peşteră, semne incizate, toate grupate pe o suprafaţă netedă - mai multe litere, cruciuliţe şi semne monogramatice, datate în sec X p.Chr. (Pl. III/1). [16]

În vara anului 1991, L. Mihăilescu-Bîrliba şi M. Diaconescu au realizat primele sondaje stratigrafice, în partea stângă a intrării - S.I şi S. II (1 x 0,75 m). Din observaţiile autorilor reţinem următoarele detaliile privind materialul ceramic: cele mai multe fragmente ceramice provin de la vase datate în secolul IV p.Chr.[17] Prin urmare, spaţiul de la intrare în peşteră a fost locuit cel mai intens în această perioadă.

De asemenea, s-au observat şi alte semne incizate pe peretele din stânga intrării - descifrabile literele *П* şi *N*. Pe baza analogiilor cu semnele descoperite în complexul rupestru de la Dumbrăveni[18], s-a propus datarea lor între secolele IX – XI p. Chr., prin urmare contemporane cu primele din dreapta intrării. Identificarea, pe acelaşi perete, a unei cruciuliţe, zgâriată deasupra unei firide special amenajate pentru opaiţe, constituie un indiciu privind locuirea peşterii de către călugări. Astfel, se afirma, pentru prima dată într-un studiu arheologic, posibilitatea existenţei unei comunităţi monahale în zona Casian, în secolul al X – lea p.Chr. Această datare târzie nu exclude locuirea peşterii într-o perioadă mult mai veche, mai ales că în cele două sondaje au predominat fragmentele ceramice de sec IV p.Chr.

Descoperirile ulterioare, prilejuite de construirea gazoductului (2001 – 2002) au adus noi argumente în această direcţie. Astfel, a fost scoasă la lumină mult aşteptata locuire romană din apropierea *„pietrelor scrise"*. Primul nucleu de locuire, o fermă de tipul *villa rustica*, a apărut exact în faţa Peşterii Casian, pe terasa înaltă de pe malul stâng al Văii Casimcea (Pl. I/2). În secţiunile săpate s-au descoperit urme de construcţii din piatră, fragmente ceramice romane târzii, un opaiţ cu reprezentarea crucii pe disc, monede datate în intervalul 330 – 378 p.Chr. (Constantius II – Constans, Valentinian I – Valens).

În urma cercetărilor de teren efectuate pe malul stâng al Văii Casimea a fost localizat şi al doilea sit, respectiv o aşezare romană timpurie de tip *vicus* (sec II – III p.Chr.), situată la aproximativ 1,5 km vest de *villa rustica* şi la marginea de sud-est a satului Cheia (Pl. I/3)[19]. Până în prezent, aceasta este cea mai apropiată aşezare contemporană cu cele două inscripţii, ceea ce ne sugerează o posibilă localizare pentru *vicus Casiani*.

După cum am arătat în introducere, cercetările întreprinse în cadrul proiectului româno-polon *Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in*

---

[15] AVRAM 1988 – 1989, 192.

[16] ALEXANDRESCU *et alii* 1986, 246 / fig. 4.

[17] MIHĂILESCU-BÎRLIBA, DIACONESCU 1991, 430.

[18] CHIRIAC, 1988 – 1989.

[19] BĂJENARU 2002; 2003. Mulţumim responsabilului de şantier, dr. Constantin Băjenaru pentru informaţiile inedite oferite.

the Casimcea River Valley in Central Dobrudja ne-au permis reluarea săpăturilor arheologice în peşteri deja investigate, inclusiv în Peştera Casian.

Martorii de eroziune păstraţi din vechea cuvertură de calcare jurasice şi cretacice, asemeni unor „castele de piatră" se înalţă până la 100 -180 m pe malul drept al Casimcei (Pl. I/1), între satele Cheia – Casian, şi de-a lungul afluenţilor ei Ghelengic şi Visterna.[20] Transformările geomorfologice ale peisajului de-a lungul miilor de ani au făcut ca multe intrări în peşteri să fie barate de prăbuşiri de stânci sau depuneri sedimentare, multe grote şi adăposturi să rămână ascunse sub arbuştii care au invadat derelele secate.

Strategia de săpătură arheologică adoptată în cadrul proiectului vizează surprinderea tuturor urmelor de locuire permanentă şi sezonieră, sondajele fiind extinse, acolo unde este posibil, şi în spaţiile din exteriorul peşterilor. Reluarea cercetărilor arheologice în această microregiune a oferit noi descoperiri spectaculoase, ca cele din în peşterile La Izvor, La Baba, Craniilor şi Casian.[21]

Cea mai mare parte a depunerilor sedimentare din interiorul Peşterii Casian a fost afectată de sondajele efectuate de speologi şi amatori, rămânând pierdute pentru totdeauna informaţii de ordin istoric. Cele trei sondaje realizate de noi în campaniile 2010 - 2011[***] au vizat o zonă din sala principală, relativ nederanjată (Pl. II, IV/1):

- S.I (1,20 x 1,80 m) în faţa unei mici galerii situate la baza peretelui de stâncă, opus intrării;
- S.II (L = 1,80 m) şi S.III (L = 3,00 m) în interiorul galeriei.

Spaţiul foarte îngust din interior nu a fost folosit pentru locuire, sedimentul fiind împins treptat din sala principală în interiorul galeriei. Aşa se explică numărul mic de fragmente ceramice şi melanjul lor, îndeosebi în sondajele din interior S.II (2010) şi S.III (2011). Totuşi, stratigrafia surprinsă în sondajul S.I (2010) din faţa nişei ne oferă câteva repere cronologice, succesiunea straturilor de jos în sus prezentându-se astfel (Pl. IV – 2):

- strat argilos amestecat cu pietre de culoare roşiatică, fragmente ceramice Hamangia şi Gumelniţa (Pl. V/1 - 14);

- strat de culoare maronie - cenuşie amestecat cu ceramică traco-getică – fragmente ceramice hallstattiene cu angobă exterioară neagră, lustruită şi suprafaţa interioară maronie;

- strat argilos amestecat cu ceramică romană timpurie, alături de ceramică getică lucrată cu mâna (Pl. VI /1 – 3, 5) ;

- strat de culoare cenuşie amestecat cu fragmente de amfore decorate cu striuri romano - bizantine, ceramică de uz comun (Pl. VI / 4, 6, 7);

---

[20] *Geografia României* 1983, p. 96, 642.

[21] SZMONIEWSKI, PETCU 2008; VOINEA, SZMONIEWSKI 2010; SZMONIEWSKI, VOINEA 2011.

[***] Mulţumim Părintelui Justin Petre, stareţul Mănăstirii Sf. Ioan Casian, cel care, urmărind atent cercetările noastre, ne-a deschis ochii spre un nou orizont, cu multă blândeţe şi discreţie înţeleaptă, insuflându-ne entuziasm şi voinţă în demersul nostru. Fără sprijinul lui moral şi material, acest studiu ar mai fi aşteptat, poate, mult timp. De asemenea, mulţumim lectorului univ. dr. Răzvan Pantelimon (Facultatea de Istorie şi Ştiinţe Politice, Universitatea Ovidius) care a participat voluntar la săpături, fiindu-ne de un real ajutor.

- nivel medieval timpuriu cu ceramică de tip Dridu, decorată cu striuri (Pl. VI/8);

- strat de pietriş modern.

La o simplă analiză a profilului, dacă raportăm acumularea în timp a sedimentului de la intrarea în galerie la durata fiecărei periode istorice, observăm că cea mai intensă depunere corespunde perioadei romane.

Alături de ceramică, în toate straturile au apărut oase de animale, unele cu urme de ardere. În sondajul S.II, lângă fragmente ceramice romano-bizantine s-au descoperit oase umane (falange). În zona cea mai puţin accesibilă a galeriei, corespunzând sondajul S.III, predomină fragmente ceramice neolitice atipice; tot aici menţionăm un pandantiv din scoică perforată (Pl. VI/9) şi un fragment ceramic Coslogeni decorat cu brâu crestat.

Examinând pereţii din sala principală, în nişa naturală din stânga intrării, aproximativ la 1,80 m înălţime faţă de nivelul actual de călcare, am identificat o cruce mică, incizată adânc în peretele de stâncă (Pl. III - 2).

La fel de intense sunt urmele de locuire romano-bizantină şi în alte peşteri, grote şi adăposturi din Cheile Dobrogei, aflate la 3 – 4 km distanţă faţă de Peştera Casian. Peştera *La Izvor*, situată la intrarea în Cheile Dobrogei, nu departe de confluenţa dintre Ghelengic şi Casimcea, a fost în mare parte cercetată şi, ulterior, deranjată de amenajarea unui bar în interiorul ei. În secţiunea S.III (2009), trasată în mica suprafaţă nederanjată din dreapta intrării, am descoperit un fragment de bazin uman în nivelul romano-bizantin, bogat în fragmente de amfore şi oase de animale.

Peştera X (Craniilor), aflată în apropierea malului stâng al Ghelengicului, la aproximativ 3 km SV de satul Cheia, ne-a oferit cele mai mari surprize.[22] În secţiunea S.I - 3,20 x 3,20 m (2009), trasată în exteriorul peşterii, la adâncimea de aproximativ - 1,20/1,35 m, am descoperit o calotă craniană umană decupată, dispusă pe axul intrării, cu privirea orientată spre sud (cu spatele spre intrarea în peşteră), la aproximativ 1,50 m distanţă de peretele de stâncă. Conform primelor date oferite de antropologul Andrei Soficaru, caracterele craniene indică o persoană de sex feminin, de vârstă adultă. Pe baza fragmentelor ceramice descoperite lângă şi sub craniu, depunerea a fost datată în perioadă romano-bizantină (sec IV – VI p.Chr.).

Extinderea acestei secţiuni (4 x 9 m) a făcut posibilă identificarea unui nivel de locuire romano-bizantin consistent, de aproximativ 0,80 m grosime, bogat în material ceramic (îndeosebi fragmente de amfore decorate cu striuri) şi oase de animale. Nivelul de locuire este marcat de cărbune şi cenuşă.

În sondajele S.C (1 x 10 m) şi S.D (1 x 5 m) săpate pe platoul înalt, între intrarea în peşteră şi malul Ghelengicului, şi în sondajele S.B (2 x 2 m) şi S. – în adăposturi ale aceluiaşi masiv calcaros, nivelul romano-bizantin este cel mai bine reprezentat.

În loc de concluzii

Coroborând toate informaţiile literare şi epigrafice cu descoperirile

[22] VOINEA, SZMONIEWSKI 2010.

arheologice, în stadiul actual al cercetărilor putem formula câteva ipoteze de lucru:

- *Vicus Casiani* a existat cu certitudine în această microregiune, încă din sec II – III p.Chr., după locul de descoperire şi datarea celor trei inscripţii. Considerăm plauzibilă situarea acestui *vicus* în vecinătatea *„pietrelor scrise"*, descoperite *in situ*. De aceea, propunem identificarea lui cu cea mai apropiată aşezare romană timpurie descoperită în zonă, până în prezent, respectiv situl de la marginea de SE a satului Cheia.

- *Villa rustica* (sec IV p.Chr.) din apropierea peşterii, poate corespunde proprietăţii părinteşti situată într-un peisaj mirific, pe malul râului *Calabaeus*, în faţa monumentalelor stânci, împădurite, tablou asemănător celui descris de Sf. Ioan Cassianus. De altfel, izvoarele epigrafice şi descoperirile arheologice confirmă existenţa în aceeaşi microregiune a altor *villae rusticae* ca cele de la Ulmetum şi Capidava, aflate sub directa administrare a stăpânilor sau încredinţate unor intendenti, patronii preferând centrele urbane de la Histria sau Tomis.[23]

- Locuirea intensă a grotelor şi peşterilor din Valea Casimcei în sec IV - VI p.Chr. ne aminteşte tot de textul Sf. Ioan Cassianus: călugării puteau găsi aici liniştea şi cele necesare traiului.

Se ştie că biserica creştină a sângerat cel mai mult în veacul al IV-lea, îndeosebi în Orient, începând cu cele patru edicte ale lui Diocleţian şi încheind cu persecuţiile din timpul împăratului Iulian Apostatul. Lista lungă a martirilor care au pătimit în Scythia Minor şi rezistenţa Bisericii de aici în faţa mişcărilor eretice, îndeosebi ariene, demonstrează existenţa unei comunităţi creştine timpurii, destul de puternice şi conservatoare.[24] În acest sens, amintim episodul vizitei lui Valens la Tomis (369 p.Chr.) când a încercat să impună erezia ariană, fără succes. Episcopul Betranion, originar din Capadocia unde se instruise la şcoala teologic a Sf. Vasile cel Mare, şi-a manifestat credinţa neclintită, conform învăţăturii Sinodului de la Niceea.[25] De asemenea, reţinem următorul text despre comunitatea creştină din Dacia Pontică în sec IV - V *"Şi până în ziua de azi stăpâneşte acolo vechiul obicei ca bisericile întregului neam* ***să aibă un singur episcop****."*[26]

După ce creştinismul a devenit *religio licita*, activitatea misionară în Scythia Minor a continuat cu aceeaşi fervoare, atât în lumea romanizată, cât şi în mijlocul barbarilor invadatori (îndeosebi goţi), lupta dintre creştini şi păgâni marcând viaţa religioasă a sec IV p.Chr.[27] După cum sublinia N. Zugravu, activitatea misionară din sec IV p.Chr. a presupus şi o implicare activă a conducătorilor bisericii în viaţa religioasă a comunităţilor creştine din provincie, în legea emisă de împăratul Zenon în 480 specificându-se *„preasfintele biserici aflate sub oblăduirea oraşului Tomis din eparhia sciţilor...sunt zdruncinate fără întrerupere de incursiunile barbarilor, ori de altfel sunt chinuite de sărăcie şi nu pot fi ajutate în alt chip decât prin*

[23] BAUMANN 1983, BĂRBULESCU 2001.
[24] BRANIŞTE 1977; COMAN 1977; BAUMANN 2004.
[25] COMAN 1977, 75.
[26] Sozomenos *apud* BAUMANN 2004, 73.
[27] ZUGRAVU, 1997, 234 – 238.

mijlocirea iubitorului de Dumnezeu episcop de Tomis, care este şi oraşul de reşedinţă civilă."[28] În acest context înţelegem de ce Sf. Ioan Cassian, gândindu-se la întoarcerea în locurile natale, spera în *„convertirea multora"*.

Era firesc ca în sânul comunităţilor creştine din Scythia Minor, atât de greu încercate de invazii barbare, să apară şi comunităţi de călugări, încă din primul secol al organizării vieţii monahale. În lucrarea lui Epiphanios *Împotriva celor optezeci de erezii* este amintit călugărul Audios, expulzat împreună cu adepţii săi în Scythia Minor de unde a trecut mai departe în stânga Dunării, converindu-i pe mulţi goţi.[29] Trăind în grupuri restrânse, audienii preferau locurile izolate unde găseau cele necesare supravieţuirii, evitând pe cât posibil contactele cu locuitorii din împrejurimi. De aceea, credem că numeroasele grote, peşteri şi adăposturi din zona Casian – Cheia, folosite din cele mai vechi timpuri ca locuri de cult, nu puteau să treacă neobservate.

Contemporaneitatea, cel puţin în parte, a unora dintre crucile gravate pe pereţii Peşterii Casian cu nivelul de locuire bogat în ceramică de sec IV p.Chr nu poate fi exclusă. Una dintre cele mai vechi dovezi privind folosirea crucii în spaţiul Scythiei Minor datează din sec. II – prima jumătate a sec III p.Chr. – un opaiţ descoperit la Tomis, decorat pe bordură cu nouă cruciuliţe incizate.[30] De altfel, în sec IV p.Chr. crucea lui Constantin cel Mare devenise un simbol creştin binecunoscut în întreg Imperiul Roman, *„înţeleasă nu numai ca un triumf al Bisericii, dar şi ca un triumf al martirilor prin intrarea lor în lumina divină."*[31]

Descoperirile arheologice au confirmat existenţa unei vieţi monahale timpurii în provincie, complexul descoperit la 3 km vest de Slava Rusă, rămânând până în prezent cel mai vechi din Schythia Minor.[32]

Modestia vieţii monahale face ca urmele de locuire detectabile arheologic să fie foarte puţine. Totuşi, nu ne pierdem nădejdea că cercetarea microregiunii Văii Casimcea, cu un farmec unic în peisajul dobrogean, ne va oferi noi indicii privind primele comunităţi de călugări din Scythia Minor.

Dincolo de veşnica dispută teologică dintre Orient şi Occident[33], viaţa şi activitatea misionară a Sf. Ioan Cassianus constituie *„un element de bază al legăturilor dintre romanitatea orientală şi romanitatea occidentală."*[34] - regăsim în lucrările sale atât interpretările Sf. Ioan Chrysostomos asupra *Harului* cât şi doctrina Fericitului Augustin despre *liberul arbitru*. Chiar dacă discreţia plină de evlavie a Sf. Ioan Cassianus ne-a lipsit de multe detalii privind originea şi viaţa sa, credem că o mai mare stăruinţă în cercetarea izvoarelor antice – cunoscute şi necunoscute încă – ne va aduce o lumină nouă asupra mediului creştin în care s-a format unul dintre cei mai profunzi teologi ai Bisericii Vechi.

Părintele Columba Stewart, fin cunoscător al scrierilor casiene, a reuşit să argumenteze, poate cel mai pertinent, originea autorului: *„Acest bilingvism oferă*

---

[28] ZUGRAVU 2007, 12.
[29] ZUGRAVU 1997, 245; BAUMANN 2006, 127.
[30] BĂJENARU 2002 – 2003.
[31] TRISTAN 2002, 451.
[32] BAUMANN 2004, 70 – 73; BAUMANN 2006, 125 – 127.
[33] BĂDILIŢĂ, JAKAB, 2003.
[34] COMAN, 1977, 70.

argumentul cel mai constrângător în favoarea ipotezei scitice: în zilele lui Cassian, Scythia Minor era o regiune bilingvă, unde a putut primi o educaţie latină clasică într-un mediu în care elenismul avea o puternică prezenţă. (...)Deşi destinul său a stat în Occidentul latin, el s-a simţit cel mai acasă în Răsăritul grec."[35]

Argumentelor literare sperăm să li se adauge, în viitor, noi şi noi dovezi arheologice.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU *et alii* 1986 - E. Alexandrescu, Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian (II)*, Pontica 19 (1986), 243 – 252.

AVRAM 1988 – 1989- Al. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina Hotărniciei Consularului Manius Laberius Maximus. Încercare de reconstituire*, CCDJ 5 - 7 (1988 – 1989), 189 – 197.

BAUMANN 1983 - V.H. Baumann, *Ferma romană în Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAUMANN 2004 - V.H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanţa, 2004.

BAUMANN 2006 - V.H. Baumann, *Paleochristian churches in roman rural environment*, SAA 12 (2006), 119 – 133.

BĂDILIŢĂ, JAKAB (eds.) 2003 - C. Bădiliţă, A. Jakab, *Jean Cassien entre Orient et Occident*, Bucureşti, 2003.

BĂJENARU 2002 - C. Băjenaru, *Casian, com. Târguşor, jud. Constanţa, Punctul Gazoduct*, CCA. Campania 2001 (2002), 88 – 89, pl. 34.

BĂJENARU 2003 - C. Băjenaru, *Casian, com. Târguşor, jud. Constanţa, Punctul Gazoduct*, CCA. Campania 2002 (2003), 77, pl. 31 / B.

BĂJENARU 2002 – 2003 - C. Băjenaru, *Un opaiţ cu simboluri paleocreştine descoperit la Tomis*, Pontica 35 -36 (2002 – 2003), 217 – 223.

BĂRBULESCU-MUNTEANU 1978 - M. Bărbulescu-Munteanu, *Inscripţii recent descoperite în Scythia Minor*, Pontica 11 (1978), 127 -136.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I – III p.Chr.)*, Constanţa, 2011.

BRANIŞTE 1977 - E. Branişte, *Martiri şi sfinţi pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi ,1977, 34 – 62.

CHIRIAC 1988 – 1989 - C. Chiriac, *Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa)*, Pontica 21 – 22 (1988 – 1989), 249 – 269.

COMAN 1977 - I. Gh. Coman – *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi, 1977, 63 – 83.

GOSTAR 1980 - N. Gostar, *Études épigraphiques IVe*, Dacia NS 24 (1980), 307 – 322.

Geografia României 1983 - *Geografia României*, vol. I – *Geografia fizică*, Bucureşti, 1983.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA, DIACONESCU 1991-L. Mihăilescu-Bîrliba, M. Diaconescu *Cercetări arheologice recente în peştera de la Casian* , Pontica 24 (1991), 425 – 432.

PÂRVAN 1923 -V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1923.

PĂUNESCU 1999 - Al. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1999.

PIPPIDI 1969 - D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969.

PIPPIDI 1983 - D.M. Pippidi, *Inscripţiile antice din Scythia Minor greceşti şi latine. Histria şi împrejurimile* (ISM I), Bucureşti, 1983.

SF. IOAN CASIAN, ediţie 1990 *Scrieri alese*, *Aşezămintele mânăstireşti*, *Convorbiri*

[35] STEWART 2000, 35.

duhovniceşti, (trad. Vasile Cojocaru, David Popescu, prefaţă, studiu introductiv şi note de Nicolae Chiţescu), Ed. Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1990.

STEWART 2000 - C. Stewart, *Cassian monahul*, Sibiu, 2000.

SZMONIEWSKI, PETCU 2008 - B. Szmoniewski, R. Petcu *Preliminary report from the new excavation in Baba Cave, Grădina village, Constanţa County*, Pontica 41 (2008), 35 - 47.

SZMONIEWSKI, VOINEA 2011- B. Szmoniewski, V. Voinea, *Погребение тюркского кочевника, открытое в пещере Баба в средней Добрудже в Румынии*, Stratum Plus 5 (2011), 287 – 296.

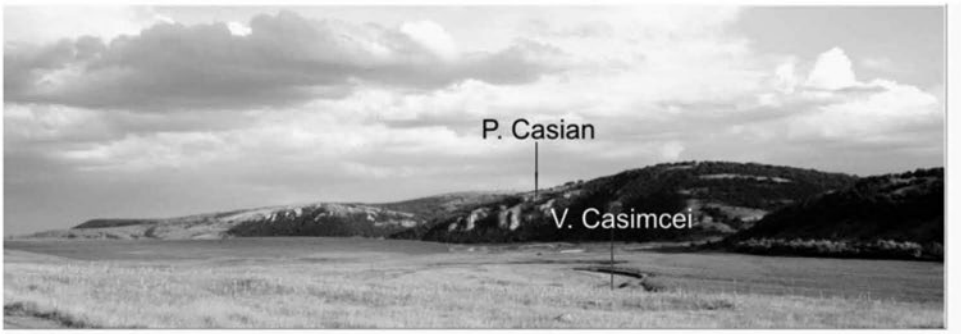
TRISTAN 2002 - F. Tristan, *Primele imagini creştine. De la simbol la icoană, secolele II – VI,* Bucureşti, 2002.

VOINEA, SZMONIEWSKI 2010 - V. Voinea, B. Szmoniewski *O groapă rituală descoperită în Peştera Craniilor din zona Cheile Dobrogei (com. Grădina, jud. Constanţa),* Pontica 43 (2010), 191 – 202.

VULPE 1977 - R. Vulpe, *Le sanctuaire de Zeus Casios de Şeremet et le problème d'un vicus Cassianus,* în Epigraphica, Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'Épigraphie Greque et Latine, Bucureşti , 1977, 113 – 130.

ZUGRAVU 1997 -N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor,* Bucureşti, 1997.

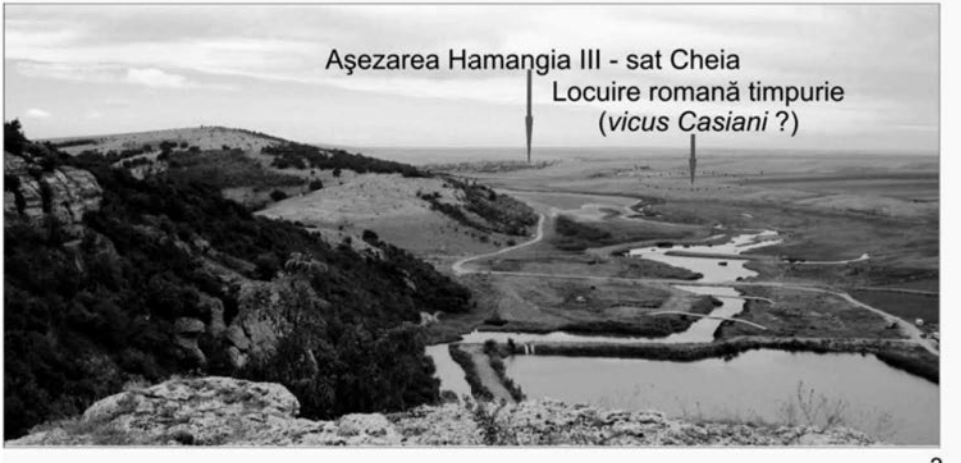
ZUGRAVU 2007 - N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica în Schythia Minor*, Studia Universitatis Babeş – Bolyai, Theologia Catholica, LII / 3 (2007), 9 – 29.

1

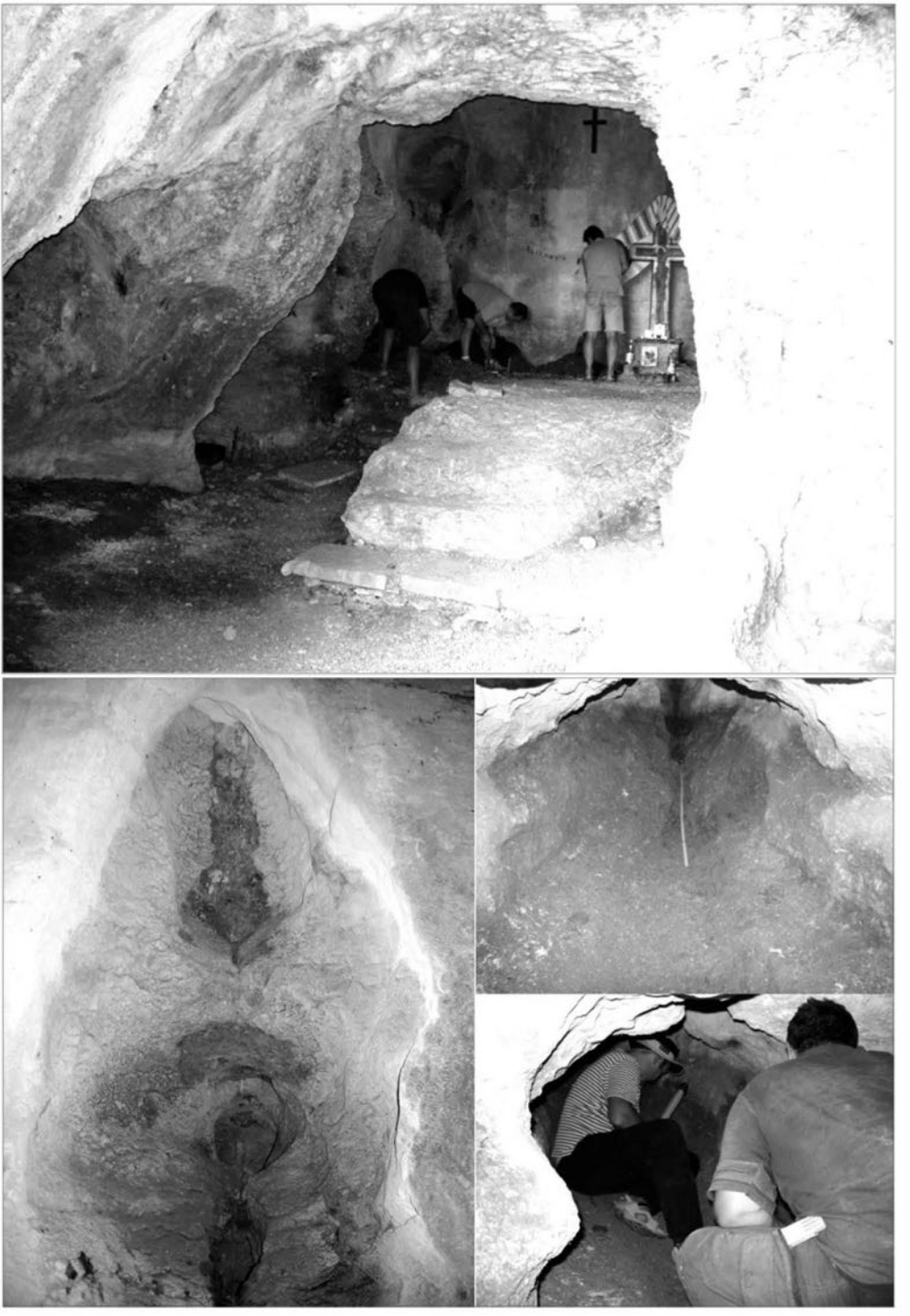

2

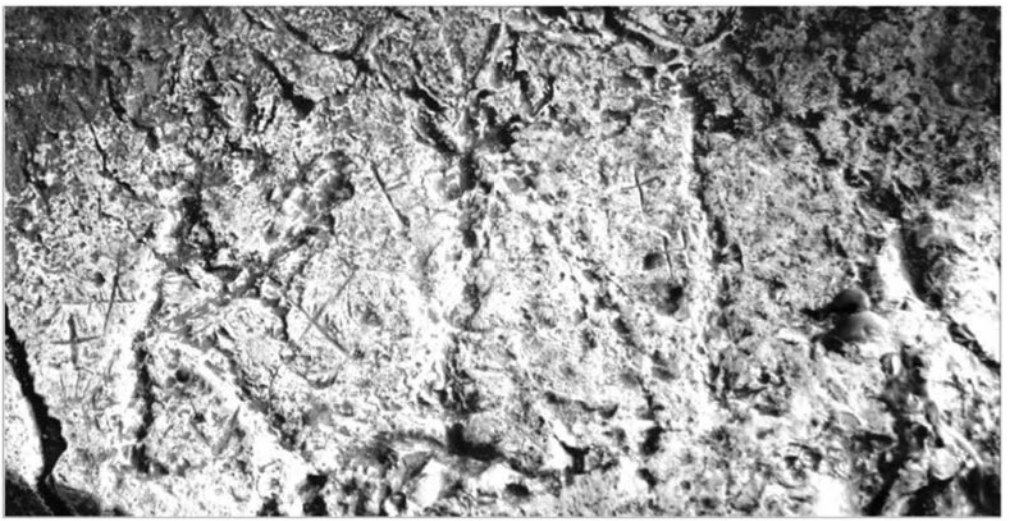

3

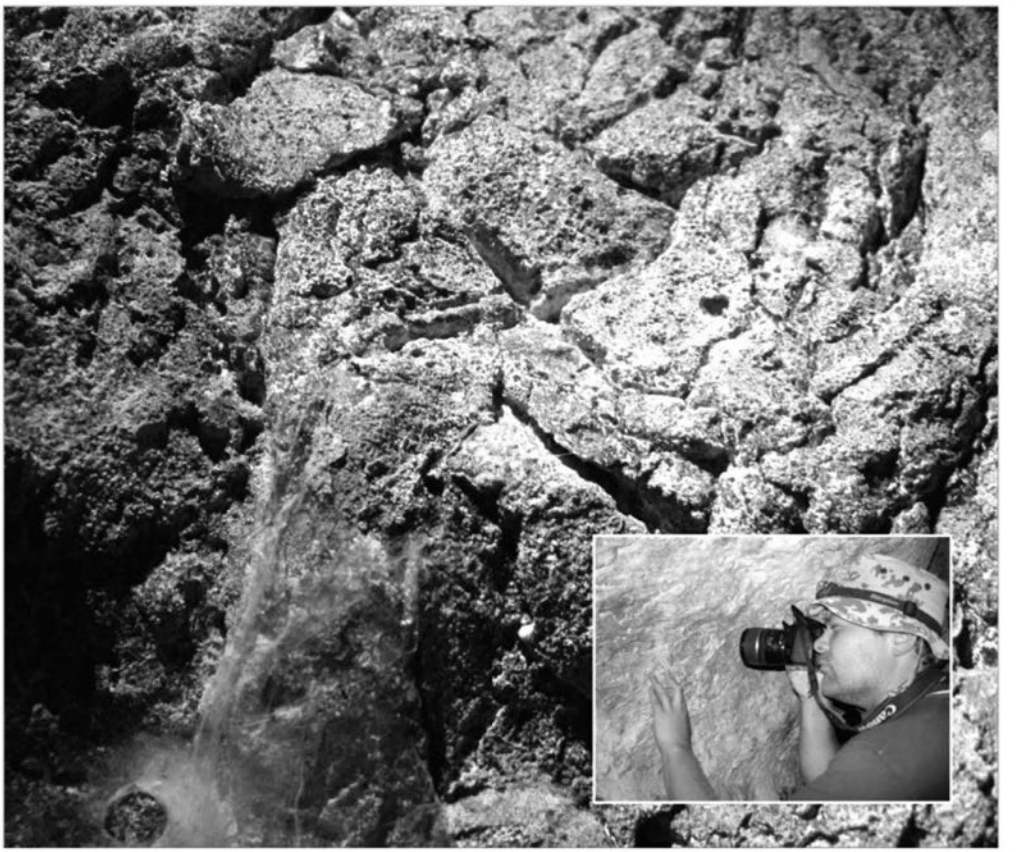
Pl. I – 1. Valea Casimcei şi Peştera Casian; 2. Villa rustica din faţa Peşterii Casian; 3. Vicus Casiani (?) şi aşezarea Hamangia III, Sat Cheia.

Pl. II – Peştera Casian – camera principală şi firida cercetată.

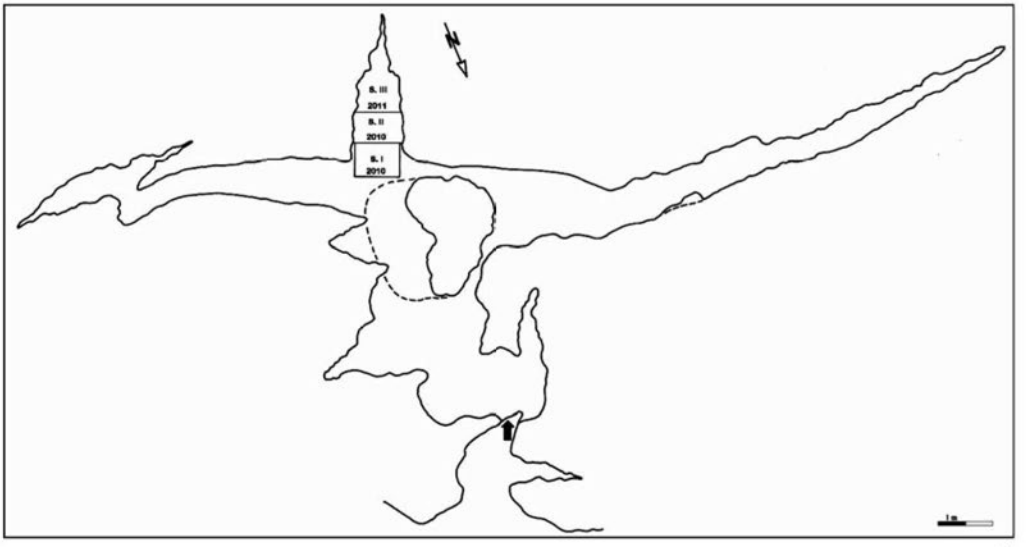

1

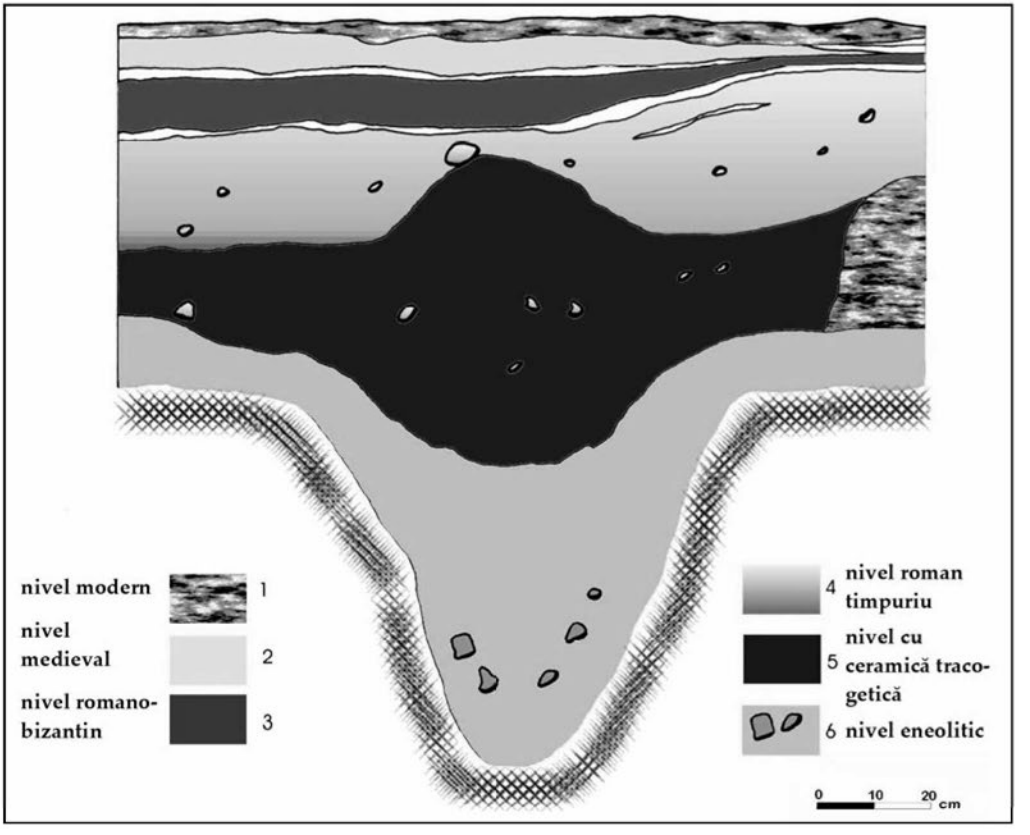

2

Pl. III – Peştera Casian: 1 . Semne incizate pe peretele din dreapta intrării; 2. cruce incizată în camera principală, firida din stânga intrării.

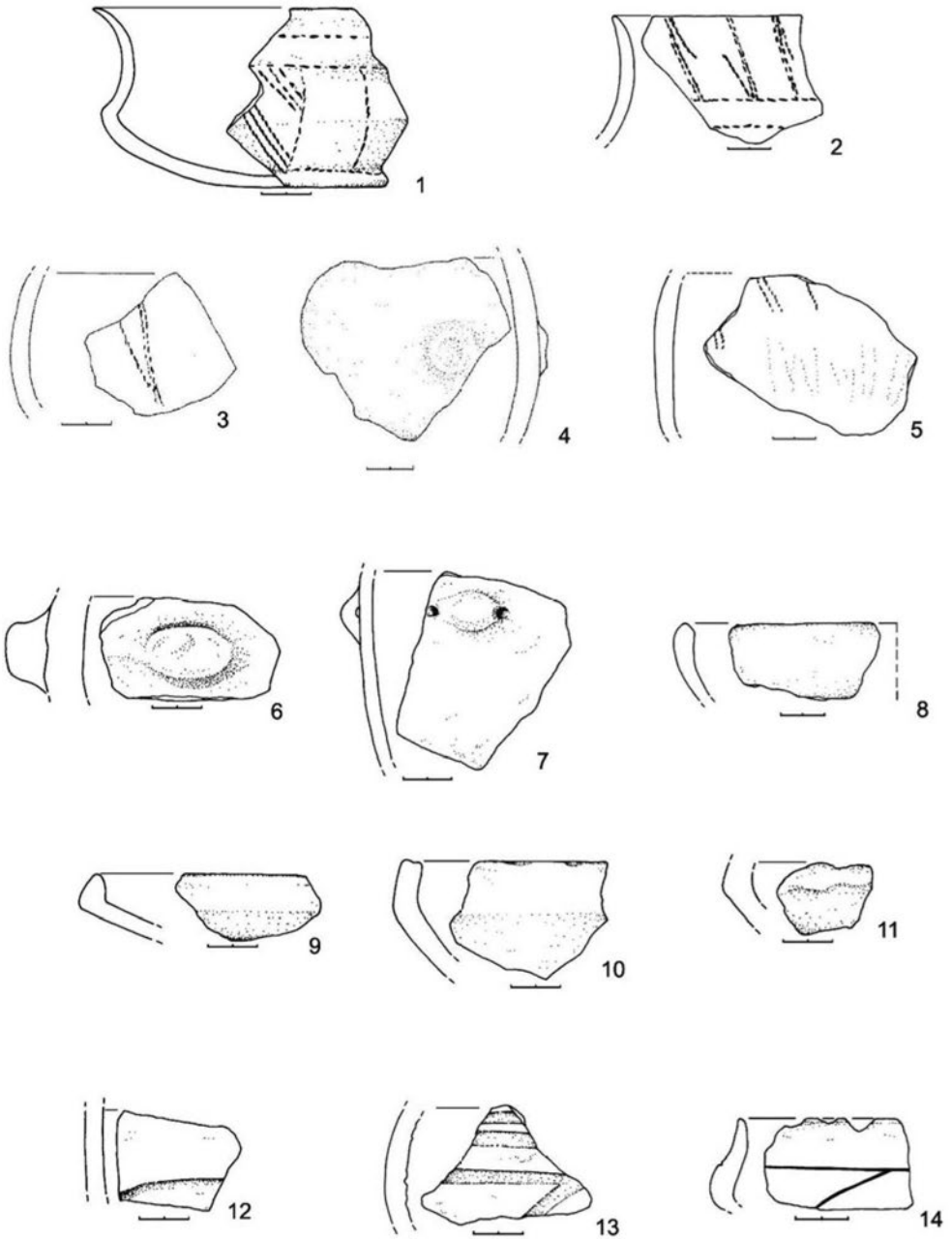

1

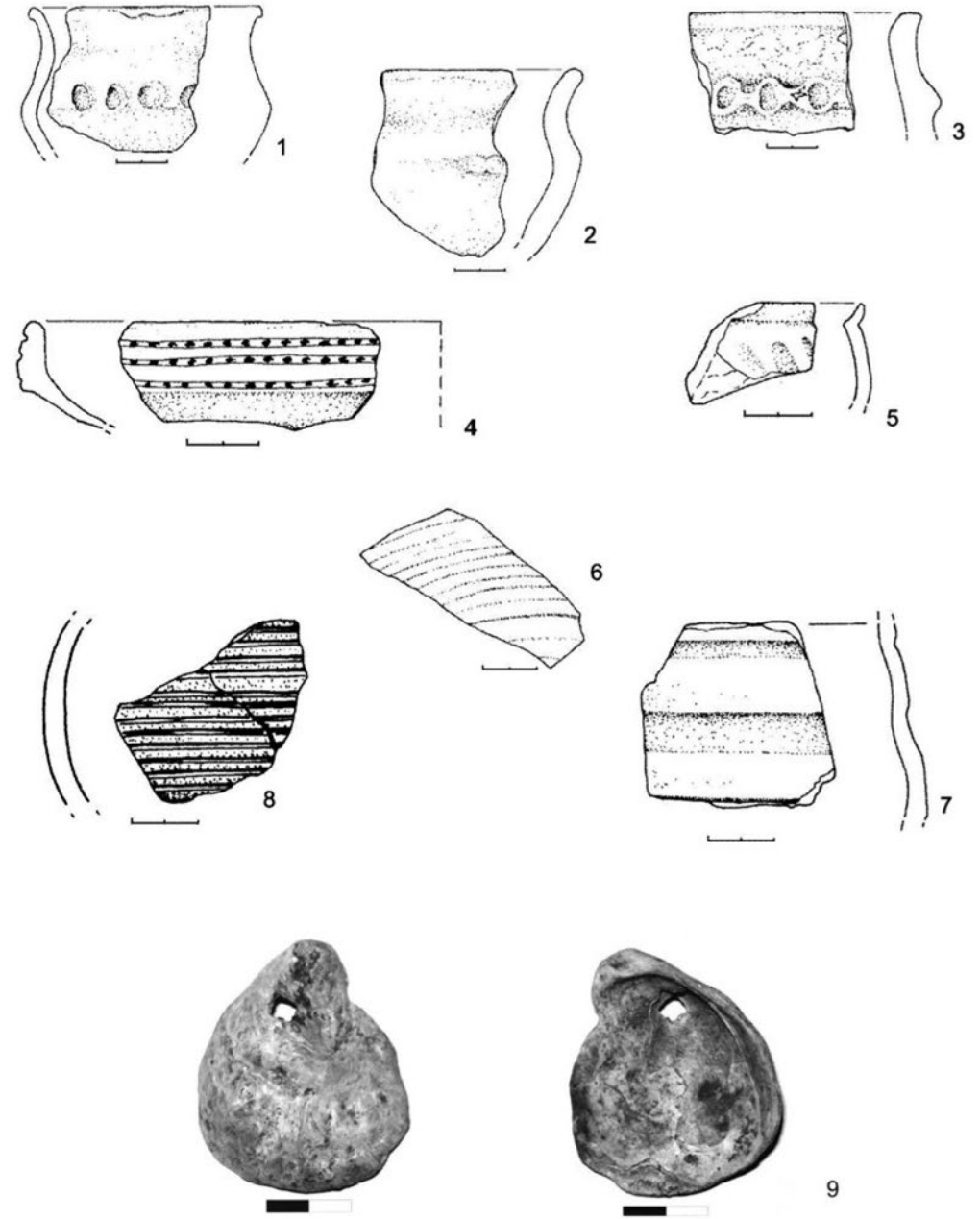

2

Pl. IV – Peştera Casian: 1. plan general; 2. profilul secţiunii S.I.

Pl. V – Peştera Casian, ceramică Hamangia (1-5) şi Gumelniţa (6-14).

Pl. VI – Peştera Casian, ceramică getică (1-3), romană timpurie (5), romano-bizantină (4,6,7), Dridu (8) şi pandantiv de scoică (9).

ARCHAEOLOGICA

LATE CHALCOLITHIC FOUNDATION BURIAL OF A CHILD AT KOSHARNA TELL

Dimitar CHERNAKOV*

Keywords: *Kosharna tell, Gumelniţa culture, child's grave*
Cuvinte cheie: *Kosharna tell, cultura Gumelniţa, mormânt de copil*

Abstract: *New discoveries from Kosharna tell archaeological investigations are analysed in this article. In 2009 a child's grave was discovered under a dwelling's floor. C14 analyses and items discovered in the coresponding layer date the whole complex to Late Chalcolitic period, Gumelniţa culture.*

Rezumat: *În articol sunt prezentate noi descoperiri făcute în timpul săpăturilor arheologice desfăşurate în tell-ul de la Kosharna. În campania din anul 2009, sub podeaua unei locuinţe aparţinând culturii Gumelniţa, a fost descoperit un mormânt de copil. Încadrarea cronologică a complexului s-a făcut pe baza inventarului, dar şi a analizelor C14.*

The settlement mound stands 3 km south of Kosharna village, Slivo pole municipality. The tell resembles a truncated cone, with a diameter of 66 m at the base, an average height of 5 m, and an area of 2.7 decares (Fig. 1). It is situated on a South- east facing slope, close to a small spring.

Archaeological investigations, directed by Dimitar Chernakov, began in 2007. To date, four habitation layers, dated in the Late Chalcolithic and Gumelniţa culture (4500–4100 B.C.) have been studied through test trenches (Fig. 2). Destructions of several burnt dwellings have been uncovered. According to their short walls, they were north-south oriented. Fixed in the ground beams supported the wattle-and-daub structure. In certain dwellings the floor had several renovations of yellow or green clay, periodically fired[1]. In 2009 a sector of a dwelling (*Building* 2) of the third habitation layer was studied (Fig. 3). Oriented in accordance with the rest of the buildings, it is 6 m wide, while the entire length

* Dimitar Chernakov, Rousse Regional Historical Museum, Alexandar Batemberg Sq. No. 36, Rousse 7000, Bulgaria.

[1] ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2008, 68–70; ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2009, 90–93; ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2010, 73–75; ЧЕРНАКОВ 2010, 55-69.

has not yet been established. Its destruction layer includes charcoals, pottery fragments, wall plaster and traces of burnt wooden construction. The eastern wall is marked by an irregular line of ten post holes with outer clay plaster. The western wall is marked by a line of five post holes. The dwelling featured at least two rooms, separated by an internal wall, executed in a similar to the outer wall manner. Three layers are distinguished on the clay floor. In the southern room two complete vessels were found (Fig. 4, *1-3*), as well as stones used as ground stones. In the second room there were three vessels, two of which were fragmented during the destruction of the dwelling. One of those (Fig. 4, *4*) contained a collective find of 23 flint blades, two fragments of decorative Spondylus artefacts and a river clam shell. Those finds are characteristic to the Late Chalcolithic period[2]. The absolute date for *Building 2* is 5660 ± 40 BP/ 4548-4402 BC[*].

A child's skeleton was excavated 25 cm beneath the floor of this dwelling (Fig. 5). The outlines of the grave pit could not be distinguished. The skull was crushed under the pressure of the overlying strata, and the bones of one of the hands were found under it. Animal bones (including an animal scapula) were found dispersed around the skeleton, along with a shell placed at the back of the skull. Small coals were found around the skeleton. Its length is 0.44 m[3]. Grey dust was spread over the skeleton. A big vessel with barboutine ornament was found near the skeleton on the same level and probably belonging to the same complex (Fig. 5, *2;* Fig. 6, *2*). Due to the pressure of the upper layers the vessel was in a fragmentary state. A slump and thickened part of the dwelling's floor has been detected above the sector of the skeleton and vessel. This may indicate the fact that the floor was repaired after the burial was performed.

The length of the left tibia and femur point to a neonatus (under 6 months old)[**]. It seems that the infant was originally lying on its back, with the left leg stretched (the left tibia and fibula were still in anatomic position). The left thigh and the whole right leg were disturbed. The left femur has been turned about 90° to the right and from dorsal to ventral so that the front side is now lying on top. The left upper arm is lying under the baby's chest and the associated forearm partly under the skull. One arm and both hands are missing, as well as the feet and the pelvis. The skull is lying on the right side, the face looking into the direction marked by the yellow arrow in Fig. 5, *1*. There were no traces of violence on the human bones.

The child was buried with his head towards West (the place of the Chalcolithic necropolis). Its positition (Fig. 6, *1*) is right hocker with left arm flexed under the head, right arm probably stretched under the body and both legs flexed (90°) – not typical for other graves discovered in Kosharna necropolis[4].

---

[2] CHOLAKOV, CHUKALEV 2010, 724.

[*] The C-14 dating of Kosharna tell was obtained in Lyon laboratory, as a part of the program "Balkan 4000"

[3] ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2010, 74.

[**] The anthropological analysis was performed by Steve Zäner M.A. Eberhard Karls Universität Tübingen. I would like to express my special thanks to him.

[4] CHERNAKOV 2011, 118 – 119.

The discovery of a child's grave in Kosharna tell proves the existance of an intramural burial tradition during the Late Chalcolithic period in the area of Gumelniţa culture.

Children intramural burials have been found in other sites: Hârşova I[5], Borduşani – Popina[6], Bucşani[7] – La Pod, Căscioarele[8], Chitila – Ferma[9], Junatsite[10], Rousse tell[11]. No child of this young age was buried in the necropolis belonging to this tell. The only example of such burial is a 5-9 years old child's grave[12]. The possible explanation of this situation is that people who died at such a young age were not yet accepted in the prehistoric society and its hierarchy. Therefore they were not perceived as belonging to the community. As a result, prehistoric people believed that the dead body had to be buried under the house, so that the soul of the dead child would further protect its parents and their home. It was also thought that this practice enabled the soul to enter the body of a newly born child.

Grave inventory including animal bones and shells is typical for late prehistoric burials. We don't know if this is the result of some ceremonial act of food consumption during the funeral or a similar one of placing food close to the dead body in the grave. Animal bones placed around and among the human bones were also discovered in other sites: 2 children's graves (under 1 year old) in extramural Late Chalcolithic necropolis Sboryanovo – Demir Baba teke (graves № 1 and № 8)[13], many graves of Durankulak necropolis, a Neolithic grave at Slatina[14], an intramural burial of a 8-9 years old child in Samovodene[15]. Shells in funeral context were also discovered in other child Neolithic graves in Bulgaria: Ezero[16], Malak Preslavets[17], 11 graves of Chalcolithic necropolis of Durnakulak[18].

The use of shells in funerary contexts may be a proof of a prehistoric belief that water simbolised the border between life and death, as river Stix was seen in late classic mithology. Those traces of grey dust spread over the skeleton indicate that a fire was lit up on the buried body, as part of a funerary ritual.

The existance of intramural graves in the settlement belonging to Gumelniţa layer of Kosharna tell, as well as in other sites of the same period, indicates that the practice of intramural burials was still in use during the Late Chalcolithic Age. It can be seen as a reminiscence of a Neolithic practice, performed along with the use of a necropolis situated outside the settlement's borders.

---

[5] POPOVICI, RIALLAND 1996, 56, Fig. 69.
[6] MARINESCU-BÎLCU *et alii* 1997, 93-95.
[7] MARINESCU-BÎLCU *et alii* 1996-1998, 111.
[8] DUMITRESCU *et alii* 1983, 74.
[9] BORONEANŢ 1987, 128.
[10] МАЦАНОВА 2000, 121.
[11] CHERNAKOV 2010, 159 – 162.
[12] CHERNAKOV 2011, 118, 124, fig. 3.
[13] MATEBA 1997, 26 – 27.
[14] ПЕТКОВ 1961, 67, 73, обр. 9.
[15] БЪЧВАРОВ 2003, 88.
[16] ГЕОРГИЕВ *и кол.* 1979, 46.
[17] БЪЧВАРОВ 2003, 95, 2.37.
[18] TODOROVA 2002, 90, Tabl. 4; 96, Tabl. 26; 96, Tabl. 200; 97, Tabl. 35; 99, tabl. 45; 104, Tabl. 77; 105, Tabl. 84; 106, Tabl. 95; 107, Tabl. 99; 108, Tabl. 98; 110, Tabl. 113.

BIBLIOGRAPHY

БЪЧВАРОВ 2003 - К. Бъчваров, *Неолитни погребални практик,*. София, 2003.

ГЕОРГИЕВ *и кол.* 1979 - Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров, *Д.* Димитров. *Езеро. Раннобронзовото селище*, София, 2003.

МАТЕВА 1997 - Б. Матева, *Халколитен некропол "Демир Баба Теке" ИАР "Сборяново"*, – В: *Алманах за историята на Русе*. Т. II., 1997, 25 – 31.

МАЦАНОВА 2000 - В. Мацанова, *Интрамурални "погребения" от късния халколит в селищната могила при Юнаците, Пазарджишко*, - В: *Тракия и съседните райони през неолита и халколита*, София, 2000, 121 – 131.

ПЕТКОВ 1961 - Н. Петков, *Нови данни за неолитната култура край София*, Археология 3 (1961), 64 – 73.

ЧЕРНАКОВ 2007 - *Д.* Чернаков, *Теренни археологически обхождания в община Сливо поле, Русенска област. – Археологически открития и разкопки през 2006 г.* София, 2007, 624-627.

ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2008 - *Д.* Чернаков, М. Гюрова, *Аварийни археологически разкопки на селищна могила № 1 до с. Кошарна, община Сливо поле, Русенска област, – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София*, 2008, 68-72.

ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2009 - *Д.* Чернаков, М. Гюрова, *Археологически разкопки на селищна могила № 1 до с. Кошарна, Русенско, – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София*, 2009, 90-93.

ЧЕРНАКОВ 2010 - *Д.* Чернаков, *Селищна могила № 1 до село Кошарна, община Сливо поле (Археологическо проучване през 2007).* – Във: Великотърновският университет «Св. св. Кирил и Методий» и българската археология. 1, Велико Търново, 2010, 55–69.

ЧЕРНАКОВ, ГЮРОВА 2010 - *Д.* Чернаков, М. Гюрова, *Археологически разкопки на селищна могила и некропол до с. Кошарна, Русенско, - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София*, 73–75.

BORONEANŢ 1987 - V. Boroneanţ, *Chitila-Fermă Bucharest*, in *Hugelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone wahrender Aeneolithischen Period*, Belgrad, 1987, 127-129.

CHOLAKOV, CHUKALEV 2010 - I. Cholakov, K. Chukalev, *Archaeology in Bulgaria, 2007 – 2009*, AJA 114 (2010), 4, 715–741.

CHERNAKOV 2010 - D. Chernakov, *Some observations about the discovered human skeletons at Rousse tell*, Studii de Preistorie 7 (2010), 145 – 83.

CHERNAKOV 2011 - D. Chernakov, *Newly discovered Chalcolithic necropolis near Kosharna Tell*, in *The Lower Danube in prehistory: landscape changes and human-environment interactions*, Publicaţiile Muzeului Judeţean Teleorman. III, Bucureşti, 2011, 117–131.

DUMITRESCU *et alii* 1983 - Vl. Dumitrescu *et alii*, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'á la fin de l'âge du bronze*, Bucureşti, 1983.

MARINESCU-BÎLCU *et alii* 1997 - Silvia Marinescu–Bîlcu *et alii*, *Archaeological Researches at Borduşani – Popină. Preliminary Raport 1993 – 1994*, Cercetări Arheologice, 10 (1997), 35 – 144.

MARINESCU-BÎLCU *et alii* 1996-1998 – Silvia Marinescu–Bîlcu *et alii*, *Şantierul arheologic Bucşani (jud.Giurgiu). Raport preliminar. Campania 1998*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu", Giurgiu, 2-4 (1996-1998), 93 – 114.

POPOVICI, RIALLAND 1996 - D. Popovici, Y. Rialland, *Viaţa pe malul Dunării acum 6500 ani*, Paris, 1996 (exhibition catalogue).

TODOROVA 2002 - H. Todorova, *Durankulak, band II. Die prähistorischen gräberfelder. Teil 2. Katalogteil*, Sofia, 2002.

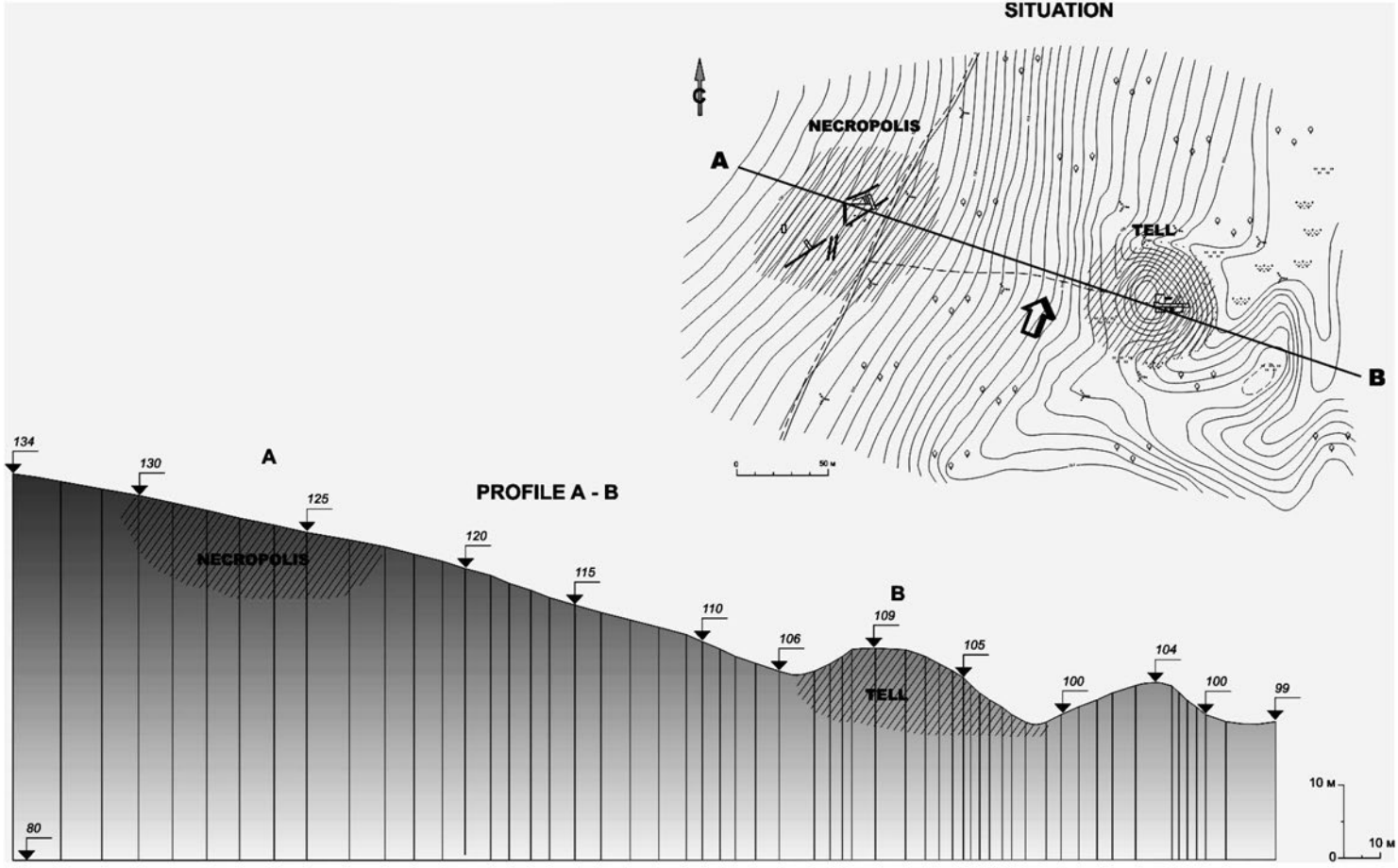

Fig. 1 - Kosharna tell with the necropolis. Profile and topographic map of the sites.

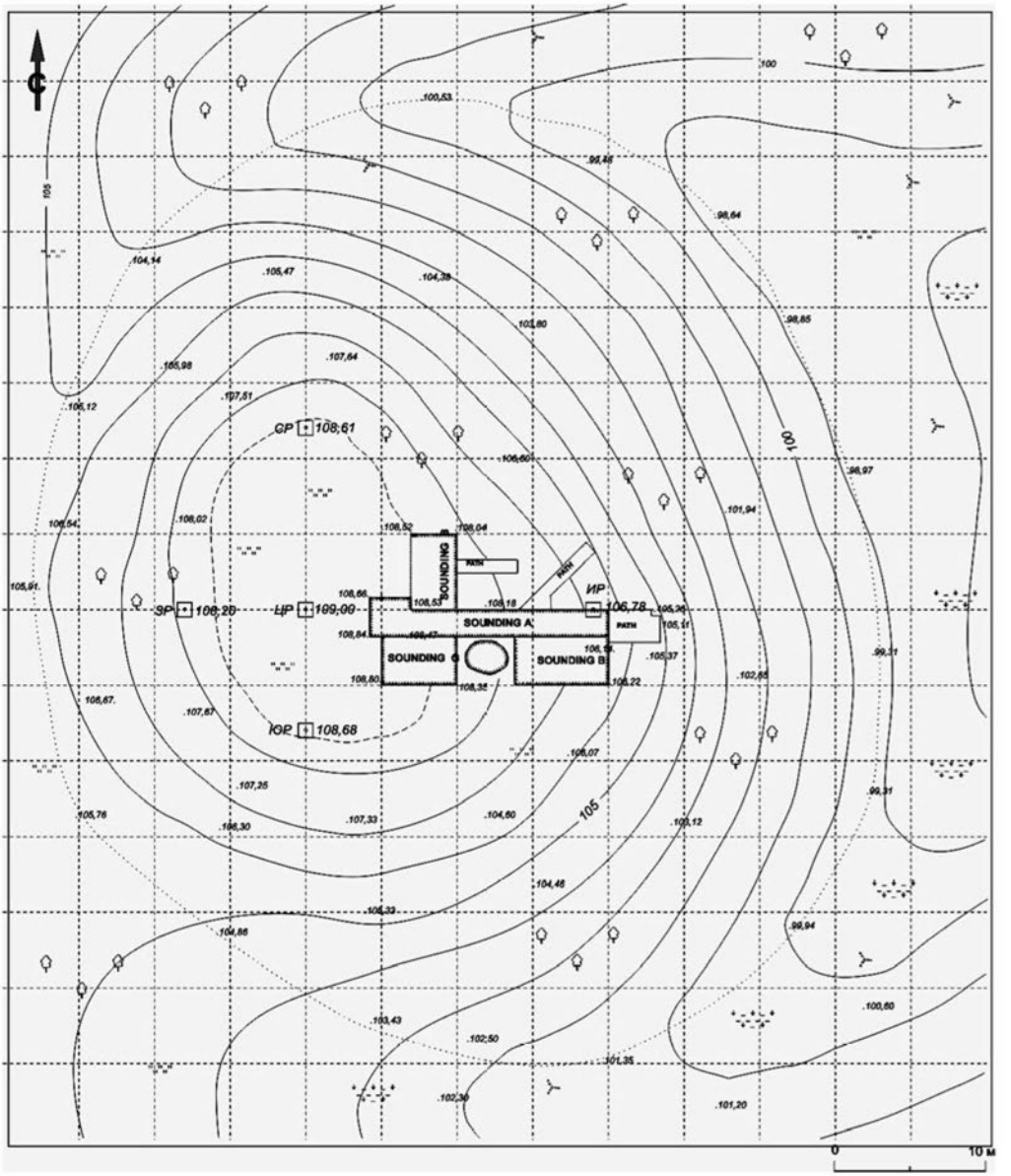

Fig. 2 - Kosharna tell. Plan of the archaeological excavations.

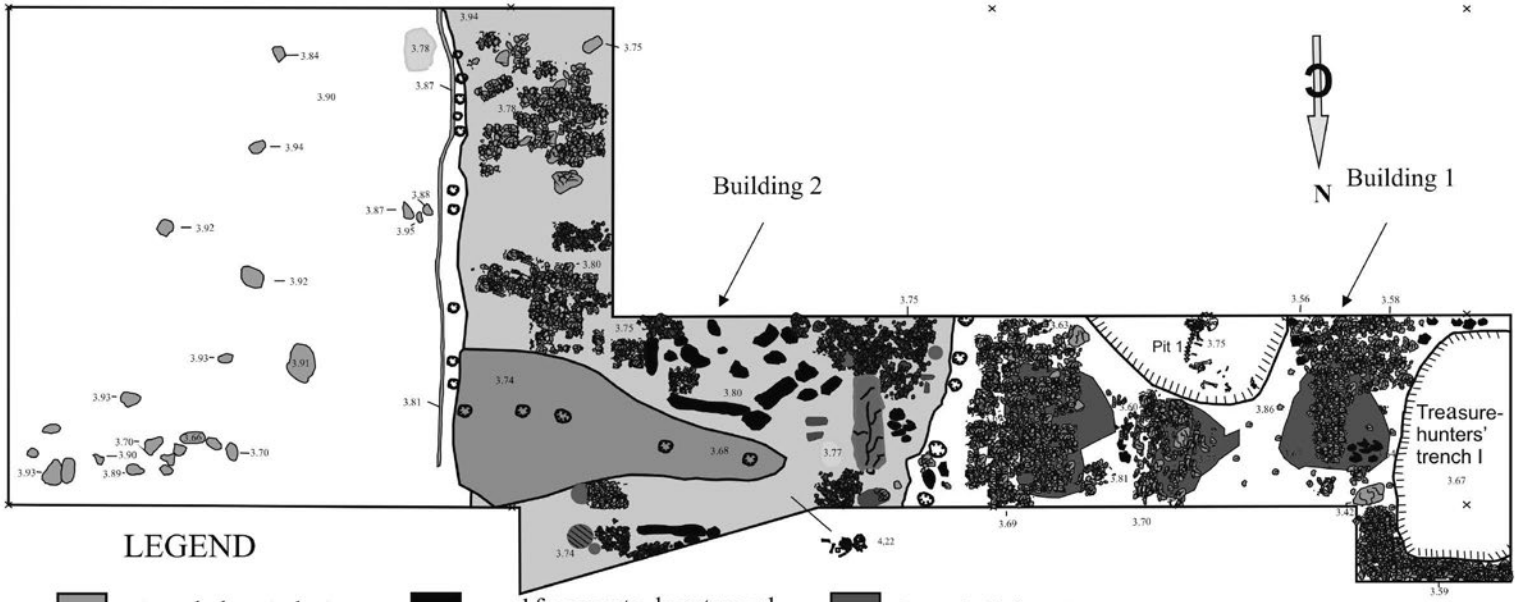

Fig. 3 - Kosharna tell. Plan of III building horizon.

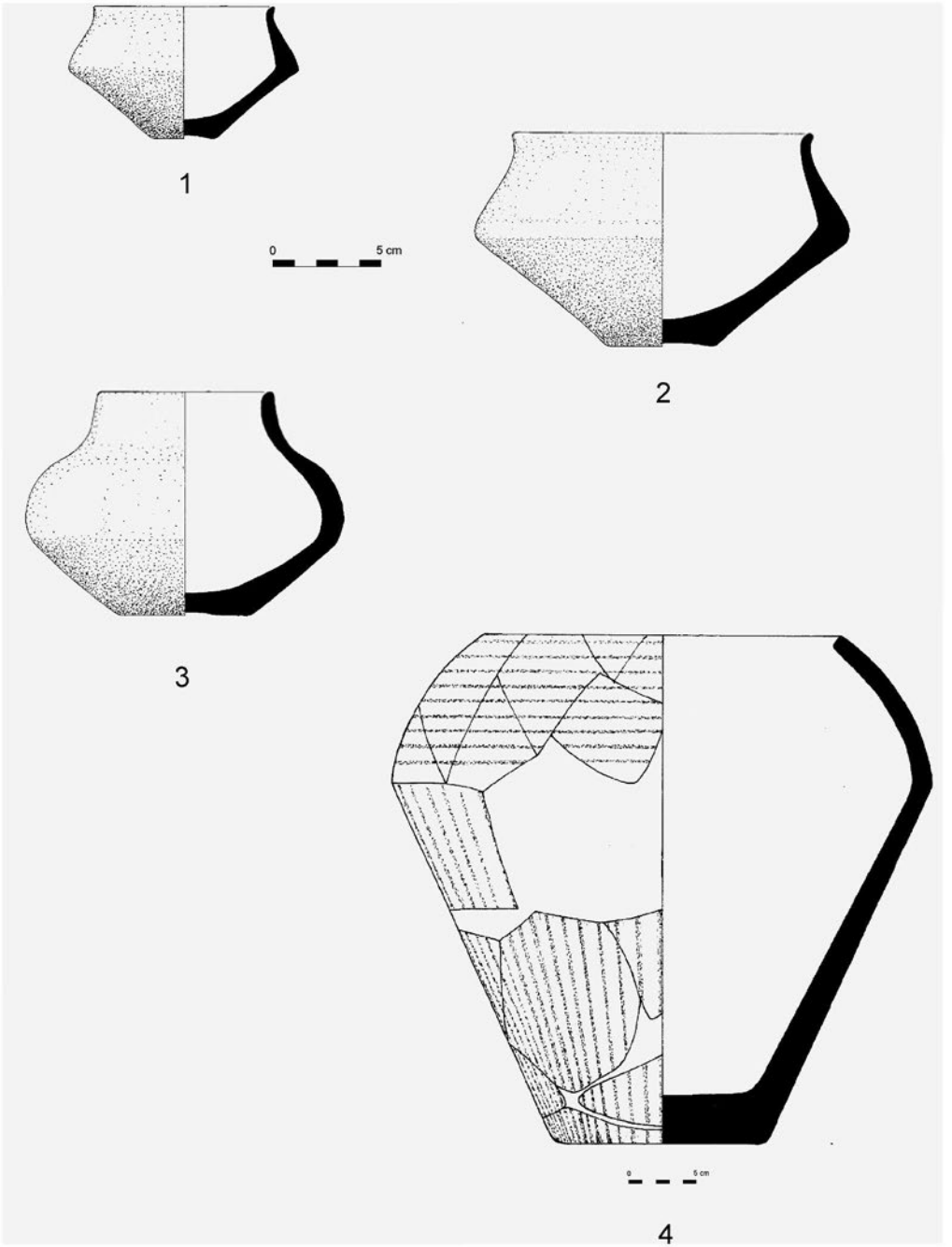
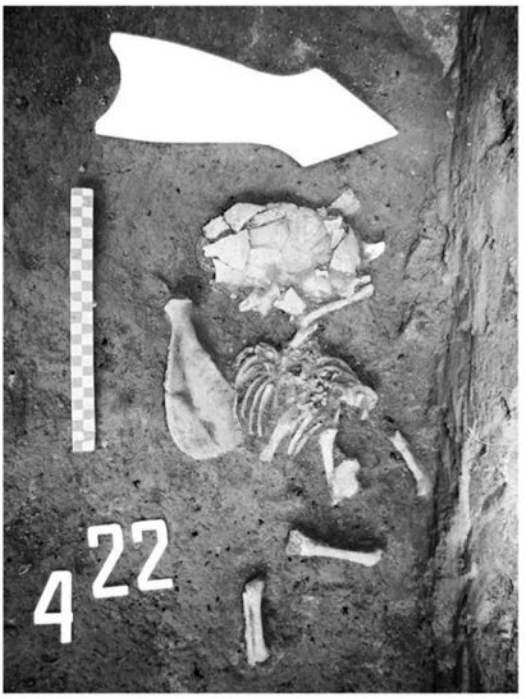
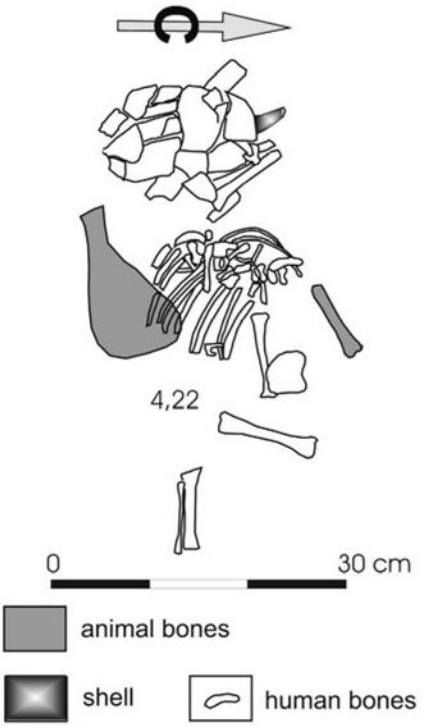

Fig. 4 - Ceramic vessels from the building № 2, III horizon.

1

2

Fig. 5 - Foundation burial of a child under building № 2, 3rd horizon.

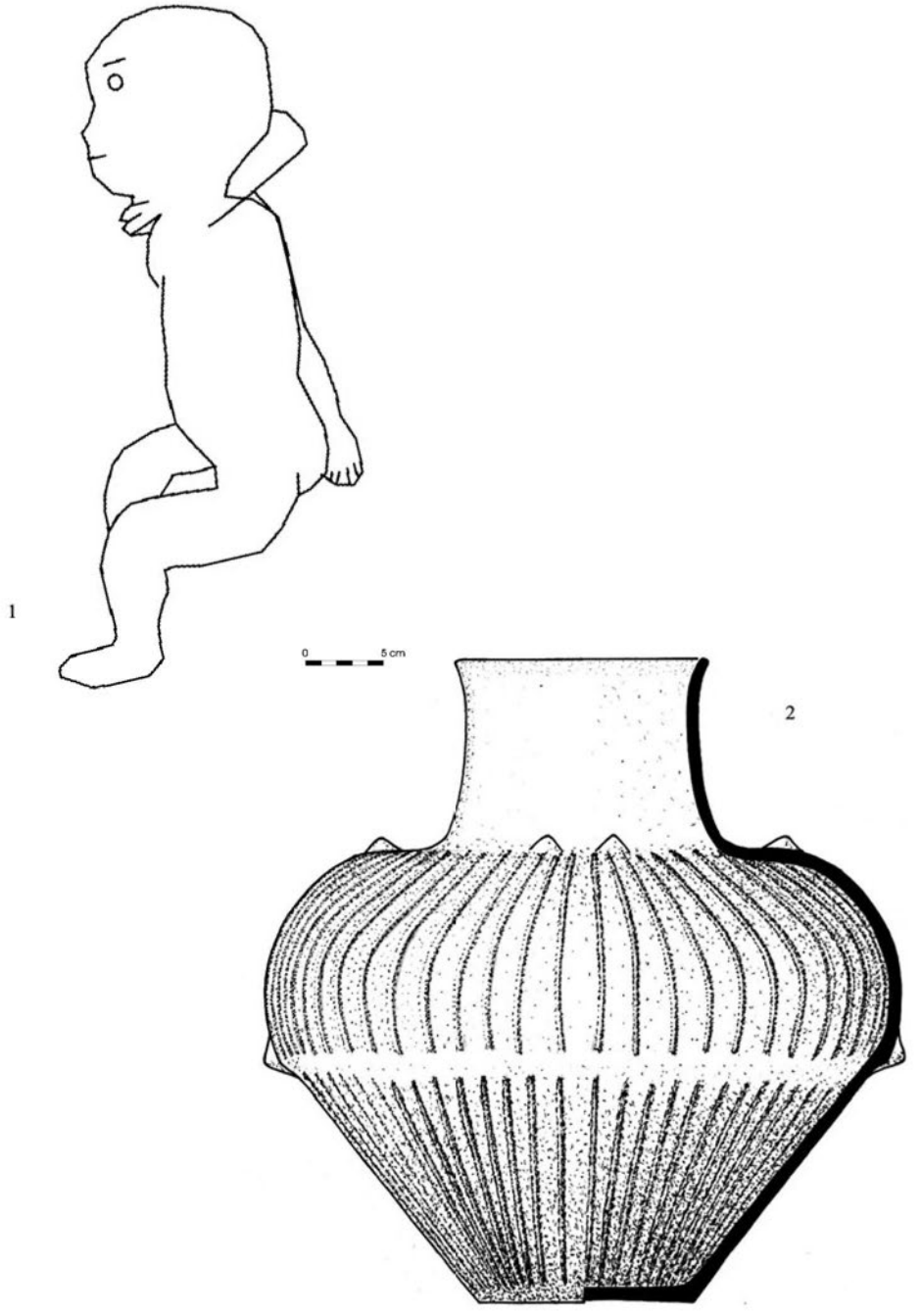

Fig. 6 - 1. Reconstruction of child's position in the grave;
2. Ceramic vessel discovered near the skeleton.

DOUĂ PUMNALE DE TIP *SICA* DIN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI[1]

Valeriu SÎRBU*

Mots-clés: *poignards du type sica, Géto-Daces, élites guerrières.*
Cuvinte-cheie: *pumnale de tip sica, geto-daci, elite războinice.*

Résumé: *On y présente les caractéristiques essentielles de deux poignards du type sica, une donation faite par M. Adrian Boeriu au Musée National d'Histoire de la Roumanie. Vu que l'on ne connaît ni les circonstances, ni la zone de la découverte, on n'a pas pu faire des observations détaillées concernant les contextes archéologiques. L'étude s'achève par une série d'opinions sur la diffusion, la chronologie et la signification de ce type de poignard dans la vie des élites guerrières des Géto-Daces.*

Rezumat: *Se prezintă caracteristicile esențiale a două pumnale de tip sica donate Muzeului Național de Istorie a României de domnul Adrian Boeriu. Întrucât nu se cunosc condițiile şi zona unde au fost descoperite, nu s-au putut face o serie de observații de detaliu privitoare la contextele arheologice. În final, s-au emis câteva opinii privitoare la răspândirea, cronologia şi semnificația acestui tip de pumnal în viața elitei războinice a geto-dacilor.*

Pumnalele au intrat în colecțiile Muzeului Național de Istorie a României datorită donației făcute de domnul Adrian Boeriu, în 2009-2010, care le-a achiziționat de la Londra. Din acest motiv nu putem şti locul lor de descoperire, dar nu poate fi nici un dubiu că ele provin din aria de locuire a geto-dacilor, mai probabil din sud-vestul României sau nordul Bulgariei, dar nu pot fi excluse, evident, nici alte zone locuite de tracii nordici. Acum ne propunem doar o publicare preliminară a pieselor, întrucât ele nu au fost complet conservate, deci decorul nu este observabil pe toată suprafața lor, îndeosebi la pumnalul nr. 2.

Pumnalul nr. 1 (L = 0,340 m; Lg. lamă = 0,270 m; Lg. mâner = 0,070 m; lt. max. lamă = 0,040 m; lt. max. mâner = 0,024 m). Fig. 1.

---

[1] Mulțumim, şi pe această cale, d-lui dr. Ernest Oberländer-Târnoveanu, directorul general al Muzeului Național de Istorie a României, pentru posibilitatea de a publica aceste piese.

* Valeriu Sîrbu: Muzeul Brăilei, Piața Traian nr. 3, Brăila, 810153.

Piesă din fier, puternic oxidată, primul strat exfoliat în mare parte; se observă bine faptul că a fost călit şi ciocănit în mai multe rânduri. Miezul este încă bine păstrat, de culoarea oţelului, lucios.

Lama curbată, în special de la jumătate spre vârf, triunghiulară în secţiune, cu ceafa plată, vârful ascuţit.

Limba mânerului este scurtă, triunghiulară în plan şi rectangulară în secţiune, capătul rotunjit, prevăzut cu un singur nit pentru fixare, de formă cilindrică, extremitatea semiglobulară (Fig. 1 d).

Faţa 1. Din decor se păstrează doar prima jumătate, dinspre mâner, constituit din două şiruri de triunghiuri cu vârfurile unele spre altele, realizate cu poansonul (Fig. 1 a, c).

Canalul de scurgere este pronunţat, adânc, semioval, lat de 0,007 m.

Faţa nr. 2. Este puternic oxidată şi exfoliată; deocamdată, nu se observă elemente de decor (Fig. 1 b).

Pumnalul nr. 2. (Lg. = 0,350 m; Lg. lamă = 0,260 m; lt. mâner = 0,085 m - fără capătul întors). Fig. 2.

Piesă din fier puternic oxidată la suprafaţă, dar restul este încă bine păstrat, cu aspect de oţel.

Lama este curbată, îndeosebi jumătatea dinspre vârf, triunghiulară în secţiune, cu ceafa plată, vârful ascuţit.

Mâner lung, de formă rectangulară în plan şi profil, cu capătul întors la 90^0, cu siguranţă după descoperire, deoarece ruptura este recentă. Este prevăzut cu trei orificii şi nituri pentru fixare, de formă cilindrică, cu capetele aproape semiglobulare, decorate cu şase incizii adânci, radiale, care dau aspectul unor raze de soare; „vârfurile" niturilor au terminaţia în forma unor conuri aplatizate, obţinute prin ciocănire (Fig. 2c-f).

Plăselele care îmbrăcau mânerul, realizate dintr-un material perisabil, erau fixate prin două plăcuţe. Plăcuţa de lângă lamă („garda") era realizată din tablă (l = 0,015 m), ornamentată pe mijloc cu o canelură lată, mărginită de două linii incizate, paralele, superficiale (Fig. 2 f). La căpăt era o plăcuţă ovală din tablă (D = 0,026 x 0,017 m), decorată la capătul mânerului cu o linie lată, în relief (Fig. 2 d); plăcuţa, împreună cu limba mânerului, sunt acum îndoite.

Faţa nr. 1. Pe această parte este un canal mărginit de două linii incizate, încadrat de două benzi de linii incizate în zig-zag, acum observabile doar în zona dinspre mâner, întrucât restul piesei este puternic oxidat (Fig. 2 g).

Faţa 2 prezintă o linie incizată (L = 0,147 m), adâncă, ce urmăreşte linia muchiei, trasată doar în zona dinspre vârful lamei (Fig. 2 a).

Observaţii preliminare. Deşi piesele nu sunt total curăţate de zonele oxidate, deci nu pot fi făcute desene complete, am dorit să le punem în circuitul ştiinţific, datorită interesului deosebit manifestat pentru acest tip de armă[2].

Întrucât recent răspândirea, tipologia şi semnificaţia pumnalelor de tip *sica* au fost deja abordate[3], noi ne vom limita acum doar la câteva consideraţii.

---

[2] După curăţirea şi conservarea totală a pieselor, le vom desena şi republica, într-un context mai larg şi cu comentarii mai ample privitoare la semnificaţia lor pentru elitele războinice geto-dacice.

Cu toate acestea, nu există un studiu complet şi complex asupra pumnalelor de tip *sica* din lumea tracică, care să includă atât un catalog şi desenele tuturor pieselor, cât şi o tipologie şi o analiză exhaustivă asupra lor. De exemplu, doar până în 1997 şi doar în nord-vestul Balcanilor (între Timoc şi Isker), s-au găsit 56 de pumnale, databile în sec. III-I a. Chr[4]. Astfel, este de presupus că numărul pieselor de acest tip, cunoscute până acum, depăşeşte, cu mare probabilitate, cifra de 150.

Din punct de vedere topologic (dimensiuni, formă, canal de scurgere a sângelui, decor) cele două piese pe care le publicăm acum întrunesc toate caracteristicile pentru a fi incluse în categoria pumnalelor de tip *sica*. Ele se încadrează în tipurile deja cunoscute, dar au şi mici particularităţi. De exemplu, analogii apropiate pentru aceste două piese provin din morminte de incineraţie descoperite la Varna[5].

Apreciem şi noi că nu pot fi incluse în categoria pumnalelor de tip *sica* armele curbe care au mai mult de 45 cm; armele de dimensiuni mai mari sunt fie *mahaira*, fie *falx*. Deşi pumnale sunt considerate, de regulă, armele cu două tăiuşuri, iar cele de tip *sica* au doar unul, apreciem că denumirea cea mai proprie pentru armele curbe dacice cu un tăiş, canal de scurgere, cu dimensiuni de sub 45cm, e preferabil să fie *pumnale de tip sica*.

Majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de publicarea sau analiza unor asemenea pumnale, databile în sec. IV a. Chr. - I p. Chr., au constatat că cele mai numeroase descoperiri se află în aria grupului denumit Padea - Panagjurski Kolonii[6]. Sunt tot mai numeroase descoperirile de piese similare din zone care depăşesc cu mult aria de răspândire a grupului Padea-Panagjurski Kolonii (nord-vestul Bulgariei, nord-estul Serbiei şi sud-vestul României). Între acestea amintim pe cele din sud-vestul Transilvaniei[7], din bazinul Tisei superioare, aşa cum sunt cele şase piese doar de la Malaja Kopanja[8], la care se adaugă exemplarele de la Solotvino[9] şi Zemplin[10] ori din alte alte situri dacice. După opinia noastră, descoperirile din aria intracarpatică şi din bazinul Tisei Superioare, ca şi din alte zone, n-ar mai trebui incluse în aria grupului Padea - Panagjurski Kolonii, care se referă la o anume arie geografică (nord-vestul-Bulgariei, nord-estul Serbiei, zona Porţilor de Fier şi Oltenia), la o anume perioadă (sec. III/II – I a. Chr.) şi la o anume structură cultural-arheologică a vestigiilor.

Acest tip de armă este o creaţie indiscutabilă a lumii tracice. Aşa cum dovedesc descoperirile arheologice sau reprezentările iconografice, cele mai vechi exemplare, databile încă din a doua jumătate a sec. IV - prima jumătate a sec. III a. Chr., se cunosc din sudul Balcanilor[11]. Încă din sec. III a. Chr. apar

[3] RUSTOIU 2007, 67-82; BORANGIC 2009, 22-73.

[4] TORBOV 1997, 15-46.

[5] GEORGIEVA 1992, 73-80.

[6] NICOLAESCU-PLOPŞOR 1948, 17-33; WOZNIAK 1974, 98-104, fig. 8-10; TORBOV 1997, 15-46; SÎRBU, RUSTOIU 1999, 77-91; SÎRBU, ARSENESCU 2006, 163-186.

[7] RUSTOIU 2005, 109-119; SÎRBU *et alii 2007*, 155-177.

[8] KOTYGOROSHKO 2009, 63, fig. 24.

[9] VASILIEV *et alii* 2002, 74, fig. 4.

[10] BUDINSKÝ-KRIČKA, LAMIOVA-SCHMIEDLOVÁ 1990, pl. 1/3.

[11] MIKOFF 1954, pl. III, XXVI; DOMARADZSKI 1986, 227-228, fig. 1; 1991, 59, fig. 26/9; OGNENOVA-MARINOVA 1984, 184-185, fig. 17.

descoperiri din nordul Balcanilor, iar din sec. II a. Chr. - I p. Chr. numeroase piese au fost găsite în nordul Dunării.

Descoperirile arheologice indică, astfel, o „migrare" geografică şi cronologică a acestui tip de armă, de la sud la nord, în lumea tracică.

Desigur, câteva exemplare s-au găsit şi în afara ariei locuite de geto-daci, aşa cum este cazul unor descoperiri din Slovenia[12] sau de la Histria[13], ori în zone unde au fost atât comunităţi celtice, cât şi dacice, de exemplu în Slovacia[14].

Un fapt este însă cert: peste 90% din pumnalele de tip *sica* se datează în sec. II a. Chr. - I p. Chr. şi provin din zone locuite de geto-daci, cu precădere din morminte. După ocultarea, aproape completă, a mormintelor geto-dacice, cândva la mijlocul sec. I a. Chr.[15], numărul pumnalelor de tip *sica* scade dramatic, dar ele continuă să fie utilizate, aşa cum dovedesc rarele piese descoperite sau reprezentările iconografice.

De exemplu, un pumnal de tip *sica* a fost recent găsit într-o depunere rituală de tip moviliţă, databilă în sec. I p. Chr., din incinta sacră dacică de la Pietroasa Mică-*Gruiu Dării*, jud. Buzău[16]. Din cadrul reprezentărilor iconografice cea mai celebră este, indiscutabil, scena sinuciderii regelui Decebal de pe Columna lui Traian[17].

Din aceste date se poate concluziona că pumnalul de tip *sica*, aşa cum s-a mai afirmat deseori, a fost o armă cu valenţe multiple caracteristică războinicilor daci.

BIBLIOGRAFIE

BABEŞ 1988 - M. Babeş, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dace clasice*, SCIVA 39 (1988), 1, 3-32.

BORANGIC 2009 - C. Borangic, *Sica. Tipologie şi funcţionalitate*, Nemvs, IV (2009), nr. 7-8, 22-73.

BUDINSKÝ-KRIČKA, LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990 - V. Budinský-Krička, M. Lamiova-Schmiedlová, *A Late 1st Century BC-2nd Century AD. Cemetery at Zemplin*, SlovArch 38 (1990), 2, 245-354.

DOMARADZSKI 1986 - M. Domaradzski, *Les épées en Thrace de la deuxième moitié du Ier millénaire av. n. è.*, Revue Aqitania, Suppl. 1 (1986), 227-231.

DOMARADZSKI 1991 - M. Domaradzski, *Zapadna krepostna stena na grad Kabyle*, in V. Velkov, *Kabyle*, vol. 2, Sofia, 1991, 54-82.

GASPARI, KREMPUŠ, BRIŠNIK 2004 - A. Gaspari, R. Krempuš, D. Brišnik, *Keltski bojevniški grob iz Slatine v Rozni dolini pri Celju?*, Arheološki Vestnik, 55, Ljubliana (2004), 267-289.

GEORGIEVA 1992 - M. Georgieva, *Gräbfunde in der Umgebung von Varna*, Bulletin du Musée National de Varna, 28 (43), (1992), 73-80.

[12] GASPARI, KREMPUŠ, BRIŠNIK 2004, 284-285, map. 2.

[13] ZIRRA, ALEXANDRESCU 1956, 309, fig. 11.

[14] RUSTOIU 2007, 68-69.

[15] BABEŞ 1988, 3-32; SÎRBU 1993, 39-40.

[16] SÎRBU, DAVÂNCĂ 2011.

[17] VULPE 2002, 199, Scena CXLV.

KOTYGOROSHKO 2009 - V. G. Kotygoroshko, *Necropolis of Mala Kopanja. Locality Chellenica* (în rusă), Karpatika. Vypusk 38, Ujgorod, 2009, 58-133.

MIKOFF 1954 – V. Mikoff, *Le tombeau antique près de Kazanluk*, Sofia, 1954.

NICOLĂESCU-PLOPŞOR 1948 - C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Antiquités celtiques en Olténie. Répertoire*, Dacia 11-12 (1948), 17-33.

OGNENOVA-MARINOVA 1984 – L. Ognenova-Marinova, *Minor objects, terracottas, sculpture*, in *Sevtopolis*, 1, Sofia, 1984, 159-228.

RUSTOIU 2005 – A. Rustoiu, *The Padea- Panagjurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania)*, in H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska (eds), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction. 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Wozniak*, Krakow, 2005, 109-119.

RUSTOIU 2007 – A. Rustoiu, *Thracian sica and Dacian falx. The history of a national weapon*, in *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, 67-82.

SÎRBU 1993 – V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Brăila-Galaţi, 1993.

SÎRBU, RUSTOIU 1999 – V. Sîrbu, A. Rustoiu, *Découvertes funéraires géto-daces du sud-ouest de la Roumanie (±150 - ±50 av. J.- C.)*, in M. Vasić, (ed.), *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J.- Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin (September-October 1998), Grafomarket, Beograd, 1999, 77-91.

SÎRBU, ARSENESCU 2006 – V. Sîrbu, M. Arsenescu, *Dacian settlements and necropolises in Southwestern Romania (2nd c. B.C.-1st c. A.D.)*, in S. A Luca, V. Sîrbu, (eds.), *Proceedings of the 7th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Sibiu, 17-17 October 2005, Sibiu, 2006, 163-186.

SÎRBU *et alii* 2007 -V. Sîrbu, S. A. Luca, C. Roman, S. Purece, *Tombs of Dacian Warriors (2nd-1st c. BC) found in Hunedoara-Grădina Castelului (Hunedoara county)*, in V. Sîrbu, S. A. Luca (eds), *Funerary practices in Europe, before and after the Roman conquest (3rd century BC-3rd century AD)*, Proceedings of the 8th International Colloquium of Funerary Archaeology), Sibiu, 4th-7th October 2007, Sibiu, 2007, 155-177.

SÎRBU, DAVÂNCĂ 2011 – V. Sîrbu, D. Davâncă, *Un pumnal de tip sica descoperit în incinta sacră dacică de la Pietroasa Mică-Gruiu Dării, jud. Buzău* (în pregătire pentru tipar).

TORBOV 1997 - N. Torbov, *Krivi trakijski nojove ot III v. pr. Hr.-I v. Otkriti v Severnozapadna Bulgaria*, Izvestija na Muzeite Severozapadna Bulgaria 25 (1995), 15-46.

VASILIEV *et alii* 2002 – V. Vasiliev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, *Solotvino – „Cetate" (Ucraina Transcarpatică). Aşezări din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului şi din evul mediu timpuriu)*, Cluj-Napoca, 2002.

VULPE 2002 – R. Vulpe, *Columna lui Traian/Trajan's Column*, Bucureşti, 2002.

ZIRRA, ALEXANDRESCU 1956 - V. Zirra, P. Alexandrescu, *Sectorul necropolei tumulare*, in D. M. PIPPIDI *et alii*, *Raport asupra activităţii şantierului Histria în campania 1956*, Materiale 5 (1959), 283-328.

WOŹNIAK 1974 – Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury Lateńskiej*, Wrokław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974.

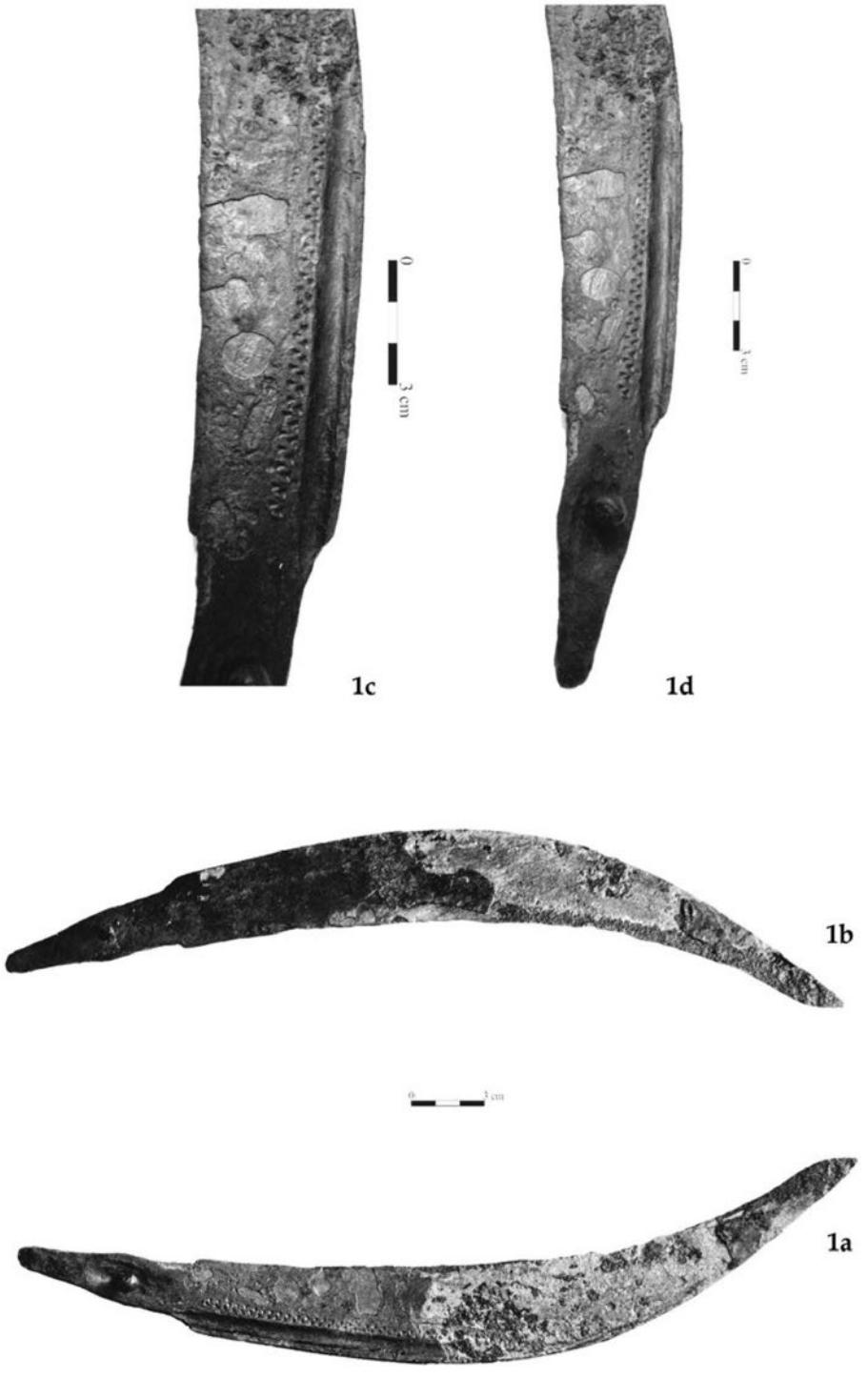

Fig. 1 - Pumnalul nr. 1.

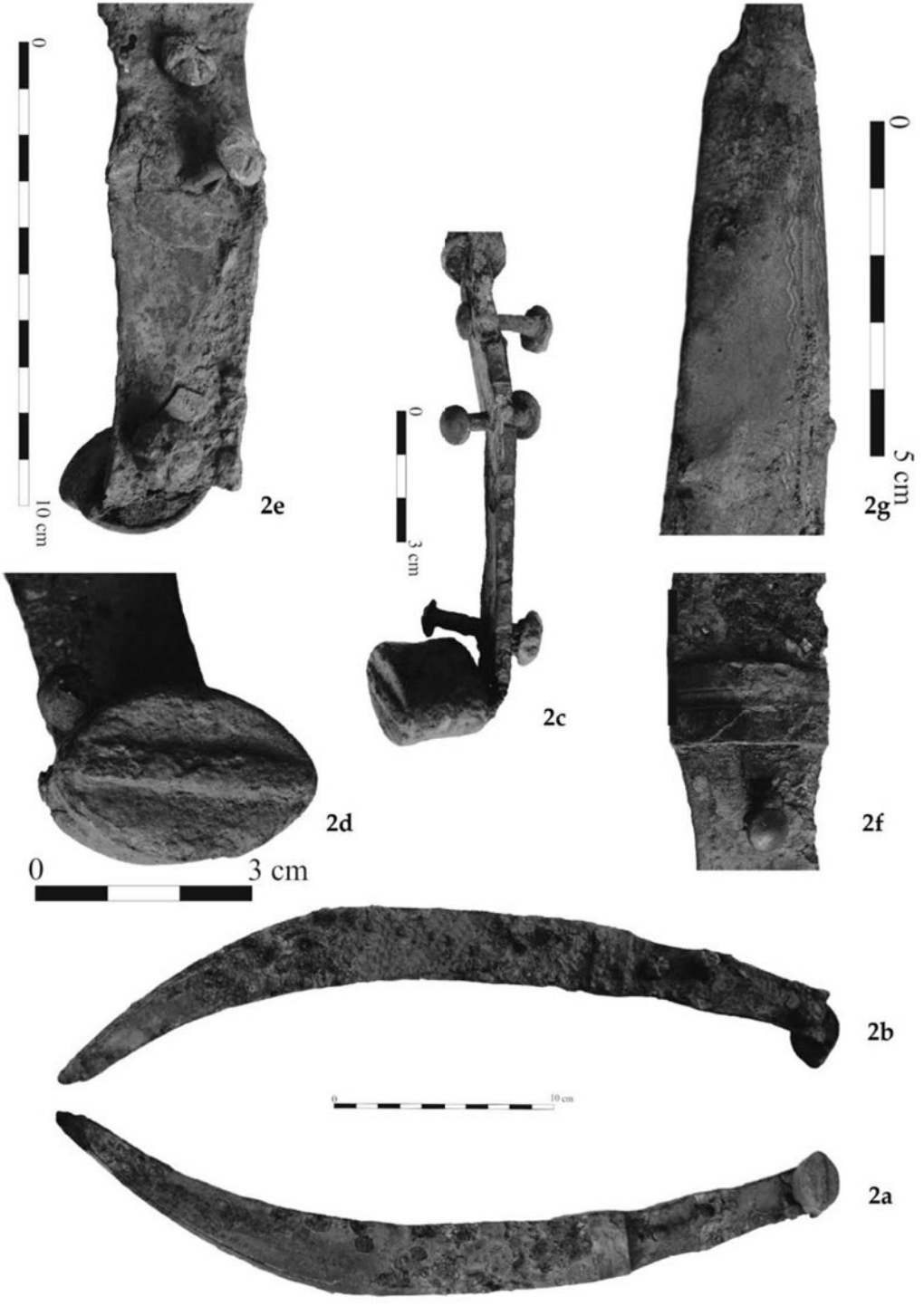

Fig. 2 - Pumnalul nr. 2.

O DESCOPERIRE CARPICĂ LA NOVIODUNUM

Laurenţiu RADU*
Aurel STĂNICĂ**

Keywords: *Noviodunum, Roman period, Carps, Carpic ceramics, strainer.*
Cuvinte cheie: *Noviodunum, epoca romană, carpi, ceramică carpică, strecurătoare.*

Abstract: *The article presents some Carpic ceramics fragments in the context of similar discoveries in Dobruja and of historical sources regarding Carps colonization in the Roman Empire. The authors ascertain that one can not speak of a mass colonization of Carps in the Danubian-Pontic province but of sporadic infiltrations, which have left only a limited quantity of material traces.*

Rezumat: *Articolul prezintă câteva fragmente ceramice carpice analizate în contextul descoperirilor similare din Dobrogea romană şi a izvoarelor istorice cu privire la colonizarea carpilor în Imperiul Roman. Autorii constată că nu se poate vorbi de o colonizare în masă a carpilor în provincia danubiano-pontică, ci doar de infiltrări sporadice, care au lăsat urme materiale reduse din punct de vedere cantitativ.*

Scopul acestui articol este de a relansa discuţiile cu privire la prezenţa carpilor în Scythia Minor, pornind de la semnalarea unor fragmente ceramice carpice de epocă romană, descoperite la Noviodunum - Isaccea.

În campania de cercetări arheologice din anul 2006, au fost descoperite pe marginea drumului ce traversează cetatea Noviodunum spre baza arheologică „Noviodunm" a ICEM Tulcea, două fragmente ceramice provenind de la o strecurătoare. Fragmentele au fost antrenate în pământul căzut de pe malul mai înalt care mărgineşte spre sud drumul menţionat. În anul următor, în aceeaşi zonă, a fost descoperit încă un fragment ceramic perforat, provenind de la baza unei alte strecurători.

Strecurătorile, *cribra* pe numele lor latinesc, erau utilizate pentru separarea materialelor solide aflate în suspensie. De diverse forme şi mărimi,

* Laurenţiu Radu: Muzeul de Arheologie „Callatis", şoseaua Mangaliei nr. 23, Mangalia, 905500.
** Aurel Stănică: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, str. 14 Noiembrie nr. 1 bis, Tulcea, 820009.

acestea erau întâlnite ca ustensile de bucătărie, dar şi pentru alte destinaţii cum ar fi cernerea solului pentru grădinărit sau pentru sortarea fructelor[1]. Edictul lui Diocletian menţionează şase tipuri standard de strecurători cu preţul lor maxim[2]. În general, se consideră că strecurătorile din lut sunt replici mai ieftine ale celor din metale, a căror formă o copiază frecvent[3]. Materialul din care erau realizate variază în funcţie de scopul urmărit. Cele mai răspândite erau cele din lut dar se mai foloseau, de exemplu pentru cernerea făinii, ciururi din piele foarte fină cu orificii de mici dimensiuni[4]. În ceea ce priveşte forma strecurătorilor ceramice, acestea se încadrează în general în categoria bolurilor sau a castroanelor în funcţie de gradul de înclinare al pereţilor şi al dimensiunilor bazei. Unele exemplare sunt prevăzute cu orificii pe întregul corp[5] sau numai la partea inferioara[6]. Ca număr, descoperirile sunt relativ rare în cadrul cercetărilor arheologice, din cauză că în lipsa fragmentelor perforate acestea pot fi confundate cu alte categorii ceramice, sau datorită fragilităţii acestui gen de materiale arheologice[7].

Fragmentele descoperite în anul 2006 la Noviodunum, provin de la o strecurătoare ceramică, mai precis, reprezintă o parte din baza rotunjită şi din peretele uşor înclinat al vasului. Profilul s-a păstrat pe o înălţime de circa 0,08 m, aceasta nefiind înălţimea totală a obiectului. Diametrul probabil al gurii vasului este de circa 0,15 m. Pe partea laterală, în zona micului prag care delimitează baza vasului de pereţii uşor evazaţi, se observă pe o lungime de circa 0,01 m, toarta sau apucătoarea strecurătorii. Partea inferioară, de forma unei calote semisferice, este prevăzută cu orificii plasate relativ uniform, cu diametrul de circa 1-1,5 mm, realizate cu un vârf ascuţit în pasta crudă[8]. Vasul a fost lucrat la roată, dovadă fiind impresiunile circulare prezente atât la interiorul, dar şi la exteriorul vasului. Grosimea vasului variază de la 0,7 cm în zona centrală a bazei, la 0,3-0,4 cm la pereţi. Pasta, de culoare cenuşie deschisă, este fină, compactă, fără intruziuni evidente, cu mici diferenţe de culoare în secţiune (Fig. 1, 2).

Fragmentul descoperit în campania următoare (2007) este de mici dimensiuni şi are o formă aproximativ triunghiulară, cu laturile de circa 0,03 m şi provine de la baza unei strecurători, alta decât cea prezentată anterior. Este lucrat la roată, dintr-o pastă cenuşie, fină, compactă, fără intruziuni evidente (Fig. 3).

Strecurători din epoca romană sunt semnalate la Troesmis; reţinem un exemplar datat în sec. III p. Chr. din argilă cărămizie, acoperită cu vopsea roşie-brună[9], căruia i se atribuie analogii în cultura carpică[10]; la Teliţa Amza este semnalat un exemplar în formă de bol, din pastă bej-cărămizie, cu vopsea roşie,

---

[1] WHITE 1975, 103.

[2] Edict. Diocl. (Aphrodisias), Col. II II. 22 ff. (= ch. 15. II. 56 ff.) *apud* WHITE 1975, 103.

[3] RUSU-BOLINDEŢ 2007, 415.

[4] WHITE 1975, 103.

[5] BAUMANN 2003, 183; OPRIŞ 2003, 99, fig. 240.

[6] POPILIAN 1976, 882; OPAIŢ 1980, 335, fig. 3.

[7] RUSU-BOLINDEŢ 2007, 416.

[8] MOSCALU 1983, 145.

[9] OPAIŢ 1980, 333, pl. V, 3.

[10] OPAIŢ 1980, 333.

din sec. II - III p. Chr.[11] Gh. Popilian menţionează două vase întregibile de acest tip realizate din pastă fină de culoare roşie, descoperite la Orlea şi la Romula, datate în sec. II p. Chr.[12] Alte strecurători au fost publicate de către B. Sultov, încadrate în sec. II şi în primele decenii ale sec. III p. Chr., descoperite în zona Pavlikeni - Butovo[13]. Un alt vas strecurătoare este menţionat de către N. Gudea la Porolissum[14].

Vasul-strecurătoare de la Noviodunum nu are analogii în ceramică romană descoperită în partea iugoslavă a provinciei Pannonia inferior, publicată de Olga Brukner[15], fapt ce arată clar că influenţele trebuiesc căutate în mediul getic, sau mai precis, în cel carpic, considerat o evoluţie a culturii Latène din epoca clasică[16].

Strecurătorile sunt frecvent întâlnite în mediul getic sau carpic, în aşezări cum ar fi: Mătăsaru, Scorniceşti, Colonişti-Mărunţei, Poiana – Tecuci, Popeşti, Cândeşti-Vrancea, Răcătău, Piatra Şoimului, Buneşti, Bâzdâna, Grădiştea etc., în mai multe variante în funcţie de forma corpului: a) conice; b) cu baza conică şi corp cilindric; c) cu corp bitronconic şi extremitatea superioară a pereţilor evazată, prevăzută cu o toartă care uneşte buza de diametrul maxim al corpului[17].

Reluând discuţia referitoare la prezenţa carpică în Dobrogea[18], reamintim că dintre materialele arheologice publicate de către C. Scorpan ca aparţinând carpilor[19], au fost confirmate ulterior de către Gh. Bichir, cele două căni de la Horia, realizate din pastă fină cenuşie, densă şi compactă[20]; cana de la Caraibil, din pasta fină roşie[21], la care se adaugă, cu probabilitate, fragmentul cenuşiu cu decor lustruit cu linii verticale şi oblice de la Runcu (Hârşova)[22] şi fragmentele de fructieră cu picior scurt şi baza inelară, datate în sec. II - III p. Chr. de la Caraibil[23]. Alte materiale carpice sunt reprezentate de fragmentele ceramice cenuşii cu decor lustruit de la Dinogetia-Garvăn[24] şi cele de la Niculiţel – Drumul Bălţii[25]; mai recent, sunt menţionate la Gura Canliei un picior de fructieră datat în epoca romană timpurie, posibil carpic[26], strecurătoarea de la Troesmis amintită

---

[11] BAUMANN 2003, 182-183, fig. 2.

[12] POPILIAN 1976, 125-126, pl. LXXI, nr. 882.

[13] SULTOV 1985, 80, table XL, 123.

[14] GUDEA 1996, 224.

[15] BRUKNER 1981, pl. 99, fapt remarcat şi de V. Rusu-Bolindeţ în ceea ce priveşte diferenţele dintre tipurile caracteristice din Pannonia Inferior şi cele din Oltenia romană (RUSU-BOLINDEŢ 2007, 416), precum şi faţă de cele din Dobrogea, adaugăm noi.

[16] BICHIR 1973, 63.

[17] CRIŞAN 1969, 171-172, pl. LVI; BICHIR 1984, 36; CĂPITANU 1983, 208, fig. 8, 1-4; CĂPITANU 1986, 113, fig. 4/6; CĂPITANU 1986-1987, 138-139, fig. 56, 205; BAZARCIUC 1983, 213; TĂTULEA 1983, 220. fig. 5/5p. 223; SÎRBU, ANASTASIU 1983, 241, fig. 4/2, 239; SÎRBU, ANASTASIU 1986, 100, 104; MOSCALU 1983, 145, tipul 28.

[18] PETOLESCU 1995, 145-151.

[19] SCORPAN 1968, 341-378.

[20] SCORPAN 1968, 350-351, fig, 7 a,b şi 8 a, b; BICHIR 1971a, 664; BICHIR 1973, 164.

[21] SCORPAN 1968, 347-348, fig. 4 a, b; BICHIR 1971a, 664; BICHIR 1973, 164.

[22] SCORPAN 1968, 359, fig. 19, 361; BICHIR 1973, 164.

[23] SCORPAN 1968, 345-346, fig. 1 a, b; 2 a, b, 345-346; BICHIR 1971a, 665; BICHIR 1973, 164.

[24] ŞTEFAN *et alii* 1953, 263-267; BICHIR 1971a, 666; BICHIR 1973, 164.

[25] ŞTEFAN *et alii* 1954, 183; BICHIR 1971a, 666; BICHIR 1973, 164.

[26] IRIMIA 1986, 68, fig. 2/11, 70.

mai sus şi cele trei fragmente de strecurători de la Noviodunum care fac obiectul articolului prezent.

*

Cetatea Noviodnum, devenită una dintre cele mai importante baze ale flotei flaviene, avea rolul de a apăra flancul nordic danubian şi de a proteja capătul drumului ce traversa provincia romană[27]. Pe malul opus, cercetările efectuate în Ucraina, la Orlovka, pe colina denumită Piatra Cartalului, identificată cu vechiul Aliobrix, au pus în evidenţă o puternică cetate dacică, al cărei sfârşit a fost provocat probabil de către expediţia romană din anii 62-64 din timpul lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus; ulterior, sub Traian, pe acest loc a fost edificat un *castellum*[28]. Dintre materialele arheologice descoperite în straturile romane se remarcă ceramica dacică datată în sec. II-III p. Chr.[29] Alte materiale arheologice getice au fost descoperite cu prilejul cercetărilor arheologice întreprinse la Noviodunum-Isaccea în campania din anul 2010: astfel menţionăm un pahar getic şi fragmentele unui vas mare bitronconic[30]. Acestea se adaugă descoperirilor mai vechi publicate[31], dovedind o puternică locuire getică în zona vadului dunărean, de mare importanţă strategică şi economică.

*

În scrierile istoricilor antici se găsesc câteva menţiuni privind deportarea populaţiei carpice în Imperiul Roman. Astfel Aurelius Victor (39,43) afirma că „tot neamul carpilor a fost mutat pe teritoriul nostru; o bună parte dintre aceştia se găsea aici încă de la Aurelian"[32]. Probabil după victoria lui Aurelian înregistrată în iarna dintre anii 273-274 a început strămutarea carpilor în Imperiul roman[33]. Eutropius (IX, 25, 2) menţionează colonizarea unor grupuri de carpi la frontierele imperiale în epoca lui Diocletian[34], completat de către Orosius (VII, 25, 12) cu informaţia că mulţi dintre prizonierii capturaţi în luptele împotriva carpilor, bastarnilor şi a sarmaţilor, au fost dispersaţi de-a lungul posturilor de pază de la graniţă[35]. Ulterior, referindu-se la staţionarea împăratului Valens în aşteptarea scăderii apelor Dunării, Ammianus Marcellinus menţionează *satul carpilor* (28,5,5)[36]. Pe baza acestor informaţii s-a tras concluzia că în Dobrogea au fost colonizaţi carpii învinşi în diversele lupte purtate împotriva Imperiului Roman[37].

Din punct de vedere arheologic, materiale carpice au fost descoperite în nordul Dobrogei, la Caraibil, Horia, Niculiţel, Noviodunum şi Dinogetia –

---

[27] SUCEVEANU 1977, 59-61; BĂRBULESCU 2001, 76-83; BAUMANN 2004, 113-132; BAUMANN 2008, 189-206; BAUMANN 2010, *passim*.

[28] IONIŢĂ 1982, 30; LIUŞNEA 2008, 106-108.

[29] IONIŢĂ 1982, 30.

[30] Aceste materiale vor face obiectul unui studiu separat.

[31] IRIMIA 2007, 158-159.

[32] FHDR II, 25.

[33] MADGEARU 2008, 26.

[34] FHDR II, 39; EUTROPIUS 1997, 217.

[35] FHDR II, 195.

[36] FHDR II, 25; DIACONU 1986, 205-207.

[37] BICHIR 1971b, 194-195.

Garvăn. Alte materiale au apărut la Troesmis, Runcu şi la Gura Canliei; avem menţionat, de asemenea un *sat* al *carpilor* din zona cetăţii Carsium. Se conturează astfel două zone clare de descoperiri carpice, amplasate în apropierea unor fortificaţii cu rolul de a proteja vaduri dunărene importante: Carsium, Troesmis, Dinogetia – Garvăn, Noviodunum, în acelaşi timp zone de schimburi economice intense. Celelalte descoperiri - Horia, Niculiţel, Caraibil, Gura Canliei -, sunt situate în apropierea marilor rute comerciale care străbăteau Dobrogea romană[38].

Considerăm că numărul redus de descoperiri arheologice de materiale carpice sugerează faptul că aceştia nu au fost colonizaţi în număr mare în Dobrogea, ci în Pannonia, conform izvoarelor antice menţionate. Vestigiile descoperite în provincia danubiano-pontică sugerează diverse infiltrări; ne referim aici la expediţii militare sau legături comerciale, fireşti între cele două maluri dunărene pe timp de pace, care au lăsat în urmă puţine urme materiale. Nu excludem o plasare a unor grupuri carpice în zona posturilor de pază de pe graniţă, în teritoriile militare ale cetăţilor dunărene, dar redusă din punct de vedere numeric, astfel că acestea au influenţat în mod nesemnificativ harta etnică şi arheologică a provinciei. Practica uzuală romană presupunea colonizarea învinşilor departe de teritoriile de baştină[39], fapt confirmat de menţiunile istoricului antic Ammianus Marcellinus (XXVIII, 15) privind deportarea carpilor în Pannonia în vederea consolidării graniţelor Imperiului Roman. În ceea ce priveşte *satul carpilor*, pomenit în legătură cu evenimentele din anul 368 - adică la circa jumătate de secol de la data atribuită încetării culturii carpice[40] -, care nu a fost încă localizat pe teren, nu ştim când şi în ce împrejurări a luat naştere şi nu credem că poate fi considerat un argument decisiv în favoarea ideii colonizării carpilor în Dobrogea de către autorităţile romane. În condiţiile tumultoase ale epocii respective, este posibil ca grupuri restrânse de carpi să se fi refugiat în Dobrogea, când aceştia erau departe de a mai reprezenta o ameninţare pentru frontierele romane, primind astfel permisiunea de a se stabili în imperiu, în imediata vecinătate a teritoriului lor de origine, ocupat în acel moment de către goţi[41].

BIBLIOGRAFIE

BAUMANN 2003 – V. H. Baumann , *Noi săpături de salvare în aşezarea rurală antică de la Telița-Amza, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 1 (14) (2003), 155-232.

BAUMANN 2004 – V. H. Baumann, *La citta romana e bizantina di Noviodunum. Reperti arheologici*, în Santelia S (ed.), *Italia e Romania - Storia, Cultura e Civilta a confronto*, Bari, 2004, 113-132.

BAUMANN 2008 – V.H. Baumann, *Despre începuturile vieţii romane la Noviodunum*, Peuce S.N. 6 (19) (2008), 189-206.

[38] SUCEVEANU 1977, *passim*; BĂRBULESCU 2001, 197-244; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998, 119-129.

[39] COMŞA 1972, 237.

[40] Cultura carpică a fost încadrată din punct de vedere cronologic între anii 107 şi 318 p. Chr. (BICHIR 1973, 154)

[41] BICHIR 1973, 169.

BAUMANN 2010 – V.H. Baumann, *Noviodunum. Şantier arheologic. 1995 – 2009*, Tulcea, 2010.

BAZARCIUC 1983 – V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacă de la Buneşti (jud. Vaslui)*, Materiale 15 (1983), 211-217.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viata rurală în Dobrogea romană (sec. I – III p. Chr.)*, Constanţa, 2001.

BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998 – M. Bărbulescu, A. Câteia, *Drumurile din Dobrogea romană, pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p. Chr.*, Pontica 31 (1998), 119-129.

BICHIR 1971a – Gh. Bichir, *Precizări în legătură cu unele lucrări recent apărute*, SCIV 22, 4 (1971), 663-670.

BICHIR 1971b – Gh. Bichir, *Carpii în istoriografia română şi străină*, SCIV 22, 2 (1971), 179-197.

BICHIR 1973 – Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973.

BICHIR 1984 – Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984.

BRUKNER 1981 – O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981.

CĂPITANU 1983 – V. Căpitanu, *Cercetări arheologice în aşezarea geto-dacă de la Răcătău*, Materiale 15 (1983), 201-210.

CĂPITANU 1986 – V. Căpitanu, *Raport privind cercetările arheologice de la Răcătău, jud. Bacău*, Materiale 16 (1986), 109-120.

CĂPITANU 1986-1987 – V. Căpitanu, *Ceramica geto-dacică de la Răcătău*, Carpica 18-19 (1986-1987), 103-214.

COMŞA 1972 – M. Comşa, *Elemente „barbare" în zona limes-ului Dunării Inferioare în secolele al III-lea şi al IV-lea*, Pontica 5 (1972), 223-232.

CRIŞAN 1969 – I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, Bucureşti, 1969.

DIACONU 1986 – P. Diaconu, *„Satul Carpilor" sau „un sat al carpilor"*, CCDJ 2 (1986), 205-207.

EUTROPIUS 1997 – Flavius Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita* (ed. Gh. I. Şerban), Brăila, 1997.

GUDEA 1996 – N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, II, Vama romană*, Cluj-Napoca, 1996.

IONIŢĂ 1982 – I. Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi. Dacii din spaţiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iaşi, 1982.

IRIMIA 1986 – M. Irimia, *Descoperiri arheologice în aşezarea antică de la Gura Canliei (jud. Constanţa)*, Materiale 16 (1986), 68-73.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), 137-225.

LIUŞNEA 2008 – M. D. Liuşnea, *Organizarea limes-ului roman de la Dunărea de Jos. Studiu de caz pe flotila militară*, Bucureşti, 2008.

MADGEARU 2008 – Al. Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane, 275-376*, Târgovişte, 2008.

MOSCALU 1983 – E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983.

OPAIŢ 1980 – A. Opaiţ, *Consideraţii preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8 (1980), 328-366.

OPRIŞ 2003 – I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr.)*, Bucureşti, 2003.

PETOLESCU 1995 – C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

RUSU-BOLINDEŢ 2007- V. Rusu-Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj-Napoca, 2007.

SCORPAN 1968 – C. Scorpan, *Contribuţii la problemele etnice ale Dobrogei antice. I.*

Carpii în Scythia Minor, Pontice 1 (1968), 341-378.

SÎRBU, ANASTASIU 1983 – V. Sîrbu, Fl. Anastasiu, *Cercetările arheologice din aşezarea geto-dacă de la Grădiştea (jud. Brăila)*, Materiale 15 (1983), 235-241.

SÎRBU, ANASTASIU 1986 – V. Sîrbu, Fl. Anastasiu, *Cercetările arheologice din staţiunea geto-dacă de la Grădiştea, jud. Brăila*, Materiale 16 (1986), 100-104.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană (secolele I – III e. n.)*, Bucureşti, 1977.

SULTOV 1985 – B. Sultov, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd -4th Century)*, Terra Antiqua Balcanica 1, Sofia, 1985.

ŞTEFAN *et alii* 1953 – Gh. Ştefan *et alii*, *Şantierul Garvăn – Dinogetia*, SCIV 4, 1-2 (1953), 240-274.

ŞTEFAN *et alii* 1954 – Gh. Ştefan *et alii*, *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV 5, 1-2 (1954), 175-199.

WHITE 1975 – K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

TĂTULEA 1983 – C. M. Tătulea, *Sondaj arheologic în cetatea geto-dacă de la Bîzdîna (jud. Dolj)*, Materiale 15 (1983), 218-225.

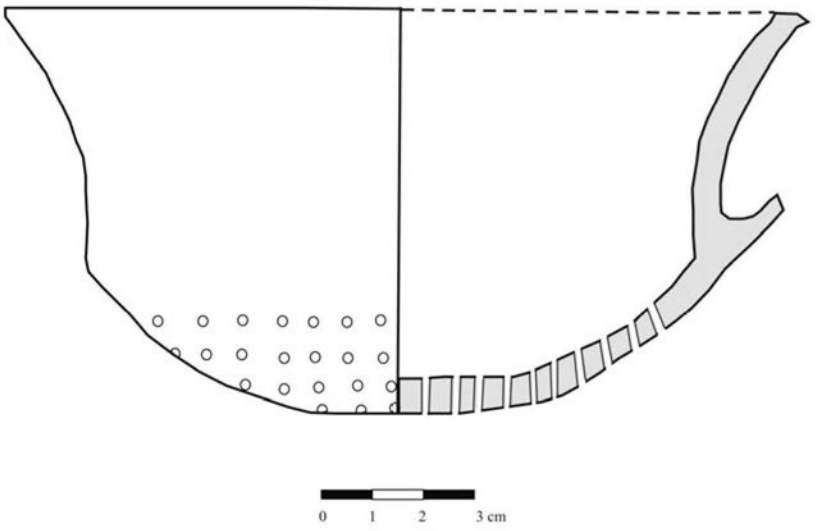

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

LĂMPI DE PERIOADĂ ROMANĂ TIMPURIE DE LA *HISTRIA*. ASPECTE LEGATE DE ACTIVITATEA ATELIERELOR CARE PRODUC LĂMPI DIN DOBROGEA ROMANĂ*

Viorica RUSU-BOLINDEŢ**

Keywords: *Histria*; *basilica extra muros*; Loeschcke VIII = Iconomu XX lamps; *Euctemon*; lamp producing workshops.

Cuvinte-cheie: *Histria*; *basilica extra muros*; opaiţe de tipul Loeschcke VIII= Iconomu XX; *Euctemon*; ateliere de producere a lămpilor.

Abstract: *In 2001 the excavations were restarted inside basilica extra muros, at Histria. Simultaneously, a West-East section (S I) has been excavated, in order to obtain information on the succession of habitations in this area. For the early Roman period (1st – 3rd centuries A D), one of the phases is represented by a metallurgical workshop used mainly for iron working, the only preserved traces being represented by the holes of the dismantled kilns. They were turned into waste pits after the workshop ceased to exist, containing a great deal of archaeological artefacts. Among them, the objects of this paper: a lamp category (Loeschcke VIII = Iconomu XX) frequently discovered in the analyzed site, as well as in the whole Roman Dobrogea.*

These lamps present various decorations and producers' marks (the most frequently attested lamp maker is Euctemon) and were manufactured and used for a long period of time (2nd century – the beginning of the 4th century A D). Taking these artefacts as starting point, we will subsequently try to localize the lamp producing workshops of the early Roman period, in Histria as well as in the west-Pontic area.

The analyzed archaeological material, highly varied, gave us the proper occasion for opening a discussion on the matter of lamp producing centres in early Roman Dobrogea. In this stage of research, we can assume with great chances of being right that a large workshop functioned at Tomis, producing industrially Loeschcke VIII lamps. The main craftsman, Euctemon, unattested in other sites from Moesia Inferior or in the workshops of Corinth and Athens, seems to be the owner of a big officina. Considering the high

---

* Realizarea acestui studiu a fost posibilă ca urmare a sprijinului financiar obţinut în cadrul grantului PN II ID-2241/2009, director ştiinţific dr. Corina Ionescu, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca.

** Viorica Rusu-Bolindeţ: Muzeul Naional de Istorie a Transilvaniei, str. Constantin Daicoviciu nr. 2, RO-400020, Cluj-Napoca.

frequency of this type of lamps, mentioned in most of the west-Pontic sites, as well as the long period of time of their production (2nd century–the beginning of the 4th century), we may assume that the workshop could have had branches in other urban and rural centres, such as Callatis, Histria, Teliţa (?) etc.

The issue of the identification of the lamp producing workshops during the early Roman period in the west-Pontic area is far from being elucidated. Our study tried to reopen this interesting debate, ample analysis on the lamps themselves being absolutely necessary (from defining sub-types/variants and morphological specificities, to fabric analyses) for finally locating these workshops, for establishing the distribution areas of each one's products, based on their particularities. Only then we will be able to understand the organization mechanisms and the amplitude of this ancient industry.

Rezumat: *În 2001 au fost reluate săpăturile la basilica extra muros de la Histria. În acelaşi timp, a fost săpată o secţiune vest-est (S I) pentru a obţine informaţii cu privire la succesiunea locuirilor din această zonă. Pentru perioada romană timpurie (sec. I-III p.Chr.), una din faze este reprezentată de un atelier metalurgic, utilizat în principal pentru fier, singurele dovezi păstrate în acest sens fiind gropile cuptoarelor desfiinţate. Acestea au fost transformate în gropi menajere odată ce atelierul şi-a încetat activitatea, păstrându-se astfel un număr mare de artefacte. Printre acestea, constituie obiectul lucrării de faţă o categorie de lămpi (opaiţe), (Loeschcke VIII= Iconomu XX), întâlnită frecvent în situl analizat precum şi în întreaga Dobroge romană.*

Aceste lămpi prezintă diverse decoruri şi ştampile ale producătorilor (cel mai întâlnit producător este Euctemon) şi au fost realizate şi folosite pentru o lungă perioadă de timp (sec. II- începutul sec. IV p.Chr.). Considerând aceste artefacte ca punct de plecare, vom încerca să localizăm atelierele de producere a lămpilor din perioada romană timpurie de la Histria şi din zona vest-pontică.

Materialul arheologic analizat, de altfel foarte variat, ne-a oferit ocazia de a iniţia o discuţie cu privire la centrele de producere a lămpilor din Dobrogea romană. La acest nivel al cercetărilor, putem considera aproape cert faptul că la Tomis a funcţionat un mare atelier, producând la scară industrială lămpi de tipul Loeschcke VIII. Principalul meşter, Euctemon, neatestat în alte situri din Moesia Inferior sau în atelierele de la Corinth şi Athena, pare a fi proprietarul unei mari officina. Luând în considerare frecvenţa ridicată a acestui tip de lămpi, întâlnit în cea mai mare parte a siturilor vest-pontice, precum şi producerea lor o lungă perioadă de timp (sec. II- începutul sec. IV), putem presupune că atelierul ar fi putut avea ramificaţii şi în alte centre urbane şi rurale precum Callatis, Histria, Teliţa (?) etc.

Problema identificării centrelor de producere a lămpilor în perioada romană timpurie în zona vest-pontică este departe de a fi clarificată. Studiul nostru a încercat să redeschidă această problematică interesantă, ampla analiză a lămpilor fiind absolut necesară (de la definirea sub-categoriilor/variantelor şi caracteristicilor morfologice la analizele materialului) pentru a localiza în final aceste ateliere, pentru stabilirea ariilor de răspândire a produselor fiecăruia, în funcţie de caracteristicile lor. Doar atunci vom putea înţelege mecanismele organizării şi amploarea acestei industrii antice.

CONTEXTUL ARHEOLOGIC

Cercetările arheologice recente din oraşul greco-roman Histria s-au concentrat atât în interiorul cetăţii romane târzii, cât şi în exteriorul acesteia. Singurul sector extramuran, denumit după monumentul care a fost cercetat încă din 1914 de Vasile Pârvan – *basilica extra muros* -, se află în interiorul cetăţii romane timpurii (Pl. I). Începând cu anul 2001, paralel cu cercetarea basilicii creştine timpurii amintite (sfârşitul secolului al V-lea - începutul secolului al VII-lea p.Chr.) a fost deschisă o secţiune la cca. 50 m la Nord de aceasta, orientată Vest-Est, cu scopul obţinerii de noi informaţii stratigrafice cu privire la succesiunea fazelor de locuire din zonă (din perioada greacă până la cea romano-bizantină)[1] . (Pl. II; III/3).

Pentru perioada romană timpurie (secolele I-III p. Chr.), în secţiunea Vest-Est din acest sector s-a constatat existenţa unor gropi dezafectate ale unor cuptoare aparţinând unui atelier de prelucrare a metalelor, precum şi a vestigiilor unei clădiri de dimensiuni impresionante, care a aparţinut, probabil, unui important edificiu public din interiorul cetăţii romane timpurii (Pl. II; III/3). În cazul primului nivel menţionat, s-a constatat existenţa a cel puţin trei faze de funcţionare a atelierului metalurgic, în care, pe o suprafaţă de 15 m^2 din extremitatea vestică a secţiunii S I, s-au dezvelit gropile a 16 cuptoare (Pl. III/4-5) şi un perete de lemn cu fundaţie de piatră, ce ar fi putut reprezenta o compartimentare a atelierului în discuţie[2]. Cuptoarele au fost demontate şi transformate în gropi menajere în momentul în care, în faza următoare de locuire, peste vestigiile atelierului au fost construite clădiri monumentale[3]. Din ele provine un material arheologic extrem de bogat reprezentat de ceramică (inclusiv opaiţe), oase de animale în curs de prelucrare şi produse finite (ace de păr şi de cusut îndeosebi)[4], obiecte din sticlă, creuzete, o mare cantitate de zgură de fier, fibule în curs de prelucrare, monede etc., toate aparţinând sec. II p.Chr. Cel de-al doilea nivel aparţine unui edificiu construit în manieră greacă, datat în a doua jumătate a secolului al II-lea şi în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

---

[1] Reluarea cercetărilor arheologice din sectorul *Basilica extra muros* a fost iniţiată de prof. Alexandru Suceveanu, căruia îi mulţumim şi cu acest prilej pentru încrederea acordată în continuarea săpăturilor arheologice într-o zonă extrem de interesantă din punct de vedere arheologic şi cu o stratigrafie nederanjată de cercetările anterioare. Prof. Al. Suceveanu a fost şi responsabilul acestui sector până în anul 2003, după care conducerea acestuia a fost încredinţată Vioricăi Rusu-Bolindeţ. Pentru rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice efectuate în acest sector vezi SUCEVEANU *et alii* 2002; SUCEVEANU *et alii* 2003; SUCEVEANU *et alii* 2004; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2005; RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2003–2005; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2006, cu o sinteză a săpăturilor arheologice din anii 2001-2oo5 (şi cu un amplu studiu al cercetărilor din zona extramurană); RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2007; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2008; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2009; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2010.

[2] RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2006, 125-7.

[3] Pentru descrierea acestor clădiri vezi RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2003–2005, 124-125; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2007; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2008; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2009; RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2010.

[4] Singura categorie de artefacte care a fost valorifcată ştiinţific până în acest moment .- vezi BELDIMAN *et alii* 2010 pentru bibliografie.

MATERIALUL ARHEOLOGIC

Din multitudinea materialului arheologic descoperit în gropile cuptoarelor dezafectate ale atelierului de prelucrare a metalelor, ne-am oprit asupra unei categorii de lămpi care are o largă răspândire în Dobrogea în perioada romană timpurie. Este vorba despre lămpile de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX (sau Broneer tipul XXVII)[5]. Alegerea noastră este motivată de faptul că acest tip de lămpi are cele mai variate reprezentări iconografice şi poartă ştampile (mărcile unor meşteri olari). Prezenţa acestui tip pe scară largă în Dobrogea romană, ca şi a mărcilor unor artizani ale căror nume nu sunt cunoscute în altă parte, cu siguranţă atestă existenţa unei adevărate industrii producătoare de lămpi în arealul vest - pontic.

1. Trăsături caracteristice. Lămpile de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX[6] sunt de dimensiuni medii, cu corpul rotund, ciocul scurt, cordiform, cu orificiul de ardere pe jumătate intrat în corpul opaiţului, cu discul concav delimitat de bordură prin două caneluri. Au fundul rotund, plat, încadrat de unul sau două caneluri şi toarta inelară[7].

După C. Iconomu, precursorul acestui tip de lămpi, din punct de vedere cronologic şi tipologic, este tipul cu ciocul scurt, cordiform, datat în secolele I-II p. Chr., cunoscut şi ca tipul Iványi VII. Pe baza descoperirilor funerare din necropolele *Tomis*-ului, asociate cu material numismatic şi ceramic, autorul menţionat a datat acest tip de lămpi în secolele II-III p. Chr.[8]. Ulterior, pe baza descoperirilor din contexte arheologice bine datate, C. Iconomu a restrâns această datare, îndeosebi la piesele care au ştampila producătorului *Euctemon*, respectiv la mijlocul sau al treilea sfert al secolului al II-lea p. Chr.[9]. Autorul a precizat însă că această datare este valabilă numai pentru exemplarele care au elemente de datare precise[10], tipul respectiv de lămpi având o cronologie mult mai generală, secolele II-III p. Chr, eventual şi începutul secolului al IV-lea p. Chr.[11].

Datorită numărului mare de exemplare analizate şi a perioadei mari de producere a acestora, precum şi în funcţie de prezenţa sau absenţa ştampilelor cu numele producătorilor, C. Iconomu a propus, pe lângă o diferenţiere calitativă, şi una cronologică. Astfel, cele mai timpurii exemplare, datate în secolul al II-lea, au fost considerate cele care au toarta lamelară, canelată, o execuţie îngrijită, pasta şi firnisul fine[12]. Tot acestei perioade i-ar aparţine şi lămpile care au ştampila

---

[5] Pentru încadrarea generală a formei vezi ALRAM-STERN 1989, 34-35, Taf. A; Taf. 2, 105, tipul Loeschcke VIII.

[6] C. Iconomu a propus această clasificare a lămpilor aflate în colecţiile Muzeului Regional de Arheologie din Constanţa (acum MINAC), echivalând tipurile propuse de el cu cele cunoscute din bibliografia de specialitate de la acea dată – vezi ICONOMU 1967, *passim*.

[7] ICONOMU 1967, 18.

[8] ICONOMU 1967, 18 şi n 31.

[9] ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

[10] ICONOMU, BORDEIANU 1981, p. 274-275, datare pe bază de monede de la Antoninus Pius din morminte de la *Tomis* şi îndeosebi *Callatis*.

[11] ICONOMU,BORDEIANU 1981, 275.

[12] ICONOMU 1967, 20.

producătorului *Euctemon*, ele fiind descoperite de regulă în contexte datate pe baza ceramicii în secolul al II-lea p. Chr.; o extindere a folosirii lor în secolul următor nu este însă exclusă[13]. În cazul exemplarelor fără ştampilă[14], acelaşi autor distinge două subvariante în funcţie de calitatea pieselor. În prima categorie sunt incluse lămpi care nu se disting esenţial de cele cu ştampilă şi pe care le pune pe seama succesorilor meşterului *Euctemon*. În a doua categorie sunt incluse piesele care au registrul ornamental de pe capac neclar, cu canelurile slab imprimate sau inexistente, cu o foarte slabă calitate a pastei şi a arderii, care este posibil să fi fost produse local, de meşterii tomitani. Ambele subvariante sunt încadrate în secolul al III-lea p. Chr.[15].

Vom reveni asupra cronologiei lămpilor de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX după prezentarea pieselor de la *Histria*.

2. Tipuri de reprezentări pe disc. Mărci de meşteri. Există mai multe variante ale aceluiaşi tip de lampă, ca urmare a diversităţii decorurilor de pe disc şi de pe bordură. De asemenea, unele dintre lămpile în discuţie au şi ştampile de producător. Lămpile de la *Histria* cuprind următoarele tipuri de reprezentări şi de ştampile[16]:

1. Cocoşul

a. Păsărea este reprezentată din profil în mişcare spre stânga (Pl. IV/6 a-c). Execuţia artistică a decorului este de foarte bună calitate, fiind vizibile toate detaliile morfologice. Capacul şi baza au fost decorate cu două caneluri pronunţate. Ştampila producătorului a fost imprimată în pasta moale înainte de ardere. Datorită slabei imprimări, numai partea centrală a numelui producătorului *Euctemon* s-a păstrat: [EYK]THM/[ΩNEΠOI/EI] (Pl. IV/6 d-e). Piesa a fost realizată dintr-o pastă fină, de culoare roşie, fiind acoperită cu un firnis de culoare roşie închisă. Descoperiri de piese similare cu aceeaşi ştampilă s-au făcut la *Tomis*[17] şi *Callatis*[18], şi au fost datate în timpul dinastiei Antoninilor; aceeaşi datarte este şi în cazul exemplarului analizat de la *Histria*.

b. Reprezentarea este similară dar, din păcate, discul este spart în zona centrală, din decor fiind vizibile numai ghearele şi coada cocoşului (Pl. IV/7 a-c). Toarta inelară este bine ataşată. Pe fundul care a fost decorat cu trei caneluri este

---

[13] ICONOMU 1967, 18; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275 – chiar cu o încadrare cronologică restrânsă, al doilea sfert al secolului al II-lea p. Chr.

[14] C. Iconomu se referă în primul rând la lămpile care au pe disc acelaşi tip de reprezentări ca în cazul celor cu ştampila producătorului *Euctemon*, respectiv cocoşul, strugurele, craterul şi scoica - vezi ICONOMU 1967, 20.

[15] ICONOMU 1967, 20; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

[16] Nu ne-am propus în studiul de faţă să reanalizăm tipologia acestei serii de lămpi, ci să semnalăm existenţa unui lot semnificativ şi în situl de la *Histria*, provenit din contexte arheologice diferite. Totodată, am dorit să încercăm o identificare a centrelor de producţie, dată fiind perioada lor lungă de fabricare şi aria mare de răspândire în Dobrogea romană. De aceea nu vom include în studiul nostru un catalog exhaustiv al acestor descoperiri, ci ele vor fi cuprinse în monografia arheologică a sectorului *Basilica extra muros*.

[17] ICONOMU 1967, 76-82, catalog nr. 271-76; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 270, 274, catalog nr. 2, fig. 2 a-b; RĂDULESCU 1981, 187, Taf. II/7-8; CHERA, LUNGU 1985, 206, pl. II/12 – exemplar fără ştampilă însă; BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, 213, M 23.

[18] BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 128-29, M1, fig. V/7 – exemplar fără ştampilă, datat în perioada Antoninilor.

vizibilă ştampila pe trei rânduri a producătorului *Euctemon*: EYKTHM/[Ω]NEΠOI/EI (Pl. IV/7 d-e). Pasta din care a fost confecţionat opaiţul este fină, cu incluziuni medii de cuarţ, calcit şi mică. A fost intens folosit, pe cioc şi bazin fiind puternice urme de ardere secundară. Are aceleaşi analogii şi aceeaşi datare cu exemplarul anterior. Capace fragmentare ale unor opaiţe cu acelaşi tip de reprezentare de bună calitate, şi care probabil au avut o ştampilă similară cu piesa analizată au fost descoperite la *Carsium*[19] *Callatis*[20] şi la *Histria*, în sectorul Terme II, datate în primele trei sferturi ale secolului al II-lea p. Chr.[21].

c. Reprezentare similară, dar mult mai puţin vizibilă, ca urmare a calităţii foarte slabe a tiparului în care a fost realizat. Silueta cocoşului poate fi identificată, nu şi detaliile. Exemplar fără ştampila producătorului.

Analogii de lămpi care nu au ştampilă întâlnim la *Tomis*[22], *Callatis*[23], Ovidiu[24], Pecineaga[25], Peştera "La Adam"[26], *Tropaeum Traiani*[27], Măcin[28].

2. Rozeta. Exemplarul descoperit are discul spart în partea centrală (Pl. VI/11 a-c): Petalele rozetei sunt marcate în exterior de puncte. Umărul este decorat cu frunze de viţă-de-vie, slab profilate datorită imprimării superficiale în tipar a suprafeţei discului şi finisării neglijente (Pl. VI/11 a, c). Are o ştampilă anepigrafică imprimată pe fund, în formă de chiorchine de strugure (Pl. VI/11 d-e), înconjurată de alte două linii duble imprimate în partea de sus, probabil sugerând codiţa acestuia. Piesa a fost confecţionată dintr-o pastă roşie, fină, cu incluziuni de mică, cu urme de angobă roşie închisă pe disc şi parţial pe pereţii opaiţului. Exemplare similare, cu acelaşi tip de ştampilă, s-au descoperit la *Tomis*[29]

---

[19] NICOLAE 1994, p. 203, catalog nr. 7, pl. III/4 A-B; p. 203-4, catalog nr. 8, pl. IV/1 A-B; 204, catalog nr. 9, pl. IV/2 A-B.

[20] BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 134, M7, neilustrat; exemplar fără ştampilă, datat cu monedă de la Marcus Aurelius.

[21] SUCEVEANU 1982, catalog nr. 57, pl. 8, faza I B.

[22] ICONOMU 1967, 77-81, catalog nr. 278-317, dintre care catalog nr. 283-4; 286; 289-91; 298, 304, 307-8, 311, 316-7 unde au menţionate aceeaşi calitate slabă a reprezentării de pe disc („ornamente slab conturate", „ornamentaţia neclară şi grosolană" etc.), ca şi pasta grosieră din care au fost confecţionate; CHERA, LUNGU 1985, p. 206, pl. II/13, piesă datată, după inventarul complexului funerar, din a doua jumătate a secolului al II-lea şi până la mijlocul secolului al III-lea p. Chr.; BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, 213, M 23.

[23] ICONOMU 1967, 81-2, catalog nr. 318-21; BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 133, M6, cu reprezentarea de pe disc slab imprimată şi fără orificiu de umplere- *posibil un rebut*; datat în secolul al II-lea p. Chr.

[24] ICONOMU 1967, 82, catalog nr. 322 – cu reprezentarea neclară.

[25] ICONOMU 1967, 82, catalog nr. 323-4.

[26] ICONOMU 1967, 82, catalog nr. 325.

[27] BARNEA *et alii* 1979, 184, fig. 153; 154–9.3.

[28] PARASCHIV 1997, 326, 329, catalog nr. 33, pl. IV – cu reprezentare de bună calitate a decorului şi datat, ca şi restul materialului arheologic, de la mijlocul secolului al II-lea până la începutul secolului al III-lea p. Chr., fără a avea contexte arheologice precise.

[29] ICONOMU 1967, 108, catalog nr. 540; 121, fig. 130; catalog nr. 542-6, 548; CHERA, LUNGU 1985, p. 206, pl. I/8; II, 15 – două lămpi, dintre care una are imprimat pe fund strugurele (însă autorii nu menţionează care dintre cele două piese are ştampilă şi care nu) datate de la mijlocul secolului al II-lea până în primele decenii ale secolului al III-lea p. Chr.; RĂDULESCU 1981, 188, Taf. III/3, cu ştampila producătorului *Euctemon*; BUCOVALĂ, PAŞCA 1988-1989, 150, nr. 3, pl. 13 a-b, cu datare generală; BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, 209, M 18,

şi *Arrubium* (Măcin)[30]. La *Histria*, au fost găsite două exemplare în edificiul Therme II, dintre care una cu ştampila în formă de ciorchine de strugure[31]; ambele au fost datate în faza I C, respectiv din ultimul sfert al secolului al II-lea până în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

3. Nereidă călărind un hipocamp (Pl. VI/12). Personajul feminin nud ţine în mâna dreaptă capătul unei mantii, care se arcuieşte în formă de semicerc deasupra capului ei, iar cu mâna stângă se ţine de hipocamp. Nereida călăreşte vietatea marină, care este în alergare spre dreapta. Bordura lămpii a fost decorată cu frunze. Scena figurativă, de foarte bună calitate artistică, a fost amplasată deasupra orificiului de umplere al lămpii. Pasta din care a fost confecţionată este fină, de culoare roşie, cu incluziuni de mică şi cuarţ. Piesa este acoperită de un firnis de culoare maroniu-roşcat, uşor exfoliat pe disc. Descoperiri de lămpi cu acelaşi tip de reprezentare pe disc s-au făcut la *Tomis*[32], *Callatis*[33], Adamclisi[34], în teritoriul aşezării antice de la Sibioara[35], cu încadrări cronologice cuprinse între epoca Antoninilor şi prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

4. *Cantharos* (Pl. VII/13). Vasul este reprezentat în partea centrală a discului, cu reproducerea fidelă a tipului de recipient, inclusiv a torţilor în formă de "S" întors şi a canelurilor de la partea inferioară. Este plin cu fructe. Toarta din stânga a vasului este aproape invizibilă datorită practicării în dreptul ei a orificiului de umplere a lămpii. Bazinul nu are cele două caneluri specifice acestui tip. Pasta este fină, de culoare roşie, cu incluziuni de scoici şi mică de mărime medie.

Este unul dintre tipurile de reprezentări foarte frecvent întâlnite pe lămpile de tip Loeschcke VIII = Iconomu XX, descoperite la *Tomis*[36], *Callatis*[37], Ovidiu[38], Sâmbăta Nouă[39] sau cu proveniență necunoscută din Dobrogea[40]. Opaiţele cu acest tip de reprezentare sunt dintre cele care au şi ştampila meşterului *Euctemon*, astfel de piese fiind descoperite la *Tomis*[41], dar şi la *Histria*, în sectorul Terme II, într-un

---

catalog nr. 4 - datare în ultimul sfert al secolului al II-lea p. Chr pe bază de monede; 228-9, catalog nr. 3, exemplar încadrat în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.

[30] HARŢUCHE, BOUNEGRU 1982, 227, catalog nr. 9, pl. V/1.

[31] SUCEVEANU 1982, 108, catalog. nr. 98 – lampă cu ştampila în formă de ciorchine de strugure; 109, catalog nr. 99 – exemplar fragmentar.

[32] ICONOMU 1967, 101-104, catalog nr. 488, fig. 125, 489-508; RĂDULESCU 1981, 191, Taf. IV/7; Taf. V/1; BUCOVALĂ, PAŞCA 1991, 209, M 18, datare în ultimul sfert al secolului al II-lea p. Chr. (cu monede de la Marcus Aurelius şi Commodus).

[33] ICONOMU 1967, 104, catalog nr. 509; BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, 130, M3, catalog nr. 4, cu datare în secolul al II-lea, posibil şi la începutul secolului al III-lea p. Chr.; 140-141, M 16, catalog nr. 1, mormânt datat cu monedă din vremea Antoninilor; 145.

[34] ICONOMU 1967, 104, catalog nr. 510.

[35] MATEI 1986, 253.

[36] ICONOMU 1967, 85-87, catalog nr. 346-367, între care câteva exemplare cu decorul de pe disc slab conturat – vezi catalog nr. 349-350, 357-362, 364-5, 367; RĂDULESCU 1981, 184, Taf. II/3 – reprezentare neclară; LUNGU, CHERA 1985, 216, pl. I/5-8.

[37] BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977, p. 133, M 6, fig. V/3; p. 135-6, M 8, datat cu monedă de la Commodus.

[38] ICONOMU 1967, 87, catalog nr. 368-369, dintre care ultimul a fost realizat într-un tipar uzat.

[39] ICONOMU 1967, 87-8, catalog nr. 370-372.

[40] ICONOMU 1967, 88, catalog nr. 373.

[41] ICONOMU,BORDEIANU 1981, 270, catalog nr. 1, fig. 1 a-b.

nivel datat în ultimul sfert al secolului al II-lea şi prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.[42]. Exemplarele cu cea mai târzie încadrare cronologică au fost produse în *officina* de la Teliţa-Valea Morilor, ele fiind datate în secolul al IV-lea p. Chr.[43]. Pe baza contextului arheologic şi a analogiilor prezentate, lămpile având ca reprezetare *cantharos*-ul cu torţile în formă de „S" întors pot fi încadrate cronologic începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea şi până la începutul secolului al IV-lea p. Chr.

5. *Crater*[44] (Pl. VII/14) este relativ asemănător ca reprezentare cu tipul anterior. Totuşi, torţile sunt scurte, câteodată greu de sesizat, iar canelurile de la partea inferioară a corpului lipsesc. Toarta inelară este bine ataşată de corp. Reprezentarea de pe disc nu este foarte clară datorită uzurii tiparului, iar bordura lămpii a fost netezită neglijent. Piesa a fost confecţionată dintr-o pastă fină, de culoare roşie închisă, iar firnisul este de culoare cărămizie-maronie, metaliscentă. Exemplare similare au fost găsite la *Tomis*[45], *Callatis*[46], Sâmbăta Nouă[47], *Troesmis*[48]. Un exemplar târziu, de secol IV, a fost produs în centrul ceramic de la Teliţa-Valea Morilor[49]. La *Histria*, lămpile cu acest tip de decor pe disc sunt bine reprezentate, fiind descoperite atât exemplare cu ştampila producătorului *Euctemon*, cât şi piese anepigrafice. Astfel, în edificiul Terme II, a fost găsită o lampă foarte fragmentară, numai cu două litere păstrate din inscripţie, HM, pe baza căreia s-a făcut reconstituirea ştampilei[50]; piesa a fost datată în primele trei sferturi ale secolului al II-lea p. Chr. Exemplare fără marca producătorului au fost descoperite şi în zona situată la vest de incinta romană timpurie, unde a fost descoperit un depozit de teracote[51], respectiv în inventarul funerar al unui mormânt de incineraţie din necropola romană timpurie, datat începând cu a doua

[42] SUCEVEANU 1982, 109, pl. 10/101-2.

[43] BAUMANN 1986, 425-426, tipul I, pl. XI/1; o variantă de dimensiuni mai mici şi cu corpul mai alungit, dar acelaşi gen de reprezentare încadrat în tipul II, pl. XI/3.

[44] Denumit şi cu „torţi scurte" pentru a-l deosebi de *cantharos*, care a devenit astfel un „crater cu torţi lungi" în multe dintre studiile în care a fost publicat acest tip de material. În fapt, este vorba despre două forme de recipiente diferite, care însă, în reprezentările meşterilor olari, aveau acelaşi rol – acela de a conţine fructe, de unde probabil şi confuzia legată de cele două tipuri de vase redate pe discul lămpilor.

[45] ICONOMU 1967, 83, catalog nr. 329-330, cu ştampila meşterului *Euctemon* pe fund; 83, catalog nr. 333-43, între care exemplarul cu nr. 335 are decorul de pe disc slab conturat; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 270, catalog nr. 3, fig. 3 a-b; 275, cu ştampila lui *Euctemon*; RĂDULESCU 1981, p. 184, Taf. II/4, III/1; BUCOVALĂ, PAŞCA 1988-1989, 150, catalog nr. 2 – exemplar fragmentar datat cu monedă de la Hadrian, neilustrat; CHERA, LUNGU 1985, 206, pl. II/10 – piesă încadrată intervalului mai larg din a doua jumătate a secolului al II-lea până în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.; LUNGU, CHERA 1985, 216, pl. I/4.

[46] ICONOMU 1967, 83, catalog nr. 332, cu ştampila producătorului *Euctemon*; 84-5, catalog nr. 344-345, fără ştampilă; HARŢUCHE, BOUNEGRU, 227, catalog nr. 8, pl. IV/4.

[47] ICONOMU 1967, 19, fig. 35; 83, catalog nr. 326; p. 83-4, catalog nr. 328-9, toate cu ştampila producătorului *Euctemon*.

[48] ŞTEFAN 1941-1944, 479, catalog nr. 5, fig. 7/2.

[49] BAUMANN 1996, 425-426, tipul I, pl. XI/2.

[50] SUCEVEANU 1982, 105, catalog nr. 60, pl. 8.

[51] SUCEVEANU 1982, 247, fig. 5/3.

jumătate a secolului al II-lea şi în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.[52].

6. Scoica (Pl. VII/15) este alt tip de reprezentare, care are de regulă asociată ştampila meşterului *Euctemon*. Scoica este amplasată în centrul discului, cu extremitatea întoarsă către toarta acestuia. Striurile de pe suprafaţa ei sunt redate cu fineţe[53]. Exemplarul analizat a fost spart în zona orificiului de umplere a lămpii, iar toarta lipseşte. Pe fund nu apar canelurile specifice şi nici urma vreunei ştampile. Piesa a fost confecţionată dintr-o pastă fină, roşie deschisă, cu incluziuni de cuarţ şi mică şi are urme de angobă de culoare roşie închisă pe capac. Analogii ale acestui tip de reprezentare întâlnim la *Tomis*[54] şi Techirghiol[55].

7. Reprezentări neidentificabile (Pl. VIII/16-17), situaţie datorată în primul rând stării fragmentare a pieselor, sparte mai ales în zona decorată, dar şi calităţii slabe a tiparului în care au fost realizate. Ele se diferenţiază şi prin existenţa unor perle pe bordură. Posibil ca în această categorie să fie inclusă şi ultima lampă prezentată (Pl. VIII/18), ea fiind confecţionată dintr-o pastă semifină, cu incluziuni medii de calcit şi mică. Baza este crăpată către centru şi prezintă urme de ardere secundară. Slaba calitate a acestui exemplar ne determină să o considerăm, cu probabilitate, ca fiind un rebut.

Menţionăm că în acelaşi context arheologic au fost descoperite multe piese fragmentare aparţinând aceluiaşi tip, care vor fi analizate şi catalogate în monografia arheologică a sitului.

ATELIERE DE FABRICAŢIE ÎN DOBROGEA ROMANĂ

Prin piesele de la Histria prezentate în studiul de faţă am dorit să (re)deschidem discuţia cu privire la atelierele producătoare de lămpi din Dobrogea în perioada romană timpurie. Cantitatea impresionantă de piese aparţinând unui tip bine definit - Loeschcke VIII = Iconomu XX -, prezenţa numelui producătorului *Euctemon*, ca şi a altor nume asociate şi a unor ştampile anepigrafice, perioada lungă de producere şi consum – secolul al II-lea - începutul secolului al IV-lea p. Chr. -, ne determină să afirmăm existenţa unei adevărate „industrii" de producere a lor în arealul amintit.

Atestarea existenţei unor ateliere de fabricare a lămpilor presupune îndeplinirea mai multor condiţii:

1. existenţa unor piese similare sau identice produse în serie;
2. descoperirea structurilor unor ateliere ceramice (cuptoare ceramice, gropi de extragerea şi prepararea lutului, instalaţii de decantare a acestuia, încăperi pentru prelucrarea primară şi uscarea înaintea arderii, gropi de rebuturi etc.) şi a unor tipare[56];

---

[52] COJA 1974, 41, fig. 2/4, pl. 1/10. Tot ea semnalează un exemplar cu acelaşi tip de decor, produs într-un tipar mai uzat, care a fost descoperit într-o cercetare mai veche, făcută la extremitatea vestică a aşezării romane de pe platou, în preajma vestigiilor *unui cuptor ceramic* (nu sunt indicaţi autorii săpăturilor arheologice sau publicaţia).

[53] ICONOMU 1967, 68, catalog nr. 222, fig. 100.

[54] ICONOMU 1967, 19, fig. 123; 95, catalog nr. 435 – exemplar cu ştampilă; 95-96, catalog nr. 437-439 – piese fără ştampilă.

[55] ICONOMU 1967, 96, catalog nr. 440 – cu mici diferenţe morfologice.

[56] ROMAN 2006, 545.

3. prezenţa unor nume de producători locali pe lămpi;
4. găsirea unor arhetipuri[57].

Dintre siturile de pe litoralul vest-pontic, *Tomis*-ul este de departe centrul care îndeplineşte o parte din condiţiile enumerate mai sus. În primul rând se remarcă prin prezenţa unor serii tipologice, constituite din zeci, dacă nu din sute de lămpi care nu numai că au aceeaşi formă, dar care au şi acelaşi tip de reprezentare şi în general caracteristici morfologice similare sau identice. Astfel, lămpile cu reprezentări dintre cele mai diverse: mitologice (Nereidă călărind pe hipocamp, gladiatorul, hipocampul, Harpocrate, scenă dionisiacă cu satir), de animale (pantera cu *cantharos*) şi păsări (cocoşul, vulturul), marine (scoica), vegetale (ciorchinele de struguri , rozeta), de vase greceşti (*cantharos, crater*)[58] au fost produse în serii tipologice, fapt ce poate fi observat pe multitudinea pieselor descoperite. Desigur că se impune o analiză atentă a tuturor caracteristicilor morfologice ale acestora (de la formă la detaliile legate de modul de ornamentare al discului, bordurii, ciocului, bazei) pentru a se putea urmări o posibilă evoluţie a anumitor variante, subvariante ale lor, dar este mai mult decât evident, în acest stadiu al cercetărilor, că ele constituie serii tipologice, în scopul realizării unei producţii de masă.

În ceea ce priveşte cea de-a doua condiţie, extrem de importantă pentru atestarea existenţei unui atelier ceramic, deocamdată nu au fost descoperite cuptoare ceramice, nici alte instalaţii adiacente. Parţial şi pentru o perioadă mai târzie (prima jumătate a secolului al IV-lea p. Chr.) şi această condiţie pare să fie îndeplinită. La nord de zidul de incintă roman al oraşului s-a găsit o groapă cu multe fragmente de lămpi de acelaşi tip, dezlipite la locul de îmbinare a bazinului cu capacul, deci posibil nişte deşeuri de fabricaţie. Întrucât s-a descoperit un număr mare de exemplare din acelaşi tip, s-a postulat ideea existenţei unei producţii de lămpi în serie[59]. Totodată, groapa de rebuturi trebuie să se fi aflat în apropierea atelierului în care se produceau piesele respective, cu cuptoarele ceramice şi celelalte instalaţii aferente[60]. Desigur că aceasta este o evidenţă arheologică mai târzie decât perioada în care au fost produse lămpile de care ne ocupăm, dar ea ne oferă posibilitatea demonstrării indirecte a existenţei unui atelier de producere a opaiţelor la *Tomis*.

În ceea ce priveşte numele locale de producători de lămpi, cel mai cunoscut pentru perioada romană timpurie este *Euctemon*. Există foarte multe teorii legate de prezenţa numelor ştampilate, imprimate sau incizate pe baza opaiţelor. Ele ar reprezenta fie numele proprietarului unei *figlina* (*dominus*), fie managerul acesteia, un *officinator*[61]. Acesta din urmă nu era şi proprietarul atelierului respectiv şi putea fi de condiţie socială diferită – om liber, sclav sau libert. El putea închiria tot sau numai o parte din *officina* unui *dominus* (*locator*), contractul respectiv putând să cuprindă forţa de muncă (*locatio, conductio operarum*) şi facilităţile de

[57] Vezi întreaga discuţie la ROMAN 2006, cu situaţia din Dacia romană şi cu bibliografia aferentă.

[58] ICONOMU 1967, 18-19.

[59] ICONOMU 1970, 237, 252.

[60] ICONOMU 1970, 252-253.

[61] HARRIS 1980; VERTET 1980; STEINBY 1993; KARIVIERI 1996, 272-273.

producţie (*locatio, conductio rei*) sau numai una dintre ele. În funcţie de mărimea atelierului şi de posibilităţile celor care îl deţineau sau îl închiriau, aceştia puteau să se asocieze pentru a folosi în comun unele dintre facilităţile de producţie[62]. Este posibil deci ca atelierele cu mai mulţi *officinatores* să folosească în comun aceleaşi cuptoare pentru arderea ceramicii (cel mai adesea), aceleaşi tipare şi arhetipuri, să se asocieze în comercializarea produselor lor etc.[63]. Ştampilele aplicate pe lămpi (ca şi pe alte produse ceramice) ajutau la diferenţierea calităţii şi a cantităţii producţiei mai multor *officinatores*, care foloseau aceleaşi cuptoare pentru arderea ceramicii (chiar aceeaşi şarjă) sau care îşi vindeau împreună produsele finite.

Pe de altă parte, este interesant faptul că mărcile de producător se găsesc pe anumite tipuri de lămpi şi niciodată pe toate lămpile care aparţin unui tip anume. Această situaţie se verifică şi în cazul exemplarelor care au ştampila producătorului *Euctemon*: ea se regăseşte numai pe lămpile care au anumite tipuri de reprezentări pe disc, respectiv cocoşul, strugurele, *crater*-ul, *cantharos*-ul şi scoica, socotite produsele tradiţionale ale acestuia[64]. Pe de altă parte, există numeroase exemplare cu aceleaşi tipuri de reprezentări, care nu au marca lui *Euctemon.* Acest fapt s-ar putea explica, în condiţiile unei producţii de serie, prin marcarea numai a lămpii care stătea în vârful stivei de opaiţe în acelaşi cuptor, în care ardeau în aceeaşi şarjă produsele mai multor *officinatores*[65] (dar, desigur, că aceasta nu este singura explicaţie posibilă).

După amploarea producţiei şi după perioada îndelungată de timp în care sunt produse lămpile de tip Loeschcke VIII, în primul rând cele cu ştampila lui *Euctemon*, este evident că acesta reprezenta un proprietar de atelier de producere a opaiţelor, a cărui producţie se întinde pe trei sau patru generaţii. Alături de numele lui, la *Tomis* mai sunt menţionaţi, pe acelaşi tip de lămpi, meşterii *Lucianus*[66], *Titianus*[67] şi *Amias*[68], fiecare dintre ei având însă alte tipuri de reprezentări pe capac decât cele considerate tradiţionale pentru *Euctemon* şi succesorii săi. Acestora li se adaugă multe ştampile anepigrafice sau semne particulare ale meşterilor care au produs lămpi în acelaşi sit, respectiv *planta pedis*[69], strugurele[70], rozeta cu patru

---

[62] ROMAN 2006, 545.

[63] STEINBY 1993, 141-142; KARIVIERI 1996, 274.

[64] ICONOMU 1967, 20; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275.

[65] PAVOLINI 1993, 67, nota 3.

[66] ICONOMU 1967, 20, 74, catalog nr. 259 – ştampila pe trei rânduri ΛΟΥΚΙΑ/ΝΟΥΕ/ΠΟΙΕΙ este graffitată pe fundul opaiţului; pe capac are, probabil, reprezentarea unui cocoş şi a unei ramuri de brad.

[67] ICONOMU 1967, 20, 70, catalog nr.239, fig. 103, 220, cu inscripţia incizată TITI/ANOY – cu reprezentarea unui satir alergând doi iepuri.

[68] ICONOMU, BORDEIANU 1981, 273, 276, fig. 5 a-b. Ştampila a fost imprimată pe fundul lămpii pe două rânduri: AMIA/ΕΠΟΙΕΙ, iar pe capac a fost redat un cuplu de divinităţi. Numele enunţate de noi în text sunt în grafie greacă, în cazul genitiv.

[69] ICONOMU 1967, 20, 72, catalog nr. 252, fig. 111, 222 – cu patru semne în formă de *planta pedis* ştampilate pe fund; 73, catalog nr. 256, fig. 114; 73, catalog nr. 257, fig. 117, 223; 75, fig. 120, 225; 75, catalog nr. 269-270.

[70] Vezi mai sus trimiterile la reprezentările de rozete pe disc, asociate cu ştampila în formă de strugure.

petale[71] etc. De notat este însă faptul că tipurile de reprezentări de pe discul lămpilor ale căror semne de meşteri le-am enumerat mai sus sunt total diferite şi, multe dintre ele, cu decoruri mult mai complexe decât cele ale producătorului *Euctemon*. Este evident că avem de-a face cu acelaşi tip de lampă, ce a fost produs de mai multe ateliere. Dintre acestea, cel al lui *Euctemon* şi a succesorilor săi avea caracteristicile unui mare atelier, ce a confecţionat produse de serie. Ceilalţi meşteri este posibil fie să fi activat în cadrul aceleiaşi *officina*, fie, mai degrabă, să fi fost grupaţi în ateliere mai mici, ce încercau să facă faţă concurenţei reprezentate de monopolul exercitat de producţia „industrială" a atelierului lui *Euctemon*. De asemenea, este posibil ca multe dintre lămpile atribuite acestui centru principal de producţie să fi fost copiate şi imitate în ateliere mai mici, majoritatea celor care s-au ocupat de subiect grupând lămpile respective în funcţie de calitatea execuţiei şi a pastei şi încadrându-le chiar şi cronologic din acest punct de vedere[72]. Din punctul nostru de vedere, această încadrare trebuie revăzută, deoarece atât lămpi de foarte bună calitate, cât şi cele cu decorurile şterse sau confecţionate dintr-o pastă de calitate mai slabă au fost descoperite în aceleaşi contexte arheologice.

Din păcate, până în acest moment nu au fost descoperite nici tipare şi nici arhetipuri care să fi aparţinut acestui producător şi centrului său de producţie, nici altor meşteri. Judecând însă după aria de răspândire a produselor sale – în principalele oraşe şi aşezări de pe litoralul vest pontic (Pl. IX), se poate spune, pentru moment, că are o distribuţie regională a produselor[73]. Fabricarea la scară mare a lămpilor este continuată la *Tomis* şi în perioada romană târzie, fiind copiate şi imitate apoi produsele atelierelor ateniene. Şi de această dată avem un producător care îşi pune numele pe lămpile pe care le realizează, indicând şi locul său de origine – MAPKOY/TOMEITHC/ΕΠΟΙΕ[I][74], ceea ce oferă un indiciu direct al producţiei locale.

Posibilitatea ca atelierul lui *Euctemon* să fie la *Callatis*, ipoteză bazată pe cantitatea mare a materialului descoperit[75], nu pare viabilă deocamdată, nefiind îndeplinite niciuna dintre celelalte condiţii enumerate mai sus pentru atestarea unui atelier care ar produce opaiţe aici.

În ceea ce priveşte *Histria*, prezenţa unor exemplare care folosesc acelaşi tipar sau care au, aproximativ, acelaşi tip de reprezentări pe disc – vezi seria tipologică având ca reprezentare un cocoş pe disc, cu şi fără ştampila lui *Euctemon* (Pl. V/9-10), ca şi calitatea pastei şi a firnisului ne sugerează ipoteza existenţei unei producţii locale[76]. Atelierul ceramic este posibil să fi fost în imediata vecinătate a celui de prelucrare a metalelor; de altfel, în timpul cercetărilor

---

[71] ICONOMU 1967, catalog nr. 224, fig. 221.

[72] ICONOMU 1967, 19-20; ICONOMU, BORDEIANU 1981, 275; RĂDULESCU 1981, p. 193.

[73] HARRIS 1980, 142; KARIVIERI 1996, 275.

[74] Pentru activitatea atelierului lui *Markos Tomitanul* vezi ICONOMU 1967, 21-2, tipurile XXIII-XXIV, 122-3, fig. 39, 230; RĂDULESCU 1981, 193-195.

[75] ICONOMU 1981, 275-6.

[76] Fapt observat de M. Coja, care pleda din anii '70 pentru existenţa unor ateliere locale la Histria, ale căror produse s-ar fi răspândit în teritoriu - vezi COJA 1974, 44 şi nota 23; la fel Al. Suceveanu, după descoperirea depozitului de teracote de la Histria - SUCEVEANU 1967, 253; SUCEVEANU 1977, 117.

arheologice desfăşurate pentru dezvelirea turnurilor cetăţii romane târzii - în substrucţia turnului de la Poarta mare, a fost descoperit un cuptor de ars ceramică fină în care s-au găsit monede de la Traian, Hadrian şi Faustina Senior[77]. Un alt cuptor pentru ars ceramica a fost descoperit în sectorul T, iar un atelier coroplastic a fost atestat, indirect, la 1 km spre NV de poarta cetăţii romane târzii, în apropierea locului fostei pescării, cu datare în secolul al II-lea p. Chr.[78].

Pe de altă parte, este adevărat că *Histria* se afla la o distanţă mică de Tomis şi că transportul lămpilor din atelierele de aici se putea face într-un timp scurt şi fără costuri mari. Însă existenţa unei posibile sucursale a atelierului lui *Euctemon* aici nu poate fi exclusă, atâta vreme cât s-au descoperit şi exemplare ce par să fie rebutate, iar diferenţele de pastă şi firnis faţă de produsele tomitane sunt sesizabile[79].

CONCLUZII

Materialul arheologic analizat, de o mare varietate, ne-a oferit ocazia întreprinderii unui excurs în încercarea de identificare a unor centre de producere a lămpilor în Dobrogea în perioada romană timpurie. În acest stadiu al cercetărilor, putem considera aproape sigură existenţa unui mare atelier care activează la *Tomis*, ce produce pe scară largă lămpi de tip Loeschcke VIII. Producătorul principal, *Euctemon*, neatestat în alte situri din Moesia Inferior şi nici în atelierele de la Corinth şi Athena, pare să fie proprietarul unei mari *officina*, care produce lămpi la scară industrială. Dată fiind frecvenţa foarte mare a tipului de lămpi menţionat în majoritatea siturilor din arealul vest-pontic, ca şi perioada lungă de producere (secolul II - începutul secolului IV p.Chr.), este posibil ca atelierul menţionat să fi avut sucursale în diferite alte centre urbane şi rurale, cum ar fi la *Callatis*, *Histria*, Teliţa (?) etc.

Problema identificării atelierelor care produc lămpi în perioada romană timpurie în zona vest-pontică este departe de a fi elucidată. Demersul nostru a urmărit să redeschidă acest subiect incitant, fiind neapărat necesare analize de amploare asupra lămpilor produse în această perioadă (de la definirea subtipurilor/variantelor şi a caracteristicilor lor morfologice la analize de paste), pentru definitiva localizare a acestor ateliere, pentru stabilirea atelierului-mamă şi a sucursalelor, pentru urmărirea ariei de răspândire a produselor fiecăruia în parte pe baza particularităţilor lor. Abia atunci vom putea înţelege modul de organizare şi amploarea acestei adevărate industrii a antichităţii.

---

[77] CANARACHE, DIMITRIU 1954, 171; SUCEVEANU 1967, 253 referiri la alte două cuptoare ceramice descoperite la Histria (unul cel indicat şi în nota de faţă, un altul în sectorul T, datat în secolul I p.Chr., după o informaţie oferită de Gabriella Bordenache).

[78] SUCEVEANU 1967, 243-268, fig.1-3.

[79] Nu s-au făcut deocamdată analize de paste asupra lămpilor în discuţie.

BIBLIOGRAFIE

ALRAM-STERN 1989 - E. Alram-Stern, *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, Der römische Limes in Österreich, Heft 35, Wien, 1989.

BARNEA *et alii* 1979 – I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BAUMANN 1996 - V. H. Baumann, *Ceramica utilitară produsă în secolul al IV-lea în officina romană de pe Valea Morilor*, în V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I-IV p. Chr.)*. Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie, 1, Tulcea (1995), 398-437.

BELDIMAN *et alii* 2010 - C. Beldiman, Viorica Rusu-Bolindeţ, Irina Achim, Diana-Maria Sztancs, *Aspects of ancient economy at Histria: bone/antler anvils and iron sickles*, în M. V. Angelescu *et alii*, (eds.) *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offert à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca 2010, 421-436.

BÎRLĂDEANU-ZAVATIN 1977 - E. Bîrlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), 127-152.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1988-1989 - M. Bucovală, C. Paşca, *Descoperiri recente în necropola de epocă romană şi romană-bizantină la Tomis*, Pontica 21-22 (1988-1989), 123-161.

BUCOVALĂ, PAŞCA 1991 - M. Bucovală, C. Paşca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, Pontica 24 (1991), 185-236.

CANARACHE, DIMITRIU 1954 – V. Canarache, S. Dimitriu, *Secţiuni şi sondaje*, în *Histria I*, Bucureşti 1954, 163-205.

CHERA, LUNGU 1985 - C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18 (1985), 203-14.

COJA 1974 - M. Coja, *Un mormânt de incineraţie de epocă romană de la Histria*, SCIV 25 (1974), 1, 35-45.

HARRIS 1980 - W. V. Harris, *Roman Terracottas Lamps: the Organization of an Industry*, JRS 70 (1980), 126-145.

HARŢUCHE, BOUNEGRU 1982 - N. Harţuche, O. Bounegru, *Opaiţe greceşti şi romane din colecţiile Muzeului Brăila*, Pontica 15 (1982), p. 221-233.

ICONOMU 1967 - C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, Constanţa, 1967.

ICONOMU 1970 - C. ICONOMU, *Un depozit de lucerne la Constanţa*, Pontica 3 (1970), 237-54.

ICONOMU 1986 - C. Iconomu, *Un capitol al producţiei şi al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – Lucernele, sec. I-VII e.n.*, teză de doctorat, Universitatea Bucureşti.

ICONOMU, BORDEIANU 1981 - C. Iconomu, I. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanţa*, Pontica 14 (1981), 269-76.

KARIVIERI 1996 - A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Papers and Monographs of the Finnish Institute in Athens, V, Helsinki, 1996.

LOESCHCKE – S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswessens*, Zürich, 1919.

LUNGU, CHERA 1985 - V. Lungu, C. Chera, , *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), 215-234.

MATEI 1986 - Cr. Matei, *Cercetări perieghetice pe tărmul lacului Taşaul (II)*, Pontica 19 (1986), 253-266.

NICOLAE 1994 - C. NICOLAE, *Câteva opaiţe descoperite la Carsium*, Pontica 27 (1994), 199-207.

PARASCHIV 1997 - D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica 30 (1997), 317-330.

PAVOLINI 1993 - C. Pavolini, *I bolli sulle lucerne fittili dello officine centro-italiche*, în W. V. Harris (ed.), *The Inscribed Economy, Production and Distribution in the Roman Empire in*

the Light of Instrumentum Domesticum. The Proceedings of a Conference Held at the American Academy in Rome on 10-11 January 1992, JRA, Suppl. Series no. 6, Ann Arbor MI, (1993), 65-71.

PETOLESCU 1971 - C. M. Petolescu, *Opaiţe romane din Dobrogea*, Apulum 9 (1971), 665-672.

RĂDULESCU 1981 - A. Rădulescu, *Die locale Herstellung der beleuchtungsgegenstände Lucernae*, Pontica 14 (1981), 181-209.

ROMAN 2006 - C.-A. Roman, *Atelierele producătoare de opaiţe din Dacia. Elemente de identificare*, în C. Gaiu, Cr. Găzdac (eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Biblioteca Muzeului Bistriţa, seria Historica 12, Bistriţa/Cluj-Napoca (2006), 545-553.

RUSU-BOLINDEŢ *et alii* 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010- Viorica Rusu-Bolindeţ *et alii, Istria. Sector: Basilica extra muros,* CCA 2005, 198-199; 2006, 197-200; 2007, 200-202; 2008, 169-171; 2009 (=Valachica 21-22), 127-129; 2010, 87-90.

RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2003–2005 - V. Rusu-Bolindeţ, Al. Bădescu, *Histria. Sectorul Basilica extra muros*, SCIVA 54–66, 2003–2005 (2006), 103-130.

STEINBY 1993 - M. Steinby, *L'organizzatione produttiva dei laterizi: un modello interpretativo per l'Instrumentum in genere?*. In: W. V. Harris (ed.), *The Inscribed Economy, Production and Distribution in the Roman Empire in the light of Instrumentum Domesticum. The Proceedings of a Conference held at The American Academy in Rome on 10-11 January 1992*, JRA, Suppl. Series no. 6, Ann Arbor MI (1993), 139-143.

SUCEVEANU 1967 - Al. Suceveanu, *Depozitul de teracote romane de la Histria*, SCIVA 18 (1967), 2, 243-268.

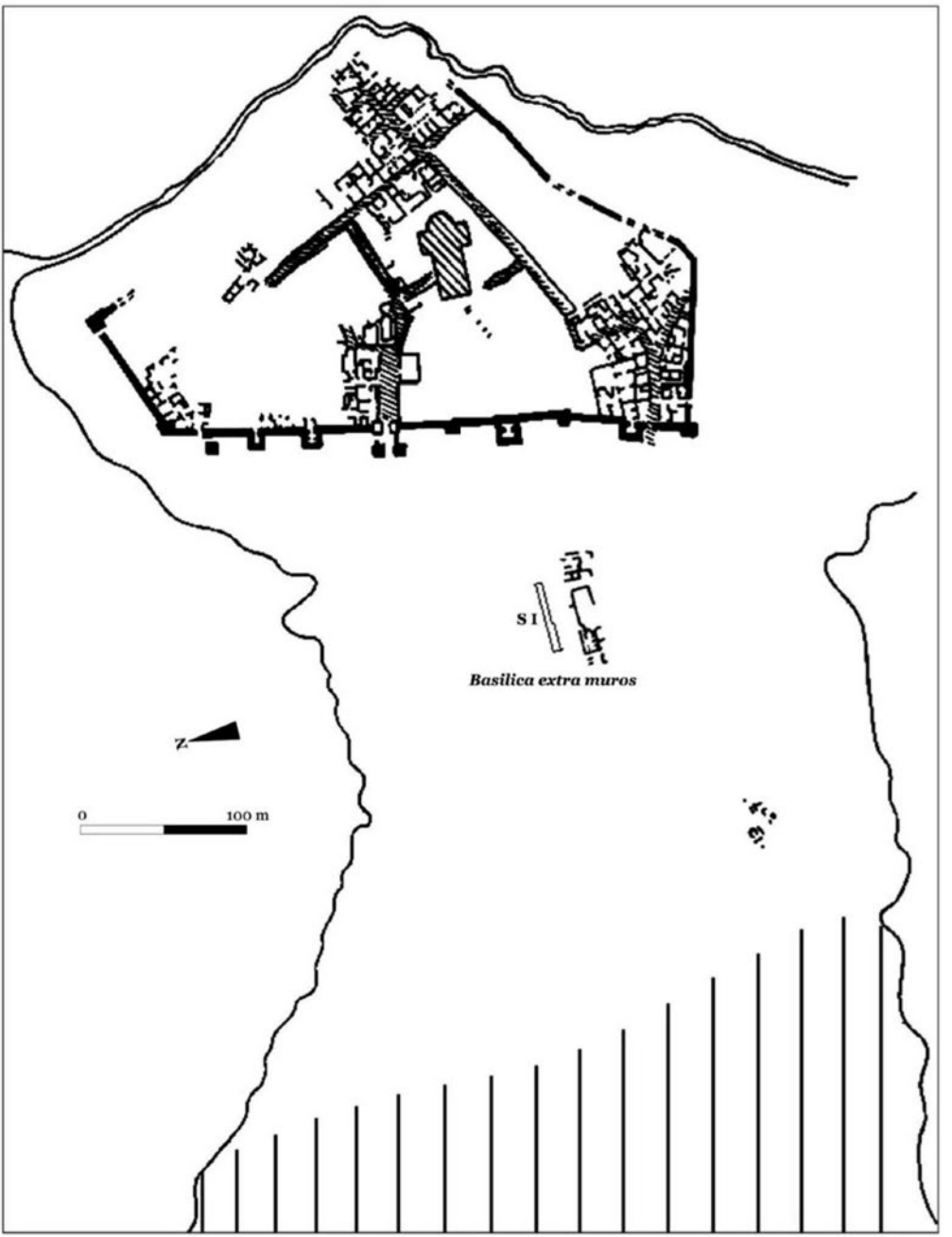
SUCEVEANU 1977 - Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, Bucarest/Paris, 1982.

SUCEVEANU *et alii* 2002, 2003, 2004 – Al Suceveanu, *et alii, Istria. Sector: Basilica extra muros,* CCA 2002, 168-170; 2003, 163-165; 2004, 156-158.

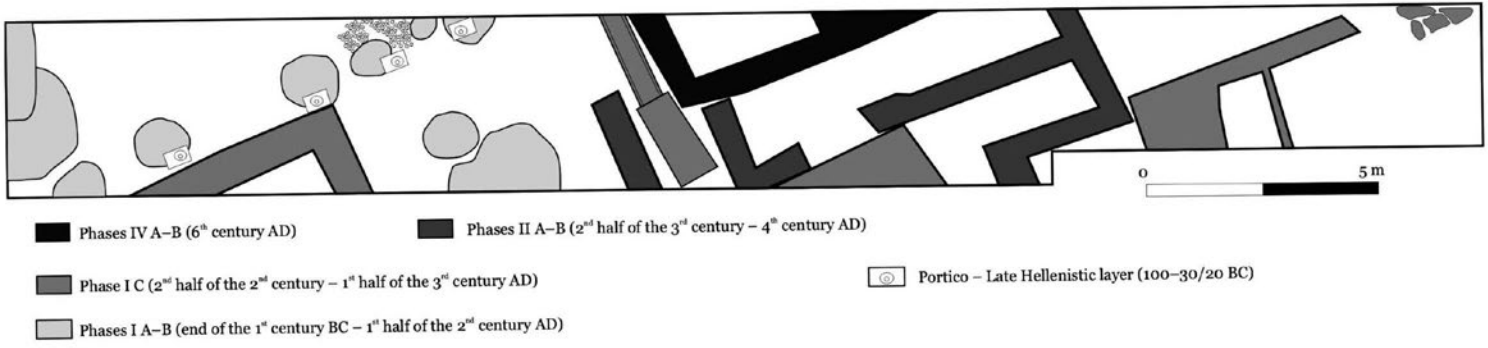
ŞTEFAN 1941-1944 – Gh. Ştefan, *Monuments inédits de Noviodunum*, Dacia 9-10 (1941-1944), 473-483.

VERTET 1980 - H. Vertet, *Recherches sur les techniques de fabrication des lampes en terre cuite du centre de la Gaulle*, Revue Archéologique Sites 20, Avignon, 1980.

Pl. I - 1. Planul general al oraşului greco-roman Histria, cu localizarea sectorului *Basilica extra muros* (după RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 1).

1. The general map of the Greek-Roman city of *Histria*, with the location of *Basilica extra muros* Sector (after RUSU-BOLINDEŢ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 1).

Pl. II - 2. Planul săpăturilor arheologice efectuate la Histria între anii 2001-2005 în sectorul *Basilica extra muros* (după RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 9).

2. Plan of the archaeological excavation conducted at *Histria, Basilica extra muros* Sector, between 2001-2005 (after RUSU-BOLINDEȚ, BĂDESCU 2003–2005, fig. 9).

3

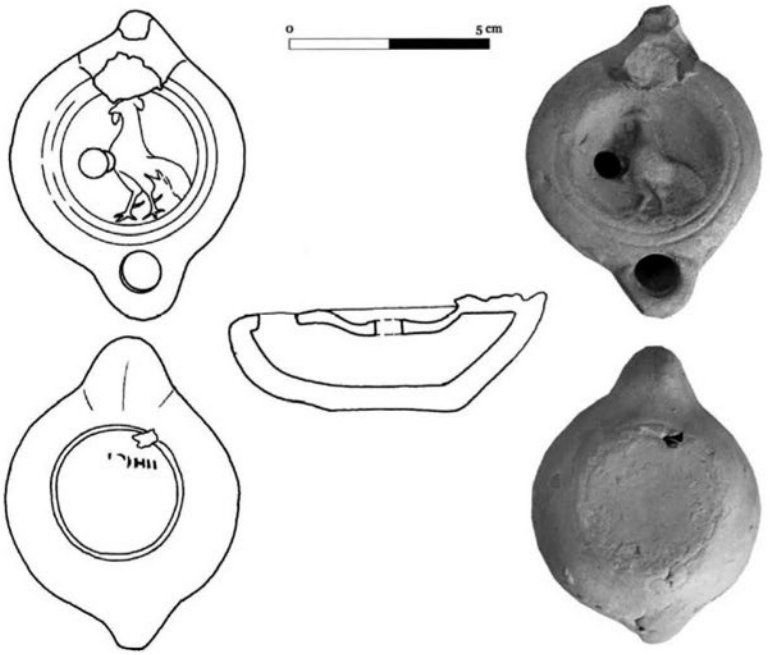

4

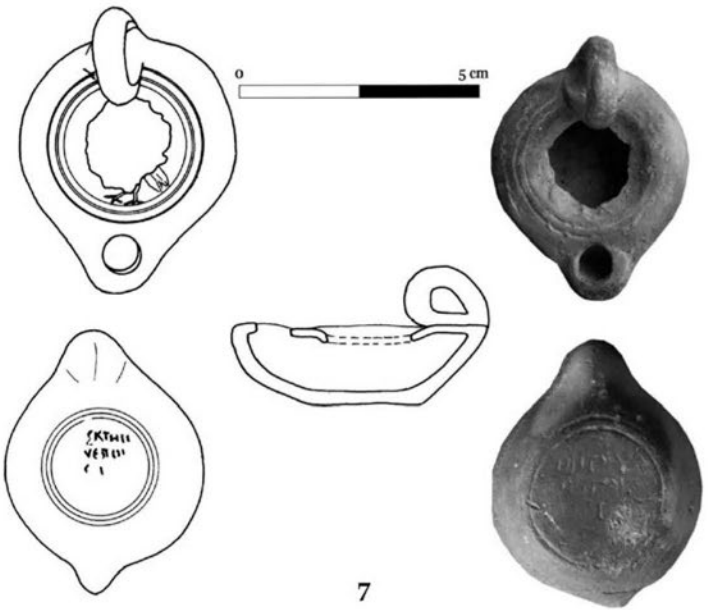

5

Pl. III - 3. Vedere generală a secţiunii SI (vedere dinspre est); 4-5. Imagini ale cuptoarelor de prelucrare a metalelor dezafectate (vedere dinspre sud-vest şi sud-est). 3. General picture of SI (eastern view); 4-5. Images of the metallurgical dislocated kilns (details from south-west and south-east).

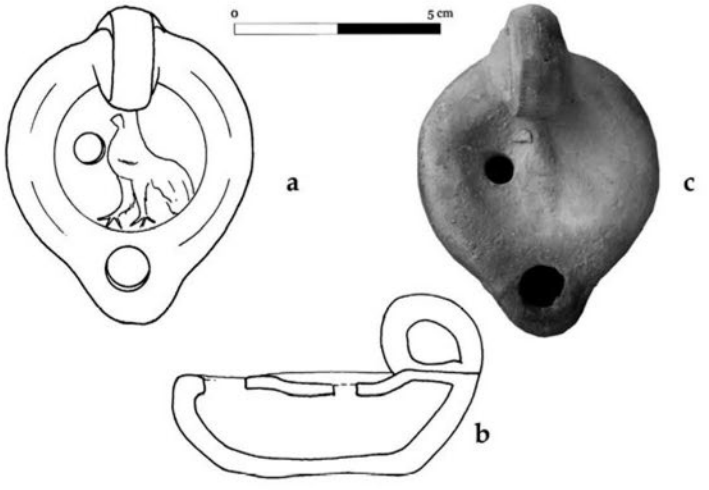

6

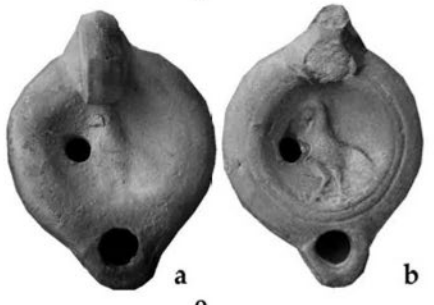

7

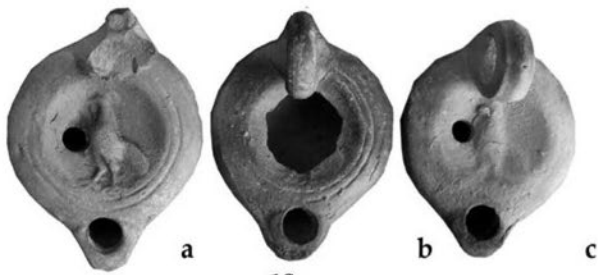
Pl. IV - 6-7 Lămpi de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unui cocoş pe disc, şi marca producătorului *Euctemon*.
6-7 Loeschcke VIII lamps, with the reprezentation of a rooster on disk and the mark of the producer *Euctemon*.

8

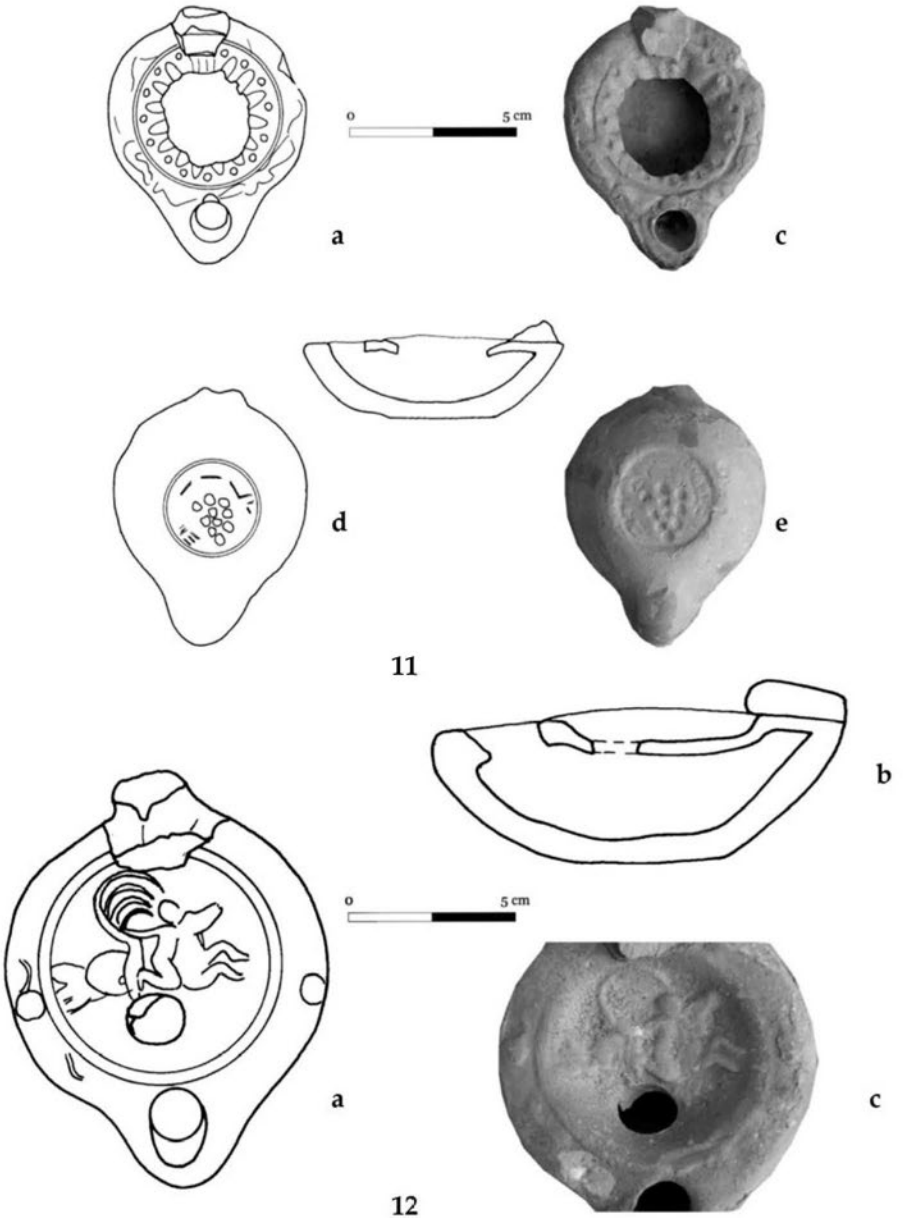
9

10

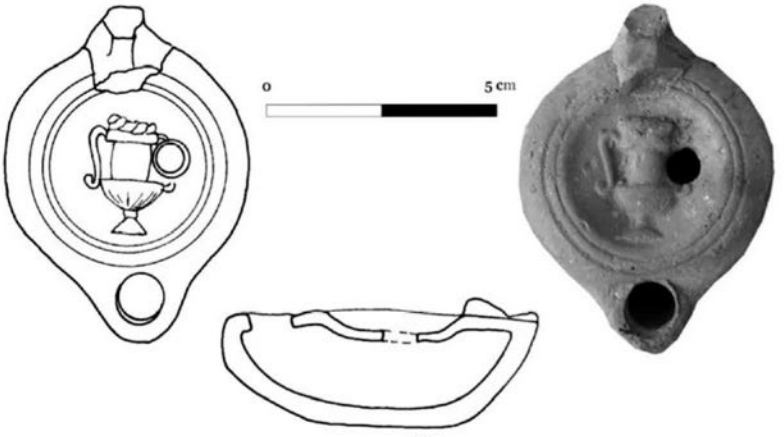
Pl. V - 8. Lampă de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unui cocoş pe disc, fără ştampilă; 9. acelaşi tip, serie tipologică: a. piesă fără ştampilă; b. exemplar cu ştampila producătorului *Euctemon*; 10. acelaşi tip, serie tipologică: a-b. piese cu ştampila producătorului *Euctemon*; c. piesă fără ştampilă.

8. Loeschcke VIII lamp, with the representation of a rooster on disk, with no mark; 9. same type, typological series: a. piece with no lamp marker' s stamp; b. piece with the mark of the producer *Euctemon;* 10 same type, typological series: a-b. piece with the mark of the producer *Euctemon; c.* piece with no lamp marker's stamp.

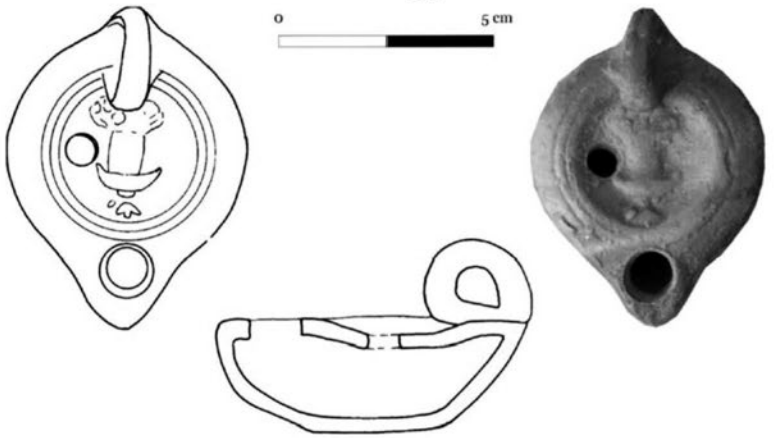

Pl. VI - 11. Lampă de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unei rozete pe disc, cu ştampilă anepigrafică pe fund, cu reprezentarea unui ciorchine de strugure: 12. Lampă de tip Loeschcke VIII, cu reprezentarea unei Nereide pe hipocamp.

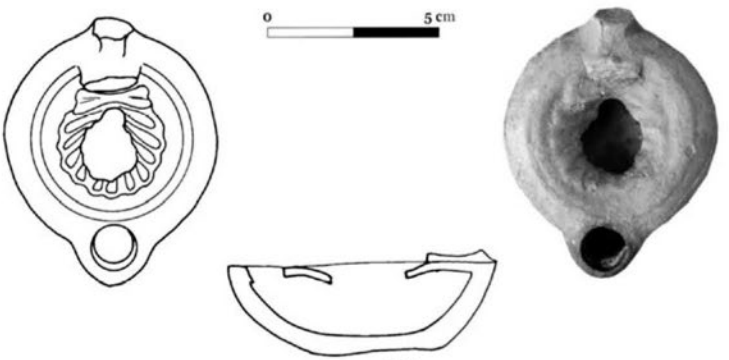
11. Loeschcke VIII lamp, with the reprezentation of a rosette on the disk and un-epigraphic mark, shaped as a bunch of grapes: 12. Loeschcke VIII lamp, with the reprezentation of a Nereid riding a sea bull on the disk.

13

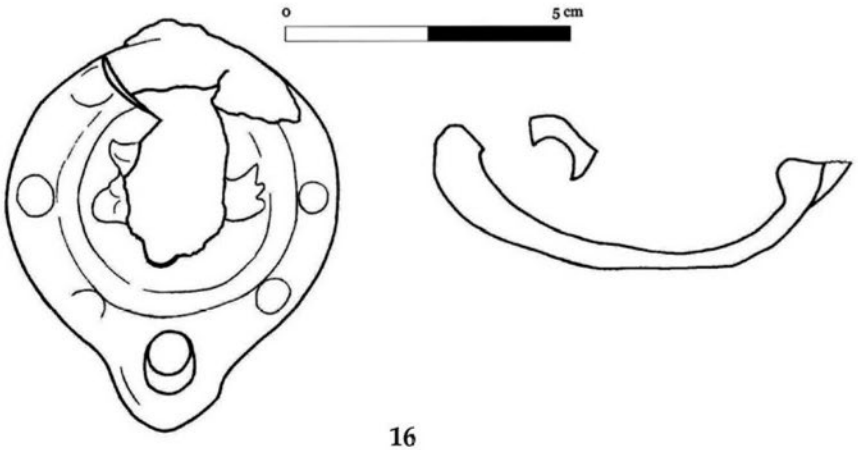
14

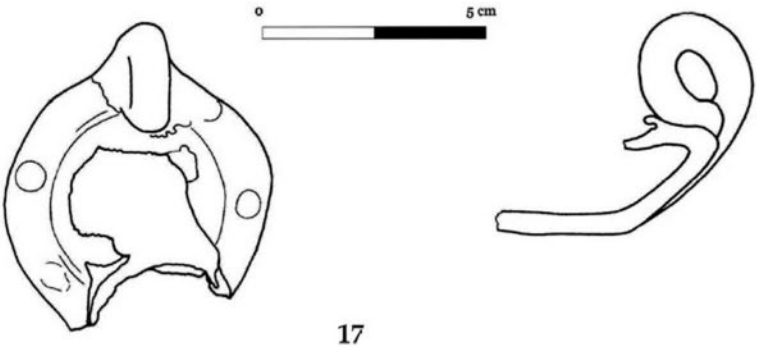
15

Pl. VII - Lămpi de tip Loeschcke VIII: 13. cu reprezentarea unui *cantharos* pe disc; 14. cu reprezentarea unui *crater*; 15. cu reprezentarea unei rozete.

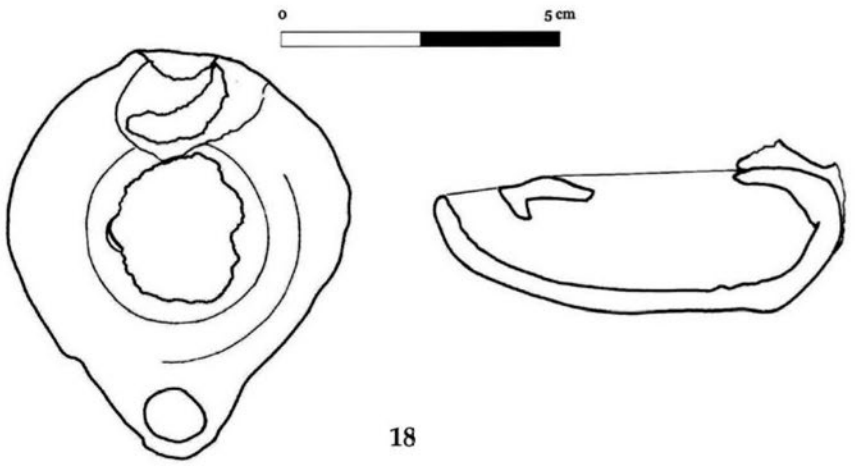
Loeschcke VIII lamp: 13. with the reprezentation of a *cantharos* on the disk; 14. with the reprezentation of a *crater*; 15. with the reprezentation of a oyester on the disk.

16

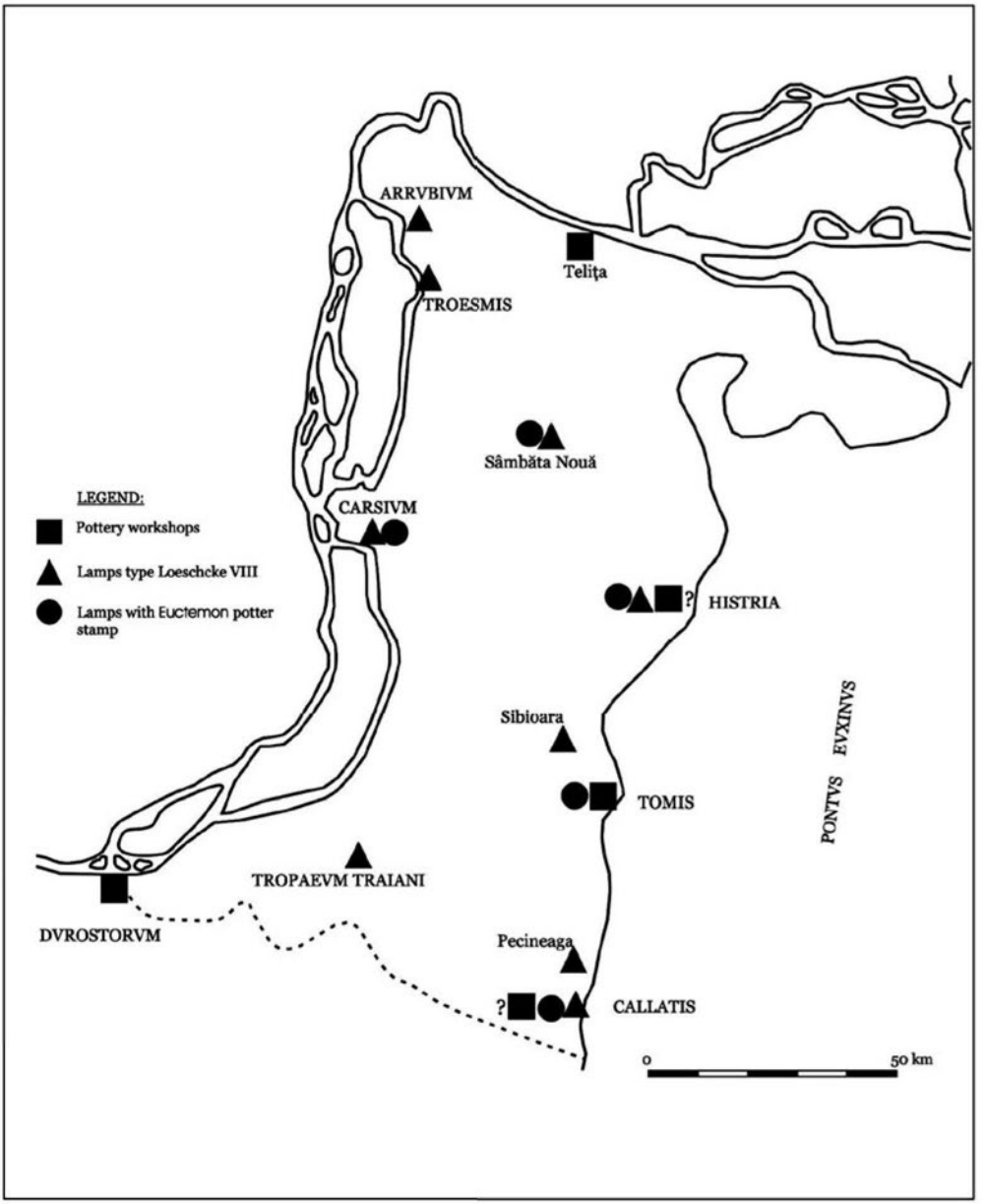
17

18

Pl. VIII – 16-17. Lămpi de tip Loeschcke VIII, cu perle şi reprezentarea neidentificabilă pe disc; 18. Lampă de tip Loeschcke VIII, fără reprezentare pe disc.

16-17. Loeschcke VIII lamp, with pearls on the rim and unidentified representation on the disk; 18. Loeschcke VIII lamp, with no representations on the disk.

Pl. IX - 19. Harta Dobrogei romane, cu răspândirea lămpilor de tip Loeschcke VIII.
19. Map of the discoveries of Loeschcke VIII lamp in Roman Dobrogea.

CERAMICA ROMANĂ TÂRZIE CU DECOR ŞTAMPILAT DESCOPERITĂ LA (L?)IBIDA

Marian MOCANU*

Mots-clés: *Dobroudja, antiquité tardive, (L?)Ibida, céramique à décor estampé.*
Cuvinte cheie: *Dobrogea, antichitate târzie, (L?)Ibida, ceramică cu decor ştampilat.*

Résumé: *L'article présente des fragments céramiques romains tardifs à décor estampé découverts à (L?)Ibida jusqu'en 2010. Les 29 fragments ont été découverts dans cinq secteurs de la cité: le secteur „Curtina G" (12 fragments), le secteur „Extra muros ouest III" (6 fragments), le secteur „Curtina X" (6 fragments), le secteur „Extra muros nord I" (3 fragments), le secteur „T10" (1 fragment), un fragment „passim". La typologie s'appuye sur les motifs décoratifs des vases: Type 1 – motifs géométriques ou végétals (11 fragments); Type 2 – motifs zoomorphes (7 fragments); Type 3 – motifs anthropomorphes (1 fragment); Type 4 – motifs paléochrétiens (6 fragments) ; pour 4 fragments le décor n'est pas identifié. Tous les 29 fragments céramiques ont été découverts dans des contextes archéologiques similaires datables dans la seconde moitié du IV e siècle – VI e siècle ap.J.-C.*

Rezumat: *Articolul prezintă fragmente ceramice romane târzii cu decor ştampilat descoperite la (L?)Ibida până în anul 2010. Cele 29 fragmente au fost descoperite în cinci sectoare ale cetăţii: sectorul „Curtina G" (12 fragmente), sectorul „Extra muros Vest III" (6 fragmente), sectorul „Curtina X" (6 fragmente), sectorul „Extra muros nord I" (3 fragmente), sectorul „T10" (un fragment) şi un fragment passim. Tipologia se bazează pe motivele decorative ştampilate: Tipul I- motive geometrice sau vegetale (11 fragmente); Tipul 2 – motive zoomorfe (7 fragmente); Tipul 3 – motive antropomorfe (un fragment); Tipul 4 – motive paleocreştine (6 fragmente); pentru 4 fragmente decorul nu a putut fi identificat. Toate cele 29 fragmente ceramice prezentate provin din contexte arheologice asemănătoare databile în a doua jumătate a sec. IV- sec. VI p.Chr.*

Oraşul romano-bizantin (L?)Ibida este situat în centrul provinciei Scythia la intersecţia a două drumuri importante. Chiar dacă oraşul a fost semnalat în literatura de specialitate de la sfârşitul sec. XIX situl arheologic este doar parţial

* Marian Mocanu: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis, Tulcea, 820009.

cunoscut. Oraşul a fost construit la începutul secolului al IV-lea, în timpul domniei împăratului Constantin cel Mare şi a fost abandonat la începutul secolului al VII-lea. Ocupând o suprafaţă fortificată de 24 ha oraşul este printre cele mai mari din zonă (Fig. 1).

Iniţiate în anul 2001, cercetările arheologice de la Slava Rusă au ca obiectiv dezvelirea cetăţii romano-bizantine (L?)Ibida şi investigarea teritoriului din imediata vecinătate. Pe parcursul celor 9 campanii de săpături arheologice desfăşurate până în anul 2010 la *Slava Rusă*, s-au cercetat mai multe sectoare ale incintei, edificii aflate în spaţiul intramuran şi sectoare *extra muros*. Printre numeroasele descoperiri arheologice (material ceramic, monede, obiecte din metal, etc.) se numără şi 29 de fragmente ceramice cu decor ştampilat. Acestea provin din următoarele sectoare: Curtina G (12 fragmente), Extra muros Vest III (6 fragmente), Curtina X (6 fragmente), Extra muros Nord I (3 fragmente), Sector T10 (1 fragment), şi un fragment *passim* (Fig. 1/2).

Ceramica descoperită în sectoarele *Curtina G, Extramuros Vest III* şi *Curtina X* provin din contexte arheologice asemănătoare (gropi menajere datate între a doua jumătate a secolului IV şi sfârşitul secolului VI p.Chr.)[1], în timp ce fragmentul ceramic descoperit pe sectorul *T 10* provine din interiorul turnului, de pe un nivel datat în prima jumătate a secolului VI p.Chr. În sectorul *Extra muros Nord I* fragmentele ceramice cu decor ştampilat au fost descoperite în contexte arheologice databile în a doua jumătate a secolului IV şi începutul secolului următor.

Ceramica romană cu decor ştampilat este întâlnită în toate siturile arheologice ale antichităţii târzii din Dobrogea, nordul Mării Negre sau aşezări similare din Bulgaria şi zona microasiatică. În ceea ce priveşte Dobrogea, cel mai numeros şi reprezentativ eşantion de veselă de masă cu decor ştampilat a fost descoperit la edificiul cu mozaic din Tomis[2], dar şi în alte puncte ale oraşului[3]. Un alt oraş situat pe ţărmul mării Negre din care provine un număr important de fragmente ceramice cu decor ştampilat este Histria[4]. Pe *limes*-ul danubian astfel de fragmente ceramice au fost descoperite la Sacidava[5], Capidava[6], Carsium[7], Dinogetia[8], Noviodunum[9], Aegyssus[10] şi Halmyris[11]. În ceea ce priveşte siturile romane târzii din interiorul Dobrogei, fragmente ceramice asemănătoare au fost descoperite la Tropaeum Traiani[12], sau în *horreum*-ul fortificat de la

---

[1] IACOB *et alii* 2007, 336-338; IACOB *et alii* 2009, 197-198.

[2] PAPUC 1973, 153-192.

[3] MUNTEANU, PAPUC 1976, 147-154.

[4] POPESCU 1965, 695-724.

[5] SCORPAN 1978, 163-164, nr. 21-25.

[6] COVACEF 1999, 159-163, pl.13 - 14. Pentru ceramică romană cu decor ştampilat la Capidava, vezi OPRIŞ 2003, *passim* şi MATEI 1987, 100, pl. 62/fig. 2.

[7] ARICESCU 1971, 354, fig. 4a.

[8] ŞTEFAN 1948 (1945 – 1947), 305-306, fig. 3-4.

[9] TOPOLEANU 1984, 192, nr. 24, pl. 10/10.

[10] Piese inedite aflate în colecţia Muzeului de Istorie şi Arheologie Tulcea.

[11] TOPOLEANU 1996, 143-168; vezi şi TOPOLEANU 2000, *passim*. Pentru ceramică cu decor ştampilat de la Halmyris, vezi la OPAIŢ 1991, vol I, 163-165, vol II, 211, pl. 48.

[12] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, 186-187, fig. 160.

Topraichioi[13]. Reîntorcându-ne pe litoralul Mării Negre, însă de data aceasta în Moesia Secunda, notăm prezenţa unui important număr de fragmente ceramice cu decor ştampilat la Odessos[14]. În nordul Mării Negre, asemenea fragmente ceramice au fost descoperite în aşezările romane din Crimeea[15] şi la Tanais[16].

Pe baza observaţiilor efectuate asupra motivelor decorative redate de ştampile, am grupat ceramica romană târzie cu decor ştampilat descoperită la (L?)Ibida în 4 tipuri: Tipul 1 – decor cu motive geometrice sau vegetale; Tipul 2 – decor cu motive zoomorfe; Tipul 3 – decor cu motive antropomorfe; Tipul 4 – decor cu motive paleocreştine. Această metodă de analiză a ceramicii romane târzii cu decor ştampilat a fost utilizată pentru eşantiolnul de la Halmyris[17]. Pentru fiecare motiv decorativ prezentat în cele ce urmează am precizat cărui stil decorativ îi aparţine, potrivit tipologiei propuse de J. W. Hayes în lucrarea sa[18].

CATALOG

Tipul 1

1. *Frunze de palmier* – fragmentul de farfurie ce poartă acest decor a fost descoperit în sectorul *Extra muros Nord I*; se încadrează în grupa Late Roman C Ware; pasta este de culoare maro, nuanţă deschisă (2.5 YR 5/8 bright brown), iar slipul este de culoare orange (2.5 YR 6/8 orange). Potrivit tipologiei lui J.W. Hayes, motivul decorativ aparţine stilului I[19], frunzele de palmier fiind dispuse radial în jurul centrului vasului, între ele fiind intercalate câte 3 cercuri concentrice (Fig. 2/1). Veselă de masă cu decor asemănător a fost descoperită la: Histria[20], Tomis[21] sau Iatrus[22]. Datare: a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.

2. *Cercuri concentrice* – fragment ceramic descoperit în sectorul *Extra muros Nord I* şi este un produs al atelierelor phoceene. Pasta este de culoare moro – roşcat (2.5 YR 3/6 reddish brown) cu slip de aceeaşi nuanţă. Pe fragmentul nostru se observă 4 cercuri concentrice dispuse în jurul centrului vasului, spre exterior fiind delimitate de o canelură realizată prin incizie (Fig. 2/2). Suntem de părere că motivul decorativ este mai complex, cercurile concentrice fiind însoţite de alte motive vegetale sau zoomorfe. Astfel, raportându-ne la tipologia lui J.W. Hayes motivul decorativ poate fi circumscris stilului I sau II A[23]. În Dobrogea fragmente ceramice cu decor asemănător au fost descoperite la Tomis[24]. Datare: a

[13] OPAIŢ 1985, 154, pl. 1, nr.8.
[14] MINČEV 1982, 25-26, pl. 5.
[15] KNIPOVICI 1952, 320, fig. 14; ZHURAVLEV 2002, 266-267, fig. 20, 21.
[16] ARSEN'EVA, DOMŽALSKI 2002, 484, fig. 25.
[17] TOPOLEANU 1996, 143-144.
[18] HAYES 1972.
[19] HAYES 1972, 350 (Palm-branch), fig.72/1 şi 2a.
[20] POPESCU 1965, 698, fig.1/1.
[21] PAPUC 1973,.156, fig.1/2.
[22] CONRAD 2007, 223-225, Abb.25.
[23] HAYES 1972, 351, fig.72/2b.
[24] PAPUC 1973, 156, fig.2/ 1-5.

doua jumătate a secolului al IV-lea – secolul V p.Chr.

3. *Două cercuri concentrice în centrul vasului* – bază de platou descoperită tot în sectorul *Extra muros Nord I*; spre deosebire de fragmentele precedente acesta se încadrează în categoria *Pontic Red Slip Ware*. Pasta este de culoare ornage (5 YR 7/8 orange), slipul de aceeaşi nuanţă însă calitatea este inferioară faţă de slipul produselor phoceene. Spre deosebire de precedentul fragment, cele două cercuri concentrice sunt de dimensiuni mari şi sunt dispuse în centrul vasului (Fig. 2/3). Raportându-ne la descoperirile din nordul Mării Negre constatăm că acest motiv decorativ este specific formei 3 a vaselor din grupa *Pontic Red Slip Ware*[25]. În antichitatea târzie, pe teritoriul Dobrogei romane, produsele atelierelor pontice sunt destul de rare, singura analogie identificată până în prezent este la Halmyris[26]. Datare: secolul V p.Chr.

4. *Kantharos* – două fragmente ceramice poartă această ştampilă. Primul dintre ele a fost descoperit întâmplător şi aparţine categoriei *Late Roman C Ware*; pasta este de culoare roşie-cărămizie deschisă (2.5 YR 5/6 bright brown). Motivul decorativ este repetat în bandă circulară şi încadrat spre exterior de 4 cercuri incizate executate cu rotiţa dinţată şi 6 cercuri incizate spre interiorul vasului (Fig. 2/4). Al doilea fragment a fost descoperit pe sectorul Curtina G şi este produs de atelierele phoceene; pasta este de culoare orange (5 YR 7/6 orange). Fragmentul este decorat cu 4 kantharoi, dispuşi circular în jurul centrului vasului, ştampila sensibil mai mică decât precedenta(Fig. 2/5). Potrivit tipologiei lui J. W. Hayes[27], primul fragment aparţine stilului decorativ II A, iar al doilea stilului II B. În aşezările romane din Dobrogea vase decorate cu kantaroi au fost descoperite la Histria[28] şi Tomis[29]. Aceste fragmente ceramice pot fi datate în a doua jumătate a secolului al V-lea p.Chr.

5. *Romb cu volute* – două fragmente sunt decorate cu acest motiv şi au fost descoperite în sectorul *Extra muros Vest III*. Ambele fac parte din categoria *Late Roman C Ware*; primul dintre ele are pasta de culoare roşie-cărămizie (2.5 YR 5/6 bright brown). Ştampila este amplasată în jurul centrului vasului şi este de dimensiuni mari (Fig. 2/6). Aparţine stilului II B[30]. Al doilea fragment are pasta de culoare roşie – cărămizie deschisă (2.5 YR 5/6 bright brown). Motivul decorativ este dispus în bandă, deşi ştampila este sensibil mai mică şi aprţine stilului II A (Fig. 2/7). Acest tip de ştampilă este întâlnit la Tomis[31], Halmyris[32] sau Iatrus[33]. Datare: a doua jumătate a secolului al V-lea p.Chr.

---

[25] ARSEN'EVA, DOMŽALSKI 2002, 465, nr.285, pl.9/285 şi fig.21.

[26] TOPOLEANU 1996, 144-145, pl.1/3. Autorul articolului încadrează respectivul fragment ceramic în grupa *Late Roman C Ware* (vezi p. 152-153, tabel, nr. 3).

[27] HAYES 1972, 346-350.

[28] POPESCU 1965, 701, fig. 2/9.

[29] PAPUC 1973, 167-168, fig. 11/1-3.

[30] HAYES 1972, 353, nr. 17, fig. 73/17w.

[31] PAPUC 1973, 160, fig. 5/1.

[32] TOPOLEANU 1996, p. 146, nr. 9-10, pl. 2/9-10.

[33] CONRAD 2007, 223, Abb. 22/1120.

6. *Lanţ de cercuri încadrat între două înlănţuiri de semicercuri* – un singur fragment ce a fost produs în atelierele phoceene şi a fost descoperit în sectorul *Extra muros Vest III*. Pasta este de culoare orange (YR 5 6/6 orange); ştampila de mari dimensiuni, repetată de trei ori succesiv, este amplasată în centrul vasului (Fig. 2/8). Probabil se încadrează în stilul III[34]. Asemenea ştampile sunt înregistrate la Tomis[35]. Datare: sfârşitul secolului V - şi secolul VI p.Chr.

7. *Bulb de ceapă stilizat* – fragmentul a fost descoperit pe sectorul *Curtina G* şi este un produs al atelierelor phoceene. Pasta este de culoare roşie-cărămizie deschisă (2.5 YR 5/6 bright brown), ştampila fiind amplasată în bandă circulară în jurul centrului vasului (Fig. 2/9). Aparţine stilului II A[36]. Fragmentul ceramic descoperit la (?L)ibida este singurul din Dobrogea care poartă acest motiv decorativ. Datare: a doua jumătate a secolului V p.Chr.

8. *Muguri de lotus* – fragmentul ceramic a fost descoperit în sectorul *Curtina X* şi este un produs al atelierelor phoceene. Pasta este de culoare maro – roşcat (2.5 YR 4/6 reddish brown), slipul de aceeaşi nuanţă. Motivul decorativ este amplasat radial, în jurul centrului vasului, spre exterior fiind delimitat de un cerc realizat prin incizie (Fig. 3/10). Potrivit tipologiei lui J.W. Hayes motivul decorativ aparţine stilului II B[37]. Analogii întâlnim la Tomis[38] şi la Halmyris[39]. Datare: a doua jumătate a secolului al V-lea p.Chr.

9. *Motiv în formă de „S" cu dublu contur* – fragment ceramic descoperit în sectorul *Extra muros Vest III*; aparţine categoriei *Late Roman C Ware*; pasta este de culoare cărămizie (YR 2.5 4/8 reddish brown). Este singurul fragment de farfurie din care s-a păstrat profilul buzei şi aparţine formei 3, tip C. Ştampila este amplasată în interior la limita buzei cu peretele farfuriei şi se repetă în bandă (Fig. 3/11). Poate aparţine stilului II A[40]. Motivul decorativ este larg răspândit în Dobrogea, fiind întâlnit la Histria[41], Tomis[42] şi la Halmyris[43]. Datare: a doua jumătate a secolului V p.Chr.

Tipul 2

10. *Iepure* – Există până în prezent trei fragmente ceramice decorate cu acest motiv, descoperite la (L)ibida. Primul dintre ele provine din sectorul *Curtina G* şi aparţine categoriei *Late Roman C Ware*. Pasta este de culoare cărămizie (YR 2.5 5/8 bright brown); ştampila de mici dimensiuni este amplasată radial în jurul centrului vasului (Fig. 3/12). Al doilea fragment a fost descoperit în sectorul *Extra*

[34] HAYES 1972, 335, nr. 23, fig. 74/23a.
[35] PAPUC 1973, 160, fig. 5/9; MUNTEANU, PAPUC 1976, 149, pl. II/fig. 4.
[36] HAYES 1972, 353, nr. 13, fig. 73/13q.
[37] HAYES 1972, 353 (lotus-bud), fig.73, nr.12 o.
[38] PAPUC 1973, 160, fig.4, 1-7; MUNTEANU, PAPUC 1976, 149, pl.1, fig.2.
[39] TOPOLEANU 1996, 145, pl.1, 5,6.
[40] HAYES 1972, 353, nr. 19, fig. 73/19aa.
[41] POPESCU 1965, 706, fig. 7/2.
[42] MUNTEANU, PAPUC 1976, 149, pl. I/fig.3.
[43] OPAIŢ 1991, 165, nr. 293, pl. 48; TOPOLEANU 1996, 145, nr. 7, pl. 2/7.

muros Vest III şi este de asemenea un produs al atelierelor phoceene. Pasta este de culoare maronie-roşcată (YR 2.5 5/4 dull reddish brown), ştampila de dimensiuni medii redată în bandă, este delimitată la interior de trei cercuri concentrice incizate (Fig. 3/13). Al treilea fragment a fost de asemenea descoperit în sectorul *Extra muros Vest III*, pasta este de culoare maro – roşcat (2.5 YR 4/6 reddish brown), slip de aceeaşi nuanţă. Motivul decorativ este redat în bandă, spre interiorul vasului fiind delimitat de trei incizii circulare, iar spre exterior de cel puţin două cercuri concentrice realizate cu rotiţa dinţată (Fig. 3/14). Primul dintre fragmente aparţine stilului II B[44], iar al doilea şi al treilea stilului II A[45]. Analogii pentru acest motiv decorativ întâlnim la Tomis[46] şi Salona[47]. Datare: a doua jumătate a secolului V p.Chr.

11. Câini – trei fragmente ceramice sunt decorate cu acest motiv. Primul fragment ceramic a fost descoperit în sectorul *Curtina X* şi se încadrează în grupa *Late Roman C Ware*. Pasta este de culoare roşie-maronie (2.5 YR 4/8 reddish brown); ştampila de mari dimensiuni, este redată radial în jurul centrului vasului (Fig. 3/15). Al doilea fragment a fost descoperit în sectorul *Curtina G*; pasta este de culoare maro – roşcat (2.5 YR 4/6 reddish brown), slip de aceeaşi nuanţă; ştampila dispusă radial în jurul centrului vasului (Fig. 3/16). Al treilea fragment ceramic provine tot din sectorul *Curtina G*, pasta este de culoare orange (5 YR 7/8 orange), slip de aceeaşi culoare. Modul de redare al decorului este similar cu cel al fragmentelor precedente (Fig. 3/17). Decorul de pe cele trei fragmente ceramice aparţine stilului II B[48]. Ştampile similare întâlnim la Histria[49], Tomis[50], Odessos[51] şi Halmyris[52]. Datare: a doua jumătate a secolului V p.Chr.

12. Păun – este singurul vas cu decor ştampilat descoperit pe sectorul *T 10* şi de asemenea este singurul produs al atelierelor nord-africane descoperit până în prezent la (?L)ibida. Pasta este de culoare orange (5 YR 6/8 orange); motivul este redat în bandă şi este încadrat de patru cercuri concentrice (Fig 3/18). Conform lui J. W. Hayes aparţine stilului D[53]. Analogii: Histria[54], Tomis[55] şi Halmyris[56]. Datare: la (?L)ibida vasul a fost descoperit pe un nivel de la începutul secolului al VI-lea p.Chr.

---

[44] HAYES 1972, 357, nr. 35, fig. 74/35l.
[45] HAYES 1972, 357, nr. 35, fig. 74/35p.
[46] PAPUC 1973, 161 şi 176, fig. 8/4 şi 7.
[47] MARIN 1994, 259, nr. 17.
[48] HAYES 1972, 357, nr. 35, fig. 75/35e (asemănător).
[49] POPESCU 1965, 703, fig. 4/4.
[50] PAPUC 1973, 167, fig. 9/7.
[51] MINČEV 1982, 26, nr.12, pl. II/12.
[52] TOPOLEANU 1996, 147, nr. 16, pl. III/16.
[53] HAYES 1972, 257, nr. 282-284, fig. 47/282g.
[54] POPESCU 1965, 706, fig. 16.
[55] PAPUC 1973, 177, fig. 16/6.
[56] TOPOLEANU 1996, 148, nr. 24, pl. V/24 (ştampila apare pe un vas aparţinând grupei *Late Roman C Ware*, forma Hayes 10, datat în a doua jumătate a sec. VI p.Chr.).

Tipul 3

13. Figurină antropomorfă – singurul fragment ceramic ce se încadrează în tipul 3 a fost descoperit pe sectorul *Curtina G* şi este un produs al atelierelor phoceene. Pasta este de culoare orange (5 YR 6/6 orange), ştampila amplasată central (Fig. 4/19). Se încadrează în stilul III. Până în prezent nu cunoaştem analogii pentru această ştampilă. Datare: sfârşitul secolului V – secolul VI p.Chr.

Tipul 4

14. Cruce cu monogramă – cele două fragmente ceramice decorate cu acest motiv au fost descoperite pe sectorul *Curtina G* şi se încadrează în grupa *Late Roman C Ware.* Ambele fragmente au pasta de culoare orange (5. YR 7/6 orange). Primul dintre fragmente are ştampila aplicată central, iar sub braţele orizontale este decorată cu două motive circulare (Fig. 4/20). Motivul decorativ este larg răspândit în aşezările romane din Dobrogea, fiind întâlnit printre altele la Histria[57], Tomis[58], Sacidava[59], Odessos[60] sau Capidava[61]. Celălalt fragment are de asemenea ştampila aplicată central, iar sub braţele orizontale se află literele greceşti *A* şi *Ω* (Fig 4/21). Acest motiv este atestat la Histria[62], Tomis[63], Halmyris[64]. Ambele motive decorative se încadrează în stilul III. Datare: sfârşitul secolului V – secolul VI p.Chr.

15. Cruce grecească cu dublu contur – cele două fragmente ceramice provin din sectorul *Curtina G* şi aparţin grupei *Late Roman C Ware*. Primul dintre ele are pasta de culoare maro deschis (2.5 YR bright brown). Ştampila este aplicată central (Fig. 4/22). Cel de-al doilea fragment are pasta de culoare maro – roşcat (2.5 YR 4/6 reddish brown), slip de aceeaşi nuanţă (Fig. 4/23). Motivul decorativ se încadrează în stilul III[65]. Analogii: Histria[66], Tomis[67], şi Noviodum.[68]. Datare: sfârşitul secolului V – secolul VI p.Chr.

16. Cruce cu dublu contur? – datorită stării fragmentare a ştampilelor încadrarea este ipotetică. Primul dintre fragmente a fost descoperit în sectorul *Curtina G*, pasta este de culoare orange (5 YR 6/8 orange), ştampila este aplicată central (Fig. 4/24). Al doilea a fost descoperit pe sectorul *Extra muros Vest III*; pasta este de culoare maro deschis (2.5 YR bright brown); ştampila este aplicată central (Fig. 4/25). Ambele fragmente sunt produse ale atelierelor

---

[57] POPESCU 1965, 710, fig. 8/2, 3, fig. 9/2.
[58] PAPUC 1973, 180, fig. 21.2-5, 7.
[59] SCORPAN 1978, 163, nr. 23, pl. V/23.
[60] MINČEV 1982, 25, nr. 9, pl. 5/9.
[61] COVACEF 1999, 159, nr. 3, pl. 14/inv.37925.
[62] POPESCU 1965, 712, fig. 13/1-2.
[63] PAPUC 1973, 180, fig. 19/2
[64] TOPOLEANU 1996, 154, nr. 33, pl. VII/33.
[65] HAYES 1972, 367, nr. 72, fig. 79/72h.
[66] POPESCU 1965, 714, fig. 13/8.
[67] PAPUC 1973, 180, fig. 24/2.
[68] TOPOLEANU 1984, 192, nr. 24, pl. 5/8 şi pl. 10/10.

phoceene. Motivul decorativ aparţine stilului III[69]. Analogii întâlnim la: Histria[70], Tomis[71] şi Odessos[72]. Datare: sfârşitul secolului V – secolul VI p.Chr.

Decor neidentificabil – 4 fragmente ceramice descoperite în sectorul *Curtina X* sunt decorate cu motive neidentificabile, datorită stării fragmentare a ştampilei. Şi aceste 4 fragmente se înscriu în grupa *Late Roman C Ware*. Primul dintre ele are pasta maro deschis (2.5 YR 5/6 bright brown); decorul aparţine stilului II B, iar ştampila poate reda un motiv vegetal sau zoomorf (Fig. 4/26). Al doilea fragment are pasta de culoare maro deschis(2.5 YR 5/8 bright brown); decorul aparţine stilului II A-B, dar motivul redat de ştampilă nu poate fi reconstituit (Fig. 4/27). Al treilea fragment are pasta de culoare orange (5 YR 6/8 orange), slip de aceeaşi nuanţă. Motivul decorativ se circumscrie stilului II A sau B, iar ştampila ar putea reda un element vegetal sau zoomorf (Fig. 4/28). Ultimul fragment are pasta de culoare maro deschis (2.5 YR 5/6 bright brown); decorul aparţine stilului III, ştampila fiind aplicată central (Fig. 4/29). Datare: primele trei fragmente: a doua jumătate a secolului V; al treilea fragment: sfârşitul secolului V – secolul VI p.Chr.

Raportând cele 29 de fragmente ceramice cu decor ştampilat prezentate în catalogul de mai sus la tipologia lui J. W. Hayes[73], două dintre fragmentele noastre (cat. nr. 1, 2) sunt decorate cu motive ce aparţin primei grupe tipologice (Style I), cu limitele cronologice situate între jumătatea secolului al IV-lea şi jumătatea secolului următor[74]. În cea de-a doua grupă tipologică (Style II) pot fi încadrate 16 fragmente ceramice, motivele decorative înscriidu-se în intervalul cronologic 440 – 490. Alte 9 fragmente ceramice aparţin celei de a treia grupe tipologice (Style III), motivele decorative datându-se între sfârşitul secolului al V-lea şi sfârşitul secolului al VI-lea. La cele 27 de fragmente ceramice amintite mai sus, se mai adaugă un vas cu decor ştampilat, produs al atelierelor pontice (cat. nr. 3) şi un platou ce aparţine grupei *African Red Slip Ware* şi aparţine stilului decorativ D (cat. nr. 12). Comparând cele prezentate mai sus cu situaţia de la edificiul cu mozaic din Tomis[75], constatăm următoarea situaţie: majoritatea fragmentelor ceramice cu decor ştampilat aparţin celei de-a treia grupe tipologice (mai precis secolului al VI-lea p.Chr.), fiind urmate de motivele decorative încadrate în a doua grupă tipologică (a doua jumătate a secolului al V-lea p.Chr.);

---

[69] HAYES 1972, 365, nr. 71, fig. 79/71c,d,e.

[70] POPESCU 1965, 707, fig. 7/3-6.

[71] PAPUC 1973, 180, fig. 23/4-7.

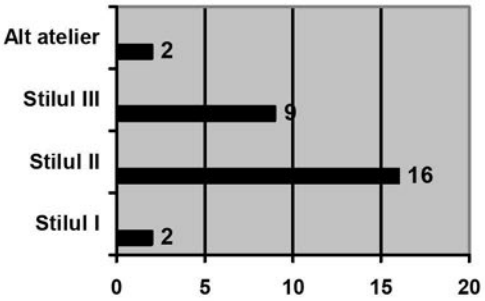
[72] MINČEV 1982, 27, nr. 15, pl. III/15.

[73] HAYES 1972, 346-347.

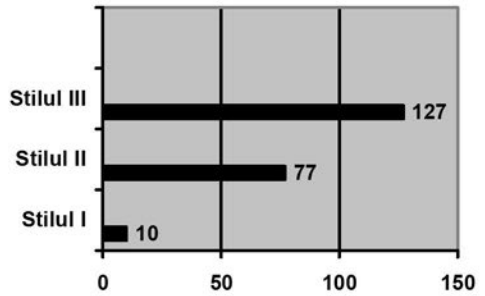
[74] J. W. Hayes stabileşte în lucrarea sa limitele cronologice ale celor trei grupe tipologice în care se încadrează ceramica romană târzie cu decor ştampilat pe baza observaţiilor stratigrafice de la Athena.

[75] PAPUC 1973, 190 (tabel). Menţionăm că în articolul citat autorul a circumscris tipologiei motivelor decorative specifice grupei *Late Roman C Ware* şi fragmentele ceramice cu decor ştampilat produse de atelierele nord-africane sau de alte ateliere din zona microasiatică (Light Coloured Ware), astfel încat rezultatele prezentate în tabelul de la p. 190 trebuie, în opinia noastră, tratate cu prudenţă.

pe ultimul loc ca frecvenţă se află motivele decorative din prima grupă tipologică (a doua jumătate a secolului al IV-lea şi prima jumătate a secolului al V-lea).

A.

B.

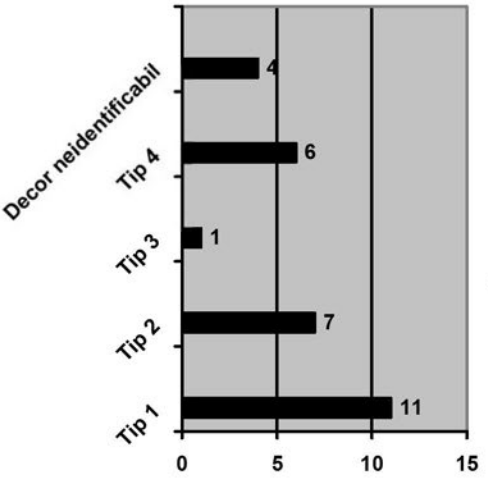
A: (L?)Ibida B: Tomis. Edificiul roman cu mozaic.

Grafic 1. Stiluri decorative – Late Roman C Ware.
Graphique 1. Styles décoratifs – Late Roman C Ware.

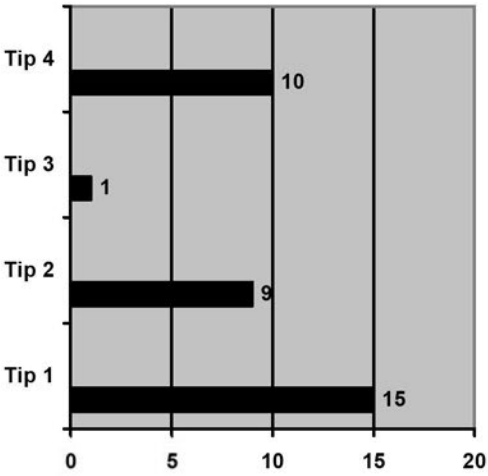
Din punct de vedere al criteriului tipologic după care a fost clasificată ceramica cu decor ştampilat de la Halmyris[76], utilizat în alcătuirea catalogului nostru, lotul ceramic de la (L?)Ibida se prezintă astfel: în tipul 1 (decor cu motive geometrice sau vegetale) am încadrat 11 fragmente ceramice; celui de-al doilea tip (decor cu motive zoomorfe) îi corespund un număr de 7 fragmente ceramice; tipului 3 (decor cu motive antropomorfe), 1 fragment ceramic; iar tipului 4 (decor cu motive paleocreştine) îi sunt atribuite 6 fragmente ceramice. La acestea se adaugă încă 4 fragmente al căror decor nu a putut fi determnitat din cauza stării fragmentare a ştampilei imprimate. Constatăm astfel că cele mai răspândite motive imprimate pe vesela de masă de la (L?)Ibida sunt cele geometrice şi vegetale, urmate de cele imprimate cu motive zoomorfe, la polul opus situându-se fragmentele ceramice imprimate cu motive antropomorfe, prezente în lotul nostru printr-un singur exemplar. Comparând situaţia lotului de la (L?)Ibida cu cel de la Halmyris, constatăm că distribuţia numerică a celor 4 categorii tipologice este asemănătoare[77], cu menţiunea că la Halmyris pe locul doi se află fragmentele

[76] TOPOLEANU 1996, 143-144.
[77] TOPOLEANU 1996, 154-155.

ceramice decorate cu motive paleocreştine, urmate de cele decorate cu motive zoomorfe.

A.

B.

A: (L?)Ibida B: Halmyris
Grafic 2. Motive decorative.
Graphique 2. Motifs décoratifs.

Din cele 29 de fragmente ceramice cu decor ştampilat analizate în lucrarea de faţă, 27 sunt imprimate cu motive larg răspândite atât în Dobrogea romană cât şi în partea orientală a imperiului. Ne vom îndrepta atenţia către două fragmente ceramice al căror decor merită analizat. Primul dintre ele este fragmentul nr. 9, care surpride nu prin motivul redat de ştampilă (motiv geometric – "S" cu volute şi dublu contur) care îşi găseşte numeroase analogii, ci prin poziţia unde a fost aplicată ştampila în interiorul vasului (la limita buzei cu peretele farfuriei). Până

în prezent este singurul caz pe care îl cunoaştem în care ştampila a fost aplicată în această poziţie. Totodată este singurul fragment ceramic care păstrează întreg profilul buzei, astfel încât putem încadra tipologic farfuria respectivă. Vasul a fost produs în zona microasiatică a Imperiului roman (*Late Roman C Ware*), şi aparţine potrivit tipologiei propuse de J. W. Hayes, formei 3, varianta c, datată în a doua jumătate a secolului al V-lea p. Chr[78]. Al doilea fragment ceramic aparţine tipului 3 (cat. nr. 13), fiind vorba de singura ştampilă din lotul pe care l-am avut la dispoziţie ce redă un personaj antropomorf. Observând cu atenţie personajul redat de ştampilă constatăm că acesta ţine în mână un peşte (delfinul – ca simbol paleocreştin?!) iar în partea inferioară a ştampilei apare un kantharos. Vestimentaţia, sumar redată (o mantie cu gluga trasă pe cap) ne poate duce la presupunerea că poate fi vorba de un "pelerin?!". Ştampila în cauză poate face obiectul unei analize stilistice mai complexe, însă după părerea noastră motivul redat de aceasta poate fi circumscris simbolisticii şi iconografiei paleocreştine. Nici pentru această ştampilă nu cunoaştem până în prezent vreo analogie.

Ultima perspectivă din care vom analiza fragmentele ceramice ce fac obiectul acestei intervenţii este dată de zona de proveniență a atelierelor în care au fost fabricate. Observaţiile asupra pastei ne conduc spre concluzia că 27 din cele 29 de fragmente ceramice aparţin atelierelor microasiatice şi se încadrează în categoria *Late Roman C Ware,* concluzie deloc surprinzătoare dacă ţinem cont că în aşezările romane târzii din Dobrogea ceramica de masă phoceană apare în proporţii de până la 90 de procente[79]. La cele 27 de fragmente ceramice menţionate se adaugă unul (cat. nr. 3) produs în atelierele din zona Pontului şi unul produs în atelierele nord-africane (cat. nr. 12). Şi în ceea ce priveşte fragmentele ceramice cu decor ştampilat descoperite în provincia Scythia, majoritatea covârşitoare aparţine categoriei *Late Roman C Ware,* cele provenite din atelierele africane (*African Red Slip Ware*) sau din alte ateliere fiind cu mult mai puţine[80].

BIBLIOGRAFIE

ABADIE-REYNAL, SODINI 1992 – C. Abadie-Reynal, J. P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes)*, Études Thasiennes XIII, École Française d'Athènes, Paris, 1992

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova*, Pontica 4(1971), 351 – 370.

ARSEN'EVA, DOMŽALSKI 2002 – T. M. Arsen'eva, K. Domżalski, *Late Roman red slip pottery from Tanais*, Eurasia Antiqua 8(2002), 415 – 491.

BŐTTGER 1991 – B. Böttger, *Die gefäßkeramischen Funde (1975 – 1981)*, Iatrus – Krivina IV 1991, 157 – 166, Taf. 45 – 54.

[78] HAYES 1972, 333, nr. 7-12, fig. 67/7-10; KENRICK 1985, 382, B688.4 – B688.7, fig.71/688.4 – 688.7; BŐTTGER 1991, 164, nr. 710, taf. 50/710; ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, 19-20, CF 68-76, fig. 4/68-76; TOPOLEANU 2000, 49-50, nr. 27-34, pl. 3/27-30, pl. 4/31-34; SUCEVEANU 2007, 204, pl. 74/2-3.

[79] La Halmyris, ceramica de masă de origine orientală apare în proporţie de 89,76%, în acest sens vezi TOPOLEANU 2000, 87, grafic 4.

[80] TOPOLEANU 1996, 161, grafic 5.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 – I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica şi descoperiri mărunte*, în Al. Barnea, I. Barnea (coord.), I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, 177 – 226.

CONRAD 2007 – S. Conrad, *Die Gefäßkeramik (1992 – 2000)*, Iatrus – Krivina VI, 2007, 209 – 264.

COVACEF 1999 – Z. Covacef, *Ceramica de uz comun din sectorul de est al cetăţii Capidava. Sec. IV – VI*, Pontica 32(1999), 137 – 186.

HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London, 1972.

HAYES 2008 – J. W. Hayes, *Roman pottery Fine-ware imports*, The Athenian Agora, XXXII, 2008.

IACOB *et alii* 2007 – M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida]*, CCA, Campania 2006, 335 – 342.

IACOB *et alii* 2009 – M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida]*, CCA, Campania 2008, 196 – 201.

KNIPOVICI 1952 – T. N. Knipovici, *Krasnolakovija keramika pervyh vekov n. e. iz raskopok Bosporskoi ekspedicii 1935 – 1940 gg*, MIA 25(1952), 289 – 326.

MACKENSEN 1993 – M. Mackensen, *Die Spätantiken Sigillata – und Lampentöpferein von El Mahrine (Nordtunesien). Studien zur Nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhundersts*, München, 1993.

MARIN 1994 – E. Marin, *Civitas splendida Salona. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone*, Salona Christiana, Split, 1994.

MATEI 1987 – C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalaţiei portuare antice de la Capidava*, CCDJ 3-4 (1987), 95 – 101.

MINČEV 1982 – Al. Minčev, *Vnos't na k'snoantična črevenolakova keramika po zapadnija brjag na Černo more*, Izvestija na Narodnija Muzeĭ Varna, 17 – 30.

MUNTEANU, PAPUC 1976 – M. Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à décore estampé découverte à Tomis*, Pontica 9(1976), 147 – 154.

MUNSELL 1990 – A. H. Munsell, *Soil Color Charts*, New York, 1990.

OPAIŢ 1985 – A. Opaiţ, *Einige Betrachtungen zur spätromischen Keramik mit rotem Űberzug*, Dacia N. S. 29(1985), 153 – 163.

OPAIŢ 1991 – A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol) sec V î.e.n. – VII e.n.*, Peuce 10(1991) vol. I, 133 – 182, vol. II, 165 – 216.

OPAIŢ 2004 – A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD)*, BAR, I.S. 1274.

OPRIŞ 2003 – I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV – VI p. Chr)*, Bucureşti, 2003.

PAPUC 1973 – Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu decor ştampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic de la Tomis*, Pontica 6(1973), 153 – 192.

POPESCU 1965 – Em. Popescu, *Ceramica romană târzie cu decor ştampilat descoperită la Histria*, SCIV 16(1965), 4, 695 – 724.

SCORPAN 1978 – C. Scorpan, *Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava*, Pontica 11(1978), 155 – 180.

SUCEVEANU 2007 – Al. Suceveanu, *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 2007.

ŞTEFAN 1948 (1945 – 1947) – Gh. Ştefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia – Bisericuţa*, Dacia 11 -12(1948), 303 – 307.

ŞTEFAN *et alii* 1954 – Gh. Ştefan *et alii*, *Şantierul arheologic Histria*, SCIV 5 (1954), 1 – 2, 69 – 122.

TOPOLEANU 1984 – F. Topoleanu, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I)*, Peuce 9(1984), 187 – 205, (585 – 596).

TOPOLEANU 1996 – F. Topoleanu, *Ceramica romană târzie cu decor ştampilat descoperită la Halmyris*, Peuce 12(1996), 143 – 168.

TOPOLEANU 2000 – F. Topoleanu, *Ceramica romană şi romano – bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000.

WAAGÉ 1933 – F. O. Waagé, *The Roman and Byzantine Pottery*, Hesperia 2(1933).

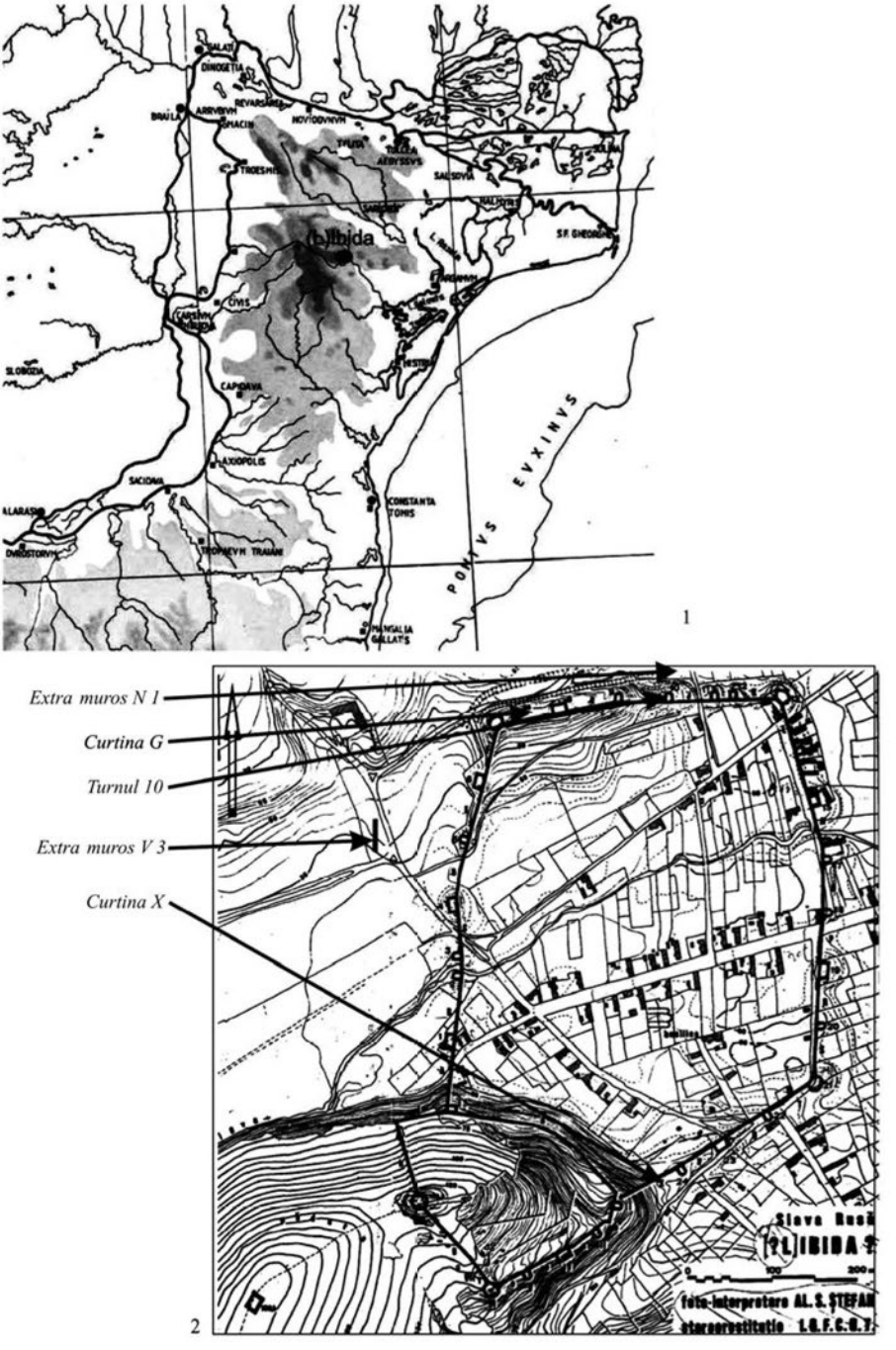

Fig. 1 – 1. Harta Dobrogei romane/ Carte de la Dobroudja romaine. 2. Planul oraşului (L?)Ibida/Plan de la ville (L?)Ibida.

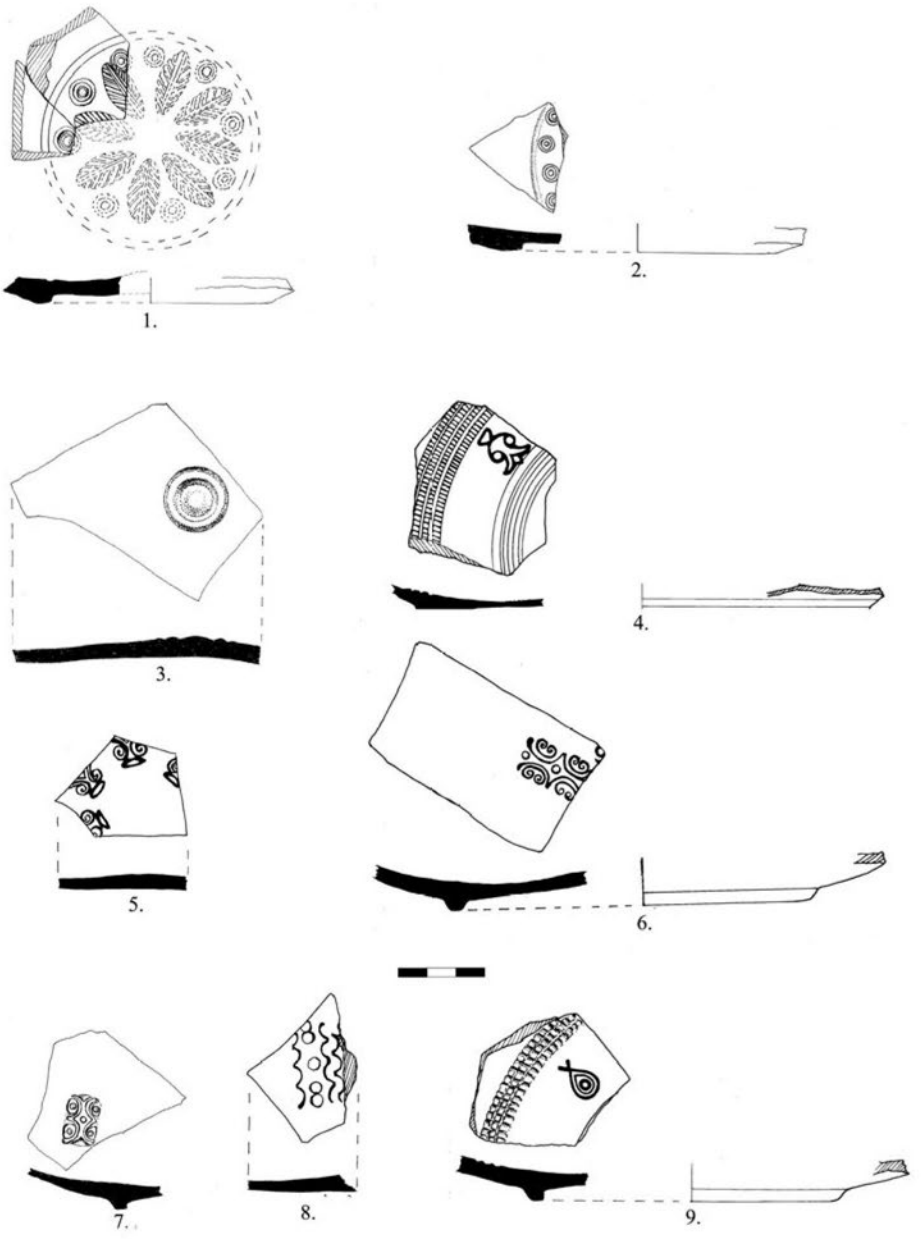

Fig. 2

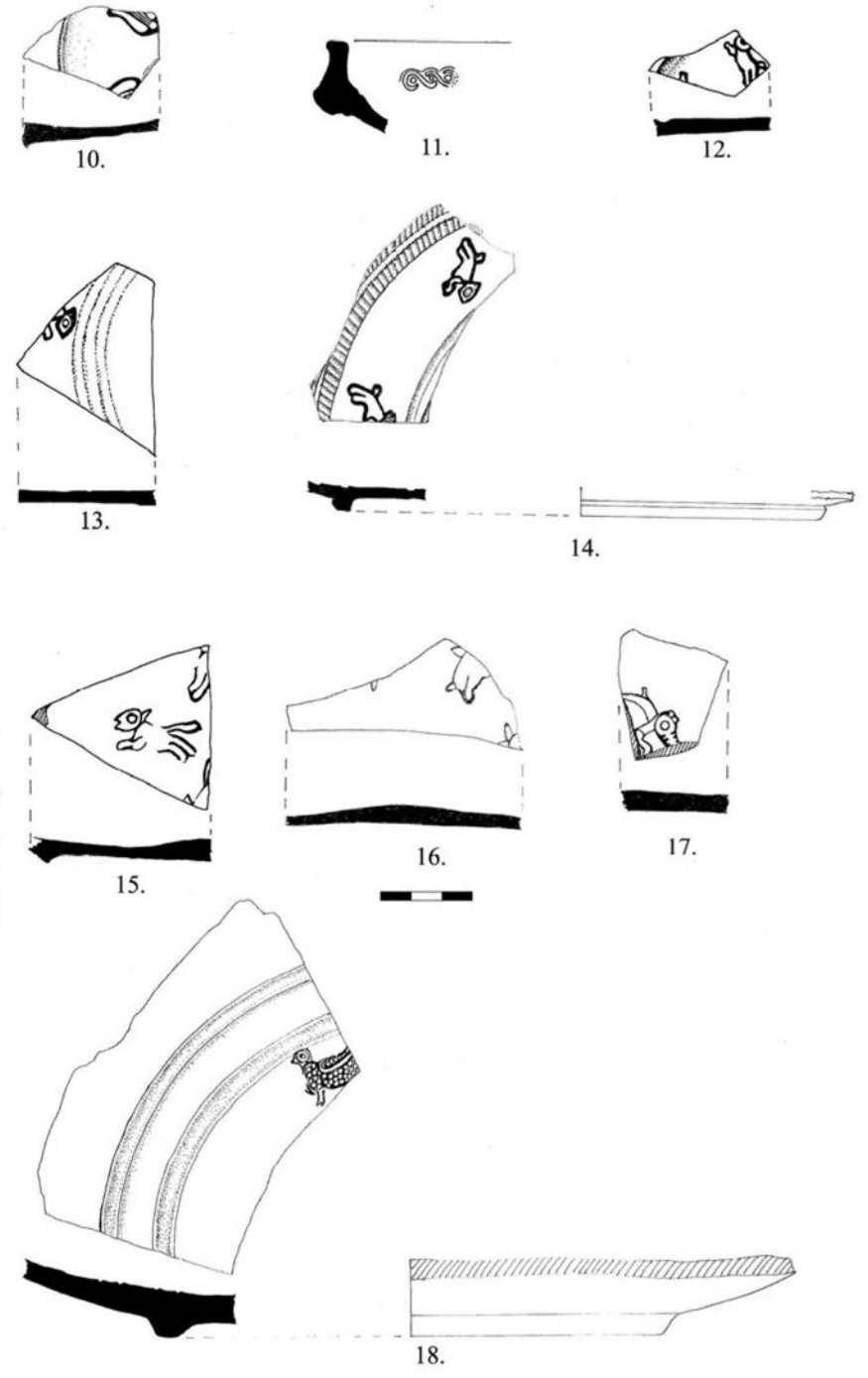

Fig. 3

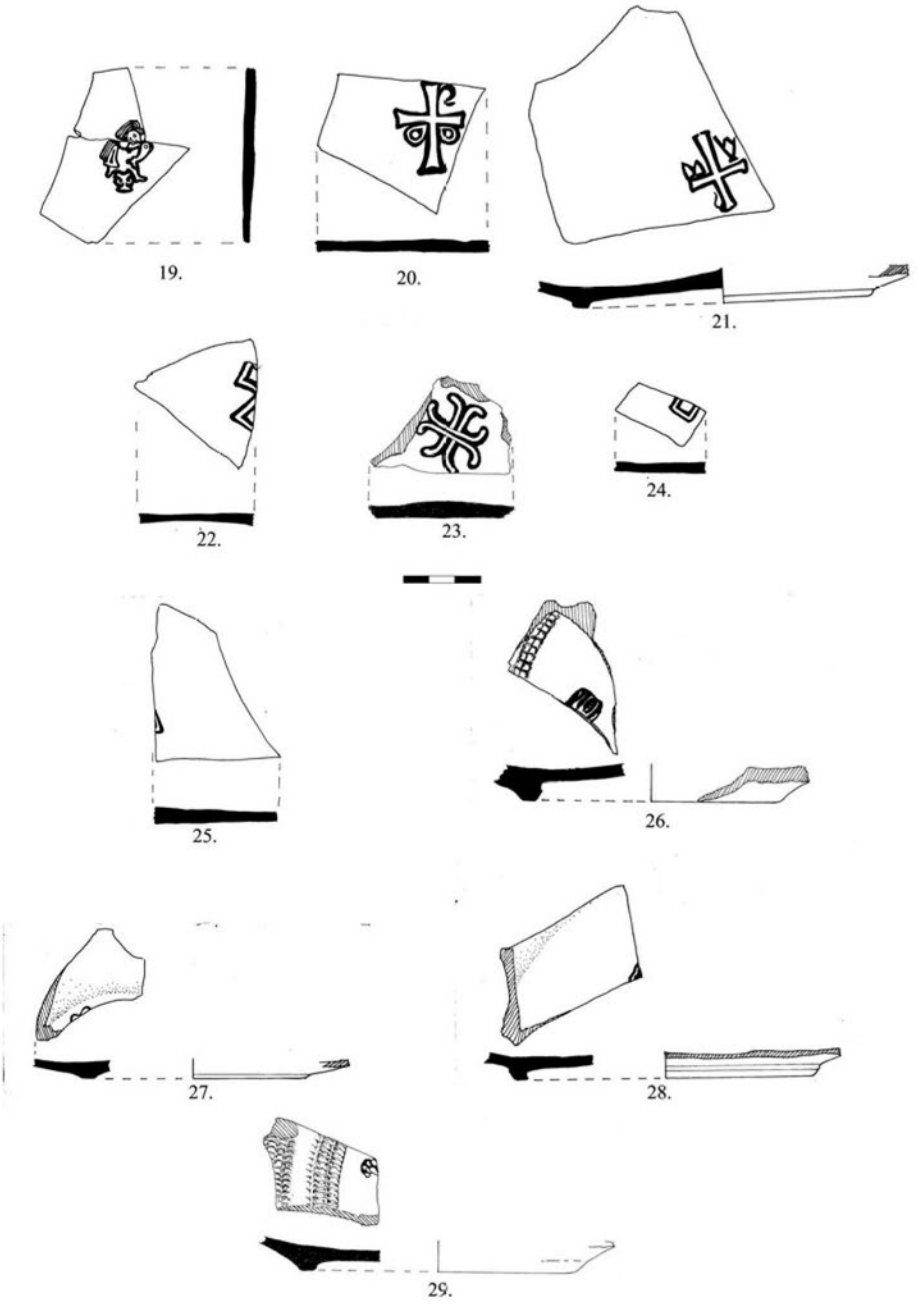

Fig. 4

TOWARDS A HISTORICAL GEOGRAPHY OF *EXTREMA SCYTHIAE MINORIS*

A land survey of the south-east shoreline of the Dunavăţ Peninsula. Results and perspectives

Mihail ZAHARIADE*

Keywords: *peninsula; promontory; wall; ditch; plateau; enclosure; artifact; occupation; shore; fortification.*

Cuvinte cheie: *peninsula; promontoriu; val; şanţ; platou; incintă; obiect; ocupaţie; ţărm; fortificaţie.*

Abstract: *The paper contains the results of a preliminary land survey carried out in 2007 along the south coast of the Dunavăţ peninsula. On that occasion, on the seven existing promontories, six areas of anthropic occupation and activity have been identified.*

Rezumat: *Studiul conţine rezultatele unei cercetări de teren întreprinse în anul 2007 de-a lungul coastei de sud a peninsulei Dunavăţ. Cu aceasta ocazie, pe cele şapte promontorii existente au fost identificate şase zone de ocupaţie şi activitate umană.*

In an attempt to evaluate and review the number of the identified settlements known thus far on the south shore of the Dunavăţ Peninsula, a preliminary land survey has been carried out between July 19 and 21, 2007along its SE segment[1].

The area investigated encompassed a territory of ca. 5 km in length starting with a point located at the westernmost house of the Dunavăţul de Jos village (44° 58′ 55″ N and 29° 13′02″ E). To the south of this segment a dense concentration of deltaic vegetation (mainly reed) is marked by two existing lakes, the so-called "Lacul Satului", ca. 73.75 ha in surface and the Carabaev Lake ("Ghiolul Carabaev"), to the west, with a surface of ca. 171 ha (Fig. 1)[2].

---

* Mihail Zahariade: Institutul de Arheologie „V. Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.

[1] The team was composed of Myrna K. Phelps, freelance archaeologist, Los Angeles, California, USA, Prof. Dr. John Karavas from the Centre for Greek and Roman Antiquity of National Hellenic Research Foundation (KERA), Athens, Greece, and the undersigned, Prof Dr. Mihail Zahariade from the Institute of Archaeology 'Vasile Pârvan'Bucharest, Romania.

[2] For the geography of the Dunavăţ peninsula see *Geografia României*, Bucureşti, 2005, 725.

Unfortunately, the visited area enjoyed little attention from a scholarly view point. Except the stone fort A investigated some two decades ago, references to the archaeological and historical aspects are scanty[3]. Erratic visits or short organized surface reconnaissance have been carried out in the area under investigation on different occasions[4], although they were not always followed by commentaries on archaeological or topographical condition of the region.

The survey of the above mentioned water border segment, which coincided with the Black Sea shore in ancient period[5], displays seven promontories labeled **Prmt 1-7** with agglomerations which yielded archaeological artifacts and structures. They are neither many in number nor in density, but show good traces of possible anthropic occupation in antiquity. In addition, five places which allegedly can be taken into consideration for a future systematic investigation have been identified. They are labeled from I-V as **SEDP** ('South East Dunavăţ Peninsula').

1. SEDP I Prmt 1 Coordinates: 44° 58′ 54″ N; 29° 12′ 43″ E. At ca. 360 m WSW from the westernmost building of the village of Dunavăţu de Jos, a south oriented triangular promontory, 11m high at its highest peak compared to ca. 5-6m at outer fringes, describes the ancient shore line;

2. Prmt 2 (Fig. 2) Coordinates: 44° 58′ 56″ N; 29° 12′ 13″ E; promontory ca. 500m WSW from the Julian monastery of old Russian rite; 80m protruding shore line towards south; flat surface, with sporadic traces of calcareous and grit stones; no archaeological artifacts; no clear indication of ancient human occupation on this promontory; no buildings or other structures top the area. (Fig. 3).

3. SEDP II Prmt 3. (Fig. 4). A 7.50m wide at the base surrounding earthen wall goes along to the SW and SE. It is doubled by a ca. 1 m deep ditch to the NE and NW in their present day state of preservation; slight traces of earthen wall and ditch to the NW; the wall and ditch appears much flattened but still visible to the NE; a ca. 3.50 m wide opening is plainly visible at the mid way of the SE side and two others of ca. 2.50m in width are possible on the SW side; the structure

---

[3] *There are only two direct references to this area in ancient sources in Iord . Get. 28: […] haec ergo pars Gothorum, quae apud Filemer dicitur in terras Oium emenso amne transposita, optatum potiti solum, nec mora ilico ad gentem Spalorum adveniunt consertoque proelio victoriam adipiscunt, exindeque iam velut victores ad extremam Scythiae partem, que Ponto mari vicina est properant; 266 […] Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extrema minoris Scythiae sedes delegit […]; see* BESEVLIEV 1974, 35-37.

[4] The surveys carried out by DESJARDINS 1868a, 267; DESJARDINS 1868b, 51.1868, 267; 1868, 51; P. Polonic in 1898 (at Tocilescu mss 5132, 94-95; 5139, 188) (cf. P Polonic 1935, 7, 25) remain the most solid evidence thus far. A highly valuable and exceptionally rich topographic, geographical as well as historical description of the eastern parts of the Dunavat Peninsula is offered by Captain M. D. Ionescu (IONESCU 1904, *passim*); see also WEISS 1911 55-56. The diggings executed at the Dunavăţu de Sus fortlet in 1982-1983 and Dunavăţu de Jos stone fort occasioned some ground reconnaissance of the area which has not been yet published. A team from ICEM Tulcea surveyed some parts of the Dunavăţ Peninsula in 1999-2000, but the results remained unfortunately also unpublished. A recent land survey was done in 2009 and 2010 by Dr. Cristian Olariu and his team of students. They focused on the prehistoric tumuluses in the Peninsula.

[5] PANIN 2003, 247-262; *Enciclopedia geografică a României*, Bucureşti, 1998, 582-584; *Geografia României*, Bucureşti, 2005, 581-582.

describes a rectangular enclosure, 283m on the ENE-WSW and 206m on the WNW-ESE axes.

4. SEDP II Prmt 4. The shore line displays a recess as a large bay; the coast line deepens ca. 295m in a bay-like and creates to the E another promontory, which is a large, flat surface of ca. 17 ha; a large building and annexes for raising high quality horses has been built at its E end; the focused scrutiny performed on the entire surface yielded no clear traces of occupation, even if a significant part of the surface had been previously ploughed.
Coordinates: 44° 59′ 19″ N; 29° 10′ 29″ E; a ca. 70 m to the S protruding plateau, compared with the E-W shore line; it is remarkable rectangular and overlooks the present day water surface to the S with ca. 10m in height; sporadically dispersed on the entire surface are large and midsized stone blocks, tiles and bricks of *sesquipedalis* and *bipedalis* type; to the S and E a visibly flattened turf wall clearly marks the outer fringes of the plateau (Fig. 5); a ca. 1m deep ditch is visible to the W (Fig. 6); the long axis of this perimeter is WSW-ENE, while the short axis is WNW-ESE oriented; a ca. 3m in width (Fig.7) opening in the turf wall is clearly visible at the surface; the enclosed area of the plateau by the wall and ditch is 280 x 178/9m in size.

5. SEDP III Prmt 5 (Fig.8). Coordinates: 44° 59′ 08″ N; 29 11′ 28″ E; a 50m in length and ca. 12m in height promontory; it looks surrounded by a square enclosure of which only the W and N sides are slightly visible; some calcareous stones have been found at the surface;

6. SEDP IV Prmt 6 (Fig 8). Coordinates: 44° 59′ 26″ N; 29° 10′ 33″ E; at 170 m to the W from **Prmt 3**; a 48 x 27 m and 5m high mound, seriously destroyed by some modern interventions, sticks out of the surrounding terrain; the field is not ploughed; there are no archaeological artifacts at the surface; except the supposed rectangular enclosure of **Prmt 5**, there is no visible indication of ancient occupation.

7. SEDP V Prmt. 7 (Fig.9). Coordinates: 44° 59′ 19″ N; 29° 10′ 51″ E; at ca. 500 m west of SEDP IV prmt. 6 the shore line turns SW, describing a possible maritime bay; from the most recessed point of the bay towards NW and N, on a slightly protruding promontory of ca. 115 x 61m, significant quantities of hewn stones, crumbled bricks and tiles, traces of charcoal are visible; at 50m W from this point a 60 x 70 m area which seems to have served as lime quarry; a remarkable concentration of Late Roman pottery. The dispersal of the artifacts covers a large area to the NW and W.

8. SEDP VI (Fig 10). Coordinates: 44° 59′ 02″ N; 29° 09′ 40″ E. At ca. 700 m W of **SEDP IV**, on the very border of the lake, at +30m from the water surface a plateau of 480 x 310 m in size; a 2 m in height mound, highly suspected to be artificial; it is E-W oriented, with its W half slightly curved; stone blocks, fragmentary roofing tiles and 5-6th century fragments of pottery are in abundance at the surface; the N side of the plateau is bordered by an earthen wall, at present 0.60-0.80 m in height (Fig. 11). The country road on the border of the lake runs along the S side of the structure. The satellite view shows some structures in the NW corner of the plateau and two parallel roads, ESE-WNW oriented.

9. SEDP VII The Stone fort A (Fig. 12). The thus far most known point, "Cetatea Zaporojenilor", lies on a promontory, at ca. 5 km along the shore line from the Dunavăţu de Jos village, part of the Murighiol Commune. A stone fort was identified at mid 19th century and partially investigated (see n. 4) through archaeological diggings and surveys for the first time by the French archaeologist and epigraphist E. Desjardin. The fort was described by P. Polonic and presumably visited by J. Weiss in 1909 or 1910. C. Moisil seems also to have seen the fort which he describes shortly[6]. The systematic research was resumed between 1986 and 1989 by the undersigned and prof. Al. Barnea. The results, still awaiting a complete study, are unfortunately parsimonious and their publication released thus far in short information offered in the annual chronics of archaeological excavations in Romania are partial and limited[7].

Conclusions and perspectives

Geologically, the SE shore of the Dunavăţ peninsula shows an argillaceous *facies* pierced from place to place by hard grit stone and quartz formations. In fact, the Dunavăţ Peninsula is a diluvial terrace, a surface of old maritime abrasion and appears as a steppe and semi-steppe region, without rivers; however, it displays some short mature waterless valleys[8]. The area is still short in archaeological or related research. That hinder much any assessment on the density, chronology, and the character of occupation on the SE shore of the peninsula. Presumably, the intensity of occupation subsided once the process of siltation of the Danube mouths intensified and the offensive of deltaic vegetation took over large areas of the once Halmyris gulf[9].

The ground investigation resulted in the visual identification of some structures in the area, but the survey process was rather atypical. The ground survey was followed by an analysis of the satellite images of the sites provided by Google Earth. However, both operations cannot offer, under any circumstances a chronological frame and final answers. They can only set some benchmarks for future confirmation or rebuff of these preliminary observations. Repeated ground surveys and focused archaeological investigations must obligatorily be carried out repeatedly by different teams with different eyes on the ground and finally coalesce to conclusions and proceed to systematic excavation.

If some of the promontories **Prmt 2** and **Prmt 3** are highly questionable as to the occupation and activities both in the centuries BC and AD, there are some points on the map which displays good evidence of fortified places. **SEDP I Prmt 1** shows a 5.82 ha square enclosure that covers almost the entire promontory. The earthen wall surrounds the promontory on four sides, although the ditch is visible

[6] MOISIL 1909, 85-92; MOISIL 1910, 93-94; see also PATSCH 1912, 2878-2879; TIR L 35, 39; POPESCU 1976, 180; IONESCU, PAPUC 2005, 113, no. 2.

[7] BARNEA 1989, 296; BARNEA 1990, 317-318; BARNEA 1991, 257; BARNEA 1992, 435; BARNEA, ZAHARIADE 1994, 24, no. 47; BARNEA, ZAHARIADE 1996, 44, nr. 93; BARNEA, ZAHARIADE 2005, 155; short references SUCEVEANU, BARNEA 1991, 191, 260.

[8] IONESCU 1904, 69-83; BRĂTESCU 1928, 3-67; *Monografia geografică a Republicii Populare Române*, Bucureşti, 1960, 249-250.

[9] On the lacustrine complex Razim-Sinoe see *Enciclopedia geografică a României*, 8-9; *Geografia României*, 581-584.

only towards NE and NW. A ditch could have been useless towards the water shore line. The visible openings on SW and SE sides leave a strong impression of the existence of gates, in which case the enclosure could have certainly represented a considerable fortification. However, nowadays this large structure lacks archaeological support. The investigated surface yielded no clear traces of pottery, other artifacts, or stone. Even if **SEDP VI Prmt 4** does not show any clear traces of a fortified place it is still impressive through its density of artifacts on an area of ca. 11 ha. **SEDP II Prmt 4** yielded a roughly rectangular enclosure with earthen wall and ditch of 4.98 ha in surface The clearly visible opening towards the water and the artifacts, almost all of them late Roman in date (5th -6th cent. AD), together with significant stone blocks found at the surface would indicate a solid structure either of economic, military, or both in character.

SEDP V remains the largest occupational area identified on the SE shore of the Dunavăţ Peninsula. Its surface sticks out of the surrounding terrain at a considerable height over the water surface (+30m), a place which exceptionally overlooks the entire shore line to the E and W. The place is highlighted on the ground by a brown soil which contrasts with the bare yellowish lime soil around it. The surface of ca. 14, 88 ha rectangular area is the largest of all enclosures surveyed in 2007. The satellite image indicates the existence of two parallel possible roads in running through the middle of the enclosure, although traces of them remain only scarcely visible. The flattening of the surface is now in full swing and the comparison of two different satellite images of 2008 and 2010 shows how the plough operations in depth can modify a surface under investigation. According to the 2008 satellite image, in period when agricultural interventions were less active, the surface was highlighted on the ground in almost its initial rectangular layout, while after the area was ploughed much of the soil was dispersed to such a degree that modified much of the apparent the contour of the previous agglomeration.

Rigorously speaking, the primary identification of areas with clear traces of occupation does not solve the chronological problem. There is a suspected density of sites. Even if Late Roman artifacts prevail, that does not automatically mean that there were the same number of settlements which functioned at that time or concomitantly.

SEDP I Prmt 1 and **SEDP II Prmt 4** display large enclosures whose chronology is far to be even presumed. They could be well prehistoric structures reused in later Roman period or simply fortified rural settlements as stated by some sources of 5th -6th centuries (CTh. VII 15. 1; Proc. *De aedif.* IV 1. 35).

The analysis of the satellite images should accurately be compared in the future, as the first and as an extreme necessity, with aerial photography. Complete aerial surveys studies with separate restitutions of each site as well as a hypsometric situation of the area remain an obligation for the investigators in the reconsideration of the resources and potential of the region as a human occupational component of the peninsula in ancient times. Repeated and focused surveys must also continue along the shore line with the perspectives of an extension inland for identifying possible sites potentially connected with the littoral settlements.

BIBLIOGRAPHY

BARNEA 1989 - Al. Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în anii 1981-1988 de Institutul de Arheologie din Bucureşti*, SCIVA 40 (1989), 3, 296-313.

BARNEA 1990 - Al. Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în anul 1989 de Institutul de Arheologie Bucureşti*, SCIVA 41 (1990), 3-4, 315-323.

BARNEA 1991 - Al. Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice în România efectuate în anul 1990 de Institutul de Arheologie din Bucureşti*, SCIVA 42 (1991), 3-4, 255.

BARNEA 1992 - Al. Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice în România efectuate în anul 1989 de Institutul de Arheologie din Bucureşti*, SCIVA 43 (1992), 4, 433-439.

BARNEA, ZAHARIADE 1994 - Al. Barnea, M. Zahariade, *CCA. Campania 1993*, Satu Mare, 1994, 24 no. 47.

BARNEA, ZAHARIADE 1996 - Al. Barnea, M. Zahariade, in *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996, 44, nr. 93;

BARNEA, ZAHARIADE 2005 - Al. Barnea, M. Zahariade, *CCA. Campania 2004*, Mangalia.

BESEVLIEV 1974 - V. Besevliev, *Extrema Scythiae Minoris*, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, 35-37.

BRĂTESCU 1928 - C. Brătescu, *Pământul Dobrogei*, in *Dobrogea. Cincizeci de ani de viaţă românească*, Bucureşti, 1928, 3-67.

DESJARDINS 1868a - E. Desjardins, *Voyages archéologiques et géographiques dans la région du Bas-Danube*, Revue Archéologique 17(1868).

DESJARDINS 1868b - *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions*, Paris 1868, 51.1868, 267.

Enciclopedia geografică a României, Bucureşti, 1998.

Geografia României, Bucureşti, 2005.

IONESCU 1904 - M. D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX^lea . Geografia matematică, fisică, politică, economică şi militară*, Bucureşti, 1904.

IONESCU, PAPUC 2005 - M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr.)*, 2005, Constanţa.

MOISIL 1909 - C. Moisil, *Cetăţi romane la Dunărea de Jos pe braţul Sf. Gheorghe*, BCMI 2 (1909), 85-92.

MOISIL 1910 - C. Moisil, *Unde a fost vechiul Halmyris*, BCMI 4 (1910), 93-94.

Monografia geografică a Republicii Populare Române, Bucureşti, 1960.

PANIN 2003 - N. Panin, *The Danube Delta. Geomorphology and Holocene Evolution: a Synthesis / Le delta du Danube. Géomorphologie et évolution holocène : une synthèse*, Géomorphologie: relief, processus, environnement 9 (2003), 4, 247-262.

PATSCH 1912 – C. Patsch, s. v. *Halmyris*, RE VII 1912, 2878-2879.

POPESCU 1976 – Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 - Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobrudja romaine*, Bucharest, 1991.

WEISS 1911 - J. Weiss, *Die Dobrudscha in Altertum. Historische Landschaftskunde.*
(Zur Kunde der Balkanhalbinsel: Reise und Beobachtungen, 12), Sarajevo, 1911.

Fig. 1 - The SE coast line of the Dunavăţ Peninsula. The arrows indicate the places where the presence of anthropic occupation in antiquity has been identified. The figures show the existing promontories where important agglomerations of artifacts have been detected.

Fig. 2 - The promontory no. 2. The systematic land survey yielded no trace of anthropic occupation. To the right lies the Julian monastery of Old Russian rite.

Fig. 3. Ground view of the surface of the promontory no. 2.

Fig. 4 - The enclosure area on the promontory no. 3. The black arrows mark the turf wall; the white arrows mark the 3 m wide opening in the southern wall.

Fig. 5 - The enclosure turf wall on promontory no. 4.

Fig. 6 - Ground view of the ditch of the enclosure on the promontory no. 4. The white arrows mark the lines of the ditch.

Fig. 7 - The square turf and timber enclosure on the promontory no. 4. The black arrows mark the turf wall. The ditch surrounds the wall to the exterior. The ca. 3m wide gate which opens to SE is highlighted by white arrows.

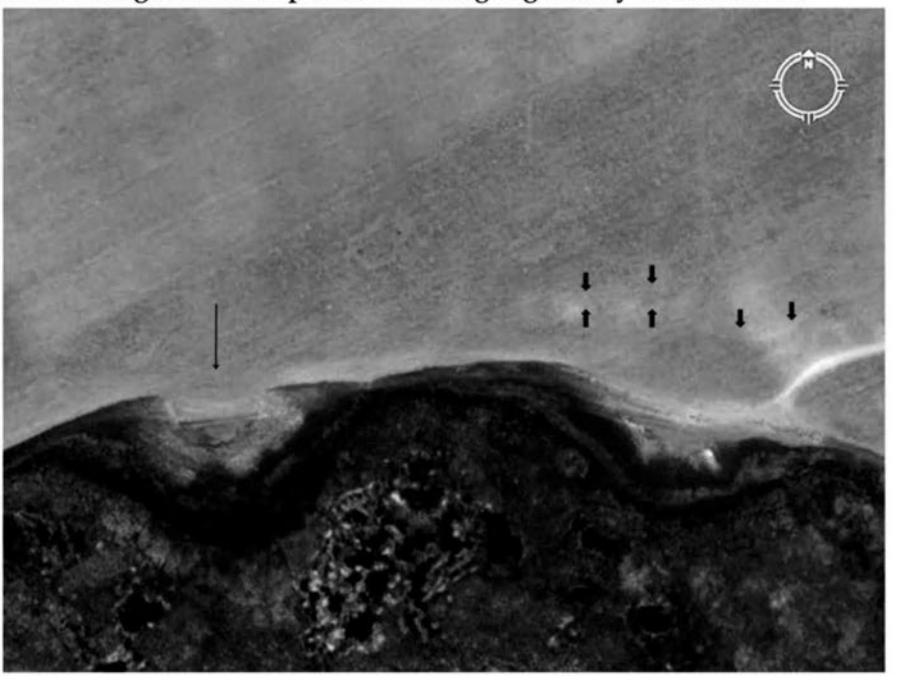

Fig. 8 - Promontories no. 5 and 6. The black arrows indicate the possible line of a turf wall on the promontory no. 5 and an enclosure on the promontory no. 6.

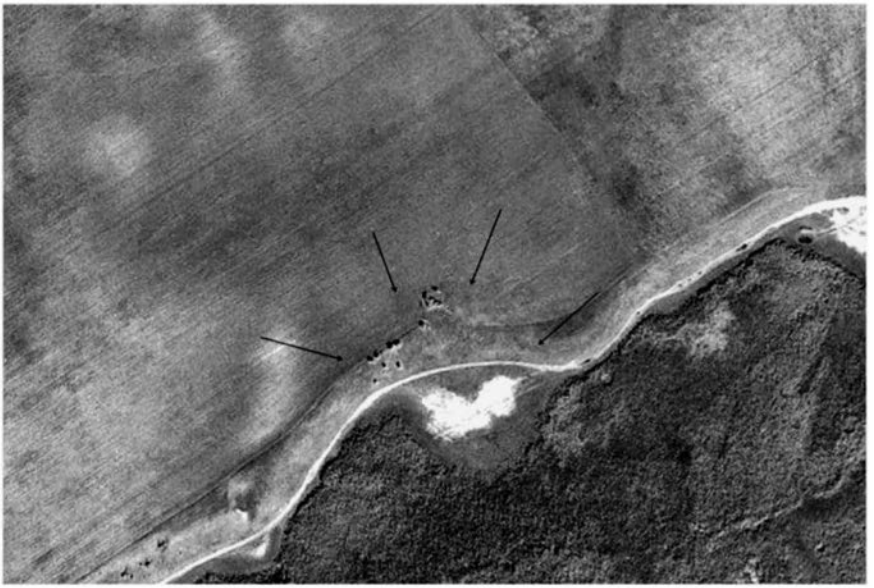

Fig. 9 - The promontory no. 7. The occupation on this place is indicated by a significant amount of artifacts (hewn stones, fragments of bricks and tiles). No stone or turf structure has been detected as yet. The black arrows indicate the aproximative spreading of the artifacts in the area.

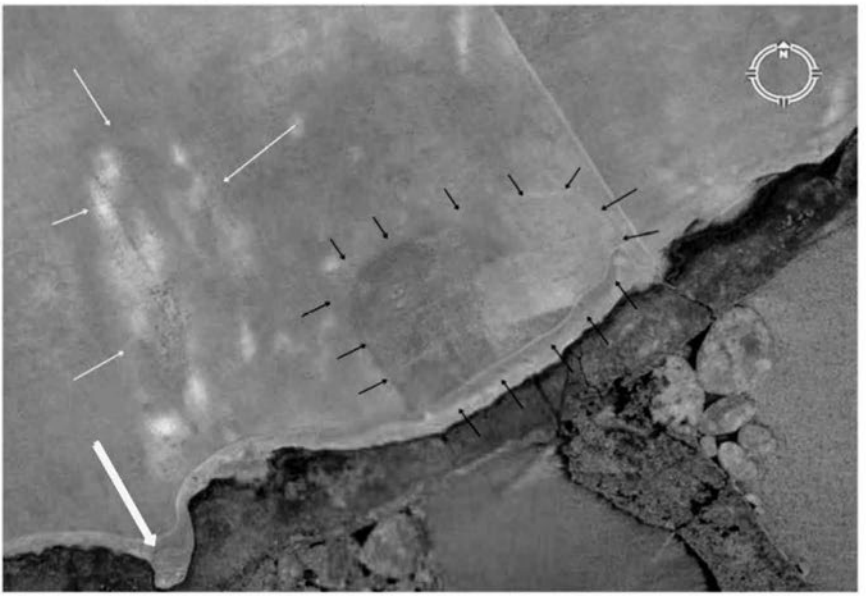

Fig. 10 - The large plateau on the coast line (SEDP VI). The stone fort and its civil settlement situated to the N. The nearness to the fort is noticeable. The black arrows show the perimeter of the presumable occupation area; the white arrows show the civil settlement of the stone fort A; the white bold arrow shows the position of the stone fort A.

Fig. 11 - Ground view of the turf wall surrounding the large size occupation area at SEDP VI. The black arrows indicate the line of the turf wall.

Fig. 12 – Stone fort A (SEDP VII).

LES AQUEDUCS DE LA CITÉ ROMAINE DE TROPAEUM TRAIANI

Ghiorghe PAPUC[*],
Mihai IONESCU[**]
Robert CONSTANTIN[**]

Mots-clés: *aqueduc, canalis structilis, tubuli, caput aquae, opus signinum.*
Cuvinte cheie: *apeduct, canalis structilis, tubuli, caput aquae, opus signinum.*

Résumé: *Les auteurs présentent de nouvelles recherches archéologiques à l'égard des aqueducs de la cité de Tropaeum Traiani. On y passe en revue un à un, les aqueducs qui avaient caput aquae à Şipote, à 10 km Sud de la cité de Tropaeum Traiani, ceux de la zone de Mina Veche, les aquedcs de Valea Cetăţii et ceux d'Abrud. On souligne le fait que les aqueducs des tubuli ont été repris presque dans tous les cas présentés par des aqueducs du type canalis structilis, ce qui représente une caractéristique des aqueducs romains de Dobroudja.*

On peut supposer que les aqueducs approvisionnaient la cité soit dans la zone de la porte Ouest où ils étaient repris par la citerne qui a été transformée ensuite en basilique, soit dans la zone de la porte Sud et de la fortification – annexe de la cité.

Les aqueducs d'Abrud approvisionnaient, probablement, l'établissement romain de la proximité.

Les aqueducs de la cité de Tropaeum Traiani retrouvent leurs analogues en Dobroudja et dans le monde romain entier en Italie, Hispania, Gallia ou le Nord de l'Afrique.

Rezumat: *Autorii prezintă noi cercetări arheologice cu privire la apeductele cetăţii Tropaeum Traiani. Sunt enumerate, unul câte unul, apeductele ce aveau caput aquae la Şipote, la 10 km sud de cetatea Tropaeum Traiani, cele din zona Mina Veche, apeductele din Valea Cetăţii şi cele de la Abrud. Este subliniat faptul că apeductele de tubuli au fost*

[*] Ghiorghe Papuc: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, Constanţa,900745.

[**] Mihai Ionescu şi Robert Constantin: Muzeul de Arheologie „Callatis", Şoseaua Mangaliei, nr. 23, Mangalia, 905500.

[**] Mihai Ionescu şi Robert Constantin: Muzeul de Arheologie „Callatis", Şoseaua Mangaliei, nr. 23, Mangalia, 905500.

preluate aproape în toate cazurile prezentate de apeducte de tip canalis structilis, aceasta fiind o caracteristică a apeductelor romane din Dobrogea.

Se poate presupune că apeductele aprovizionau cetatea fie în zona porţii de Vest, unde erau preluate de cisterna ce a fost apoi transformată în bazilică, fie în zona porţii de Sud şi a fortificaţiei- anexă a cetăţii.

Apeductele de la Abrud aprovizionau probabil aşezarea romană aflată în apropiere.

Apeductele cetăţii Tropaeum Traiani îşi găsesc analogii în Dobrogea şi în întreaga lume romană, în Italia, Hispania, Galia sau nordul Africii.

La Dobroudja romaine, province délimitée par le Danube et la Mer Noire, peut être partagée en trois unités géomorphologiques issues du changement du relief dans l'ère quaternaire[1]. Le plateau d'Adamclisi, caractéristique pour le sud de la région, est fragmenté par des vallées étroites orientées vers le Danube. Ces vallées, qui suivent une direction Nord-Sud ou SE-NO, divisent le plateau en plusieurs inter-fleuves étroits. Il y a là quelques-unes des raisons pour la fondation d'établissements au sud de la Dobroudja à l'époque romaine, car l'existence de ces agglomérations habitations était conditionnée par les dérivations gravitationnelles, très nécessaires dans cette région aride.

Les aqueducs qui retiennent notre attention respectent les principes généraux de ce type de construction antique : la dynamique des fluides est assurée par une inclinaison minimale[2] et probablement constante, obtenue dans le terrain par l'utilisation des conformations planimétriques. En général, selon la longueur et la déclivité du trajet, l'on a cherché d'obtenir un trajet de pente constant. Même à l'heure qu'il est, dès que l'on trace l'axe d'une voie de communication, d'un canal d'adduction, etc., il est question de réduire essentiellement la détermination des distances. Les rectifications du trajet sont obtenues sur le plan d'après le projet des profiles longitudinaux indiquant la procédure d'application en pratique. Par conséquent, les travaux hydrotechniques modernes sont, du point de vue de l'exécution, semblables aux travaux antiques.

Les aqueducs de la cité Tropaeum Traiani sont mentionnés par Jules Michel[3], Grigore Tocilescu[4], George Murnu[5], Vasile Pârvan[6], et puis, dans l'étude réalisée par A. S. Ştefan[7]. (Fig.1)*

Les aqueducs ont eu plusieurs sources d'alimentations : à Şipote[8], dans la Vallée de la Cité[9], à Zorile[10] et, probablement, à Urluia.

---

[1] MURGOCI 1969, 167-190 ; MACAROVICI 1968, 83.

[2] Vitruve VIII, VI, I ; Pline, *Naturalis Historia* 33, 31 ; Frontin, *De aquis urbis Romae.*

[3] MICHEL 1862, 40.

[4] BARNEA 1979, 18 et 21.

[5] MURNU 1913, 434-437.

[6] PÂRVAN 1911, 173.

[7] ŞTEFAN 1972, 43-53.

[*] Nous remercions à mme. Iuliana Barnea de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, qui nous a aidé dans la réalisation des figures.

[8] ŞTEFAN 1972, 47.

[9] ŞTEFAN 1972, 47-48.

[10] BARNEA 1979, 21.

Les sources d'une vallée située au sud du village de Şipote ont été captées par *tubuli*, pour être ensuite reprises par des aqueducs de type *canalis structilis*. Leur trajet suit la courbe de niveau dans la forêt de Şipote, passe par l'endroit de Mina Veche et, en empruntant la pente Ouest du village d'Adamclisi, il pénètre dans la cité, probablement dans la zone de la porte Ouest. L'eau était captée par un réservoir qui sera transformé plus tard, à l'époque romano-byzantine, en basilique[11]. Selon une autre hypothèse, ces aqueducs ont fournit l'eau nécessaire aux thermes de la cité romaine.

I. L'aqueduc appartenant au type *canalis structilis* et dont le *caput aquae* est situé à Şipote a été recherché à plusieurs endroits (Fig. 3).

1. Au sud du lieudit Mina Veche, il a été recherché sur une longueur de plus de 10 m, le blocage étant partiellement détruit par les travaux agricoles et par les torrents pluvieux. Deux sondages y ont été exécutés, grâce auxquels on a identifié un *canalis structilis*. Les dimensions de l'aqueduc sont : épaisseur totale du blocage = 0,74 m ; épaisseur du caniveau = 0,25 m ; profondeur du caniveau = 0,28 m ; parois du blocage = 0,24 m et 0,25 m respectivement. Le couvercle a été réalisé en grandes plaques de calcaire non façonnées et liées avec du mortier. Du côté Nord de la vallée, quelques travaux agricoles mécaniques ont sectionné l'aqueduc, ce qui a permis la découverte d'une arche en provenance d'un sarcophage, réutilisée pour réaliser un compartiment destiné à la décantation de l'eau. Les dimensions en section de l'aqueduc de Mina Veche, sont : épaisseur totale du blocage = 0,76 m ; épaisseur du caniveau = 0,20 m ; profondeur du caniveau = 0,28 m ; parois du blocage = 0,26 m et 0,30 m. Le caniveau est réalisé en *opus signinum* et l'épaisseur du sédiment de calcaire est de 0,002 m. Le couvercle est réalisé dans la même technique, déjà décrite.

2. Suivant la courbe de niveau, à côté de la route entre les villages de Zorile et d'Adamclisi, ont été recherchées deux tronçons d'aqueduc de type *canalis structilis*. Le segment d'aqueduc qui a été découvert dans la partie supérieure de la colline a été détruit partiellement par la route mentionnée et par les torrents. L'on a établi les dimensions : épaisseur du blocage = 0,90 m ; pour une meilleure résistance, la partie supérieure du blocage est plus épaisse (= 0,38 m) par rapport à la partie inférieure (0,33 m) ; épaisseur du caniveau = 0,19 m ; profondeur = 0,27 m. Le caniveau est réalisé en *opus signinum* ; le sédiment de calcaire est de 0,003 m, à cause de la dureté de l'eau (22) et de la longue période d'utilisation de l'aqueduc.

3. Sur la partie inférieure de la pente a été découvert un autre tronçon d'aqueduc de type *canalis structilis* qui a l'épaisseur totale du blocage de 0,88 m et l'épaisseur du caniveau de 0,18 m. La technique de construction est la même que pour les tronçons précédemment décrits, ce qui invite à supposer que ces aqueducs ont été construits dans la même période.

A. S. Ştefan mentionne dans son étude un seul tronçon de l'aqueduc ayant le *caput aquae* a Şipote[12]. Il est possible que le deuxième tronçon, situé sur une courbe de niveau plus basse, avait son *caput aquae* au mêmes sources qui, de nos jours,

[11] MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1977, 235-250 ; BARNEA 1977, 221-234.
[12] ŞTEFAN 1972, 43-53.

fournissent de l'eau au village de Zorile. À proximité des sources déjà mentionnées à Zorile, l'on a découvert des tubes d'aqueduc et des fragments céramiques hellénistiques et romains.

Près de la même zone, on a découvert une installation de ravitaillement en eau réalisée d'un grand bloc rectangulaire de calcaire (0,80 x 0,75 x 0,75 m), présentant un trou d'alimentation et deux autres pour la distribution de l'eau ; tous les trous préservent des traces du mortier antique ayant fixé les tubes dans l'installation pour la distribution de l'eau.

Les derniers points identifiés par A. S. Ştefan assurent la continuité du trajet de l'aqueduc jusqu'à la fortification annexe de la cité de Tropaeum Traiani. Compte tenu de la longueur du trajet (10 km) et des côtes altimétriques des objectifs terminaux de la cité antique, il est permis de supposer que la dernière partie du trajet suivait la direction de la porte Sud, à savoir du grand réservoir (citerne), si les sources étaient situées à une hauteur de plus de 85,8 m, ou bien la direction Est, soit le canal de la *via principalis* et la basilique-citerne, si par contre, les sources étaient situées à une hauteur supérieure à 100 m[13]. Mieux encore, quelques inscriptions[14] peuvent être mises en rapport avec la construction des aqueducs de la cité.[15]

II. **Les aqueducs de la Vallée de la Cité** ont été recherchés, eux aussi, à plusieurs endroits (Fig.2).

1. À côté du *caput aquae* est apparu, à la suite des torrents, un bassin rectangulaire de captage en calcaire et un conduit en tubes qui reprenait l'eau du bassin. Il est possible qu'il existait trois installations de captage, vu qu'il s'agit de trois sources.

2. À la suite de quelques travaux d'excavation dans le *læss* pour fabriquer des briques, à 200 m ouest de sources, a été sectionné un aqueduc de type *canalis structilis* ayant les mêmes caractéristiques que celui mentionné à l'ouest du village. L'aqueduc a été recherché sur plusieurs tronçons, le long de la vallée et du ruisseau alimenté par les trois sources.

3. Un autre tronçon d' aqueduc a été découvert à un niveau supérieur à celui décrit sous le point 2. La différence de niveau est de 5 m (le premier aqueduc est à la côte +56 et le deuxième à la côte +61 m).

4. En ce qui concerne la construction située dans le coin SE de la cité, dans laquelle on avait vu soit une grande citerne, soit un grand bassin situé *extra muros*[16], les recherches systématiques effectuées après 1990 ont démontré que l'on

---

[13] Selon A. S. Ştefan, l'installation de captation est fixée à une cote supérieure à 130 m. Les mesures GPS réalisées en 2006 indiquent pourtant une cote de + 85 m.

[14] BARNEA 1969, 599.

[15] Il est acquis que les Romains ont découvert dans un premier temps les sources de la vallée de la cité, ensuite les sources de Şipote, situées à 10 km.

[16] PÂRVAN 1911, 174 ; MURNU 1910, 15, qui avait des réserves en ce qui concerne l'interprétation comme bassin. On a estimé que l'eau était accumulée dans la fortification annexe et qu'il s'agissait, par conséquent, de structures hydrofuges. Voir ŞTEFAN 1972, 50. Les travaux hydrauliques dans l'antiquité ont été réalisés sur le principe de la chute d'eau. Cependant, selon le même principe, l'eau peut également monter. Sans connaître les installations destinées à capter l'eau et surtout leur cote altimétrique, la *mensura declivitatis*, la longueur réelle des trajets d'adduction, il est très difficile de se prononcer sur la

a affaire à une fortification complémentaire de la cité, érigée après 316 ap. J-C. Il s'agit d'une fortification annexe trapézoïdale de 95 x 75 m, avec deux portes et quatre tours, adossée aux murs de la cité, et qui ressemble comme conception constructive au *castellum* de Nicopolis ad Istrum.

En 2005, dans une recherche faite au nord de la basilique D[17], a été démonté un ancien témoin de fouille (lequel séparait les carrés C43-C44) et l'on a tracé une nouveau carré (C45) du côté Sud de la *via principalis* (Fig. 6).

À cette occasion ont été établi cinq étapes constructives:

1. La phase la plus ancienne est représentée par un mur en blocs de calcaire, liés avec du mortier blanc, présentant une épaisseur de 0, 50 m. Le mur est parallèle à l'axe longitudinale de la *via principalis* et continue vers l'ouest (cote + 65, 903 m). Deux plaques de pavage placées sur une couche de mortier (cote de +66,108), trouvées au nord de ce mur (Z1), sont à mettre en rapport avec cette même phase. Compte tenu du fait que le nivellement du début du IVe siècle ap. J.-C. a détruit ce mur jusqu'au niveau de construction de l'artère principale, il convient de dater d'une période de quelque peu antérieure.

2. Le canal C1, un tronçon à quatre tubes céramiques (t_1-t_4), coupe le trajet du mur Z1. Dimensions des tubes : t_1 – longueur 0,53 m ; diamètre du manchon 0,10 m ; t_2 – longueur 0,53 m ; diamètre 0,19 m ; t_3 – longueur 0,49 m ; diamètre 0,16 m ; t_4 – longueur 0,31 m ; diamètre 0,16 m (il présente aussi de petites striations de 0,001 m). Le tronçon de tubes a subi une réparation mise en évidence par un manchon composé d'éléments de tubes céramiques liés avec du mortier (Fig. 6). La position constructive des tubes, avec le manchon vers l'est et à des dimensions différentes, démontre qu'il s'agit d'une ligne secondaire d'adduction ou d'un conduit de déversage.

3. Le canal CII est réalisé en petites pierres liées avec du mortier blanc. Le caniveau a été rendu imperméable grâce à l'*opus signinum.* CII coupe le mur ZI, alors que la relation entre CI et CII demeure moins claire. Après avoir suivi le trajet N-S, le canal CII change de direction en C46 vers l'est. Il est situé à cet endroit sous une couche de mortier de 0,05 m plaquée avec des briques : c'est le pavage représentant le niveau de logement du portique (cote du pavement +65,647). Sur le trottoir est assisse la base DVPc7, laquelle soutenait la colonnade du portique. Il convient de dater ce complexe d'une période allant de la première moitié du IVe siècle, date de l'érection du portique, et le VIe siècle ap. J.-C, date à laquelle le canal principal était encore fonctionnel, ce qui a permis la construction du canal CIII.

4. Le canal CIII – branche de canalisation – présente des parois en petits blocs de calcaire et un caniveau plaqué avec des briques : 0,35 x 0,10 m. Ce canal avait

destination de l'eau. Le tronçon découvert en 1997, à 234 m ouest des sources de la Vallée de la Cité, désigné comme aqueduc n° I dans l'étude d'Alexandru Simion Ştefan, a une altitude de 61,555 m. Sur la courbe de niveau de 61 m, la distance entre la source (cote de 72,084 m) et la porte Est (côte de 64,144 m) est de 870 m. Le calcul fait pour l'aqueduc n° I de la Vallée de la Cité a démontré le fait que ce canal d'adduction aurait pu diriger l'eau vers la cité. Pour la stagnation de l'eau pendant une longue durée, voir CONEA 1980, 63-74.

[17] Les résultats de la recherche ont été présentés dans CCA 2004 par C. Olariu.

détruit une partie les canaux CI et CII et descend vers l'est où, après 20 m, il rejoint le canal principal. Les plaques en calcaire du couvercle indiquent le trajet du canal au niveau actuel de la *via principalis*, laquelle descend vers l'est (cote +65,448 ; cote du canal principal +64,573 ; inclinaison 4,3%). Le canal CIII date des Ve–VIe siècles ap. J.-C.

5. Le trajet du mur Z2 représente la dernière phase de construction, du moment qu'il coupe les canaux CI et CIII.

III. Les aqueducs d'Abrud.

En 1995, un ouvrier a donné au Musée d'Adamclisi quelques tubes d'aqueduc[18] trouvés dans le village d'Abrud[19]. Une recherche réalisée sur place en 2006 a identifié trois sources d'eau captées par des installations antiques ; l'on a également identifié des traces d'habitation datables de l'époque hellénistique jusqu'à l'époque du Haut Moyen-Âge. Trois tronçons d'aqueduc ont été recherchés (Fig. 4).

1. À l'est du village, à proximité des sources, on a découvert sur une longueur de 10 m des tubes céramiques liés avec du mortier blanc et déposés sur un lit de sable de rivière épais de 10 cm. Dimensions des tubes : longueur totale 0,33 m ; manchon 0,03 m. Les diamètres des deux extrémités sont de 0,12 et de 0,10 m respectivement. L'argile est rougeâtre, de bonne qualité, et les parois des tubes sont plus épais aux extrémités (0,025 m).

2. À 200 m vers l'est, dans la vallée, on a recherché un autre segment d'aqueduc en tubes sur une longueur de 5 m. Les *tubuli* ont les mêmes dimensions que les tubes présentés sous le point 1. Dans ce cas aussi l'aqueduc est aménagé sur une couche de sable de rivière, épaisse de 0,13 m ; au point d'incidence des tubes on a utilisé de petits morceaux de calcaire. Une réparation est mise en évidence par plusieurs morceaux de tubes.

3. À 500 m NE, dans la zone d'origine de la vallée, l'on a identifié deux autres sources captées par des aqueducs de *tubuli*. Le tube ayant capté la première source, a le diamètre de 0,09 m et 0,13 m respectivement, le débit de l'eau est très puissant et le sédiment de calcaire est de 0,001 m. Le conduit antique ayant été détruit, il a été réparé de nos jours avec un conduit en aluminium !!! À 25 m à l'ouest de la première source se trouve une deuxième, utilisée uniquement depuis l'époque contemporaine et qui porte d'ailleurs une inscription de fondation datant de 1924. Cependant, l'installation moderne n'a fait que prendre l'eau des deux tubes antiques qui déversaient dans un répartiteur fouillé dans le roc. Le *caput aquae* se trouve vers le nord, à 100 m.

Quelques conclusions s'imposent après les recherches que nous venons de présenter.

1. L'aqueduc de type *canalis structilis* de la cote plus basse que l'on a recherché à l'ouest du village d'Adamclisi captait peut-être les sources situées dans le village de Zorile et pénétrait dans la cité par la porte Ouest, pour se

[18] Ces tubes ont été trouvés par M. Alexandru Georgescu, habitant d'Adamclisi.

[19] L'habitat ancien des alentours du village d'Abrud était déjà connu grâce à des découvertes archéologiques antérieures, voir VERTAN, PETAC 2000-2001, 597-623. En 2006 on a entrepris une campagne topographiques dans ce même village.

diriger ensuite vers la citerne (Fig. 7) et éventuellement la fortification annexe et les thermes.

2. Les deux aqueducs de la Vallée de la Cité fournissaient de l'eau à la cité par la porte Est, où l'archéologue Ioana Bogdan Cătăniciu a recherché un aqueduc. Presque tous les monuments recherchés à Tropaeum, à l'exception des basiliques, ont été datés de la période de la reconstruction de la cité, aux environs de 316 : il s'agit des portes[20], du grand édifice public (*basilica forensis*)[21] et de la *via Principalis* avec son système de canalisation[22]. De la porte Est, le conduit de l'aqueduc en *tubuli*, introduit dans le canal principal[23], montait vers le centre de la ville. Un profil longitudinal du conduit indique un point d'amplitude maximale (66,587) dans la zone de la *basilica forensis* et deux segments divergents du point de vue de l'inclinaison : l'un, plus court (114 m), à une pente douce, l'autre, plus long, à une pente plus prononcée, allant jusqu'à 53,88 m, à la porte Ouest. Si l'écoulement de l'eau du canal de drainage avait lieu dans des circonstances normales, c'est-à-dire en suivant la direction des deux pentes[24], il faudrait compter sur un sens ascendant pour le tronçon situé entre la porte Est et la basilique D du conduit d'eau potable, à savoir de l'est vers l'ouest, donc en contre-pente. Il s'ensuit, pour ce qui est du calcul de la *mensura declivitatis*, que le terminus pour les aqueducs pénétrant dans la cité par la porte Est, serait la cote maximale de la rue, soit +66,587 m. Nous ajoutons une observation intéressante concernant la modalité de faire monter l'aqueduc dans le canal de drainage. Une éventuelle variation de la section peut modifier la pression, conformément à la formule de continuité ($S_1V_1=S_2V_2$) et à l'équation de Bernoulli ($p+1/2gv^2+gqh=k$) ; si $S_2>S_1$, cela implique $V_2>V_1$, ce qui permet d'observer la croissance de l'énergie cinétique de la masse liquide en mouvement.

3. Les aqueducs d'Abrud ont probablement fourni de l'eau à l'établissement romain situé à proximité.

4. Les aqueducs appartenant au type *canalis structilis* trouvent des analogies sur le territoire de la Dobroudja (Tomis, Ovidiu[25], Histria[26], Callatis[27], Troesmis[28]), mais aussi à Cologne, en Allemagne, à Pont du Gard et Lyon en France[29], et peuvent être datés du IIIe au IVe siècle ap. J.-C.[30]

---

[20] PÂRVAN 1911, 168-169.

[21] *Ibidem*.

[22] MURNU 1911, 81.

[23] MURNU 1911, 81-82.

[24] Le tronçon vers l'ouest est plus long et présente un segment important fouillé en contre-pente.

[25] BUCOVALĂ 1970, 204-207. Pour Tomis et Ovidiu, voir PAPUC 1982, 161-165, fig. 1, 2, 3 ; PAPUC 2005. Pour Ovidiu, PAPUC, IONESCU 1994, 209-220.

[26] CANARACHE 1951, 63-68 ; BOTZAN 1980, 308.

[27] BOTZAN 1980, 308 ; IONESCU 1991, 419-424.

[28] ŞTEFAN 1972, 50-51.

[29] Pour Rome, voir VAN DAMAN 1934, 5 ; ASHBY, RICHMOND 1935, 108 ; HODGE 1992, 93-97.

[30] IONESCU 1991, 423.

5. Les aqueducs en *tubuli* ont eux aussi des analogies dans la Dobroudja romaine, dans les cités ouest-pontiques[31], ainsi qu'à Troesmis[32], Noviodunum[33], Măcin[34], Cerna[35], Dăeni[36], Luncaviţa[37], Mircea Vodă[38], Sinoe[39], Gura Canliei[40], Bălţăgeşti[41] et Casimcea[42].

Considéré, à présent aussi, comme un indicateur de civilisation[43], la consommation d'eau courante et les caractéristiques constructives des adductions gravitationnelles de l'Empire Romain[44] constituent une source importante d'informations pour l'organisation urbaine[45] et les aspects démographiques.

Pour calculer les débits des aqueducs[46] on a utilisé les données suivantes :

Cote finale : H_2 = 64,144 m pour la porte Est.

Vallée de la Cité :

Caput aquae[47]: X = 736564.0592 Y = 291619.6942.

Parcours planimétrique:

Longueur = 1003.3231 m

X = 736562.4536 Y = 291620.4370
X = 736555.2388 Y = 291624.8724
X = 736549.4114 Y = 291631.2482
X = 736541.0865 Y = 291637.6239
X = 736536.0916 Y = 291641.5049
X = 736526.6567 Y = 291648.7123
X = 736523.3267 Y = 291652.8703
X = 736511.1169 Y = 291664.5131
X = 736497.2422 Y = 291676.9874
X = 736476.7075 Y = 291683.9176
X = 736460.6127 Y = 291688.0757
X = 736445.0729 Y = 291693.3427
X = 736429.8437 Y = 291696.5972

---

[31] BOTZAN 1980, 308 et notes 12, 13, 14.
[32] ŞTEFAN 1972, 51-52.
[33] BARNEA 1968, 476.
[34] TIR, L 35, 24 (aqueduc à 5 km Est de Măcin) ; SUCEVEANU, BARNEA 1991, 185.
[35] TIR, L 35, 32.
[36] TIR, L 35, 66.
[37] TIR, L 35, 49 ; SUCEVEANU, BARNEA 1991, 187.
[38] TIR, L 35, 51.
[39] TIR, L 35, 66.
[40] ŞTEFAN 1972, 43-45.
[41] TIR, L 35, 43.
[42] CANARACHE, 1951, 63-68.
[43] Les normes de l'Union Européenne imposent un minimum de 150 l/jour/habitant.
[44] *Djémila* : ALLAIS 1933, 93-117 ; *Nîmes* : BOSSY *et al.* 2000, 769-775 ; *Lyon :* BURDY 2002 ; *Metz :* LEFEBVRE 1996 ; *Cordoue :* VILLANUEVA 1993; *Carthage :* WILSON 1998, 65-103.
[45] BOUILLOT, 1976.
[46] On a gardé les désignations introduites par l'étude d' A. S. Ştefan; voir ŞTEFAN 1972, 43-53.
[47] Le point géométrique situé à proximité de la source d'où commençait la construction d'un aqueduc.

Aqueducs de Şipote :
Caput aquae : X=738254.4500 Y=286632.6888.
Parcours planimétrique:
Longueur=10040.6763 m.
X = 738251.9868 Y = 286646.2262
X = 738226.2029 Y = 286671.9833
X = 738193.0522 Y = 286730.8567
X = 738167.2684 Y = 286763.9729
X = 738163.5850 Y = 286859.6421
X = 738226.2029 Y = 286940.5930
X = 738329.3384 Y = 286907.4767
X = 738439.8406 Y = 286900.1176
X = 738498.7751 Y = 286984.7480
X = 738535.6092 Y = 287095.1355
X = 738565.0764 Y = 287209.2026
X = 738554.0262 Y = 287323.2697
X = 738557.7096 Y = 287429.9777
Pour le calcul des débits on a utilisé la formule[48] :
Q = SxV
Q = SxCx√Rxi – lois de Manning[49]
Q = débit
S = superficie de la section.
C = 1/nxr$^{1/6}$
n = rugosité [50]
r = rayon hydraulique.
i = pente ; i = Δh/L (ou L = longueur de l'aqueduc)

Les études réalisées sur les aqueducs de Gaule[51] montrent des importantes fluctuations de débit, suite à des conditions climatiques. Pour l'aqueduc de Nîmes[52], à un débit normal de 343 l/s, on a calculé un débit minimal de 125 l/s et un débit maximal de 1660 l/s, ce qui donne un rapport Q_{max}/Q_{min} = 13,28.

Pour l'Empire Romain, A.T. Hodge[53] a calculé la consommation quotidienne par habitant entre 200 et 500 litres.

Tropaeum Traiani
Vallée de la Cité
1. AI1 L = 1003,323 m
P = 0,00791370 = 0.7%
S = 0.0413 m^2
Qmax = 0.0939 m^3/s ≈ 94 l/s

[48] Consultance technique de M. l'ingénieur E. Dineţ du Département d'hydraulique de I.C.H. Bucureşti
[49] CIOC 1975, 294.
[50] 1/n = 74 pour le béton ; 1/n = 83 pour le fer.
[51] FABRE *et al.* 1991, 63-88 ; FABRE *et al.* 1992 127 ; FABRE *et al.* 2000 ; VALENTI 1995 a ; VALENTI 1995 b ; LEFEBVRE 1996 ; BURDY 2002 ; CHANSON 2002, 43-57.
[52] BAILHACHE 1977, 19-49.
[53] HODGE 1992, 462.

Qmin = 0,0070 m^3/ s≈ 7 l/s, assurant l'eau pour 3000 personnes.
2. AI2 L = 1003,323 m
P = 0,00791370 = 0.7%
S = 0.0292 m^2
Qmax = 0,0603465 m^3/s ≈ 60 l/s
Qmin ≈ 5 l/s, assurant l'eau pour 2160 personnes.
3. AI3 L = 1003,323 m
P = 0,00791370 = 0.7%
S = 0,0322 m^2
Qmax =0 ,061309 m^3/s = 61 l/s
Qmin ≈ 5 l/s, assurant l'eau pour 2000 personnes.
4. AII4 L = 1003,323 m
P = 0,00791370 = 0.7%
S = 0,0649 m^2
Qmax = 0,054222 m^3/s = 54 l/s
Qmin ≈ 4 l/s, assurant l'eau pour 1700 personnes
ŞIPOTE :
5. AIII L = 10040,6763 m
S = 0,003621 m^2
Qmax = 0,07262 m^3/s = 72,6 l/s
Qmin = 5,45 l/s, assurant l'eau pour 2332 personnes[54].

BIBLIOGRAPHIE

ALLAIS 1933 – Y. Allais, *L'alimentation en eau d'une ville romaine d'Afrique, Cuicul,* 5e Congrès International d'Archéologie, Alger, 1933, 93-117.

ASHBY, RICHMOND 1935 – Th. Ashby, A. Richmond, *The Aqueducts of Rome,* London, 1935.

BAILHACHE 1977 – M. Bailhache, *Étude de l'évolution du débit des aqueducs gallo-romains,* Journées d'Études sur les Aqueducs Romains, Lyon, 1977, 19-49 .

BARNEA 1969 – Al. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, SCIV 20 (1969), 4, 596-602.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Din istoria Dobrogei,* II, Bucureşti, 1968.

BARNEA 1977 – I. Barnea, *La basilique citerne de Tropaeum Traiani à la lumière des dernières fouilles archéologiques,* Dacia N.S. 21 (1977), 221-234.

BARNEA 1979 – I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani,* I, *Cetatea,* Bucureşti, 1979.

BOSSY *et al.* 2000 – G. BOSSY *et al., Sur le fonctionnement d'un ouvrage de grande hydraulique antique, l'Aqueduc de Nîmes et le Pont du Gard* (Languedoc, France). Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de Paris, Sciences de la terre et des planètes, 330 (2000), 769-775.

BOTZAN 1980 - M. Botzan, *Consideraţii asupra alimentării cu apă a a oraşelor*

[54] Il s'agit d'une région aride, ce qui a imposé un calcul reposant sur des débits minimaux.

cetăţi Histria, Tomis şi Callatis, Pontica 13 (1980), 299-302.

BOUILLOT 1976 – R. Bouillot, *Hydraulique agricole et urbaine. Polycopié de cours*, Tome 1, INPG, Grenoble, 1976.

BUCOVALĂ 1970 – M. Bucovală, *Descoperiri în zona suburbană a Tomisului*, Pontica 3 (1970), 189-210.

BURDY 2002 – J. Burdy, *Les aqueducs romains de Lyon. Presses Universitaires de Lyon*, Lyon, 2002.

CANARACHE 1951 – V. Canarache, *Despre alimentarea Histriei cu apă de băut*, SCIV 2 (1951), 2, 61-72.

CHANSON 2002 - H. Chanson, *Certains aspects de la conception hydrauliques des aqueducs romains*, Jl La Houille Blanche, 6-7 (2002), 43-57.

CIOC 1975 – D. Cioc, *Hidraulica*, Bucureşti, 1975.

CONEA 1980 – A. Conea, *Solurile în Dobrogea*, Bucureşti, 1980.

FABRE *et al.* 1991 – G. Fabre, J.L. Fiches, J.L. Paillet, *Interdisciplinary Research on the Aqueduct of Nîmes and the Pont du Gard*, JRA 4 (1991), 63-88.

FABRE *et al.* 1992 – G. Fabre *et al.*, *The Pont du Gard. Water and the Roman Town*. Presses du CNRS, Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites, Collection Patrimoine au Présent, Paris, 1992.

FABRE *et al.* 2000 – G. Fabre, J.L. Fiches, J.L. Paillet, *L'Aqueduc de Nîmes et le Pont du Gard. Archéologie, Géosystème, Histoire*. CNRS Editions, CRA Monographies Hors Série, Paris, 2000.

HODGE 1992 – A.T. Hodge, *Aqueducts and Water Supply*, London, 1992.

IONESCU 1991 – M. Ionescu, *Un nou apeduct din teritoriul callatian*, Pontica 24 (1991), 419-424.

LEFEBVRE 1996 – C. Lefebvre, *L'aqueduc antique de Gorze à Metz*, Itinéraire du Patrimoine No. 119, Direction Régionale des Affaires Culturelles de la Lorraine, Nancy, 1996.

MACAROVICI 1968 – N. Macarovici, *Geologia cuaternarului*, Bucureşti, 1968.

MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1977 – M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Problèmes d'architecture concernant la citerne romaine et la basilique chrétienne de Tropaeum Traiani*, Dacia N.S. 21 (1977), 235-250.

MICHEL 1862 – J. MICHEL, *Les Travaux de défense des Romains dans la Dobroudcha*, Mémoires de la Société des Antiquaires de France, 25 (1862), Paris.

MURGOCI 1969 – G. Munteanu Murgoci, *Studii de geografie fizică în Dobrogea*, Bucureşti, 1969.

MURNU 1910 – G. Murnu, *Noi săpături în cetatea Tropeum*, Bucureşti, 1910.

MURNU 1911 – G. Murnu, *Noi săpături în cetatea Tropeum*, BCMI 4 (1911), 79-82.

MURNU 1913 – G. Murnu, *De la Cetatea Tropeum - Adamclisi: Basilica Cisternă. Studiu arheologic*, AARMSI 36 (1913), 421-440.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, BCMI 4 (1911), 1-12; 163-191.

PAPUC 1982 – Gh. Papuc, *Despre apeductele Tomisului*, Pontica 15 (1982), 161-165.

PAPUC 2005 – Gh. Papuc, *Tomis.I. – Alimentarea cu apă a cetăţii Tomis în epoca romană şi romană târzie*, Constanţa, 2005.

PAPUC, IONESCU 1994 – Gh. Papuc, M. Ionescu, *Noi cercetări privind*

apeductul de la Ovidiu, Pontica 27 (1994), 209-221.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Bucureşti, 1991.

ŞTEFAN 1972 – Al.S. Ştefan, *Apeductele cetăţii Tropaeum Traiani*, BMI 41 (1972), 43-53.

VALENTI 1995a – V. Valenti, *Aqueduc romain de Mons à Fréjus*. 1. Étude descriptive et technique. Son tracé, son profil, son assise, sa source ,Research Report, Fréjus, 1995.

VALENTI 1995b – V. Valenti, *Aqueduc romain de Mons à Fréjus*. 2. Étude Hydraulique. Research Report, Fréjus, 1995.

VAN DEMAN 1934 – E.B. Van Deman, *The Building of the Roman Aqueducts*, London, 1934.

VERTAN, PETAC 2001 – A. Vertan, E. Petac, *Tezaurul monetar imperial descoperit la Abrud, com. Adamclisi, jud. Constanţa*, Pontica 33-34 (2000-2001), 597-624.

VILLANUEVA 1993 – A.V. Villanueva, *El Abastecimiento de Agua a la Cordoba Romana*. I: El Acueducto de Valdepuentes *Monografias No. 197*, Universidad de Cordoba, Servicio de Publicaciones, Cordoba, Spain, 1993.

WILSON 1998 – A. Wilson, *Water Supply in Ancient Carthage*. JRA, Suppl. 28 (1998) 1, 65-103.

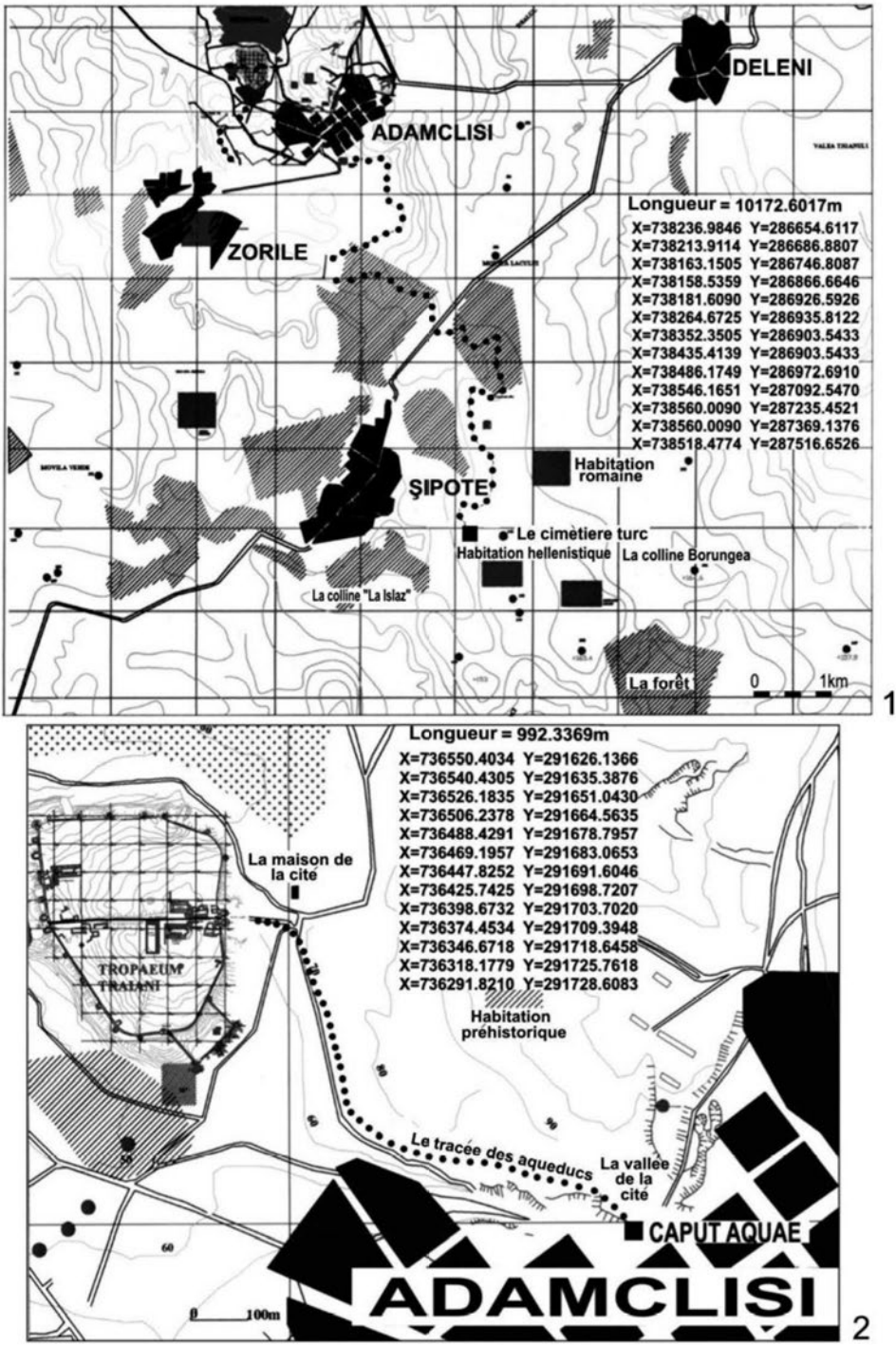

Fig. 1- Les aqueducs de la cité Tropaeum Traiani: 1. Le tracé de l'aqueduc de Şipote; 2. Le tracé des aqueducs de la Vallée de la Cité.

Fig. 2- Les aqueducs de la Vallée de la Cité.

Fig. 3 - Les aqueducs de Şipote.

Fig. 4- Les aqueducs d'Abrud.

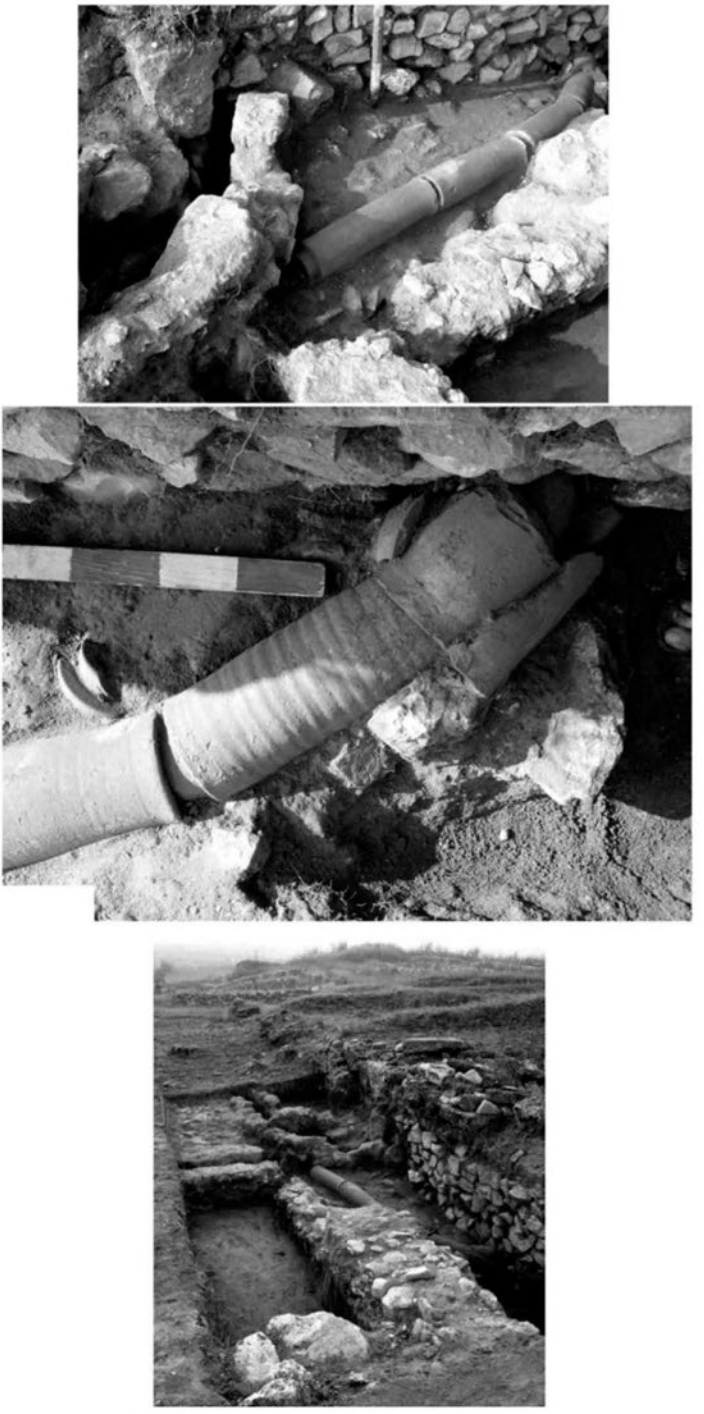
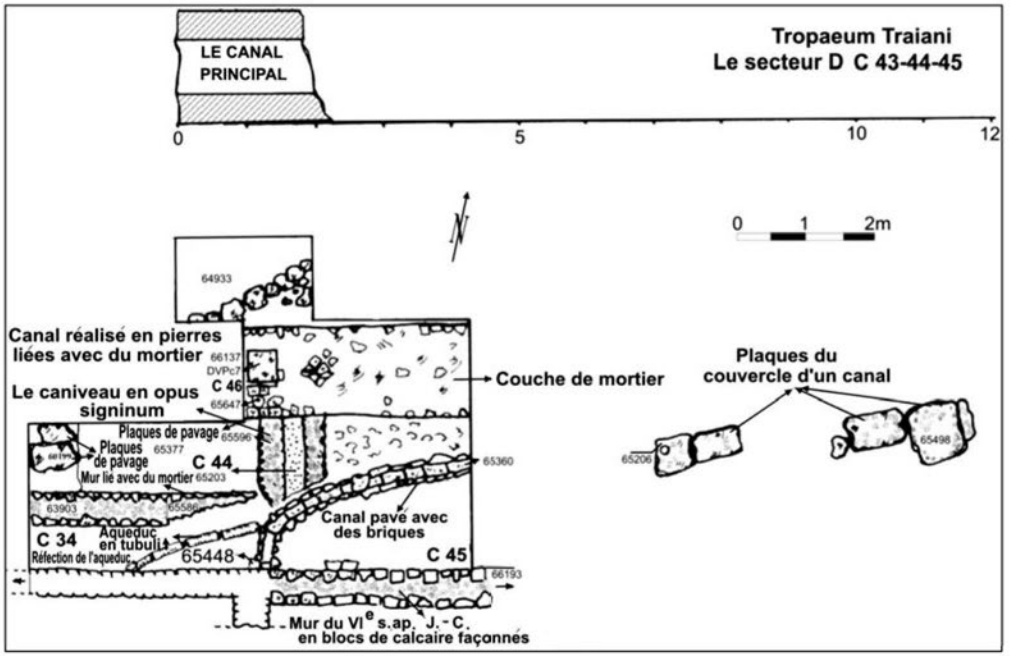

Fig. 5 - Tropaeum Traiani 2005: Recherche archéologique sur *Via Principalis*, secteur D. Système d'aduction urbaine.

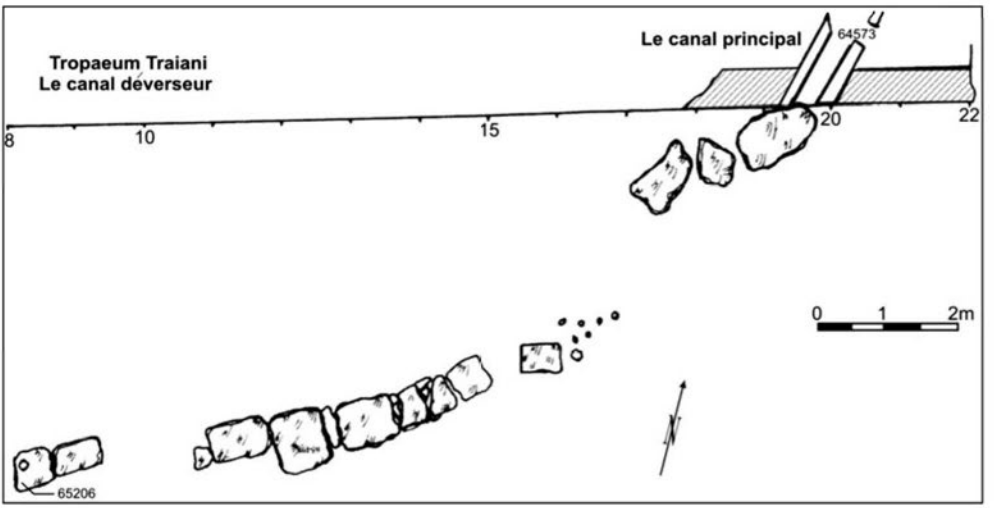

Fig. 6 - Plan de situation: les systèmes d'adduction et d'évacuation de l'eau, *Via Principalis*, Secteur D, 2005.

Fig. 7- Le mur de la citerne et les systèmes d'adduction.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE LA FORTIFICATION ANNEXE DE LA CITÉ TROPAEUM TRAIANI (1990-2006)

Mihai IONESCU, Ghiorghe PAPUC
Mihai SÂMPETRU

Mots-clés: *Tropaeum Traiani, fortification annexe, aqueducs, canalis structilis, Haut Moyen Âge.*

Cuvinte cheie: *Tropaeum Traiani, fortificaţia anexă, apeducte, canalis structilis, Evul Mediu timpuriu.*

Résumé. *Les auteurs présentent une recherche archéologique systématique, commencée en 1990, dans la fortification annexe de la cité de Tropaeum Traiani.*

Plusieurs chercheus ont supposé que cette construction avait été, en fait, un grand bassin qui fournissait l'eau potable à la cité, à l'époque romano-byzantine.

Les fouilles archéologiques ont démontré qu'il s'agit en fait d'une fortification annexe de la cité de Tropaeum Traiani, construite après la réfection de la cité en l'an 316 ap. J.-C. La fortification a eu quatre tours de défense et deux portes.

L'annexe fortifiée de la cité de Tropaeum Traiani retrouve des analogies en Bulgarie à Novae, à Nicopolis ad Istrum, Târgovişte (Krumovokale), Kula (Castra Martis), à Berkovica, Kaleto, la région de Montana, en Scythia Minor, à Tomis et en Allemagne, à Österbrücken, fortification érigée vers 185-192 ap. J.-C

Les murs de la fortification annexe ont été démantelés systématiquement au cours du Haut Moyen-Âge, la pierre qui en provenait étant réutilisée par les Byzantins à la construction et à la reconstruction des objectifs militaires de Thema Paristrion, comme, par exemple, le grand vallum de pierre ou les cités de la rive du Danube.

On envisage aussi la continuation du démantèllement de la cité et de la fortification annexe à l'époque moderne.

Rezumat: *Autorii prezintă o cercetare arheologică sistematică, începută în anul 1990, la fortificaţia anexă a cetăţii Tropaeum Traiani.*

O serie de cercetători au presupus că această construcţie a fost de fapt un mare bazin ce a furnizat apa potabilă cetăţii în epoca romano-bizantină.

Cercetările arheologice au demonstrat faptul că suntem în faţa unei fortificaţii anexă a cetăţii Tropaeum Traiani, construită după refacerea din anul 316 p. Chr. Fortificaţia a avut patru turnuri de apărare şi două porţi.

Anexa fortificată a cetăţii Tropaeum Traiani îşi găseşte analogii în Bulgaria la

Novae, Nicopolis ad Istrum, Târgovişte (Krumovokale), Kula (Castra Martis), la Berkovica Kaleto, regiunea Montana, în Scythia Minor la Tomis şi în Germania, la Österbrücken, fortificaţie construită în anii 185-192 p. Chr.

Zidurile fortificaţiei anexe au fost demantelate sistematic în epoca medievală timpurie, piatra rezultată fiind refolosită de către bizantini la construirea şi reconstruirea unor obiective militare din Thema Paristrion, cum ar fi valul mare de piatră sau cetăţile de pe malul Dunării.

Este, de asemenea, luată în calcul şi continuarea demantelării cetăţii şi a fortificaţiei anexe în epoca modernă.

L'article présente les résultats des recherches archéologiques de la fortification annexe de la cité de Tropaeum Traiani de 1990 à 2006 (Fig. 1).

La recherche a essayé d'établir la fonction de cette annexe fortifiée à partir des discussions contradictoires dans la littérature de spécialité à ce sujet[1].

Dans le passé, plusieurs archéologues ont conclu qu'il s'agissait plutôt d'un grand réservoir, un grand bassin pour conserver l'eau provenant des plusieurs sources captées par les aqueducs.

Les architectes H. Jacobi (Cologne) et J. Fakler (Bucarest) estimaient qu'il s'agissait d'un grand bassin d'eau[2]. Dans sa synthèse sur la cité de Tropaeum Traiani, Vasile Pârvan parle de la grande construction supplémentaire de la cité[3] ou d'un grand bassin[4]. L'archéologue D. Ciurea, qui a dirigé les recherches entre les deux guerres mondiales, parlait, à son tour, d'un grand bassin d'eau[5], en s'appuyant notamment sur des inscriptions découvertes dans le mur de la construction annexe[6], sans pour autant en fournir des détails.

Dans une étude sur les aqueducs de la cité de Tropaeum Traiani, l'archéologue A. S. Ştefan estimait que la grande construction située dans le coin SE de la cité romaine était un grand bassin d'eau alimenté par les aqueducs dont les sources (*capita aquae*) se situent à Şipote et dans la vallée du monument[7].

Ion Barnea a accepté, pourtant avec des réserves, l'identification du grand bassin à un grand réservoir d'eau, en soulignant néanmoins que l'objectif principal serait d'établir le rapport chronologique entre la date de la construction du mur de défense de la cité (316 ap. J.-C.) et la date de construction de l'édifice situé au coin SE de la cité[8].

Pour sa part, Ioana Bogdan Cătăniciu donne une description de la construction en question et parle de quatre tours, dont deux de coin, semblables aux tours de coin du secteur NO de la cité et qui pourraient soutenir l'idée de la

---

* Le regretté professeur M. Sâmpetru a participé aux fouilles dans les années 1990-1991.

[1] BARNEA 1979a, 62, fig. 40.

[2] BARNEA 1979a, 16.

[3] PARVAN 1911, 173.

[4] PARVAN 1911, 173.

[5] BARNEA1979a, 27, note 59.

[6] CIUREA, GOSTAR 1969, 111-114.

[7] ŞTEFAN 1972, 50-51.

[8] BARNEA1979 a, 34

construction de l'édifice du coin SE vers la même époque[9]. Les archéologues G. Murnu[10], R. Florescu[11] et Ioana Bogdan Cătăniciu avancent aussi l'hypothèse selon laquelle la grande construction du coin SE de la cité romaine serait une fortification complémentaire de la cité, sans en donner d'autres arguments[12].

Nous présenterons les résultats de notre recherche archéologique du Sud vers le Nord, en commençant par la porte de la fortification annexe située non loin de la porte Sud de la cité.

Pendant la recherche de 2005, à l'intérieur de l'annexe fortifiée, dans son coin SO, on a tracé la section **S1** de 6,00 x 2,00 m, à une orientation NO-SE. On a établi à cette occasion que le mur de l'annexe n'est pas lié à l'enceinte de la cité refaite en 316 ap. J.-C. et que sa construction succède donc à l'érection de l'enceinte de la cité (Fig. 2.3.).

La fondation du rempart de la cité sur son côté Sud est réalisée en blocs de calcaire non façonnés ou réutilisés, liés avec du mortier, parmi lesquels il convient de mentionner un fragment de colonne en calcaire.

La fondation constitue une crépis de 0,20 m ; au-dessus de la base de la fondation a été déposé une autre strate de mortier contenant du charbon et des éclats de brique (Fig. 2.2.).

Du point de vue stratigraphique (fig. 2.1, profil Sud de S1), ont été identifiés la fosse de destruction[13], le niveau de construction de la fondation, un niveau d'incendie et deux couches de réfection en débris de pierre mélangés à du mortier.

Une deuxième section (S2), de 3,00 x 2,00m, a été pratiquée pour soumettre à un nouvel examen les dimensions des murailles de la construction dans la zone de la porte SO. La porte, large de 2,10 m, se trouve à 4 m Sud de l'incidence des deux murs de défense, alors qu'une plaque de calcaire de 0,80 x 0,50 m représente le niveau d'accès de la porte dans sa dernière phase, datée de la fin du VIe siècle ap. J.-C. Les blocs de parement font donc défaut ; il s'agit, par conséquent, d'une simple porte piétonnière. À cet endroit, la fondation du mur d'enceinte de l'annexe a une épaisseur de 2,50 m.

La stratigraphie de la section S2 (Fig. 2.1) est semblable à celle de la section S1. Dans la couche d'incendie de S2 (épaisse de 0,50 m) a été trouvée une monnaie frappée sous l'empereur Anastase, ce qui prouve une destruction de la cité vers cette époque[14].

Parmi les trouvailles archéologiques, il convient de mentionner une applique

---

[9] BOGDAN CĂTĂNICIU. 1979, 59.

[10] MURNU 1910, 59.

[11] FLORESCU 1972, 24, note 35.

[12] BOGDAN CĂTĂNICIU 1979, 59. Le responsable scientifique du chantier archéologique est le professeur A. Barnea; R. Constantin a participé aux recherches de 2005 et 2006. Qu'ils soient les deux remerciés.

[13] PAPUC 1979, 76.

[14] La monnaie a été identifiée par Adrian Popescu que nous remercions.

en bronze avec la représentation de la tête de la Gorgone.

La section **S3**, de 3,00 x 2,00 m, a été disposée à l'extérieur du point d'incidence des deux murs d'enceinte. Elle a surpris les éléments planimétriques et stratigraphiques déjà mentionnés et la fondation d'une tour abandonnée qui a été utilisée comme fondation par les deux enceintes : l'enceinte de la cité et l'enceinte de l'annexe. De pareilles constructions, apparemment abandonnées, ont été découvertes déjà du côté SO de la cité, entre les tours T15-T20 par Ghiorghe Papuc ; elles indiquent une phase de construction antérieure á celle de l'enceinte constantinienne érigée vers 316 ap. J.-C.[15]. Pour la situation générale des fouilles archéologiques de 2005, la description est la suivante (fig. 2.4) :

I. **Tour du coin SO de la fortification annexe** :

Pendant la campagne archéologique de **2006** on a fouillé trois sections orientées Est – Ouest : **S1** (5 x 2 m) ; **S2** (7,50 x 2 m), à 6 m Nord de S1 ; **S3**(9 x 2 m), à 7 m Nord de S2. S'ajoute un sondage, S4, de 2,25 x 1 m au Sud du ruisseau dont les sources sont situées dans la vallée du Monument, lieudit *Cişmele* (Fig. 1).

Section S1, 5 x 2m

Cette section a été pratiquée après l'identification d'une agglomération constituée de blocs de calcaire étendue sur une longueur de 3 m, orientés NO-SE, à proximité de la tour T1. Ces blocs de calcaire pourraient être des débris, toutefois, en nous rapportant à la situation révélée par le sondage S4, il est plus probable qu'il s'agit d'un pied d'aqueduc qui, à en juger d'après l'orientation, fournissait de l'eau à un bassin constitué de deux pièces réutilisées en provenance d'un sarcophage (étudiées en 1990).

La recherche a été arrêtée sur le niveau de destruction de la tour T1 (à-0,90 m).

Section S2, 7,50 x 2 m

La situation planimétrique est la suivante :

Dans le carré 1, à une profondeur entre 0 et -0,75m, est apparu l'*emplekton* de la tour T1, réalisé en blocs de calcaire liés avec du mortier : du chaux, du sable, des débris de brique et du charbon. On a également surpris la destruction de l'époque du Haut Moyen-Âge, lorsque les grands blocs de parement furent démantelés.

Dans les carrés 1-2, entre -1,90 et -3,50 m, la fouille s'est arrêtée aussi sur le niveau de destruction du Haut Moyen-Âge, daté par des fragments céramiques de la même époque, avec des ornements spécifiques. Dans le carré 3 on a découvert la fondation d'un mur du Haut Moyen-Âge, réalisé en blocs de calcaire liés avec de la terre ; le mur est conservé sur trois assises de pierres, ce qui est surtout

[15] PAPUC 1979, 71-72 et fig. 55, 58 , 62, note la découverte des fondations des tours abandonnées aux courtines entre T14 et T20.

visible dans le profil Nord de la section. Le mur est orienté NO-SE et sa partie SE a été détruite à la suite d'une intervention moderne.

Dans les carrés 3-4 la fouille a été arrêtée au même niveau de destruction (*ca.* -0,60 m).

La stratigraphie :

La stratigraphie dans le carré 1, dans la zone de la fondation de la tour, se présente de la manière suivante :

1. Strate végétale ;
2. -0,25-0,50 m, blocs de calcaire, liés avec du mortier ;
3. -0,50-1,60 m, niveau de destruction du Haut Moyen-Âge ;
4. -1,60-1,70 m, terre glaise, niveau d'habitat correspondant au mur du carré 3 ;
5. -1,70-2,50 m, débris de blocs de calcaire, mortier et céramiques d'époque romano-byzantine.

Section S3, 9 x 2 m.

Situation planimétrique:

Dans le carré 1, à -1,20 m, on a découvert l'*emplekton* de la tour T1 qui, dans sa parte Nord, a été démolie ; après sa destruction a été érigée une construction datable du Haut Moyen-Âge en blocs de calcaire réutilisés. De cette construction, l'on a recherché seul le coin SE (Fig. 3.3 et 3.4)

Dans les carrés 1-2, la recherche a identifié le niveau du Haut Moyen-Âge en *loess* bien tassé, que l'on a daté à l'aide de fragments céramiques et de deux pointes de flèche en fer, de 113 et 95 mm respectivement (Fig. 8.1).

On a découvert aussi des fragments de pièces architectoniques en calcaire : un fragment de colonne, un fragment d'architrave, ainsi qu'un fragment de moule, réutilisés à la construction du mur d'enceinte de l'annexe fortifiée.

Dans les carrés 2-5 la fouille a été arrêtée sur une strate de loess résultant d'un colmatage.

Grâce à ces observations, nous pouvons avancer l'hypothèse que la tour T1 a une forme de fer de cheval avec le front situé à 14 m SE du point d'incidence avec les courtines et un diamètre de 10 m.

Sondage S4 (2,10 x 1 m)

Ce sondage a été réalisé à la suite de plusieurs observations ayant révélé la présence de blocs de calcaire avec des traces de mortier antique.

Entre -0,15et -0,30 m on a découvert une couche compacte de blocs de calcaire ayant la même direction que les blocs de calcaire de la section S1.

Les blocs qui conservent les traces du mortier ont appartenu au blocage d'un aqueduc de type *canalis structilis*. Il s'agit probablement de l'aqueduc identifié naguère par A. S. Ştefan. Cet aqueduc a son *caput aquae* au Sud du village de

Şipote et suit la courbe de niveau au Nord du village d'Adamclisi. Ensuite, en utilisant comme pied la construction située devant la tour T1 (présentée en S1), il traversait la vallée et entrait dans la cité ou dans la fortification annexe.

En 2003 a été effectuée une autre section(S2 2003), de 12 x 2m, en prolongement de la section S2 2002, vers l'ouest, pour compléter les informations sur la tour T1. (Fig. 3.1 et 3.2).

A. Situation stratigraphique :

1. 0-0,20 m, couche végétale ;
2. -0,20-0,80 m, colmatage avec du loess, sans fragments céramiques ;
3. -0,80- 2m, niveau de destruction : terre brune, cendre, blocs de calcaire, fragments céramiques et os d'animaux. Hormis les fragments céramiques d'époque romano-byzantine, on a découvert des fragments céramiques des Xe–XIe siècles ap. J.-C. ;
4. -2-3,25 m, niveau de destruction constitué de morceaux de calcaire, de mortier et de fragments céramiques romano-byzantins ;
5. -3,25-3,80 m, niveau de terre glaise, avec du mortier et du charbon (Fig. 3.5) ;

B. Situation planimétrique :

La recherche s'est concentrée sur les carrés 4-6, afin de trouver le côté Ouest de la tour T1.

L'on a, tout d'abord, constaté que la tour a été démantelée systématiquement ; sont parement extérieur a été trouvé à -3,25 m. L'*emplekton* a été réalisé en *opus caementicium* par des blocs de calcaire informes mélangés à du mortier.

Le parement intérieur n'a pas été trouvé, il s'agit donc d'une tour-bastion pendant sa dernière période d'utilisation (deuxième moitié du VIe siècle ap. J ;-C.).

Des situations similaires ont été rencontrées pendant les campagnes antérieures aux tours T2 , T3 et T4 qui ont été transformées en tours-bastions par l'ajout d'une couche de mortier et calcaire épaisse de 1,10 m.

B. La situation planimétrique.

T1 a été érigée à l'intersection des courtines de Sud et d'Est de l'annexe fortifiée ; l'angle est de 92,825 degrés hexadécimaux.

Il s'agit d'une tour bastion, probablement en forme de fer de cheval, son orientation vers la courtine de Sud est 118,714 degrés hexadécimaux. (Fig. 1 et 3.5.)

La recherche archéologique a enrichi, aussi, les dates planimétriques de la fortification annexe avec un support planimétrique à une échelle 1 :250.(Fig. 1).

II. Tour T2, au milieu de la courtine Est

La tour T2 a été recherchée en 1990 par une section transversale de 26 x 1,5 m, orientée Est-Ouest, perpendiculaire à la tour et aussi à la courtine. La section a été notée SA.

On a trouvé la partie extérieure de la tour avec le parement détruit, mais on a pu constaté les traces des blocs de parement dans le mortier du côté Est de la tour.

On a trouvé aussi deux fosses d'extraction des blocs de parement dans le corps de la tour et, à l'intérieur, des débris, de rares fragments céramiques antiques et des fragments céramiques du Haut Moyen-Âge, ce qui date l'action de destruction, dans sa grande partie, de l'époque du Haut Moyen Âge, lorsque les blocs de calcaire ont été utilisés pour d'autres constructions militaires dans la province byzantine (thème) Paristrion ou Paradunavon.

On a également établi qu'à un certain moment, pour des raisons défensives, la tour T2, comme les autres tours de l'annexe fortifiée, a été transformée en tour-bastion ; à preuve, la couche épaisse de mortier (1,10 m) déposée à son intérieur.

La face intérieure de la courtine Est de l'annexe fortifiée a été identifiée par une seule assise de l'élévation, à -1,25 m, dans le carré 9. C'est ici que l'on a trouvé une brèche dans l'*emplekton* qui a bloqué l'entrée dans la tour, probablement vers le milieu du VIe siècle ap. J.-C. Pendant la phase finale de l'existence de la fortification, l'on a érigé ici une escalier d'accès dans la tour : cet escalier est visible par sa trace imprimée dans le mortier.

À 1,80 m à l'Ouest on a découvert le niveau d'habitat composé de petits morceaux de calcaire et de *læss* bien tassés. Entre ce niveau et les blocs de la fondation on a découvert aussi une fosse contenant des débris : des blocs de calcaire et du mortier. Le niveau continue vers l'Ouest, en pente, par un renforcement de talus constitué de blocs de calcaire et de terre brun-jaunâtre, de mortier et de charbon ; il descend jusqu'à -2,50 m par rapport à la limite Ouest de la section.

Cette situation peut soutenir l'hypothèse de l'existence d'un *vallum* de terre, comme système de défense de la cité, pendant IVe siècle ap. J.-C. La limite en est représentée par un niveau de blocs de calcaire, de terre brune et de mortier qui a été trouvé dans le carré 1, à -1,20 m. Sous ce niveau se trouve un niveau de terre brune et, à -3,10 m, un niveau composé de terre brune, de mortier et de débris de briques : il s'agit probablement d'un niveau de réfection de l'enceinte de la fortification annexe.

À -3,90 m, un autre niveau, constitué de petits blocs de calcaire et de briques, pourrait représenter le niveau de construction de l'enceinte de la fortification annexe.

Forts de ces acquis, nous estimons que la fosse de défense de la cité a été remplie au même moment où l'on érigeait la fortification annexe (Fig. 4.1).

Le niveau de l'habitat antique n'est pas conservé à l'intérieur de la fortification annexe, car il a été dérangé et mélangé aux alluvions apportées à chaque fois par les pluies.

En ce qui concerne les étapes de construction de la fortification annexe, nous estimons qu'il y en a deux.

1. Une première phase, correspondant à la tour rectangulaire érigée au IVe siècle ap. J.-C. (hypothèse soutenue aussi par la situation archéologique révélée au point d'incidence du mur de la fortification annexe avec le mur d'enceinte de la cité).

2. Une deuxième phase ayant transformé la tour T2 en tour-bastion et qui peut être datée à l'aide de la céramique trouvée sur le niveau à l'intérieur de la

tour, de même que par le chapiteau imposte décoré avec une croix byzantine[16] (Fig.8.2).

Nous ajoutons que la tour T2, de forme rectangulaire, 18 x 11 m, est la plus imposante de toutes les quatre tours de l'annexe fortifiée.

Une deuxième section, SB, réalisée pendant la même campagne à la forme d'un carré de 4,50 x 4,50 m et a été disposée à l'extérieur du mur de SO de la fortification (endroit également fouillé par A. S. Ştefan).

Les sections SA et SB ont été recherchées pour déterminer la fonction de la grande construction du coin SE de la cité de Tropaeum Traiani, laquelle a été interprétée comme une citerne[17], et aussi pour vérifier les données archéologiques obtenues et non publiées par A. S. Ştefan.

Section SA : à -0,80 m, à l'intérieur de la section SA, on a continué la recherche dans un sondage de 4 x 2 m, parallèle au mur de l'annexe.

À -0,85m, dans le profil Ouest, on a identifié deux briques fragmentaires (0,27 x 0,27 x 0,06 m) qui ont appartenu sur un pavage et ont été liées avec du mortier.

Les deux pièces réutilisées, à une orientation SE-NO, ont rempli la fonction de petits bassins pour décanter l'eau en provenance d'un aqueduc.

On a également tracé la tranchée SD, perpendiculaire par rapport à SA, à 5 mètres nord et à trois mètres SE de la borne topographique 63.

La recherche a continué en 2006, quand on a fouillé six sections pour établir la forme et les dimensions de la tour T2.

La section S1, orientée Nord-Sud, 5,5 x 2,5 m.

La section S2, Nord-Sud, parallèle à S1 ; les deux premières sections sont perpendiculaires sur le côté Sud de la tour.

La section S3 : 8 x 2,5 m, perpendiculaire par rapport au côté Est de la tour.

La section S4 : 5,5 x 2 m, perpendiculaire par rapport au côté Nord de la tour.

Les sections S5 et S6 sont les prolongements vers le Nord des sections S1 et S2 et sont perpendiculaires par rapport au côté Nord de la tour.

Le principal résultat est que l'on a établi que la tour T2 est une tour rectangulaire avec le front, à l'Est, de 18 m et le deux côtés, Nord et Sud, de 11 m (Fig. 1).

L'épaisseur des murs de la tour est ici, aussi qu'à la porte de l'annexe de 2,50 m, ce qui a été confirmé par la recherche archéologique de 2005 déjà présentée.

Cette tour a été transformée, elle aussi, en tour-bastion ; à preuve, la couche de mortier de 1,10 m d'épaisseur qui a été déposée à l'intérieur de la tour (Fig. 4.3).

On a constaté aussi qu'à l'époque du Haut Moyen-Âge, la tour T2 a été détruite, elle aussi, et que l'on en a enlevé les blocs de parement jusqu'à la fondation, afin qu'ils soient réutilisés à des autres constructions, à des fins

---

[16] Pour la datation du chapiteau, voir MĂRGINEANU CÂRSTOIU, BARNEA 1979, 141 et 165, fig. 128, 5.5.5. Voir aussi BARNEA 1979 b, 215, pl. 89, daté du VIe siècle ap. J.-C. Le même type de croix apparaît sur une inscription de Tomis datée des Ve-VI [e] siècles ap. J.-C. ; cf. POPESCU 1976, 73-74, n° 37.

[17] ŞTEFAN 1972, 50-51.

probablement militaires[18].

Dans les sections S1 et S3 on a découvert des murs en blocs de calcaire liés avec de la terre datant du Haut Moyen Âge (Fig. 4.4 et 4.5).

Stratigraphie :

La section S1, profil Ouest, carrés 2-3 :

1. -1,50-2 m, fosse de destruction qui extrait les blocs de calcaire ;
2. -0,80-1 m, niveau d'habitat du Haut Moyen-Âge ;
3. -0,75 m, mur du Haut Moyen-Âge composé de blocs de calcaire réutilisés ;
4. -0,25-0,80 m, niveau de destruction avec de grands blocs de calcaire, du mortier et de rares fragments céramiques.
5. 0-0,25, strate végétale à des blocs de calcaire avec du mortier.

Après la recherche de la tour T2 nous pouvons affirmer :

1. La tour T2 est une tour rectangulaire, au milieu du côté Est du mur d'enceinte de l'annexe, ayant les dimensions de 11 x 18 m.
2. Les blocs de parement ont été enlevés systématiquement jusqu'à la fondation pendant le Haut Moyen-Âge.
3. La tour a été transformée plus tard en tour-bastion.
4. La tour a connu des réfections sûrement pendant le VIe siècle ap. J.-C., lorsque on a réutilisé un chapiteau ionique imposte en calcaire avec une croix byzantine (V^e^-VIe siècles ap. J.-C.).
5. Dans les sections S1 et S3 on a découvert des traces d'habitat du Haut Moyen-Âge, avec de la céramique fragmentaire, ce qui conforte notre conclusion mentionnée sous le point 2.

III. La tour semi-circulaire T3.

Grâce aux recherches dans trois sections parallèles, SH, SI et SJ 1997, orientées N-S, on a découvert une autre tour-bastion de forme semi-circulaire (Fig. 5.1 ; fig. 5.2 ; fig. 5.3.)

Les conclusions stratigraphiques sont les mêmes que dans la zone de la tour T2.

1. 0-0,35 m, couche végétale
2. -0,35-0,90 m, débris, blocs de calcaire, mortier, briques et rares fragments céramiques romano-byzantins et du Haut Moyen-Âge.
3. -0,90-1,50 m, niveau de destruction où ont été abandonnés des blocs de parement.
4. -1,50-1,70 m, niveau d'habitat datable de la fin du VIe siècle par des fragments céramiques décorés avec de petites striations et des fragments de vases à *umbo*.

La destruction a eu lieu toujours pendant le Haut Moyen-Âge et on a extrait les blocs de parement. Dans la section SH 1997 on a découvert un mur semi-circulaire réalisé avec des blocs réutilisés liés avec de la terre. Ce même édifice avait été découvert pour la première fois dans la section SH 1996 (Fig. 5.4, Fig. 6.1 ; Fig. 6.3). Il est manifeste que le niveau du mur est assis directement sur le niveau de destruction de l'enceinte de la fortification annexe. On peut avancer l'hypothèse

[18] BARNEA, IONESCU, CONSTANTIN 2007, 27-28.

que ce mur est une tentative de réaliser une fortification de forme semi-circulaire par ceux qui ont détruit la cité de Tropaeum Traiani aux Xe-XIe siècles ap. J.-C.
La tour T3, en forme de U, a été elle-même transformée en tour-bastion.
Les caractéristiques constructives de la tour sont : l'épaisseur de 7 m au point d'incidence avec l'enceinte de l'annexe et 8,50 m, la perpendiculaire du front de la tour jusqu'à l'enceinte. L'épaisseur du mur de la tour est de 2,50 m.(Fig. 1.).
La raison pour la construction de cette tour entre la tour T2 et la tour T4 du coin NE de l'annexe était probablement de défendre la deuxième porte de la fortification annexe, située entre les tours T3 et T4.

IV. La tour du coin NE de l'annexe, T4.

Campagne 1993:

L'on a disposé la section E, de 22 x 1,5 m, dans la zone de la tour de coin T4, à une orientation NO-SE, soit à peu près perpendiculaire par rapport à SC et parallèle à SA (Fig. 1).

A. Du point de vue stratigraphique, nous estimons qu'il faut présenter les informations par trois secteurs (Fig.7.1).

1. Stratigraphie à l'intérieur de la tour.
   a. 0-0,30 m, couche végétale.
   b. -0,40-1,80 m, niveau de destruction : blocs de calcaire, briques et mortier. La présence des briques prouve que l'élévation de la tour a été réalisée en *opus mixtum.*
   c. -1-1,10 m, niveau de terre jaune avec des fragments céramiques romano-byzantins indiquant le dernier niveau de la tour au VIe siècle ap. J.-C.
   d. -1,10 m, couche du mortier indiquant la transformation de la tour en tour-bastion.
   e. -1,10-1,90 m, fosse d'extraction des blocs du parement intérieur de la tour, avec des débris et de rares fragments céramiques romano-byzantins et du Haut Moyen-Âge. On a trouvé un seul bloc de parement *in situ* au niveau de la strate végétale actuelle, ce qui prouve que l'élévation de la tour a eu, du moins, une rétrécissement.
2. Situation stratigraphique a l'extérieur de la tour T4 :
   a. 0-0,40 m, couche végétale.
   b. -0,40-1,80 m, niveau de destruction.
   c. -1,80-2 m, strate de terre battue, avec des traces de brûlure.
   d. -2-2,50 m, tassement avec de la terre brune et des traces de charbon, rares fragments céramiques romano-byzantins.
   e. -2,50-2,80 m, dernier niveau d'habitat, terre glaise avec de petits morceaux de calcaire.
   f. -2,80-2,10 m, tassement avec de la terre glaise et à des morceaux de charbon et de briques.
   g. -3,10-3,60 m, dernier niveau de réfection : blocs de calcaire, mortier et briques.
   h. -3,60-4,20 m, tassement avec du *loess*, probablement l'extrémité du

fossé de défense.

i. -4-4,20 m, niveau de réfection : débris de calcaire, briques et mortier.

j. -4,20-4,50 m, niveau de construction avec des blocs de calcaire, du mortier et des morceaux du charbon.

k. -4,50-5,25, terre brun-jaunâtre avec des fragments céramiques romains.

l. -5,25 m, limite inférieure de la fondation, plus large d'un mètre que la ligne de l'élévation.

La fondation est assez profonde, sans aucun doute à cause de la massivité de la tour et parce qu'elle a été réalisée dans l'ancienne fosse de défense de la cité romaine.

3. Situation stratigraphique dans les carrés 8-11 de la section, à l'Ouest de la rue vers la maison des fouilles :

a. 0-0,40 m, couche végétale.

b. -0,40-1,00 m, *loess* résultant du processus de colmatage.

c. -0,60-1,00 m, niveau de terre brun-jaunâtre avec des fragments céramiques du Haut Moyen-Âge.

d. -1-1,25 m, niveau de terre jaunâtre indiquant le commencement de la bute de défense.

e. -1,25-1,50 m, tassement avec de la terre jaune et des morceaux de charbon.

f. -1-1,60 m, débris.

g. -1,50-1,75 m, terre jaune avec des fragments de calcaire, des briques et de rares fragments céramiques décorés avec de petites striations.

h.-1,75-2,00 m, terre brune verdâtre avec des fragments céramiques romano-byzantins, une lampe fragmentaire, etc.

i. -2-2,10 m, niveau d'incendie.

j. -2,10-2,70 m, tassement avec de la terre brune et un couteau en fer, des clous et un fragment céramique autochtone, une cruche fragmentaire.

k. -2,70-2,80 m, fragments céramiques romains et autochtones, clous en fer.

l. -2,80-3,10 un, tassement avec de la terre glaise avec des fragments céramiques datables du IVe siècle ap. J.-C.

m. -3,10-3,40 m, niveau de destruction d'une construction d'époque romaine.

n. -3,40-3,75 m, ouvrage de maçonnerie avec le front orienté vers l'ouest, ce qui peut représenter soit une autre phase de l'annexe, soit un autre trajet du mur de la cité par rapport à la situation rencontrée et déjà décrite sur la courtine Ouest.

B. Situation planimétrique (Fig.6.5):

On a découvert une partie de la tour de coin T4 de la fortification annexe.

Dans les carrés 1-6 a été découvert un tassement avec de la terre glaise correspondant au dernier niveau d'habitat, au dessus d'une strate du mortier de 1,10 m qui indique que la tour T4 avait été transformée en tour-bastion pour renforcer la capacité de défense de la fortification : ce qui va de pair avec les situations que l'on a rencontrées aux autres trois tours de l'annexe. Le niveau d'habitat a été affecté par l'enlèvement des blocs du parement intérieur et

extérieur et peut être daté de la fin du VIe siècle ap. J.-C. grâce à des fragments céramiques romano-byzantins, dont un vase fragmentaire à *umbo* et quelques *tubuli* d'aqueduc présentant un diamètre de 0,18 m.

Dans le carré 4 a été découverte la maçonnerie de l'élévation, détruite après le démantèlement des blocs de parement, ainsi que le négatif en mortier des blocs de parement extraits.

L'épaisseur totale du mur de cette tour, dont le front est orienté vers le nord, est de 2,50 m, la même que pour la tour T3. Il convient de souligner que le démantèlement du parement n'a affecté ici que les blocs de l'élévation, alors que la fondation est restée intacte. Plus les blocs de parement sont plus proches de la fondation plus leurs dimensions sont grandes.

Dans le niveau de destruction, entre -1,20 et -2 m, ont été abandonnées des blocs de calcaire ayant des dimensions de 0,60 x 0,35 x 0,30 m, ainsi que des fragments céramiques romano-byzantins et du Haut Moyen-Âge.

Dans les carrés 9-11, a -2,75 m, l'on a constaté l'existence de deux éléments constructifs réalisés en *opus mixtum*. Il s'agit probablement d'une tour et de son incidence avec l'enceinte. Malheureusement, la construction a été détruite jusqu'au niveau de sa fondation. La maçonnerie est réalisée en blocs de calcaire liés avec du mortier rouge mélangé à des débris de briques. Ce n'est pas, par contre, le cas du mortier à l'extérieur de la construction (Fig. 6.5).

La découverte de cette construction, dont le front est orienté vers l'ouest, avec ses caractéristiques, le matériel archéologique datable des II-IIIe siècles ap. J.-C., permet de supposer l'existence, à l'époque romaine, d'une fortification à l'Est de la cité. Une autre section, ouverte au Sud de la section E, n'a pas apporté les confirmations attendues, pour autant qu'elle n'ait révélé que des débris de la construction déjà décrite. Néanmoins, nous pouvons supposer qu'il s'agit d'une tour de coin, hypothèse dont nous attendons des confirmations dans l'avenir.

Une autre section, SF (13,50 x 2 m), orientée Nord-Sud, a eu comme but de clarifier la forme de la tour et d'obtenir des données stratigraphiques à son intérieur. L'on a confirmé l'épaisseur des murs, 2,50 m, ainsi que l'enlèvement des blocs de parement ; à l'extérieur de la fortification, le parement a été découvert *in situ* à une profondeur de -2,20 m. L'on a également mis en évidence les fosses de démantèlement du parement, le dernier niveau d'habitat et la couche de mortier indiquant la transformation de la tour en tour-bastion.

Dans le carré 6, où l'on attendait l'incidence du mur de la tour avec l'enceinte, l'on a constaté que la ligne intérieure de la courtine nord de l'annexe continuait, ce qui prouve qu'il existait ici une deuxième porte de la fortification annexe.

La tour T4, en forme de U, a les mêmes dimensions que la tour T3, avec une épaisseur du mur de 2,50 m ; sa fondation se trouve à une profondeur de -5,20 m.

Conclusions

1. Il s'agit d'une fortification à quatre tours de défense et

deux portes[19], érigée après la reconstruction *a fundamentis* de la cité de Tropaeum Traiani vers 316 ap. J.-C.

Les résultats des recherches archéologiques faites entre 1990 et 2006 infirment l'hypothèse selon laquelle il s'agissait d'un grand bassin d'eau[20]. Nous pouvons donc conclure qu'il s'agit d'une fortification érigée dans le coin SE de la cité pour des raisons défensives. La faiblesse du système de défense de la cité était d'ailleurs manifeste de son côté de SE, pour autant qu'entre la porte Sud de la cité et la tour 22 de la porte Est il n'y ait qu'une seule tour, à savoir la tour 21.

La construction de l'annexe fortifiée a été le résultat de le nécessité de renforcer le système de défense de la cité dans les conditions d'aggravation de la situation aux frontières de l'empire dans la seconde moitié du IVe siècle ap. J.-C.[21]. Il convient de souligner que le renforcement des enceintes et la construction de fortifications annexes sont un phénomène spécifique de l'époque où les peuples migrateurs font leur apparition sur le bas Danube. Il en va de même à Novae[22], à Nicopolis ad Istrum[23], à Tărgovişte (Krumovokale : fortification annexe sans tours), à Kula (Castra Martis : annexe fortifiée à quatre tours[24]) et même à Tomis[25] (voir Zosime IV, 40). On peut également ajouter les analogies offertes par Bercovica Kaleto (région de Montana, en Bulgarie)[26].

Des fortifications annexes sont également attestés à l'époque romaine sur le *limes* allemand, par exemple la fortification d'Österbrücken, érigée vers 185-192[27].

2. Le caractère défensif de la fortification annexe, d'une importance vitale pour la cité de Tropaeum Traiani, est plus qu'évident. Sa construction a été réalisée probablement entre 316 et la règne de l'empereur Valens (364-378), au moment où toutes les sources antiques indiquent le danger aux frontières du bas Danube. Ammien Marcellin écrivait à ce sujet : « Envahissant avec 2000 navires, en parcourant les bords de la Propontide, les

[19] BOGDAN CĂTĂNICIU 1979, fig. 40.

[20] ŞTEFAN 1979, 51.

[21] SUCEAVEANU, BARNEA, 1991, 202.

[22] ČIČICOVA 1994, 66 ; PARNICKI PUDELKO 1976, 179-192.

[23] KAZAROV, 1937 ; BIERNACKA LUBANSKA 1976, 97, fig 13.

[24] ATANASOVA GEORGIEVA 1974, 167-172 ; voir aussi PANAITE, MĂGUREANU 2002, 159-160.

[25] IONESCU , PAPUC 2005, 82 et 165, fig. IX,2 ; STOIAN. 1962, 51-53.

[26] Pour la fortification de Berkovica : MITOVA DZONOVA 1974, 57-59, fig. 33 ; MITOVA DZONOVA 1976, 142-144 ; MITOVA DZONOVA 1984, 339-346, fig. 1-3.

[27] SCHALLMAYER 1983, 83-89 et fig. 33.

Scythes ont fait des pillages indescriptibles sur terre et aussi sur mer » (Ammien Marcellin XXXI 5, 15). Zosime écrivait à son tour : « En 386 les barbares ont embarqué dans un grand nombre de navires des forces des plus remarquables » (Zosime IV 38).

3. On a également confirmé la destruction de la cité et de l'annexe fortifiée pendant le Haut Moyen-Âge ; il faut pourtant souligner que cette destruction a continué probablement au XIXe siècle[28].

4. Un habitat datable du Haut Moyen Âge est perceptible dans la zone des tours T1 et T2 et aussi entre les tours T3 et T4, où l'on a trouvé le mur semi-circulaire à deux parements qui pourrait indiquer une petite fortification.

5. Il est possible que toutes les constructions du Haut Moyen-Âge, celle identifiée près de la tour T1 et surtout celle située entre les tours T3 et T4, relèvent d'un caractère militaire, ce qui est soutenu par les pointes de flèche découvertes en 2002 et par les caractéristiques de la construction à deux parements située entre les tours T3 et T4[29].

BIBLIOGRAPHIE

ATANASOVA GEORGIEVA 1974 – I. Atanasova Georgieva, *Quadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis,* dans *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines (Mamaia, 6-13 Septembrie 1972)*, Bucureşti-Köln-Viena, 1974, 167-172.

BARNEA, IONESCU, CONSTANTIN 2007 – Al. Barnea, M. Ionescu, R. Constantin, dans CCA, 2007, 27-28

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968.

BARNEA 1979a - I. BARNEA, *Aşezarea geografică, numele, istoricul cercetărilor,* dans *Tropaeum Traiani. I. Cetatea,* Bucureşti, 1979, 13-34.

BARNEA 1979b – I. Barnea, *Arta creştină în România,* I, Bucureşti, 1979.

BIERNACKA LUBANSKA 1976 – M. Biernacka Lubanska, *Sladnii rzymian po Bulgarii,* Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1976.

BOGDAN CĂTĂNICIU 1979 – I. Bogdan - Cătăniciu, *Incinta, structură, datare, istorie,* dans *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, 47-63.

ČIČICOVA 1994 – M. Čičicova, *Novae à l'époque du Bas-Empire*, in Limes. Studi di storia, 5, Roma, 127-138.

CIUREA, GOSTAR 1969 – D. Ciurea, N. Gostar, *Inscripţii de la Tropaeum Traiani,* ArhMold 6 (1969), 111-112.

FLORESCU 1972 – R. Florescu, *Limesul dunărean în perioada târzie a Imperiului Roman,* BMI 41 (1972), 3, 23-26.

IONESCU, PAPUC 2005 – M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane, sec I-VII p. Chr.*, Constanţa, 2005.

[28] PAPUC 1979, 77. Pour les remparts de Tropaeum Traiani, voir BARNEA 1968, 384-386 et SUCEVEANU, BARNEA 1991, 199-202 et fig. 15.

[29] Nous remercions aussi à mme. Iuliana Barnea pour l'aide donné à la réalisation de l'illustration.

KAZAROV 1937 – G. Kazarov, *Monuments antiques de Bulgarie,* in RE 17 (1937).

MĂRGINEANU CÂRSTOIU, BARNEA 1979 – M. Mărgineanu Cârstoiu, Al. Barnea, *Aspecte ale urbanismului în cetatea Tropaeum Traiani*, în *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, 109-128

MITOVA DZONOVA 1974 – D. Mitova Dzonova, *Peribolos pri rano-hristianskata bas*, in *Prucavania i konservacija na Pametnitena kultura v Balgarija*, Sofia I, 1974, 57-59

MITOVA DZONOVA 1976 – D. Mitova Dzonova, *Contributions épigrafiques du la Haute époque du Byzance,* Études Balcaniques I (1976), 142-144.

MITOVA DZONOVA 1984 – D. Mitova Dzonova, *Archäologische und schriftiche Angaben über das Asylrecht in der frühchristichen und mittelaltterlichen Kirche aus dem Territorium des heutigen Bulgarien,* in Actes du Congrès international d'histoire chrétienne, X, Salonic, 1980 (publiés en 1984), 339-346.

MURNU 1910 – G. Murnu, *Noi săpături în cetatea Tropaeum,* Bucureşti, 1910.

PANAITE, MĂGUREANU 2002 – A. Panaite, A Măgureanu, *Some Observations Concerning Several Late Roman and Early Byzantine Fortifications from the Lower Danube,* în The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tîrnovo 26-30 July 2000), Sofia 2002, 159-160.

PAPUC 1979 – Gh. Papuc, *Incinta, sectorul de sud-vest al zidului de incintă*, în *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, 64-75.

PARNICKI PUDELKO 1976 – S. Parnicki Pudelko, *Befestigungsanlagen von Novae,* Ars Historica, Poznan, 1976, 179-192.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum,* BCMI 4 (1911), 1-12 et 163-193.

POPESCU 1976 – Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

SCHALLMAYER 1983 – E. Schallmayer, *Kastelle, Kastellbäder, Lagerdorfung und Benefiziarier-Weihbezirk von Österbrücken, Neckar-Odenwald-Kreis,* in *Führer zu römischen Militäranlager in Süddeutschland*, 13. Internationaler Limeskongress, Aalen, 1983, Stuttgart, 1983, 83-89 et fig. 33.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis,* Bucureşti, 1962.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991.

ŞTEFAN 1972 – Al.S. Ştefan, *Apeductele cetăţii Tropaeum Traiani*, BMI 41 (1972), 3, 43-54.

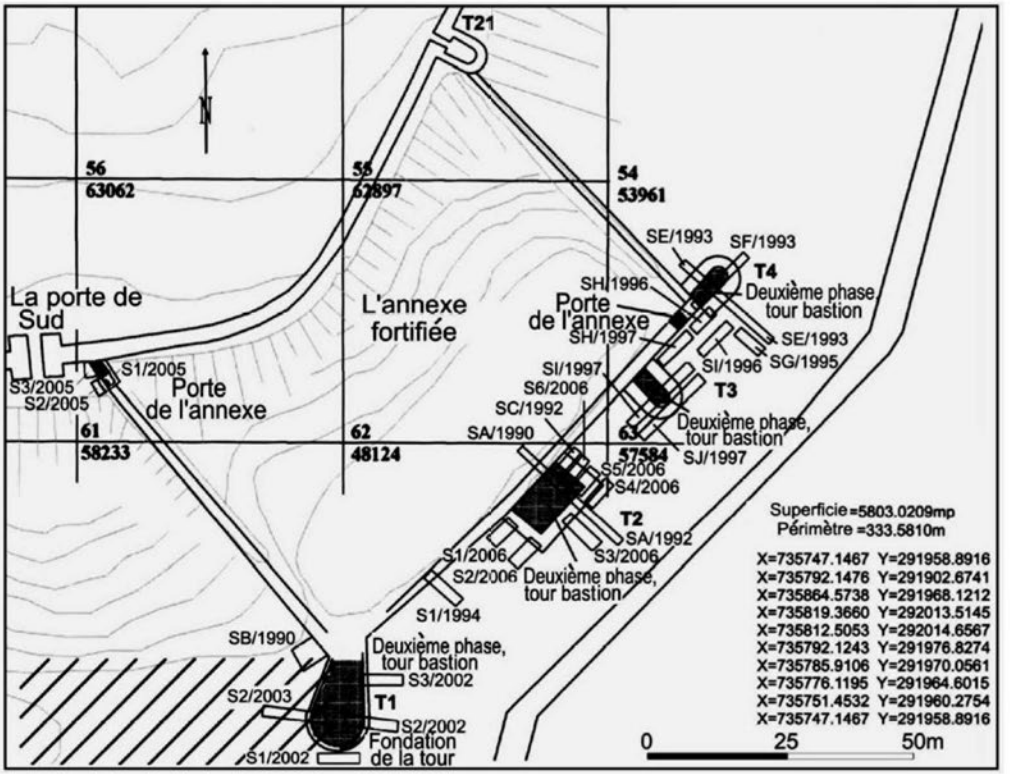

Fig. 1 - Plan général des recherches archéologiques 1990-2006.

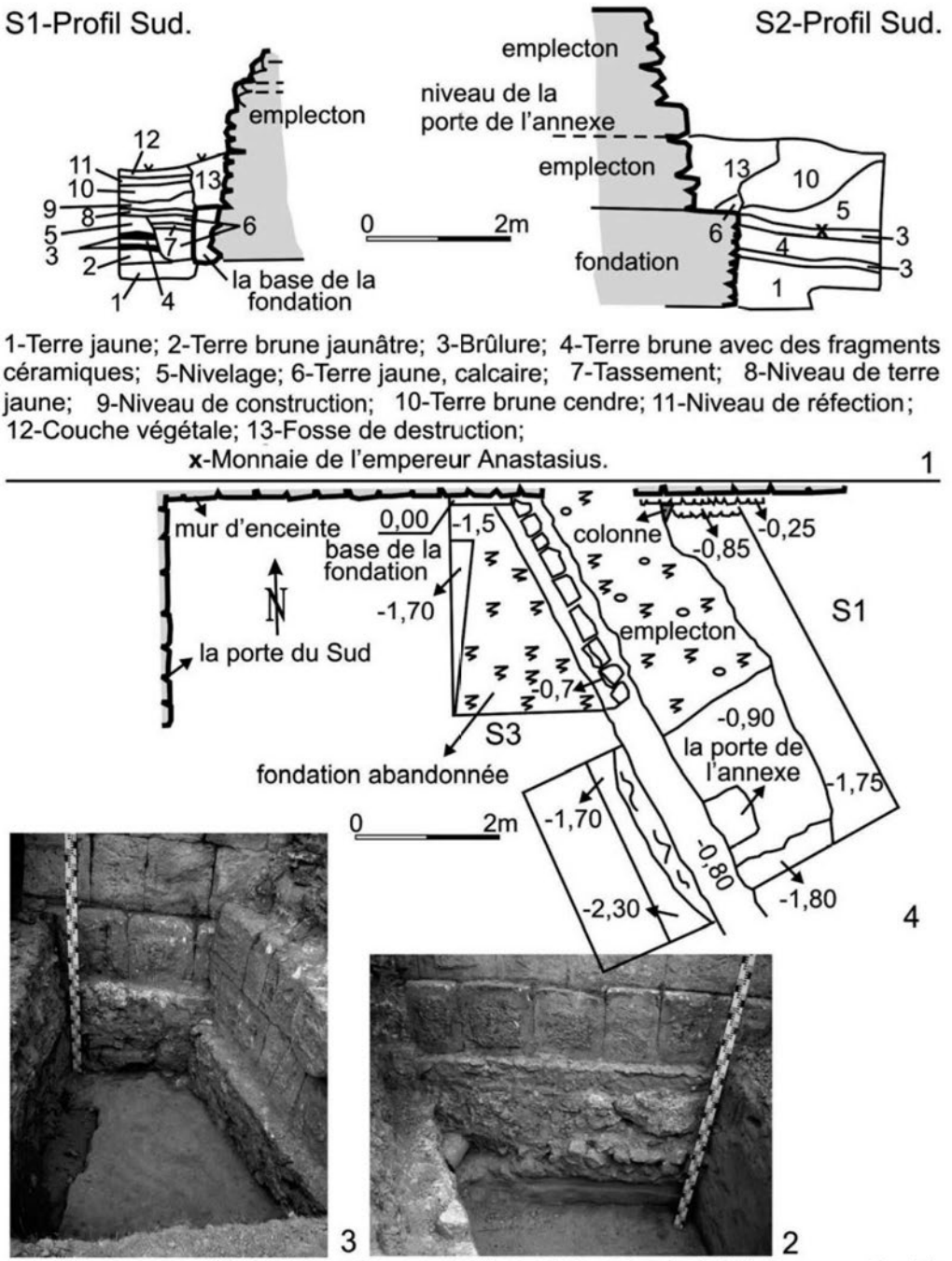

Fig. 2 - 1. Profile Sud S1, 2005 et profile Sud S2, 2005, á côté de la porte Sud de la cité Tropaeum Traiani; 2. La fondation de l'enceinte constantinienne à la jonction avec l'enceinte de la fortification annexe; 3. Image de détail avec la jonction des deux enceintes et la fondation d'une tour abandonnée; 4. Plan des recherches archéologiques de l'année 2005.

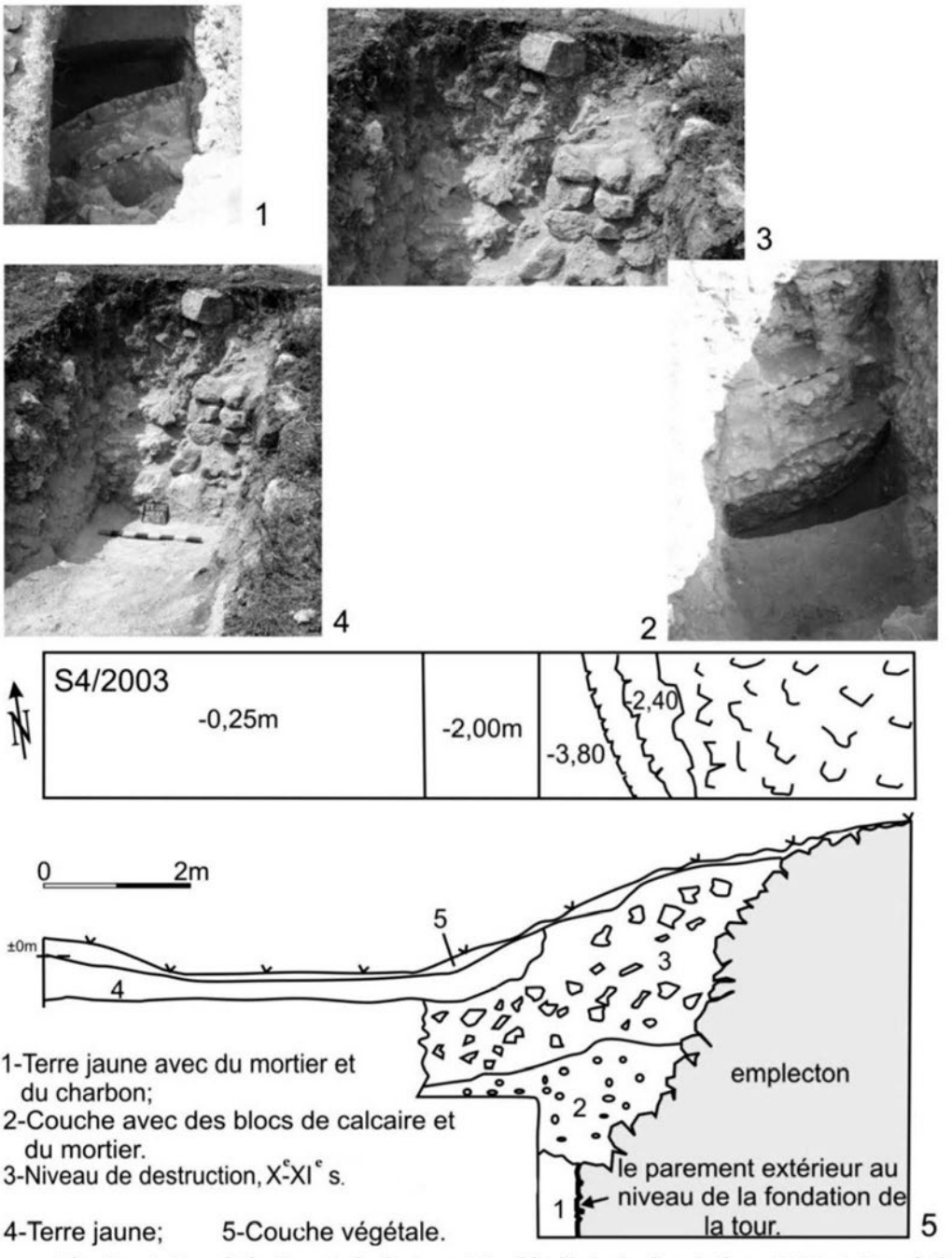

Fig. 3 – 1. Le côté Ouest de la tour T1, détail de la fondation, 2002; 2. Le côté Ouest de la Tour T1, la fondation, 2002; 3-4: S3, section sur le côté Est de la tour T1, construction du Haut Moyen - Âge, 2003; 5. Plan et profile S4, 2003, sur le côté Ouest de la tour T1.

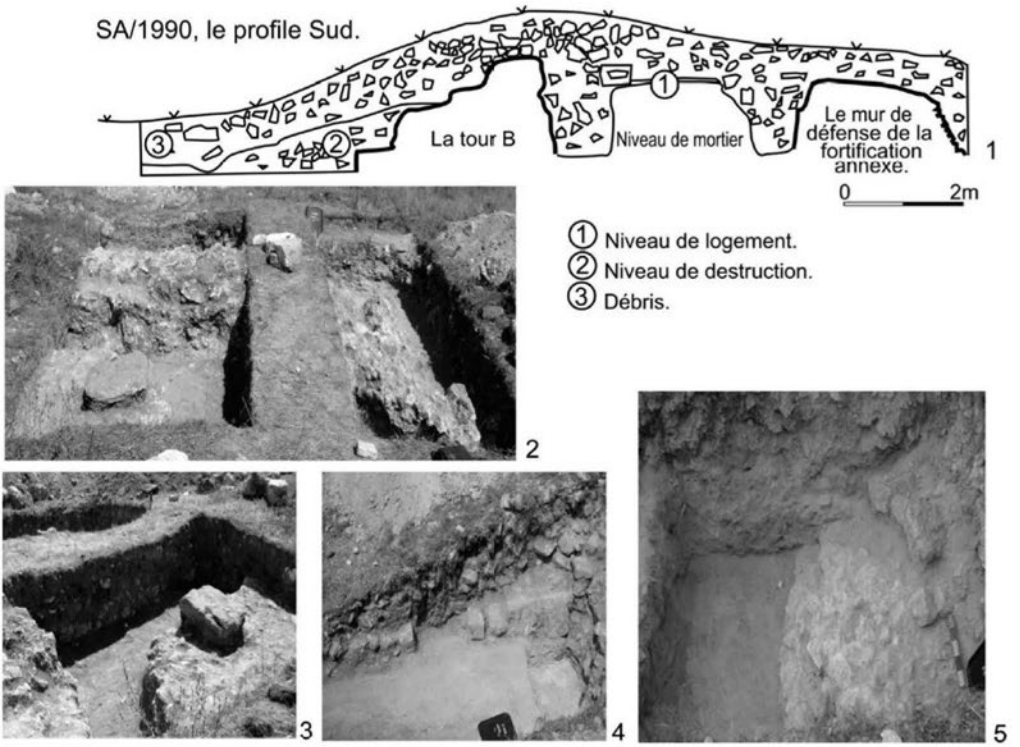

Fig. 4 – 1. SA, profile Sud, perpendiculaire sur la tour T2, 1990; 2. Le côté Nord de la tour T2, recherche 2006; 3. Image de la couche du mortier qui a transformé la tour en bastion, recherche 2006; 4. Le côté Sud de la Tour T2, avec une construction du Haut Moyen - Âge, 2006; 5. Le côté Est de la Tour T2, construction du Haut Moyen - Âge, 2006.

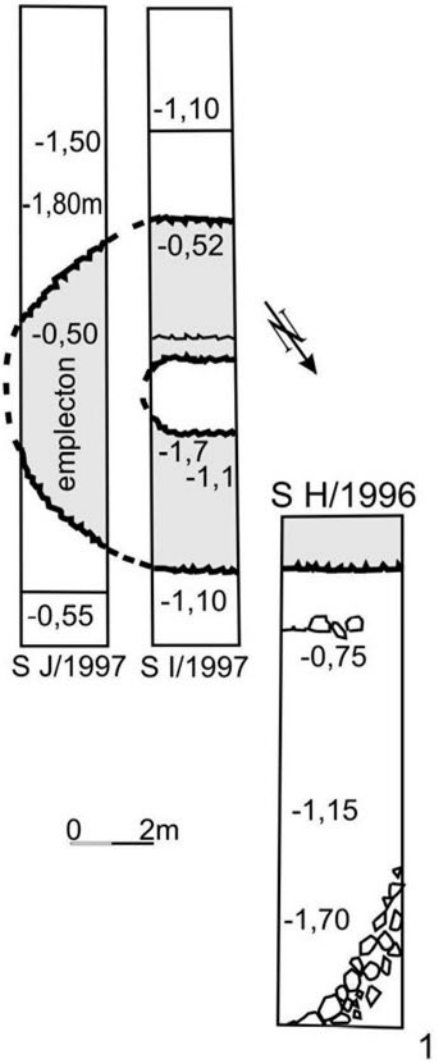

Fig. 5 – 1. Le plan de la tour T3, recherches 1997-1998; 2. Image avec le front de la tour T2; 3. Image avec le front de la tour T2, détail; 4. Construction de Haut Moyen - Âge entre les tours T3 et T4.

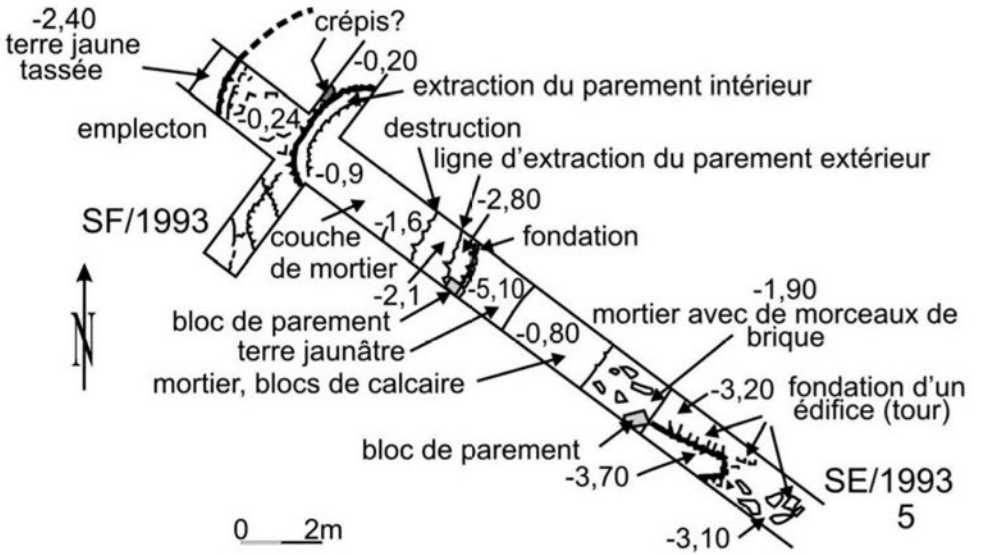

Fig. 6 – 1. Image des sections SH et SI, près de la tour T4; 2. Le côté Sud de la Tour T4, avec une construction du Haut Moyen - Âge, 1996; 3. Des images des sections SH et SI 1996, près de la tour T4; 4. Construction du Haut Moyen - Âge, entre les tours T3 et T4, recherche 1997; 5. Le plan des recherches archéologiques de la tour T4, les sections SE et SF.

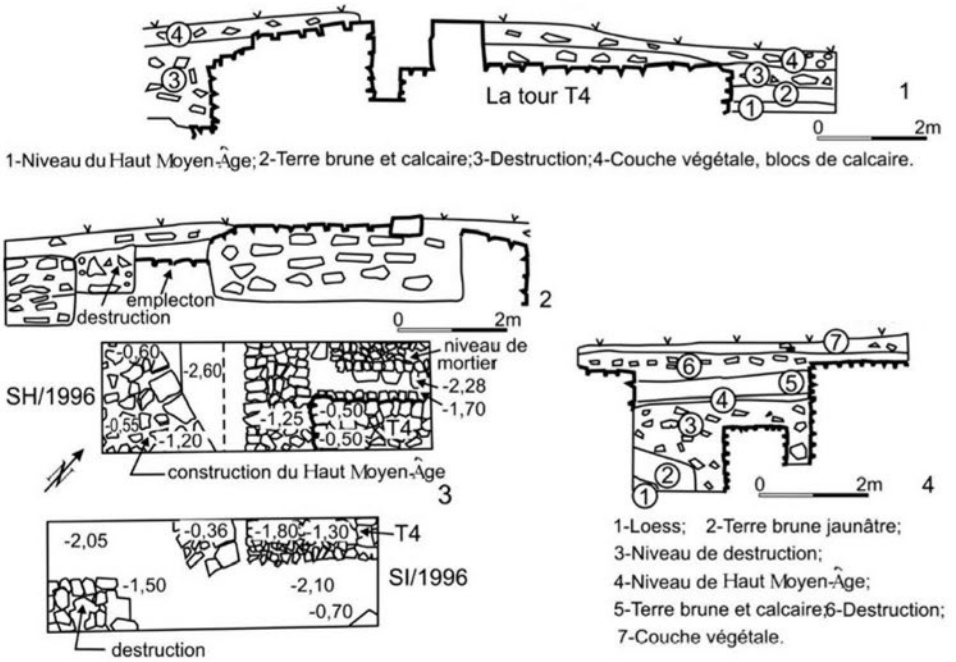

Fig. 7 – 1. Le profile Nord de la section SE/ 1993, la tour T4; 2. Le profile Ouest de la section SF/ 1993, la tour T4; 3. Le plan des sections SH et SI/ 1996, le côté Sud de la tour T4; 4. Le profile Ouest de la section SH/ 1996.

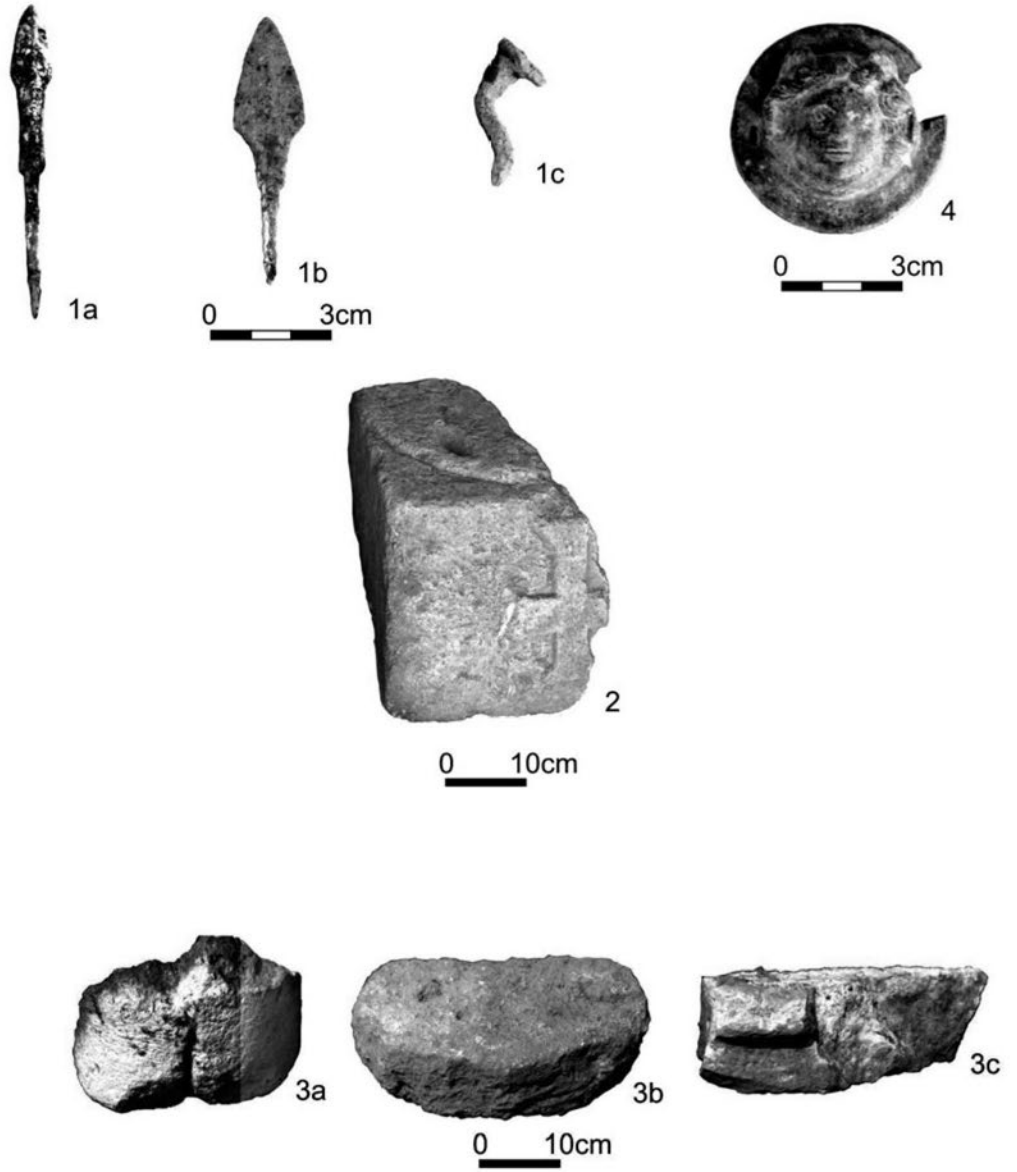

Fig. 8 –1. Pointes de flèche et un clou du Haut Moyen - Âge (S3 T1, 2002); 2. Chapiteau chrétien en calcaire, réutilisé á la réfection de la courtine; 3. Pièces architectoniques réutilisées (recherche 2002, la tour T1); 4. Applique en bronze avec la représentation de la tête de la Gorgone.

SOME POTTERY FINDINGS OUTSIDE ULMETUM CITY WALLS

Emilian GAMUREAC*

Keywords: *field survey, Roman-Byzantine pottery.*
Cuvinte cheie: *cercetare de teren, ceramică romano-bizantină.*

Abstract: *An archaeological field survey was carried out in between the limits of Pantelimonu de Sus village, Constanţa County. This survey was caused by the works undertaken for the installation of a water pipe. There were discovered several different archaeological complexes and mixed Roman-Byzantine artifacts. The pottery fragments belong to some well known typological categories, and they were identified by analogical approach.*

Rezumat: *Cercetarea de teren din intravilanul comunei Pantelimonu de Sus, judeţul Constanţa, realizată cu ocazia instalării unei conducte de apă, a avut ca rezultat descoperirea unor piese ceramice de epocă romană şi romano-bizantină prezentate într-un succint catalog. Complexele arheologice sunt diverse, iar materialul este amestecat, larg datat în perioada romano-bizantină. Din punct de vedere tipologic, ceramica descoperită se încadrează în tipurile cunoscute precum vase pentru transport, vase pentru servitul mesei, vase pentru băut şi vase pentru gătit. Identificarea unora dintre aceste artefacte a fost posibilă datorită analogiilor publicate deja în literatura de specialitate, atît în spaţiul pontic cât şi în alte zone.*

In September 2011, two archaeologists[1] of the research team excavating in Ulmetum performed a field survey inside the limits of the actual village Pantelimonu de Sus, Constanţa County, on the occasion of installing a water pipe. The surveyed area is situated in the neighborhood of late Roman fortification of Ulmetum, mostly at the Southeastern limit of the village. Essentially, this is the area where most pottery fragments have been found, becoming rare and ceasing as the survey pursued to the center of Pantelimonu de Sus village. Excepting

* Emilian Gamureac: Ministerul Culturii şi Patrimoniului Naţional, Direcţia Generală Patrimoniu Cultural Naţional, Şos. Kiseleff nr.30, Bucureşti, 011347.

[1] The archaeological survey has been done by Cristina Paraschiv-Talmaţchi (MINA Constanţa) and Emilian Gamureac. I express my gratitude to my colleague for giving her consent to publish the results of the archaeological survey.

catalogue piece nº 26, derived from an accidental discovery on a private property North-East of the village, which had been brought to us by a local, all the rest of the pottery fragments were discovered on an area between 100 and 200 m West outside the city wall of late Roman Ulmetum. From the very beginning, it was clear that the mechanical intervention in the subsoil for the water pipe installation was almost superficial, because the maximum depth was about 50 cm. Even though this is not an exclusive criterion for dating, the chances to find any remains from the ancient *vicus Ulmetum*[2] decreased drastically and, as it follows, it is probable that our archaeological findings represent only the habitation around the city walls during the late roman era, in close connection with the habitation inside the late Roman city. Still, the archaeological materials discovered are mixed, even if the majority of pottery fragments can be chronologically identified in the Roman-Byzantine period; this leads to the conclusion that there are different archaeological contexts from different times in the same area.

From a total of 60 discovered artifacts, we succeeded in identifying some typological categories of pottery. Excepting the 26 fragmentary objects included in our small catalogue, the rest of 34 fragments of pottery can be identified by typological method, resulting in a few categories: 23 amphora fragments, 6 fragments of pottery which can be included in the category of *vasa pota(to)ria* (cups, pitchers, pots), and 5 fragments of undetermined pottery, possibly fragments of lids, small cups or other.

Concerning the undetermined 23 amphora fragments, only a few considerations can be made. Generally, they are grouped in 2 large categories: the first, consisting of 7 fragments, has some common characteristics: coarse light brick - red fabric with small particles of limestone and gold mica, and brick - red slip; one of them has some special characteristics: the clay is whitish – yellow, with small black and white particles, maybe pyroxene, sand and small particles of limestone.

The second group consisting of 16 fragments, has coarse fabric, with limestone and gold mica particles, and a dark brick - red color; exceptionally, one of them has fine fabric, similar to some African red slip dishes or Berenice LR 10 amphorae, and is covered with a dense brick - red vernis.

From the last 11 fragments of pottery discovered (cups, pitchers, pots and fragments of lids), only one draws attention by its features, linked to Sântana de Mureş culture: the fragment has a semi-fine grey homogenous fabric and a grey polished slip on the outside.

Aware of the impossibility of determining other methodological outlines, from such a small lot of items, the first step for a future comparison can be made in relation with the pottery resulted from the archaeological excavations from Ulmetum site. Looking forward, the analysis of the pottery from Ulmetum is a necessary step for further research of this site, and a useful tool for a better and accurate understanding of the centers where the pottery was produced, taking into account that the pottery production in antiquity was an economic, artistic

[2] Regarding *vicus Ulmetum* and the archaeological research, see PÂRVAN 1923, *passim*; COVACEF 2004-2005, 439-451.

and cultural activity.

CATALOGUE

1. Rim fragment of Carthage LR2 amphora, outter rim diameter 14 cm, inner rim diameter 10 cm, preserved height 4.5 cm, brick - red coarse clay, beige slip. The amphora usually has horizontal incised lines or undulated striations at the median part of the body.

2. Fragmentary amphora foot. Preserved height 6 cm, coarse clay, brick - red on the exterior, beige on the interior of the body, brick - red slip. The fabric is with occasional small particles of limestone and rare gold mica. The foot of the amphora is conical, broken in the lower part, with no button traces. Possibly one of the pontic types of conical amphora.

3. Fragmentary amphora handle, preserved length 6.4 cm, thickness 2 cm. Fabric is slightly brick - red, traces of pyroxene, beige slip on outward, 3 grooves, oval section.

4. Fragmentary amphora handle, preserved length 4 cm, thickness 2.5 cm. Dark brick - red coarse fabric, with rare small particles of limestone, dark brick - red slip on outward, 2 grooves, oval section.

5. Fragment of median part of an oriental Carthage LR2 type amphora. Preserved length 5 x 4.5 cm. Fabric is brick - red, with traces of limestone, light beige slip on outward. The amphora is decorated with undulated striations, suggesting dating for 6th c. AD.

6. Fragment of neck and handle of an amphora, fabric is homogeneous, dark brick - red color with rare micro particles of limestone and gold mica, dark brick - red color slip. The neck is almost cylindrical, it widens at the lower part, 14 cm diameter on top. The handle has oval section, with grooves. No traces of a link between neck and body of the amphora.

7. Fragmentary amphora handle, preserved length 11 cm, brick - red color with particles of limestone and sand, brick - red color slip on outward. The handle is round in section, decorated with grooves.

8. Fragmentary amphora handle, preserved length 10.5 cm. Coarse clay, brick - red color, particles of limestone and gold mica, brick-beige slip on outward. The handle has an oval shape in section, secondary burned, with traces of grooves. Considering the dimensions and fabric characteristics, the handle could belong to a Pontic type of a big dimensions amphora.

9. Fragmentary rim and handle of a table amphora, preserved height 4.5 cm, rim diameter 11 cm. The fabric is semi-fine, with limestone particles. Light brick - red color, slip with beige nuances on the outside, but the fragment is severely

secondary burned on the inside and outside. The rim is flattened on top, slightly thickened inside, decorated with a single groove on the outside. The neck is cylindrical, slightly curved outwards; the handle has an oval shape in section, with grooves.
PARASCHIV 2006, pl. IV, nº 56 (regarding a table amphora fragment from Argamum).

10. Fragmentary amphora rim, preserved height 3.5 cm, rim diameter 8 cm. Coarse brick - red fabric with black particles (pyroxene ?), slip of the same color. The rim is straight and the neck is cylindrical, decorated with grooves inside and outside.

11. Fragmentary neck, median part and handle of a Pontic table amphora, preserved height 10 cm, neck diameter at its upper part 12 cm, maximum diameter at the median part is 26 cm. The fabric is brick - red with small black particles and limestone, outside slip of the same color. The neck is cylindrical, curved on the outside, frequent grooves on the amphora body, the handle has an oval shape in section, with grooves.

12. Fragmentary dish rim, preserved height 2 cm, rim diameter 23 cm. Fine brick - red late Roman ware, slip of the same color. The dish has a vertical rim incorporating a flange, concave on the outer face, undecorated. A ridge can be observed under the rim.
HAYES 1972, Late Roman C` Ware, form 3, 329-338; TOPOLEANU 2000, type IX, 46-54; OPRIŞ 2003, 150-152; CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, 189, fig. 167, 2.6 (N VIA); SUCEVEANU 1982, 14, fig. 10, nr. 12-19; OPAIŢ 2004, 76, pl. 56. Dating: 5th-6th c. AD.

13. Fragmentary dish/bowl rim, rim diameter 24 cm. Fine brick - red fabric, dark brick - red slip. The interior is smooth, with a little edge at the top; the rim is thickened outside, almost round. Under the rim, outside, one single fine groove. No perfect analogies: strictly concerning the profile of the rim, ABADIE-REYNAL, SODINI 1992, 15, CF 19, CF 23, fig. 2 (2nd c. AD.), MUŞEŢEANU 2003, 61, type 1, pl. 24, nº 202 (2nd -3rd c.AD). Other analogies: OPAIŢ 1991, 166, pl. 54, 306-307 (Local Red Slip Ware); OPAIŢ 2004, 80; HAYES 1992, 7-8; SUCEVEANU 1982, 92, fig. 10, nr.6 (bowl) 6th c. AD; ROBINSON 1959, 117, M352, pl. 71 (glazed bowl).

14. Fragmentary bottom of a dish/bowl, preserved height 2.5 cm, foot diameter 9 cm, foot height 1 cm. Fine brick - red fabric, beige slip. The foot is round, slightly knobbed, of medium height, slightly curved outwards. Undecorated.

15. Fragmentary part of median body of a highly curved bowl/dish, maximum diameter 30 cm. Semi-fine brick - red fabric, with rare limestone particles, beige slip, secondary burnt. No illustration.

16. Fragment of grindstone, brooked, one half preserved, oval shape, polished.

Preserved length 5 cm, thickness 4.9 cm. The median part is flattened, because of the repeated blows.

17. Fragment of a vessel (bottom), possibly a pitcher. Preserved height 3.5 cm, foot diameter 8 cm. Semi-fine brick - red clay with small particles of limestone and gold mica, brick - red slip. The base is round, of medium height (0.9 cm), faceted, slightly inclined outwards. Rare grooves inside the jar. No illustration.

18. Fragment of bottom of a probably high bowl/dish, preserved height 2.5 cm, foot diameter 9 cm, base height 1 cm. Fine light brick - red fabric with white and black small particles, dense brick - reddish slip. The base is round, of medium height, with an almost false foot, slightly inclined to outwards, decorated with two fine grooves. The bottom is smooth, undecorated.

19. Fragment of a median part of a jar, possibly a high cup with trilobite or circular rim, maximum diameter at the median part 20 cm. Poor quality coarse fabric, porous, with small stone particles in the clay, secondary burned. The wall of the jar is unusually thick (0.8 cm-1 cm).

20. Fragmentary bottom of a jar, possibly a cup, similar. Flat base, diameter 9 cm, thickness 1.2 cm.

21. Fragmentary rim of a pot, preserved height 3.5 cm, rim diameter 14 cm. Poor quality clay with small particles of stone, irregularly burned: at the rim the clay is brick – red, and at the neck it is grey. On the inside and outside the pot is covered with a brick - red color slip, mixed with small particles of limestone. The pot is secondary burned on the inside. Possibly medieval.
PARASCHIV-TALMAŢCHI 2010, pl. II, no. 2, 4.

22. Fragmentary base of a pitcher, maximum diameter 16 cm, base diameter 8 cm. Coarse fabric with small particles of stone in the clay composition. Irregularly burned: the wall is whitish - gray on the interior and light brick - red on the exterior. The pitcher is secondary burned and is covered with a beige slip on the exterior.

23. Fragmentary rim of a Pontic pot, preserved height 2.3 cm, rim diameter 16 cm. Coarse brick - red fabric, with sand in composition, secondary burned. The rim is vertical, and it has a pronounced ledge on the top to accept a lid. The neck is cylindrical, with frequent grooves at the lower part of the neck.
SUCEVEANU 1982 b,114, pl. 14/22

24. Fragmentary rim of a pot, preserved height 4 cm, rim diameter 15 cm. Semi fine grey-brick clay with white particles and gold mica, slip of the same color, secondary burned at the exterior. The rim is concave inside and convex, thickened outside, without neck.
SUCEVEANU 1982 a, 87, fig. 7 nº. 12 (4th – 5th c. AD).

25. Fragmentary base of a small cup, preserved height 1.5 cm, base diameter 2.5 cm. Semi-fine beige fabric with particles of gold mica, slip of the same color. The base is small and flat.

26. Small cup, almost complete. Height 10.2 cm, rim diameter 6 cm, maximum diameter 10 cm, base diameter 3 cm. Semi fine brick - red fabric, brick - red slip. The base is flat, the body is globular, decorated with grooves at the lower part, and the handle is oval in section, decorated with small grooves. The rim is straight, in the shape of a funnel.
OPRIŞ 2003, 135-136, pl. XLVIII, 327; NICOLAE (1995-1996), 147, pl. 4.

BIBLIOGRAPHY

ABADIE-REYNAL, SODINI 1992 - Catherine Abadie-Reynal, J-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes), Études Thasiennes XIII, École Française d`Athènes,* Paris, 1992.

CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 – Ioana Bogdan Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica şi descoperirile mărunte*, în *Tropaeum Traiani. I. Cetatea,* (I. Barnea coord.), Bucureşti, 1979.

COVACEF 2004-2005 - Zaharia Covacef, *Ulmetum 2004 - dupa 90 de ani*, Pontica 37-38 (2004-2005), 439-451.

HAYES 1972 - J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The Brithish School at Rome, Londra, 1972.

HAYES 1992 - J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istambul, II. The Pottery,* Princeton, 1992.

KUZMANOV 1985 - G. Kuzmanov, *Céramique de la Haute Epoque Byzantine provenant de la Thrace et de Dacie (IVe- le début de VIIe s.), Razkopki i proučvanija (Fouilles et Recherches) XIII*, Sofia, 1985.

MUŞETEANU 2003 - C. Muşeteanu, *Atelierele ceramice romane de la Durostorum,* Bucureşti, 2003.

NICOLAE 1995-1996 - C. Nicolae, *Descoperiri de epoca romană şi bizantină la Carsium,* Pontica 28-29 (1995-1996), 135-160.

OPAIŢ 1991 - A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol) secolele V î.e.n.- VII e.n.,* Peuce 10 (1991), 1 - 2, 133-182.

OPAIŢ 1996 - A. Opaiţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Chr.). Producţia ceramicii locale şi de import,* Bibliotheca Thracologica 16, Bucureşti, 1996.

OPAIŢ 2004 - A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th - 6th centuries AD), BAR International Series 1274,* 2004.

OPRIŞ 2003 - I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV- VI p. Chr.),* Bucureşti, 2003.

PARASCHIV 2006 - D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.),* Iaşi, 2006.

PARASCHIV 2006 - D. Paraschiv, *Contribuţii privind ceramica romană de la Argamum. Sectorul extra muros. I. Amforele,* in *Orgame/Argamum, Supplementa 1, À la recherche d`une colonie. Actes du Colloque international 40 ans de recherche archéologique à Orgame/Argamum,* Bucarest, 2006, 285-342.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2010 - Cristina Paraschiv-Talmaţchi, *Noi informaţii privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Pontica 43 (2010), 283-301.

PÂRVAN 1923 - V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1923.

ROBINSON 1959 - H.S. Robinson, *Pottery of the Roman Period. Chronology, The*

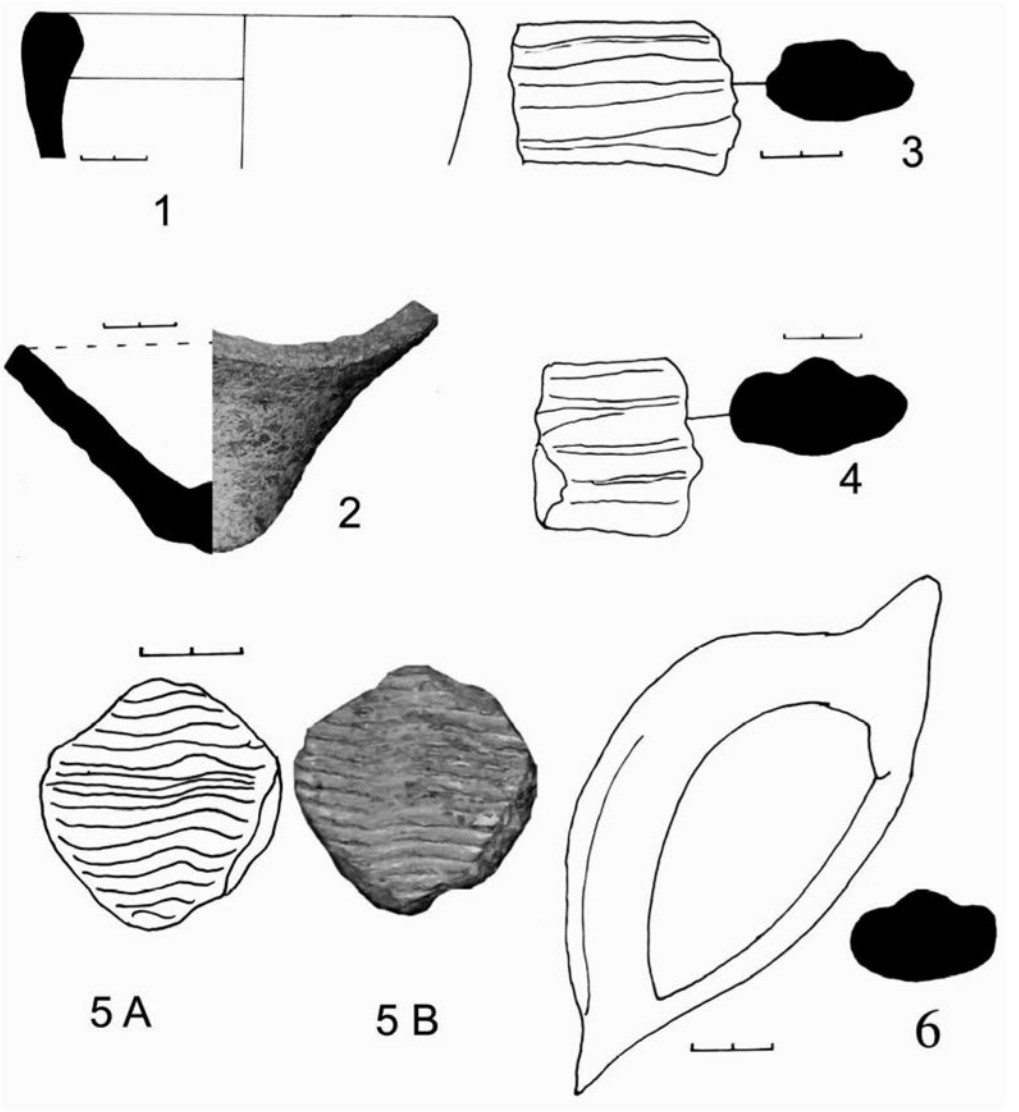
Athenian Agora V, Princeton, 1959.

SCORPAN 1976 - C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive în ceramica romano – bizantină (sec. IV-VII) din ariile mediteraneană şi pontică*, Pontica 9 (1976),155-185.

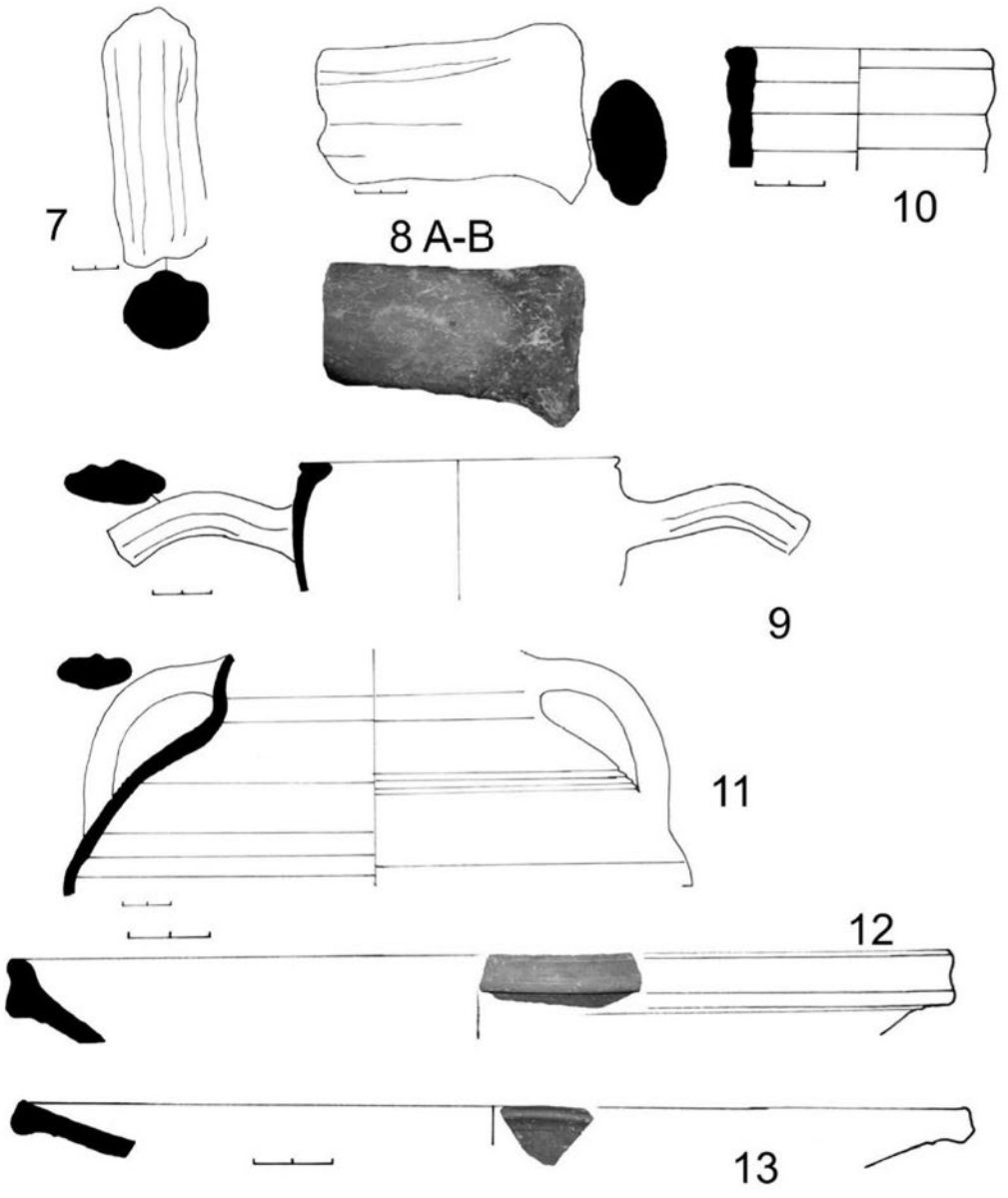
SUCEVEANU 1982a - Al. Suceveanu, *Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33 (1982), 1, 79-107.

SUCEVEANU 1982b - Al. Suceveanu, *Histria, VI. Les thermes romains*, Bucarest-Paris, 1982.

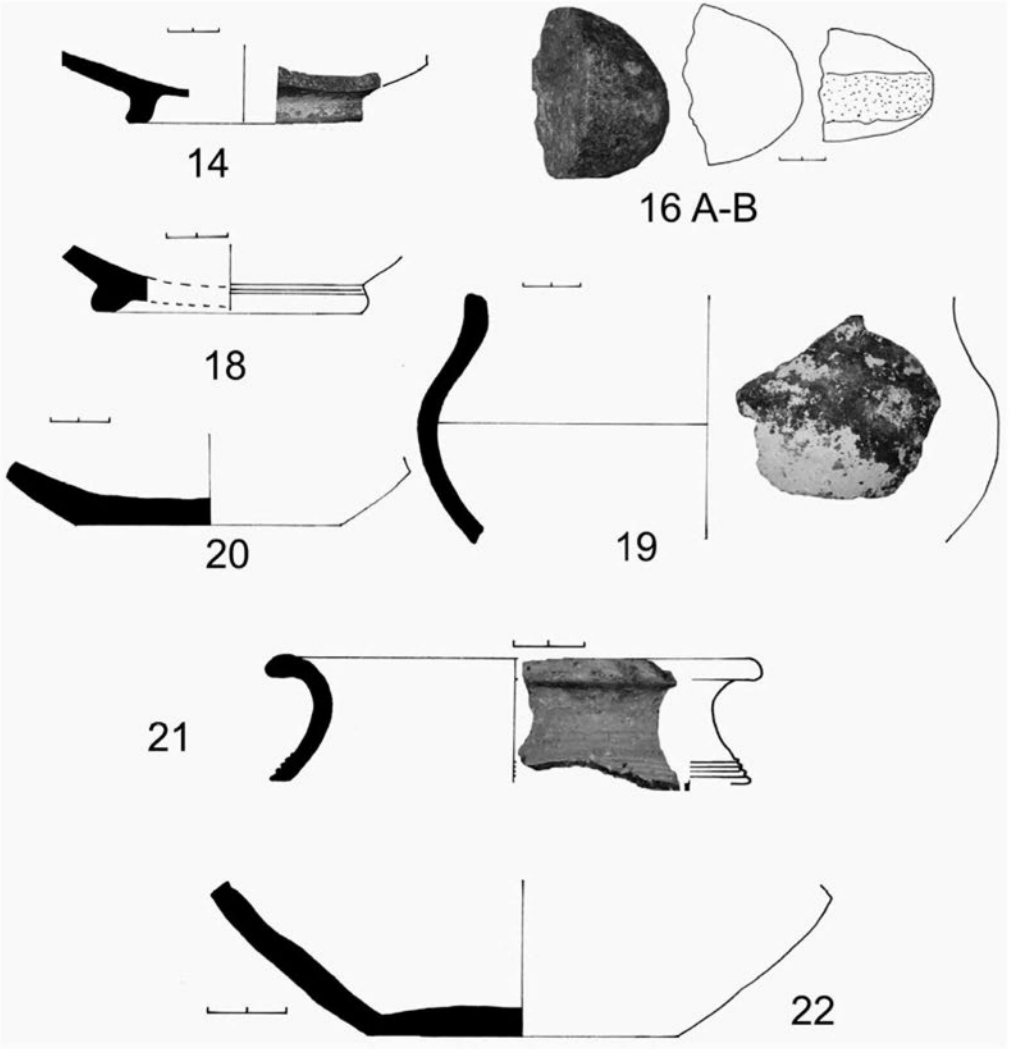
TOPOLEANU 2000 - F. Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)* Tulcea, 2000.

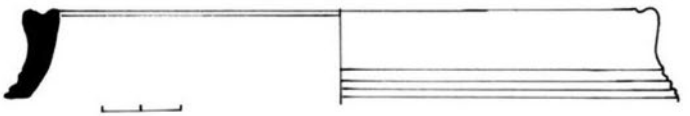
Pl. I

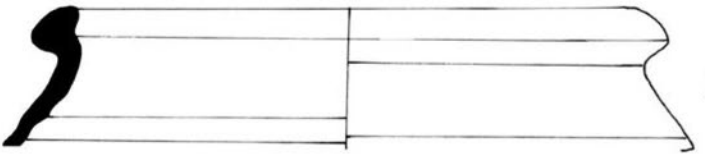
Pl. II

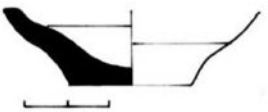
Pl. III

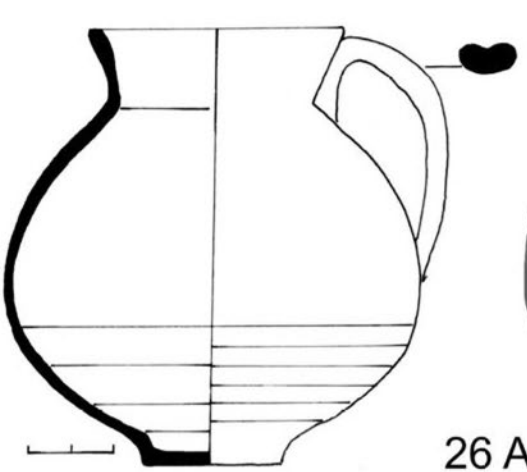
23

24

25

26 A-B

Pl. IV

NOTĂ CU PRIVIRE LA VESTIGIILE CULTURII DRIDU DE LA MIRONEŞTI, JUDEŢUL GIURGIU

Cristian SCHUSTER[*]**,**
Traian POPA[**]

Schlüsselwörter: *Keramik, Häuser, Ofen, Feuerherd.*
Cuvinte cheie: *ceramică, locuinţe, cuptor, vatră.*

Zusammenfassung: *Die Verfasser unterziehen der Analyse die bis zurzeit entdeckten Spuren der Dridu-Kultur im Bereich der Ortschaft Mironeşti, Bezirk Giurgiu. Das Dorf liegt auf der Hochterrasse des rechten Argeş-Ufers. Dridu-Keramik wurde durch Geländebegehungen in den Punkten Pod, Ulă und La Târle, alle Zonen auf der genannten Hochterrasse, gefunden.*

Ältere Rettungsgrabungen erlaubten das Entdecken an der Ostgrenze des Dorfes, in einem Tal, das seinerseits ins Argeş-Tal mündet, im Punkt În Vale, eines Dridu ebenerdigen Hauses, ausgestattet mit zwei Feuerherde und einer kleinen Flußsteinplattform. Ein zweites Haus wurde auf der Hochterrasse, im Punkt Conacul Mironescu, im Jahr 2010 ausgegraben. Sowohl im einen, als auch in dem zweiten wurde typische Keramik, darunter auch ganze Gefäße, gefunden.

Trotz der Bemühungen konnten im Raum des Dorfes, die an Tonware reiche Zone, von der Mihai Sâmpetru und Done Şerbănescu im Jahr 1975 sprachen, nicht wieder identifiziert werden.

Rezumat: *Autorii supun analizei urmele culturii Dridu din zona localităţii Mironeşti, judeţul Giurgiu, descoperite până în prezent. Satul este situat pe o terasă înaltă, pe malului drept al Argeşului. În cursul unor periegheze a fost descoperită ceramică Dridu în punctele Pod, Ulă si La Târle, toate situate pe amintita terasă înaltă.*

Săpături de salvare mai vechi au permis descoperirea la punctul În Vale, într-o vale care la rândul ei iese în valea Argeşului, a unui bordei Dridu, prevăzut cu două vetre şi cu o mică platformă din pietre de râu. O a doua locuinţă a fost cercetată pe terasa înaltă, la puctul Conacul Mironescu în anul 2010. Atât în prima, cât şi în cea de-a doua locuinţă a fost descoperită ceramică tipică, printre care şi vase întregi.

---

[*] Cristian Schuster: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.

[**] Traian Popa: Muzeul Judeţean de Istorie „Teohari Antonescu", str. C. Dobrogeanu Gherea, nr. 3, Giurgiu, 080024.

În ciuda eforturilor depuse, în spaţiul satului nu a putut fi identificată zona bogată în ceramică despre care relatau în 1975 Mihai Sâmpetru şi Done Şerbănescu.

Terasa înaltă din dreapta segmentului inferior al râului Argeş a oferit din cele mai vechi timpuri condiţii optime de habitat. Terasa se compune, în principal, dintr-un sol brun-roşcat, de pădure. În schimb, la poalele sale, se găseşte lunca râului, în unele locuri destul de lată, care are şi un râu paralel, anume Sabarul. În anumite secvenţe temporale, datorită unor precipitaţii abundente, s-a ajuns ca cele două râuri să-şi unească cursurile şi să formeze un luciu de apă apreciabil ca dimensiuni.

Lunca Argeşului este ocupată de soluri aluviale şi aluviuni şi, uneori, sunt prezente regosolurile, care sunt localizate în zona frunţilor terasei şi pe versanţii care fac legătura între terasele în cauză, câmpuri şi lunci.

Investigaţiile de diagnostic, preventive şi cele sistematice, derulate în ultimii 25 de ani pe raza localităţii Mironeşti[1], comuna Gostinari, judeţul Giurgiu, au confirmat existenţa în acest areal, în punctele *Coastă, La Panait, Ruine, În Vale, Conacul lui Palade, Malul Roşu*, a unor vestigii din eneolitic (aspectul Brăteşti, cultura Cernavodă I)[2], perioada de tranziţie (culturile Cernavodă III[3] şi Cernavodă II[4]), epoca bronzului (materiale de tip Căţelu Nou-Mironeşti[5], culturile Glina[6], Tei[7], Coslogeni[8] şi Radovanu[9]), Hallstatt (ceramică canelată[10], cultura Basarabi[11]), getice[12], post-romane (cultura Sântana de Mureş)[13], medieval timpurii, mijlocii şi târzii[14].

Dintre acestea din urmă s-au remarcat cele ale culturii Dridu. Ceramică specifică acestei culturi a fost depistată prin cercetări de suprafaţă, pornind de la vest la est, pe aceeaşi terasă înaltă a malului drept al Argeşului, în mai multe puncte. Primul ar fi zona fostului pod care făcea legătura de la Gostinari, satul de reşedinţă al comunei, situat pe malul stâng, spre Mironeşti. Aici, în punctul *Pod*,

---

[1] SCHUSTER, POPA 2008, cu lit.; SCHUSTER, POPA, PANAIT 2011, 83-84.

[2] SCHUSTER, POPA 2008, 47 şi pl. XCIII, fig. 65, 78; SCHUSTER 2009.

[3] SCHUSTER, POPA 2008, 44-45 şi pl. XLII/2, LXXXVI-LXXXIX, XCI/1-2, XCII/2, fig. 19-20, 68, 76-77; SCHUSTER, POPA, MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2009.

[4] SCHUSTER, POPA 2008, 45-47 şi pl. X-XVIII, LI/6, LXI/1, 4, 6, LXV, LXXXII-LXXXIV, fig. 18, 30-33, 36, 64/1, 69-71; SCHUSTER, POPA, PANAIT 2009.

[5] SCHUSTER, POPA 2008, 43-44 şi pl. XXXVIII/7, LIX/3, 6, LXXXI, fig. 38, 64/2.

[6] SCHUSTER, POPA 2008, 27, 35, 44 şi pl. XXVIII/3, XLI/5, LIX/2, 4.

[7] SCHUSTER, POPA 2008, 25-28, 34-35, 44 şi pl. II/1, XXIX/6, L, LII/2, LVIII/1, LIX/1, 5, LXXII/1, fig. 40-44, 46, 72.

[8] SCHUSTER, POPA 2008, 67 şi fig. 62.

[9] SCHUSTER, POPA 2008, 44 şi pl. LXXII/4, fig. 63.

[10] SCHUSTER, POPA 2008, 33-34 şi pl. XCIV/1, fig. 67.

[11] SCHUSTER, POPA 2008, 33-34, 40-43 şi pl. VII, XIX-XXVII, XXVIII/1-2, 4-5, XXIX/1-5, 7, XXX, -XXXVII, XXXIX, XLI/1-4, XLII/1, XLIII-XLV, XLVII-XLIX, LI/1-5, 7-10, LII/1, 3-5, LIII, LV-LVII, LVIII/2-3, LX, LXI/2-3, 5, LXII-LXIV, LXVI-LXXI, LXXII/2, LXXIII-LXXX, LXXXV, XC; XCI/3-4, XCII/1, XCIV/2, fig. 21-29; SCHUSTER, POPA, DUMITRU-KOGĂLNICEANU 2010.

[12] SCHUSTER, POPA 2008, 25-28, 39-40 şi pl. II/1, III-IV, VII, XXXVIII/1-7, XL, XLVI, LIV, LVIII/4, LXXII/3, 5, fig. 45, 47-61, 66, 73-75.

[13] SCHUSTER, POPA 2008, 29-32 şi pl. V-VI, XCI/5, fig. 34-35, 39.

[14] CANTACUZINO, SION 1990; ANTAL, ALEXANDRESCU, PANAIT 2008; SCHUSTER, POPA 2008, 36; ŢÂNŢĂREANU 2010, 124-125, 148-149.

într-un areal afectat de alunecări de teren şi intervenţii antropice (ocazionate de lucrările la Canalul Bucureşti-Dunăre, dar şi de altele foarte recente), se poate vedea imediat sub stratul vegetal (gros de 0,35-0,45 m) un strat arheologic modest (0,10-0,15 m) ce conţine ceramică tipică Dridu (Fig. 1/A)[15].

La circa un 1,5 km est de acest punct, într-o zonă numită de localnici *Ulă*, pe ambele maluri ale unei mici văi care se varsă în Argeş, a putut fi recoltată ceramică medieval timpurie (Fig. 1/B)[16].

Un alt areal cu vestigii Dridu a fost depistat pe Valea Chiriei, în punctul denumit *La Târle* (Fig. 1/C)[17]. Faţă de punctele menţionate anterior, acesta din urmă se găseşte în *hinterlandul* de la sud-est de sat, pe o vale secundară, care-şi finalizează cursul după circa 450 m tot în valea largă a Argeşului. Astăzi zona este cam aridă, dar până în primele decenii ale secolului XX de aici izvorau câteva firicele de apă, care în trecut au făcut ca ambientul să fie mult mai primitor.

Pe lângă cele trei zone cu ceramică Dridu, săpăturile de salvare/preventive au permis identificarea şi în alte perimetre ale localităţii a unor complexe şi materiale ale culturii Dridu. La sfârşitul anilor '80 ai veacului trecut, la Canalul Bucureşti-Dunăre au fost întreprinse investigaţii la graniţa de est a satului, hotar format de o vale (Valea Morii) care coboară perpendicular spre Argeş. Cu acest prilej a fost identificat în malul râului un cuptor de ars ceramică aparţinând culturii Sântana de Mureş[18]. Surpriza a constituit-o însă identificarea, imediat sub stratul vegetal al celor două secţiuni practicate în acest punct, denumit *În Vale* (Fig. 1/D, 2), a unei locuinţe Dridu[19].

Prezenţa acesteia a fost confirmată de bulgări de chirpici, de un ansamblu de pietre, două vetre de foc, ceramică fragmentară şi puţine resturi osteologice animaliere. Construcţia de suprafaţă, ale cărei dimensiuni reale nu au putut fi determinate, materialele arheologice fiind dispersate pe o suprafaţă aproape ovală (2,26 x 2,93 m), suprapunea în mare parte segmentul superior al cuptorului. La aproximativ 0,10-0,20 m deasupra platformei perforate a acestuia, platformă pe care cândva se depuneau la ars vasele comunităţii Sântana de Mureş, fusese amenajată de grupul Dridu o vatră de foc ovală (*vatra nr. 2*). Vatra, cu dimensiunile de 0,92 x 0,67 m, a fost ridicată direct pe pământ; nu a suferit refaceri, stratul de arsură fiind mai gros pe mijlocul ei, subţiindu-se spre margini.

Cealaltă v*atră de foc* (*nr. 1*) fusese amplasată foarte probabil în zona centrală a locuinţei. Era tot de formă ovală, fiind de dimensiuni mai mici: 0,82 x 0,71 m. La 0,42 m nord de această instalaţie de foc a fost identificată o aglomerare de 12 pietre de râu, dispuse sub forma unui mic oval.

Din inventarul locuinţei a făcut parte un vârf de săgeată din fier, două fusaiole, una întreagă bitronconică, cealalta fragmentară, discoidală şi ceramică. Aceasta din urmă s-a păstrat majoritatea în stare fragmentară. În partea de sud a locuinţei, între v*atra nr. 1* şi v*atra nr. 2*, într-o albiere a nivelului de călcare Dridu,

[15] SCHUSTER, POPA 2008, 23.
[16] SCHUSTER, POPA 2008, 23.
[17] SCHUSTER, POPA 2008, 24.
[18] BARBU 1989; BARBU 1990; BARBU 2000; SCHUSTER, POPA 2008, 29 sqq.
[19] SCHUSTER, POPA 2008, 29.

au fost descoperite două recipiente întregi (vase-borcan)[20]. Dintre fragmente, au putut fi identificate unele care provin de la căni, castroane şi amfore. Majoritatea vaselor au fost modelate dintr-o pastă cu nisip cu bobul mare, mai rar mica şi pigmenţi de ocru. S-au găsit şi fragmente de la recipiente din pastă fină şi altele din caolin.

Vestigiile Dridu din zona *În Vale* şi urmele aceleiaşi culturi identificate prin cercetări de suprafaţă în punctele *Pod*, *Ulă* şi *La Târle*, prin relativ puţinătatea materialului arheologic, nu au confirmat informaţii mai vechi cu privire la bogăţia de piese din lut ars recoltate de pe teritoriul satului Mironeşti în deceniile '60-'70 ale secolului trecut[21]. Erau menţionate aici tuburi de conductă şi olane pentru acoperiş databile în secolele IX-X[22].

Cu toate eforturile lui Vasile Barbu, Marin Panait, dar şi ale semnatarilor prezentei note şi, mai nou, ale lui Done Şerbănescu, care au întreprins nenumărate cercetări de suprafaţă cu scopul de a identifica situl menţionat, acest demers nu s-a finalizat cu rezultatele scontate. Două mici fragmente de olane au fost descoperite în 2009 pe coasta de răsărit a punctului *Conacul lui Pandele*. Alte fragmente, dar de data aceasta de la recipiente, au fost identificate anul trecut (2010) în curtea *Căminului de bătrâni*, situat pe terasa înaltă din dreapta Argeşului, în arealul fostului *Conac Mironescu* (Fig. 1/E, 3), parte integrantă a zonei *Malul Roşu-Conacul lui Palade-Conacul Mironescu*, despărţit, în partea estică, de *Conacul lui Palade* de Valea Morii.

Cercetările preventive executate ulterior (au fost trasate două secţiuni: S1 = 4,00 x 2,00 m; S2 = 6,00 x 2,00 m)[23] au permis descoperirea unor materiale ale culturilor Cernavodă II, Glina, Basarabi şi Dridu. Evului mediu timpuriu i-au aparţinut şi o locuinţă de suprafaţă (dimensiunea: 2,00 x 1,70 m), precum şi un cuptor de gospodărie, ambele depistate în S2.

Pe lângă ceramică fragmentară, într-o albiere (groapă?) din perimetrul locuinţei a fost descoperit şi un vas-borcan întreg (Fig. 4). Acesta s-a aflat în aceeaşi poziţie culcată ca şi cele două recipiente din punctul *În Vale*.

Din păcate, nici investigaţiile din 2010 nu au dus la (re)identificarea zonei bogate în olane şi tuburi, atât de căutată de noi. Ceramica găsită până în prezent în punctul *Conacul Mironescu* este identică, în ce priveşte atât forma, cât şi pasta, cu cea din locuinţa din arealul *În Vale*. În niciunul din puncte nu a fost surprins vreun strat arheologic Dridu; şi la *Conacul Mironescu* şi *În Vale* au existat locuinţe de suprafaţă, ale căror dimensiuni reale nu au putut fi reperate pe cale arheologică.

De fapt, cele două puncte cu vestigii Dridu, este foarte probabil să aparţină aceleiaşi comunităţi - cea din punctul *În Vale*, aflată în Valea Morii, era situată chiar la punctul de vărsare în valea largă a Argeşului. Să fi existat în vremea aceea acolo un vad de trecere peste râu, vad controlat poate de cei care locuiau în locuinţa de suprafaţă de aici? Sau era o zonă destinată adăpării animalelor, şi locatarii casei se ocupau cu creşterea acestora?

---

[20] SCHUSTER, POPA 2008, 32 şi pl. XCI/6, fig. 37.
[21] SÂMPETRU, ŞERBĂNESCU 1975, 255 sqq., 266.
[22] Vezi şi DAMIAN 1996, 117-118.
[23] SCHUSTER, POPA, PANAIT 2011.

Locuinţa de pe terasa înaltă din punctul *Conacul Mironescu* poate ne semnalizează existenţa aici a adevăratului sat Dridu. Acest aspect poate va fi lămurit de viitoarele cercetări arheologice.

BIBLIOGRAFIE

ANTAL, ALEXANDRESCU, PANAIT 2008 – L. Antal, E. Alexandrescu, M. Panait, *Sondajul arheologic de la Biserica Sf. Nicolae din Mironeşti (com. Gostinari, jud. Giurgiu)*, BMJTAG, XIV, 11 (2008), 163-168.

BARBU 1989 – V. Barbu, *Cuptoare de ars ceramică din secolul al IV-lea e.n. descoperite în judeţul Giurgiu*, SympThrac 7 (1989), Tulcea, 379-380.

BARBU 1990 – V. Barbu, *Cultura Sântana de Mureş în judeţul Giurgiu*, SympThrac 8 (1990), Satu Mare-Carei, 205-206.

BARBU 2000 – V. Barbu, *Cuptoare de ars ceramica pe cursul inferior al Argeşului*, BMJTAG 5-6 (2000), 231-249.

CANTACUZINO, SION 1990 – Gh. Cantacuzino, Gh. Sion, *Ruinele Curţii feudale de la Coiani-Mironeşti (judeţul Giurgiu), Date arheologice şi arhitectonice*, BCMI, I, 1-2 (1990), 62-69.

DAMIAN 1996 – O. Damian, *Epoca medievală timpurie. B. Secolele IX-X. B.1. Analiza descoperirilor*, în V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, St. Pandrea, A. Niculescu, *Aşezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – Mileniile I î. Hr. – I d. Hr.*, Brăila, 1996, 107-121.

SÂMPETRU, ŞERBĂNESCU 1975 – M. Sâmpetru, D. Şerbănescu, *Ceramica de tip urban din aşezarea medievală timpurie de la Chirnogi*, SCIVA 26 (1975), 2, 241-268.

SCHUSTER 2009 – C. Schuster, *Cu privire la Eneoliticul Final de pe cursul inferior al Argeşului*, Buridava 7 (2009), 30-33.

SCHUSTER, POPA – C. Schuster, T. Popa, *Mironeşti. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente şi personaje istorice*, Bibliotheca Musei Giurgiuvensis III, Giurgiu, 2008.

SCHUSTER, POPA, DUMITRU-KOGĂLNICEANU 2010 – C. Schuster, T. Popa, R. Dumitru-Kogălniceanu, *The Early and Middle Iron Age in Lower Argeş Basin*, în I. Cândea (ed.), *Tracii şi vecinii lor în antichitate/ The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu*, Brăila, 2010, 459-478.

SCHUSTER, POPA, PANAIT 2009 – C. Schuster, T. Popa, M. Panait, *Gedanken zur Cernavodă II-Kultur (im Lichte der neusten Forschungen von Mironeşti-Malul Roşu, Bezirk Giurgiu)*, Thraco-Dacica S.N. I (24)/1-2 (2009), 5-23.

SCHUSTER, POPA, PANAIT 2011 – C. Schuster, T. Popa, M. Panait, *Mironeşti, com. Gostinari, jud. Giurgiu, Punct: Malu Roşu, Conacul lui Palade, Conacul Mironescu*, în *CCA, Campania 2010. A XLV-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Sibiu 26-29 mai 2011*, Sibiu, 2011, 83-84.

SCHUSTER, POPA, MORINTZ, KOGĂLNICEANU 2009 – C. Schuster, T. Popa, A.S. Morintz, R. Kogălniceanu, *Cernavodă III - finds at Mironeşti, Giurgiu County*, în V. Sîrbu, C. Luca (ed.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea*, Brăila, 2009, 3-17.

ŢÂNŢĂREANU 2010 – E. Tânţăreanu, *Habitat medieval în sud-vestul Munteniei în sec. XIV-XVII. Temeiuri istorice şi arheologice*, Bucureşti, 2010.

Erklärung der Abbildungen

Abb. 1. Mironeşti. Die Fundpunkte mit Dridu-Spuren: A = *Pod*, B = *Ulă*, C = *La Târle*, D = *În Vale*, E = *Conacul Mironescu*.

Abb. 2. Mironeşti. *În Vale*.

Abb. 3. Mironeşti. *Conacul Mironescu*.

Abb. 4. Mironeşti. Dridu-Gefäß.

Fig. 1 - Mironeşti. Puncte cu urme ale culturii Dridu: A = *Pod*, B = *Ulă*, C = *La Târle*, D = *În Vale*, E = *Conacul Mironescu*.

Fig. 2 - Mironeşti. *În Vale.*

Fig. 3 - Mironeşti. *Conacul Mironescu.*

Fig. 4 - Mironeşti. Vas Dridu.

CERCETĂRI PRELIMINARE ÎN NECROPOLA MEDIEVALĂ DE LA CAPIDAVA (COM. TOPALU, JUD. CONSTANŢA)

Zeno Karl PINTER, Cătălin Ionuţ DOBRINESCU, Aurel DRAGOTĂ, Beatrice KELEMEN *

Keywords: *pentagram ring, bronze shackle, pendants, bronze buttons, graves, 10th Century, Capidava, Dobrogea, archaeology.*

Cuvinte cheie: *inel cu pentagramă, verigă de bronz, pandantivi, butoni din bronz, morminte, secolul X, Capidava, Dobrogea, arheologie.*

Abstract: *The graves discovered outside the walls of the Capidava fortress can be dated based on their inventory: sigilary bronze ring with pentagram, simple bronze shackle, biconical bronze button or pendant. Similar items were discovered in archaeological complexes from Romania and South-East Europe dating back from the 10th Century p. Hr. The funerary ritual used in the graves from Capidava leads also to a similar dating.*

Rezumat: *Mormintele descoperite în sectorul X exramuran al complexului arheologic Capidava pot fi datate pe baza materialului de inventar funerar: inel sigilar din bronz cu pentagramă, verigă simplă din bronz, buton sau pandantiv biconic din bronz, prin analogie cu materiale asemănătoare provenite din alte complexe arheologice din România şi din Europa de Sud-Est, în secolul al X-lea p.Chr. Spre aceeaşi datare duce şi ritualul de înmormântare.*

Cercetările întreprinse începând cu anul 2008, în sectorul X *extra muros* de la

* Zeno Karl PINTER: *Universitatea „Lucian Blaga" Sibiu, Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu,* B-dul Victoriei, nr. 5A, Sibiu, 550024.

Cătălin Ionuţ DOBRINESCU: *Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa,* Piaţa Ovidiu, nr. 12, Constanţa, 900745.

Aurel DRAGOTĂ: *Universitatea „Lucian Blaga" Sibiu,* B-dul Victoriei, nr. 5A, Sibiu, 550024.

Beatrice KELEMEN: *Universitatea „Babeş-Bolyai",* str. M. Kogălniceanu, nr. 1, Cluj-Napoca, 400084.

Capidava, au urmărit stabilirea stratigrafiei generale şi identificarea conexiunilor cu locuirea *intra muros* pe două terase ale Dunării – A şi B – prima situată la aproximativ 300 m vest de incinta cetăţii Capidava, a doua la 150 m de aceasta (Pl.I).

Terasa A este despărţită de terasa B, spre vest, de o viroagă orientată nord-sud către Dunăre. Cercetările de pe platoul A conţin importante urme de locuire datate în perioada dintre sfârşitul sec I- sfârşitul sec. IV p.Chr.[1], care constituie subiectul altui studiu. În consecinţă subiectul acestui articol se concentrează pe descoperirile realizate în aria terasei B, în campania arheologică din anul 2010[2].

Menţionăm, că această terasă a fost intens exploatată încă din antichitate, când au fost construite termele cetăţii şi mai târziu în perioada modernă, când au fost ridicate depozitele de grâne ale satului actual. Ţinând cont de aceste date, am trasat o secţiune de 2x11 m, orientată N-S, pe marginea de est a platoului, în apropierea viroagei, pe o pantă lină, într-o zonă neafectată de intervenţii antropice. La aproximativ -0,80/0,90 m au fost descoperite, în linie, cinci morminte de inhumaţie din perioada medievală (Pl.II).

Descrierea mormintelor

M1. Mormânt de inhumaţie, fără sicriu, identificat la –0,80 m. Scheletul, orientat est-vest, era întins pe spate, cu mâinile împreunate pe bazin. Aparţine unei femei cu vârsta cuprinsă între 40-45 ani şi cu o înălţime de aproximativ 1,57m. Fără inventar (Pl.III, a).

M2. Mormânt de inhumaţie, în groapă simplă, patrulateră (1,50x 0,50 m), fără sicriu, identificat la –0,90 m faţă de nivelul actual de călcare. Adâncimea păstrată a gropii era de –0,25 m. Scheletul, orientat est-vest, era întins pe spate, cu mâna stângă pe piept şi mâna dreaptă pe bazin. Capul era sprijinit pe o „pernă" de pietre. Aparţine unui tânăr, preadult, cu vârsta cuprinsă între 8-10 ani. Procesul mastoid bine conturat, posibil indicator al sexului masculin. Fără inventar (Pl.III, b).

M3. Mormânt de inhumaţie în groapă simplă, patrulateră (1,90x0,95 m), fără sicriu, identificat la –0,90 m faţă de nivelul actual de călcare. Adâncimea păstrată a gropii era de - 0,70 m. Scheletul, orientat est-vest, era întins pe spate, capul cu privirea spre umărul stâng şi mâinile împreunate pe piept. Aparţine unei femei cu vârsta cuprinsă între 40-45 ani, cu o înălţime medie de 1,64 m. Pe unul din degete avea un inel de bronz cu pentagramă (Pl. IV, a).

M4. Mormânt de inhumaţie în groapă simplă, patrulateră (2,15x0,75 m), fără sicriu, identificat la –0,95 m faţă de nivelul actual de călcare. Adâncimea păstrată a gropii era de –0,55 m faţă de nivelul actual de călcare. Scheletul, orientat est-vest, era întins pe spate, cu mâna dreaptă spre umărul drept şi mâna stângă pe piept. Aparţine unui bărbat tânăr, cu vârsta de aproximativ 30 ani şi o înălţime medie de 1,80 cm. Inventar: un cercel-verigă de bronz, descoperit în zona capului şi doi butoni-pandantivi, tot de bronz, biconici, descoperiţi în regiunea umerilor (Pl.IV, b).

[1] DOBRINESCU 2008; DOBRINESCU, POTÂRNICHE, MIRON 2009.
[2] DOBRINESCU, HERLEA 2010.

M5. Mormânt de inhumaţie în groapă simplă, patrulateră (1,90x0,60 m), fără sicriu, identificat la –0,90 m faţă de nivelul actual de călcare. Adâncimea păstrată a gropii era de –0,30 m. Scheletul, orientat est-vest, era întins pe spate, cu mâna dreaptă pe piept. Datorită stării deteriorate de conservare poziţia mâinii stângi nu poate fi precizată. Capul era sprijinit pe o „pernă" de piatră. Aparţine unui tânăr, preadult, cu vârsta cuprinsă între 10-12 ani. Procesul mastoid slab conturat, posibil indicator al sexului feminin. Fără inventar (Pl.V).

În concluzie, cele cinci morminte aparţin aceluiaşi tip: în groapă simplă, fără sicriu, orientate est-vest(cap), ritual specific unei populaţii creştine din sec. X-XI p. Chr.

Analiza inventarului funerar

Piesele de inventar funerar descoperite în mormintele cercetate arheologic pot oferi o încadrare cronologică şi culturală destul de strânsă a necropolei.

Inelul cu pentagramă (Pl. VI, a) este considerat drept una dintre cele mai răspândite podoabe din aria culturală bizantină a secolelor X-XI. Din punct de vedere al ariei de răspândire, inelul cu acest decor apare în necropole din Bulgaria, Dobrogea, Serbia, Dalmaţia, Corint, Ungaria şi Slovacia. Inelele cu pentagramă au fost plasate de către V. Grigorov în tipul III. 4 şi datate în secolele X-XI, la un palier cronologic similar cu inelele cu pajură. Pe teritoriul Bulgariei, inele cu pentagramă s-au descoperit la Drustar, Gigen, Pliska, Ruyno, Durankulak, Starmen, Sredishte[3], Ablanica-2[4], Dolni Lukovit[5], Galiče[6], Gradište[7], Hisar[8], Gradešnica[9], Tuchovište[10], Odartsi[11].

Alte exemplare sunt păstrate astăzi în Muzeul de Istorie Dobrich şi Muzeul din Dalgopol[12]. După P. Gatev inelele cu pentagramă (tipul II-1) se pot data în secolul X şi prima jumătate a celui următor.[13]

Majoritatea inelelor de acest gen, ce apar în număr de 1 până la 3 exemplare în inventarul mormintelor, au fost realizate din bronz, iar pentagrama era gravată / incizată simplu sau încadrată într-un cerc. Spre exemplu, în M. 1 de la Djerahovi Nivi (Zlatograd), defuncta avea la mâna dreaptă trei inele din bronz din care două ornamentate cu pentagramă, iar unul cu pajură.[14] În M. 27 de la Miševsko, inventarul funerar cuprindea două inele din bronz ornamentate cu pentagramă (Dm= 2 cm, dplacă= 1, 7 cm).[15] Din necropola de la Kragulevo se cunosc mai multe

---

[3] GRIGOROV 2007, 54sq, Pl. 62/1-16, Pl. 84
[4] VĂŽAROVA 1976, 284, Fig. 176$_3$.
[5] VĂŽAROVA 1976, 196-198, Fig. 180$_8$.
[6] VĂŽAROVA 1976, 241, Fig. 151$_2$.
[7] MALCHEV 1963, 22-37, Fig. 10.
[8] DŽAMBOV 1977, 56, Fig. 2.
[9] MAŠOV 1979, 31-47, Fig. 9$_3$, 9$_8$.
[10] STOJANOVA-SERAFIMOVA 1979, 800, Fig. 9/1.
[11] DONTCHEVA-PETKOVA 2005, 118, 218, Pl. CX.
[12] LAZAROV 2001, 72, Fig. 174.
[13] GATEV 1977, 41sqq, Fig. 6.
[14] MAKOBA 1964, 20sqq, Fig. 4/3.
[15] VĂŽAROVA 1976, 304, Fig. 189$_{16-17}$.

exemplare din M. 18, 26 şi 39.[16]

Din spaţiul românesc pot fi amintite exemplarele de la Capidava,[17] Păcuiul lui Soare[18] şi Piatra Frecăţei [19]. Într-un mormânt de înhumaţie de la Piatra Frecăţei, s-au identificat două inele din bronz cu pentagramă la mâna stângă, în combinaţie cu o pereche de cercei pe partea dreaptă a craniului.

În Ungaria apar exemplare similare în necropolele de la Ibrány-Esbó-halom - M. 253[20], Kiskunhalas-Pusztaszana[21], Kiszombor B - M. 202, M. 296[22], Majs- Udvari Rétek - M. 27, M. 109 [23], Püspökladány-Eperjesvölgy - M. 17, M. 289[24], Rád-Kishegy[25], Szentes-Szentlászló - M. 26[26], M. 84[27], M. 67[28] , Szolnok- Szanda Beke Pál halma III - M. 8[29], Szőreg-Homokbánya - M. 38[30], Tápé-Malajdok B - M. 8[31] şi Tibolddaróc[32].

Exemplare ornamentate cu pentagramă s-au identificat şi pe teritoriul Slovaciei în necropolele de la Prša - M. 76[33], Malé Kosihy - M. 229[34] şi Dolný Peter (Svaty Peter) - M. 1[35]. Pe teritoriul Serbiei au fost descoperite asemenea inele în necropolele de la Veliki Gradac - M. 102[36] şi Mačvanska Mitrovica.[37]

Simbolul pentagramei îşi are originile în civilizaţiile străvechi. Printre cele mai vechi reprezentări ale acestui simbol se poate menţiona ideograma zeiţei sumeriene Innana în jurul anului 3000 a.Chr., iar gnosticii reprezintă prin pentagramă pe zeul Abraxas, în care se reunesc cele cinci forţe universale.[38] Pentagrama este întâlnită între semnele pitagoreice ca simbol al sănătăţii trupeşti, iar datorită posibilităţii trasării ei dintr-o singură linie neîntreruptă ce se întoarce în punctul din care a plecat, este interpretată ca semn al vieţii veşnice şi al resurecţiei permanente; în mitologia veche germanică îi sunt atribuite şi valenţe de protecţie împotriva duhurilor necurate ale nopţii şi împotriva vrăjitoarelor, obiceiul gravării pentagramei pe porţi, paturi sau leagăne de copii persistând în

---

[16] BOBČEVA 1984, 56sq, Pl. III$_{1, 2, 5}$; IV$_7$, V$_1$.
[17] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, 233, Fig. 118/2-3.
[18] DIACONU, VÎLCEANU 1972, 147, Fig. 56/3.
[19] PETRE 1962, 584, Fig. 21/2-3.
[20] ISTVÁNOVITS 2003, Pl. 111, 156/1.
[21] SZÖKE 1962, 64.
[22] BÁLINT 1991, 234sqq, Pl. LXI a/6 ; SZÖKE, 1962, 64.
[23] KISS 1983, 78-84, Pl. 12, Fig. 75/19, 75/18, Pl. 17.
[24] FODOR 1996, 254, fig. 25.
[25] SZÖKE 1962, 64.
[26] SZÉLL 1941, 234, Pl. III B/1a-b.
[27] SZÉLL 1941, p. 241, P. VII A/27a-b; SZÖKE, 1962, p. 64.
[28] SZÉLL 238, Pl. V B/12 a-b, 13 a-b ; SZÖKE, 1962, 64.
[29] MADARAS 2006, 220, 243, Fig. 7/17.
[30] BÁLINT *1991, 93, Pl. XXXI/19-20.*
[31] SZÉLL *1943, 177, Fig. 1/3 a-b;* SZÖKE, 1962, 64.
[32] SZÖKE 1962, 64.
[33] TOČIK 1987, 211, Fig. 19/3.
[34] HANULIAK 1994, 53, Pl. 46/57 b, Pl. XLVII/B-1.
[35] DUŠEK 1964, 201, Fig. 3/1-2 ; TOČIK, 1987, 211, Fig. 19/13 a-b.
[36] MINIĆ 1969, 233-248, Fig. 28.
[37] EREGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1980, 59, Pl. XXVI/24.
[38] GORDON CHILDE 1958, 134, Pl. XXI.

anumite zone ale Germaniei până în secolul XIX[39]. În simbolistica creştină, pentagrama simbolizează cele cinci răni ale Mântuitorului, prin care omenirii i se deschide calea spre viaţa veşnică.[40] În Europa de Sud-Est, acest simbol gravat pe diferite obiecte personale poate fi asociat cu apartenenţa purtătorului la mişcarea religioasă a bogomilismului, apărută în Bulgaria în secolul al X-lea şi care pe lângă faptul că identifică icoanele şi ceremonialul bisericesc cu „lucrătura diavolului", consideră că semnul crucii trebuie detestat, deoarece pe cruce a murit Hristos.[41] Înlocuirea simbolului crucii cu cel al pentagramei poate fi astfel interpretat ca înlocuire a obiectului pe care a murit Hristos, cu cele cinci răni prin care a adus omenirii mântuirea.

Veriga simplă din bronz (Pl. VI, b) are analogii în descoperirile din secolele X-XI de la Alba Iulia-Str. Brânduşei[42], Alba Iulia - *Staţia de Salvare*[43], Blandiana - *În vii*[44], Cluj Napoca - *Str. Zápolya*[45], Dolni Lukovit 1 -M. 81[46], Galiče[47], Gradešnica[48], Hunedoara[49], Moldoveneşti[50], Orăştie -*Dealul Pemilor X*$_2$[51], Deva - *Micro 15*[52], Gâmbaş - *Măguricea*[53], Hodoni - *Pocioroane*[54], Păclişa - *La Izvoare*[55].

Acest gen de piese s-au răspândit pe spaţii geografice destul de mari (Ungaria, Slovacia, Serbia, Bulgaria, Vojvodina, Croaţia) şi la orizonturi cronologice diferite. Dacă în secolul al X-lea predomină cele cu deschidere diametrică mai mare, în secolul următor, acestea coexistă cu cele de dimensiune mai mică.

Butonii sau pandantivii biconici (Pl. VI, c,d) au numeroase analogii în toată aria de răspândire a culturii Bjelo-Brdo, în Peninsula Balcanică şi în Bazinul Carpatic, fiind datați în secolul al X-lea sau la începutul secolului al XI-lea.[56] Analogiile cele mai apropiate se găsesc în necropola de la Gradešnica, datată în secolele X-XI.[57] Piese de acest fel sunt denumite în mod diferit în lucrările de specialitate, deoarece sunt considerate fie accesorii vestimentare, butoni sau nasturi, fie obiecte de podoabă, pandantive. Pe baza cercetărilor întreprinse în necropola de secol X-XI de la Orăştie - Dealul Pemilor, s-a putut constata că butonii globulari, biconici sau în formă de ciupercă au de fapt dublă funcţionalitate. În mormântul

---

[39] BÄCHTOLD-STÄUBLI 1928, 231 sqq.
[40] SCHUSTER 1922, Vol. II, 113.
[41] ELIADE 2000, 582.
[42] DRAGOTĂ, RUSTOIU, DRÎMBĂREAN, DELEANU, OŢA 2009, 88-90.
[43] CIUGUDEAN 1996, 9, 14, Fig. 63sq; CIUGUDEANU, PINTER, RUSTOIU 2006.
[44] HOREDT 1966, 279, 282, Fig. 18/10, 17; 23/2a.
[45] KOVÁCS 1942, 96sqq, Fig. 4/10; 5/2 – 3.
[46] VÁŽAROVA 1976, 208sq, Fig. 1$_{a-b}$.
[47] VÁŽAROVA 1976, 241, Fig. 151.
[48] MAŠOV 1979, 36, Fig. 4$_1$.
[49] ROSKA 1913, 172, 177sq, Fig. 3/3, 8 – 9, 14.
[50] ROSKA 1914, 131, Fig. 5/3; CIUGUDEAN, DRAGOTĂ 2002, 57, Fig. 143.
[51] PINTER, LUCA *1995*, 21, Pl. V/1 - 2, XII/3, XIII/8 - 9.
[52] HOREDT 1986, 84, Fig. 39.
[53] CIUGUDEAN, DRAGOTĂ 2002, 51, Fig. 119.
[54] DRAŞOVEAN, ŢEICU, MUNTEAN 1996, 35sq, 38, Pl. LIV, LVII, LXI/C2.
[55] Informaţii A. Dragotă.
[56] GIESLER 1981,165.
[57] MAŠOV 1979, 45, Fig. 15$_2$.

M 23, au fost descoperiţi 11 astfel de butoni înşiraţi în linie între bazin şi humerusul drept, fapt ce pare să indice folosirea ca nasturi ce închideau o tunică.[58] Dar în aceeaşi necropolă apar şi butoni singulari în M 4, M 5, M 25, M 38 şi M 49, sau în pereche în M 28, indicând tot folosirea ca accesoriu vestimentar, prin plasarea lor în zona umerilor.[59] Pe de altă parte, în M 22, au fost descoperite 6 astfel de piese, în zona gâtului, fiind cel mai probabil prinse într-un şirag, ca piese de podoabă.[60]

Orientarea mormintelor de la Capidava este similară cu aceea din alte necropole creştine din Peninsula Balcanică. La Gradešnica, mormintele erau orientate V (craniul)- E, iar poziţia braţelor defuncţilor era variată. Spre exemplu, M. 29 are ambele antebraţe aşezate pe bazin[61]. La Tuchovište avem aceeaşi orientare şi poziţii ale braţelor similare (M. 47 situaţie identică cu M. 1 Capidava) cu cele identificate la Capidava.[62] Poziţia braţelor din M. 4 Capidava este identică cu aceea din M. 7 de la Preslav 1 - M. 7.[63] Obiceiul depunerii de piatră sub cap se întâlneşte frecvent în secolul al X-lea la comunităţi diferite din punct de vedere etnic. Se pot aminti aici situaţii similare constatate la Cluj Napoca sau Blandiana B.[64]

Concluzionând, am putea afirma că mormintele descoperite la Capidava pot fi datate pe baza materialului de inventar funerar şi a ritualului de înmormântare pe tot parcursul secolului al X-lea, până în perioada de început a secolului al XI-lea, fiind însă dificil de atribuit vreunui grup de populaţie. În 1980, J. Giesler afirma că de fapt cultura materială reflectă realităţi politice şi nu etnice, atâta timp cât cele două realităţi nu se suprapun,[65] iar situaţia stăpânirii politice la Dunărea de Jos este extrem de complexă în această perioadă istorică. Pe parcursul secolului al X-lea alternează stăpânirile asupra Capidavei în contextul disputelor dintre Imperiul Bizantin, Rusia Kieveană şi bulgari. Probabil mormintele în discuţie aparţin populaţiei ce a locuit acest spaţiu între anii 971, când împăratul Ioan Tzimiskes reuşeşte să îl înfrângă pe cneazul kievean Sviatoslav la Durostorum-Silistra şi să reorganizeze vechiul „limes scitic" şi 1036, când se intensifică raidurile pecenegilor.[66] Dealtfel pentru aceeaşi perioadă istorică s-a constatat în urma cercetărilor arheologice din ultimii ani, existenţa urmelor de locuire şi fortificare a vechii cetăţi de la Capidava.[67] Desigur aceste consideraţii nu pot avea decât caracter preliminar, având în vedere cercetarea limitată la un număr restrâns de morminte, dar sperăm ca cercetările viitoare din sectorul extramuran al complexului arheologic de la Capidava să scoată la lumină noi mărturii de cultură materială şi să clarifice situaţia locuirii umane din această zonă.

---

[58] ŢIPLIC, PINTER 2006, 22.
[59] LUCA, PINTER 2001, 117, 128-132.
[60] ŢIPLIC, PINTER 2006, 22-28
[61] MAŠOV 1979, 33, Fig. 2/2.
[62] STOJANOVA-SERAFIMOVA 1979, 791 , Fig. 2/5.
[63] VĂŽAROVA 1976, 241, Fig. 157$_2$.
[64] HOREDT 1966, 279sqq.
[65] GIESLER 1981, 96.
[66] FLORESCU, COVACEF 1988-1989, 210 sqq.
[67] PINTER, ŢIPLIC, URDIZIA 2007; PINTER, URDUZIA 2008; 2009; 2010.

BIBLIOGRAFIE

BÄCHTOLD-STÄUBLI 1928- Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, I, 1928.

BÁLINT 1962- Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

BÁLINT 1991- Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

BOBČEVA1984- L. Bobčeva, *СТАРОБЪЛГАРСКИ ХРИСТИЯНСКИ НЕКРОПОЛ ПРИ С. КРАГУЛЕВО, ТОЛБУХИНСКИ ОКРЪГ/ Altbulgarische christliche nekropole beim, dorf Kragulevo, Bezirk Tolbuhin*, Izvestija, Varna 20 (35), 1984.

CIUGUDEAN 1996- H. Ciugudean, *Anul 1000 la Alba Iulia. Între istorie şi arheologie. Catalogul expoziţiei*, Alba Iulia, 1996.

CIUGUDEAN, PINTER, RUSTOIU 2006- H. Ciugudeanu, Z.K. Pinter, G.T. Rustoiu, *Habitat – Religie – Etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX-XI în Transilvania/ Habitat – Religion – Etnicity, 9th – 11th Century Archaeological Finds in Transylvania/ Catalog de expoziţie/Exhibition catalogue*, Alba Iulia, 2006.

CIUGUDEAN, DRAGOTĂ 2002- H. Ciugudean, A. Dragotă, *Civilizaţia medievală timpurie din Transilvania: rit şi ritual funerar (secolele IX - XI). Catalogul expoziţiei*, Alba Iulia, 2002.

DIACONU, VÎLCEANU 1972- P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare, Cetatea bizantină*, I, Bucureşti, 1972.

DOBRINESCU 2008- C. Dobrinescu, *Capidava, Sectorul X extra muros*, CCA, campania 2008.

DOBRINESCU, POTÂRNICHE, MIRON 2009- C. Dobrinescu, T. Potârniche, C. Miron, Capidava, Sectorul X *extra muros*, CCA, campania 2009.

DOBRINESCU, HERLEA 2010- C. Dobrinescu, M. Herlea, *Capidava, sector X extra muros*, CCA, campania 2010.

DONTCHEVA-PETKOVA 2005- L. Dontcheva-Petkova, *Odartsi eleventh century cemeteries*, II, Sofia, 2005.

DRAGOTĂ, RUSTOIU, DRÎMBĂREAN, DELEANU, OŢA 2009- A. Dragotă, G. T. Rustoiu, Matei Drîmbărean, V. Deleanu, Silviu Oţa, *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – Str. Brîndușei. Cercetările arheologice din anii 1997-2008*, Alba Iulia, 2009.

DRAŞOVEAN, ŢEICU, MUNTEAN 1996- F. Draşovean, D. Ţeicu, M. Muntean, *Locuirile neolitice târzii şi necropola medievală timpurie/ Späte neolitische Siedlungen und das frühmittelalterliche Gräberfeld*, Reşiţa, 1996.

DUŠEK 1964- M. Dušek, *Kostrové pohrebisko z X. a XI. storočia v Dolnom Petri II*, ŠtudZvesti 14, (1964).

DŽAMBOV 1977- I. Džambov, Средновековни накити от Хисар *(X-XI в.)./Parures médiévales de Hisar (X-XI s.)*, Arheologija 3(1977).

ELIADE 2000- M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, Bucureşti, 2000.

ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1980- S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium 12 (1980).

FLORESCU, COVACEF 1988-1989- R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane târzii şi feudale timpurii*, Pontica 21-22(1988-1989).

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958- Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică, I*, Bucureşti, 1958.

FODOR 1996- I. Fodor, *A honfoglaló magyarság*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta, 1996.

GATEV 1977- P. Gatev, *Накити от погребения от XI — XII в./Parures de sépultures de XIe-XIIe s.*, Arheologija 1, (1977).

GIESLER 1981- J. Giesler, *Die Bjelo-Brdo-Kultur*, Prähistorische Zeitschrift, 56(1981).

GORDON CHILDE 1958- V. Gordon Childe, *New Light on the most ancient East*, London, 1958.

GRIGOROV 2007- Valeri Grigorov, *МЕТАЛНИ НАКИТИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (VII-XI в.)/ Metal jewellery from medieval Bulgaria (7 th-11 th C.)*, Vol. I, Sofia, 2007.

HANULIAK 1994- M. Hanuliak, *Malé Kosihy. Pohrebisko z 10. - 11. storočia. Materialia Archaeologica Slovaca* , Tomus 12, Nitra, (1994).

HOREDT 1966- K. Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z.*, Dacia N. S. 10 (1966).

HOREDT 1986- K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

ISTVÁNOVITS 2003- E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*, Nyíregyháza, 2003.

KISS 1983- A. Kiss, *Baranya megye X-XI. századi sírleletei./Grabfunde aus dem 10 und 11 Jahrhundert im komitat Baranya (Ungarn)*, Akademiai Kiadó, Budapest, 1983.

KOVÁCS 1942- I. Kovács, *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár, Zápolya-Gasse)*, KözlCluj, II, 1, 1942.

LAZAROV 2001- Lachezar Lazarov, Исторически *музей - Дългопол. ДРЕВЕН БРОНЗ.* каталог/ *Historical museum-Dalgopol. Ancient Bronze. Katalog*, Varna, 2001.

LUCA, PINTER 2001- S. A. Luca, Z. K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos/Orăştie*, Sibiu, 2001.

MADARAS 2006- L. Madaras, *Honfoglalás kori temető Szolnok határában*, ComArchHung, 2006.

MAKOVA 1964- *Екатерина Макова, Археологически проучвания в района на Златоград./ Recherches archéologiques dans la région de Zlatograd*, Arheologija 6, (1964), 4.

MALCHEV 1963- Atanas Malchev, Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България./*Early medieval Bulgarian jewelry and crosses enkolpioni from Northwestern Bulgaria*, Arheologija, 5/3 (1963).

MAŠOV 1979- S. Mašov, *La nécropole médiévale près du village Gradešnica, Dép. de Vrača*, Culture et Art en Bulgarie Médiévale (VIIIe-XIVe s.), Bulletin de l'Institut d'Archéologie, 35 (1979).

MINIĆ 1969- D. Minić, *Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца./La nécropole médiévale de Veliki Gradac, près de Donji Milanovac*, Starinar 20, (1969).

PETRE 1962- A. PETRE, *Săpăturile de la Piatra Frecăţei*, Materiale 8 (1962).

PINTER, LUCA 1995- Z. K. Pinter, S. A. Luca, *Necropola medieval-timpurie de la Orăştie-Dealul Pemilor. Punctul X2/1992-1993*, Corviniana 1, (1995).

PINTER, ŢIPLIC, URDUZIA 2007- Z.K. Pinter, I.M. Ţiplic, C. Urduzia, *Capidava, sector VIII (extra muros), CCA*, campania 2007.

PINTER, URDUZIA 2008, 2009, 2010- Z.K. Pinter, C. Urduzia, *Capidava, sector VIII (extra muros), CCA*, campania 2008; *CCA*, campania 2009; *CCA*, campania 2010.

ROSKA 1913- M. Roska, *Árpádkori temető Vajdahunyadon. - Sépultures de l' époque d' Arpad, à Vajdahunyad*, DolgCluj 4, (1913), 1.

ROSKA 1914- M. Roska, *Árpádkori temető Várfalván. - Cimétière de l' époque des Arpádes à Várfalva*, DolgCluj, 5, (1914), 1.

SCHUSTER 1922- G. Schuster, *Geheime Gesellschaften, Verbindungen und Orden*, 1922.

STOJANOVA-SERAFIMOVA 1979- Dimka Stojanova-Serafimova, *Die neuendeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuchovište, kreis Blagoevgrad*, in *Rapports du IIIe Congrès International d' Archéologie Slave*, Bratislava 7-14 Septembrie 1975, in VEDA-*Vydavatelstvo Slovenskej Akademie Vied*, Bratislava, 1979.

SZÉLL 1941- M. Széll, *XI. századi temetők Szentes környékén. – Les cimétières du XIe*

siècle aux environs de Szentes, Folia Archaeologica 3-4, (1941).

SZÉLL 1943- M. Széll, *Elpusztult falvak X-XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén,* Dolgozatok, Szeged, 1943.

SZÖKE 1962- B. Szöke, *A honfoglaló és kora Árpád kori magyarság Régészeti emlékei,* in *Régészeti Tanulmányok,* I, Akademiai Kiadó, Budapest, 1962.

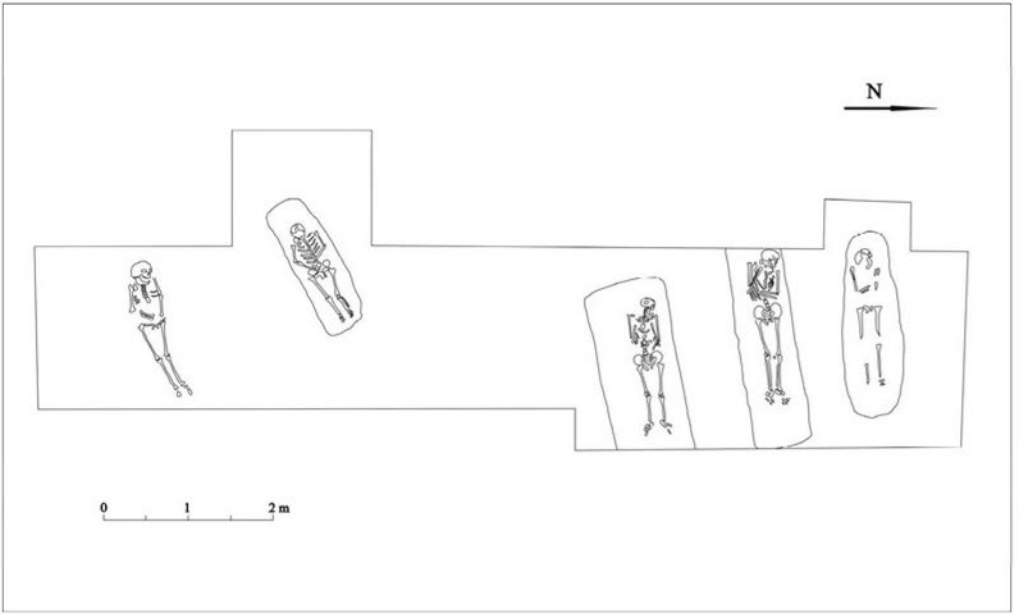
TOČIK 1987- A. Točik, *Nachgroßmährische Gräberfelder des 10. und 11. Jh. in der Südwestslowakei,* ŠtudZvesti 23, (1987).

ŢIPLIC, PINTER 2006- I. M. Ţiplic, Z. K. Pinter, *Das Frühmittelalterliche Gräberfeld in Broos/Orăştie - Böhmerberg /Dealul Pemilor, Fundstelle X2/2001-2004,* 3.Teil, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 49, (2006).

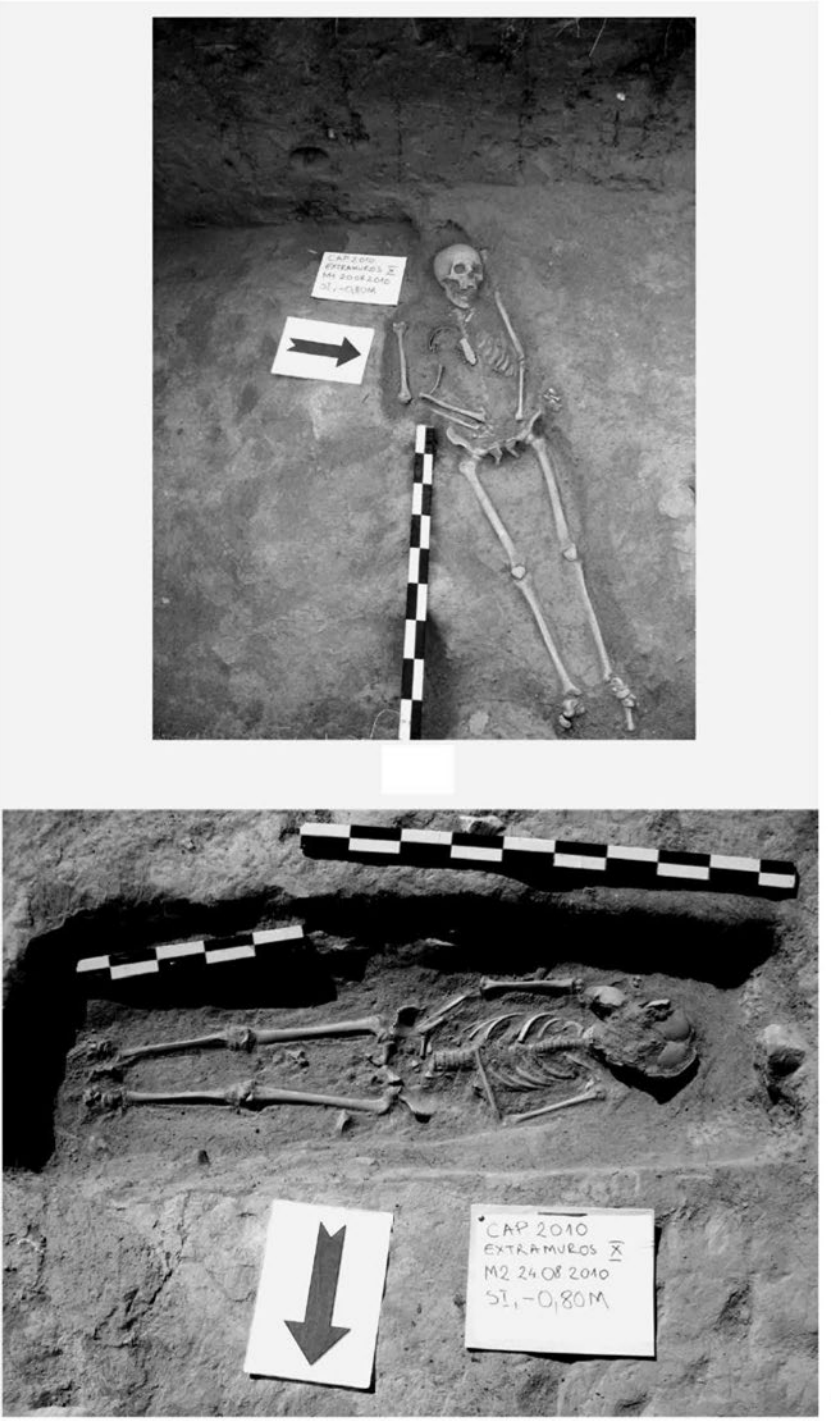
VĂŽAROVA 1976- N. Văžarova, *СЛАВЯ Н И И П РАБЪЛГАР И* (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България)/*Slaven und Protobulgaren (nach Angaben aus den Nekropolen aus dem 6. bis 11. Jahrhundert im Landesgebiet Bulgariens)*, Sofia, 1976.

Pl. I – Capidava 2010. ***Extra muros*** **X.**

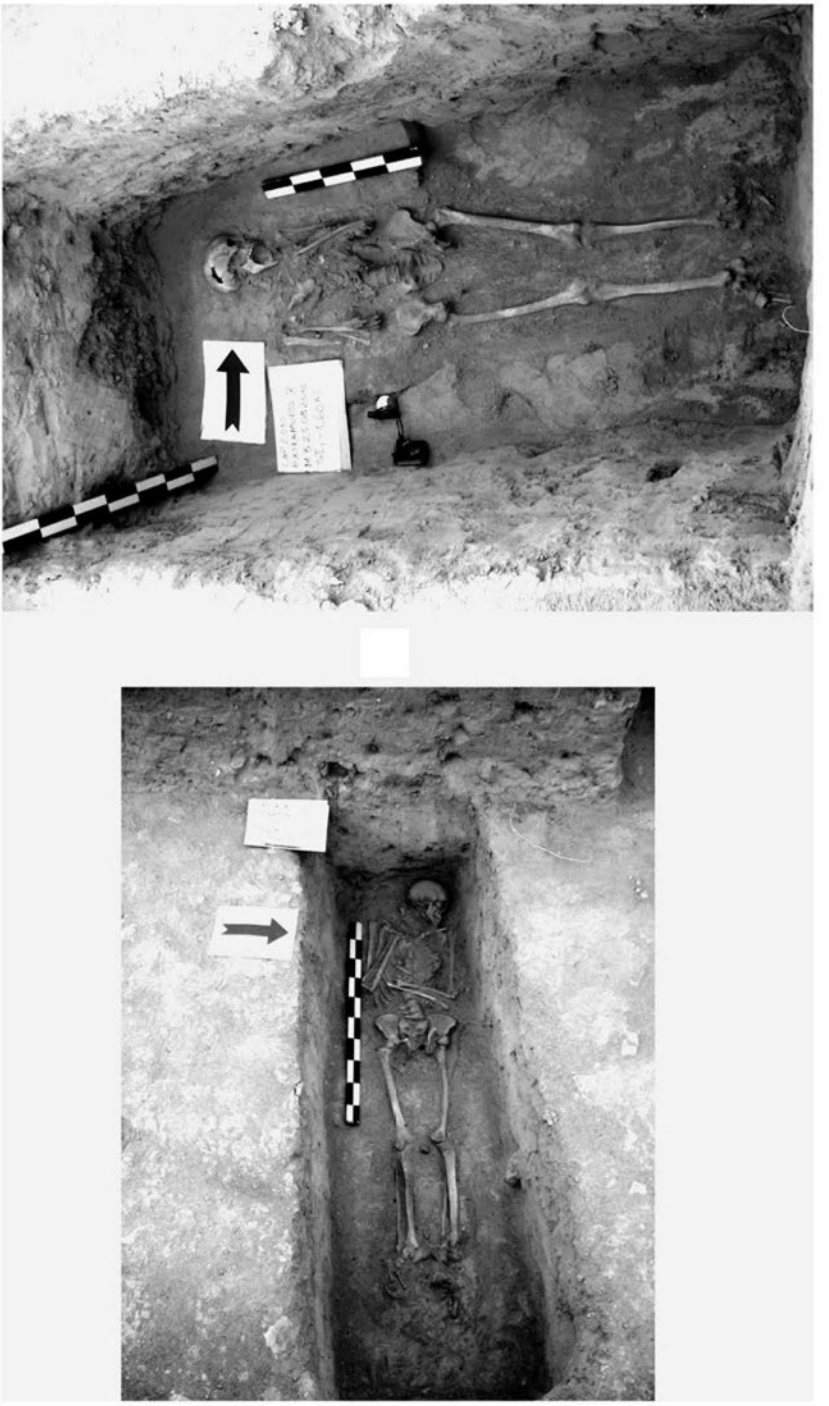
Pl. II – Terasa B. SI 2010.

a

b

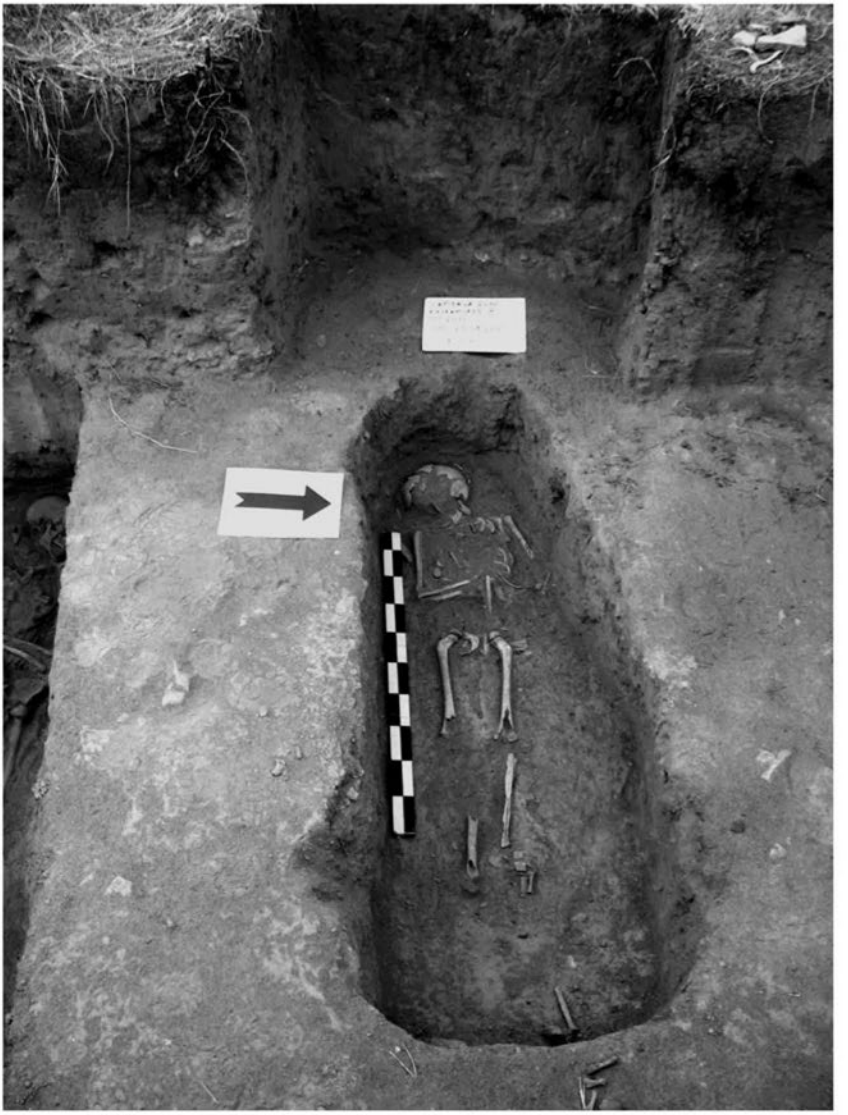
Pl. III – *Extra muros* X, Capidava 2010;a. M1; b. M2.

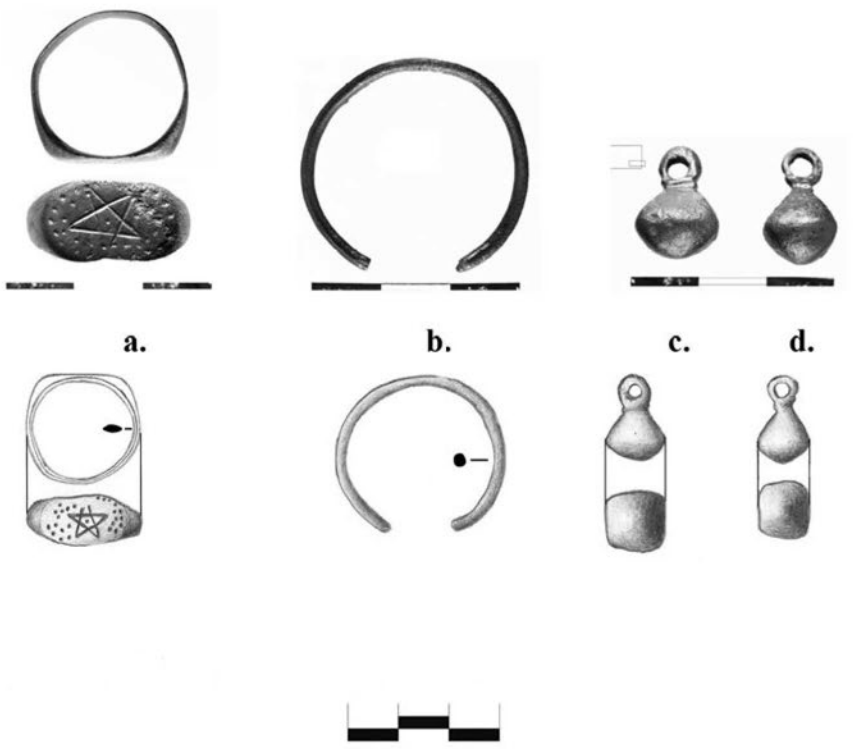
a

b

Pl. IV. – *Extra muros* X, Capidava 2010; a. M3; b. M4.

Pl. V – *Extra muros* X, Capidava 2010, M5.

Pl. VI - *Extra muros* X, Capidava 2010;a. inel cu pentagramă; b. verigă - cercel; c,d. butoni-pandantivi.

STUDIU PRELIMINAR PRIVIND CRUCIULIŢELE DESCOPERITE ÎN AŞEZAREA DE LA PĂCUIUL LUI SOARE (SECOLELE X-XV)

Gheorghe Mănucu-Adameşteanu[*]
Mihaela Mănucu-Adameşteanu[**]

Mots-clés: *Păcuiul lui Soare, croix simples, croix-pendentif, croix-applique, époque byzantine moyenne, époque médiévale, recherche archéologique, chronologie, typologie.*

Cuvinte cheie: *Păcuiul lui Soare, cruci simple, cruci-pandantiv, cruci-aplică, epocă bizantină mijlocie, epocă medievală, cercetare arheologică, cronologie, tipologie.*

Résumé: *Les recherches archéologiques, commencées en 1956 sur l'île de Păcuiul lui Soare (com. d'Ostrov, dép. de Constanţa), ont rendu possible la restitution de la suivante séquence chronologique pour l'habitation d'ici: a). étape byzantine moyenne : fortification (971/972 – 976/986), habitat (début du XIe – 1122); b). étape médiévalé, les XIII-XIV siècles, avec un développement particulier de l'établissement dans la seconde moitié du XIIIe siècle et pendant le XIVe siècle.*

Prenant comme point de départ cette chronologie et un assemblage de 68 croix simples, établi sur la base de la confrontation entre les données fournies par de publications antérieures et les pièces conservées dans les collections des musées de Călăraşi, Constanţa, Musée National d'Art de la Roumanie et Musée National d'Histoire de la Roumanie, cette étude préliminaire, complétée par le catalogue des découvertes, présente une classification typologique des exemplaires connus comme provenant de Păcuiul lui Soare, tout en proposant certaines corrections à l'égard de la datation de nombre d'eux. Le catalogue, pourvu d'une illustration appropriée, réunit des renseignements concernant l'aspect des pièces, les conditions de la découverte, la datation, le lieu de conservation, des références bibliographiques et des comparanda.

En termes de typologie, les pièces examinées ont été regroupées selon plusieurs critères. Le premier a été celui de la fonction, qu'elles ont accompli dans la vie quotidienne des résidents, et a conduit à la coagulation de deux groupes principaux : des croix-pendentifs (61 exemplaires, ***cat. 1-61****) et des croix-appliques (5 exemplaires,* ***cat. 62-66****),*

[*] Gh. Mănucu-Adameşteanu: Muzeul Municipiului Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 2, Bucureşti, 030174.

[**] Mihaela Mănucu-Adameşteanu: Institutul de Arheologie „V. Pârvan", str. H. Coandă nr. 11, Bucureşti, 010667.

auquel vient s'ajouter un troisième groupe, hétérogène, intitulé „croix diverses", difficile à définir du point de vue fonctionnel (2 exemplaires, ***cat. 67-68****). Un autre critère d'agrégation, dont on a fait usage à l'intérieur de chacun des trois premiers groupes, a été la matière dont laquelle les croix ont été faites: argent (une croix-pendentif,* ***cat. 1****), bronze (42 croix-pendentifs,* ***cat. 2-25, 27-44*** *et 4 croix-appliques,* ***cat. 62-65****), cuivre (une croix-pendentif,* ***cat. 26*** *et une croix-applique,* ***cat. 66****), plomb (13 croix-pendentifs,* ***cat. 47-59****), fer (2 croix-pendentifs,* ***cat. 45-46****), pierre (2 croix-pendentifs,* ***cat. 60-61****), céramique (une croix,* ***cat. 67****, à fonction indéterminée) et os (une croix,* ***cat. 68,*** *à fonction indéterminée). Enfin, un troisième critère, utilisé pour classer les pièces étudiées, a pris en compte la présence / absence du décor et, le cas échéant, la technique et les motifs décoratifs. A cet égard, il faut noter que parmi les 68 pièces simples (pendentifs et appliques) étudiées, seulement 16 sont totalement dépourvues de décor (****cat. 43-44, 45-46, 50-59, 60-61****), alors que le reste montre un large éventail de motifs et de techniques décoratives, y compris le niellage (****cat. 2****) et l'émaillage (****cat. 3-4****).*

Le commentaire accompagnant la présentation de la typologie inclut, cas échéant, des références à des analogies dans les régions voisines (Dobroudja, Bulgarie) et des notes concernant la chronologie, ayant pour but de préciser l'aire de diffusion ou la durée de la circulation de différents types.

Selon les publications précédentes, les 68 croix simples découvertes à Păcuiul lui Soare étaient assignées à une chronologie où les 40 exemplaires de la période byzantine moyenne dataient des Xe- XIIe siècles, alors que les 28 pièces médiévales dataient des XIIIe – XVe siècles. Nonobstant l'absence d'évidences stratigraphiques précises pour la plupart (car, en majorité, il s'agit de découvertes fortuites, provenant de contextes non-archéologiques), le nouvel examen et le rappel aux données archéologiques à jour, soit au niveau de la station d'origine qu'au niveau régional (Dobroudja, Bulgarie), rendent possible un ajustement de la datation, tant à l'égard des grandes étapes chronologiques – la période byzantine moyenne et la période médiévale – quant à l'égard de certains types.

A notre avis, pour les découvertes d'époque byzantine moyenne on pourrait proposer une datation plus précise, dans l'interval compris entre la fin du Xe siècle/début du XIe et 1122, quand un incendie dévastateur porte à l'abandon de l'établissement. En déhors, nous croyons que la reprise de l'habitation, à grande échelle, constatée dans la seconde moitié du XIIIe siècle et témoignant d'un développement particulier jusqu'au courant de la seconde moitié du XIVe siècle, offre les repères chronologiques formels pour la plupart des croix médiévales découvertes à Păcuiul lui Soare.

Rezumat: *Cercetările arheologice începute în 1956 în insula Păcuiul lui Soare (com. Ostrov, jud. Constanţa) au făcut posibilă constituirea următoarei secvenţe cronologice pentru locuirea de aici: a) etapa bizantină mijlocie: fortificaţie (971/972 – 976/986), locuire (începutul sec. XI- 1122); b) etapa medievală, sec. XIII-XIV, cu o dezvoltare particulară a aşezării în a doua jumătate a sec. XIII şi de-a lungul sec. XIV.*

Având ca punct de plecare această cronologie şi un ansamblu de 68 de cruci simple, stabilit pe baza confruntării datelor furnizate de publicaţiile anterioare şi piesele conservate în colecţiile muzeelor din Călăraşi, Constanţa, Muzeul Naţional de Artă al României şi Muzeul Naţional de Istorie a României, acest studiu preliminar, completat de catalogul descoperirilor, prezintă o clasificare tipologică a exemplarelor cunoscute ca provenind de la Păcuiul lui Soare, propunând şi anumite corecturi în privinţa datării unora dintre ele. Catalogul, însoţit şi de o ilustraţie, reuneşte informaţii privind aspectul pieselor, condiţiile de descoperire, datarea, locul

de conservare, referinţe bibliografice şi comparanda.

*În ceea ce priveşte tipologia, piesele examinate au fost regrupate conform mai multor criterii. Primul a fost acela al funcţionalităţii pe care au avut-o în viaţa cotidiană a locuitorilor şi a condus la definirea a două grupe principale: crucile-pandantiv (61 exemplare, **cat. 1-61**) şi crucile-aplică (5 exemplare, **cat. 62-66**), care vin să completeze o a treia grupă, eterogenă, intitulată "cruci diverse", dificil de definit din punctul de vedere al funcţionalităţii (2 exemplare, **cat. 67-68**). Un alt criteriu de clasificare este materialul din care sunt făcute crucile: argint (o cruce-pandantiv, **cat. 1**), bronz (42 cruci-pandantiv, **cat. 2-25**, **27-44** şi 4 cruci-aplică, **cat. 62-65**), cupru (1 cruce-pandantiv, **cat. 26** şi 1 cruce-aplică, **cat. 66**), plumb (13 cruci-pandantiv, **cat. 47-59**), fier (2 cruci-pandantiv, **cat. 45-46**), piatră (2 cruci-pandantiv, **cat. 60-61**), ceramică (1 cruce, **cat. 67**, cu funcţie nedeterminată) şi os (o cruce, **cat. 68**, cu funcţie nedeterminată). În fine, un alt criteriu utilizat pentru a clasifica piesele studiate a ţinut cont de prezenţa/absenţa decorului şi, eventual, de tehnică şi motive decorative. Aşadar, trebuie notat că printre cele 68 de piese simple studiate (pandantive şi aplice), numai 6 sunt total lipsite de decor (**cat. 43-44, 45-46, 50-59, 60-61**), în timp ce restul ilustrează o largă paletă de motive şi de tehnici decorative şi, inclusiv de lustruire (**cat. 2**) şi emailare (**cat. 3-4**).*

Comentariul ce însoţeşte prezentarea tipologiei include, eventual, referinţe la analogiile din regiunile vecine (Dobrogea, Bulgaria) şi note privind cronologia, având ca scop precizarea ariei de difuzare sau durata de circulaţie a diferitelor tipuri.

Potrivit publicaţiilor anterioare, cele 68 de cruci simple descoperite la Păcuiul lui Soare au fost atribuite unei cronologii, în care cele 40 de exemplare din perioada bizantină mijlocie datează din sec. X-XII, iar cele 28 de piese medievale datează din sec. XIII-XV. În ciuda absenţei dovezilor stratigrafice certe pentru cea mai mare parte (deoarece majoritatea se bazează pe descoperiri fortuite, provenind nu din contexte arheologice), recenta cercetare şi raportarea la datele arheologice actuale, atât pentu staţiunea de origine cât şi pentru o regiune mai extinsă (Dobrogea, Bulgaria), fac posibilă o modificare a datării, atât în privinţa marilor etape cronologice- perioada bizantină mijlocie şi perioada medievală, cât şi în privinţa anumitor tipuri.

După părerea noastră, pentru descoperirile de epocă bizantină mijlocie, putem propune o datare mai precisă, în intervalul cuprins între sfârşitul sec. X/începutul celui următor şi 1122, când un incendiu devastator a dus la abandonarea aşezării. Pe lângă aceasta, credem că reluarea locuirii, la scară mare, constatată în a doua jumătate a sec. XIII şi care face dovada unei dezvoltări deosebite până în cea de-a doua jumătate a sec. XIV, oferă repere cronologice certe pentru cea mai mare parte a crucilor medievale descoperite la Păcuiul lui Soare.

Istoricul cercetărilor

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, neobositul cercetător Pamfil Polonic menţiona, într-o însemnare marginală pe o hartă, existenţa unei cetăţi zidite în piatră, pe insula numită Păcuiul lui Soare[1].

Cum, vreme de peste jumătate de veac, preţioasa informaţie nu a fost în niciun fel valorificată, în anul 1953 colectivul Muzeului din Călăraşi redescoperă această fortificaţie, a cărei cercetare, începută în anul 1956, continuă şi astăzi.

Insula Păcuiul lui Soare, situată în mijlocul Dunării, avea - în momentul

[1] NESTOR, DIACONU 1959, 587.

începerii cercetărilor arheologice - o lungime de cca 6 km, întinzându-se de la 2 km vest de comuna Ostrov până în dreptul dealului Dervent.

Cetatea, având o formă rectangulară, cu o suprafaţă iniţială de cca 3 - 5 ha, din care nu s-a mai păstrat decât cca o cincime sau o şesime[2] (adică, aproape un hectar[3]), este situată în partea de nord-est a insulei, la capătul dinspre Dervent al acesteia. Suprafaţa păstrată este mărginită, în partea de nord-est, de un zid lung de 42 m, iar spre sud-est, de un alt zid cu o lungime de 240 m[4]. Zidul de incintă, păstrat pe o înălţime de 5-6 m, are lăţimea cuprinsă între 4,20 m şi 6 m.

Ridicarea acestei fortificaţii, la numai 18 km în aval de Silistra, a generat numeroase controverse în legătură cu momentul construirii. Există opinii care pledează pentru plasarea începuturilor ei în a doua jumătate a secolului al IX-lea sau în prima jumătate a secolului al X-lea[5], însă aceste ipoteze sunt contrazise de informaţia arheologică şi numismatică acumulată în ultima perioadă.

Împărtăşim opinia arheologilor din colectivul de cercetare de la Păcuiul lui Soare care apreciază că fortificaţia, folosită ca bază navală, a fost ridicată în anii 971-972. La scurt timp după aceea, în anul 976 sau, mai probabil, în 986, după cum sugerează *folles* anonimi din clasa A2, se încheie o primă etapă de funcţionare a ei, fără a se putea preciza dacă a fost părăsită sau distrusă de bulgarii răsculaţi.

Nu după mult timp, începând cu anul 1001, când armatele bizantine recuceresc Preslavul Mare, Preslavul Mic şi Pliska, sunt create condiţii favorabile pentru reluarea locuirii, incinta cetăţii adăpostind o aşezare cu caracter civil.

Aceasta va cunoaşte o dezvoltare deosebită în cursul secolului al XI-lea[6], ultimul nivel de locuire fiind marcat de un incendiu puternic care „s-a produs cândva în ultima decadă a veacului al XI-lea. Nu este exclus ca el să se datoreze invaziei la sud de Dunăre a cumanilor, invazie consumată în anul 1094"[7].

Descoperiri numismatice recente – peste 20 de piese reformate de la împăratul Alexios I Comnenul (*aspron trachy* de *billon* şi *tetarteron*), puse în circulaţie în intervalul 1092-1118 – ne-au permis să apreciem că ultimul nivel de incendiu din „secolul al XI-lea" se datorează, de fapt, atacului din toamna anului 1122, când „sciţii" traversează Dunărea în imperiu. Cu acest prilej îşi încetează existenţa aşezările de la *Beroe*-Piatra Frecăţei[8], *Dinogetia*-Garvăn[9] şi cea de la

---

[2] POPA 1964, 108, apreciază că din fosta cetate bizantină nu s-a mai păstrat astăzi decât cel mult o treime, restul fiind acoperit de apele Dunării; BARASCHI 1977, 15, nota 3, consideră că există o unitate de vederi în ceea ce priveşte forma, dar aprecierea suprafeţei variază între 3 – 5 ha; între 1965 şi 1974, acţiunea Dunării a dus la distrugerea definitivă a unei zone de cca 1000 mp.

[3] BARASCHI 1977, 15.

[4] DIACONU 1971, 3.

[5] Pentru o discuţie asupra lor, vezi MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 31-33, cu bibliografia.

[6] Pentru o trecere în revistă a situaţiei din secolul al XI-lea, vezi DIACONU, VÎLCEANU 1972, 9-20, 53-54; DIACONU 1976, 409-418; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 31-37.

[7] DIACONU 1978, 41-59; DIACONU *et alii* 1986, 209, pe baza documentaţiei existente în acel moment, presupune că ultimul nivel incendiat se datorează atacului cuman din 1094/1095.

[8] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010, 135-141.

[9] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 193.

Păcuiul lui Soare[10].

După părăsirea aşezării ca urmare a evenimentelor din anul 1122, locuirea pe insula de la Păcuiul lui Soare înregistrează un lung hiatus: constatând că secolul al XII-lea şi prima jumătate a secolului al XIII-lea sunt slab reprezentate[11], arheologii au presupus că apele Dunării au distrus o bună parte din urmele aşezării din secolul al XII-lea.

La reluarea locuirii, în veacul al XIII-lea[12], fosta cetate bizantină se prezenta sub forma unei incinte părăsite, parţial ruinate, cuprinzând între ziduri o suprafaţă de aproximativ 4 ha[13].

Începuturile aşezării medievale, ale cărei urme se întâlnesc numai în interiorul fortificaţiilor, nu şi în afara lor, au fost multă vreme împinse către mijlocul secolului al XIII-lea, ceea ce face ca, în momentul de faţă, să fie necesară clarificarea limitelor cronologice ale primului nivel medieval[14].

Pe baza câtorva fragmente ceramice şi a unor monede izolate – *aspron trachy* de *billon*[15] de la împăratul Alexios III Anghelos (1195-1203) şi *stamena* devalorizate ale Imperiului Latin de Constantinopol[16] – s-a presupus existenţa unei locuiri care nu poate fi mai veche de sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul celui următor[17]. La aceste monede se mai poate adăuga o descoperire izolată din secolul al XII-lea, un *tetarteron* de la Manuel I Comnenul (1143-1180)[18].

Silvia Baraschi considera că „există azi (n.n. în anul 1987) suficiente date (ceramică – fragmente de amfore, ceramică smălţuită şi comună, obiecte – un cap de buzdugan, doi pinteni, un amnar, monede) care atestă o vieţuire (chiar dacă de-a dreptul firavă în comparaţie cu cea din cetatea bizantină) în prima jumătate a veacului al XIII-lea. Evoluţia acestei comunităţi a avut loc, se pare, mai ales în spaţiul aflat la vest şi sud de portul bizantin. Or, tocmai aici, în treimea sudică păstrată din vechea cetate, deşi s-au sesizat cele mai vechi materiale, databile în secolelel XI-XIII, s-au făcut extrem de puţine investigaţii"[19].

După câţiva ani, aceeaşi autoare considera că la Păcuiul lui Soare a existat o întrerupere a locuirii „în secolul XII şi probabil, până la mijlocul veacului următor"[20].

Deocamdată, nu se poate preciza dacă invazia mongolă din anul 1242, care a afectat Silistra, dar şi Troesmis şi Nufăru, a provocat distrugeri şi la Păcuiul lui

---

[10] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001a, p. 111-116

[11] DIACONU 1961, 607; idem, 1972b, 54-55; BARASCHI 1991, 136, nota 10.

[12] Deocamdată, nu se poate preciza când a fost reluată locuirea pe insulă dar, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea exista un nucleu conturat.

[13] POPA 1964, p. 108.

[14] DIACONU, BARASCHI 1977, 9-16.

[15] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 324.

[16] ILIESCU 1977, 154; BARASCHI 1987, 124 şi nota 13, centralizează un număr de opt piese de *billon* bătute în prima jumătate a secolului al XIII-lea; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998-2003, 169, catalog 47.

[17] Pentru o trecere în revistă a descoperirilor monetare din prima jumătate a secolului al XIII-lea, vezi BARASCHI 1987, 123-131.

[18] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 324.

[19] BARASCHI 1987, 124-125.

[20] BARASCHI 1991, 134.

Soare. Semnalăm existenţa câtorva indicii în acest sens, care pot sugera o diminuare a locuirii până la repopularea aşezării, probabil în deceniile şapte-opt al secolului al XIII-lea[21].

Urmează o etapă cu o vieţuire intensă, care s-a desfăşurat în ultima parte a secolului al XIII-lea şi, mai ales, în cursul secolului al XIV-lea, când a avut loc o restrângere a suprafeţei ocupate[22]. Faptul că, în acest interval, locuitorii nu au mai folosit ca element defensiv masiva incintă bizantină (nici latura estică a zidului de incintă bizantin şi nici pe cea nordică) ar putea nega existenţa unor structuri urbane[23]. Cu toate acestea, mărturiile privind viaţa comercială a aşezării din insulă, dinamică şi diversă, ar putea conferi acesteia caracterul unui centru urban[24].

Stadiul cercetării

Dintre numeroasele şi variatele materiale descoperite în această aşezare, în lucrarea de faţă ne vom opri asupra unei categorii – crucile simple – prezente atât în perioada medie-bizantină, cât şi în cea medievală.

Deoarece, până în la data la care scriem, nu am avut acces la toate piesele descoperite la Păcuiul lui Soare[25], cunoscute din publicaţii, în această etapă vom prezenta doar catalogul cruciuliţelor pe care am reuşit să le studiem[26], completat cu unele comentarii care se bazează, în primul rând, pe comparaţia cu alte descoperiri făcute pe teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră. O analiză completă a acestei categorii de obiecte va putea fi realizată când vom reuşi să centralizăm toate informaţiile referitoare la piesele din acest centru, dar şi din alte localităţi dobrogene, care se află încă în studiu.

Până în acest moment am reuşit să înregistrăm 68 de exemplare, printre care şi câteva inedite. Din totalul anunţat, 40 de piese se datează în secolele X-XII (sfârşitul secolului al X-lea până la 1122), iar 28 au fost atribuite secolelor XIII-XV (de la jumătatea secolului al XIII-lea până în a doua jumătate a secolului al XIV-

---

[21] POPA 1964, 108, consideră că, poate, în legătură cu raidurile tătarilor din 1241-1242 a avut loc mutarea unei colectivităţi dinainte constituite; BARASCHI 1987, 124-126, cu bibliografia problemei.

[22] BARASCHI 1977, 15, nota 3, cu bibliografia.

[23] POPA 1964, 108-109, arată că există, însă, elemente care atestă nevoia de apărare, la mijlocul secolului al XIV-lea find ridicat un nou zid de piatră legată cu mortar, lat de peste 2 m.

[24] BARASCHI 1987, p. 128, menţionează că aici exista, în secolul al XIII-lea, un atelier care confecţiona ceramică sgraffitată.

[25] La Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi se mai află un lot de cruci pe care nu am reuşit, încă, să le vedem.

[26] Mulţumim şi pe această cale colegilor care ne-au facilitat accesul la piesele aflate în diferite colecţii: dr. Oana Damian, responsabil ştiinţific al şantierului de la Păcuiul lui Soare; dr. Marian Neagu, director al Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi, unde se păstrează majoritatea descoperirilor; dr. Gabriel Custurea, director al Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa, precum şi colegei dr. Cristina Talmaţchi, de la acelaşi muzeu; dr. Roxana Theodorescu, director general al Muzeului Naţional de Artă al României şi colegei dr. Carmen Tănăsoiu, de la acelaşi muzeu; nu în ultimul rând, dr. Ernest Oberländer-Târnoveanu, director general al Muzeului Naţional de Istorie a României.

lea).

Cele mai multe dintre piesele studiate provin din descoperiri întâmplătoare – au fost recuperate de pe plaja Dunării din interiorul cetăţii bizantine – sau din contexte arheologice necunoscute şi, prin urmare, furnizează puţine indicii utile într-o discuţie privind tipologia şi cronologia lor. Încadrările cronologice se bazează, în primul rând, pe analogiile cu descoperiri similare din Dobrogea sau din sudul Bulgariei, teritoriu care, în perioada medie-timpurie, făcea parte din provincia Paristrion (secolele X-XII). Situaţia devine ceva mai complicată pentru secolele XIII-XV, când realităţile arheologice de la Păcuiul lui Soare sunt mai puţin clarificate, iar pentru restul teritoriului dobrogean, majoritatea obiectelor din această categorie se concentrează la Isaccea-Vicina.

Această lacună documentară şi-a pus amprenta şi asupra publicaţiilor monografice şi a studiilor dedicate, unde piesele, cu foarte rare excepţii, sunt datate – larg – în secolele X-XI, respectiv XIII-XV[27].

Din păcate, după publicarea celui de-al doilea volum monografic, cu o singură excepţie notabilă[28], aceste piese nu au mai făcut decât obiectul unor simple menţiuni.

În publicaţia referitoare la cercetările din anul 1979, în secţiunile S IXA şi S IXB, trasate în zona portului, în nivelul incendiat în ultima decadă a secolului al XI-lea, printre alte descoperiri, sunt amintite şi „cruciuliţe de bronz". Tot în cursul acestei campanii mai este semnalată şi descoperirea unei „cruciuliţe de bronz, simplă, având pe faţă silueta Maicii Domnului în chip de orantă (sec. XII-XIV)"[29].

Campania arheologică din anul 1997 a urmărit continuarea cercetărilor în secţiunile S I S – S I R, trasate în zona porţii de nord a cetăţii. Printre materialele arheologice descoperite este amintită şi o cruciuliţă din plumb[30].

Cronologia crucilor de la Păcuiul lui Soare

Cu privire la etapele mari, stabilite până în prezent pentru cronologia acestora, credem că sunt necesare unele ajustări, bazate pe situaţiile arheologice înregistrate la Păcuiul lui Soare. În acest sens, considerăm că pentru descoperirile din etapa medie-bizantină se poate propune o datare mai clară, într-un interval cuprins între sfârşitul secolului al X-lea/începutul celui următor şi anul 1122, când un incendiu pustiitor determină abandonul aşezării.

Reluarea locuirii, pe scară largă, este consemnată în a doua jumătatea a secolului al XIII-lea şi va cunoaşte o dezvoltare deosebită până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, repere cronologice ce credem că pot fi propuse pentru majoritatea crucilor medievale.

Tipologia crucilor de la Păcuiul lui Soare

Piesele analizate, în număr de 68, au fost grupate după mai multe criterii. Primul dintre ele a fost cel al funcţiei pe care au îndeplinit-o în viaţa cotidiană a

---

[27] DIACONU 1972a, 160-162; DIACONU 1977a, 116-133.
[28] DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 233-244.
[29] DIACONU *et alii* 1980, 495.
[30] DIACONU, DAMIAN 1998, 55.

locuitorilor aşezării şi a dus la coagularea a două grupuri principale: cruci pandantiv (61 exemplare) şi cruci aplică (5 exemplare), la care se adaugă un grup eterogen, intitulat „diverse", greu de definit din punct de vedere funcțional (2 exemplare). Un alt criteriu de agregare, utilizat în interiorul fiecăruia dintre primele trei grupuri, a fost materialul din care sunt lucrate crucile: argint (o cruce pandantiv), bronz (42 cruci pandantiv şi 4 cruci aplică), aramă (o cruce pandantiv şi una aplică), plumb (13 cruci pandantiv), fier (2 cruci pandantiv), rocă (2 cruci pandantiv), ceramică (o cruce, neîncadrabilă funcțional), os (o cruce, neîncadrabilă funcțional). În sfârşit, un al treilea criteriu, utilizat în clasificarea materialului studiat, a ținut seama de prezența/absența decorului şi, în cazul prezenței acestuia, de tehnica sa şi de motivele decorative.

Cruci cu decor în niello sau email

Până în prezent, singura cruce decorată în tehnica *niello*, cunoscută ca fiind descoperită la Păcuiul lui Soare, a fost atribuită secolului al XI-lea. Ea are două analogii la Dinogetia-Garvăn: o cruce decorată, în centru, cu un motiv cruciform realizat în tehnica *niello* şi datată în prima jumătate a secolului al XI-lea[31]. Pentru cealaltă cruciuliță cu decor în tehnica *niello*, descoperită la Dinogetia-Garvăn şi atribuită aceluiași interval cronologic, nu dispunem decât de o semnalare sumară[32].

De pe teritoriul Bulgariei, de la Pliska, putem aduce în discuție o cruce relicvar, cu ambele fețe decorate la fel, depusă în mormântul 8[33]. Forma şi motivul decorativ realizat în tehnica *niello*, prezintă analogii până la identitate cu exemplarul de la Păcuiul lui Soare. Similitudinile se mențin şi în privința cronologiei, ambele circulând în secolul al XI-lea.

Decorul cu email este întâlnit pe două exemplare descoperite la Păcuiul lui Soare, ambele atribuite secolelor XIII-XV. Din păcate, în ambele cazuri, starea de conservare precară a obiectelor împiedică o analiză detaliată a decorului, însă nu putem trece mai departe fără a sublinia că, în ceea ce privește folosirea emailului pentru decor, cele două cruci de la Păcuiul lui Soare nu au corespondențe pe teritoriul Dobrogei[34].

Cruci cu reprezentări umane în relief, pe o singură față.

Cele mai multe exemplare (şase) au fost atribuite secolelor X-XI şi doar un număr de trei secolelor XIII-XV.

Cu o singură excepție[35] – o piesă pe care apare Maica Domnului orantă – pe toate celelalte este reprezentat Iisus Hristos răstignit. Raritatea reprezentării Maicii Domnului pe crucile care alcătuiesc lotul studiat nu este surprinzătoare, după cum se poate constata şi din descoperirile izolate, înregistrate pe teritoriul Dobrogei. Printre acestea, putem enumera: o cruciuliță cu brațele evazate spre

[31] BARNEA 1967, 357-358, fig. 191/17, 192/4.

[32] BARNEA 1981, 160, cat. 3.

[33] BALABANOV 2000, 101, fig. 5/17, sec. XI, anii 30-50; DONCHEVA-PETKOVA 2011, 418, cat. 597, pl. CXXI, sec. XI, anii 50-60.

[34] CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2011, 138, cat 15, semnalează existența unor posibile urme pe una din față, care ar putea indica prezența emailului.

[35] DIACONU *et alii* 1980, 495, menționează descoperirea unei cruciulițe cu Maica Domnului, datată în secolele XII-XIV, pe care nu am reuşit, încă, să o reperăm în colecțiile pe care le-am studiat.

capete, recuperată de la Isaccea-Vicina[36] şi o altă cruce provenind din Dobrogea[37] pe care apare un personaj orant identificat cu Maica Domnului, având în partea stângă un personaj în picioare, piesă datată în secolele X-XI, ca şi exemplarele din Bulgaria.

Exemplarele înregistrate pe teritoriul Bulgariei, grupate în mai multe categorii, sunt mai numeroase (40 exemplare)[38], situaţie explicabilă prin numărul mult mai mare de descoperiri din această perioadă, dar nu oferă nicio analogie „perfectă" pentru piesa de la Păcuiul lui Soare. În mod firesc, având în vedere şi calitatea reprezentării, putem spune că aceasta din urmă a fost realizată de un meşter local.

Un grup important îl constituie crucile cu capetele braţelor treflate, care, deşi prezente în număr relativ mare în aşezarea de la Păcuiul lui Soare – patru din şase piese din secolul al XI-lea, pe care este reprezentat Iisus Hristos –, nu sunt întâlnite în alte centre din Dobrogea şi nici în Bulgaria.

Situaţia este cu atât mai surprinzătoare cu cât, pentru secolul al XI-lea, avem atestate cele mai multe descoperiri de cruciuliţe. Piesele, dintre care două au fost turnate în acelaşi tipar (catalog 5-6), credem că au fost lucrate de un meşter din această aşezare, ceea ce ar explica prezenţa acestui tip doar la Păcuiul lui Soare.

Cruci cu reprezentări incizate

Dintre piesele decorate cu motive geometrice reţinem grupul crucilor mari, de ceremonie, care sunt fixate pe un suport, în uz în perioada medie-bizantină (secolele XI-XII); ele cunosc replici asemănătoare, la o scară mică, folosite ca pandantive.

Analogiile cunoscute şi pe teritoriul Bulgariei pentru această categorie confirmă că ea a fost folosită în secolele X-XI[39].

Un material frecvent folosit pentru confecţionarea crucilor pandantiv îl reprezintă plumbul, reprezentat în lotul studiat prin 13 exemplare (catalog 47-59), dintre care doar una (catalog 47) poate fi diferenţiată din marea masă a pieselor lucrate neîngrijit, de factură modestă. Se pare că în secolele XIII-XV acest metal nu a mai fost folosit, perioada fiind ilustrată printr-un singur exemplar (catalog 59): reţinerea noastră este determinată, încă o dată, de absenţa contextului arheologic pentru această piesă.

Din perioada aşezării medievale se diferenţiază două tipuri:

- **piese simple**, pe care este redat conturul unei alte cruci, model din care s-au descoperit 5 exemplare foarte asemănătoare (catalog 30-34).

Pe teritoriul Bulgariei există numeroase descoperiri (18 exemplare)[40], dintre care reţinem un număr de cinci exemplare, asemănătoare cu cele de la Păcuiul lui Soare, care sunt plasate într-un interval cronologic ce acoperă secolul X – anii 30 ai secolului al XI-lea[41]. Încadrarea cronologică este asigurată de piesa descoperită la Odărţi, aşezare incendiată de un atac al pecenegilor, după cum

---

[36] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, 244, pl. III/28.
[37] CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2001, 137, cat. 10, pl. II/10, IV/10, 143.
[38] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 465-469, cat. 1088-1128, pl. CLXXIX-CLXXXI.
[39] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 482-483, cat. 1247-1252, pl. CXCVII.
[40] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 445, cat. 851-867, pl. CLX.
[41] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 445, cat. 852-853, 861-863, pl. CLX.

indică ultimele monede descoperite aici – *folles* anonimi din clasa B, bătuți în timpul domniei împăratului Roman III (1028-1034)[42].

- ***cruci cu protuberanţe*** la extremităţi, din care am înregistrat 9 exemplare: 8 din bronz (catalog 35-42) şi unul din argint (catalog 1).

Singura piesă confecționată din argint descoperită la Păcuiul lui Soare, datată larg în secolele XIII-XV, rămâne o descoperire singulară şi pe teritoriul Dobrogei.

Variantele lucrate din bronz cunosc o răspândire destul de mare, fiind prezente în stațiunile mari de pe malul Dunării. O descoperire importantă, pentru că poate fi asociată unui context stratigrafic clar, provine de la Dinogetia-Garvăn. Crucea a fost descoperită în sectorul Terme (secţiunea 9, caroul 4, - 0,40 m), în umplutura unui bordei. Această locuință a fost suprapusă de mai multe morminte (M 1, M 2, M 9, M 11) ce aparțin unui cimitir care a funcționat în secolele XI-XII. Ţinând seama de raportul între locuirea din această zonă și cimitir, putem data această cruce în prima jumătate a secolului al XI-lea[43]. Piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Dinogetia-Garvăn.

O altă cruce cu protuberanțe, confecționată însă din fier, cu capetele ușor îngroșate și rotunjite, a fost descoperită tot la Dinogetia-Garvăn, în anul 1956, în sectorul A III, carourile 2-3, într-o groapă mare, de formă neregulată, din apropierea laturii de vest a cetății, în dreptul turnului nr. 11, împreună cu o monedă de bronz din timpul împăratului „Ioan Tsimiskes"[44]. Conform noilor cataloage, acest *follis* anonim reprezintă o emisiune timpurie din clasa A2, pusă în circulaţie în timpul domniei împăraţilor Vasile II – Constantin VIII (976-1028)[45]. Asocierea cu un element de datare lipsit de echivoc oferă un punct de sprijin ferm pentru cronologia tipului de cruce cu protuberanțe, chiar dacă şi această piesă constituie o apariție izolată printre descoperirile de la Dinogetia-Garvăn.

Concluzionând, putem spune că piesele cu protuberanțe descoperite la Dinogetia-Garvăn, au circulat în prima jumătate a secolului al XI-lea.

Din importantul centru de la Isaccea-Vicina provin două exemplare recuperate din zona așezării[46], la care se adaugă un al treilea, descoperit într-un cimitir care a funcționat în secolele XI-XII și care, pe baza contextului funerar (depus la M 61), a fost plasat în a doua jumătate a secolului al XI-lea[47].

Corelând informațiile furnizate de descoperirile din cele două stațiuni dobrogene – Dinogetia-Garvăn și Isaccea-Vicina – constatăm că tipul de cruce cu

---

[42] DONCHEVA-PETKOVA 1999, 184-185.

[43] ȘTEFAN *et alii* 1959, 572; BARNEA 1973, 295, fig. 2 (planul săpăturilor din sectorul Terme), p. 298, fig. 8/6, sec. X-XI; BARNEA 1981, 154, pl. 53/1, sec. XI.

[44] ION BARNEA, carnet de săpătură 1956 – 1957, 1-2 şi desen; BARNEA 1967, 357, fig. 191/1.

[45] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 274, cat. 2: varianta 3, 5, 20, 24b ? (METCALF 1970, 199, 218; METCALF 1979, 55-60, Grecia centrală, anii 989 – 1015/1020; IVANISEVIC 1989, 36-39, emis. I, anii 976-1001) .

[46] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, 245, cat. 9, 10, pl. IV/36, 37.

[47] VASILIU 1984, 115, 123, 135, pl. VIII/23 și XI/1, unde singura cruce este redată la pl. XI/5, adică în inventarul mormântului 166; deoarece crucea este menționată în inventarul M 66, credem că trimiterea din planșa XI este greșită.

protuberanțe a fost folosit numai în cursul secolului al XI-lea.

Din impresionantul volum publicat în anul 2011 de Lyudmila Doncheva-Petkova, în care sunt strânse descoperirile de cruci engolpion și cruci simple[48], nu putea să lipsească și acest tip, reprezentat prin 14 exemplare[49], datate în secolele XI-XII[50]. Atunci când piesele care îl reprezintă sunt rezultatul cercetărilor arheologice, intervalul cronologic este restrâns la secolul al XI-lea, așa cum este cazul crucilor lucrate din argint, descoperite la Pliska[51] și Odărți[52]. Din cimitirul cercetat la Odărți provine și o cruce de plumb, descoperită în mormântul 226, datată tot în secolul al XI-lea[53]. De o datare mai largă beneficiază o cruce din bronz, descoperită în necropola de la Diadovo (M 40), care a funcționat în secolele XI-XII[54]. Aceluiași interval cronologic, conform analogiilor de mai sus, îi este atribuit şi un lot format din descoperiri întâmplătoare provenind de la Pernik, Preslavul vechi și una fără loc de proveniență[55].

Descoperirile de pe teritoriul Bulgariei se încadrează în grupul mare de cruci cu protuberanțe, dar nu prezintă analogii apropiate pentru cele descoperite în Dobrogea.

Din această scurtă trecere în revistă[56] reținem că majoritatea pieselor care au condiții clare de descoperire – fie în Dobrogea, fie în sudul Bulgariei – au fost datate în secolul al XI-lea, interval cronologic în care publicațiile anterioare nu au plasat niciunul dintre exemplarele de la Păcuiul lui Soare. Autorii unui articol, în care sunt publicate şi două cruci cu protuberanțe de la Păcuiul lui Soare, au constatat și ei aceste nepotriviri și au plasat piesele respective în secolele XI-XIII[57]. Desigur, deși destul de puțin probabilă, nu putem exclude cu totul posibilitatea ca acest tip să fi fost folosit la Păcuiul lui Soare și într-o perioadă mai târzie[58].

Deşi incomplet în această etapă, din cauza lipsei accesului direct la toate piesele prezentate în diverse publicații ca provenind de la Păcuiul lui Soare, studiul celor 68 de cruci din catalogul de față ne permite să apreciem că printre ele se află, cu siguranță, şi produsele unor ateliere locale (Păcuiul lui Soare) sau regionale (Dobrogea). Este, în primul rând, cazul celor 13 cruci pandantiv din

---

[48] Autorii bulgari continuă să folosească termenul de cruci engolpion și pentru crucile simple.

[49] DONCHEVA-PETKOVA 2011, cat. 1293-1305, pl. CCIII.

[50] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 487-488.

[51] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 487, cat. 1293, pl. CCIII, secolul al XI-lea.

[52] DONCHEVA-PETKOVA 2005, 95, fig. 6/156-1, p. 208-209, depusă într-un mormînt de copil din secolul al XI-lea; DONCHEVA-PETKOVA 2011, 487, cat. 1295, pl. CCIII, a doua jumătate a secolului al XI-lea.

[53] DONCHEVA-PETKOVA 2005, 95, fig. 6/223-2, p. 214.

[54] *Djadovo* 1, p. 273, fig. 319a, este indicat M 40, dar la catalogul mormintelor, la p. 345, se menționează că M 40 nu a avut inventar. Pentru cimitir vezi și p. 323-339.

[55] DONCHEVA-PETKOVA 2011, 487-488, cat. 1296-1301 (Pernik), 1303 (Presalvul Vechi), 1302 (proveniență necunoscută), pl. CCIII.

[56] O discuție mai amplă va fi posibilă în momentul în care vom avea la dispoziție informații despre toate piesele descoperite la Păcuiul lui Soare.

[57] DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 239.

[58] Ipoteza cu privire la prelungirea utilizării acestui tip de cruce la Păcuiul lui Soare aparține Oanei Damian şi ne-a fost comunicată personal.

plumb, a căror calitate a execuției face improbabilă producerea în ateliere prestigioase şi propagarea, până la locul descoperirii, prin trafic comercial. Ipoteza producerii lor pe loc este susținută şi de alte evidențe arheologice, care atestă prelucrarea plumbului la Păcuiul lui Soare[59].

O altă categorie de piese care ar putea fi atribuite unor ateliere locale este reprezentată de exemplarele care prezintă abateri vizibile de la formă sau o execuție neîndemânatică a decorului, defecte atribuibile unor meşteri neglijenți sau insuficient antrenați, deficiențele uşor sesizabile, credem că le-ar fi exclus dintr-un trafic de bunuri la mare distanță.

Pentru unele piese care compun lotul de la Păcuiul lui Soare găsirea unor analogii în Dobrogea şi în regiunile învecinate, spre sud, nu pare a ridica probleme. Există însă şi câteva descoperiri singulare, cum sunt crucile confecționate din ceramică, rocă albă (secolele XI-XI) sau o piesă foarte frumoasă din os, cu reprezentări pe ambele fețe (secolele XIII-XIV), pentru care aflarea unor analogii este dificilă.

CATALOG***

A. CRUCI PANDANTIV
A.1. Cruci din argint
I. Cruci cu protuberanțe (cat. 1)
A.2. Cruci din bronz
I. Cruci decorate cu *niello* şi email (cat. 2 - 4)
II. Cruci cu reprezentări în relief
***II.1. Cruci cu reprezentări umane* (cat. 5 - 13)**
***II.2. Cruci cu reprezentări umane şi motive geometrice* (cat. 14 - 15)**
II.3. Cruci cu motive geometrice
***II.3.1. Cruci cu decor în relief* (cat. 16 - 22)**
***II.3.2. Cruci cu decor incizat* (cat. 23 - 34)**
***II.4. Cruci cu protuberanțe* (cat. 35 - 42)**
***III. Cruci fără decor* (cat. 43 - 44)**
A.3. Cruci din fier
I. Cruci fără decor (cat. 45 - 46)
A.4. Cruci din plumb
I. Cruci cu motive decorative (cat. 47 - 49)
II. Cruci fără decor (cat. 50 - 59)
A.5. Cruci din rocă
I. Cruce din rocă (cat. 60)
II. Cruce din marmură (cat. 61)
B. CRUCI APLICĂ

---

[59] DIACONU 1972a, 144.

*** Lista prescurtărilor: L = lungime; l = lățime; gr = grosime; IAB = Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București; MDJC = Muzeul Dunării de Jos, Călărași; MINAC = Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; MNAR = Muzeul Național de Artă a României; MNIR = Muzeul Național de Istorie a României.
Ilustrația urmează numărul de ordine din catalog.

B.1. Cruci din bronz
I. Cruci de mici dimensiuni (cat. 62)
II. Cruci de mari dimensiuni (cat. 63 - 65)
B.2. Cruci din aramă
I. Cruci mari (cat. 66)
C. CRUCI DIVERSE
C.1. Cruce din ceramică (cat. 67)
C.2. Cruce din os (cat. 68)

A. CRUCI PANDANTIV
A.1. *Cruci din argint*
I. Cruci cu protuberanţe
1. Cruce pandantiv.
Material: argint.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 30 mm, 25 mm fără urechiuşa de suspendare; l. = 20 mm; gr. = 4 mm în dreptul protuberanţei; diametrul barei – 3 mm.
Descriere: cruce cu braţele circulare în secţiune, având extremităţile ornamentate cu un motiv decorativ identic, format din două inele şi o protuberanţă ovoidală, terminată cu un bumb.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XII.
Deţinător: MNIR, inv. 18 458.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1970, 291, fig. 5/4 – menţiune; idem, 1977, p. 129, fig. 102/10, sec. XIII – XV; BARNEA 1981, 172, pl. 72/6, sec. XIII – XIV.
Analogii: este singura cruce din argint cunoscută ca fiind descoperită la Păcuiul lui Soare. Din aceeaşi staţiune au fost publicate mai multe exemplare cu un motiv decorativ asemănător, dar care sunt confecţionate din bronz[60].

A.2. Cruci din bronz
I. Cruci decorate cu *niello* şi email
2. Cruce pandantiv.
Material: bronz cu *niello*.
Stare de conservare: bună, cu urechiuşa de agăţat ruptă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 38 mm; l. = 31 mm.
Descriere: cruce cu extremităţile braţelor treflate. Pe faţă poartă un motiv cruciform, realizat în tehnica *niello*, în centrul căruia se află un cerc.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: MDJC[61].
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/21, sec. XI; BARNEA 1981, 160, pl. 66/3, sec. XI.
Analogii: pentru acest exemplar cunoştem în Dobrogea doar două analogii, ambele provenind de la Dinogetia-Garvăn: o cruce asemănătoare ca formă, decorată tot cu un

[60] Vezi, mai jos, II. 4. Cruci cu protuberanţe (cat. 35-42).
[61] BARNEA 1981, 160, cat. 3, precizează că piesa se află în colecţia muzeului din Călăraşi, fără a menţiona numărul de inventar al acesteia.

motiv cruciform realizat în tehnica *niello*, datată în prima jumătate a sec. XI[62]. Aceluiaşi interval cronologic îi mai este atribuită încă o cruciuliţă decorată în tehnica *niello*, despre care avem, însă, doar o simplă menţiune[63].

3. Cruce pandantiv
Material: bronz decorat cu email.
Stare de conservare: uzată, ruptă.
Tehnică: turnare şi încrustare cu email.
Dimensiuni: L. = 46 mm; l. = 34 mm.
Descriere[64]: piesă cu braţele uşor evazate; lipseşte partea superioară a braţului vertical, cu sistemul de prindere. Marginea, prezintă o dublă îndoire – spre exterior şi spre interior. Crucea, fără alte motive decorative, a avut email pe ambele feţe.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 133, fig. 101/17, sec. XIII - XV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile din Dobrogea.

4. Cruce pandantiv.
Material: bronz decorat cu email.
Stare de conservare: foarte uzată.
Tehnică: turnare şi încrustare cu email.
Dimensiuni: L. = 74 mm; l. = 41 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: cruce simplă cu braţele uşor evazate spre capete. Braţul vertical are capătul superior prelungit cu un spin perforat orizontal, în scopul suspendării; un motiv asemănător decorează şi extremitatea opusă a braţului. Conturul crucii este marcat printr-o bordură, în spaţiul adâncit rezultat fiind amplasată o reprezentare combinată. Din motivul decorativ s-au păstrat mici porţiuni pe extremităţile braţului vertical, care sunt umplute cu pastă de email de culoare albă şi verde-albăstrui. Dispunerea porţiunilor păstrate din această reprezentare sugerează că pe faţa crucii era redată figura lui Iisus Hristos, răstignit; în partea inferioară a crucii poate fi identificat veştmântul acestuia, redat prin două şiruri de linii frânte, care-i acoperea genunchii; pe picioare, sprijinite pe *suppedaneum*, se observă câte un mic orificiu, sugerând rănile provocate la crucificare. La extremitatea superioară a braţului vertical, deasupra capului, se observă două dreptunghiuri în care este înscris, cu majuscule, în formă prescurtată, pe două rânduri, numele Mântuitorului: IC XC.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: MNIR, inv. 18 455.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1970, 291 – 292, fig. 5/2; idem, 1977, p. 133, fig. 102/9, sec. XIII - XV; BARNEA 1981, 174, pl. 73/3, sec. XIII - XIV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de pe teritoriul Dobrogei.

II. Cruci cu reprezentări în relief
II.1. Cruci cu reprezentări umane
5. Cruce pandantiv.
Material: bronz.

---

[62] BARNEA 1967, 357 - 358, fig. 191/17, 192/4.
[63] BARNEA 1981, 160, cat. 3.
[64] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Stare de conservare: piesă întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 35 mm, cu urechiuşa de prindere, 30 mm, doar corpul crucii; l. = 22 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: capetele braţului vertical sunt treflate, rotunjite, cu urechiuşa de prindere în formă de verigă. Braţul orizontal are doi spini laterali, triunghiulari în secţiune, plasaţi spre extremităţi. Pe faţă este redată, în relief, figura lui Iisus Hristos răstignit, cu capul uşor aplecat spre dreapta şi cu picioarele sprijinite pe *suppedaneum*. Modul de realizare schematizat şi gradul de uzură fac dificilă identificarea veştmântului: *colobium* fără mâneci sau *perizom*. Deasupra capului se observă un dreptunghi, semnificând, probabil, *titulus,* încadrat, deasupra şi dedesubt, de un arc de cerc, respectiv un dreptunghi ceva mai mic care, ar putea corespunde reprezentărilor astrelor, soarele şi luna.
Condiţii de descoperire: cercetări arheologice sistematice.
Context arheologic: piesa n-a fost găsită în condiţii stratigrafice clare.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: MDJC, inv. 35 447.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/2, sec. XI; BARNEA 1981, 160, pl. 66/1, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 43 – foto, 67, cat. 145 (voce Dan Elefterescu).
Analogii: piesele nr. 5 - 8, fac parte dintr-un grup, în cadrul căruia deosebirile formale – tipul de cruce, maniera de redare a lui Iisus Hristos – sunt foarte mici.

6. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 31 mm; l. = 23 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: capetele braţului vertical, treflate, rotunjite, cu urechiuşa de prindere în formă de verigă. Braţul orizontal are doi spini laterali, triunghiulari în secţiune, plasaţi spre extremităţi. Pe faţă este redată, în relief, figura lui Iisus Hristos răstignit, schematizată, cu capul uşor aplecat spre dreapta. Datorită modului de realizare simplist şi a uzurii, nu putem preciza cu ce era îmbrăcat – *colobium* fără mâneci sau *perizom* ?
Condiţii de descoperire: cercetări arheologice sistematice.
Context arheologic: piesa nu a fost găsită în condiţii stratigrafice clare.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/3, sec. XI; BARNEA 1981, 160, pl. 66/2, sec. XI.

7. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnată.
Dimensiuni: L. = 35 mm, cu urechiuşa de prindere, 30 mm, doar corpul crucii; l. = 22 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: piesă cu capetele braţului vertical, treflate, rotunjite; la extremitatea superioară, piesa are o urechiuşă de purtat, trapezoidală în secţiune. Braţul orizontal are doi spini laterali, triunghiulari în secţiune, plasaţi spre extremităţi. Pe faţă este redată, în relief, figura lui Hristos răstignit, schematizată, cu capul uşor aplecat spre dreapta şi cu picioarele sprijinite pe *suppedaneum*. Datorită modului de realizare simplist şi a uzurii, nu putem preciza cu ce era îmbrăcat – *colobium* fără mâneci sau *perizom* ? Deasupra capului are un dreptunghi, care, la rândul lui, este suprapus de ceea ce ar putea corespunde reprezentărilor astrelor, luna şi soarele.

Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: MDJC[65]
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, cat. 1, fig. 1/1, sec. XI - XII.

8. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 15 mm; l. = 14 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: piesă cu doi spini laterali, triunghiulari în secţiune, plasaţi spre extremităţi, cu capetele braţelor rotunjite; se păstrează doar un braţ pe care apare, în relief, reprezentarea lui Iisus Hristos, răstignit.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, cat. 2, sec. XI - XII.
Analogii: acest grup nu are analogii pe teritoriul Dobrogei.

9. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 46 mm; l. = 26 mm.
Descriere: piesă cu braţul vertical evazat spre capete, pe care este redată, în relief, imaginea lui Iisus Hristos răstignit pe cruce, cu capul uşor aplecat spre dreapta, având în jurul mijlocului un *perizom*. Deasupra capului sunt reprezentate soarele şi luna.
Condiţii de descoperire: necunoscute
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 127, fig. 102/2, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare, dar are analogii la Dinogetia-Garvăn[66].

10. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 35 mm; l. = 18 mm.
Descriere: cruce cu braţul vertical evazat spre capete, terminat cu o urechiuşă pentru agăţat, ruptă pe jumătate. Pe ea este redată, în relief, Maica Domnului, orantă, cu un nimb străbătut de raze. Maica Domnului este îmbrăcată cu un veştmânt fără mâneci, lung, cu falduri, care-i acoperă picioarele.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: MDJC, inv. 11 280.

---

[65] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

[66] Şantier 1953, p. 252, figura 15; BARNEA 1967, 357, fig. 191/6; BARNEA 1981, 128, pl. 50/1, descoperită sub bordeiul 123, la – 1,80 m, împreună cu un *follis* anonim din clasa C, atribuit împăratului Mihail IV Paflagonianul (1034 - 1041).

Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, p. 126, fig. 99/4, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, p. 67, cat. 147 (voce Dan Elefterescu).
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

11. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 39 mm; l. = 23 mm.
Descriere: pe avers este redată schematizat, în relief, figura lui Iisus Hristos răstignit, al cărui nimb se prelungeşte cu o cruciuliţă. Braţul vertical al crucii se termină, în partea superioară,cu o urechiuşă aplatizată, pentru purtat.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig. 101/11, sec. XIII - XV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

12. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 42 mm; l. = 21 mm.
Descriere[67]: cruce cu braţul vertical uşor evazat, puţin mai lung decât cel orizontal, terminat în partea superioară cu o urechiuşă pentru purtare. Pe cruce este redată, foarte schematizat, figura lui Iisus Hristos, răstignit, cu un gât exagerat de lung, îmbrăcat cu un veştmânt lung, cu o deschidere triunghiulară la gât; braţele apar ca nişte mici dreptunghiuri.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 131, fig. 101/13, sec. XIII - XV; BARNEA 1981, 170, pl. 71/4, sec. XIII - XIV.
Analogii: piesa este asemănătoare cu *infra,* nr. cat. 13.

13. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 39 mm, cu urechiuşa de prindere = 46 mm; l. = 26 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: pe faţă este redat, în relief, Iisus Hristos, răstignit, îmbrăcat cu *colobium* lung până la glezne. Deasupra capului are un dreptunghi - *titulus*. Piesa este foarte uzată, reprezentarea fiind ştearsă.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: MDJC, inv. 35 206.
Referinţe bibliografice: inedită.
Analogii: piesa este asemănătoare cu *supra,* nr. cat. 12 şi se datează în aceeaşi perioadă.

[67] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

II.2. Cruci cu reprezentări umane şi motive geometrice

14. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 49 mm, cu urechiuşa de suspendare, 42 mm fără urechiuşă.
Descriere: cruce cu braţele uşor lăţite spre capete, cu o urechiuşă de susţinere perforată lateral. Avers: figura lui Iisus Hristos răstignit, în relief, cu câte o mică adâncitură în dreptul palmelor care ar sugera fixarea pe cruce. Iisus este îmbrăcat cu *colobium* lung, cu falduri, cu mâneci lungi şi largi. Revers: o cruce mică, înconjurată de raze, este amplasată în centrul crucii, fiind încadrată într-un chenar romboidal, format din întretăierea unei reţele de linii oblice, adâncite, care acoperă toată suprafaţa reversului, formând triunghiuri spre capetele crucii.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: MNIR, inv. 17 646.
Referinţe bibliografice: BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, 400 - 401, fig. 128/1a – 1b; DIACONU 1977, 131, fig. 102/7a – b, sec. XIII - XV; BARNEA 1981, 170, pl. 71/3a – b, sec. XIII – XIV.
Analogii: este una dintre puţinele cruciuliţe care au reprezentări pe ambele feţe descoperite la Păcuiul lui Soare. Împreună cu piesa următoare (*infra*, cat. nr. 15), formează un grup ce pare confecţionat cu acelaşi tipar.

15. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară, păstrată doar partea inferioară a braţului vertical.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: necunoscute[68].
Descriere: piesă cu reprezentări pe ambele feţe. Avers: o succesiune de liniuţe scurte pot fi interpretate ca partea inferioară a unui *colobium*, despre care putem presupune a fi veştmântul lui Iisus Hristos. Cealaltă faţă a crucii, pe care se păstrează două linii oblice, încrucişate spre centrul crucii, ar putea constitui reversul.
Această reconstituire este susţinută de similitudinea cu reprezentările de pe piesa anterioară (*supra*, cat. nr. 14).
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 131, fig. 101/4, menţiune, sec. XIII - XV[69].

II.3. Cruci cu motive geometrice

II.3.1. Cruci cu decor în relief

16. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 30 mm, fără urechiuşă = 23; l. = 20 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: piesă cu braţele egale, cu urechiuşa de prindere perforată lateral. Extremităţile braţelor sunt bifurcate, cu colţurile rotunjite. Faţa principală are ca decor central o

[68] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.
[69] Din păcate, această cruce fragmentară nu este menţionată în text.

proeminenţă circulară, iar la extremitatea fiecărui braţ alte două proeminenţe unite între ele prin câte o nervură în relief.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, cat. 3, fig. 1/3, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare; un exemplar asemănător s-a descoperit în anul 1954, la Dinogetia-Garvăn, în bordeiul 16[70].

17. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară, lipseşte partea superioară a braţului vertical cu sistemul de prindere şi braţul stâng.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 31 mm; l. păstrată = 24 mm; gr. 1 = 2 mm.
Descriere: cruce cu braţele inegale, evazate spre capăt, cu extremităţile laterale marcate de câte un disc neregulat. Ornamentul constă din cercuri incizate, de diferite mărimi, cu câte un punct în mijloc: acestea sunt amplasate pe mijlocul braţului vertical și pe discuri.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X - 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/1, sec. XI.
Analogii: împreună cu următoarea, formează un grup definit tipologic, printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare. O cruce asemănătoare, din prima jumătatea a secolului al XI-lea, fost descoperită, pe celălalt mal al Dunării, în aşezarea de pe dealul Dervent[71].

18. Cruce pandantiv.
Material: bronz [72].
Stare de conservare: fragmentară, lipseşte partea superioară a braţului vertical.
Tehnică: turnare şi ciocănire.
Dimensiuni: L. = 28 mm; l. = 29 mm; gr. 1 = 2 mm.
Descriere: cruce cu braţele inegale, evazate spre capăt, cu extremităţile laterale marcate de câte un disc neregulat, cu diametrul de 4 – 6 mm. Partea superioară a braţului orizontal şi un disc de la extremitatea inferioară a braţului vertical, sunt rupte. Ornamentul constă din cercuri incizate, de diferite mărimi, cu câte un punct central, amplasate pe mijlocul braţelor și pe discuri.
Condiţii de descoperire: cercetări arheologice sistematice.
Context arheologic: descoperită într-un nivel din a doua jumătate a sec. XI.
Datare: a doua jumătate a sec. XI.
Deţinător: MDJC, inv 35 208.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1972, 161, nr 1, pl. XXIX/5; BARNEA 1981, 160, pl. 66/4, sec. XI.

19. Cruce pandantiv.
Material: bronz.

---

[70] BARNEA 1967, 358, fig. 191/9; BARNEA 1981, 128, pl. 50/3, sec. XI.
[71] DIACONU 1972, 161.
[72] Cu ocazia publicării, P. Diaconu consideră că piesa a fost aurită. Nu am putut observa acest detaliu cu prilejul studierii piesei, în anul 2011.

Stare de conservare: fragmentară, lipseşte partea superioară a braţului vertical cu urechiuşa de purtat.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 22 mm; l. = 27 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: cruce în formă de trifoi cu patru foi. Este decorată cu cercuri, dispuse astfel: unul în centrul crucii, cu un punct în mijloc şi câte două, concentrice, pe braţele laterale; două nervuri înguste, dispuse în formă de X, marchează centrul crucii.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitulsec. X – 1122.
Deţinător: MDJC, inv. 55 502 (inv. vechi 11 551).
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/7, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 67, cat. 150 (voce Dan Elefterescu).
Analogii: piesele nr. 19 – 21, fac parte dintr-un grup comun în care diferenţele sunt date de modul în care sunt amplasate nervurile din centrul crucii.

20. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară. Lipsesc: partea inferioară a braţului vertical şi urechiuşa de purtat.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 22 mm; l. = 27 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: cruce în formă de trifoi cu patru foi. Decorul constă din cercuri concentrice cu un punct în mijloc, plasate în centrul crucii şi pe braţe. Ele sunt unite prin două nervuri înguste, perpendiculare.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, cat. 4, fig. 1/2, sec. XI.

21. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară; lipseşte partea inferioară a braţului vertical.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 21 mm; l. = 28 mm.
Descriere: cruce în formă de trifoi cu patru foi. Motivul decorativ constă din două cercuri concentrice cu punct central, dispuse după cum urmează: unul în mijlocul crucii şi câte unul pe braţe. Motivul central este unit cu cercurile laterale printr-o cruce cu braţe egale, reprezentată prin două nervuri în relief. Motivul decorativ este completat prin două nervuri înguste, dispuse în formă de X, care marchează centrul crucii.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: MDJC, inv. 39 468.
Referinţe bibliografice: *Paleocreştinism* 2000, 67, cat. 148, sec. X – XI (voce Dan Elefterescu).
Analogii: pentru teritoriul actual al Dobrogei putem semnala o cruce recuperată de la Isaccea-Vicina[73].

22. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.

[73] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, 244, B., cat. 1, pl. III.

Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 21 mm; l. = 15 mm.
Descriere: piesă de forma unui trifoi cu patru foi, decorată cu cercuri simple, prevăzută cu un inel transversal pentru purtat.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/9, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare; pentru motivul trifoiului vezi cat. 19 – 21.

II.3.2. Cruci cu decor incizat
23. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 17 mm; l. între 6 - 17 mm; gr. = 1 mm.
Descriere[74]: piesă din care s-a păstrat doar un fragment de braţ, de formă triunghiulară, care pare să fi fost rotunjit la capătul mai lat. Din motivul decorativ incizat, s-au păstrat două linii oblice divergente şi mai multe cerculeţe dispuse pe două şiruri paralele cu marginile crucii.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sec. XI - 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995 – 1996, 234, cat. 9, fig. 1/8.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

24. Cruce pandantiv
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 43 mm; l. = 30 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: piesă uşor curbată (deformată), cu capetele braţelor rotunjite, ornamentate cu câte doi spini laterali, de formă triunghiulară în secţiune. Este decorată pe ambele feţe cu diferite motive, formate din şiruri de puncte realizate cu un vârf ascuţit: cruci, triunghiuri, semicercuri, fără a respecta o distribuţie coerentă pe cele două feţe.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 131, fig. 101/16, sec. XIII - XV; BARNEA 1981, 174, pl. 73/1, sec. XIII - XIV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare. O cruce de acelaşii tip, decorată cu puncte incizate pe ambele feţe, provine din localitatea Palazu Mic[75].

25. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă; bună.

[74] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.
[75] CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011, 138, cat. 16.

Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 78 mm, cu urechiuşa pentru purtat, 65 mm corpul crucii; l. = 49 mm; gr. 3 – 4 mm.
Descriere: cruce cu urechiuşă fixă, sub forma unui inel în prelungirea extremităţii superioare a braţului vertical, perforată orizontal. Braţele crucii sunt foarte puţin evazate spre extremităţi. Piesa este masivă, impresionând prin grosimea neobişnuită. Decorul este format din şiruri de puncte, dispuse în linii amplasate spre capetele braţelor. În acelaşi mod, în centru este realizat un pătrat care închide o rozetă formată din linii şi puncte.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII - XIV
Deţinător: MNIR, inv. 17 645.
Referinţe bibliografice: BARNEA 1981, 174, pl. 73/2, sec. XIII - XIV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

26. Cruce pandantiv.
Material: aramă.
Stare de conservare: fragmentară, s-a păstrat doar un braţ.
Tehnică: ciocănită.
Dimensiuni: l. = 14 mm gr. = 1 mm.
Descriere[76]: extremitatea unui braţ, uşor lăţit, pe care se mai disting urmele unui decor punctiform. Asimetria formei trădează o execuţie neglijentă.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/20, sec. XI.
Analogii: aceasta este singura piesă confecţionată din aramă, descoperită la Păcuiul lui Soare.

27. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 25 mm l. = 24 mm; gr. = 1,5 mm.
Descriere: cruciuliţă cu braţele orizontale inegale, ruptă puţin în partea superioară, unde se afla urechiuşa pentru purtat. Pe una din feţe, printr-o linie adâncită, se observă conturul unei cruci cu formă neregulată, marcat prin linii scurte, trasate orizontal şi vertical.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X – 1122.
Deţinător: MDJC, inv. 35 207.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/8, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

28. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 44 mm; l. = 24 mm.
Descriere: cruce cu braţele inegale, cu capetele uşor evazate. Pe una din feţe, o altă cruce, realizată prin impresiune, urmăreşte conturul piesei.

[76] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII – XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 131, fig. 101/14, sec. XIII - XV.
Analogii: piesa este asemănătoare cu *infra,* cat. nr. 29.

29. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 48 mm; l. = 26 mm.
Descriere[77]: piesă cu braţe inegale, uşor evazată spre extremităţile celui vertical. Pe una din feţe a fost redat, prin incizie uşoară, conturul unei alte cruci.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 131, fig. 101/15, sec. XIII-XV.
Analogii: piesa este asemănătoare cu *supra,* cat. nr. 28.

30. Cruce pandantiv.
Material: bronz
Stare de conservare: fragmentară; lipseşte partea inferioară a braţului vertical şi o parte a verigii de purtare.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 14 mm; l. = 15 mm; gr. = 1 mm.
Descriere[78]: cruce cu braţele evazate spre capete; pe una din faţe, o linie adâncită urmează marginea cruciuliţei, desenând o altă cruce.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 131, fig. 101/1, sec. XIII-XV; BARNEA 1981, 170, menţiune, sec. XIII-XIV.
Analogii: piesele nr. 30 - 34 fac parte dintr-un grup în cadrul căruia diferenţele – observabile în cazul dimensiunilor –, sunt foarte mici.

31. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 30 mm, cu urechiuşa de suspendare, 24 mm, fără urechiuşa de suspendare; l. = 19 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: cruce cu braţele lăţite spre capete; pe faţă, o linie adâncită urmează marginea cruciuliţei, desenând o altă cruce.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: MNIR, inv. 18 460.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1970, 291, fig. 5/3; idem, 1977, 131, fig. 102/4, sec. XIII-XV; BARNEA 1981, 170, pl. 71/2, sec. XIII-XIV.

---

[77] Nu am văzut această piesă, detaliile descrierii fiind preluate din publicaţie.
[78] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

32. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă, uşor corodată.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 30 mm, cu urechiuşa de suspendare; l. = 18 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: cruce cu braţele lăţite spre capete; pe faţă, o linie adâncită urmează marginea cruciuliţei, desenând o altă cruce.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1970, 291, fig. 5/5; idem, 1977, 131, fig. 102/5, sec. XIII-XV; BARNEA 1981, 170, pl. 71/1, sec. XIII-XIV.

33. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară; urechiuşa de suspendare este ruptă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 25 mm; l. = 20 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: cruce cu braţele lăţite spre capete; pe faţă, o linie adâncită urmează marginea cruciuliţei, desenând o altă cruce.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: MNIR, inv. 18 459.
Referinţe bibliografice: inedită.

34. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară: lipseşte braţul inferior, urechiuşa de suspendare este ruptă; uzată.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 16 mm; l. = 18 mm; gr. = 1 mm.
Descriere[79]: cruce cu braţele lăţite spre capete; pe faţă, o linie adâncită urmează marginea cruciuliţei, desenând o altă cruce.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, cat. 7, fig. 1/6, sec. XIII-XV.
Analogii: pe teritoriul Dobrogei nu cunoaştem analogii pentru acest grup.

II. 4. Cruci cu protuberanţe

35. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: necunoscute.
Descriere: cruce cu braţele circulare în secţiune, terminate la extremităţi cu câte o protuberanţă circulară. În partea superioară are o urechiuşă aplatizată, pentru purtat.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XII.

[79] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Deţinător: IAB[80].
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig. 101/5, secolele XIII-XV; BARNEA 1981, 172, pl. 72/1, sec. XIII-XIV.
Analogii: piesele nr. 35 - 38 ale catalogului fac parte dintr-un grup în cadrul căruia deosebirile – forma protuberanţelor – sunt foarte mici.

36. Cruce pandantiv
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: necunoscute.
Descriere[81]: cruce cu braţele circulare în secţiune, purtând la extremităţi un motiv decorativ identic, de formă inelară: la extremităţile braţului orizontal se află câte două inele în relief, iar la extremităţile celui vertical, câte unul. Braţul vertical se termină în partea de sus cu o urechiuşă aplatizată, perforată orizontal.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XII.
Deţinător: IAB[82].
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig. 101/10, sec. XIII-XV; BARNEA 1981, 172, pl. 72/5, sec. XIII-XIV.

37. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 32 mm; L. urechiuşă = 4 mm; l. = 22 mm; gr. = 4 mm.
Descriere[83]: piesă cu braţele circulare în secţiune, având la extremităţi câte un inel în relief şi o protuberanţă circulară.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sec. XI-XII.
Deţinător: necunoscut
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, catalog 5, fig. 1/4, sec. XI-XIII.

38. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 35 mm; L. urechiuşă păstrată = 2 mm; l. = 23 mm; gr. = 4 mm.
Descriere[84]: cruce cu braţele circulare în secţiune, purtând la extremităţi câte o protuberanţă.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sec. XI-XII.

---

[80] BARNEA 1981, 172, menţionează că piesa se află în colecţiile IAB, fără a preciza numărul de inventar.

[81] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

[82] BARNEA 1981, 172, menţionează că piesa se află în colecţiile IAB, fără a preciza numărul de inventar.

[83] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie. Semnalăm, totuşi, că pe fotografie s-ar putea distinge imaginea lui Iisus Hristos răstignit.

[84] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, catalog 6, fig. 1/5, sec. XI-XIII.
Analogii: o analogie pentru acest grup, care poate fi atribuită primei jumătăţi a sec. XI, provine de la Dinogetia-Garvăn[85].

39. Cruce pandantiv
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: necunoscute.
Descriere: cruce cu braţele circulare în secţiune, terminate la extremităţile braţului vertical cu un motiv decorativ identic, format din două inele şi o protuberanţă ovoidală. La partea superioară se termină cu o urechiuşă de prindere, ruptă. La partea inferioară, protuberanţa este teşită oblic. Braţul orizontal are câte un singur inel şi se termină cu câte o protuberanţă ascuţită. Zona centrală este aplatizată, formând un paralelipiped dreptunghic, pe a cărui suprafaţă vizibilă este redat, în relief, un romb[86].
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XII.
Deţinător: IAB[87]
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig. 101/8; BARNEA 1981, 172, pl. 72/4, sec. XIII-XIV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

40. Cruce pandantiv
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: necunoscute.
Descriere[88]: cruce cu braţele dreptunghiulare în secţiune. Extremităţile braţului orizontal sunt intersectate perpendicular de două bare scurte, care formează câte o altă cruce. Braţul vertical este decorat cu câte un inel în relief şi o protuberanţă romboidală care, la partea superioară, se continuă cu o urechiuşă de prindere. Zona centrală este aplatizată, având forma unui romb, pe suprafaţa căruia se află un romb mai mic, haşurat.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XII.
Deţinător: IAB[89] - inv ?
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig 101/9, sec. XIII-XV; BARNEA 1981, 172, pl. 72/3, sec. XIII-XIV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

41. Cruce pandantiv.
Material: bronz.

---

[85] BARNEA 1973, 298, fig. 8/6, sec X - XI; BARNEA 1981, 134, pl. 53/1, sec. XI.

[86] Descrierea a fost făcută după desenul publicat, aşa că nu putem spune cum arăta cealaltă faţă.

[87] BARNEA 1981, 172, menţionează că piesa se află în colecţiile IAB, fără a preciza numărul de inventar.

[88] Descrierea a fost făcută după desenul publicat, aşa că nu putem spune cum arăta cealaltă faţă.

[89] BARNEA 1981, 172, notează că piesa se află în colecţiile IAB, fără a menţiona numărul de inventar.

Stare de conservare: bună, întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 30 mm; l. = 20 mm; gr. = 2-4 mm.
Descriere: piesă cu braţele circulare în secţiune care, la capete se termină cu protuberanţe globulare. Braţul superior se termină cu o urechiuşă de prindere. Zona de întretăiere a braţelor crucii este lăţită, formând un pătrat decorat cu patru adâncituri neregulate, dispuse în colţurile acestuia.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare sec. XI-XII.
Deţinător: IAB, custodie MNAR, inv. 3302/526/10.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130-131, fig. 101/7, sec. XIII-XV; BARNEA 1981, 172, pl. 72/2, sec. XIII-XIV.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

42. Cruce pandantiv
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: necunoscute.
Descriere[90]: cruce cu braţele circulare în secţiune, terminate cu câte o protuberanţă ovoidală, precedată, pe braţul orizontal, de câte un inel în relief, iar pe cel vertical, de câte două inele. Braţul vertical se termină cu o urechiuşă aplatizată, perforată lateral. Zona centrală a crucii este aplatizată, căpătând forma unui dreptunghi.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XII.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig. 102/11, sec. XIII-XV.

III. Cruci fără decor
43. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: întreagă, doar urechiuşa de prindere este ruptă în partea superioară; corodată.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. cruce = 36 mm, L. cu sistemul de „închidere" = 50 mm; l. = 25 mm; gr. = 3-4 mm.
Descriere: piesa a avut ca prototip o cruce relicvar, după cum dovedesc atât copierea sistemului de închidere a celor două părţi componente cât şi grosimea mare. Crucea este grea, fiind turnată în bronz masiv.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 35 199 (inv. vechi 11 546).
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 129, fig. 100/3, sec X-XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

44. Cruce pandantiv.
Material: bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.

[90] Nu am văzut această piesă, detaliile descrierii fiind preluate din publicaţie.

Dimensiuni: L. = 19 mm; l. = 17 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: cruciuliță simplă, fără decor, cu brațele aproximativ egale, fără urechiușă pentru purtat.
Condiții de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deținător: necunoscut.
Referințe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/11, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

A.3. Cruci din fier
I. Cruci fără decor
45. Cruce pandantiv.
Material: fier.
Stare de conservare: fragmentară, uzată.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. păstrată = 31 mm; l. = 27 mm.
Descriere[91]: cruce simplă, din care lipsesc brațul superior şi sistemul de prindere.
Condiții de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deținător: necunoscut.
Referințe bibliografice: DIACONU 1977, 129, fig. 101/2, sec. XIII-XV.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

46. Cruce pandantiv.
Material: fier.
Stare de conservare: uzată; lipseşte sistemul de prindere.
Tehnică: tăiată şi bătută pe margini.
Dimensiuni: L. păstrată = 19 mm; l. = 17 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: cruciuliță cu brațele aproape egale, foarte uzată; pe una din fețe, în partea superioară a brațului vertical, pare să se mai păstreze un dreptunghi, element iconografic – *titulus* - ce însoțeşte reprezentarea lui Iisus Hristos răstignit.
Condiții de descoperire: necunoscute.
Datare: sec. XI-XIV ?
Deținător: MDJC, inv. 40 346.
Referințe bibliografice: inedită.
Analogii: o piesă asemănătoare – vezi exemplarul de mai sus - dar ceva mai groasă, descoperită tot la Păcuiul lui Soare, a fost datată în secolele XIII-XV[92].

A.4. Cruci din plumb
I. Cruci cu motive decorative
47. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: fragmentară, lipseşte brațul superior.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: l. = 29 mm; gr. = 2-3 mm.
Descriere: piesă cu brațele egale, cu o mică perforație, nefinalizată, în centru, cu una din fețe uşor bombată şi cealaltă, plată. Spre capete, extremitățile brațelor formează cruci mai

[91] Nu am văzut această piesă, actuala descriere fiind realizată după detaliile oferite de publicație.
[92] DIACONU 1977, 129, fig. 101/2.

mici, prin intersecţia cu câte o bară perpendiculară.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 39 467.
Referinţe bibliografice: *Paleocreştinism* 2000, 67, catalog 149 (voce Dan Elefterescu).
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

48. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: fragmentară; lipseşte unul din braţe, probabil cel superior, pe care se afla şi sistemul de prindere.
Tehnică: tăiată.
Dimensiuni: l. = 19 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: piesă cu braţul vertical puternic evazat spre capăt (aproape triunghiular), în timp ce cel orizontal este de formă dreptunghiulară.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 128, fig. 99/13, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

49. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă, bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 45 mm; l. = 40 mm.
Descriere[93]: piesă cu braţe dreptunghiulare, cu capetele rotunjite. Braţul superior a fost perforat, probabil pentru ataşarea unei verigi în vederea purtării. Avers: reţea de linii drepte, întretăiate perpendicular, care desenează cinci cruci în relief: una, mai mare, în centru şi câte una pe fiecare braţ. Traseul acestor linii a dus şi la formarea unor motive geometrice: pătrate, dreptunghiuri.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 129, fig. 100/10, sec. X-XI; BARNEA 1981, 162, pl. 67/3, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

II. Cruci simple
50. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: braţul orizontal, stâng, este rupt la capăt.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 20 mm; l. păstrată = 16 mm; gr. = 4-5 mm.
Descriere: cruce cu braţele aproximativ egale, triunghiulare în secţiune, perforată lateral la partea superioară pentru a putea fi purtată. Nu este decorată.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 35 211.

[93] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 128 – 129, fig. 99/17, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, ce nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

51. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 24 mm; l. = 14 mm.
Descriere: cruce cu braţele evazate şi uşor arcuite; capătul braţului superior este îngroşat şi rotunjit; lipseşte sistemul de agăţare.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 128, fig. 99/18, sec. XI.
Analogii: este o piesă comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

52. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: tăiere.
Dimensiuni: L. = 19,3 mm; l. = 19,3 mm.
Descriere[94]: piesă cu braţele egale, cu capetele redate diferit. Ca model a fost folosit, cel mai probabil, tipul cu braţele rotunjite la capete şi bifurcate. La partea superioară, braţul vertical a fost perforat, pentru a putea fi purtată. Pe una din feţe, pe mijloc, a fost incizată, neglijent, o cruce. Pe cealaltă faţă este incizată doar o linie verticală.
Condiţii de descoperire: 1980, pe plaja Dunării, din incinta cetăţii bizantine.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 17 587.
Referinţe bibliografice: PAPASIMA 1999, 300 - 301, catalog 5a, pl. II/7.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

53. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 20 mm; l. = 15 mm; gr. = 3-4 mm.
Descriere: piesă de mici dimensiuni, cu braţele dreptunghiulare în secţiune, subţiindu-se spre extremităţi. Lipsită de orice decor, crucea a fost perforată la partea superioară, pe mijloc, pentru a putea fi purtată; se pare că această operaţie a dus la uşoara deformare a extremităţii braţului superior.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 40 349.
Referinţe bibliografice: inedită.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

54. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă, uzată.

[94] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 30 mm; l. = 22 mm.
Descriere[95]: cruce cu braţele evazate, bifurcate. Sistemul de agăţare este fix, fiind traversat de un orificiu orizontal. Centrul piesei este marcat cu o cruce de mici dimensiuni, redată în relief.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1972, 161, nr. 3, pl. XXIX/6, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, fără analogii.

55. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: bună, urechiuşa de agăţare ruptă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 18 mm; l. = 15 mm.
Descriere[96]: cruce cu braţul vertical subţiat la partea inferioară şi cu extremitatea superioară perforată, pentru a putea fi agăţată. Braţul orizontal este uşor îngroşat, fiind decorat, la extremităţi, cu câte un inel în relief.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X- 1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1972, 161, nr. 4, pl. XXVIII/6, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

56. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: L. = 19 mm; l. = 15 mm.
Descriere[97]: cruce simplă, cu braţele uşor subţiate şi rotunjite spre extremităţi. Braţul superior are ataşat un sistem de agăţare mobil, reprezentat de un inel care se prinde cu o urechiuşă de corpul crucii.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1972, 161, nr. 5, pl. XXVIII/5, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

57. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă.
Tehnică: tăiere.
Dimensiuni: L. = 27 mm; l. = 21 mm; gr. = 2 mm.
Descriere: piesă cu braţele inegale, drepte. La partea superioară, braţul vertical a fost răsucit, orificiul astfel creat fiind folosit pentru agăţatul piesei.
Condiţii de descoperire: necunoscute.

---

[95] Nu am văzut această piesă, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.
[96] Nu am văzut piesa, prezenta descriere fiind realizată după publicaţie.
[97] Nu am văzut piesa, descrierea ei fiind realizată după publicaţie.

Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 11 356.
Referinţe bibliografice: *Paleocreştinism* 2000, 67, catalog 153 (voce Valentin Parnic).
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

58. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: întreagă.
Dimensiuni: L. = 26 mm; l. = 20 mm; gr. = 4-6 mm.
Descriere: cruce simplă, de mici dimensiuni, perforată la partea superioară, pentru a putea fi purtată. Braţele, cu o secţiune neregulată (între rotund şi pătrat), sunt deformate. Pe corp se observă mici impresiuni neregulate.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 35 212.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 127, fig. 99/15, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

59. Cruce pandantiv.
Material: plumb.
Stare de conservare: fragmentară.
Tehnică: tăiere şi batere.
Dimensiuni: L. păstrată = 30 mm; l. = 26 mm; gr. = 3-4 mm.
Descriere: cruce cu braţele semicirculare în secţiune, inegale, ruptă în partea superioară. Pe una din feţe crucea este plată, iar pe cealaltă este uşor bombată şi denivelată.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: MDJC, inv. 55 500 (inv. vechi 11 549).
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 129, fig. 101/3, sec. XIII-XV; *Paleocreştinism* 2000, 67, catalog 154, voce Vasile Oprea, care o consideră, în mod eronat, ca fiind inedită.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

A.5. Cruci din rocă.
60. Cruce pandantiv.
Material: rocă de culoare albă, de o densitate mai slabă.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: tăiere.
Dimensiuni: L. = 20 mm; l. = 18 mm; gr. = 7 mm.
Descriere[98]: cruce cu braţele drepte, cel vertical uşor evazat la partea superioară; nu are sistem de agăţare.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 129, fig. 99/14, sec. XI.
Analogii: este o piesă simplă, comună, care nu poate fi înscrisă într-o serie tipologică.

61. Cruce pandantiv.
Material: marmură de culoare galben-verzuie, cu vinişoare negre.
Stare de conservare: piesă întreagă.

[98] Nu am văzut piesa, descrierea ei fiind preluată din publicaţie.

Tehnică: tăiere şi şlefuire.
Dimensiuni: L. = 21 mm; l. = 18 mm; gr. = 7 mm.
Descriere: piesă cu braţele egale, perforată orizontal la extremitatea celui superior, pentru a putea fi purtată.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Context arheologic: necunoscut
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 11 505.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 235, catalog 11, fig. 1/12, 240, sec. XI-XII; *Paleocreştinism* 2000, 67, catalog 151 (voce Valentin Parnic).
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

B. CRUCI APLICĂ
B. 1. Cruci din bronz
I. Cruci simple
62. Cruce aplică.
Material: foaie de bronz.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: tăiere.
Dimensiuni: L. = 32 mm; gr. = 1 mm.
Descriere: cruce cu braţele egale, cu extremităţile triunghiulare, ascuţite. Pentru prindere – pe un obiect din lemn sau piele – are cinci orificii dispuse, simetric, la extremităţile fiecărui braţ şi în centru.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 11 552.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/5, sec. XI; BARNEA 1981, 162, pl. 67/1, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 67, catalog 152 (voce Dan Elefterescu).
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

II. Cruci mari
63. Cruce aplică.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară, s-a păstrat doar partea inferioară a braţului vertical.
Dimensiuni: L. păstrată = 48 mm; l. = 36 mm, cu discurile laterale, 28 mm, fără discurile laterale; gr. = 2,67 mm.
Descriere: braţul vertical al unei cruci de mari dimensiuni, evazat spre capăt, cu extremităţile laterale marcate de câte un disc cu diametrul de 10 mm. Pe acesta se păstrează jumătatea inferioară a unui personaj în picioare, îmbrăcat cu un veştmânt lung, cu falduri, sub care se observă laba piciorului. Marginile crucii sunt marcate de o linie continuă. În discurile laterale au fost incizate un X, în stânga şi o liniuţă oblică, în dreapta. La partea inferioară a braţului vertical, pe mijloc, se află o mică ruptură, semicirculară, care poate sugera că în acel loc crucea era fixată cu ajutorul unui nit.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 55 504 (inv. vechi 15 037).
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/6, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 66, catalog 141 (voce Dan Elefterescu).
Analogii: piesa face parte dintr-un grup (cat. 63-66), cu forme apropiate, în care diferenţele sunt date de motivele decorative.

64. Cruce aplică.
Material: bronz.
Stare de conservare: fragmentară.
Dimensiuni: L. = 40 mm; l. max = 37 mm; l. braţ cruce = 11-19 mm; gr. = 1,59 mm.
Descriere: jumătate din braţul vertical al unei cruci de mari dimensiuni, evazat spre capăt, cu extremităţile laterale marcate prin câte un disc cu diametrul de 11-12 mm. Ornamentul păstrat constă din cercuri cu punct central, de diferite mărimi, incizate, amplasate de-a lungul liniei mediane a braţului. Pe discurile laterale, motivul este reluat sub forma a două cercuri concentrice, cu punct central.
Condiţii de descoperire: recuperată de pe plaja creată de Dunăre, în interiorul cetăţii.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 39 466.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 234, catalog 8, fig. 1/7, sec. XI; *Paleocreştinism* 2000, 66, catalog 143 (voce Vasile Oprea, care, greşit, o consideră inedită).

65. Cruce aplică.
Material: bronz.
Stare de conservare: s-a păstrat doar un fragment din braţul vertical.
Dimensiuni: L. păstrată = 64 mm; l. = 12-37 mm; gr. = 3 mm.
Descriere[99]: braţul vertical al unei cruci de mari dimensiuni, evazat spre capăt. Nu se observă dacă a fost decorată.
Condiţii de descoperire: 1993, în sectorul porţii nordice de la fortificaţia bizantină.
Context arheologic: SIT, caroul 4, - 1,85 m.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, 235, catalog 10, fig. 1/9, sec. XI.

B.2. Cruci din aramă
I. Cruci mari
66. Cruce aplică.
Material: aramă
Stare de conservare: s-a păstrat doar un fragment din braţul vertical.
Dimensiuni: L. păstrată = 56,27 mm; l. = 44,16, cu discurile laterale, l. max a braţului = 12 mm; gr. = 1,8 mm.
Tehnică: decupată din tablă.
Descriere: braţul vertical al unei cruci de mari dimensiuni, evazat spre capăt, cu extremităţile laterale marcate de câte un disc cu diametrul de 7-8 mm. Marginile crucii sunt conturate de un chenar format din puncte realizate prin ciocănire. O parte dintr-un motiv decorativ, posibil cruciform, realizat în acelaşi mod, acoperă zona centrală a braţului, continuându-se cu un cerc ce marchează, probabil, centrul crucii. Crucea s-a rupt exact în punctul în care pornea un braţ orizontal, lat de 10 mm. Pe marginea uneia dintre laturile lungi, aproape de capăt, prezenţa unui mic orificiu sugerează că acest tip de cruce, de mari dimensiuni, era fixat pe un suport[100].
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: MDJC, inv. 55 503 (inv vechi 15 037).
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/10, sec. XI.

[99] Nu am văzut piesa, descrierea pe care o prezentăm fiind realizată după publicaţie.
[100] BARNEA 1969, 364 – 366, are acelaşi punct de vedere în legătură cu piesa descoperită la Dinogetia.

C. CRUCI DIVERSE
C. 1 Cruce din ceramică
67. Cruce
Material: ceramică.
Stare de conservare: fragmentară, păstrat doar braţul orizontal.
Tehnică: turnare.
Dimensiuni: l. = 82 mm.
Descriere[101]: piesă lucrată din pastă fină, bine aleasă, de culoare roz-cărămizie, acoperită cu un smalţ brun-cafeniu. Avers: imaginea, în relief, a lui Iisus Hristos pe cruce. Din figură se păstrează doar capul, braţele şi partea superioară bustului. Capul este înconjurat de un nimb mare, străbătut de raze; lipsa unui veştmânt ne face să presupunem că avea un *perizom* în jurul mijlocului. Extremităţile crucii sunt marcate de câte două nervuri verticale, în relief. Marginile sunt rotunjite, având forma unei acolade. Cealaltă faţă a crucii este plată.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: sfârşitul sec. X-1122.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 126, fig. 99/12, sec. XI; BARNEA 1981, 182, pl 77/1, sec. XI.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

68. Cruce
Material: os.
Stare de conservare: bună.
Tehnică: tăiere, cioplire, şlefuire.
Dimensiuni: L. = 37 mm; gr. = 7 mm
Descriere[102]: un chenar simplu, în relief, urmează marginea ambelor feţe ale crucii, figurile încadrate fiind realizate în tehnica exciziei. Avers: figura lui Iisus Hristos răstignit, îmbrăcat cu un veştmânt scurt până deasupra genunchilor, fără mâneci, cu picioarele sprijinite pe un *suppedaneum*. Deasupra capului, fără nimb, par să se distingă elemente dintr-o inscripţie. Revers: toată suprafaţa este acoperită cu motive decorative formate din puncte, liniuţe şi semicercuri, totul fiind încadrat de un chenar în relief. La cele patru extremităţi se află un motiv cruciform format din patru puncte mici şi unul, mai mare, central. În centru patru semicercuri, închise spre interior, încadrează un potir, toate alcătuind un motiv cruciform. Piesa se remarcă şi printr-o grosime neobişnuit de mare.
Condiţii de descoperire: necunoscute.
Datare: a doua jumătate a sec. XIII-XIV.
Deţinător: necunoscut.
Referinţe bibliografice: DIACONU 1977, 130, fig. 101/10, sec. XIII-XV; BARNEA, I. 1981, 182, pl. 77/2a-b, sec. XIII.
Analogii: piesa constituie un unicat printre descoperirile de la Păcuiul lui Soare.

BIBLIOGRAFIE

BALABANOV 2000 - T. Balabanov, *Nekropolât pri severnata porta i iztocinata krepostna stena na Pliska*, în Pliska-Preslav 8(2000), 93-102.

BARASCHI 1977 - Silvia Baraschi, *Locuinţele din aşezarea medievală (secolele XIII-XV)*,

[101] Nu am văzut piesa, actuala descriere a ei fiind realizată după publicaţie.
[102] Nu am văzut piesa, actuala descriere a ei fiind realizată după publicaţie.

în DIACONU, BARASCHI 1977, 16 – 32.

BARASCHI 1987 - Silvia Baraschi, *Câteva accente la istoria aşezării de la Păcuiul lui Soare*, CCDJ, 3-4 (1987), 123 – 132.

BARASCHI 1991 - Silvia Baraschi, *Despre civilizaţia urbană din Dobrogea în secolele XI-XIV*, SCIVA 42, 3-4 (1991), 133-152.

BARNEA 1967 - Ion Barnea, *Obiecte de cult*, în *Dinogetia* I, Bucureşti, 1967, 357-366.

BARNEA 1973 - Ion Barnea, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia – Garvăn, jud. Tulcea* (1963-1968), Materiale, 10 (1973), 291-331.

BARNEA 1981 - Ion Barnea, *Arta creştină în România, volumul 2, Secolele VII – XIII*, , Bucureşti, 1981.

CUSTUREA, PARASCHIV-TALMAŢCHI 2011 - Gabriel Custurea, Cristina Paraschiv-Talmaţchi, *Small crosses from the Byzantine period discovered on the Danube-Pontic territory*, EBPB, 6 (2011), 135 - 148.

DAMIAN, DAMIAN 1995-1996 - Oana Damian, Paul Damian, *Éléments chrétiens de l'époque byzantine aus Bas Danube*, Pontica 28-29 (1995-1996), 233-244.

DIACONU 1961 - Petre Diaconu, *Şantierul arheologic Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi)*, Materiale, 7 (1961), 598 – 607.

DIACONU 1971 - Petre Diaconu, *Cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare*, BMI, 40 (1971), 1, 3-20.

DIACONU, VÂLCEANU 1972 - Petre Diaconu, Dumitru Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, volumul I, Bucureşti, 1972.

DIACONU 1972a - Petre Diaconu, *Obiecte de podoabă*, în DIACONU, VÂLCEANU 1972, 137 – 162, 47-58.

DIACONU 1972b - Petre Diaconu, *Observaţii stratigrafice*, în DIACONU, VÂLCEANU 1972.

DIACONU 1976 - Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare – Vicina*, Byzantina 8 (1976), 409 – 447.

DIACONU, BARASCHI 1977 - Petre Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Aşezarea medievală (secolele XIII-XV)*, vol. II, Bucureşti, 1977.

DIACONU 1977a - Petre Diaconu, *Obiecte de podoabă şi cult*, în DIACONU, BARASCHI 1977, 116 – 133,.

DIACONU 1978 - Petre Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucureşti, 1978.

DIACONU *et alii* 1980 - Petre Diaconu, G. Custurea, T. Papasima, P. Vlădilă, *Rezultatele săpăturilor arheologice din insula Păcuiul lui Soare*, Materiale, Tulcea, 1980, 493-495.

DIACONU *et alii* 1986 - Petre Diaconu, Tudor Papasima, Adrian Panaitescu, *Săpăturile de la Păcuiul lui Soare*, Materiale, Vaslui, 1980, 208-210.

DIACONU, DAMIAN 1998 - Petre Diaconu, Oana Damian, *Păcuiul lui Soare*, CCA. Campania 1997, 55.

Dinogetia I - Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comşa, Eugen Comşa, *Dinogetia, I, Aşezarea feudală – timpurie de la Bisericuţa – Garvăn*, Bucureşti, 1967.

Djadovo 1 - *Djadovo. Bulgarian, Duch, Japanese Expedition*, vol. 1, *Mediaval Settlememnt and Necropolis (11th-12th Century)* by Boris D. Borisov with Introduction by R. Katinkarov (English translator Nedyalka Cakalova) and Appendix by H. Kamuro, Edited by A. Fol, R. Katincarov, J. Best, N. de Vries, K. Shoju and H. Suzuki, Tokai University Press, 1992.

DONCHEVA-PETKOVA 1999 - Lyudmila Doncheva-Petkova, *Odărci, Etablissement du premier royaume bulgare*, tom I, Sofia, 1999 (în limba bulgară).

DONCHEVA-PETKOVA 2005 - Lyudmila Doncheva-Petkova, *Odartsi. Elevent century cemeteries*. Volume 2, Sofia, 2011 (în limba bulgară).

DONCHEVA-PETKOVA 2011 - Lyudmila Doncheva-Petkova, *Medieval Crosses-*

Encolpia from Bulgaria (9th-14 th century), Sofia, 2011 (în limba bulgară).

ILIESCU 1977 - Octavian Iliescu, *Monede medievale şi moderne descoperite la Păcuiul lui Soare în anii 1956 – 1974*, în DIACONU, BARASCHI 1977, 148-163.

IVANISEVIC 1989 - Vujadin Ivanisevic, *Interpretation and dating of thr folles of Basil II and Constantin VIII – The Class A2*, ZRVI, 17-18 (1989), 19-42.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Descoperiri mărunte de la Isaccea*, Peuce 9 (1984), 237 – 255.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998 - 2003 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Monnaies byzantines de la collection du Musée du Bas-Danube de Călăraşi découvertes à Păcuiul lui Soare (Xe – XIIIe siècles)*, BSNR, anii XCII-XCVII (1998-2003), nr. 146-151, 161 – 174.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969 - 1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001a - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 şi încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare*, Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai, Comunicări, studii şi note, Bucureşti, 2011, 109 – 120.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2010 – Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea*, Vol. 1, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei: secolele X – XIV*, Bucureşti, 2010.

METCALF 1970 - D. M. Metcalf, *Interpretation of the Bizantine „Rex Regnatium folles of Class A", c. 970-1030*, NC 10 (1970), 199-219.

METCALF 1979 - D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Second Edition, London, 1979.

NESTOR, DIACONU 1959 - I. Nestor, Petre Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Păcuiul lui Soare*, Materiale 5(1979), 587 – 592.

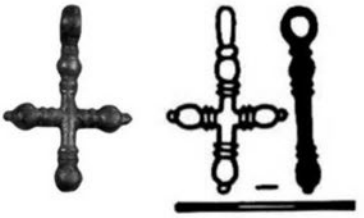
Paleocreştinism 2000 = *Paleocreştinism şi creştinism pe teritoriul României – secolele III-XI*, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2000.

POPA 1964 - Radu Popa, *Păcuiul lui Soare. O aşezare dunăreană cu trăsături urbane în veacurile XIII-XV*, Studii 17 (1964), 1, 107-115.

Şantier 1953 = Şantierul Garvăn-Dinogetia, SCIV 4 (1953), 1-2, 238-270.

ŞTEFAN *et alii* 1959 - Gh. Ştefan, I. Barnea, E. Comşa, Maria Chişvasi-Comşa, B. Mitrea, *Săpăturile arheologice de la Garvăn*, Materiale 5 (1959), 565-586

VASILIU 1984 - Ioan Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce 9 (1984), 107-142.

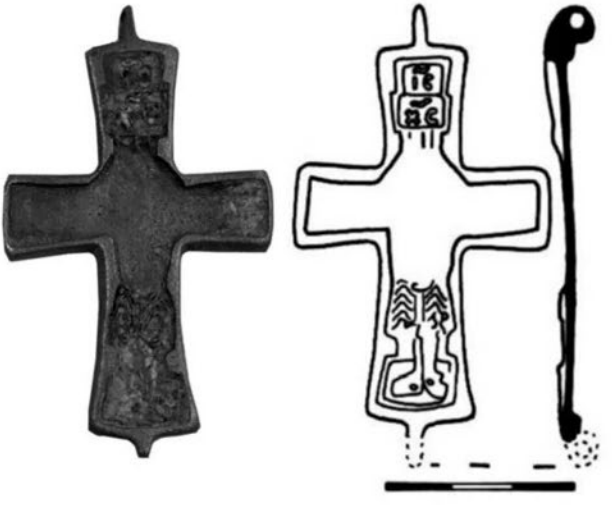
1

2

3

4

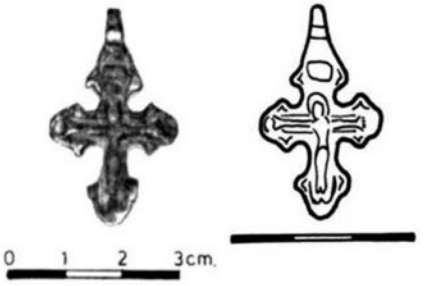

5

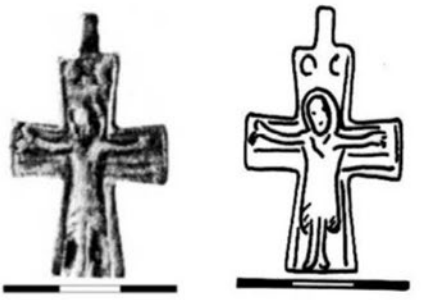

6

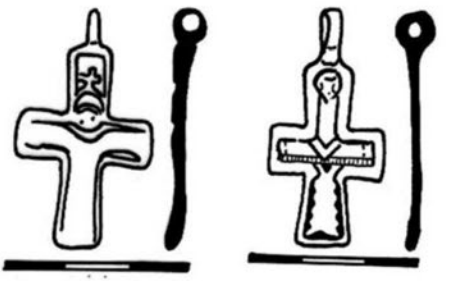
7

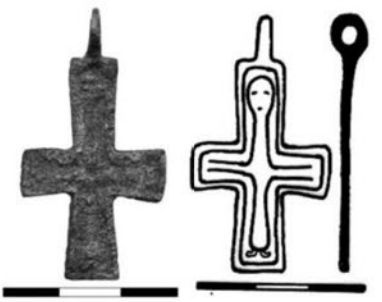
9

10

12

13

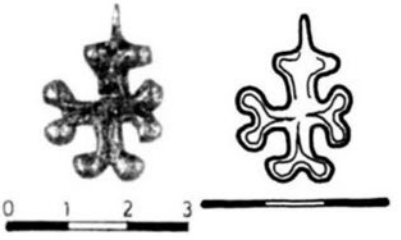

14

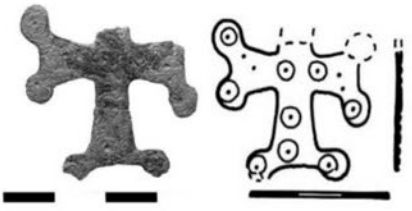
15

16

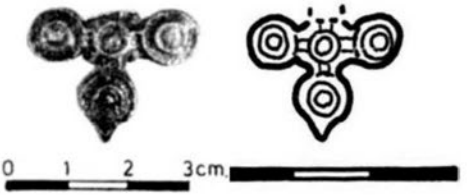
17

18

19

20

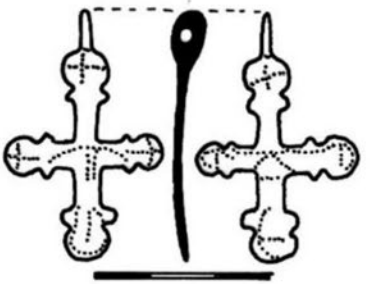
21

22

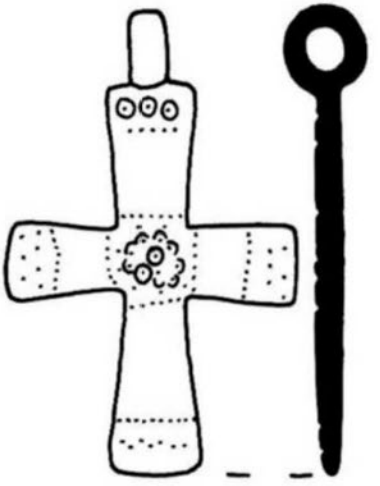
23

24

25

26

27

28

29

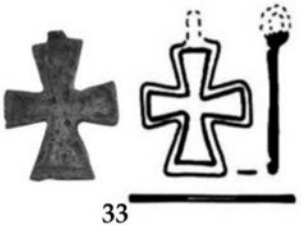
30

31

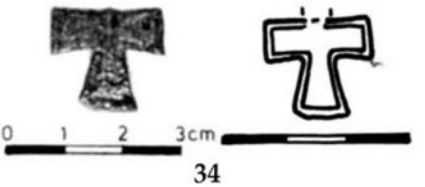

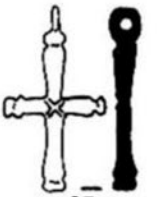
32

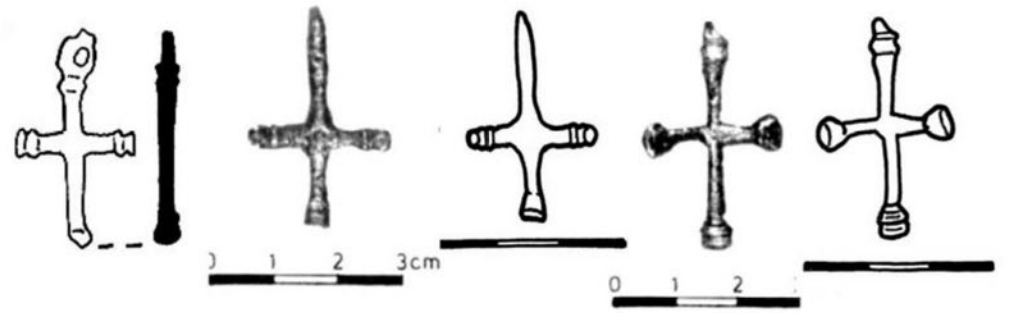
33

34

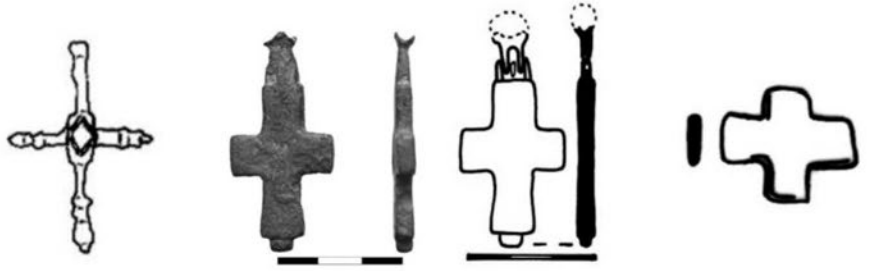
35

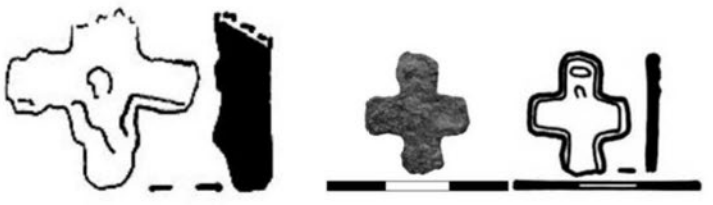
36 37 38

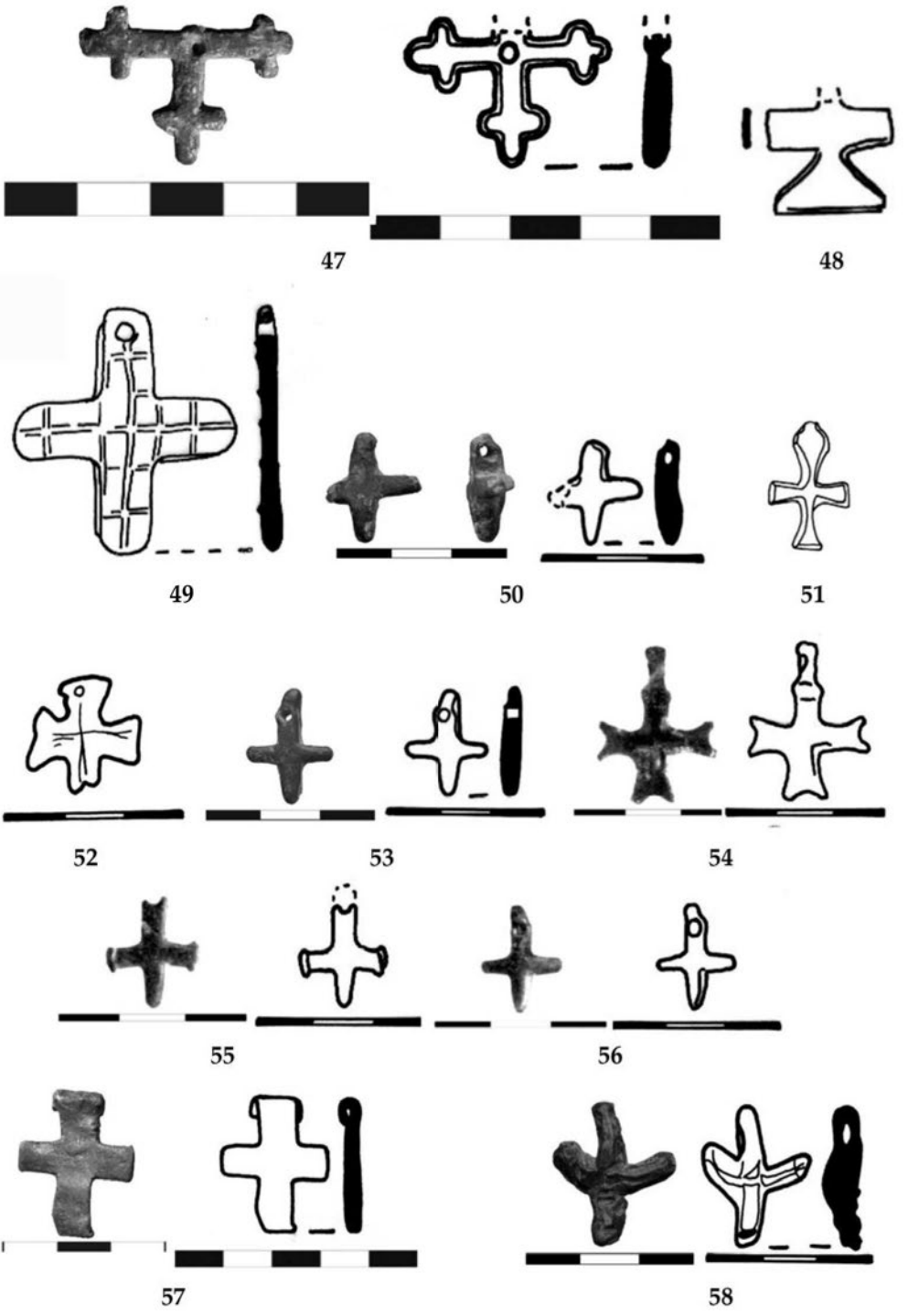
39 40 41

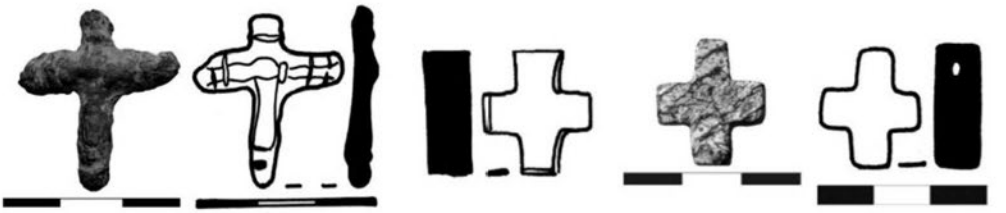
42 43 44

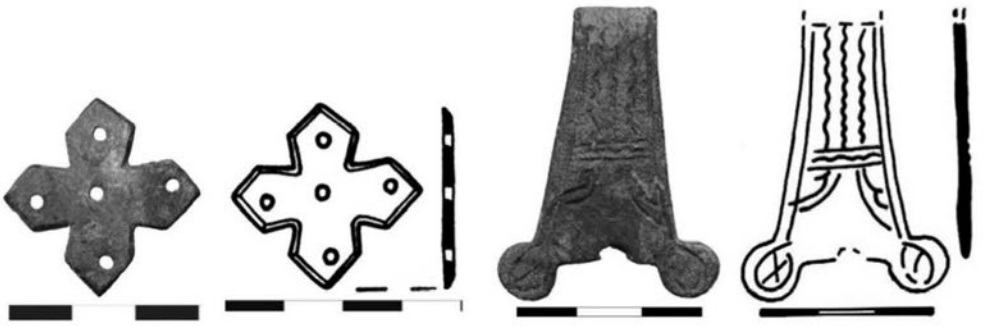
45 46

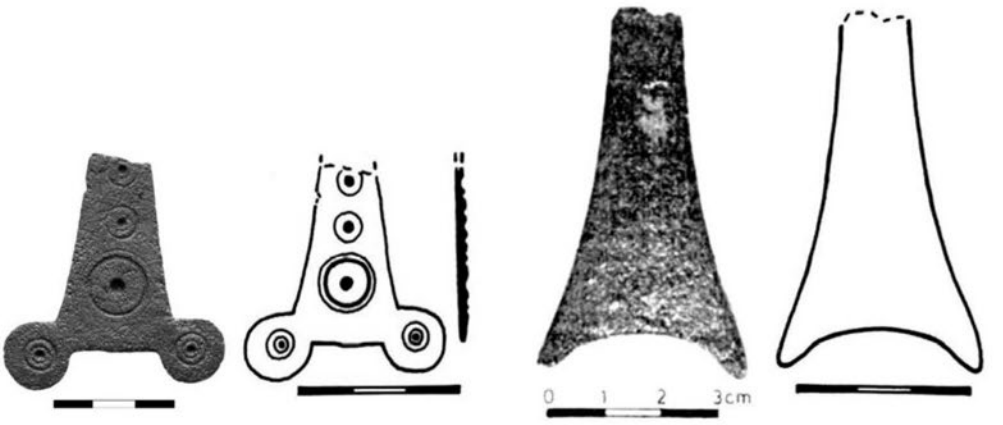
47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58

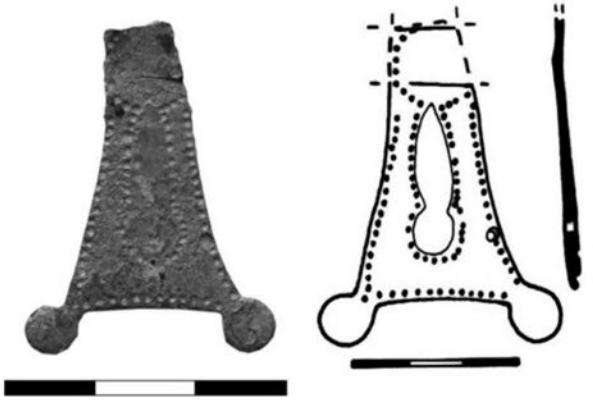
59 60 61

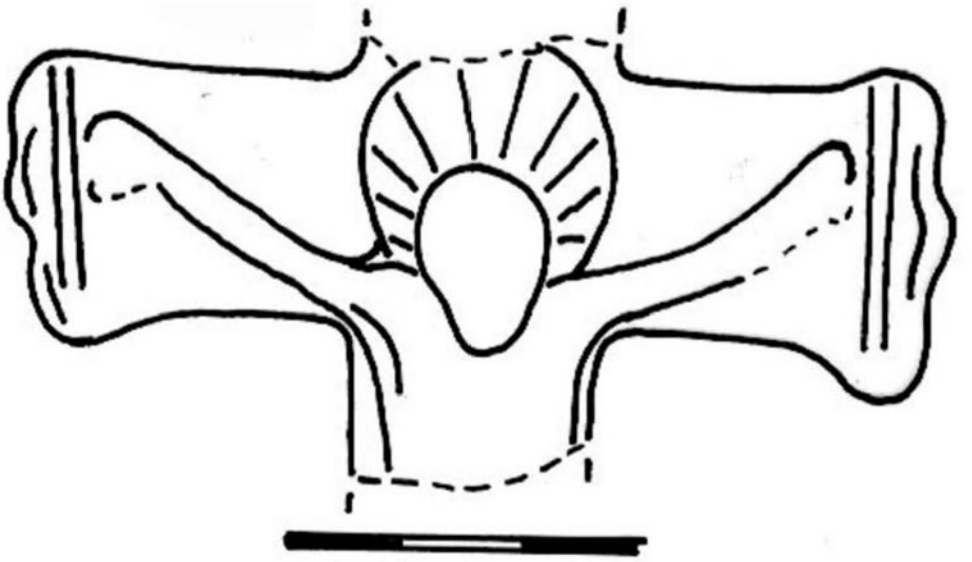
62 63

64 65

66

67

68

NUMISMATICĂ
NOMISMATA

ASPECTE ALE CIRCULAŢIEI ŞI PENETRAŢIEI MONETARE ÎN TERIRORIUL PONTIC (SECOLELE IV-I A. CHR.)

Gabriel TALMAŢCHI*

Key words: *mints, Dobruja, pre-Roman period.*
Cuvinte cheie: *monetării, Dobrogea, perioada pre-romană.*

Abstract: *The coin was one of the foundations of human society development,as an element to ensure the cohesion of the civic body, or as payment for community needs, for a better development of economy and trade. This depended by all its functions (payment mode, measure of value, etc.) on the existing framework, favorable or not to its issuing and circulation, being an expression of need and not least, a of interests. Using money and other practices that went beyond its scope of application is strictly a secondary aspect of any professional research, but provided very interesting information on its involvement, through human character in totally different areas intended for its primary purpose. One of these areas that we are going to discuss about very briefly is that of the funeral, burial practices, spiritual life in general.*

There is a pressing need of a very clear outline of the maps including numismatic and archaeological discoveries, specific to the 4th-1st centuries BC, for the community of researchers connected to the pre-Roman history in the Pontic area. The multiple specialized investigations and the interest shown for this research subject in geographical areas close to us, and in the same time, part of the social, economical and trade phenomena, represents an impulse for continuing the exhaustive publication of the different archaeological and monetary materials discovered on the occasion of archaeological excavations or other various discoveries. They can contribute to a complete ensemble image of Greek-autochtonous society.

There are registered in the present article the autochtonous coins discoveries issued by the Milesian West Pontic Dobrujan mints Histria and Tomis, beside Thasian and Macedonian issues. The discoveries are presented after the alphabetical order of the origin place and in a chronological order. Totally, there are registered 32 areas with discoveries corresponding to 42 Histrian, 12 Tomitan, 3 Thasian and one Macedonian Prima samples.

No doubt, there existed a strong relationship between coin and what we call the

* Gabriel Talmaţchi: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, Constanţa, 900745.

local environment, either as an exchange instrument with monetary attributions, or under the title of „special goods", having a profound magic symbol (rarely), with a multitude of usages, its religious feature being punctually accepted. From the point of view of quantity, it seems the bronze coin attracted first the interest of the autochtonous population, though, normally, this aspect is difficult to be accepted, taking into consideration the purpose of its issue. The silver coin, though present in excavations, seems to be less as number, compared to the whole "local" monetary lot (the most, we can consider it an insistent presence in the chora and very close to it). Generally, the coin brought together the two worlds, facilitating the collaboration in measuring value. It is considered to be a trade privileged instrument, sometimes the coin value assured the trade supremacy of the town.

A serious analysis of the numismatic data must be compared with the archaeological realities. As there have been mentioned, the situations in the area under debate have not beneficiated of specialized archaeological excavations, in a relevant proportion. A great part of the already known material (archaeological and monetary) comes from repetated surface research, individual or collective, carried on by researchers from Constanța or colleagues from similar institutions. In the same time, accidental discoveries (possible to be carried out with metal detectors) were included in private collections, from where, partially, further on, could be included in the collections of the similar institutions in the country.

These new discoveries suggest mainly a relevant circulation of the monetary document, being highlighted new places of archeological and monetary interest. There are still aspects not to be clarified very soon about the probable connection between the coin (s) and a possible settlement, a possible trade relationship or possible necropolis, dated in the chronological period chosen by us. The only possible aspect in our activity is to gather in a generous collection all the coin discoveries specific to this period. Using coins as the first main segment of a more detailed research of the phenomenon meets, sometimes, some limits, either because all that has been published has no very well determined place, or many discoveries are not well-known by the few researchers dealing with that problem, or beacuse under the circumstances of the accidental discoveries their certain location is not satisfactory at all.

Even if the above presented discoveries offer an extremely concise image of the realities in Dobruja in the last centuries of the old era, the association with older discoveries allow a clearer outline for at least two distinct areas of the whole region: the coast, with the rural territories of the Greek towns or with the settlements situated very close to them and to the Danube, where the autochtonous mark is more obvious, but not missing from here the numerous Greek imports.

Rezumat: *Moneda a reprezentat unul din fundamentele evoluției societății umane, ca element ce asigura coeziunea corpului civic, sau ca mijloc de plată pentru nevoile comunității, pentru bunul mers al economiei şi comerțului. Aceasta a depins prin toate funcțiile sale (modul de plată, măsură a valorii etc.) de contextul existent, favorabil sau nu emiterii şi circulației sale, fiind expresia unei necesități şi nu în ultimul rând, a unui joc de interese. Folosirea monedei şi în alte practici ce depăşeau strict domeniul de aplicabilitate este un eventual aspect secundar care oferă însă informații extrem de interesante privind implicarea factorului uman. Unele din aceste spații ne obligă să luăm în discuție şi aspecte ce țin de latura funerară, practicile de înmormântare, viața*

spirituală în general.

Nevoia unei conturări cât mai precise a hărţilor cu descoperiri numismatice şi arheologice, specifice secolelor IV-I a.Chr., devine o necesitate stringentă pentru comunitatea cercetătorilor conectaţi la istoria preromană a spaţiului pontic. Multitudinea de investigaţii de specialitate şi interesul manifestat pentru această temă de cercetare în spaţii geografice apropiate de noi şi tot odată făcând parte din manifestarea aceloraşi fenomene sociale şi economico-comerciale, reprezintă un imbold în continuarea publicării exhaustive a diferitelor materiale arheologice şi monetare apărute prin săpături arheologice sau din alte varii descoperiri. Ele pot contribui la întregirea imaginii de ansamblu a societăţii greco-autohtone.

În prezentul articol sunt repertoriate descoperirile de monede autonome emise în monetăriile vest-pontice milesiene dobrogene Histria şi Tomis, alături de emisiuni thasiene şi din Macedonia Prima. Prezentarea descoperirilor se face după criteriul alfabetic al locului de proveniență şi în ordine cronologică. În total sunt repertoriate 32 puncte cu descoperiri corespunzătoare la 42 exemplare histriene, 12 tomitane, 3 thasiene şi una a Macedoniei Prima.

A existat, fără îndoială, o legătură puternică între monedă şi ceea ce denumim mediul local, fie ca instrument de schimb cu atribuţii monetare, fie sub imaginea de „bun deosebit", respectiv cu o adâncă semnificaţie simbolică magică (rareori), cu o multitudine de aplicabilităţi, „religiozitatea" ei fiind de acceptat punctual. Cantitativ se pare că moneda de bronz a atras în primul rând interesul autohtonilor, deşi, în mod normal, acest lucru pare a fi greu de acceptat, având în vedere scopul emiterii sale. Moneda de argint, deşi prezentă în descoperiri, pare a fi minoritară raportându-ne la întregul lot monetar „local" (cel mult putem constata o prezenţă agresivă în chora şi imediatele împrejurimi). Moneda (în general) a apropiat cele două lumi, uşurând colaborarea prin măsurarea valorii. Ea se manifestă ca un instrument privilegiat al comerţului, uneori valoarea emisiunii asigurând şi supremaţia comercială a cetăţii.

O analiză temeinică a datelor de natură numismatică este imperios necesar a beneficia de comparaţii apărute în urma analizelor arheologice. După cum s-a mai menţionat, situaţiile aflate în aria supusă atenţiei noastre nu au beneficiat în proporţie relevantă de săpături de specialitate arheologică. O mare parte a materialului cunoscut (arheologic şi monetar) provine din periegheze repetate, individuale sau colective, desfăşurate de către specialişti constănţeni sau colegi de la alte instituţii de profil. De asemenea, unele descoperiri întâmplătoare (susceptibile a fi fost realizate cu detectoare de metal) au ajuns în final în colecţii private, de unde parţial, ulterior, să fi intrat în inventarele unor instituţii de profil din ţară.

Ce ne sugerează în principal aceste noi descoperiri este o circulaţie relevantă a documentului monetar, fiind relevate noi locuri de interes arheologico-monetar. În ce măsură există unele legături între monedă (ede) şi o posibilă aşezare, conexiune comercială sau eventuale necropole, încadrabile intervalului cronologic ales de către noi, rămân dorinţe care nu vor putea fi elucidate prea curând. Singurul aspect posibil în măsura activităţii noastre este strângerea într-un fond generos a totalităţii descoperirilor monetare specifice perioadei. Folosirea monedelor ca un prim segment principal al unei cercetări aprofundate a fenomenului se loveşte, uneori, de câteva limite determinate fie de faptul că tot ceea ce există publicat nu îşi are un loc foarte bine precizat, fie multe din descoperiri nu sunt cunoscute încă de cei câţiva specialişti care se preocupă de respectiva

problemă, fie pentru că în cazul descoperirilor întâmplătoare siguranţa localizării lor lasă de dorit.

Chiar dacă descoperirile prezentate oferă o imagine extrem de sumară asupra realităţilor din Dobrogea în ultimele secole înainte de Christos, coroborarea cu cercetările arheologice sistematice şi cu alte descoperiri mai vechi vor permite conturarea mai clară a cel puţin două zone distincte în întreaga regiune: cea litorală, cu teritoriile rurale ale oraşelor greceşti sau cu aşezările aflate în vecinătatea lor imediată şi cea dunăreană, în care amprenta autohtonă este mai evidentă, fără a lipsi însă de aici numeroasele importuri greceşti.

Moneda a reprezentat unul din fundamentele evoluţiei societăţii umane ca element ce asigura coeziunea corpului civic sau ca mijloc de plată pentru nevoile comunităţii, pentru bunul mers al economiei şi comerţului. Aceasta a depins prin toate funcţiile sale (mod de plată, măsură a valorii etc.) de contextul existent, favorabil sau nu emiterii şi circulaţiei sale, fiind expresia unei necesităţi şi nu în ultimul rând, a unui joc de interese. Folosirea monedei şi în alte practici ce depăşeau domeniul strict de aplicabilitate este un eventual aspect secundar, care oferă însă informaţii extrem de interesante privind implicarea factorului uman. Sunt aspecte variate care se regăsesc inclusiv în ceea ce putem constata analizând circulaţia monetară din Dobrogea preromană.

Nevoia unei conturări cât mai precise a hărţilor cu descoperiri numismatice şi arheologice, specifice secolelor IV-I a. Chr., devine pentru cercetătorii spaţiului pontic o necesitate stringentă. În urma unor achiziţii efectuate de-a lungul ultimilor ani, în colecţia numismatică a MINA Constanţa au intrat un număr semnificativ de monede care au circulat în Dobrogea în perioada preromană şi pe care ne propunem să le prezentăm în continuare. De asemenea, adăugăm şi piese prezentate spre identificare de către diferite persoane, cu sau fără alte date privind contextele de descoperire.

Prezentarea descoperirilor se face după în ordinea alfabetică a locului de descoperire şi în funcţie de criteriul cronologic.

Lucrarea face cunoscute câteva loturi importante de monede necesare completării informaţiilor privind descoperirile din teritoriile coloniilor Histria şi Tomis. Alte descoperiri, specifice secolelor II-I a. Chr. (din Thasos şi Macedonia Prima) vin să se adauge situaţiei deja cunoscute pentru teritoriul pontic. Dacă acum un deceniu acestea erau privite de cercetători doar ca nişte curiozităţi în Dobrogea, treptat ele s-au constituit în ramuri distincte ale fenomenului general al circulaţiei monetare preromane. Ele nu pot concura emisiunile locale ca intensitate şi autoritate, dar însoţesc şi completează deja ansamblul monetar local. Sau, spre sfârşitul mileniului I a. Chr., acompaniază denarul roman republican, păstrând aproximativ aceleaşi direcţii de pătrundere şi surse de aprovizionare. Pe acest fond moneda se manifestă ca un instrument privilegiat al comerţului, uneori valoarea emisiunii asigurând şi supremaţia comercială a cetăţii.

Un aspect extrem de sensibil este cel ce priveşte circulaţia monetară. Aceasta reprezintă cel mai fin şi exact indicator al dezvoltării economice. După cum se cunoaşte, ea poate fi surprinsă fie la distanţă de sursă, fie în regiunea apropiată,

pe piaţa oraşului şi în zona controlată de către *polis*. Dacă în ceea ce priveşte prezenţa monedelor oraşelor vest-pontice în Dobrogea am tinde să acceptăm existenţa unei circulaţii monetare (dar doar ca un concept, ea neîntrunind toate componentele definitorii şi aceasta mai ales în zona centrală şi vestică, pe malul fluviului), pentru zona din nordul Dunării sau în alte direcţii am fi tentaţi să vorbim, aşa cum s-a considerat şi pentru alte regiuni[1], de o penetrare, şi nu neapărat de o circulaţie, nefiind vorba de o corespondenţă absolută între cei doi termeni.

Revenind la descoperirile prezentate în catalogul de faţă avem de semnalat câteva observaţii. Catalogul cuprinde un total de 60 de monede provenind din 33 localităţi. Cel mai bogat punct în descoperiri este Istria (cu 7 monede), urmat de Nuntaşi şi Tariverde (5 monede) şi Vadu (cu 3 monede). Dintre cele 60 de piese, un număr de 42 sunt emise de monetăria histriană (plus două exemplare ce par a fi imitaţii), 12 sunt bătute la Tomis, 3 sunt emisiuni thasiene şi una din Macedonia Prima. Cele de la Histria corespund tipurilor Apollon (cu capetele inversate), „cu roata", Istros, Dionysos, Apollon (de bronz, de modul mare şi mic) şi Demetra. De la Tomis amintim tipurile Apollon, Marele Zeu, Zeus şi Dioscurii. Cele patru emisiuni din Thasos şi Macedonia Prima par a se fi bucurat în epocă de o relativă circulaţie în teritoriul pontic[2]. Remarcăm numărul mare de piese de argint histriene existente în catalog, sub forma a 17 drahme, şase diviziuni ponderale şi două posibile imitaţii, lucrate probabil în mediul local[3]. Numărul lor superior raportat la emisiunile de bronz emise de aceeaşi cetate este absolut întâmplător, în general ultimele fiind dominante în descoperiri[4].

O analiză temeinică a datelor de natură numismatică este imperios necesar a beneficia de comparaţii apărute în urma analizelor arheologice. După cum s-a mai menţionat, situaţiile aflate în aria supusă atenţiei noastre nu au beneficiat, în proporţie relevantă, de săpături arheologice. O mare parte a materialului cunoscut (arheologic şi monetar) provine din periegheze repetate, individuale sau colective, desfăşurate de către specialişti constănţeni sau colegi de la alte instituţii de profil. De asemenea, unele descoperiri întâmplătoare (susceptibile a fi fost realizate cu detectoare de metal) au ajuns în final în colecţii private, de unde parţial, ulterior, au putut intra în inventarele unor instituţii de profil din ţară.

Ce ne sugerează în principal aceste noi descoperiri este o circulaţie semnificativă a pieselor monetare, fiind relevate noi locuri de interes arheologic. În ce măsură există unele legături între monede (şi posibila localizare în zonă a unui sit arheologic – aşezare sau necropolă), încadrabile intervalului cronologic ales de către noi, este deocamdată dificil să ne pronunţăm. Singura realizare posibilă ce ne priveşte este strângerea într-un fond generos a totalităţii descoperirilor monetare specifice perioadei[5]. Folosirea monedelor ca un prim

---

[1] GORINI 1998, 71.

[2] TALMAŢCHI 2006, 53-54, 155-164; TALMAŢCHI 2007, 33-34.

[3] Despre imitaţiile lucrate în mediu local după monede de argint emise de monetăria histriană vezi şi TALMAŢCHI 2010, 575-586.

[4] MITREA 1984, 111-122; POENARU BORDEA 2001, 9-33; TALMAŢCHI 2002-2003, 395-408; POENARU BORDEA 2004, 27-70; TALMAŢCHI 2006, 36-49, 88-154.

[5] Într-un viitor apropiat vom definitiva un prim volum ce analizează penetraţia şi

segment principal al unei cercetări aprofundate a fenomenului se loveşte, uneori, de câteva limite determinate fie de faptul că tot ceea ce există publicat nu are locul de descoperire foarte bine precizat; fie, multe din descoperiri nu sunt cunoscute încă de specialişti; în cazul descoperirilor întâmplătoare siguranţa localizării lasă de dorit.

Chiar dacă descoperirile prezentate oferă o imagine extrem de sumară asupra realităţilor din Dobrogea în ultimele secole ale erei vechi, coroborarea cu cercetările arheologice sistematice şi cu alte descoperiri mai vechi vor permite conturarea mai clară a cel puţin două zone distincte în întreaga regiune: cea litorală, cu teritoriile rurale ale oraşelor greceşti sau cu aşezările aflate în vecinătatea lor imediată şi cea dunăreană, în care amprenta autohtonă este mai evidentă, fără a lipsi însă de aici numeroasele importuri greceşti.

Publicarea întregului lot monetar completează, într-o anumită măsură, lista bogată a descoperirilor de acest gen din spaţiul analizat, oferind informaţii relevante privind prezenţa şi circulaţia pieselor, situaţia pieţei locale şi eventualele legături cu lumea greco-elenistică şi autohtonă în ultimele secole ale mileniului I a. Chr.

CATALOG

Agigea (jud. Constanţa)

Piesele au fost descoperite în apropierea localităţii, în punctul „La izvoare".

Monetăria Histria

Tip Apollon

1. AR (drahmă); 12 h; 5.08 g; 19 x 18 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon văzute din faţă (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvilă şi delfin, orientaţi spre dreapta; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣT(PI)H**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144.

Inv. MINAC nr. 69.292.

Tip Demetra

2. AE; 12 h; 5.46 g; 22 mm.

Av: Capul Demetrei, acoperit cu un văl, văzut din profil, orientat spre dreapta.

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **IΣTP(IH)**; în partea inferioară a câmpului monetar prescurtarea magistratului monetar **ΠAN(I)**.

Catalog: Stancomb 2000, pl. IX, nr. 198.

Bărăganu (com. Mereni, jud. Constanţa)

---

circulaţia monetară în provincia pontică, în secolele IV-I a. Chr. Respectivul volum va cuprinde totalitatea descoperirilor monetare şi arheologice cunoscute pentru această perioadă, inventariind totalitatea aşezărilor, necropolelor şi a altor descoperiri (poate încă neconcludente) şi modul în care acestea concordă cu cele monetare.

Monetăria Tomis
Tip Apollon
3. AE; 11 h; 9.91 g; 23.5 x 23 mm.
Av: Capul lui Apollon laureat în cerc perlat, cu părul lung spre ceafă şi buclat.
Rv: Trepied în poziţie verticală; de o parte şi de alta legenda **TO/MI**, **A/N**.
Catalog: Regling 1910, 2406 (dar în plus A/N).
Inv. MINAC nr. 62.144.

Cheia (com. Grădina, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Demetra
4. AE; 6 h; 6.54 g; 22 x 21 mm.
Av: Capul Demetrei, acoperit cu un văl, văzut din profil, orientat spre dreapta; o contramarcă (7 x 7 mm): capul zeului Hermes, văzut din profil, orientat spre dreapta, purtând un *petasos*; contramarca este poziţionată în partea stângă inferioară a câmpului monetar.
Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; în extrema dreaptă a câmpului monetar apare aproape ilizibil un spic; în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin, în partea inferioară a câmpului monetar prescurtarea magistratului monetar **XAI**.
Catalog: Price 1993, pl. IX, nr. 261; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.
Inv. MINAC nr. 80.914.

Cochirleni (com. Rasova, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Apollon
5. AE; 12 h; 5.49; 19 x 18 mm.
Av: Capul lui Apollon, cu cunună de lauri, orientat spre dreapta.
Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(I)ΣTPIH)**; sub delfin, în partea inferioară a câmpului monetar, prescurtarea magistratului monetar **API**.
Catalog: Stancomb 2000, pl. IX, nr. 189.

Cogealac (com. Cogealac, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Apollon
6. AE; 12 h; 2.06 g; 13 mm.
Av: Capul lui Apollon, cu cunună de lauri, orientat spre dreapta.
Rv: Acvilă şi delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(IΣTPI)**.
Catalog: Stancomb 2000, pl. VIII, nr. 180.
Inv. MINAC nr. 80.159.

Constanţa (jud. Constanţa)
Moneda a fost descoperită în anul 1962 cu prilejul săpăturilor arheologice

efectuate la Edificiul roman cu mozaic, în B III, 4, la o adâncime cuprinsă între -4 şi -4.50 m.

Monetăria Tomis

Tip Marele Zeu

7. AE; ?; 5.49 g; 22.5 x 20 mm.

Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile); două contramărci ilizibile (este posibil ca în prima să fie capul lui Hermes acoperit cu *petasos*, văzut din profil şi orientat spre dreapta, respectiv în cea de a doua un cap masculin văzut tot din profil şi orientat spre dreapta); contramărcile sunt afectate de starea de conservare a piesei; una este imprimată în partea centrală a câmpului monetar (8 mm), iar cea de a doua în partea central inferioară a câmpului monetar (6 mm); remarcăm imprimarea contramărcii mari peste cea mică.

Rv: Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar, şi legată, în partea sa de jos, cu o fundă (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile); o contramarcă (8 x 7 mm) ce redă capul zeiţei Athena, văzut din profil, orientat spre dreapta, purtând o cască corintiană; contramarca este afectată de starea de conservare a piesei, faţa zeiţei fiind aproape distrusă; contramarca este imprimată în partea centrală a câmpului monetar.

Inv. MINAC. nr. 21.606.

Crângu (com. Ion Corvin, jud. Constanţa)

Monedele au fost descoperite întâmplător în împrejurimile localităţii.

Monetăria Tomis

Tip Zeus

8. AE; 6 h; 2.48 g; 14.5 x 13.5 mm.

Av: Capul lui Zeus, cu barbă şi părul legat cu o panglică.

Rv: Două stele cu câte şase raze; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **TOMI**.

Catalog: Regling 1910, 2465.

Inv. MINAC nr. 64.157.

Cumpăna (com. Cumpăna, jud. Constanţa)

Monetăria Histria

Tip Apollon

9. AR (drahmă); 9 h; 5.51 g; 19 x 18.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **ΙΣΤΡΙΗ**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416.

Tip Apollon

10. AR (drahmă); 6 h; 4.20 g; 18.5 x 18 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(I)ΣTPI(H)**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

Dunăreni (com. Rasova, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Apollon

11. AR (drahmă); 12 h; 4.68 g; 18 x 17.7 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144.

Monetăria Histria?
Tip Apollon

12. AE; 12 h; 3.68 g; 19 x 18.5 mm; piesa este ***fourrées***.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144.

Fântânele (com. Cogealac, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Apollon

13. AR (drahmă); 9 h; 1,15 g; 11 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din dreapta inversat).

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin litera **Δ** cu o linie verticală (**monograma 1**).

Catalog: Pick 1898, 421; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145 (pentru drahmă).

Floriile (com. Aliman, jud. Constanţa)

Moneda a fost descoperită întâmplător în punctul Adâncata.

Monetăria Tomis
Tip Zeus

14. AE; 6 h; 2.48 g; 14.5 x 13.5 mm.

Av: Capul lui Zeus, cu barbă şi părul legat cu o panglică.

Rv: Două stele cu câte şase raze; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **TOMI**;

Catalog: Regling 1910, 2465.

Inv. MINAC nr. 77.813.

Galiţa (com. Ostrov, jud. Constanţa)

Thasos

15. AR (tetradrahmă); 9 h; 16.32 g; 30 x 29 mm.

Av: Capul zeului Dionysos orientat spre dreapta, văzut din profil; părul este strâns într-o torsadă ce formează un semicerc la ceafă; cununa de iederă are trei frunze în sus şi două în jos; cele două rozete au câte şase petale.

Rv: Herakles nud, în picioare, se sprijină cu mâna dreaptă pe măciucă; pe umărul stâng şi pe braţul rezemat de şold are blana leului din Nemeea; de o parte şi de alta a personajului legenda **ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ/ΣΩΤΗΡΩ(Σ)/ΘΑΣΙΩ(Ν)**; toate literele sunt globulate; în partea dreaptă a personajului (sau în stânga câmpului monetar, între măciucă şi piciorul drept al personajului) sigla **M** barat cu o bară orizontală **(monograma 2)**.

Gârliţa (com. Ostrov, jud. Constanţa)

Thasos

16. AR (tetradrahmă); 6 h; 16.09 g; 31 x 29.5 mm.

Av: Capul zeului Dionysos orientat spre dreapta, văzut din profil; părul este strâns într-o torsadă ce formează un semicerc la ceafă; cununa de iederă are trei frunze în sus şi trei în jos; cele două rozete au câte şase petale.

Rv: Herakles nud, în picioare, se sprijină cu mâna dreaptă pe măciucă; pe umărul stâng şi pe braţul rezemat de şold are blana leului din Nemeea; de o parte şi de alta a personajului legenda **ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ/(ΣΩ)ΤΗΡΩΣ/(Θ)ΑΣΙΩΝ;** în partea dreaptă a personajului (sau în stânga câmpului monetar, între măciucă şi piciorul drept al personajului) o **monogramă (3).**

Macedonia Prima

17. AR (tetradrahmă); 12 h; 16.82 g; 29 x 28.5 mm.

Av: Bustul zeiţei Artemis Tauropolos, înscris în câmpul unui scut macedonean.

Rv: Măciuca lui Herakles culcată spre stânga; legenda **ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ/ΠΡΩΤΗΣ**; în câmpul monetar, în partea superioară o monogramă compusă din literele **A** şi **P** (**monograma 4**); tot ansamblul iconografic şi epigrafic descris este înconjurat de o cunună compusă din frunze de stejar; de asemenea, în partea central stângă a reversului, apare redat un fulger.

Gura Dobrogei (com. Cogealac, jud. Constanţa)

Monetăria Histria

Tip Apollon

18. AR (drahmă); 3 h; 5.45 g; 18 x 17.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă; ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din stânga inversat).

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda (**Ι)ΣΤΡΙΗ**; sub delfin monograma compusă din siglele **A** şi **Γ** în ligatură.

Catalog: Pick 1898, 417; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 147.

Istria (com. Istria, jud. Constanţa)

Piesele au fost descoperite în mod izolat şi întâmplător în punctul „Movilele

Dese".

Monetăria Histria

Tip Apollon

19. AR (drahmă); 6 h; 5.01 g; 18 x 17 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

20. AR (drahmă); 12 h; 5.03 g; 18.5 x 17.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPI(H)**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

21. AR (drahmă); 7 h; 5.82 g; 18 x 17.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(I)ΣTPIH**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

22. AR (drahmă); 12 h; 4.64 g; 17.5 x 17 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din stânga inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(I)ΣTPIH**; sub delfin probabil sigla **A.**

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

23. AR; 3 h; 1.56 g; 11 x 10.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din dreapta inversat); imprimare descentrată.

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(IΣ)TPI(H)**; între delfin şi coada acvilei sigla I.

Catalog: Pick 1898, 429.

24. AR; 9 h; 1.47 g; 11.5 x 11 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din dreapta inversat); imagine descentrată.

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor legenda **IΣTPI(H)**; exemplar probabil fără monogramă sau siglă.

25. AR; 6 h; 0.96 g; 11 x 10 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din stânga inversat.

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor legenda **IΣTPIH**; sub delfin **monograma 5.**

Catalog: Pick;

Lanurile (com. Mereni, jud. Constanţa)

Monedele au fost descoperite întâmplător în împrejurimile localităţii.

Monetăria Tomis

Tip Dioscuri

26. AE; 11 h; 8.71 g; 24.5 x 21.5 mm.

Av: Cele două capete alăturate ale Dioscurilor văzute din profil orientate spre dreapta; o contramarcă (9 x 8.5 mm) cu capul Demetrei acoperit cu văl, văzut din profil, orientat spre dreapta; imprimarea s-a făcut în partea centrală a câmpului monetar.

Rv: Cei doi cai ai Dioscurilor, alăturaţi, în mişcare spre dreapta; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **ΤΟΜΙ/ΠΟCΕΙ)**;

Catalog: Regling 1910, 2460.

Limanu (com. Limanu, jud. Constanţa)

În cursul anului 2010 au fost predate muzeului constănţean de către Poliţia patrimoniu Constanţa un lot consistent de monede ce par a fi fost descoperite fraudulos.

Monetăria Histria

Tip Zeul fluvial Istros

27. AE; 6 h; 2.72 g; 13.5 x 12.5 mm.

Av: Chipul cu barbă şi coarne al zeului fluvial văzut din faţă.

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **ΙΣΤΡΙ**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 81.149.

28. AE; 6 h; 2.73 g; 14.5 x 13 mm.

Av: Chipul cu barbă şi coarne al zeului fluvial văzut din faţă.

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **ΙΣΤΡΙ**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 81.150.

Mangalia (jud. Constanţa)

Ambele monede au fost descoperite în urma unor săpături arheologice (informaţie L. Radu).

Monetăria Histria

Tip „cu roata"

29. AE; 2.09 g; 15.5x15 mm.

Av: O roată cu patru spiţe.

Rv: legenda **(ΙΣΤ)**.

Catalog: Pick 1898, 531.

Inv Muzeul de Arheologie Callatis ?

Observaţie: piesa a fost descoperită în zona Moschee, *passim*.

Tip Apollon

30. AR; 6 h; 1.10 g; 11 x 10.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din stânga inversat).

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre dreapta; deasupra lor legenda **IΣTP(IH)**; sub delfin sigla **Θ**.

Inedit ca siglă pe revers (?)

Inv Muzeul de Arheologie Callatis.

Observaţie: piesa a fost descoperită[6] în toamna anului 2005 cu ocazia unor săpături efectuate pentru lucrarea „modernizare sistem de termoficare", într-o necropolă din partea de nord a oraşului (care a funcţionat în epocile greacă elenistică, romană şi romano-bizantină). Piesa s-a aflat într-un mormânt de înhumaţie (M2, carourile 11-12, la – 1.30 m) în groapă simplă, pe strada Nicolae Iorga[7]; este o piesă depusă ca obol al lui Charon, fiind găsită în gura defunctului.

Mihai Viteazu (com. Mihai Viteazu, jud. Constanţa)

Monetăria Histria

Tip Apollon

31. AE; 12 h; 5.02; 18 x 17 mm.

Av: Capul lui Apollon, cu cunună de lauri, orientat spre dreapta.

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **IΣT(PIH)**; sub delfin prescurtarea magistratului monetar **HPO**.

Catalog: Preda, Nubar 1973, 105, nr. 252, 257 şi 264.

Inv. MINAC nr. 81.151.

Tip Dionysos

32. AE; 12 h; 1.96 g; 15.5 x 13.5 mm.

Av: Capul zeului Dionysos, cu cunună de iederă, orientat spre dreapta.

Rv: Un ciorchine de strugure; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣ(T)PI**.

Catalog: Preda, Nubar 1973, 119; Preda 1998, 68.

Inv. MINAC nr. 80.916.

Mihail Kogălniceanu (jud. Constanţa)

Monedele au fost descoperite întâmplător în împrejurimile localităţii.

Monetăria Tomis

Tip Zeus

33. AE; 12 h; 6.78 g; 21.5 x 21 mm.

Av: Capul lui Zeus pe avers, orientat în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat; urme de cerc perlat; o contramarcă cu o posibilă roată cu şase spiţe; este poziţionată în partea central dreaptă a câmpului monetar (5 mm).

Rv: Două protome mari de cai orientate spre dreapta; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **TOMI**.

Catalog: Regling 1910, 2461.

Inv. MINAC nr. 78.576.

Nuntaşi (com. Istris, jud. Constanţa)

Monetăria Histria

---

[6] IONESCU, RADU 2006, 215, unde este amintită la M2 o monedă de bronz deşi ea este din argint.

[7] RADU 2007, 493, 501, pl. VI, nr. 6.

Tip Apollon

34. AR (drahmă); 1 h; 5.22 g; 18.5 x 18 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă; (cel din dreapta inversat).

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin sigla **A.**

Catalog: Pick 1898, 416.

35. AR; 11 h; 1.07 g; 11 x 10 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă; (cel din dreapta inversat).

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin sigla **A.**

Catalog: Pick 1898, 416.

36. AR; 9 h; 1.41 g; 11 x 10 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă; (cel din dreapta inversat).

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin sigla **A.**

Catalog: Pick 1898, 416.

Tip Apollon

37. AE; 3 h; 1.57 g; 10.5 x 9.5 mm.

Av: Capul lui Apollon, cu cunună de lauri, orientat spre dreapta.

Rv: Acvilă pe delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(IΣTPI).**

Catalog: Stancomb 2000, pl. VIII, nr. 182.

38. AE; 9 h; 1.94 g; 13.5 x 13 mm.

Av: Capul lui Apollon, cu cunună de lauri, orientat spre dreapta.

Rv: Acvilă şi delfin orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **(IΣTPI).**

Catalog: Stancomb 2000, pl. VIII, nr. 183.

Inv. MINAC nr. 80.160.

Ovidiu (jud. Constanţa)

Monedele au fost descoperite întâmplător în împrejurimile localităţii.

Monetăria Tomis

Tip Marele Zeu

39. AE; ?; 4.53 g; 24.5 x 23.5 mm

Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile).

Rv: Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar, şi legată, în partea sa de jos, cu o fundă (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile); două contramărci: 1. Capul lui Apollon orientat spre dreapta, văzut din profil: cea de a doua contramarcă a fost distrusă încă din momentul executării procedeului mecanic, fiind avariată destul de puternic inclusiv pastila monetară. Prima contramarcă este poziţionată în partea centrală a câmpului monetar (9 mm), uşor deviată spre stânga, iar cea de a

doua în partea central stângă inferioară (5 mm).

Inv. MINAC nr. 78.563.

40. AE; ?; 5.15 g; 23 x 21.5 mm.

Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile); două contramărci: 1. Cap masculin, văzut din profil, cu o figură tânără, faţă plină, coroană de raze pe cap , cea de a doua contramarcă este greu lizibilă (probabil capul lui Apollon orientat în profil spre dreapta), fiind avariată destul de puternic inclusiv pastila monetară. Prima contramarcă este poziţionată în partea centrală a câmpului monetar, uşor deviată spre stânga (10 mm), iar cea de a doua în partea central stângă inferioară (12 mm).

Rv: Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar, şi legată, în partea sa de jos, cu o fundă (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile).

Inv. MINAC nr. 78.562.

Peştera (com. Peştera, jud. Constanţa)

Moneda a fost descoperită întâmplător în împrejurimile localităţii cu prilejul realizării unor investiţii privind un parc eolian.

Monetăria Tomis

Tip Zeus

41. AE; 11 h; 2.55 g; 15.2 x 15 mm.

Av: Capul lui Zeus, cu barbă şi părul legat cu o panglică.

Rv: Două stele cu câte 8 raze; în partea inferioară a câmpului monetar legenda **T(O)M(I)**;

Catalog: Regling 1910, 2468.

Răzoarele (com. Oltina, jud. Constanţa)

Monetăria Histria

Tip Apollon

42. AR (drahmă); 3h; 5.55 g; 19 x 18.5 mm; exemplar cu flan gros.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din dreapta inversat); feţele sunt „pline".

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTPIH**; sub delfin monogramele **A** şi **Γ** în ligatură.

Catalog: Pick 1898, 417; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 147.

Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa)

Monetăria Histria

Tip Apollon

43. AR (drahmă); 6 h; 5.40 g; 17 x 16 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din stânga inversat).

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣ(TPIH);** sub delfin monograma compusă din **A** şi

Γ (monograma 6).

Catalog: Pick 1898, 419.

44. AR (drahmă); 2 h; 4.62 g; 18.5 x 18 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din față; imaginea de ansamblu a aversului ușor descentrată spre dreapta jos (cel din dreapta inversat).

Rv: Acvilă pe delfin orientați spre dreapta; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣTP(I)H**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

Tariverde (com. Cogealac, jud. Constanța)
Monetăria Histria
Tip zeul fluvial Istros

45. AE; 3 h; 1.17 g; 11 mm.

Av: Chipul cu barbă și coarne al zeului fluvial văzut din față.

Rv: Acvilă pe delfin orientați spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **(IΣTPI)**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 80.164.

46. AE; 7 h; 1.30 g; 13 x 12 mm.

Av: Chipul cu barbă și coarne al zeului fluvial văzut din față.

Rv: Acvilă pe delfin orientați spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **IΣ(TPI)**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 80.162.

47. AE; 12 h; 2.01 g; 14 x 13.5 mm.

Av: Chipul cu barbă și coarne al zeului fluvial văzut din față.

Rv: Acvilă pe delfin orientați spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **(IΣ)TP(I)**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 80.163.

48. AE; 3 h; 2.34 g; 15 x 13 mm.

Av: Chipul cu barbă și coarne al zeului fluvial văzut din față.

Rv: Acvilă pe delfin orientați spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **IΣTPI**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 80.158.

49. AE; 9 h; 3.70 g; 16 x 14 mm.

Av: Chipul cu barbă și coarne al zeului fluvial văzut din față.

Rv: Acvilă pe delfin orientați spre stânga; în partea superioară a câmpului monetar legenda **(IΣ)T(PI)**.

Catalog: Pick 1898, 468;

Inv. MINAC nr. 80.161.

Târguşor (com. Târguşor, jud. Constanța)

Piesa a fost descoperită în punctul „Urs".

Monetărie locală?
IMITAŢIE
50. AR (drahmă); 9h; 5.55 g; 18.5 x 17 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din dreapta inversat); redare artistică grosolană.

Rv: Acvilă şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **IΣΣTDIII** (**monograma 7**); sub delfin un **X** sau o **cruce** (**monograma 8**) cu capetele globulate; redare artistică grosolană.

Topraisar (com. Topraisar, jud. Constanţa)
Monedele au fost descoperite întâmplător în împrejurimile localităţii.
Monetăria Tomis
Tip Marele Zeu
51. AE; 12 h; 7.51 g; 23 x 22 mm.

Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat.

Rv: Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar, şi legată, în partea sa de jos, cu o fundă; în partea superioară a câmpului monetar legenda **TOMI**; sub acvilă prescurtarea magistratului monetar **ΣKYΘΘ**.

Catalog: Regling 1910, 2419.
Inv. MINAC nr. 76.502.

Tufani (com. Independenţa, jud. Constanţa)
Monedele au fost descoperite întâmplător în împrejurimile localităţii.
Monetăria Tomis
Tip Marele Zeu
52. AE; 12 h; 10.23 g; 26 x 24.5 mm.

Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat; apar două contramărci pe avers: 1. Cap masculin, văzut din profil, cu o figură tânără, faţă plină, coroană de raze pe cap; 2. Capul zeiţei Athena, văzut din profil, orientat spre dreapta, poartă o cască corintiană, detalii minione de redare. Prima contramarcă este poziţionată în partea central superioară stângă a câmpului monetar (10 mm), cea de a doua în partea central inferioară stângă (7 mm); cele două contramărci nu se suprapun, neexistând din acest punct de vedere o relaţie directă de anterioritate.

Rv: Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar, şi legată, în partea sa de jos, cu o fundă.

Inv. MINAC nr. 64.737.

53. AE; 12 h; 5.34 g; 22 x 21.5 mm.

Av: Capul Marelui Zeu pe avers, în profil spre dreapta, cu cerc perlat, cu barbă şi păr bogat (toate aceste detalii iconografice sunt cvasi-ilizibile); două contramărci pe avers: 1. cvasi-ilizibilă, un cap orientat spre dreapta, imposibil de individualizat personajul; 2. cvasi-ilizibilă, un cap orientat spre dreapta, imposibil de individualizat personajul. Prima contramarcă este poziţionată în partea centrală a câmpului monetar (9 mm), cea de a doua în partea central inferioară

(probabil 10 mm); cele două contramărci nu se suprapun, neexistând din acest punct de vedere o relaţie directă de anterioritate.

Rv: Acvilă, în poziţie statică spre dreapta, cu aripile strânse, redată în interiorul unei cununi de stejar, şi legată, în partea sa de jos, cu o fundă (toate aceste detalii iconografice sunt aproape ilizibile).

Inv. MINAC nr. 65.329.

Ţibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanţa)
Thasos

54. AR (tetradrahmă); 12 h; 16.64 g; 30.5 x 30 mm.

Av: Capul zeului Dionysos orientat spre dreapta, văzut din profil; părul este strâns într-o torsadă ce formează un semicerc la ceafă; cununa de iederă are trei frunze în sus şi două în jos; cele două rozete au câte şase petale.

Rv: Herakles nud, în picioare, se sprijină cu mâna dreaptă pe măciucă; pe umărul stâng şi pe braţul rezemat de şold are blana leului din Nemeea; de o parte şi de alta a personajului legenda **ΗΡΑΚΛΕΟ(ΥΣ)/ΣΩΤΗΡΩΣ/ΘΑΣΙΩΝ**; în partea dreaptă a personajului (sau în stânga câmpului monetar, între măciucă şi piciorul drept al personajului) sigla **M**.

Vadu (com. Corbu, jud. Constanţa)
Monetărie Histria
Tip „cu roata"

55. AE; ?; 1.24 g; 12.5 mm.
Av: O roată cu patru spiţe.
Rv: legenda **ΙΣΤ**.
Catalog: Pick 1898, 534;
Inv. MINAC nr. 80.155.

56. AE; ?; 1.56 g; 15 x 13.5 mm.
Av: O roată cu patru spiţe.
Rv: legenda **(ΙΣΤ)**.
Catalog: Pick 1898, 534;
Inv. MINAC nr. 80.156.

57. AE; ?; 1.62 g; 15 x 14 mm.
Av: O roată cu patru spiţe.
Rv: legenda **(ΙΣΤ)**.
Catalog: Pick 1898, 534.

Viile (com. Ion Corvin, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Apollon

58. AR (drahmă); 12 h; 5.05 g; 18 x 17.5 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă (cel din dreapta inversat); imagine descentrată spre stânga câmpului monetar.

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **ΙΣΤΡΙΗ**; sub delfin sigla **A**.

Catalog: Pick 1898, 416; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 144-145.

Vulturu (com. Vulturu, jud. Constanţa)
Monetăria Histria
Tip Apollon

59. AR (drahmă); 6 h; 5.38 g; 19 x 18 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din stânga inversat).

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre dreapta; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **ΙΣΤΡΙΗ**; sub delfin în dreapta sigla **Θ**; sub delfin, în partea stângă sigla **ΔΙ**.

Catalog: Pick 1898, 446.

60. AR (drahmă); 3 h; 5.88 g; 18 x 17 mm.

Av: Cele două capete adolescentine ale lui Apollon inversate, văzute din faţă, ocupă aproape tot câmpul monetar (cel din stânga inversat);

Rv: Acvila şi delfin, orientaţi spre stânga; deasupra lor, în partea superioară a câmpului monetar, legenda **ΙΣΤΡΙΗ**; sub delfin monograma **ΦΥ**.

Catalog: Pick 1898, 425; Stancomb 2000, pl. VII, nr. 148.

BIBLIOGRAFIE

GORINI 1998 - G. Gorini, *La penetrazione della moneta greca in Italia settentrionale*, în *Forme di contactto tra moneta locale e moneta straniera nel Mondo antico, Atti del Convegno Internazionale, Aosta, 13-14 ottobre 1995*, Padova, 1998, 71-79.

IONESCU, RADU 2006 - M. Ionescu, L. Radu, *Mangalia, jud. Constanţa, punct N. Iorga*, în CCA, Campania 2005, A XL-a sesiune naţională de rapoarte arheologice, Constanţa, 31 mai-3 iunie 2006, Bucureşti, 2006, 215-216.

MITREA 1984 - B. Mitrea, *Etape cronologice în relaţiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, 111-122.

PICK 1898 - B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands I.1, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898.

POENARU BORDEA 2001- Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăţii Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2001, 9-33.

POENARU BORDEA 2004 - Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall`Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall`Università „Frederico II" e dal centro internazionale di studi numismatici Napoli, 16-17 giugno 2000*, Roma, 2004, 27-70.

PREDA 1998 - C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

PREDA, NUBAR 1973 - C. Preda, Nubar Hamparţumian, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973.

PRICE 1993 - M. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, part. 1: The Black Sea*, London, 1993.

RADU 2007 - L. Radu, *Noi descoperiri din necropola callatiană*, Pontica 40 (2007), 493-502.

REGLING 1910 - K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands I.1. ,Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I., 2.1., Die Münzen von Odessos und Tomis*, Berlin, 1910.

STANCOMB 2000 - W. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI, The Wiliams*

Stancomb collection of coins of the Black Sea region, Oxford, 2000.

TALMAŢCHI 2002-2003 - G. Talmaţchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), 395-408.

TALMAŢCHI 2006 - G. Talmaţchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis, Circulation et contexte*, Wetteren, 2006.

TALMAŢCHI 2007 - G. Talmaţchi, *The Mints' Issues from the Black Sea coast and other areas of Dobrudja. The Pre-Roman and early roman periods (6th Century B.C. – 1st Century A.D.)*, Cluj Napoca, 2007.

TALMAŢCHI 2010 - G. Talmaţchi, *Opinions regarding the counterfeits of the silver histrian Apollo type coins*, în *Antiquitas Istro-Pontica, Mélanges d' archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, (éds. M.V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeţ, V. Bottez), Cluj-Napoca, 2010, 575-586.

11

15

16

17

19

20

21

Pl. I - Noi descoperiri preromane în Dobrogea.
New pre-Roman discoveries in Dobruja.

22

23

24

25

26

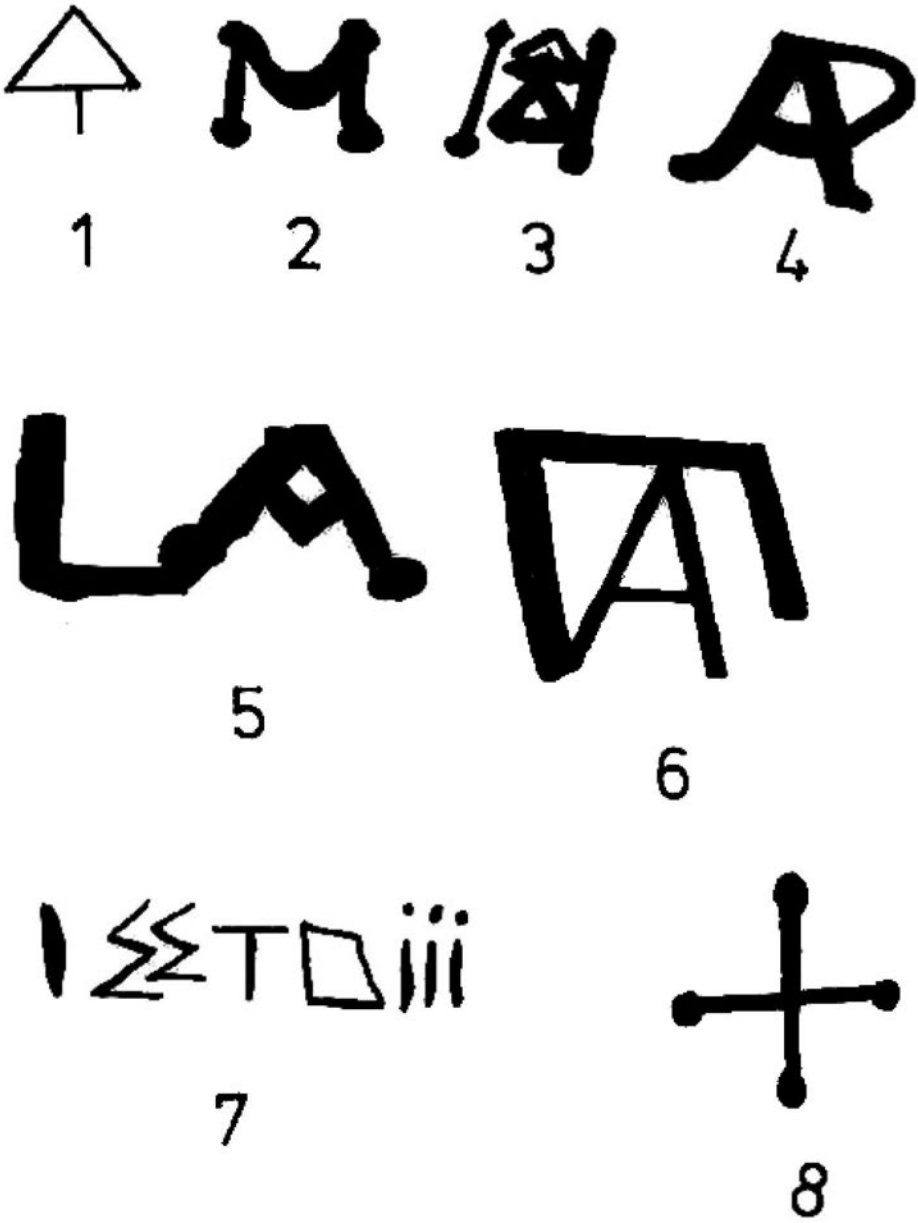

41

43

Pl. II - Noi descoperiri preromane în Dobrogea.
New pre-Roman discoveries in Dobruja.

Pl. III – Monograme.
Monograms.

MONEDE GRECEŞTI DE LA TOMIS, ÎN COLECŢIA INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

Theodor ISVORANU*

Cuvinte cheie: *Tomis, descoperiri monetare izolate, monede greceşti provinciale, circulaţie monetară, valoare nominală, contramărci, marcă valorică, monetărie.*

Keywords: *Tomis, monetary isolated findings, Greek provincial coins, currency, nominal value, countermarks, mark of value, mint.*

Abstract: *The author presents an amount of 53 Greek bronze coins representing several isolated discoveries made a few decades ago in Constanţa, in the area of ancient Tomis and its surroundings. Unfortunately there is no more information about their finding conditions. Although they have been investigated as a batch, it seems that they resulted from more places of the mentioned area, as usual perhaps in association with some Roman imperial coins. Maybe as a result of a previous selection, only the Greek ones have arrived in the collection of the Institute of Archaeology. In spite of its small proportions, the batch gives an important supplement of information to the general research of Tomis currency, because of the large variey of issues. It includes 18 coins dated 5th-1st c. B.C. belonging to some „autonomous" poleis (before the time of the Roman conquest) and other 35 ones as provincial issues. From geographical point of view, most of them were struck by Lower Moesian cities (34 ex. come from Tomis); however issues of Thracia, Macedonia, Mysia and Bithynia are also represented. Several issues, iconographic types or nominal values are now for the first time (or extremely scarce) attested in the Tomitan currency, as in the case of the below presented pieces nr. 4 (Histria), 11, 13-18, 20, 30-31 (Tomis), 42 (Callatis), 44 (Odessos), 46 (Celtic kingdom of Tylis), 47 (Anchialos), 48 (Thessalonic), 49 (Cyzic) and 50 (Iuliopolis). About 32% of the coins that we refer are inedite, more than half of them being tomitan issues. As nominal values, our catalogue statistics show that the small provincial coins are best represented in the 1st-2nd c. AD, comprising the ones without emperor's effigy (often so-called „pseudo-autonomous"), whereas for the first half of the 3rd c. mainly the large pieces of 4 and 5 assaria (11 of 17 ex.) are prevailing.Finally, there is a badly preserved arrowhead, in the same batch with the mentioned coins, whereof it's difficult to say if it has had any comercial use.*

---

*Theodor Isvoranu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.

Rezumat: *Sunt prezentate 53 de monede greceşti din bronz descoperite izolat, cu câteva decenii în urmă, pe teritoriul municipiului Constanţa. Deşi nu s-au păstrat date privitoare la condiţiile de descoperire, se pare că au rezultat din mai multe puncte, cel mai probabil fiind însoţite şi de monede romane, care printr-o selecţie a descoperitorilor au fost eliminate din lot anterior intrării acestuia în colecţia Institutului de Arheologie. Lotul include 18 monede din perioada preromană şi alte 35 provinciale. Cele mai multe sunt emisiuni ale oraşelor Moesiei Inferior (34 ex. de la Tomis), dar sunt reprezentate şi monetării din sudul Peninsulei Balcanice şi din Asia Mică. Unele emisiuni sunt atestate în premieră la Tomis sau foarte rar întâlnite în Dobrogea, precum cele descrise în catalog la nr. 4 (Histria), 11, 13-18, 20, 30-31 (Tomis), 42 (Callatis), 44 (Odessos), 46 (Regatul celtic de la Tylis), 47 (Anchialos), 48 (Thessalonic), 49 (Cyzic) şi 50 (Iuliopolis). Peste 30% din monedele prezentate reprezintă noutăţi pentru statistica circulaţiei monetare în acest sit. În final este ilustrat un vârf de săgeată cu trei muchii, rău conservat, asociat iniţial lotului de monede, despre care însă nu putem preciza dacă a avut vreun rol monetar.*

Prezentăm în cele ce urmează un lot de monede din metal comun provenite din descoperiri izolate făcute în urmă cu câteva decenii pe teritoriul municipiului Constanţa. Catalogul descrie 53 de piese monetare, în majoritate emisiuni ale oraşelor greceşti din zona pontică occidentală; sunt însă reprezentate şi monetării din sudul Peninsulei Balcanice, Mysia şi Bithynia, cu unele exemplare pentru prima dată sau foarte rar atestate în zona Tomisului, ceea ce conferă lotului varietate şi originalitate, sporind valoarea informaţiei adăugate datelor cunoscute despre circulaţia monetară în acest centru urban[1]. O selecţie prealabilă intrării acestor monede în colecţia Institutului, datorată descoperitorilor, ar explica lipsa monedelor romane din enumerare. Predomină în schimb cele greceşti provinciale (35 ex., reprezentând peste 66% din total). Din teritoriul repartizat după reforma lui Domitian Moesiei Inferior provin cele mai multe monede (45 ex.). Cum era firesc, deţin ponderea cele emise la Tomis (34 ex. dintre care 6 din epoca autonomiei şi 28 din perioada romană), la care se adaugă 5 ex. bătute la Callatis (4 „autonome" şi unul provincial), 4 piese din sec. V-IV a. Chr. emise de Histria şi câte o monedă de epocă imperială de la Odessos şi – foarte probabil–, Marcianopolis. Din Thracia provin două exemplare – o piesă mică, cu legendă grecească, atribuită regatului celţilor de la Tylis şi o alta bătută în sec. II p. Chr. la Anchialos. Macedonia şi regiunile de nord-vest ale Asiei Mici sunt reprezentate de câte o monedă de la Thessalonic, Cyzic şi Iuliopolis. Deşi de dimensiuni relativ reduse, lotul prezentat aduce un considerabil supliment de informaţie inedită istoriei monetare tomitane, cu deosebire în perioada autonomiei, cel mai puţin cunoscută; totodată este extins dosarul descoperirilor izolate de monede greceşti în acest sit, unde nici emisiunile provinciale ale oraşului din sec. II-III p. Chr. nu erau foarte bine documentate, în pofida marii varietăţi tipologice constatate de

[1] Ne raportăm în principal la cea mai recentă statistică a prezenţei monetare la Tomis, constituită pe eşantionul general al descoperirilor izolate, incluzând fondul de la IA: ISVORANU 2009. La identificarea preliminară a unor piese din prezentul lot am beneficiat de colaborarea d-lui Virgil Ioniţă, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

Regling la redactarea *corpus*-ului său[2].

CATALOG

MOESIA INFERIOR
HISTRIA

Perioada autonomiei

Av. Anepigraf; roată cu 4 spiţe.
Rv. IΣT, în câmp.
Cf. Pick, p. 182, nr. 532.
Cf. Poenaru Bordea 2000, 15 (anii c. 475/450 – c. 350 a. Chr.).
1. AE 1,40 g; 12,6 x 11,2 mm; turnată. Inv. T-115/1.
2. AE 1,14 g; 12 mm; turnată; parţial exfoliată. Inv. T-115/2.
Aceleaşi reprezentări.
Cf. Pick, p. 182, nr. 534 (modul mai mic).
Cf. Poenaru Bordea 2000, 15 (anii c. 475/450 – c. 350 a. Chr.).
3. AE 0,71 g; 9,8 mm; turnată. Inv. T-115/3.

Av. anepigraf; capul lui Apollo, laureat, spre dr.
Rv. [I]ΣTP[IH]; vultur pe delfin, spre st.; în câmp dr., monogramă [?].
Cf. Pick, p. 166, nr. 458-459.
Cf. Poenaru Bordea 2000, 17, serie timpurie (anii *post* 339 – c. 313 a. Chr.).
4. AE ↗ 4,50 g; 18,2 x 17,2 mm; foarte uzată. Inv. T-115/4.

TOMIS

Perioada autonomiei

Av. anepigraf; capetele alăturate ale Dioscurilor, cu bonete, spre dr.
Rv. TOMI / ΠOC[ЄI]; doi cai alăturaţi, spre dr.
Regling, p. 646, nr. 2460, seria I, sec. III – prima jumătate a sec. II a. Chr.
5. AE ↗ 7,45 g; 21,9 x 20,8 mm; foarte uzată. Inv. T-115/10.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr., în cerc perlat.
Rv. TOMI; două protome de cai la galop spre dr.; deasupra, două stele cu câte opt raze.
Regling, p. 647, nr. 2462, seria II, a doua jumătate a sec. II a. Chr.
6. AE ↑ 3,50 g; 16,7 mm. Inv. T-115/11.
7. AE ↙ 3,16 g; 17,4 x 16,3 mm. Inv. T-115/12.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr.
Rv. TOMI; două stele cu câte şase raze.
Regling, p. 648, nr. 2465, seria II, a doua jumătate a sec. II a. Chr.
8. AE ↘ 3,98 g; 15,5 x 14,4 mm; avers uzat; patină ruginie. Inv. T-115/13.

[2] REGLING 1910.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr.
Rv. TOMI; două stele cu câte opt raze.
Regling, p. 648, nr. 2468, seria II, a doua jumătate a sec. II a. Chr.
Petac, Sutzu 2005, p. 30, nr. 188-202.
9. AE ↙ 3,19 g; 16 x 14,5 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/14.

Av. anepigraf; capul Demetrei, cu văl şi cunună de spice, spre dr.
Rv. [TO] – MI / ΛΥ – CI (cu ΛΥ în ligatură); spic de grâu cu frunze între două stele cu câte şase raze.
Regling, p. 654, nr. 2491 var., seria III, sfârşitul sec. II – c. 72 a. Chr.
10. AE ↑ 1,99 g; 15,4 x 13,8 mm; f. uzată, corodată. Inv. T-115/15.

Perioada romană

Emisiuni pseudo-autonome

Av. anepigraf; bustul lui Apollo, laureat, spre dr., în cerc perlat.
Rv. [TΘMITѠ / N Θ]; Dioscurii călări, cu lănci, galopând spre dr.
Regling, p. 656, nr. 2499; cf. şi p. 609, perioada pre-antonină (dinastia Flavilor?).
11. AE ↑ 4,31 g; 20,4 x 19,2 mm; foarte uzată. Inv. T-115/16.

Av. anepigraf; capul lui Zeus, laureat, spre dr., în cerc perlat.
Rv. [TOMЄI] – TѠN; vultur cu aripile desfăcute stând pe fulger, frontal, capul spre st.
Regling, p. 659, nr. 2509; cf. şi p. 609, perioada Hadrian?
12. AE ↑ 3,33 g; 19,6 x 18,2 mm. Inv. T-115/17.

Av. anepigraf; capul lui Heracles cu barbă, spre dr.; în cerc perlat.
Rv. [TO] – MI / ; [T]Ѡ – [N]; Hermes spre st., ţinând punga respectiv caduceul şi mantia; cerc perlat.
Regling, p. 667, nr. 2544, perioada Antoninilor.
13. AE ↖ 3,66 g; 17,3 x 15,6 mm; foarte uzată şi corodată, marginea ruptă.
Inv. T-115/18.

Aversul şi reversul nu se pot preciza, fiind complet ilizibile.
Pe aceeaşi parte a flanului există două contramărci dreptunghiulare, dispuse paralel:
- TOM (9 x 4,5 mm).
- B (7,3 x 4,7 mm).
Cf. Regling, p. 673, nr. 2575, perioada Elagabal – Severus Alexander.
14. AE 1,28 g; 18,1 x 15,9 mm. Inv. T-115/19.

Av. Foarte greu lizibil; cap spre dr. (?), peste care s-a aplicat contramarca dreptunghiulară TO[M] (c. 9,3 x 3,3 mm, dispusă ↑).
Rv. Complet ilizibil.
Cf. Regling, p. 673, nr. 2575, perioada Elagabal – Severus Alexander.

15. OR 3,09 g; 20,7 x 19 mm; fragmentară; extrem de uzată şi corodată.
Inv. T-115/20.

Emisiuni cu efigie imperială
Augustus (?)

Av. [OMONOIA] – ЄYЄTHPIA (din dr. jos); un bust feminin drapat, părul strâns în coc (Livia) şi unul masculin (Augustus?) alăturate, spre dr., personificând Concordia şi Abundantia; cerc perlat.
Rv. [TO / MI] – [TѠ / N]; *cornucopia*.
Regling, p. 673, nr. 2576.
RPC, Suppl. I, nr. 1823.
16. OR ↙ 1,69 g; 16,5 mm; uzată. Inv. T-115/21.
17. OR ↙ 1,64 g; 16,7 x 15,5 mm; fragm. Inv. T-115/22.

Nero

Av. [...] – KAICA[...] (din dr. jos); cap laureat spre dr., în cerc perlat.
Rv. [T]O – M[I]; în ex. [ЄΠI]Σ[T]PA; templu tetrastyl, în interior vultur stând frontal pe un soclu, cu capul spre dr. şi aripile desfăcute.
Regling, p. 677, nr. 2589 var.
18. OR ↖ 3,10 g; 19,5 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/23.

Traian

Av. [... N]ЄP[OYA TPA]IANѠ [...]; bust laureat şi drapat, spre dr.
Rv. [T]O – MI / TѠ – N; trofeu cu coif, cuirasă, două scuturi, sabie, cnemide, pe un soclu.
Regling, p. 680, nr. 2600.
19. OR ↑ 3,93 g; 18,3 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/24.

Av. Legendă ilizibilă; cap spre dr. (?); în câmp dr., contramarcă dreptunghiulară TPA (c. 7,3 x 4 mm; dispusă →).
Rv. Legendă ilizibilă; Tyche spre dr., ţinând cu mâna dr. cârma.
Cf. Howgego, p. 217, nr. 569.
20. OR ↖ 3,10 g; 18 x 16,7 mm; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/25.

Antoninus Pius

Av. [...]KAI AΔP –AN[...]; cap spre dr.
Rv. TOMITΩN – MHTPOΠ; Concordia cu *calathos* spre st., ţinând *patera* şi *cornucopia*.
Regling, p. 687, nr. 2632 var.
21. OR ↙ 2,46 g; 20,2 x 18,1 mm; foarte uzată. Inv. T-115/26.

Antoninus Pius: Marcus Aurelius Caesar

Av. [ΒΗΡΩ] – ΚΑΙCΑΡ – [Ι?]; bust drapat, spre dr.
Rv. [ΤΟ] – ΜΙ – ΤΩΝ; Hermes cu mantie spre st., ţinând punga şi caduceul.
Regling, p. 689, nr. 2647.
22. OR ↙ 2,06 g; 16,5 mm; foarte uzată, corodată, avers descentrat. Inv. T-115/27.

Av. [ΒΗ]ΡΩ Κ – ΑΙC[ΑΡΙ]; bust drapat, spre st.
Rv. ΤΟΜΙ – ΤΩΝ; Hermes aşezat pe o stâncă spre st., ţinând punga respectiv caduceul şi veşmântul.
Regling, p. 689, nr. 2648.
23. OR ↙ 2,45 g; 17,5 mm; foarte uzată, corodată, avers descentrat. Inv. T-115/28.

Commodus

Av. ΑΥΤ Κ•Λ•ΑΙΛ – ΑΥΡ ΚΟΜΟΔ[ΟC]; bust laureat şi drapat, spre dr.
Rv. ΜΗΤΡ[Ο]Π ΠΟ – Ν – Τ – • – V ΤΘΜЄ – ΩC; în câmp dr. Γ; Nike spre dr., ţinând cunună şi ramura de palmier.
Regling, p. 706, nr. 2715 var.
24. OR ↙ 5,66 g; 23,3 x 22,3 mm; *triassarion*. Inv. T-115/29.

Av. Α – ΥΤ Κ Λ ΑΙ ΑΥΡ – ΚΘΜΘΔΘ / C; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. ΜΗΤΡΘ ΠΘΝΤ – [ΘΥ Τ]ΘΜЄΩC (din dr. sus); în câmp dr. Β; Asklepios frontal, cu capul spre st., în mâna dr. ţine toiagul cu şarpele încolăcit.
Regling, p. 707, nr. 2720.
25. AE ↓ 3,73 g; 22,1 x 20,9 mm; *diassarion*. Inv. T-115/30.

Septimius Severus

Av. [ΑΥ Κ Λ C]ЄΠ – CЄΥ[ΗΡΟC Π] (din dr. sus); bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. Μ[... – ...] ΤΟ[Μ – Є]ΩC; în câmp st. jos Δ; Kybele cu *calathos*, în chiton şi himation, pe tron cu spătar spre st., ţinând în mâna dr. întinsă patera; cu mâna st. se sprijină de *tympanon*.
Regling, p. 717, nr. 2749 var. (tron cu spătar), per. I, anii 193-203/4.
26. OR ↙ 7,30 g; 24,5 x 23,4 mm; *tetrassarion*; foarte uzată, corodată.
Inv. T-115/31.

Av. [...] Κ Λ C[ЄΠ] – CЄVΗΡΟC Π; ca mai sus; în spatele bustului contramarcă (roată) ?
Rv. ΜΗΤΡΟ Π – ΟΝΤ[...]; în câmp dr. jos Δ; ca mai sus.
Regling, p. 717, nr. 2754, (?) per. II, anii 204-210/11.
27. OR ↙ 7,09 g; 25,1 x 23,5 mm; *tetrassarion*; uzată, ruptură în margine.
Inv. T-115/32.

Caracalla

Av. AV·K·M·AV·ANTΩNЄIN[OC CЄ]; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [MHTP]O – Π – ΠONT; în ex. [T]OMЄΩC; în câmp st. Δ; trofeu încadrat de doi captivi aşezaţi spre dr. respectiv st.
Regling, p. 754, nr. 2914, per. I, anii 196-203/4.
28. OR ↙ 9,64 g; 26,5 x 25,5 mm; *tetrassarion*; foarte uzată. Inv. T-115/33.

Av. Ca mai sus.
Rv. MHTPO – [Π – ΠO]NT; în ex. TOMЄΩC; în câmp st. Δ; ca mai sus.
Regling, p. 754, nr. 2914, per. I, anii 196-203/4.
29. OR ↙ 8,26 g; 25,7 mm; *tetrassarion*; fragm. (ruptă). Inv. T-115/34.
Av. [A]VTC [K]AIC [M A – VP AN]TѠNЄINOC (din dr. sus); bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [MHT]POΠ ΠO – [N] – TOV [T]OMЄ[ΩC]; în câmp st. Γ; Zeus pe tron cu spătar spre st., ţinând în mâna dr. întinsă patera iar în mâna st. sceptrul.
Regling, p. 756, nr. 2925, per. I, anii 196-203/4.
30. OR ↙ 5,38 g; 23,7 mm; *triassarion*; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/35.

Av. [AVT]C KAIC M [A – VP ANTѠNЄINOC]; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [...] OΠ [...] TOMЄΩC; în câmp dr. Γ; Nike spre dr., ţinând în mâna dr. ridicată cunună iar în mâna st. ramură de palmier.
Cf. Regling, p. 757, nr. 2927-2929, per. I, anii 196-203/4.
31. OR ↙ 5,20 g; 24,1 x 21,9 mm; *triassarion*; foarte uzată, corodată. Inv. T-115/36.

Av. A[V·] K·M [·AV· – ANT]ΩNЄINO – C·CЄ; cap laureat, spre dr.
Rv. MHTP ΠO – N TOM[Є]ΩC; în câmp st. B; Asklepios frontal, cu capul spre st., ţinând cu mâna dr. toiagul cu şarpele încolăcit, iar mâna st. pe veşmânt.
Regling, p. 759, nr. 2935, per. I, anii 196-203/4.
32. OR ↑ 4,25 g; 21,1 mm; *diassarion*; foarte uzată, corodată; urme de lovituri în flan. Inv. T-115/37.

Severus Alexander

Av. AVT K M AVP CEV – AΛEZANΔPOC; cap laureat, spre dr.
Rv. [MHTPO]Π ΠONT – [OV·] TOME – [ΩC]; în ex. [Δ]; împăratul laureat, drapat şi cuirasat pe cal la pas spre dr., ridicând mâna dr. spre salut; în mâna st. ţine sceptrul, în diagonală.
Regling, p. 831, nr. 3253.
33. OR ↗ 8,62 g; 25,2 x 23,8 mm; *tetrassarion;* foarte corodată, cavităţi în flan. Inv. T-115/39.

Av. AVT K M AVP CEVH AΛEΞANΔPOC; cap laureat, spre dr.
Rv. MHTPO Π – [O – NTO]V T; în ex. OMEΩC; în câmp jos Δ; vas decorat cu două ramuri de palmier („coroană de premiu") aşezat pe o masă ceremonială dispusă în diagonală spre dr.
Regling, p. 836, nr. 3276 var. (altă distribuţie a legendei reversului).
34. OR ↙ 11,35 g; 26,9 x 25,4 mm; *tetrassarion*; porţiune exfoliată pe revers. Inv. T-115/38.

Severus Alexander: Iulia Mamaea

Av. IOVΛIA – MAMAIA AVΓ; bust drapat, spre dr.
Rv. MHTPO ΠON – TOY TOMЄΩC; în câmp st. jos Γ; Artemis cu dublu-chiton scurt, manta şi cizme spre dr., cu mâna dr. spre tolba cu săgeţi şi în mâna st. întinsă ţinând arcul; în spatele său, câine alergând spre dr.
Regling, p. 839, nr. 3295.
35. OR ↙ 7,38 g; 24,1 x 21,9 mm; *triassarion*. Inv. T-115/40.

Maximinus Thrax

Av. [AVT MAⱢIM]EINOⱣ EVⱣE ⱯⱤ; bust laureat, cuirasat, *cu paludamentum*, scut şi lance, spre st.
Rv. MHTPO ΠO[...]; în câmp (st. sus ?), [Δ]; zeitate în picioare spre st., ţinând în mâna dr. spice (?).
Cf. Regling, p. 842, nr. 3306 (Demetra).
36. OR ↗ 7,23 g; 27,8 x 25,5 mm; *tetrassarion*; perforată, margine ruptă, foarte uzată. Inv. T-115/41.

Maximinus Thrax: Maximus Caesar

Av. [•Γ• IOV]Λ OVHP MAⱢIMOⱣ [•] KAIⱣ [•]; bust drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. MHTPO ΠON[T – OV] TOMEⱠⱣ; în câmp st. Δ; Tyche cu *calathos*, în dublu-chiton, spre dr., ţinând sceptru lung şi *cornucopia* iar piciorul stâng deasupra lui Pontos (culcat spre dr. pe veşmânt, capul întors, la cap cleşti de crab, ţinând în fiecare mână câte un obiect nedesluşit, posibil scoică lungă respectiv fir de trestie).
Regling, p. 853, nr. 3351.
37. OR ↗ 9,09 g; 27,9 x 26,6 mm; *tetrassarion*; uzată, corodată. Inv. T-115/42.

Av. [Γ IO]VΛ OVHP MA[Ⱡ]IM[OⱣ KAIⱣ]; cap spre dr.
Rv. MHTPO ΠO – [N] TO[MEΩⱣ]; în câmp st. B; Asklepios frontal, cu capul spre st., ţinând în mâna dr. toiagul cu şarpele încolăcit.
Regling, p. 855, nr. 3360.
38. OR ↙ 2,89 g; 21,6 mm; *diassarion*; perforată de coroziune. Inv. T-115/43.

CALLATIS

Perioada autonomiei

Av. anepigraf; capul lui Dionysos, încununat cu iederă, spre dr.; contramarcă rotundă: capul Artemidei, spre dr.
Rv. [KA]ΛΛA; dedesubt, cunună de iederă cu inscripţia ΠOY / ΛЄ[I?]; în dr., thyrsos.
Pick, – .
Ruzicka, 1913, p. 9, nr. 222b (cu [ΠO.?] / ΛЄI (?)).
39. AE ↑ 6,23 g; 22,7 x 20,9 mm; foarte uzată. Inv. T-115/5.

Av. ca mai sus; contramarcă rotundă: cap neprecizat (cu coif?), spre dr.
Rv. legendă ilizibilă.
Cf. Pick, p.100-101, nr. 218-224 (tip general).
40. AE ↑ 4,24 g; 19,6 mm; foarte uzată, avers foarte corodat. Inv. T-115/6.
Av. ca mai sus, dar fără contramarcă.
Rv. ilizibil; urmele a trei (?) contramărci, dreptunghiulare, neprecizate.
Cf. Pick, p.100-101, nr. 218-224 (tip general).
41. AE 3,34 g; 19,8 x 18,2 mm; foarte corodată. Inv. T-115/7.

Av. anepigraf; capul Athenei, cu coif corinthic, spre dr.
Rv. [KAΛΛA], încadrată de spic de grâu spre dr. (sus) şi măciucă spre dr. (jos); dedesubt, monogramă (?) neprecizată.
Cf. Pick, p. 103, nr. 238.
42. AE ↘ 2,41 g; 14,5 x 13,5 mm; uzată, patină ruginie. Inv. T-115/8.

Perioada romană

Filip Arabul

Av. AVT M IOV[Λ – ΦIΛI]ΠΠO[⊏] AVΓ; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. KA[ΛΛAT] – I – ANΩN; în ex. E; zeitate (Hades/Serapis?) pe tron spre st.
Cf. Pick, p. 121, nr. 348.
43. OR ↗ 11,75 g; 30,2 x 28,4 mm; *pentassarion*; foarte uzată; defect de batere. Inv. T-115/9.

ODESSOS

Perioada romană

Gordian III şi Tranquillina

Av. AVT K M ANT ΓOPΔIANOC [AVΓ CЄ] (AVΓ în ligatură); busturile afrontate al lui Gordian III (st.) şi al Tranquillinei (dr.).

Rv. OΔH – C – CЄITΩN; în câmp st. E; Athena spre st., ţinând în mâna dr. bufniţa, braţul stâng este rezemat de suliţă; în spate, scurt rotund, rezemat de picior.
Pick 1910, p. 583, nr. 2386.
44. OR ↗ 11,04 g; 26,4 x 26,4 mm; *pentassarion*. Inv. T-115/44.

MARCIANOPOLIS (?)

Septimius Severus
(Flavius Ulpianus, anii 208-210)

Av. legendă ilizibilă; bust laureat, drapat şi cuirasat, spre dr.
Rv. [...] O[V]ΛΠIANO[V] – [...]; Concordia cu *calathos* spre st., ţinând patera şi *cornucopia*.
Cf. Pick, p. 205, nr. 580.
Cf. SNG Budapesta, III. *Moesia Inferior*, p. 22, nr. 73.
45. OR ↙ 11,27 g; 28,8 x 27,6 mm; *pentassarion*; foarte uzată; descentrată.
Inv. T-115/45.

THRACIA (Regatul de la Tylis)

Cavarus (?)

Av. anepigraf; capul lui Hermes, cu *petassos*, spre dr.
Rv. BAΣI – [KAYA]; caduceu înaripat.
Cf. Mušmov, p. 235, nr. 156, anii c. 278-213 a. Chr.
SNG-BM, nr. 199, anii c. 225-218 a. Chr.
46. AE ↙ 0,76 g; 11,4 mm; fragm.; revers descentrat. Constanţa-Parcul catedralei. Inv. T-115/46.

ANCHIALOS

Antoninus Pius

Av. [AVT] KAICAP – ANTΩNINOC; cap laureat, spre dr.
Rv. ANXIA – [Λ€]ΩN; Heracles spre dr., ţinând măciuca, blana leului şi (?) arcul.
Strack 1912, p. 222, nr. 421.
47. AE ↙ 3,72 g; 19,7 x 18,7 mm; *diassarion*; uzată, uşor corodată.
Inv. T-115/47.

MACEDONIA

Perioada romană

THESSALONIC
Augustus: Tiberius

Av. ΤΙΒΕΡΙΟΣ – [Κ]ΑΙΣΑΡ (din dr. jos); capul lui Tiberius, spre dr.
Rv. ΘΕΣΣ[ΑΛΟΝ] – ΙΚΕΩΝ; capul lui Augustus, laureat, spre dr.
RPC, I, p. 300, nr. 1565, a. C. 4-14 p. Chr.
48. AE ↑ 7,36 g; 21,8 x 20,5 mm; uzată. Inv. T-115/48.

MYSIA
CYZIC

Perioada autonomiei

Av. anepigraf; capul zeiţei Kore Sotéira cu cunună de spice, spre dr., în cerc perlat.
Rv. KI / Λ / ΔI, în cunună de stejar; în ex. γ.
Cf. SNG Tübingen, IV. *Mysien-Ionien*, nr. 2261 (altă monogramă), anii c. 200-50 a. Chr.
Cf. SNG France, V, *Mysie*, nr. 462 (dar altă monogramă) sau 470 (dar Σ în ex.), sec. II-I a. Chr.
49. AE ↗ 3,70 g; 16,8 x 15,7 mm; foarte uzată. Inv. T-115/49.

BITHYNIA
IULIOPOLIS

Maximinus Thrax: Maximus Caesar

Av. Γ IOV OVH MAϽIM[OϽ K]; bust drapat, spre dr.
Rv. [IOV]ΛIOΠ – OΛEITON; vultur frontal pe fulger, cu capul spre st., ţinând cunună in cioc.
Mionnet, Suppl. 5, p. 75-76, nr. 386.
50. AE ↗ 6,77 g; 23,4 x 21,9 mm. Inv. T-115/50.

Monede greceşti şi provinciale neprecizate

Av. Cap bărbos spre dr.
Rv. Legendă ilizibilă; spic (?).
51. AE 4,13 g; 14,7 x 13,6 mm; flan foarte gros (c. 4,5 mm). Inv. T-115/52.

Av. Cap laureat spre dr.
Rv. Ilizibil.
52. AE 0,43 g; fragm. (c. ¼ monedă). Constanţa-Parcul catedralei.
Inv. T-115/53.

Ilizibilă.
Perioada romană.
53. AE 4,51 g; 20,5 mm; pe av. urmă de contramarcă dreptunghiulară.
Inv. T-115/51.

Cele mai vechi din lot sunt cele trei monede histriene turnate, de tipul „cu

roată"[3], cel mai bine reprezentat în descoperirile izolate de la Tomis[4] pentru perioada anterioară deschiderii monetăriei proprii, în care s-a manifestat o dominaţie economică a Histriei asupra coloniei mai sudice. Două dintre piesele prezentate mai sus (nr. 1-2) sunt de dimensiuni medii, ce se înscriu în a III-a grupă a clasificării stabilite de C. Preda, grupă din care se cunosc cele mai multe exemplare[5]. Exemplarul nr. 3 face parte din categoria, mai rar întâlnită, a celor mai mărunte piese, ce se plasează în prima grupă de clasificare, cu diametru mai mic de 10 mm şi greutate sub 1 g. Tot de la Histria provine o monedă din seria timpurie, cu efigia lui Apollo pe avers – inspirată poate de iconografia monedelor macedonene de bronz[6] – care e reprezentată în tezaurul de la Fedeşti, jud. Vaslui. Exemplarul nostru este singurul atestat până acum la Tomis, iar raportarea la cele peste 250 de piese de acest tip descoperite la Histria[7] este sugestivă pentru situaţia pătrunderii numerarului histrian de bronz la Tomis în a doua jumătate a sec. IV a. Chr.

Cele 34 de monede tomitane, reprezentând aproape 40% din exemplarele cu proveniență constănţeană aflate la Institutul de Arheologie şi peste 11% din eşantionul general Tomis[8], aduc o contribuţie certă la cunoaşterea monetăriei oraşului, prin introducerea în circuitul ştiinţific al unor tipuri sau variante rare sau chiar necunoscute, fie evidenţei lui K. Regling, fie statisticii descoperirilor ulterioare din acest sit[9].

Cea mai timpurie este o piesă cu flan mare de tip Dioscuri (nr. 5) care reprezintă faza târzie a primei perioade de activitate „autonomă" a atelierului[10] şi

---

[3] În total la IA se află 4 monede de acest tip provenite de la Constanţa, una făcând parte din alt fond.

[4] Am consemnat 40 ex., majoritatea descoperite în cursul cercetărilor sistematice de la parcul catedralei constănţene (30 ex.): OCHEŞEANU, PAPUC 1976, 216, nr. 511-512; SCORPAN 1980, 31, tab. III, nr. 1-28; OCHEŞEANU, DICU 1983, 443, nr. 9-10.

[5] PREDA 1960, 27; PREDA 1998, 61.

[6] Stabilirea filiaţiei efigiei lui Apollo a prilejuit o încadrare cronologică mai precisă a emiterii acestui tip histrian, cu *terminus post quem* în circa 339 a. Chr., anul conflictului scito-macedonean: MITREA, BUZDUGAN 1984, 36; MITREA, BUZDUGAN 1989, 17; LUNGU, POENARU BORDEA 2000, 292 şi notele 62-63.

[7] ISVORANU 2009, tabelul statistic de la p. 99 şi cap. XII.6. *Repertoriul descoperirilor monetare izolate de la Histria şi împrejurimi*, p. 735-737.

[8] Pentru raportările cantitative la eşantionul Tomis v. *ibidem*, cap. XII.4. *Repertoriul descoperirilor monetare izolate de la Tomis şi împrejurimi*, p. 574-725, cu întreaga bibliografie (mai jos *Repertoriul...*).

[9] Dosarului statisticii circulaţiei monetare tomitane ar trebui în principiu adăugate toate monedele cunoscute ca emise de Tomis, inclusiv exemplarele de colecţie şi în mod cert cele catalogate de Regling, care evident au circulat pe piaţa oraşului. Nefiind însă posibilă o investigaţie exhaustivă, având în vedere importanţa cunoaşterii contextului descoperirii acestora – implicit aflarea lor în formă tezaurizată sau izolată – pentru analiza circulaţiei monetare, rezultatul ar fi tot parţial, supus interpretărilor estimative. Ne-am limitat aşadar la înregistrarea pieselor monetare cu loc sigur de proveniență, în vederea unei estimări cantitative bazate pe ponderea reprezentării diferitelor emisiuni, nominaluri şi tipuri monetare în eşantionul general.

[10] Încadrată cronologic în intervalul cuprins între deschiderea atelierului monetar (mijlocul sec. III a. Chr.) şi prima jumătate a veacului al II-lea: REGLING 1910, 597 şi 646, nr. 2460.

se datează cel mai probabil spre mijlocul sec. II a. Chr., tipul fiind anterior cunoscut la Tomis prin doar două exemplare[11]. Alte patru monede aparţin celei de-a doua perioade de autonomie, sensibil mai scurtă, corespunzând celei de-a doua jumătăţi a sec. II a. Chr., în care valoarea intrinsecă a monedei oraşului se diminuează în condiţiile scăderii în greutate atât a nominalului de bază cât şi a divizionarelor sale[12], urmare a reformei nominalurilor de la mijlocul acestui veac[13]. Două piese reprezintă varianta redusă în greutate a nominalului principal (tipul Zeus/„protome înstelate"; nr. 6-7), din care mai erau cunoscute 20 ex., iar alte două exemplare, teoretic divizionare dar cu greutate „întreagă", pe revers redând două stele cu şase (nr. 8) respectiv opt raze (nr. 9), se adaugă celor 23 ex. consemnate statistic anterior. O emisiune mai rară cu efigia Demetrei, atestată până acum de doar trei exemplare[14], pe revers cu numele de monetar ΛΥCI[...] (nr. 10, variantă la tipul Regling 2491), datează din ultima perioadă de autonomie a atelierului (sfârşitul sec. II – circa 72 a. Chr.).

Din perioada romană trei monede nu au efigie imperială şi reprezintă, cu o singură excepţie, emisiuni pentru prima dată atestate factic în circulaţia monetară de la Tomis; pe revers numele oraşului este redat în forma TOMITΩN/ TOMЄITΩN. Conform cronologiei lui Regling, cel mai timpuriu exemplar datează probabil din epoca Flavilor[15] (nr. 11), alte două fiind încadrate perioadei Antoninilor (nr. 12[16]-13). Pe două piese ilizibile s-au aplicat contramărci rectangulare cu inscripţiile TOM şi B (pe aceeaşi parte a flanului; nr. 14) respectiv TOM (nr. 15, în acest caz fiind vorba de o monedă cu efigie imperială încă vizibilă), acestea fiind, de asemenea, singurele cu provenienţă constănţeană cunoscute[17]. Iniţial datate de Regling în perioada Elagabal-Severus Alexander, aceste piese contramarcate, cu marcă valorică, par a se integra unui fenomen specific politicii monetare a Metropolei Pontului în epoca dinastiei Antonine, succedând dealtfel unei alte categorii de monede reintroduse în circulaţie în mod similar, ce poartă însă prescurtarea numelui împăratului. În lotul nostru există o asemenea piesă contramarcată în vremea lui Traian, cu inscripţia TPA (nr. 20). Sub Traian, Tomisul deţinea statutul de principal furnizor de numerar provincial al regiunii, iar ca sediu administrativ al provinciei a avut privilegiul celebrării fondării monumentului de la Adamclisi în 109, fapt sugerat în primul rând de

[11] POPESCU, IONESCU 1996, 323, nr. 2; TALMAŢCHI 2000-2001, 195, nr. 254.

[12] REGLING 1910, 605-606.

[13] Reforma nominalurilor marchează trecerea în ce-a de-a doua perioadă de activitate a atelierului tomitan autonom: moneda de valoare nominală mare, cântărind peste 8 g (tipul Marele Zeu/vultur în cunună), având ca subdiviziuni treimi, pătrimi şi şesimi cu iconografie diferită, este înlocuită de un nominal principal ceva mai „uşor" (tip Zeus/protome înstelate, c. 6,90 g) care la un moment dat, după Regling (p. 605), îşi reduce greutatea cu aproape jumătate, fiind secondat de un hemi-nominal cunoscut din două emisiuni (tip cap Zeus/două stele cu şase sau opt raze), în cazul căruia se produce acelaşi fenomen.

[14] TALMAŢCHI 2002-2003, 368, nr. 45; TALMAŢCHI, CLIANTE 2006-2007, 15, nr. 20; o a treia piesă, cu numele prescurtat al monetarului MENE, se află la IA (col. St. Georges, inv. 235/607).

[15] REGLING 1910, 609.

[16] Posibil sub Hadrian, v. *ibidem*.

[17] În descoperiri izolate.

inexistenţa tipului *tropaion* în alte monetării contemporane. Este unicul tip bătut la Tomis sub acest împărat şi reprodus în emisiuni succesive în intervalul 109-117 p. Chr., după cum indică cele opt variante[18] identificate. Un presupus *hiatus* în producţia monetară tomitană, între sfârşitul domniei lui Nerva şi anul inaugurării Trofeului, ar putea reflecta o perioadă de austeritate legată poate de războaiele dacice, oferind şi o explicaţie a existenţei monedelor contramarcate cu legenda TPA, unele dintre acestea fiind iniţial emisiuni tomitane de la împăraţii flavieni şi Nerva şi uneori piese pseudo-autonome „preantonine". Se cunosc şi monede cu contramarca AΔPI[19], atestînd reluarea acestei practici probabil într-un moment similar al domniei lui Hadrian. Apariţia mărcii valorice în contramărci sugerează ipoteza că în a doua jumătate a sec. II – foarte probabil în cursul domniei lui Marcus Aurelius – monetăria tomitană a depăşit perioadele cu deficit de monedă mărunţă contramarcând piese mai vechi cu marca TOM şi numerarul valoric B (2 *assaria*), teoretic echivalând nominal cu dupondiul roman. Un argument este semnalarea unor monede cu contramarca iniţială TPA, peste sau alături de care s-a imprimat TOM şi B[20]. Datarea noastră mai timpurie cu circa jumătate de secol este confirmată şi de structura unui mic depozit funerar descoperit la Constanţa, încheiat în vremea Severilor, conţinând două piese contramarcate TPA şi TOM/B[21]. Adăugăm că pentru perioada *post* Elagabal studii recente au semnalat o intensă activitate de suplimentare a mărunţişului provincial de bronz prin turnare, în cantităţi apreciabile, cu deosebire în cazul emisiunilor imperiale aceasta fiind în uz încă de la începuturile Principatului[22].

Valoarea nominală a celor trei monede pseudo-autonome prezentate mai sus se înscrie teoretic, conform dimensiunilor, în zona numerarului mărunt, de cel mult 2 *assaria*. Dealtfel o reconstituire a sistemului monetar tomitan pe baza raporturilor nominale nu este uşor de realizat pentru epoca ce a precedat introducerea mărcilor de valoare, care mai târziu apar de regulă pe piesele de la 2 *assaria* în sus, raportare la care poate fi apreciată valoarea unităţii de bază (*assarion*). Afirmând concordanţa valorică şi nu ponderală cu asul roman şi multiplii săi[23], pe baza studiilor metrologice asupra monedelor tomitane Regling realizase o schemă estimativă a valorilor nominale[24], pe care am urmat-o ca atare, cu reţinerile de rigoare: *assarion* = 2,5-3,5 g (media a 34 ex. = 3,42 g); 1,5 *assaria* = 4 g (medie 3,92); 2 *assaria* = 4-7 g (medie 5,14); 3 *assaria* = 6-10 g (medie 7,72); 4 *assaria* = 10-13 g (medie 10,80); 4,5 *assaria* = 11-15 g (medie 12,31); medalioane = peste 15 g. Nu toate se emiteau simultan, adesea sistemului clasic bazat pe *assarion* şi cei trei multipli ai săi adăugându-se ca excepţii nominaluri

[18] SÂMPETRU 1979, 367-375.

[19] HOWGEGO 1985, 202, nr. 512 respectiv 217, nr. 569; GRĂMĂTICU, IONIŢĂ 2008; GRĂMĂTICU 2009, 157-159.

[20] Eadem, *op.cit.*, 159.

[21] BUCOVALĂ 1991, 199, unde nu se precizează că este vorba de un depozit monetar; structura depozitului infirmă vechea datare a lui Regling (p. 673, nr. 2575) pentru contramarcarea acestor piese, în perioada Elagabal-Severus Alexander.

[22] DIMA, TALMAŢCHI 2002, 63-78; DIMA, ELEFTERESCU 2009, 20-25 şi 142-203.

[23] REGLING 1910, 625.

[24] *Ibidem*, 623-624.

intermediare, precum 1,5 *assaria* sub Severus Alexander şi Filip Arabul (în ultimul caz acesta constituind de fapt unitatea de bază), 4,5 *assaria* la Septimius Severus şi Gordian III, respectiv medalioane la acesta din urmă. De regulă însă se emiteau trei multipli de *assarion* (B, Γ şi Δ), cel de-al 4-lea *assarion* fiind introdus în vremea lui Commodus. Nominalul de bază, nemarcat, era reprezentat cel mai frecvent de monedele bătute pentru cezari sau de cele pseudo-autonome târzii, tot astfel cum piesele de 2 şi mai ales 3 *assaria* purtau cu predilecţie efigiile împărăteselor. Metrologic este dificil de explicat sistemul complementarităţii sau raporturilor ierarhice dintre emisiunile tomitane cu şi fără efigie imperială. Pe baza situaţiei statistice actuale, putem doar observa că din perioada imperială timpurie sunt cunoscute exemplare de nominal mare, cu subdiviziunile lor, pentru ambele categorii, pentru ca din epoca Antoninilor monedele pseudo-autonome să capete un rol secundar, reprezentând în genere masa monedelor mărunte, de până la 2 *assaria*.

Cele 23 de monede tomitane cu efigie de împărat din lotul nostru confirmă observaţia de mai sus, întrucât emisiunile iulio-claudiene sunt reprezentate de piese de modul mic, din vremea Antoninilor cea mai mare valoare intrinsecă având-o piesa de 3 *assaria* de la Commodus; în schimb, pentru intervalul Septimius Severus-Maximinus predomină piesele mari (sunt descrise şapte *tetrassaria*, trei *triassaria* şi două *diassaria*), iar unitatea de bază nu este documentată. Cele două piese mărunte de tip OMONOIA-EYETHPIA (nr. 16-17), recent atribuite ipotetic lui Augustus (personificare a Abundantiei ?)[25], la fel şi piesa bătută pentru Nero (nr. 18), sunt atestări în premieră pentru dosarul descoperirilor izolate de la Constanţa-Tomis. De la Traian moneda cu trofeu echivalând ponderal cu 2 *assaria* (nr. 19) se adaugă altor trei consemnate anterior de eşantionul general[26], o noutate pentru statistică constituind în schimb piesa contramarcată TPA (nr. 20). Un *diassarion* şi două *assaria* bătute sub Antoninus Pius (nr. 21-23) şi două piese de 3 şi 2 *assaria* de la Commodus (nr. 24-25) vin în completarea bilanţului, bine documentat şi anterior, al acestor domnii[27], două exemplare (nr. 21 şi 24) constituind variante la tipurile lui Regling. Două *tetrassaria* (nr. 26-27) din perioadele 193-203/4 şi 204-210/11 p. Chr. ale domniei lui Septimius Severus se alătură altor cinci piese de acest nominal – cel mai bine reprezentat – deja cunoscute, iar dintre monedele cu efigia lui Caracalla (5 ex., nr. 28-32), toate emise în asociere cu Septimius Severus (196-203/4 p. Chr.)[28], menţionăm primele piese de 3 *assaria* (nr. 30-31) atestate până acum. Dacă cele două *tetrassaria* de la Severus Alexander (nr. 33-34) nu constituie noutăţi notabile, în colecţia IA se află singurele două monede (de 3 *assaria*) cu efigia Iuliei Mamaea descoperite la Tomis, una dintre ele fiind editată cu acest prilej (nr. 35). Din

[25] RPC, Suppl. I, p. 25, nr. 1823, cu bibliografia mai veche; tipul este cunoscut în câteva variante; vezi de asemenea POENARU BORDEA, NICOLAE 1987, 90 şi 99; IACOB 2003, 291-292.

[26] OCHEŞEANU, DICU 1983, 443, nr. 11; OCHEŞEANU, PAPUC 1975, 432, nr. 414; a treia piesă se află la IA (col. St. Georges, inv. 235/642).

[27] Eşantionul general Tomis consemna 15 ex. din timpul lui Antoninus Pius (6 ex. pentru Marcus Aurelius Caesar) şi 8 piese de la Commodus.

[28] În colecţia IA mai există 4 monede tomitane de la Caracalla, care se datează *post* 204.

Metropola Pontului mai provin trei monede de la Maximinus Thrax, un *tetrassarion* cu efigia împăratului (nr. 36) şi două piese de 4 şi 2 *assaria* bătute pentru cezarul Maximus (nr. 37-38), acestea din urmă suplimentând cu 50% numărul exemplarelor de acest nominal din statistica precedentă[29].

Callatis este reprezentată de patru monede din perioada autonomiei şi una de la mijlocul sec. III p. Chr. Din prima categorie fac parte trei exemplare de tip Dionysos/cunună de iederă (nr. 39-41) emise spre mijlocul sec. III a. Chr. sau poate puţin anterior[30], ce suplimentează considerabil dosarul statistic[31], cărora li se adaugă o mică piesă aparţinând tipului târziu cu capul Athenei/spic şi măciucă (nr. 42) emis în sec. I a. Chr., acum pentru prima dată documentat la Tomis, de unde se mai cunoaşte un exemplar de tip Athena/cunună[32]. Moneda provincială (nr. 43), un *pentassarion* din ultimii ani de funcţionare a monetăriei callatiene, prezintă un evident defect de batere, suprafaţa flanului fiind parţial încreţită în pliuri. Aceluiaşi nominal aparţine şi piesa bine conservată, cu „dublă-efigie", bătută pentru Gordian III şi Tranquillina la Odessos (nr. 44), de unde mai fuseseră înregistrate emisiuni de la Geta, respectiv Gordian III (2 ex.)[33]. Ultima monedă din Moesia Inferior din lotul nostru (45), un *pentassarion* pe care am putut citi parţial numele guvernatorului Flavius Ulpianus, a fost emisă în anii 208-210 p. Chr. cel mai probabil la Marcianopolis, monetărie reprezentată în eşantionul general Tomis de încă 7 piese de la Septimius Severus, Geta, Elagabal, Severus Alexander (3 ex.) şi Gordian III.

De pe teritoriul Thraciei provin două monede. Prima, din epoca preromană, respectiv din sec. III a. Chr. este o piesă mică cu efigia lui Hermes cu *petassos* pe av. şi caduceu înaripat pe rv.[34]; este vizibil fragmentul de legendă ΒΑΣΙ – [...] (nr. 46), ce pare a se identifica, după Mušmov[35], cu o emisiune a ultimului dinast celt de la Tylis, Cavarus, atestat în ultimul sfert al sec. III (c. 225-218 a. Chr.), ca ultim beneficiar al unui tribut anual de circa 80 de talanţi plătit de Byzantion (Polybios, *Istorii*, IV, 46) şi ca mediator al conflictului (încheiat în 219 a. Chr.) acestuia cu Rhodosul şi regatul Bithyniei (Polybios, IV, 52) declanşat de către cetatea propontidică prin taxarea traficului comercial prin strâmtoarea Bosfor, pentru a acoperi deficitul datorat plăţii tributului mai sus menţionat[36]. Aflată mult la nord faţă de locul emiterii şi probabil cu totul în afara ariei obişnuite de circulaţie[37],

---

[29] Eşantionul general Tomis înregistra pentru Maximus Caesar câte o monedă de 4, 3 şi 2 *assaria*.

[30] Pentru cronologia bronzurilor callatiene timpurii, POENARU BORDEA 1968, 103-124 şi POENARU BORDEA 2001, 567; vezi şi unele reordonări cronologice la GRĂMĂTICU 2009.

[31] Se mai cunoşteau două asemenea piese descoperite la Tomis: KNECHTEL 1904, 11, 2; TALMAŢCHI, CLIANTE 2006-2007, 14, nr. 6.

[32] KNECHTEL 1904, 11, 1.

[33] La IA, col. Saint Georges, inv. 235/791 (Geta); VERTAN 2002, 343, nr. 109 (Gordian şi Serapis); TALMAŢCHI 2008, 238 (medalion).

[34] Asemănător stilistic şi iconografic monedelor tomitane tip Hermes/caduceu din perioada timpurie a funcţionării atelierului tomitan.

[35] MUŠMOV 1927, 235, nr. 156, anii c. 278-213 a.Chr.

[36] PIPPIDI 1958, 23-27; DANOV 1976, 429-430.

[37] Centrul „regatului" de la Tylis a fost ipotetic localizat undeva in depresiunea sud-balcanică, în zona cursului superior al Tundžei, situat ca latitudine aproximativ în dreptul Mesambriei şi Apolloniei; DANOV 1976, 424.

asemenea piesă rară, constituie o premieră pentru Tomis şi implicit pentru zona litorală dobrogeană. Prezenţa ei se datorează cel mai probabil circulaţiei persoanelor, poate într-un context al relaţiilor oraşelor vest-pontice cu sudul Balcanilor şi bazinul egeean[38], legat de războiul comercial al cerealelor şi pentru controlul Strâmtorilor. Evenimentul, petrecut în sec. III a. Chr., a implicat forţe precum regatele elenistice macedonean, seleucid şi ptolemaic, cel bosporan al Spartokizilor precum şi puterea maritimă a Rhodosului[39]. Cea de-a doua monedă (nr. 47), un *diassarion* destul de uzat bătut la Anchialos, este cel dintâi exemplar pentru Antoninus Pius cunoscut la Tomis[40].

Macedonia este reprezentată de o emisiune din Thessalonic pentru Tiberius Caesar (nr. 48), o noutate absolută nu numai pentru circulaţia monetară de la Tomis ci, din câte cunoaştem, şi pentru întreg teritoriul dobrogean. Tot astfel şi piesa bithyniană din Iuliopolis cu efigia cezarului Maximus, pentru care nu am găsit corespondent în cataloagele de specialitate, cu excepţia unei descrieri sumare, neînsoţită de ilustraţie, din vechea lucrare a lui Mionnet (nr. 50), tipul nefiind atestat în zona Dunării de Jos, deşi la Tomis monedele din Bithynia sunt relativ bine reprezentate pentru această perioadă[41].

Ultima monedă identificată la care ne referim (nr. 49), bătută în sec. II-I a. Chr. la Cyzic (Mysia), cu efigia Korei Sotéira, cu titulatura oraşului încadrată în cunună de stejar şi cu monogramă, se înscrie de asemenea în rândul emisiunilor puţin cunoscute zonei litoralului dobrogean, chiar dacă la Tomis se mai semnalase o piesă cyziciană din perioada preromană, din păcate fără descriere[42]. În schimb pentru hinterland tipul ca atare este bine documentat în tezaurul de la Curcani, jud. Călăraşi, compus din 36 de exemplare, cu monograme diferite[43].

Catalogul mai descrie trei piese monetare în stare foarte slabă de conservare sau fragmentară, pe care nu le-am putut identifica, câteva elemente permiţând totuşi larga încadrare în epoca preromană (nr. 51-52) respectiv în perioada sec. I-III p. Chr. (nr. 53).

În încheiere menţionăm şi un fragment de vârf de săgeată cu trei muchii aflat în acelaşi fond ca şi monedele de mai sus; nu l-am inclus catalogului întrucât starea precară de conservare (tubul de înmânuşare nu s-a păstrat) nu ne-a permis a stabili dacă a fost utilizat ca obiect cu valoare monetară (pl. IV, anexa).

---

[38] La contextul menţionat s-ar putea integra şi informaţia lacunară privind prezenţa în împrejurimile Tomisului a unor emisiuni de bronz din Rhodos şi Ephes: MITREA 1970, 467-468, nr. 4.

[39] PIPPIDI 1958, 23-24, cu bibliografia; PIPPIDI 1965, 221-224.

[40] Eşantionul Tomis mai cuprinde două monede din Anchialos, emise pentru Maximinus: OCHEŞEANU, PAPUC 1973, 355, nr. 119; VERTAN 2002, 343, nr. 102.

[41] În special emisiunile din Nicaea, vezi *Repertoriul...*, 609.

[42] MITREA 1973, 139, nr. 7; MITREA 1973², 405, nr. 7.

[43] Între care nu am reuşit să identificăm pe cea de pe reversul piesei noastre; PREDA 1966, 363-374.

BIBLIOGRAFIE

BUCOVALĂ 1991 – M. Bucovală, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis (I*ère *partie)*, Dacia, N.S. 35 (1991), 189-199.

DANOV 1976 – H.M. Danov, *Tracia antică*, Bucureşti, 1976.

DIMA, TALMAŢCHI 2002 – M. Dima, G. Talmaţchi, *Monede de bronz din tezaurul de la Canlia, com. Lipniţa, jud. Constanţa*, în Simpozion de Numismatică Chişinău 2001 (2002), 63-78.

DIMA, ELEFTERESCU 2009 – M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4*e *siècle av. J.-C. – 6*e *siècle ap. J.-C.)*, Wetteren, 2009.

GRĂMĂTICU 2009 – Steluţa Grămăticu, *Contribuţii la cunoaşterea activităţii monetare a atelierelor greceşti vest-pontice pe baza monedelor din Colecţia „Maria şi Dr. George Severeanu"*, teză de doctorat (mss), Bucureşti.

GRĂMĂTICU, IONIŢĂ 2008 – Steluţa Grămăticu, V. Ioniţă, *Monede greceşti contramarcate cu TPA şi AΔPI*, comunicare la Al XXV-lea Simpozion Naţional de Numismatică, Alexandria, 29-31 mai 2008.

HOWGEGO 1985 – C.J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks, Studies in the provincial coinage of the Roman Empire*, Londra, 1985.

IACOB 2003 – Mihaela Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce, S.N., 1 (14) (2003), 283-340.

ISVORANU 2009 – Th. Isvoranu, *Contribuţii la studiul circulaţiei monetare la Tomis pe baza colecţiei Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" (sec. VI a. Chr. – VII p.Chr.)*, teză de doctorat, Bucureşti (în curs de publicare).

KNECHTEL 1904 – W. Knechtel, *Câteva monete antice inedite din Dacia şi Moesia*, BSNR, I (1904), 10-14.

LUNGU, POENARU BORDEA 2000 – Vasilica Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *Un trésor de monnaies d'Istros découvert à Orgamé*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70*e *anniversaire*, Bucureşti, 2000, 282-300.

MIONNET – Th. E. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines, I-VII*, Paris, 1806-1808. Supplément, I-IX, Paris, 1819-1837.

MITREA 1970 – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia N.S. 14 (1970), 465-482.

MITREA 1973 – B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV 24 (1973), 1, 133-152.

MITREA 1973[2] – B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie. XVI*, Dacia N.S. 17 (1973), 399-416.

MITREA, BUZDUGAN 1984 – B. Mitrea, C. Buzdugan, *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, SCN 8 (1984), 25-36.

MITREA, BUZDUGAN 1989 – B. Mitrea, C. Buzdugan, *Tezaurul de la Fedeşti (Moldova)*, SCN 9 (1989), 11-22.

MUŠMOV 1927 – N.A. Mušmov, *Les monnaies des rois thraces*, Sofia, 1927.

OCHEŞEANU, DICU 1983 – R. Ocheşeanu, P.I. Dicu, *Monede antice şi bizantine din Dobrogea*, BSNR, 75-76 (1981-1982), 1983, 441-455.

OCHEŞEANU, PAPUC 1973 – R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, II, Pontica 6 (1973), 351-381.

OCHEŞEANU, PAPUC 1975 – R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, IV, Pontica 8 (1975), p. 429-446.

OCHEŞEANU, PAPUC 1976 – R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, V, Pontica 9 (1976), 215-235.

PETAC, SUTZU 2005 - E. Petac, *La Collection M.C. Sutzu (Bibliothèque de l'Académie*

Roumaine, Bucarest). I. *Istros, Kallatis, Tomis*, Wetteren, 2005.

PIPPIDI 1958 – D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1958.

PIPPIDI 1965 – D.M. Pippidi, *Străinii de peste mări*, la D. Berciu, D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, *Geţi şi greci la Dunărea de Jos, din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965.

POENARU BORDEA 1968 – Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, SCN 4 (1968), 103-125.

POENARU BORDEA 2000 – Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăţii Istros în perioada autonomiei*, in *Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul*, Chişinău, 28-30 mai 2000. Comunicări şi Note, Bucureşti, 2001, 9-33.

POENARU BORDEA 2001 – Gh. Poenaru Bordea, subcap. *e. Emisiunile monetare*, la Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile greceşti din Dobrogea*, în Istoria Românilor, I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti, 2001, 557-571.

POENARU BORDEA, NICOLAE 1987 – Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Monede rare şi inedite din Moesia Inferior. Tomis. I. De la Augustus la Commodus*, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1987, 89-107.

POPESCU, IONESCU 1996 – A. Popescu, M. Ionescu, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea*, BSNR, 86-87 (1992-1993), 1996, 323-328.

PREDA 1960 – C. Preda, *Monedele histriene cu roata şi legenda IΣT*, SCN 3 (1960), 21-38.

PREDA 1966 – C. Preda, *Câteva tezaure monetare antice descoperite în Regiunea Bucureşti*, SCIV 17 (1966), 2, 363-374.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

REGLING 1910 – K. Regling, la B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin 2 (1910), 587-917.

RUZICKA 1913 - L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, Berlin, 1913.

SÂMPETRU 1979 – M. Sâmpetru, *Trofeul lui Traian de la Adamclisi pe monede ale oraşului Tomis*, SCIVA 30 (1979), 3, 367-375.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Vârfuri de săgeţi – semne premonetare şi monede histriene cu „roata" descoperite la Tomis*, SCN 7 (1980), 25-34.

STRACK 1912 - M. Strack, la F. Münzer, M. Strack, *Die antiken Münzen von Thrakien*, I, *Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos*, Berlin, 1912

TALMAŢCHI 2000-2001 – G. Talmaţchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23-24 (2000-2001), 183-197.

TALMAŢCHI 2002-2003 – G. Talmaţchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), 357-394.

TALMAŢCHI, CLIANTE 2006-2007 – *Descoperiri de semne monetare, monede greceşti autonome şi macedonene în Tomis, apărute în urma săpăturilor arheologice*, CN 12-13 (2006-2007), 13-26.

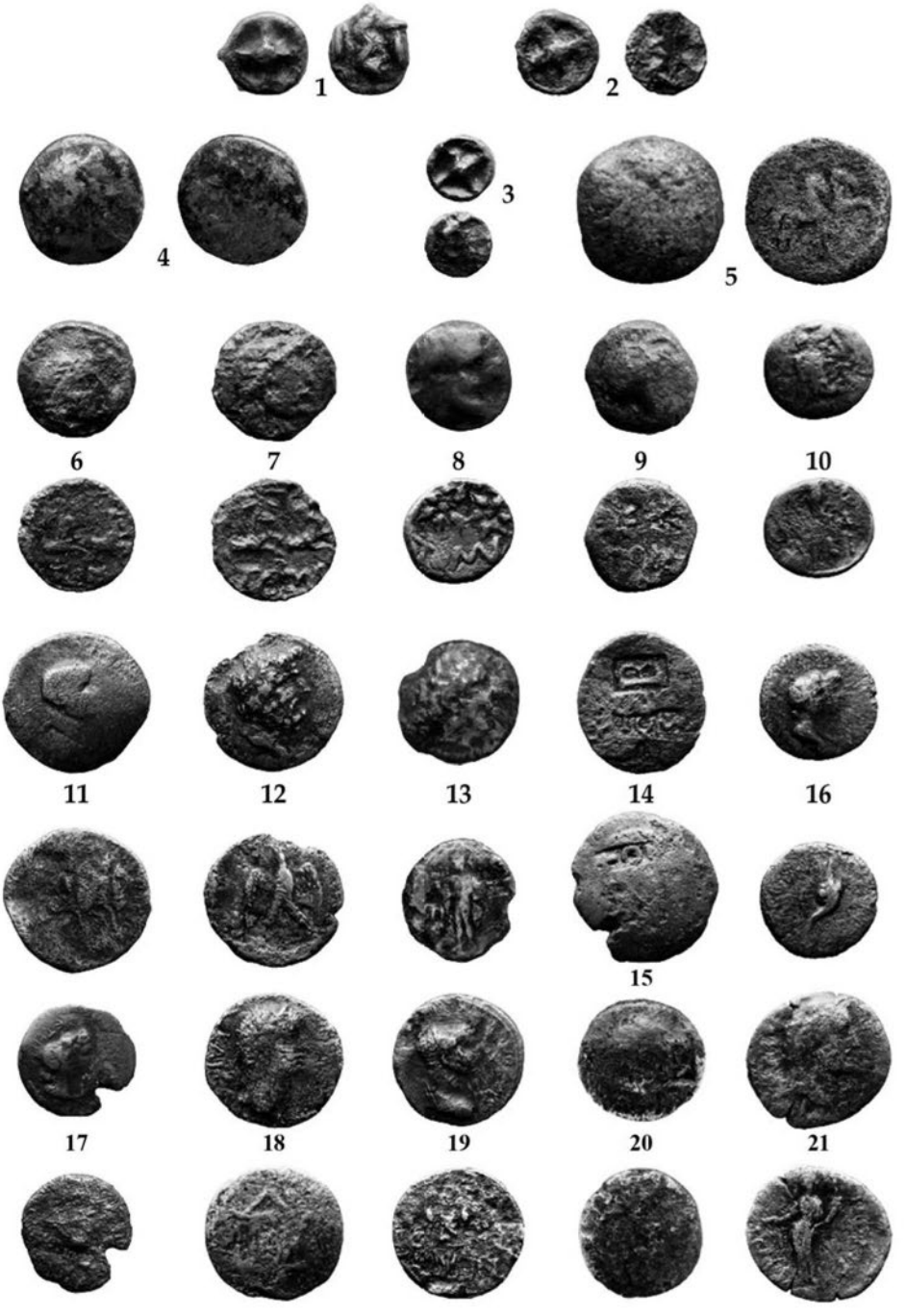
TALMAŢCHI 2008 – G. Talmaţchi, *A medallion of Gordian III discovered at Tomis (Constanţa)*, în Acta Musei Varnensis, VII, 1 (2008), 238-241.

VERTAN 2002 – Antoaneta Vertan, *Circulaţia monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca.

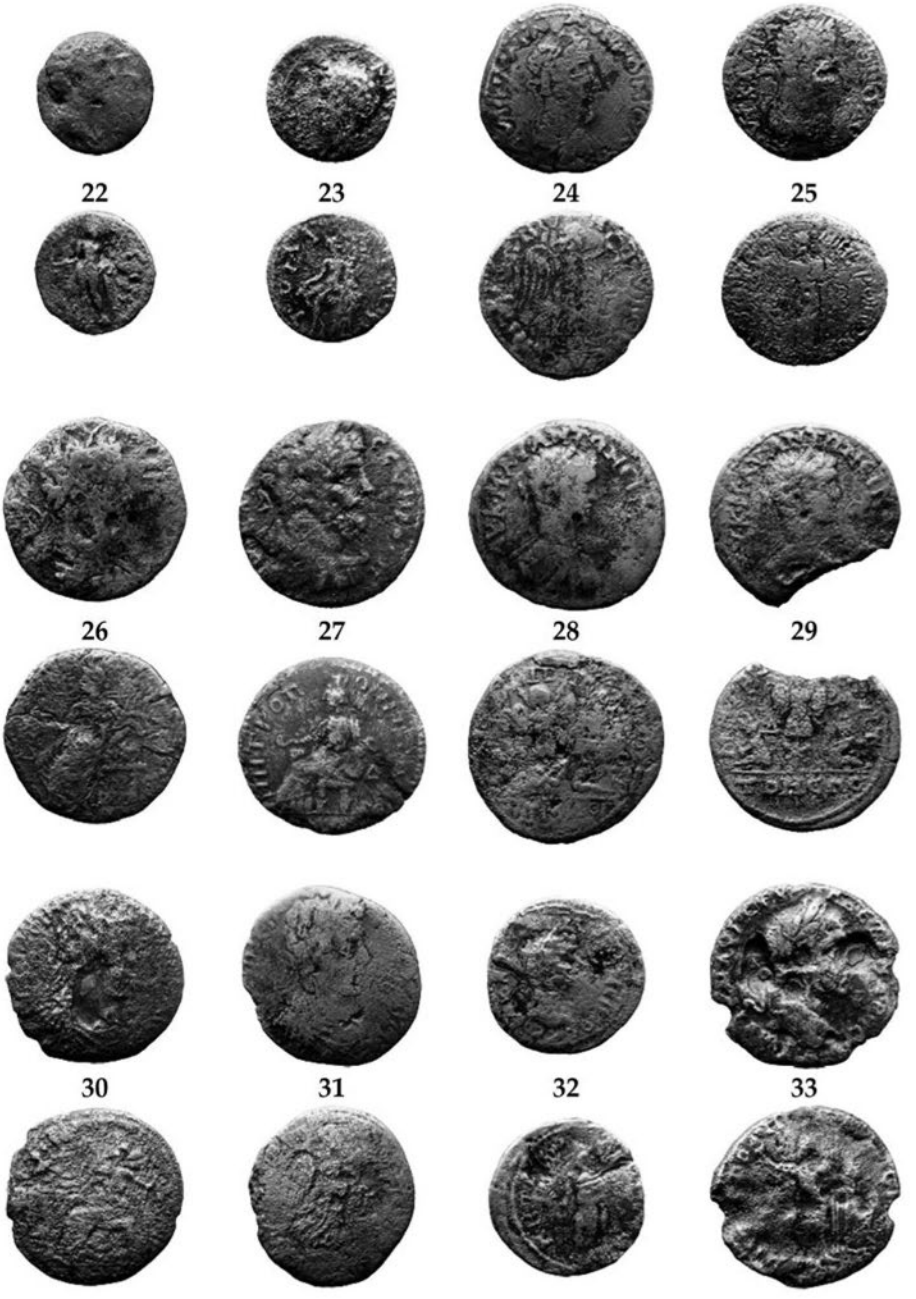
ABREVIERI

Pick, Regling B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*,

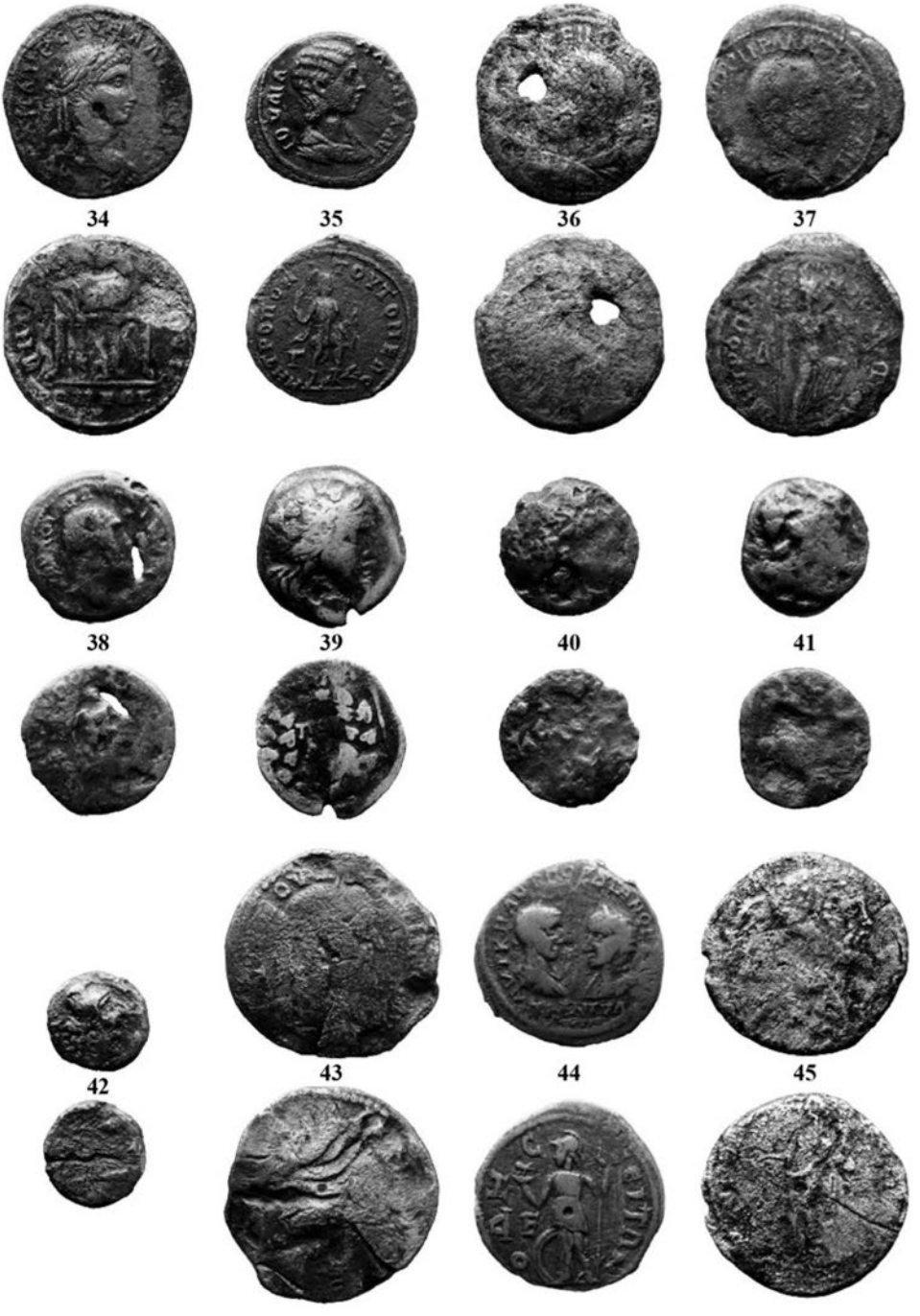
	I, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1, 1898 (B. Pick), 2, 1910 (B. Pick, K. Regling)
RPC, I	A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC – AD 69)*, Londra, Paris, 1998
RPC, Supplement 1	A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage, Supplement 1*, Londra, Paris, 1998
SNG-BM	*Sylloge Nummorum Graecorum, IX. The British Museum, 1: Black Sea*, Londra, 1993
SNG Budapesta, III	*Sylloge Nummorum Graecorum Hungary, Budapest, Magyar Nemzeti Muséum, III, Moesia Inferior – Callatis, Dionysopolis, Istrus, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessus, Tomis*, Milano, 2000
SNG France, 5	*Sylloge Nummorum Graecorum, France*, 5, *Bibliothèque Nationale, Département des Monnaies, Médailles et Antiques*, Paris-Zurich, 2001
SNG Tübingen	*Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung der Universität Tübingen*; 4, *Mysien-Ionien*, Berlin, 1989

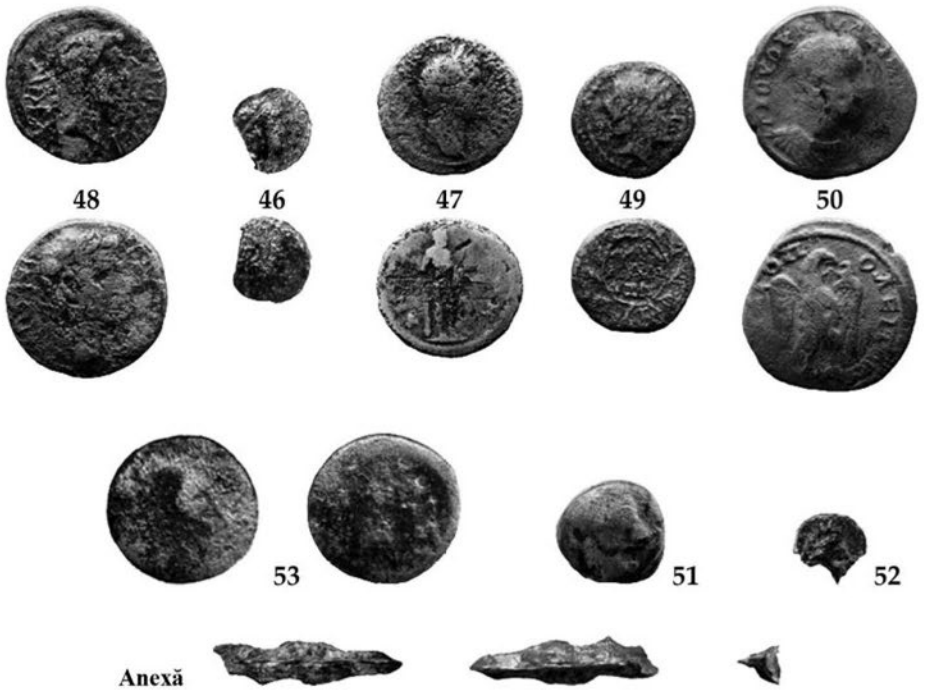
Pl. I - Monede greceşti „autonome" şi provinciale descoperite la Constanţa.

Pl. II - Monede greceşti provinciale descoperite la Constanţa.

Pl. III - Monede greceşti „autonome" şi provinciale descoperite la Constanţa.

Pl. IV - Monede greceşti „autonome" şi provinciale descoperite la Constanţa.

UN POND DE PLUMB DIN VREMEA LUI ANTONINUS PIUS

Steluţa GRĂMĂTICU*
Virgil IONIŢĂ

Mots-clés: *poids, inscription, Antonin le Pieux, Marc Aurèle, Mésie Inférieure.*
Cuvinte cheie: *pond, inscripţie, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Moesia Inferior.*

Résumé: *Les auteurs présentent un poids en plomb romain, équivalent de deux livres, provenant d'une ancienne collection privée. La pièce a été découverte sur le littoral occidental de la Mer Noire, sans une localisation certaine. Elle pèse 650 g, ayant une hauteur de 95 mm et une épaisseur de la tranche oscillant entre 12 et 15 mm. À cause du fait que le poids a été courbé à l'époque antique, il a une longueur extérieure de 106,4 mm et celle intérieure de 83,4 mm. Sur chacune des deux parties du poids a été imprimée une inscription grecque:*

Av. une inscription sur sept lignes, qui mentionne le titre de l'empereur Antonin le Pieux et de Marc Aurèle Caesar.

Rv. une inscription sur quatre lignes qui précise qu'il s'agit d'un poids de deux livres romaines, conformément à l'administration de la cité: ΔΙ ΛΕΙ/ΤΡΟΝ/ΔΙΚΑΙ/ΟΝ.

Selon l'année qui précède le titre de l'empereur, le poids pourrait dater de la période des années 156-157 p. Chr.

Rezumat: *Autorii prezintă un pond roman de plub, echivalentul a două livre, ce provine dintr-o veche colecţie privată. Piesa a fost descoperită pe litoralul occidental al Mării Negre, fără o localizare precisă. Are o greutate de 650g , o înălţime de 95mm şi o grosime ce oscilează între 12 şi 15mm. Din cauza faptului că pondul a fost curbat în perioada antică, are lungimea exterioară de 106,4mm şi cea interioară de 83,4mm. Pe fiecare din cele două părţi ale pondului a fost imprimată o inscripţie greacă:*

Avers: o inscripţie pe şapte rânduri ce menţionează titlul împăratului Antoninus Pius şi pe cel al lui Marcus Aurelius Caesar.

Revers: o inscripţie pe patru rânduri ce precizează că este vorba de un pond de două livre romane, conform normelor administraţiei oraşului: ΔΙ ΛΕΙ/ΤΡΟΝ/ΔΙΚΑΙ/ΟΝ.

---

* Steluţa Grămăticu: Muzeul Municipiului Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu, nr. 2, Bucureşti.

Având în vedere anul care precede titlul împăratului, pondul poate fi datat în perioada anilor 156-157 p.Chr.

Într-o veche colecţie particulară, se păstrează un pond roman de plumb din vremea lui Antoninus Pius. Deşi nu are o proveniență certă, acesta a fost aflat undeva pe coasta vestică a Mării Negre, fiind achiziţionat la un târg de antichităţi.

Pondul, bine păstrat, este acoperit uniform cu o patină galbenă – maronie. Iniţial, acesta a avut o formă dreptunghiulară, cu o muchie triunghiulară (în secţiune) groasă, reliefată, fiind ulterior îndoit. În colţul din dreapta jos al aversului (sau cel din stânga sus al reversului), sunt prezente urme ale unui canal pentru prindere, parţial păstrat. Se observă că lipseşte o mică parte a colţului piesei, fapt ce influenţează cu puţin greutatea ei.

Greutate: 650 g
Înălţime: 95 mm
Grosimea muchiei – între 12-15 mm.
Lăţimea – 106,4 mm (exterioară) şi 83,4 mm (interioară), deoarece a fost îndoit încă din antichitate.

Av. ЕТОΥΣ К · АΥТОКР[А]
[Т]ОРОΣ ТО В КАІ[ΣА]
РОΣ · Т · АІЛІОΥ АΔРІ
АNОΥ АNТΩNЕІNȣ
ΣЕВАΣТОΥ ЕΥΣЕВ[О]
[Υ]Σ КАІ М · АΥРНЛІ
[ОΥ] КАІΣАРОΣ

Ligaturi: OY pe rândul 4.

Ἔτους κ′Αὐτοκρ[ά/τ]ορος τὸ β′Καί[σα]/ρος Τ(ίτου) Αἰλίου Ἁδρι/ανοῦ Ἀντωνείνου/Σεβαστοῦ Εὐσεβ[ο/ῦ]ς καὶ Μ(άρκου) Αὐρηλί/[ου] Καίσαρος.

Rv. ΔІ ΛЕІ / ТРОN / ΔІКАІ / ОN
Δι′ λει/τρόν / δίκαι/ον.

Pe avers este imprimată o inscripţie în limba greacă dispusă pe şapte rânduri, care menţionează anul de domnie şi titulatura împăratului Antoninus Pius şi a lui Marcus Aurelius Caesar declinată la cazul genitiv: „Al 20-lea an al Împăratului, pentru a doua oară Caesar, Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius şi al lui Marcus Aurelius Caesar".

Inscripţia de pe revers, tot în limba greacă, împărţită pe patru rânduri, precizează că este un pond de două libre romane, conform etalonului cetăţii.

În ceea ce priveşte modul de scriere, se observă următoarele trăsături: folosirea literei *alpha* cu bara frântă, a lui *sigma* rectangular, a ligaturii *omicron* – *ypsilon* (OY) în cuvântul ANTΩNEINȣ.

În literatura de specialitate din ţara noastră nu a fost editat până acum un astfel de pond. Pentru metrologia romană, sunt binecunoscute importantele contribuţii ale lui Radu Ocheşeanu referitoare la pondurile unciale de la Tomis[1], precum şi cele despre greutăţile romano-bizantine descoperite în Dobrogea[2]. Acestora li se adaugă studiile mai recente ale lui Gabriel Custurea[3] şi Dorel Paraschiv[4].

În 2005, Rudolf Haensch şi Peter Weiss au adunat şi au studiat 13 ponduri cu titulatura imperială pe avers de la Traian, Antoninus Pius, Septimius Severus, Caracalla, Maximinus, Gordian III, Filip Arabul, Traian Decius şi Valerian, care sunt păstrate în diferite muzee sau în colecţii private[5]. Spre deosebire de piesa noastră, toate aceste ponduri au pe revers o inscripţie ce redă numele guvernatorului (πρεσβευτοῦ καὶ ἀντιστρατήγου τοῦ Σεβαστοῦ) sau pe cel al unei autorităţi locale: *curator rei publicae* (λογιστεύντος) sau agoranom (ἀγορανομοῦτος). Pe baza acestor informaţii a fost identificată şi provenienţa pondurilor ca fiind din provincia Pontus – Bithynia. Doar pentru două dintre acestea este cunoscut locul de descoperire: o greutate de la Filip Arabul a fost descoperită în Turcia, la Nicomedia (actualul Izmit), iar o alta de la Maximinus în Serbia, în satul Šapina, la circa 20 km sud de Viminacium. Descoperirea celei din Serbia este destul de controversată după părerea autorilor, deoarece în Moesia Superior se folosea cu precădere limba latină. Pe de altă parte, identificarea personajelor de pe revers a exclus posibilitatea ca pondurile să provină din Moesia Inferior. De asemenea, cercetătorii au remarcat faptul că ele aparţin unui alt etalon de greutate decât cel tipic roman (327,45 g) şi anume unei libra specifice cetăţii (λίτρα ἀγοραία) de aproximativ 500 g. În virtutea acestor argumente, aceştia au propus atribuirea tuturor acestor greutăţi unei singure cetăţi din provincia Pontus – Bithynia, şi anume, Nicomedia. Aceste prime concluzii sunt întărite în alte câteva studii referitoare la astfel de greutăţi din provincia Pontus-Bithynia[6].

În studiul din 2005 este descris şi un pond cu o formă diferită de la Antoninus Pius, de 6 libre, ce cântăreşte 2980 g. Pe aversul acestuia, sub imaginea zeiţei Tyche stând pe tron spre stânga, este imprimată o legendă identică celei de pe plumbul nostru: anul 20 şi titulatura declinată la genitiv a împăratului Antoninus Pius şi a lui Marcus Aurelius Caesar. Aceasta diferă doar prin împărţirea ei pe nouă rânduri şi prin modul de scriere: fără nici o ligatură, fără litera *alpha* cu bara frântă, cu *sigma* rectangular şi *omega* în forma *ω*. Pe revers, este imprimată o inscripţie care redă numele *quaestor*-ului *provinciae Ponti et Bithyniae* (ταμιεύοντος) Lucius Iulius Lupercus şi pe cel al agoranomului Marcus Pontius Sabinianus Menekratos, precizându-se în final că este un pond de 6 libre.

---

[1] OCHEŞEANU, GEORGESCU 1976-1980, 455-457; OCHEŞEANU 1989, 89-103; OCHEŞEANU, CLIANTE 1991, 403-405.

[2] OCHEŞEANU 1980, 89-93; OCHEŞEANU, CLIANTE 1985-1986, 173-174.

[3] CUSTUREA 2002-2003, 439-445.

[4] PARASCHIV 2000-2001, 595-596.

[5] HAENSCH, WEISS 2005, 443-498.

[6] HAENSCH, WEISS 2007, 183-218; DÖNMEZ-ÖZTÜRK, HAENSCH *et alii* 2008, 243-259; iidem, 2008, 261-265.

Indiferent de etalon sau de numele personajelor de pe revers, această greutate arată că legenda de pe avers este o formulă standardizată redată pe aceste ponduri. Deşi nu are o proveniență certă, piesa noastră a fost descoperită în provincia Moesia Inferior, aparţine etalonului roman de 327,45 g şi a fost folosită probabil într-una din cetăţile greceşti de pe litoralul vest-pontic.

În ceea ce priveşte datarea ei, sunt mai multe indicii: Antoninus Pius a fost aclamat *imperator* a doua oară în anul 143 p. Chr., iar Marcus Aurelius este numit *Caesar* între anii 139 – 147 p. Chr. Însă menţiunea anului 20, care precede titulatura imperială şi care ar reprezenta anul când împăratul a primit puterea tribuniciană (*tribunicia potestas*), indică limite stricte ale intervalului de emitere, fie între 10 decembrie 156 – 9 decembrie 157[7], fie între 23 septembrie 156 – 22 septembrie 157 după cercetările mai recente[8]. De aceea, greutatea poate fi datată între anii 156 – 157 p. Chr., deşi la acel moment Marcus Aurelius nu mai era *Caesar*, deoarece primise şi el puterea tribuniciană chiar din 147 p. Chr.

Trebuie să amintim că în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie de la Constanţa există un pond de formă circulară, cu un mâner paralelipipedic, ce aparţine cetăţii Tomis[9]. Pe avers este imprimată titulatura imperială a lui Septimius Severus: Αὐτ(οκράτορος) Κ(αίσαρος) Λ(ουκίου) Σεπτι(μίου) Σεβήρου Περτ(ίνακος) Σεβασ(τοῦ) μνᾶ, dispusă în cerc în jurul unei bonete de Dioscur. Legenda continuă şi pe revers, unde sunt redate numele lui Caracalla şi Geta, în jurul unei balanţe cu două talere: Μ(άρκου) Αὐρ(ηλίου) Ἀντωνίνου Σεβασ(τοῦ) καὶ Π(ουβλίου) Σεπ(τιμίου) Γέτα μνᾶ. Plumbul este datat pe baza reversului între anii 198 – 209 p. Chr. El cântăreşte 439,70 g, aparţinând unei mine attice, care era probabil folosită la Tomis la începutul epocii Severilor.

Dacă vom compara titulatura imperială de pe pondul tomitan cu cea de pe aversul celor trei plumburi de la Septimius Severus din provincia Pontus – Bithynia, respectiv de la Nicomedia[10], ele sunt foarte diferite, deşi au fost confecţionate cam în aceeaşi perioadă[11]. Modul de redactare a titulaturii imperiale, ca şi diferenţele de scriere, cu sau fără ligaturi, arată clar faptul că provin din două provincii diferite, din două cetăţi greceşti care au fiecare un alt etalon de greutate.

Nu este exclus ca pondul de 2 libre romane de la Antoninus Pius să provină şi din provincia Pontus-Bithynia, dar locul de descoperire pe litoralul vest-pontic, ca şi reversul mult mai general, îl situează în Moesia Inferior, într-una din cetăţile greceşti sud-dobrogene.

---

[7] HAENSCH, WEISS 2005, 448-450.

[8] Iidem, 2007, 202-203 şi 210.

[9] OCHEŞEANU 1975, 81-90.

[10] HAENSCH, WEISS 2005, 454-459, nr. 3-4; DÖNMEZ-ÖZTÜRK, HAENSCH, ÖZTÜRK, WEISS 2008, 244-247, nr. 17.

[11] HAENSCH, WEISS 2005, 457, cele două greutăţi au fost datate strict între 10 decembrie 199 – 9 decembrie 200 în funcţie de anul 8 de pe avers, în care împăratul a primit puterea tribuniciană.

BIBLIOGRAFIE

CUSTUREA 2002-2003 - G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), 439-445.

DÖNMEZ-ÖZTÜRK, HAENSCH, ÖZTÜRK, WEISS 2008 - Filiz Dönmez-Öztürk, R. Haensch, Hüseyin Sami Öztürk, P. Weiss, *Aus dem Pera Museum (Istanbul): Weitere Gewichte mit Nennung von Statthaltern von Pontus et Bithynia*, Chiron 38 (2008), p. 243-259; iidem, *Aus dem Halûk Perk Museum (Istanbul): Ein weiteres Gewicht mit Nennung eines Statthalters von Pontus et Bithynia*, Chiron 38 (2008), 261-265.

HAENSCH, WEISS 2005 - R. Haensch, P. Weiss, *Gewichte mit Nennung von Statthaltern von Pontus et Bithynia*, Chiron 35 (2005), 443-498.

HAENSCH, WEISS 2007 - R. Haensch, P. Weiss, *Statthaltergewichte aus Pontus et Bithynia. Neue Exemplare und neue Erkenntnisse*, Chiron 37 (2007), 183-218.

OCHEŞEANU 1980 - R. Ocheşeanu, *Ponduri romano-bizantine în colecţiile din România*, SCN 8 (1980), 89-93;

OCHEŞEANU 1989 - R. Ocheşeanu, *Pondurile unciale din Tomis. Încercare de clasificare tipologică şi interpretare statistică*, SCN 9 (1989), 89-103.

OCHEŞEANU, CLIANTE 1985-1986 - R. Ocheşeanu, T. Cliante, *Măsură ponderală romano-bizantină descoperită la Rasova, jud. Constanţa*, CCDJ 3-4 (1985-1986), 173-174.

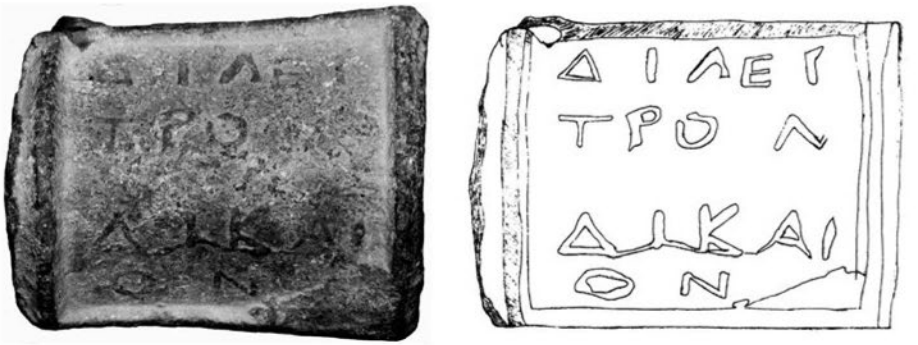
OCHEŞEANU, CLIANTE 1991 - R. Ocheşeanu, T. Cliante, *Pond uncial descoperit la Constanţa*, Pontica 24 (1991), 403-405.

OCHEŞEANU, GEORGESCU 1976-1980 - R. Ocheşeanu, N. Georgescu, *Un pond roman descoperit la Tomis*, BSNR 70-74 (1976-1980), 124-128, 455-457.

PARASCHIV 2000-2001 - D. Paraschiv, *Două ponduri unciale descoperite în nord-vestul Dobrogei*, Pontica 33-34 (2000-2001), 595-596.

Pl. I - Pond de plumb de la Antoninus Pius.

Pl. II - Pond de plumb de la Antoninus Pius (revers).

MONEDE DE AUR BIZANTINE DESCOPERITE LA NUFĂRU (JUD. TULCEA)

Aurel VÎLCU[*]**,**
Aurel Daniel STĂNICĂ[**]

Mots-clés: *Dobroudja, Nufăru, monnaies byzantines, hyperpère, or.*
Cuvinte cheie: *Dobrogea, Nufăru, monede bizantine, hyperper, aur.*

Résumé: *On présente trois monnaies byzantines d'or des XIe-XIIIe siècles trouvées à Nufăru, dép. de Tulcea. La première pièce, un histaménon de type DOC, III/2, p. 739-740, classe II a-b, années 1042-1055, frappée au nom de Constantin IX, a été découverte en 1993. On observe que les histaména de Constantin IX sont rares en Dobroudja et dans les régions du nord du Danube. Les autres deux pièces sont des hyperpères de type Jean III Vatatzes, avec la marque Λ au-dessus du trône, à droite (DOC, IV/2, p. 490, n° 14a, émission II B, années 1232-1254?). D'après le style, ces deux hyperpères sont des émissions originales de l'atelier de Magnésie du temps de Jean III Vatatzes. On discute sur la circulation en Dobroudja et la question des hyperpères originaux et des imitations frappées à l'époque de Jean III Vatatzes ou plus tard.*

Rezumat: *Sunt prezentate trei monede de aur, bizantine, din secolele XI-XIII, descoperite la Nufăru (jud. Tulcea). Prima piesă – un histamenon de tip DOC, III/2, p. 739-740, clasa II a-b, din anii 1042-1055, inscripţionată cu numele lui Constantin IX, a fost descoperită în 1993. Se remarcă faptul că histamena emişi în numele lui Constantin IX sunt rari în Dobrogea şi în regiunile de la nordul Dunării. Celelalte două piese sunt hyperperi de tipul Ioan III Vatatzes, cu sigla Λ deasupra tronului, la dreapta (DOC, IV/2, p. 490 nr. 14a, emisiunea II B, anii 1232-1254?). După stil, cei doi hyperperi sunt emişi în atelierul din Magnesia în timpul lui Ioan III Vatatzes. Se discută circulaţia pieselor în Dobrogea şi problema hyperperilor originari şi a imitaţiilor din timpul lui Ioan III Vatatzes sau de mai târziu.*

Prezentăm în cele ce urmează trei monede bizantine de aur descoperite în comuna Nufăru, jud. Tulcea. Două dintre ele sunt hyperperi de tip Ioan III

[*] Aurel Vîlcu: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.
[**] Aurel Daniel Stănică: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, str. 14 Noiembrie nr. 1 Bis, Tulcea, 820009.

Vatatzes iar cea de-a treia monedă este o *nomisma histamenon* emisă de Constantin IX (1042-1055). Unul dintre hyperperii de tip Ioan III Vatatzes a fost descoperit în timpul cercetărilor arheologice întreprinse în anul 2008 pe strada Bisericii nr. 95[1]. Cel de-al doilea hyperper, achiziţionat de ICEM Tulcea în anul 2007 a fost găsit pe raza comunei Nufăru, în satul Ilganii de Jos, potrivit declaraţiei descoperitorului. Nu excludem posibilitatea ca în realitate şi această piesă să fi fost găsită tot în satul Nufăru sau împrejurimi. Cea de-a treia piesă pe care o prezentăm, o *nomisma histamenon* de la Constantin IX, provine de la Nufăru fiind găsită în anul 1993[2].

CATALOGUL MONEDELOR

Constantin IX
Constantinopol
Nomisma histamenon

Av. +IhSXISRЄX – RЄϚNANTIhM
Iisus Hristos cu nimb cruciger, aşezat pe un tron cu spătar în formă de liră, binecuvântând cu mâna dreaptă şi ţinând Evangheliile cu mâna stângă.
Rv. +CѠNSƬ–AΠƬh – bASILЄЧSRM
Bustul împăratului Constantin IX (cu barbă) din faţă, cu stemma, purtând sakkos şi loros cu maniakion, ţinând labarum şi glob cruciger.
DOC, III, 2, p. 739-740, clasa II a-b, anii 1042-1055.
BNP, II, p. 632, nr. 2-3, tip 2 (cu descriere greşită a reversului)[3].
1. AV ↓ 4,38 g; 27 mm. Tăiată în două fragmente. Inv. 50051.

Ioan III Ducas Vatatzes
Magnesia
Hyperper

Av. Iisus Hristos cu nimb cruciger, aşezat pe un tron fără spătar, binecuvântând cu mâna dreaptă şi ţinând Evangheliile cu mâna stângă; în câmp, sus $\overline{IC}$ (în stânga) $\overline{XC}$ (în dreapta); deasupra tronului în dreapta, Λ.
Rv. Legendă ilizibilă (în stânga) Ƭ / Π . . . (în dreapta).
Ioan III Vatatzes (în stânga), cu stemma, purtând sakkos şi loros cu maniakion, ţinând labarum şi anexikakia, încoronat de Maica Domnului (în dreapta), nimbată, cu stola şi maphorion; $\overline{MP}$ (sus, în centru) şi $\overline{ΘV}$ (sus, în dreapta).
DOC, IV, 2, p. 490, nr. 14a, emisiunea II B, anii 1232-1254 ?
2. AV ↓ 3,56 g; 23 x 20 mm. Nufăru, str. Bisericii nr. 95, -1,40 m.

---

[1] Mulţumim şi cu acest prilej d-nei Oana Damian pentru bunăvoinţa de a ne pune la dispoziţie moneda pentru studiu. Pentru cercetările recente efectuate la Nufăru vezi DAMIAN *et alii* 2010, 28-35.

[2] Moneda a fost menţionată de MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 224.

[3] VÎLCU 2009, 98, nr. 359.

Av. Ca mai sus; deasupra tronului în dreapta, Λ.
Rv. Ca mai sus dar. . .Ѡ / . . . Є /. . . (în stânga) Ⳉ / Π / Φ / . . . (în dreapta).
DOC, IV, 2, p. 490, nr. 14a, emisiunea II B, anii 1232-1254 ?
3. AV ↓ 2,92 g; 22 x 20 mm. ICEM inv. 59430.

În Dobrogea descoperirile de monede de aur emise în numele împăratului Constantin IX sunt rare. În afară de moneda găsită la Nufăru pe care o publicăm cu acest prilej, literatura numismatică menţionează încă un *histamenon* descoperit la Cobadin, jud. Constanţa[4]. Alte şase piese de aur emise de Constantin IX sunt considerate a proveni din Dobrogea fără a se cunoaşte locul descoperirii[5]. Din colecţia Mititelu[6] aflată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" semnalăm un *histamenon*[7] şi un *tetarteron*[8] care ar putea proveni tot din Dobrogea. Alte două *histamena* emise în numele împăratului Constantin IX provin din tezaurul descoperit în anul 1939 în timpul cercetărilor arheologice efectuate în fortificaţia romano-bizantină de la Dinogetia (Garvăn, com. Jijila, jud. Tulcea). Importanta descoperire a fost adusă în atenţia specialiştilor pentru prima dată într-un raport publicat în anul 1941, în care se prezenta următoarea structură a tezaurului: 103 piese de la Vasile II şi Constantin VIII, un exemplar de la Constantin VIII, o piesă de la de Roman III şi o piesă de la Constantin IX[9], toate identificate după vechiul determinator întocmit de Wroth în 1908. După aproape şase decenii într-o lucrare dedicată circulaţiei monetare din Dobrogea în perioada 969-1204[10] s-a reluat discuţia asupra tezaurului găsit la Dinogetia fiind utilizate cataloage mai noi. În acest context moneda identificată iniţial după lucrarea lui Wroth a fost atribuită lui Constantin IX, clasa IVa, anii 1054(?)-1055 (DOC, III/2, p. 742), potrivit datării propuse de catalogul întocmit de Ph. Grierson[11], devenind astfel cea mai recentă din tezaur. O datare mai strânsă a monedei a fost utilizată ca argument în privinţa momentului ascunderii tezaurului care ar fi avut loc în timpul atacului uzilor din 1064/1065[12]. Recent reexaminarea piesei aflate în discuţie[13], ilustrată de altfel chiar de primul editor[14], a arătat că emitentul este într-adevăr Constantin IX dar trimiterea la catalogul lui Ph. Grierson este eronată[15], moneda aparţinând emisiunilor de tip III, datate larg între anii 1042 şi 1055 (DOC, III/2, p. 740-742) şi nu emisiunilor de tip IVa datate între 1054(?)-1055 (DOC, III/2, p. 742). În aceste condiţii este discutabil şi momentul ascunderii tezaurului care ar putea fi legat

[4] CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1999, 351, nr. 2017; CUSTUREA 2000, 136, nr. 25.
[5] CUSTUREA 2000, 159-160.
[6] Asupra colecţiei Ion Mititelu, păstrată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti vezi NICOLAE 2006, 5 şi PREDA 2002, 115.
[7] VÎLCU, NICOLAE 2006, 184, nr. 644.
[8] VÎLCU, NICOLAE 2006, 185, nr. 650.
[9] ŞTEFAN 1941, 401-425.
[10] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 213-214.
[11] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 214, nota 9.
[12] DIACONU 1970, 63, nota 175; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 127 şi 223; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001a, 87-112.
[13] VÎLCU 2008, 87-96.
[14] ŞTEFAN 1941, 423, fig. 31, nr. 1.
[15] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, 214.

mai degrabă de atacurile pecenegilor dinainte de anul 1053 şi nu de cele ale uzilor din 1064/1065[16].

La nordul Dunării descoperirile de monede de aur emise în numele împăratului Constantin IX sunt şi mai rare. Reţinem din literatura de specialitate doar două piese, un *histamenon* descoperit întâmplător la Viişoara, jud. Teleorman[17] şi altul care provine dintr-un tezaur găsit la Sântandrei, jud. Bihor[18].

Cei doi hyperperi de tip Ioan III Vatatzes pe care îi publicăm au pe avers, în câmp dreapta, deasupra tronului, sigla Λ. Ambele piese fac parte din emisiunea II B încadrată cronologic între anii 1232-1254 (?) de cel mai recent catalog asupra monedelor atribuite lui Ioan III Vatatzes[19]. Relativ recent asupra hyperperilor de tip Ioan III Vatatzes a fost publicat un amplu studiu bazat pe analiza pieselor din tezaurul descoperit la Uzun Bair, com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea[20], cu acest prilej fiind propuse criterii de delimitare a pieselor originale de aşa numitele "imitaţii latine". După autor, elementul de bază în privinţa departajării originalelor de imitaţii este modalitatea de redare a nimbului cruciger[21] la care se adaugă alte detalii precum tipurile de *prependilia*[22]. Aplicând schema propusă, ambii hyperperi de tip Ioan III Vatatzes descoperiţi la Nufăru ar putea fi bătuţi în monetăria de la Magnesia. Recent, cu ocazia publicării monedelor bizantine de aur aflate în colecţia Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române s-a observat că opt hyperperi de tip Ioan III Vatatzes[23] nu se încadrează în niciuna dintre cele două forme ale nimbului cruciger menţionate de editorul tezaurului de la Uzun Bair. Cele opt piese aparţin unei alte emisiuni având drept element distinctiv principal lipsa crucii din nimbul lui Iisus. Şase piese similare, cu nimb fără cruce sunt şi în tezaurul de la Uzun Bair aşa cum se poate constata analizând ilustraţia (pl. XIX, nr. 76, pl. XX, nr. 79, pl. XXII, nr. 87, pl. XXIV, nr. 74 et 95, pl. XLII, nr. 166). Fără a remarca diferenţele stilistice, editorul tezaurului le înscrie (cu excepţia exemplarului de la nr. 166) în categoria imitaţiilor latine[24]. Hyperperii care se disting prin lipsa crucii din nimbul lui Iisus par să constituie o emisiune aparte pusă în circulaţie într-o regiune dificil de localizat cu exactitate în stadiul actual al cercetării. Ţinând cont de faptul că apariţia unei emisiuni în aur necesită accesul la resurse de metal preţios o posibilă localizare ar putea fi formaţiunile politice din Asia Mică. Amintim că zona este cunoscută pentru exploatarea aurului încă din cele mai vechi timpuri iar imitarea unei monede de referinţă aşa cum este hyperperul nu ar trebui să surprindă. Un element care ar putea sprijini această ipoteză este semnalarea de către sursele vremii a imitării, ceva mai târziu este adevărat, a unei alte monede etalon de mare circulaţie în Europa de sud-est în Asia Mică şi nordul Africii. Este vorba de ducatul veneţian a cărui imitare de

[16] VÎLCU 2008, 87-96.

[17] VÎLCU 2009, 98 (nr. 359).

[18] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, SĂŞIANU 1993, 94, nota 12 cu bibliografia.

[19] DOC IV/2, 1999.

[20] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000, 499-561.

[21] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000, 503, fig. 1 (pentru piesele originale) şi 506, fig. 2 (pentru imitaţii).

[22] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000, 503-507.

[23] VÎLCU 2009, 122, nr. 478-480; 128, nr. 525-528 şi 130, nr. 539.

[24] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000, 507.

către emiratul din Theologo (în vestul Asiei Mici) este cunoscută dintr-un document al senatului veneţian din anul 1368[25]. Fenomenul este mai larg, primele imitaţii după moneda veneţiană fiind realizate chiar în oraşele italiene în prima parte a secolului al XIV-lea[26]. De la mijlocul secolului al XIV-lea o producţie semnificativă de imitaţii după moneda de aur veneţiană a fost realizată în senioriile genoveze din Levant[27], stârnind protestele reprezentanţilor Serenissimei republici. O notiţă din anul 1423 a Senatului veneţian către Marele Maestru al ospitalierilor atestă faptul că şi în Rhodos au fost bătute monede de tip veneţian[28]. Baterea de imitaţii după ducaţii veneţieni în zona Mării Egee trebuie plasată într-un context politico-economic mai larg. Un factor important care a determinat senioriile genoveze din această regiune să lanseze în circulaţie imitaţii după ducatul veneţian a fost criza de monedă de aur care s-a manifestat pe piaţa levantină în diferite momente din a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi începutul secolului următor. Senioriilor genoveze li s-au adăugat emiratele turceşti din Asia Mică[29] direct implicate în marele comerţ care necesita monedă de valoare ridicată dar şi des uzitată în tranzacţii aşa cum era cazul ducatului veneţian. Doar aşa ar putea fi explicat numărul semnificativ de imitaţii care circulă în bazinul răsăritean al Mării Mediterane, în Peninsula Balcanică şi Asia Mică. Referindu-ne la începutul secolului al XIV-lea remarcăm din izvoarele scrise că piaţa levantină se confruntă cu lipsa celor mai căutate monede de aur, ducaţii veneţieni[30]. Astfel, la 1409 Senatul veneţian respinge cererea ambasadorului seniorilor din Chios de a schimba monedă (probabil monedă din argint) pentru 20 000 ducaţi[31]. Cu o asemenea problemă trebuie să se fi confruntat toate formaţiunile politice din zona Mării Egee unele dintre ele găsind rezolvarea prin baterea de imitaţii cu un titlu mai scăzut[32].

Revenind la problema hyperperilor lui Ioan III observăm similitudini în privinţa fenomenului de imitare înregistrat în cazul ducatului veneţian. O parte dintre imitaţiile după hyperperii lui Ioan III Vatatzes sunt semnalate ca imitaţii latine de documentele vremii sub această denumire înţelegându-se în realitate Imperiul latin de la Constantinopol până la 1261, la care se adaugă şi formaţiuni politice din bazinul Mării Egee controlate de „latini", termen care include veneţienii şi genovezii ale căror interese economice sunt împletite cu cele politice. Totodată pe lista celor care au imitat hyperperii de tip Ioan III Vatatzes s-ar putea

---

[25] THIRIET 1959, 116, nr. 451; BENDALL, MORRISSON 1979, 176-193.

[26] STAHL 2000, 239-240.

[27] Pentru aspecte privind imitaţiile după ducaţii veneţieni din secolele XIV-XV vezi SCHLUMBERGER 1954; IVES 1954 şi LUNARDI 1980, 285-316 cu bibliografia.

[28] THIRIET 1959, 200, nr. 1872. În acelaşi an Senatul a hotărât trimiterea în Rhodos a consulului de Damasc, Bartolomeo Storlado, care trebuia să ridice problema baterii de ducaţi de tip veneţian; THIRIET 1959, 209, nr. 1902. Pentru problema emisiunilor de tip veneţian din Rhodos vezi IVES 1954, 18-21.

[29] Asupra imitaţiilor produse de emiratele din Asia Mică vezi BENDALL, MORRISSON 1979, 176-193.

[30] Probabil că una dintre cauzele absenţei ducaţilor de pe piaţa levantină a fost declinul producţiei de monedă a atelierului veneţian; STAHL 2000, 78.

[31] THIRIET 1959a, 86, nr. 1350.

[32] Pentru titlul ducaţilor veneţieni şi de tip veneţian vezi GRIERSON 1988, 95-104.

înscrie şi alte formaţiuni politice din Asia Mică inclusiv cele musulmane care aveau acces la resurse de metal preţios. În favoarea acestei ipoteze pledează şi titlul imitaţiilor după hyperperii lui Ioan III care sunt bătute din aur nerafinat, situaţie întâlnită şi în cazul imitaţiilor după ducaţii veneţieni de la mijlocul secolului XIV[33]. Observaţiile noastre arată că problema emisiunilor de tip Ioan III Vatatzes este încă departe de a fi rezolvată, cercetarea fenomenului fiind deocamdată la nivelul publicării cu detalii a materialului numismatic aflat în colecţii.

Spre deosebire de alte monede din aur bizantine hyperperii de tip Ioan III Vatatzes sunt semnalaţi în număr sensibil mai mare atât în Dobrogea dar şi la nordul Dunării. La Nufăru şi în împrejurimi în afară de cei doi hyperperi de tip Ioan III Vatatzes pe care îi publicăm au mai fost menţionate alte trei exemplare[34]. Două dintre acestea, păstrate la ICEM Tulcea au fost integrate în catalogul care însoţeşte studiul asupra circulaţiei hyperperilor de tip Ioan III Vatatzes în Dobrogea publicat în 1998[35]. Cea de-a treia piesă menţionată de autori se află într-adevăr în colecţiile Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei (inventar M 33)[36], însă potrivit registrului de inventar nu provine de la Nufăru, fiind recuperată din zona localităţii Drăgăneşti-Vlaşca, jud. Teleorman[37]. Pentru Dobrogea alte descoperiri izolate de hyperperi de tip Ioan III Vatatzes au fost semnalate la: Tulcea şi împrejurimi (4 ex.)[38], Enisala[39] şi Noviodunum (Isaccea)[40], în judeţul Tulcea, la Păcuiul lui Soare (7 ex.)[41], Constanţa (2 ex.)[42] şi Dervent (Galiţa, com. Ostrov)[43], în judeţul Constanţa şi într-o localitate

---

[33] BENDALL, MORRISSON 1979, 176-193.

[34] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 8.

[35] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 299, nr. 12-13.

[36] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 8.

[37] Inedit. Mulţumim colegului Emanuel Petac de la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei pentru bunăvoinţa de a ne oferi moneda spre studiu.

[38] VÎLCU 2009, 125, nr. 503; 128 nr. 524; 129, nr. 536 şi 130, nr. 540. Cel mai probabil piesele provin din judeţul Tulcea.

[39] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 299, nr. 5. Aceeaşi piesă menţionată la OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983, 305, nota 7, nr. 2.

[40] Un exemplar la VÎLCU, NICOLAE 2006, 201, nr. 728 (descoperit pe teritoriul oraşului în apropierea plajei), un exemplar la CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1997, 380, nr. 1753 şi un exemplar la OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983, 305, nota 7, nr. 3 la care se adaugă 5 exemplare la MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 6-8 şi 10-11 (moneda nr. 9 din catalog a fost atribuită eronat lui Ioan III Vatatzes fiind de fapt un hyperper de la Theodor II Ducas Lascaris).

[41] VÎLCU, NICOLAE 2006, 200-206, nr. 721-723, 736, 744, 763 la care se adaugă un hyperper de tip Ioan III Vatatzes de tip DOC IV/2, p. 489, nr. 13c descoperit în anul 1991 (Inedit, se află la IAB).

[42] Un exemplar la MITREA 1980, 376, nr. 141 şi al doilea la: VÎLCU 2009, 124, nr. 495; MITREA 1963, 472, nr. 50; MITREA 1963a, 597, nr. 50.

[43] VÎLCU, NEAGU, DIMA 2001, p. 76, nr. 6. S-a presupus fără temei că moneda ar face parte dintr-un tezaur descoperit la Dervent împreună cu un alt hyperper de la Ioan III Vatatzes, un hyperper de la Andronic II şi Constantin IX şi un tetarteron de la Vasile II, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001b, 50-52 şi MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 296 şi 301, nr. 3.

neprecizată[44], la care se adaugă şapte hyperperi din colecţia Mititelu[45]. În privinţa altor descoperiri izolate menţionate în literatură se cuvin câteva observaţii după publicarea colecţiei de monede bizantine de aur aflată la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române[46]. Astfel, pentru patru hyperperi menţionaţi de O. Iliescu ca provenind de la Constanţa[47] s-a presupus că trei exemplare sunt păstrate în colecţiile Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei şi un exemplar la Muzeul Naţional de Istorie a României[48]. Verificarea acestor informaţii a arătat însă că în realitate doar un hyperper este inventariat la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei[49]. În privinţa celorlalţi doi hyperperi există posibilitatea ca O. Iliescu să fi menţionat, fără a preciza acest lucru, atât piese aflate în colecţii publice dar şi în colecţii particulare. Un alt hyperper descoperit la Dervent (Galiţa, com. Ostrov, jud. Constanţa), semnalat de O. Iliescu[50] fără alte date şi presupus a fi păstrat la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei[51] ar putea fi de fapt piesa aflată în prezent în colecţiile Muzeului Dunării de Jos[52]. Verificarea registrului de inventar a arătat că la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei nu a fost înregistrat niciun hyperper descoperit la Dervent. Alţi hyperperi descoperiţi la Enisala, Greci şi Isaccea, în judeţul Tulcea şi menţionaţi de O. Iliescu[53], sunt într-o situaţie similară. Autorul a trecut în revistă descoperirile fără a oferi informaţii privind locul de păstrare care, cu siguranţă, nu este Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române aşa cum s-a presupus ulterior[54]. Un caz aparte îl constituie un hyperper presupus a fi descoperit la Lipniţa, jud. Constanţa, menţionat de O. Iliescu în 1978[55] şi preluat în literatură ulterior. Verificând articolul[56] citat de O. Iliescu se poate observa că în realitate nu este menţionat niciun hyperper descoperit la Lipniţa, jud. Constanţa[57].

Tabloul circulaţiei hyperperilor lui Ioan III Vatatzes în Dobrogea schiţat de descoperirile izolate este completat de câteva tezaure care conţin piese de acest tip: Uzun Bair, com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea[58], Stoieneşti, jud. Brăila[59],

---

[44] MITREA 1964, 384, nr. 81.

[45] VÎLCU, NICOLAE 2006, 199-207, nr. 715, 720, 724, 726, 727, 768, 769.

[46] VÎLCU 2009.

[47] ILIESCU 1969, 117.

[48] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 2.

[49] VÎLCU 2009, 124, nr. 495. Menţionat de MITREA 1963, 472, nr. 50 şi MITREA 1963a, 597, nr. 50.

[50] ILIESCU 1969, 117.

[51] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 3.

[52] VÎLCU, NEAGU, DIMA 2001, 76, nr. 6.

[53] ILIESCU 1969, 117. După MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 4-6 monedele sunt păstrate la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române.

[54] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301, nr. 4-6.

[55] ILIESCU 1978, 150.

[56] ILIESCU 1969, 117.

[57] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998, 301.

[58] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997, 113-160; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000, 499-561.

[59] VÎLCU, NICOLAE 2006, 198-207, nr. 711, 729, 731-734, 740, 742, 746-748, 750, 753, 755-761, 770-771.

Dunărea[60], jud. Constanţa şi Noviodunum (Isaccea), jud. Tulcea[61], la care se adaugă un fragment de tezaur descoperit în perioada interbelică la Silistra a cărui ascundere a fost plasată cronologic între anii 1241 şi 1265[62].

În privinţa locuirii la Nufăru în secolul al XIII-lea, unul dintre hyperperii pe care îi publicăm, descoperit în anul 2008 în cursul cercetărilor arheologice prilejuite de lucrările efectuate pe strada Bisericii nr. 95, oferă noi informaţii. Moneda, emisă de atelierul din Magnesia între anii 1232-1254 (?), a fost tăiată ulterior baterii după un anumit standard metrologic, fenomen documentat pentru cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi primele decenii ale secolului următor[63]. Diminuarea piesei până la greutatea de 3,56 g arată că exemplarul aflat în discuţie a circulat către sfârşitul secolului al XIII-lea confirmând continuarea vieţuirii în zonă şi după invazia mongolă din 1241[64]. Locuirea în zonă este atestată şi de cel de-al doilea hyperper care, potrivit descoperitorului, ar proveni din satul Ilganii de Jos. Moneda a fost tăiată după un alt standard metrologic, fiind utilizată la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea. Această observaţie este în concordanţă cu monedele Hoardei de Aur descoperite în urma cercetărilor arheologice efectuate în ultimii ani şi care indică o vieţuire la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea. Caracterul acestei locuiri la Nufăru rămâne însă de stabilit în urma cercetărilor de teren viitoare şi a publicării materialului numismatic al Hoardei de Aur, încă inedit în mare măsură[65].

BIBLIOGRAFIE

BENDALL, MORRISSON 1979 - S. Bendall, C. Morrisson, *Un trésor de ducats d'imitation au nom d'Andréa Dandolo*, Revue Numismatique 21 (1979), 176-193.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1999 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica 32 (1999), 347-365.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1997 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XI)*, Pontica 30 (1997), 371-387.

CUSTUREA 2000 - G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanţa, 2000.

DAMIAN *et alii* 2010 - Oana Damian, M. Vasile, A. Stănică, Andra Samson, D. Ene, *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, Buletinul Muzeului Militar Naţional "Regele Ferdinand I", 7-8 (2010), 28-35.

DIACONU 1970 - P. Diaconu, *Les Petchenègues au Bas Danube*, Bucarest, 1970.

DOC, III/2 - Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington, 1973.

DOC IV/2, 1999 - M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks*

[60] ŞTIRBU 1975, 353-364.

[61] ILIESCU 1975, 239-242.

[62] VÎLCU 2009a, 361-378.

[63] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2001, 362.

[64] DAMIAN *et alii* 2010, 34.

[65] Pentru prezenţa monedelor Hoardei de Aur la Nufăru vezi OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1998, 71-106; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, 497-554; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, 257-266.

Collection and in the Whittemore Collection. The Emperors of Nicaea and their Contemporaries, vol. 4, partea 2, Dumbarton Oaks, 1999.

ILIESCU 1969 – O. Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas Danube du XIe au XVe siècle*, RÉSEÉ 7 (1969), 1, 109-119.

ILIESCU 1975 - O. Iliescu, *Tezaurul de perperi bizantini de la Isaccea*, SCN 6 (1975), 239-242.

ILIESCU 1978 - O. Iliescu, *Monede bizantine din secolele XII-XIII găsite la Dunărea de Jos*, Ilfov - File de istorie 1 (1978), 143-155.

GRIERSON 1988 - Ph. Grierson, *The fineness of the venitian ducat and its imitations*, în Metalurgy in Numismatics, 2, Londra, 1988, 95-104.

IVES 1954 - H. E. Ives, *The venetian gold ducat and its imitations*, Numismatic Notes and Monographs, 128, New York, 1954.

LUNARDI 1980 - G. Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, 1980.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Circulaţia monetară la Nufăru în sec. X-XIV*, Peuce 10 (1991), 497-554.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU *et alii* 1998 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, Ingrid Poll, Mihaela Iacob, B. Constantinescu, *Hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222-1254), descoperiţi pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 31 (1998), 295-305.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001a - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Les invasions des Petchenègues au Bas Danube 1027-1048*, în *Études byzantines et post-byzantines*, 4, Iaşi, 2001, 87-112.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001b - Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede de aur de la împăratul Vasile al II-lea (976-1025) descoperite pe teritoriul Dobrogei*, CCDJ 18 (2001), 50-52.

MITREA 1963 - B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Populară Română*, SCIV 14 (1963), 2, 466-472.

MITREA 1963a – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*, Dacia, N.S. 7 (1963), 589-599.

MITREA 1964 - B. Mitrea, *Découvertes anciennes et plus récentes de monnaies antiques et byzantines dans la République Populaire Roumaine*, Dacia, N.S. 8 (1964), 371-384.

MITREA 1980 – B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1979 (XXIII)*, Dacia, N.S. 24 (1980), 371-378.

NICOLAE 2006 - E. Nicolae, la A. Vîlcu, Th. Isvoranu, E. Nicolae, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Wetteren, 2006, 3-5.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1983 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede bizantine din secolele XIII-XV descoperite în Dobrogea*, BSNR 75-76 (1981-1982), 1983, 271-313.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 - E. Oberländer-Târnoveanu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede din secolele XII-XIV descoperite la Nufăru (jud. Tulcea)*, Peuce 9 (1984), 257-266.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, SĂŞIANU 1993 - E. Oberländer-Târnoveanu, A. Săşianu, *Un trésor de monnaies byzantines du XIe siècle trouvé en Transylvanie*, SCN 10 (1993), 91-100.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1998 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice şi bizantine descoperite la Nufăru (jud. Tulcea) păstrate în colecţia Muzeului Militar Naţional*, BSNR 88-89 (1994-1995), 1998, 71-106.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Some remarks on the Chronology and the Composition of the Byzantine Coin Hoards from the 13th and the 14th Centuries and Lower Danube and the Adjacent Areas*, în *Études byzantines et post-byzantines*, 3, Bucureşti, 1997, 113-160.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2000 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Les hyperpères de type Jean III Vatatzès – classification, chronologie et évolution du titre (à la lumière du trésor*

d'Uzun Bair, dép. de Tulcea), Istro-Pontica, Tulcea, 2000, 499-561.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2001 - E. Oberländer-Târnoveanu, *Moneda bizantină şi de tip bizantin pe teritoriile de la sud de Carpaţi în secolele XII-XV-O analiză critică a documentelor numismatice*, Mousaios 7 (2001), 337-390.

PREDA 2002 - C. Preda, *Scurtă privire asupra descoperirilor monetare bizantine din Dobrogea*, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, 97-126.

STAHL 2000 - A. M. Stahl, *Zecca. The mint of Venice in the Middle Ages*, Baltimore&Londra, 2000.

SCHLUMBERGER 1954 - G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, Graz, 1954.

ŞTEFAN 1941- Gh. Ştefan, *Dinogetia I, Risultati della prima campagna di scavi (1939)*, Dacia 7-8 (1941), 401-425.

ŞTIRBU 1975 - Constanţa Ştirbu, *Un tezaur de monede de aur din sec. al XIII-lea descoperit în Dobrogea*, Muzeul Naţional 2 (1975), 353-364.

THIRIET 1959 - F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie (1329-1399)*, 1, Paris, 1959.

THIRIET 1959a - F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie (1400-1430)*, 2, Paris, 1959.

VÎLCU, NEAGU, DIMA 2001 - A. Vîlcu, M. Neagu, M. Dima, *Monedele de aur din colecţia Muzeului Dunării de Jos Călăraşi*, în *Monede de aur din colecţii româneşti*, I, *Colecţii din Muntenia*, coord. E. Oberländer-Târnoveanu, Bucarest, 2001, 72-81.

VÎLCU, NICOLAE 2006 - A. Vîlcu, E. Nicolae, la A. Vîlcu, Th. Isvoranu, E. Nicolae, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Wetteren, 2006, 146-210.

VÎLCU 2008 - A. Vîlcu, *Monnaies byzantines d'or du trésor découvert à Dinogetia en 1939*, CCDJ 26 (2008), 87-96.

VÎLCU 2009 - A. Vîlcu, *Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine. II. Monnaies byzantines*, Wetteren, 2009.

VÎLCU 2009a – A. Vîlcu, *Monede bizantine de aur descoperite în Dobrogea*, Peuce 7 (2009), 361-378.

Pl. I – Monede de aur bizantine descoperite la Nufăru.

RECENZII

COMPTES RENDUS

Ancient Sacral Monuments in the Black Sea, edited by Elias K. Petropoulos & Alexander A. Maslennikov, Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., 2010, 576 p.

Cum apariţia unui volum cu un titlu atât de pretenţios şi la care contribuie nu mai puţin de 25 specialişti din şapte ţări nu ar putea fi semnalată adecvat în câteva rânduri cu caracter general, să ne fie permisă o succintă trecere în revistă a fiecărei contribuţii în parte, cu precizarea că articolele care compun acest volum sunt extrem de inegale.

1. Igor Lazarenko, Elina Mircheva, Radostina Encheva, Nikolaj Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis* (p. 13–62).

Interesul major al acestei contribuţii este indubitabil, fiind vorba de cel mai bine păstrat *Metroon* din arealul pontic şi a cărui identificare nu poate fi pusă sub semnul întrebării. Pentru Dionysopolis – în opinia autorilor –, ar putea fi vorba chiar de templul divinităţii principale a oraşului, aserţiune care pare să fie susţinută nu doar de durata lungă de funcţionare (din al doilea sfert al secolul III a. Chr. – până în al treilea sfert al secolului IV p. Chr.), dar şi de bogăţia materialului găsit aici (între care numeroase sculpturi şi nu mai puţin de 30 de inscripţii, întregi sau fragmentare). Merită reţinut, în acest sens, şi faptul că în templu erau amplasate decrete de proxenie.

Chiar dacă ne sunt prezentate rezultatele unor săpături de salvare de dată foarte recentă – desfăşurate în campaniile din 2007 şi 2008 – discuţia depăşeşte cadrul unui raport de săpătură, datorită efortului de documentare de a încadra şi data cât mai corect diferitele categorii de materiale, dar şi de a defini importanţa noului monument pe o hartă a descoperirilor similare din cuprinsul *oikoumenei*. Impune respect şi logica după care a fost structurat discursul: introducere (p. 13–14), arhitectură (p. 14–17), cronologie şi paralele (p. 17–20), interior (p. 20–22), sculptură (p. 22–27), inscripţii (p. 27–37), monede (p. 37), obiecte minore (p. 37–38), concluzii (38–39). Sigur, punerea în valoarea pe care o merită a materialelor descoperite va mai necesita un efort de durată, dar specialiştii preocupaţi de antichităţile pontice (mai cu seamă, arhitecţii, istoricii de artă, istoricii religiei şi epigrafiştii) au un punct de reper care nu mai poate fi neglijat.

2. Anna S. Rousyaeva, *Sanctuaries in the Context of the Cultural And* (sic) *Historical Development of Olbia Pontica* (p. 63–92).

Este vorba de o expunere neglijentă, fără metodă, a materialelor rezultate în urma cercetărilor arheologice a celor două zone sacre de la Olbia. În prima parte a expunerii (p. 63–69), după invocarea câtorva locuri comune (aşa cum au fost ele repetate până la suprasaturaţie în istoriografia sovietică şi postsovietică) din istoria oraşului de până la distrugerea getică, atenţia este concentrată asupra *temenos*-ului de est. Faţă de interpretările oferite de Karasev şi Levi, la nivelul anilor '60 ai secolului trecut, contribuţia autoarei se rezumă la unele generalizări, fără suficientă acoperire documentară, care ar putea duce în eroare un cititor mai puţin avizat. Trimiterile bibliografice se rezumă practic la menţionarea unor lucrări proprii anterioare. Astfel, ţinând să amintească legenda originii sciţilor, transmisă de Hdt. IV 8–10, R. face abstracţie în totalitate de discuţia istoriografică legată de acest subiect, inclusiv de comentariul *sine qua non* a lui A.I. Dovatur,

D.P. Kallistov, I.A. Šišova, *Narody našej strany v «Istorii» Gerodota: teksty, perevod, kommentarij*, Moscova, 1982 (aici p. 100–103 şi 214–215). Când se referă la templul lui Apollon Delphinios de la Milet, autoarea face trimitere la lucrarea lui A. Gerkan, *Zum Heiligtum des Apollon Delphinios in Milet* …, din 1950 (pe care nu suntem siguri că a şi văzut-o), ignorând monografia recentă a lui A. Herda, *Der* **Apollon-Delphinios**-*Kult in* **Milet** *und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Mainz am Rhein, 2006. Dar aceasta nu o împiedică pe autoare să constate: „It seems quite possible that the arrangement of the Olbian sanctuary of Apollo Delphinius was very similar to that of the Delphinion of Miletos …" (p. 67). Afirmaţie pentru care, de fapt, la Olbia nu ar exista suficiente date, aşa cum aflăm chiar de la R., la pagina următoare: „The lack of factual data makes one doubt the authenticity of the peripteral temple of Apollo Delphinius of the Hellenic period in Olbia".

În partea a doua (p. 69 şi urm.) se insistă asupra *temenos*-ului de vest, cercetat arheologic, în anii 90 ai secolului trecut, chiar de către autoare. Dincolo de câteva fotografii de bună calitate (este meritul fotografului Institutului de Arheologie din Kiev, al cărui nume nu apare menţionat nicăieri), discuţia rămâne la fel de nebuloasă şi puţin convingătoare. Ceea ce ne este prezentat ca templul lui Apollon Ietros şi al Mamei Zeilor (echivalentă în opinia autoarei cu Rhea [scrisă Rea] sau Hera), datat anterior presupusului templu al lui Apollon Delphinios din *temenos*-ul de est, nu credem că poate fi omologat ca atare, cu destulă convingere, doar pe baza unor *graffiti*, a unei statui fragmentare a lui Apollon şi a unor reprezentări a Mamei Zeilor – toate găsite în perimetrul săpăturilor, dar nu şi *in situ*. Şi mai puţin convinşi suntem de faptul că în *temenos*-ul de vest au existat tot atâtea sanctuare câte divinităţi apar menţionate în inscripţiile votive. Iar statistica animalelor sacrificate, sugerată pe baza analizei paleozoologice (p. 72), depinde prea mult de hazardul descoperirilor şi de interpretarea acestora pentru a putea fi luată în serios. Ca şi sacrificarea de animale sălbatice, între care şi vulpi sau chiar leoparzi (ne întrebăm, de ce nu şi girafe?). Pentru a nu lungi în exces expunerea noastră, mai reţinem aici doar una dintre concluziile autoarei – formulată cu modestia caracteristică şcolii care a format-o: „Compared to Olbia the city of Miletos is less archeologically studied".

Nu putem, totuşi, încheia fără a semnala modul total neştiinţific în care este întocmită lista bibliografică (de care se fac responsabili şi editorii volumului). În primul rând, la articolele din reviste sau volume colective nu sunt indicate paginile. Poate şi pentru faptul că la unele dintre ele (mai ales, la cele în alte limbi decât rusa sau ucraineana) s-a făcut trimitere fără ca acestea să fi fost şi consultate. În al doilea rând, o premieră absolută, după cunoştinţa noastră cel puţin, ar fi citarea mai multor autori în completarea unei singure abrevieri. De exemplu, la Dubois L., 1996, mai apar citaţi Ehrhardt, Frolov (de două ori) şi Gerkan. Trecem peste unele nume de autori schimonosite (cum ar fi Graft în loc de Graf), peste multe lucrări care nu ar fi trebuit să lipsească (de exemplu, L.Ja. Zmud', *Orphism and grafitti from Olbia*, în: Hermes 120, 1992 (2), p. 159–168 [publicat şi în limba rusă] sau LIMC II, *s.v.* Apollon/Apollo), pentru a mai exemplifica doar falsificarea cu bună ştiinţă a unor trimiteri. Ne referim la volumul colectiv (la care – NB! – a participat şi A. S. Rusjaeva) editat de J. Hupe

(în colaborare cu C. von Behren), *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2006. Autoarea îl citează astfel: Bujskich S.D. (în loc de S.B.), Hupe J., Ochotnikov S.B., Rusjaeva A.S., Tunkina I.V., 2006 – Der Achilleus-Kult im nordlichen (sic) Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die romischen (sic) Kaiserzeit. Beitrage (sic) zur Akkulturationsforschung. J.Hupe (Hrsg.)//IA.94.Munchen-Trier (sic!). Astfel, la p. 78, în loc să se facă trimitere la contribuţia lui Bujskich din volumul respectiv, este citat Bujskich et al. 2006. La fel şi la pagina următoare, unde este vorba, de fapt, despre articolul lui Ochotnikov. Iar volumul colectiv privind zona sacră de la Histria (Histria [scrisă Histra] VII) este trecut doar sub numele lui P. Alexandrescu, deşi tocmai aici s-ar fi impus completarea *et al.* (dacă nu chiar menţionarea tuturor autorilor).

3. Sergey D. Krizhitskiy, *Hellenic Temples in the Northern Black Sea Region* (p. 93–126).

Pentru cineva mai puţin pretenţios cu limba engleză şi cu rigorile impuse de o cercetare autentică materialul de faţă nu este total lipsit de interes. Suntem informaţi despre temple care au existat la nordul pontic înainte de perioada romană şi, mai cu seamă, despre numeroase fragmente arhitectonice (multe ilustrate decent) care ar fi putut aparţine acestora. Sunt de asemenea trecute în revistă mai multe reconstrucţii propuse de-a lungul timpului în literatura de specialitate sovietică şi postsovietică. Mai toate sunt criticate, bineînţeles, cu excepţia celor avansate de K. însuşi. Reţinem şi cum au fost făcute unele dintre acestea: „A reconstruction of another Doric anta temple in Panticapaeum about three m high was made on the basis of only one Order detail, a corner Doric architrave" (p. 98).

Din raţiuni de spaţiu, trecem peste numeroasele inadvertenţe în redarea unor nume, mai semnalând doar un amănunt nu lipsit de semnificaţie privind modul de documentare al autorului. Deşi acesta este conştient de modestia vestigiilor din zona supusă cercetării în comparaţie cu cele din alte regiuni ale lumii greceşti şi în pofida menţionării unor temple de la Delphi, Tegea sau Athena, K. reuşeşte performanţa de a nu cita niciun autor din afara fostului spaţiu sovietic. Nici în text şi nici în lista bibliografiei de la sfârşit, întocmită la fel de neglijent ca şi în cazul contribuţiei precedente. Aceasta ne face să înţelegem mai bine de ce pe harta din ediţia a cincea a cărţii lui G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, München, 2001, Anhang I (lucrare pe care i-am recomanda-o şi lui K.) Pontul Euxin nu figurează. Probabil, dacă Gruben ar fi încercat să urmărească, mai îndeaproape, discuţia istoriografică legată de arhitectura antică de la nordul Mării Negre, acesta l-ar fi putut determina să renunţe la cercetare în general.

4. Valentina V. Krapivina, *Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littoral* (p. 127–170).

Ideea studiului pleacă, probabil, de la descoperirea recentă a unui interesant sanctuar domestic la Olbia, în sectorul R-25 din partea de sud a citadelei din perioada romană, ca urmare a săpăturilor conduse chiar de către autoare. Întâmplător sau nu, descrierea acestuia (p. 135–136) ocupă locul central, fiind

precedată de o trecere în revistă a monumentelor similare datate înainte de distrugerea getică a oraşului şi urmată de menţionarea celor din primele trei secole p. Chr. Expunerea este structurată în funcţie de poziţia geografică a oraşelor – pe o axă Vest-Est (de la Tyras şi până în ţinuturile bosporane). Atenţia principală este acordată, cum era şi firesc, altarelor, a căror prezenţă *in situ* face indubitabilă identificarea unei încăperi cu un sanctuar. Mai greu este în situaţiile când altarele au fost descoperite în context deranjat sau când acestea lipsesc, caracterul de cult al încăperii fiind postulat pe baza unor gropi cu cenuşă sau a unor statuete ale diferitelor divinităţi. Credem că prezentarea descoperirilor sub forma unui catalog ar fi putut aduce un plus de claritate, în acest sens, şi ar fi sporit credibilitatea discuţiei.

Sub forma unei anexe (nu neapărat legată de titlul studiului, dar profitând de oportunitatea de a se adresa „cititorului occidental"), K. ţine să prezinte şi „New Data on the Significance of the Cult of Aphrodite in Olbia Pontica" (p. 148–151). Reţinem, în primul rând, un număr de *graffiti*, a căror interpretare adecvată rămâne un deziderat, ca şi o explicaţie mai convingătoare a semnificaţiei cultului Afroditei la Olbia. Pentru a putea depăşi stadiul unor concluzii apriorice de felul: „Probably in Olbia the cult of Aphrodite at the end of the 6th – 5th centuries BC was of the same importance as it was in Archaic Miletus and Classical Athens" (p. 151).

5. Alexander A. Maslennikov, *Ancient rural sanctuaries of the Crimean Azov coast* (p. 171–281).

Este cel mai amplu raport arheologic publicat privitor la sanctuarele rurale, chiar dacă ar fi să ne raportăm la nordul Mării Negre în general. O adevărată micromonografie rezultată ca urmare a cercetărilor de teren efectuate în câteva puncte situate pe litoralul de sud al Mării Azov, la vest de promontoriul Zjuk. Mai exact, este vorba de aşezările Poljanka, Sirenevaja Buchta şi General'skoe-Vostočnoe, în perimetrul cărora sau lângă care au fost dezvelite încăperi definite drept sanctuare. La acestea se adaugă zona sacră amplasată pe platoul de la nord de vârful Sjujurtaš. Pe lângă resturile de construcţie, autorul descrie amănunţit materialul arheologic pentru fiecare complex în parte (cu o bună ilustraţie), detaşându-se – ca număr şi varietate – teracotele. Apreciem efortul de a căuta analogii în tot arealul nord-pontic, ba chiar şi în afara acestor ţinuturi, ca şi prudenţa datărilor şi interpretărilor. Lăudabilă este şi intenţia autorului enunţată încă din prima frază: „The purpose of the present work is to bring over to the foreign reader the more recent archaeological discoveries in one of the most remote and little-known areas of the ancient oikumene". Ne întrebăm doar, dacă un atare scop nu ar fi putut fi atins şi fără ca „cititorul străin" să fie „bombardat", preţ de 110 p., cu date şi detalii tehnice, transcrise din carnetele de şantier? Sau dacă nu ar fi fost cazul ca lista bibliografică de la sfârşit să fie întocmită în concordanţă cu normele fireşti unor publicaţii de acest gen? Măcar cu indicarea paginilor în cazul articolelor din reviste şi volume colective – deficienţă cu atât mai regretabilă cu cât M. este nu doar autor, ci şi coeditor al lucrării recenzate de noi.

6. Elias K. Petropoulos, *Apollo' Cult in the Black Sea Area and the Greek Colonists: Some Remarks* (p. 283–293).

Scopul acestei contribuţii este de a atrage atenţia, o dată în plus, asupra rolului jucat de Apollon în viaţa coloniştilor greci stabiliţi pe ţărmurile Pontului. Autorul nu adaugă nimic la ceea ce se ştia din literatura anterioară. Ar fi fost interesantă nu repetarea unor locuri comune despre răspândirea cultului lui Apollon Ietros, respectiv Delphinios, ci o reflecţie asupra epiclezelor respective. Astfel, ne-am fi aşteptat ca P. să se întrebe de ce Apollon în ipostază de Ietros este adorat practic doar în arealul pontic, îndeosebi în ţinuturile de nord-vest ale acestuia? Sau de ce pentru această zonă cultul lui Delphinios este atestat doar la Olbia (dacă facem abstracţie de o inscripţie inedită de la Odessos care menţionează aceeaşi epicleza)? Asupra unor asemenea întrebări noi înşine am avut deja prilejul să reflectăm (vezi V. Cojocaru, *Interferenţe greco-scitice ca reflecţie a circulaţiei monetare la marginea stepei*, în: Cercetări Istorice XXIV–XXVI, Iaşi, 2010, p. 87–114), ceea ce ne permite să nu mai insistăm aici. Mai atragem atenţia doar asupra unei confuzii, datorate probabil neatenţiei – în cazul *temenos*-ului de vest de la Olbia (p. 286) este vorba despre templul lui Apollon Ietros şi nu Delphinios, aşa cum observă corect chiar P. către începutul paginii următoare, doar că trimiterea prin care autorul încearcă să-şi sprijine aserţiunea este nu doar irelevantă, ci şi incorectă. Ar fi trebuit să fie citaţi nu Hansen, Heine-Nielsen (editori ai volumului *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004), ci Avram, Hind, Tsetskhladze (autori ai studiului *The Black Sea Area* în volumul respectiv). În fine, pentru textul oracular citat la p. 287 autorul pare să fie la curent doar cu interpretarea simplistă şi uşor aberantă propusă de A.S. Rusjaeva şi preluată de Ju.G. Vinogradov, făcând abstracţie de observaţiile interesante ulterioare ale lui N. Ehrhardt, W. Burkert şi L. Dubois. La care s-ar adăuga L. Ovyshkevych, *Interpreting the Berezan Bone Graffito*, în: *Oikistes. Studies in Constitutions, Colonies, and Militar Power in the Ancient World*, offered in Honor of A.J. Graham, edited by Vanessa B. Gorman and Eric W. Robinson, Leiden/Boston/Köln, 2002, p. 161–179.

7. E.A. Molev, N.V. Moleva, *Sacral complexes of Kytaia* (p. 295–333).

După câteva observaţii introductive privind tradiţia antică legată de aşezarea bosporană Kytaia (cu trimiteri inclusiv la „periple of Psuedo-Scylak [sic]" sau la „Natural History of Plinium the senior …, who is the author of I century A.D.)", cei doi autori inserează un paragraf referitor la istoricul cercetărilor arheologice, pentru a ajunge la săpăturile la care au participat sau pe care le-au condus chiar ei în ultimele decenii. Purced apoi la descrierea resturilor de construcţie şi a materialelor descoperite cu prilejul sondajelor efectuate în perimetrul cenuşarului din partea centrală a oraşului şi cu ocazia cercetării a trei complexe de cult – două situate *extra muros*, în vecinătatea imediată, în al treilea caz fiind vorba despre un sanctuar rural amenajat pe promontoriul Takil, la patru km spre nord. Logica expunerii (atâta câtă există) urmează succesiunea straturilor de cultură, cu semnalarea materialelor adiacente. De aici şi până la reconstituirea credibilă a vieţii religioase a comunităţii urbane în diferite perioade din existenţa acesteia rămâne, în opinia noastră, o cale lungă. Ca atare, multe dintre interpretările autorilor trebuie reţinute *cum grano salis*, cum ar fi, de exemplu, următoarea afirmaţie: „Starting with the second half of IV century B.C. and III century B.C. the religious life of the Kytaia city community changes to some

extent" (p. 300). Dintre materialele semnalate, remarcăm inscripţia votivă, datată în 234 p. Chr., publicată la p. 304. Regretăm doar absenţa unei fotografii care să permită verificarea corectitudinii transcrierii (la pl. 2,3 poate fi observată doar masa de cult nu şi inscripţia de pe aceasta). Lista bibliografică este la fel de „bine" întocmită ca şi în cazul contribuţiei lui S.D. Kryžckij; spre deosebire de acesta, este citat, totuşi, şi un autor „burghez" – Nilsson M.R. 1906. Griechische Feste. (Leipzig). Mai exact, este vorba de Martin **Persson *Nilsson*, Griechische Feste** *von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen*, Leipzig, ***1906*** (retipărit Stuttgart, 1995). Limba articolului poate da fiori nu numai unui vorbitor nativ de engleză, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă nu era mai bine pentru toată lumea ca acest material (ca şi altele din volumul recenzat) să fie publicat în rusă.

8. VladimirP. (sic) Tolstikov, *The Early Temple of Apollo on the Acropolis at Panticapaeum: Questions of Dating, Typology and the Periods of its Construction* (p. 335–365).

Sunt rediscutate toate detaliile arhitectonice, descoperite în urma săpăturilor organizate de Muzeul de Stat „A.S. Puşkin" de Istoria Artei din Moscova pe „Muntele lui Mithradates" de la Pantikapaion, care par să depună mărturie în favoarea existenţei unui templu al lui Apollon încă din perioada arhaică. Autorul îşi structurează expunerea sub forma unui catalog (soluţie inspirată, în opinia noastră), cu precizarea aceloraşi date în cazul fiecărui exponat: materialul, locul de păstrare, locul de descoperire, dimensiunile, gradul de conservare, data. Sunt căutate analogii printre vestigii similare de perioadă arhaică din Asia Mică, între care şi două temple periptere de la Milet (unul în oraş, altul în teritoriu). Analiza întreprinsă îl determină pe T. să postuleze că amenajarea templului peripter al lui Apollon, în varianta samiană a ordinului ionic, din acropola de la Pantikapaion ar fi avut loc între anii 500–485 a. Chr. Reţinem şi ipoteza, care mai rămâne de demonstrat, că o atare realizare tehnică s-ar datora nu sporirii influenţei politice şi a potenţialului economic al tânărului *polis*, ci influxului unui număr considerabil de noi colonişti, obligaţi să părăsească Miletul odată cu distrugerea persană a oraşului în 494 a. Chr. (p. 350).

9. Marina Yu. Vakhtina, Yuriy A. Vinogradov, Vladimir A. Goroncharovskiy, *Cult complexes and Objects discovered by the Bosporan expedition of the Institute for History of Material Culture, Russian Academy of Sciences (Saint-Petersburg)* (p. 367–398).

Reluând în ultimii ani săpături mai vechi desfăşurate în teritoriul bosporan, cei trei autorii de la St. Petersburg ţin să atragă atenţia asupra unor rezultate obţinute în urma cercetărilor arheologice de la Porthmion, Artjuščenko I şi Labrys. De la Porthmion (aşezare situată în partea de nord-est a peninsulei Kertch) ne sunt prezentate un număr de teracote, dar legătura unora dintre acestea cu practicile de cult nu este asigurată, în opinia noastră. La Artjuščenko I (= Bugazkoe, situată pe ţărmul pontic al peninsulei Taman) a fost descoperit un atelier de prelucrare a fierului, care ar fi funcţionat din a doua jumătate a secolului III a. Chr. până în prima jumătate a veacului următor, fiindu-i asociate unele complexe de cult. Prin ultimele autorii înţeleg o încăpere adâncită, presupusă a fi servit drept sanctuar (pe baza unor statuete găsite în interior), ca şi o groapă aflată la trei m spre sud-est şi legată de încăpere printr-un dromos. Deşi

pentru o asemenea amenajare de cult nu ar exista analogii la nordul Mării Negre, mai interesantă ni se pare zona sacră cercetată în aşezarea Labrys (situată la cca. 28 km nord-est de Anapa). Resturile de construcţie denotă clar existenţa unui *temenos* cu o suprafaţă de peste 2000 m² într-o aşezare din interiorul Bosporului asiatic. Doar că noi nu găsim suficiente motive pentru a lega două fragmente arhitectonice, aflate în context secundar, de cultul lui Phoebus Apollon, cum şi-ar dori autorii (p. 376).

10. Vladimir Khrshanovskiy, *Ritual Constructions in the Necropoleis of Small Cimmerian Towns of Kytaia and Iluraton* (p. 399–415).

O adevărată mostră de „teatru al absurdului", în variantă arheologică, relevantă pentru ceea ce se întâmplă pe unele şantiere de la nordul Mării Negre. În acest caz, în necropola de la Iluraton – „small town-fortress lasted in the I - III centuries AD in the Eastern Crimea area 15 (sic) southwest from present-day Kerch" (p. 399). „The first to discover this archaeological site was Paul Dubrux, who noticed those "rock circles" among other things" (p. 399). „Investigating the site in 1939-1940 V.F. Gaidukevich was also interested in the objects that could be seen at the approaches to the town of Iluraton from south and East" (p. 399). Şi o observaţie cu pretenţii de concluzie: „Moreover, there were fire traces found in the course of excavations in other "circles": accumulation of ashes, burnt stones; bones of wild and domestic animals … All the data allows us to put forward an idea that the excavated "circles' (sic) could be a kind of (family) sanctuaries for funerary feasts" (p. 402). Recunoaştem că nu am înţeles ce legătură există între acest material şi titlul volumului recenzat. Şi dacă în cazul altor contribuţii, dintre cele discutate mai sus, măcar ilustraţia mai poate salva aparenţele, de această dată lipsa de profesionalism merge până la capăt: se poate vedea încă de la prima ilustraţie, întitulată *The plan of Ilurat necropolis*, unde noi observăm doar o construcţie circulară din piatră. Şi care nu poartă nici un număr, dat fiind că numerotarea fig. începe abia odată cu nr. 14.

11. Tatiana Ilyina, *The Sanctuary on the Maiskaya Mount* (p. 417–430).

Pentru a lua în serios discuţia legată de materialul descoperit în sanctuarul de pe „Maiskaya Mount" (la 1 km sud de Phanagoria) am fi dorit ca ilustraţia, la care se tot face trimitere în text, să şi apară la sfârşitul articolului.

12. *David Braund, The religious landscape of Phasis* (p. 431–439).

Câteva observaţii, formulate de un bun cunoscător al zonei, arată cu şi mai multă claritate cât de puţin cunoaştem despre oraşul Phasis şi despre zeităţile acestuia pe baza tradiţiei antice. Nu ne rămâne decât să presupunem, în continuare, că „these various monuments in and around the city, together with the awesome Phasian goddess and the religious power of the river itself, combined to form a landscape which was heavily marked by traditional myth and cult, embodying and projecting a range of supernatural significances" (p. 435). În absenţa materialului arheologic, relevant pentru o eventuală verificare a unor mărturii literare despre oraşul Phasis (care încă nu a fost localizat), o inscripţie pe o fială de argint – rediscutată de autor (cu o bună ilustraţie) – se impune atenţiei de la sine. Chiar dacă a fost depusă pe la sfârşitul secolului I p. Chr. într-un mormânt sarmatic, descoperit lângă Zubovskiy Khutor, la o distanţă apreciabilă de Colhida, fiala ar data din ultimele decenii ale secolului V a. Chr. şi

s-ar lega de Phasis datorită inscripţiei pe care o poartă incizată: *Apollonos Hegemonos eimi tom Phasi* (sunt [proprietatea] lui Apollon Hegemon, cel din Phasis). Apreciem prudenţa autorului care consideră că dedicaţia ar fi putut fi făcută şi la mare distanţă de oraşul Phasis. A se compara cu interpretarea mai hazardată a acestei descoperiri făcută de E. Petropoulos la p. 288–289, unde nu se spune nimic despre contribuţia lui Braund din volumul editat de Petropoulos însuşi. Care, în schimb, ne asigură că: „The discovery was made during the excavations of a kurgan dated to the 1st century BC in the place Zubova ..." (p. 288).

13. Amiran Kakhidze & Emzar Kakhidze, *Burial customs of Greek and local population of Pichvnari* (p. 441–453).

Acest articol ar merita să fie luat în consideraţie abia când va fi publicat împreună cu ilustraţia la care se face trimitere în text.

14. Emzar Kakhidze, Shota Mamuladze, *Specimens related to Cult from the Fort of Apsarus* (p. 455–464). Dacă nu este vorba de una dintre nenumăratele scăpări ale editorilor, atunci nu înţelegem raţiunea pentru care această contribuţie nu se regăseşte şi în cuprinsul volumului. Nu credem că din cauza absenţei celor 15 fig. la care se face trimitere în text, deşi pentru a consulta ilustraţia se pare că ar trebui să ne deplasăm la Batumi.

15. Sergey Jurevich Saprykin, *Male Deities and their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods* (p. 465–514).

Autorul reia, într-o variantă amplificată, o parte din cartea sa întitulată *Religija i kul'ty Ponta èllinističeskogo i rimskogo vremeni*, Moscova/Tula, 2009. Sunt discutate următoarele divinităţi: Zeus (p. 465–472), Poseidon (p. 472–473), Asclepios şi Hygieia (p. 473–474), Apollon (p. 474–477), Helios (p. 477–478), Hermes (p. 478–479), Dionysos (p. 479–483), Heracles (p. 483–484), Dioscurii, Cabirii (p. 484–485), Ares (p. 485–486), Perseus (p. 486–490), Mên, Mithra, Attis (p. 490–492), Serapis şi Isis (p. 492–498). Ca bază documentară au fost folosite, în primul rând, reprezentările de pe monede, dar nu sunt neglijate nici informaţiile epigrafice, datele literare, sculptura sau resturile de construcţii de cult. Printre concluziile la care ajunge S. reţinem că regii Pontului au inclus zeităţile greceşti în ideologia oficială a regatului, încercând să promoveze o legătură cât mai strânsă între acestea şi divinităţile locale. Componenta greacă a religiei din oraşele Pontului a predominant de la bun început, iar zeii panteonului grecesc s-au impus, în timp, în faţa cultelor locale din întregul regat. Suntem convinşi că acest studiu, care ar merita o recenzie aparte, va trezi un real interes celor care se preocupă de aspectele vieţii religioase antice pe litoralul sudic al Mării Negre, putând fi consultat cu folos şi de mulţi alţi specialişti interesaţi de antichităţile pontice în general.

16. Şevket Dönmez, *Sacral Monuments of the North-Central Anatolia* (p. 515–562).

Sunt semnalate monumente dintr-o arie geografică legată în bună măsură de anticul Amisos/Samsun. Răspândirea divinităţilor şi a tradiţiilor greceşti de amenajare a unor locuri de cult pot fi urmărite adânc în *Hinterland*, ceea ce nu ar trebui să ne surprindă, ţinând cont de drumul de acces care a legat litoralul sud-pontic de Iranul de Vest odată cu întemeierea coloniilor greceşti, pentru a nu mai

aminti politica filoelenă a regilor Pontului. Nu am înţeles de ce autorul a ţinut să-şi înceapă prezentarea prin descrierea unor construcţii de cult din epoca bronzului, din moment ce nu este dovedită legătura dintre purtătorii culturilor respective şi Marea Neagră. Irelevantă ni s-a părut şi discuţia legată de aşezările în care periegezele au dus la descoperirea unor fragmente de teracote ornamentale; la fel, şi semnalarea unui număr de morminte săpate în stâncă. Reţinem ideea că amenajarea acestora şi-ar avea originea în tehnica de construcţie a caselor de lemn de la Marea Neagră (p. 532), dar ne-am fi aşteptat – în conformitatea cu titlul studiului – să se precizeze mai clar în ce constă relevanţa mormintelor respective ca monumente sacre. Apreciem bogăţia ilustraţiei, deşi calitatea unor fotografii lasă de dorit. Dacă autorul şi-a propus doar să ne atragă atenţia că şi în Anatolia centrală şi de nord-est au existat monumente sacre, putem considera că şi-a atins scopul.

17. Manolis Manoledakis, *On the cults of Sinope and the founders of the city* (p. 563–576).

Una dintre problemele cele mai spinoase ale colonizării greceşti a Mării Negre se leagă de întemeierea oraşului Sinope – datorită tradiţiei antice confuze care a generat o discuţie interminabilă în istoriografia modernă. Dacă unii cercetători au acceptat ideea unei ctitorii încă în secolul VIII, iar alţii – abia un secol mai târziu, ca formulă de compromis s-a vorbit despre o ctitorie dublă. Bine familiarizat cu întreaga dispută istoriografică, dar şi ca bun cunoscător al izvoarelor, M. reia discuţia, susţinând că întemeietorii primei aşezări greceşti ar fi ajuns aici în prima jumătate a secolului VIII din Thessalia (eroii întemeietori fiind Autolycus şi, posibil, Phlogius). Un secol mai târziu, după o perioadă de stăpânire cimmeriană care ar fi dus la distrugerea *apoikiei* iniţiale, milesienii Habrondas, Coos şi Cretines ar fi reîntemeiat oraşul Sinope. Autorul îşi întemeiază argumentaţia, mai cu seamă, pe existenţa unui cult al lui Autolycus până în epoca romană, pe un decret onorific al oraşului Histiaea din Eubeea pentru cetăţeni din Sinope, ca şi pe atestarea în cetatea sud-pontică a unui cult a lui Ino Leucotheea. Nu credem că aceste argumente au menirea să închidă o discuţie atât de complexă. Dar suntem perfect de acord cu M. că teoria reducţionistă, conform căreia oraşul nu ar fi putut fi întemeiat în secolul VIII deoarece materialul arheologic timpuriu de la Sinope datează abia din secolul VII, „is correct only from a purely archaeological methodology point of view" (p. 572). În mod curios, reducţioniştii uită cât de puţin a fost cercetat oraşul până acum tocmai din punct de vedere arheologic.

După această trecere în revistă să ne fie permise şi câteva observaţii de ansamblu. Ceea ce ne vine în minte, ca o primă reacţie, ar fi începutul unei scrisori din corespondenţa lui Cicero (***Ad familiares XVI***) – *Varie sum affectus tuis litteris: valde priore pagina perturbatus, paullum altera recreatus* (Am fost impresionat în chip diferit de scrisoarea ta: tulburat foarte mult de prima pagina, puţin înviorat de cea de-a doua). Am fost încântaţi să putem intra în posesia unui volum cu un titlu atât de promiţător, tipărit pe o hârtie de bună calitate, şi care ne-a fost trimis de editor cu amabilitate şi deosebită promptitudine. Dar am rămas profund dezamăgiţi să constatăm modul total neştiinţific în care au fost

editate contribuţiile inserate în acest volum. Din experienţa proprie de colaborare cu specialişti din fostul spaţiu sovietic (inclusiv ca editor), ştim foarte bine cât de greu este să te ridici la nivelul colaborărilor ştiinţifice obişnuite în Europa de Vest. Fie şi numai pentru a salva aparenţele. Ca atare, departe de noi gândul de a imputa editorilor calitatea ştiinţifică mediocră sau submediocră a celor mai multe dintre articole. Dar dacă ţinem seama că listele bibliografice aferente contribuţiilor respective au fost întocmite cu ignorarea normelor elementare în cazul unor publicaţii ştiinţifice, dacă ne gândim că trei studii au fost tipărite fără ilustraţia la care se face trimitere în text, dacă luăm în consideraţie engleza aproximativă a multor materiale – făcând abstracţie de nenumăratele inadvertenţe legate de cuvinte, litere sau semne de punctuaţie –, avem îndoieli serioase că cei doi editori chiar au lecturat critic manuscrisul înainte de a aproba tipărirea volumului. Sigur, apreciem iniţiativa lui Elias Petropoulos de a încerca menţinerea unui dialog cu specialişti din fosta Uniune Sovietică în probleme de antichitate pontică interesante şi pentru unii colegi din lumea apuseană. Dar atragem atenţia că finalizarea acestui dialog sub forma unor publicaţi similare volumului recenzat de noi nu poate decât să oripileze cititorul occidental şi să compromită şi ceea ce a mai rămas de compromis într-un orizont istoriografic în care, de aproape un secol, ideologia bolşevismului şi neocomunismului deturnează scrisul istoric de la rosturile lui.

Victor COJOCARU*

* Victor Cojocaru: Institutul de Arheologie, str. Lascăr Catargi, nr. 18, Iaşi, 700107.

Mihai Irimia, Niculae Conovici, Anca Ganciu, *Sondajul arheologic de la Satu Nou- "Vadu Vacilor"*, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, 2011, 326 p.

La începutul lunii martie a văzut lumina tiparului primul volum din 2011 editat de MINAC-*„Sondajul arheologic de la Satu Nou- „Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanţa)*. El se integrează seriei Bibliotheca Tomitana V şi este semnat de M. Irimia, N. Conovici şi Anca Ganciu. În *cuvântul înainte* al volumului, M. Irimia îşi exprima onoarea de a fi autor alături de N. Conovici care „răpit prea devreme (...) n-a avut satisfacţia de a vedea împlinit măcar o parte din proiectul nostru comun". Acelaşi destin l-a răpit pe neaşteptate şi din nou prea devreme şi pe M. Irimia; nici el nu a avut satisfacţia să vadă volumul gata publicat. Încercăm să împlinim această satisfacţie (bucurie) dacă nu pentru cel (cei) dispărut (-ţi) cel puţin pentru colaboratorii apropiaţi, pentru specialişti şi mai ales pentru familie (-ii).

Subiectul lucrării îl reprezintă rezultatele cercetărilor arheologice de la Satu Nou- „Vadu Vacilor", punct situat într-o zonă cu încărcătură arheologică semnificativă, din neolitic până în perioada medievală: Satu Nou- „Suat" şi „La Armane", „Capul Dealului", „Valea lui Voicu". În paginile de *introducere* este notată plasarea aşezării între coordonatele geografice şi arheologice ale sud-vestului Dobrogei, ultimele cu pondere mai mare pentru civilizaţia getică. *Elemente ale cadrului natural* constituie subiectul capitolului II al lucrării, necesar în înţelegerea determinării alegerii acestui spaţiu de diverse comunităţi umane de-a lungul istoriei.

Odată cu capitolul III- *Prezentarea obiectivului şi a sondajului arheologic*- se trece la analiza propriu-zisă a sitului. Capitolul este precedat de consideraţii privind capacităţile comunităţilor umane de a se adapta condiţiilor microzonei geografice- fiind preferate plasările aşezărilor pe poziţii dominante geografic şi apărate natural. Situarea pe teren este pusă în legătură şi cu ocupaţiile (de bază şi complementare) ale locuitorilor. Sondajul arheologic a făcut obiectul a două campanii de săpături în 2003 şi 2005. El constă dintr-o secţiune plasată spre vârful platoului, cu dimensiuni de 62x2 m şi trei casete laterale. Singurul nivel de locuire depistat (gros de 0.25-0.55 m) nu exclude existenţa unor etape succesive în formarea sa şi în evoluţia locuirii. Complexele arheologice se constituie din: un bordei, un cuptor şi 13 gropi. Situaţia stratigrafică deosebită a bordeiului nr. 1 stabileşte 3 etape succesive de locuire, apropiate în timp între ele. Complexele descrise beneficiază de date tehnice ce ţin de adâncime (faţă de nivelul actual de călcare), formă, dimensiuni, structură (componenţă). Complexele arheologice nedeterminate sunt remarcate prin aliniamente de pietre şi fragmente ceramice pe nivelul antic de călcare. Folosirea pluralului- *locuinţe, cuptoare* (deşi este vorba de *un* bordei, *un* cuptor) nu deranjează. Continuarea cercetării prin alte secţiuni ar fi ocazionat probabil descoperirea şi altor complexe. Pe de altă parte, conţinutul gropilor- unde în mai multe locuri se precizează descoperirea unor fragmente de vetre (inclusiv fragmente de vatră-altar ornamentate în groapa nr. 4) şi chirpici cu impresiuni vegetale, conduc la presupunerea existenţei şi altor complexe (respectiv locuinţe) cărora acestea să le fi aparţinut.

O singură observaţie: la p. 26, în prezentarea materialelor descoperite în groapa

nr. 5, la inventarul elenistic suntem de părere că acesta nu aparţine categoriei „*de lux*", ci celei de *uz comun* (sunt enumerate „fragmente de kantharos, căni, străchini, boluri, inclusiv un exemplar de tip campan").

Ponderea cea mai mare în economia lucrării o are cap. IV: *Inventarul arheologic.*

Deşi volumul săpăturii este restrâns, materialul arheologic (mai ales ceramic) este relativ bogat. Acesta este prezentat pe complexe sau după carourile secţiunii. Materialul ceramic este analizat pe categorii: *ceramica lucrată cu mâna* (cu subdiviziunile ceramică poroasă şi ceramică lustruită) şi *ceramica elenistică* (=greacă/de import).

Între ele este plasată ceramica lucrată la roată, categorie ce coincide în general cu cea desemnată prin *ceramică cenuşie* şi în interiorul căreia este încă dificil de stabilit cât este ceramică cenuşie de import/ceramică colonială (lucrată în colonii)/ceramică locală lucrată după prototipuri greceşti. Fiecărei categorii i se subscrie o tipologie suficient de variată a vaselor, respectiv: borcan, vas de provizii, vas clopot, ceaşcă- în interiorul ceramicii poroase; vas bitronconic, cană, fructieră- în cadrul ceramicii lustruite; unele forme- strachina, castronul-, sunt comune ambelor subcategorii. Ceramica cenuşie este reprezentată de cană, strachină, fructieră- tipuri regăsite şi în ceramica lustruită-, dar şi de altele proprii acestei categorii- lekanis, crater, ulcior.

Unele sunt apreciate ca tipuri întâlnite frecvent în ceramica geto-dacă; pentru altele (C 221) nu este exclusă imitarea unui model grecesc. Materialele arheologice din bordeiul nr. 1 sunt prezentate şi în funcţie de adâncime pe trei secvenţe: 0-0,60 m; 0,60-0,90 (1,05) şi 1 (1,05)- 1,15 (1,30 m) cu observaţia, notată de altfel de autor că în acest caz adâncimile diferite nu au şi valoare cronologică. Forme comune celor trei secvenţe sunt: borcanul, cana, strachina şi vasul de provizii.

Ceramica elenistică se subdivide la rândul ei în *material amforic* şi *alte materiale ceramice elenistice*. Prima subdiviziune are în vedere fragmentele de recipiente (nu şi ştampile).

În ordinea frecvenţei sunt prezente în aşezare produse de Rhodos (majoritare), Cnidos, Cos, Sinope, Chersonesul Tauric, probabil Thasos, tipul Parmeniskos şi alte câteva centre rămase neidentificate. Celelalte materiale ceramice elenistice urmează o prezentare tipologică. Remarcăm forme ceramice comune: lekythos, kantharos, lekanis, bol, cană, etc.; forme rare- deinos-, sau dificil de atribuit (C 335- fragment de vas pictat la exterior). Numărul destul de mare de fragmente de *pithoi* este sugestiv pentru caracterul aşezării. Unele tipuri ceramice prezente la Satu Nou- „Vadu Vacilor" dar absente, de pildă, în aşezarea fortificată de la Albeşti- ca de exemplu bolul cu decor în relief şi lagynosul- pot avea şi o semnificaţie cronologică pentru cele două aşezări.

Subdiviziuni distincte sunt desemnate prin *alte materiale arheologice* şi *materiale arheologice anterioare aşezării getice*. Din prima categorie reţinem fragmentele de vatră şi de chirpici cu urme de nuiele (din inventarul bordeiului nr. 1); alte fragmente de vetre (în gropile nr. 4, 8 şi 9) şi câteva obiecte gospodăreşti de piatră: zdrobitor, râşniţe, frecător, ce ţin de ocupaţiile casnice ale locuitorilor.

Materialele arheologice anterioare aşezării getice sunt de factură hallstattiană (cultura Babadag); ele sunt prezenţe sporadice în inventarul bordeiului nr. 1 şi al gropilor 3 şi 4.

Inventarul arheologic este prezentat în formă de catalog cu sigle diferite pentru

ceramică (C), amfore (A) şi alte materiale (Al) şi numere de ordine diferite în funcţie de categorie. Descrierea este completată de analogii regăsite în materiale din aşezări geto-dacice din zona centrală şi de sud a Moldovei (Răcătău, Brad, Poiana, Bâtca Doamnei, Barboşi), Muntenia (Ocniţa, Sprâncenata, Borduşani) sau Dobrogea (Satu Nou- Valea lui Voicu). Piesele greceşti se regăsesc între materialele de la Tomis şi Albeşti sau în cataloagele de piese de la Athena şi Corinth.

Un subcapitol aparte este consacrat ştampilelor amforice. Cele 44 de exemplare sunt catalogate pe centre de producţie şi însoţite fiecare de o consistentă bibliografie ce ţine seama nu atât de recunoaşterea unei tipologii stricte, cât de ocurenţa numelor inscripţionate în areale geografice mai largi şi în complexe arheologice recunoscute: Pergam, Villanova, Middle Stoa, Murighiol. Referinţele cronologice sunt amplu prezentate: de la Grace 1974 sau 1985 la Finkielsztejn 2001, de la Burow şi Börker 1998 la Johrens 2001. Este un domeniu cu care Mihai Irimia era demult familiarizat şi în care N. Conovici ca specialist se bucura de o recunoaştere unanimă (să amintim doar aici contribuţiile ultimului în ce priveşte cronologia ştampilelor sinopeene). Revenind la ştampilele de la Vadu Vacilor importantă ni se pare prin absenţă categoria ştampilelor de Heracleea Pontică şi Thasos, după cum semnificativă, prin frecvenţă şi asociere, este prezenţa ştampilelor de Rhodos, Cnidos şi Cos. Dacă absenţa primelor are valoare cronologică- situând situl nu înainte (sau doar cu puţin înainte) de mijlocul seclolului III a.Chr., prezenţa celorlalte este motivată de poziţia Rhodosului ca mare putere comercială.

Capitolul V- *Consideraţii asupra inventarelor arheologice* dezvoltă pentru fiecare din categoriile catalogate trăsăturile de recunoaştere ce ţin de tipuri, variante, elemente de decor (şi funcţionale), trăsături comune şi elemente distincte, tipuri lucrate în mediul autohton şi categorii răspândite din colonii în mediul autohton. Aria de referinţă se dovedeşte largă (în special pentru ceramica cenuşie lucrată la roată): de la coloniile pontice la Podişul Central Moldovenesc şi la bazinul mijlociu al Nistrului; de la grupul cultural Ferigile-Bârseşti la culturile Kuštanoviče sau Szentes-Vekerzug-Chotin.

Materialele amforice sunt importante ca elemente de reper cronologic. Cronologiile adoptate sunt bazate pe publicaţiile Grace, Empereur-Hesnard, Burow, Finkielsztejn, Johrens. Reţinem pentru aşezarea de la Vadu Vacilor caracterul relativ omogen al grupului de ştampile; intervalul cel mai bine reprezentat se plasează între ultimii ani ai secolului III- prima jumătate a secolului II a.Chr.; momentul încetării sau declinului locuirii de la Vadu Vacilor şi a reluării ei la Valea lui Voicu este apoximativ secolul I a.Chr.

În prezentarea în continuare a ceramicii elenistice este adoptată structura adoptată de noi în monografia Albeşti (respectiv vase destinate produselor lichide, vase destinate alimentelor, vase de bucătărie). În această adoptare aflăm indirect, o recunoaştere a faptului că metoda (repartiţia) aleasă de noi a fost una corectă, iar când această recunoaştere vine din partea unor specialişti de prestigiu ca autorii acestei monografii, nu are decât să ne bucure.

Capitolul de final –VI- *Probleme de cronologie-*, punctează importanţa şi caracterul special al aşezării de la Satu Nou- „Vadu Vacilor": ea a fost timp de cca. un secol sau ceva mai mult o aşezare relativ importantă, reprezentativă în zonă, acoperind hiatusul constatat după prima fază a aşezării de la Valea lui Voicu, respectiv secolul II

a.Chr, eventual şi ultimii ani ai secolului precedent. Încetarea existenţei sau scăderea intensităţii locuirii aici pare să se fi petrecut la sfârşitul secoluui II sau începutul secolului I a.Chr., odată cu reluarea locuirii la Valea lui Voicu în faza a II-a.

Volumul are ca elemente complementare un studiu al meterialului arheo-ihtiologic (semnat de Valentin Radu); tabele cu repere cronologice oferite de ştampilele amforice, mai multe pagini de bibliografie, index de nume de pe ştampilele amforice, rezumatul în limba franceză; ilustraţia conţine 108 figuri ce constau din fotografii de teren, desene ale planurilor de săpătură, desene şi fotografii ale materialelor arheologice.

Este o carte de 326 de pagini, concepută pe structura unei monografii arheologice, chiar dacă obiectul ei este un sondaj arheologic.

Este o demonstraţie a importanţei pe care specialistul trebuie să o acorde oricărei intervenţii arheologice în teren.

Este o demonstraţie de profesionalism şi competenţă, de demers ştiinţific şi argumentare riguroasă.

Este o demonstraţie în spirit alexandrin a faptului că şi lucrurile mici sau aparent mărunte îşi au importanţa lor şi pot să capete strălucire.

Este o carte necesară pentru înţelegerea continuităţii de locuire în Dobrogea după sfârşitul secolului III a.Chr.

Rămânem cu mulţumirea că ea a apărut; cu regretul că pe doi dintre autorii ei nu îi mai putem avea prezenţi printre noi. Sperăm ca proiectele lor (catalogul ştampilelor rhodiene de la Histria- la care lucra N. Canovici şi lotul de ştampile amforice de la Satu Nou- Valea lui Voicu- de care urmau să se ocupe M. Irimia şi Al. Avram) vor putea fi duse până la capăt, fie şi numai din pioasa amintire faţă de cei doi.

Livia BUZOIANU*

* Livia Buzoianu: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, Constanţa, 900745.

Raymund Netzhammer, *Din România. Incursiuni prin această ţară şi istoria ei*, Vol. I, 400 pagini, 103 ilustraţii în text, 1 hartă în anexă; Vol. II, 320 pagini, 115 ilustraţii în text, Editura Humanitas, Bucureşti, 2010.

Fiind adesea întrebat de locuitorii satelor în care efectua cercetări arheologice, de ce face acele investigări, profesorul Radu Popa obişnuia să răspundă invariabil: „din simplă curiozitate ştiinţifică..." Aveam să înţeleg atunci destul de repede că prima condiţie a unei întreprinderi constructive de orice fel este curiozitatea umană, pasiunea, interesul pentru ceea ce ne înconjoară şi că lipsa interesului, indiferenţa şi delăsarea sunt porţi deschise uitării, degradării şi decăderii. Lecturând volumele redactate cu mulţi ani în urmă de Raymund Netzhammer în limba germană şi oferite în sfârşit şi cititorilor români, prin efortul de traducere al domnului profesor Gheorghe Guţu, cititorul este copleşit de interesul şi de afecţiunea profundă pe care autorul le nutreşte pentru România, încă neîntregită dar aflată în plin proces de consolidare şi afirmare în rândul statelor moderne europene, de curiozitatea nemărginită ce îl urmăreşte permanent în călătoriile de „explorare a unei lumi diferite", de descoperire a ţării ce i se dezvăluia ca o carte deschisă şi prea puţin citită.

Desigur, curiozitatea călugărului benedictin din vechea şi faimoasa mănăstire Maria-Einsiedeln, Raymund Netzhammer (1862-1945), devenit arhiepiscop romano-catolic de Bucureşti (1905-1924), era susţinută de o amplă cultură generală, de o erudiţie rar întâlnită, bazată pe studii temeinice, felurite şi destul de neaşteptate pentru un călugăr: matematică, topografie, cartografie istorică, geografie, meteorologie şi geodezie, istorie, arheologie, numismatică, arhitectură şi istoria artelor dar şi biologie şi medicină. Bazată pe o atât de solidă temelie ştiinţifică, construcţia tabloului României şi a societăţii româneşti din primii ani ai secolului al XX-lea, nu poate să fie decât grandioasă. Dacă în perioada redactării şi a primei publicări a cărţii în limba germană (1909), aceasta se prezenta ca o lucrare reportaj, un minuţios jurnal de călătorie înţesat cu pertinente informaţii ştiinţifice şi în acelaşi timp o excelentă carte de vizită a tânărului stat modern român, încă prea puţin cunoscut în Occident, astăzi aceeaşi lucrare poate fi privită ca un document istoric, temeinic documentat şi de mare valoare pentru cei ce se apleacă asupra studiului istoriei moderne a României. Obiectivitatea cu care sunt zugrăvite în cuvinte impresiile abilului observator, este probată de fotografiile înregistrate de aparatul său de fotografiat, numit cu gingăşie „Kodakul meu", ce îl însoţeşte pretutindeni şi surprinde imagini document. Astfel istoricul de astăzi poate avea o imagine complexă şi corectă a unor sate, târguri sau oraşe, monumente sau amenajări edilitare sau industriale, parţial sau integral dispărute sau radical schimbate în ultimul secol. În acelaşi fel etnologul de astăzi poate să îşi facă o imagine asupra vestimentaţiei, a locuinţei, a mijloacelor de transport, a modului de viaţă şi a ocupaţiilor, obiceiurilor sau tradiţiilor de la începutul secolului trecut. Cu aceeaşi pasiune sunt observate şi descrise comunităţile şi satele germanilor dobrogeni, astăzi dispărute, obiceiurile şi viaţa cotidiană a ţiganilor zilieri de pe un şantier de construcţii din Bucureşti,

portul multicolor al ruşilor lipoveni, minaretele aşezărilor turceşti din Dobrogea şi viaţa plutaşilor de pe Bistriţa. Nu scapă atenţiei nici problematica socială destul de acută în vremea călătoriilor, când urmele răscoalei ţărăneşti de la 1907 sunt încă vizibile.

Un loc aparte în topografia lucrării îl ocupă viaţa spirituală, monahismul ortodox românesc şi splendidele mănăstiri, care pentru călugărul benedictin prezintă un interes profund şi firesc. Din Oltenia şi până în Moldova, Netzhammer vizitează şi descrie cele mai importante aşezăminte monahale şi cele mai frumoase ctitorii voievodale, de la cele mai vechi până la încă nefinalizata biserică mausoleu a familiei Brătianu de la Florica; parcurge poteci de munte spre cele mai izolate sihăstrii, savurează frumuseţile naturii, conversaţiile cu confraţii săi călugări dar şi cu oamenii locului, venerează icoanele frumos ferecate, picturile murale, vechile odoare bisericeşti şi cărţile liturgice. Pretutindeni este interesat de vechi inscripţii şi de descoperiri monetare antice pe care le analizează, le descrie şi le interpretează.

Centrul de greutate al lucrării cade în acest fel, pe descrierea monumentelor arheologice, istorice şi de cultură, pe care le caută şi le vizitează bine documentat, înarmat cu informaţie de ultimă oră şi ghidat de mari personalităţi ale vieţii culturale şi ştiinţifice. În acest sens, Dobrogea cu marile sale situri arheologice, cu diversitatea sa etnică şi culturală reprezintă pentru Netzhammer o imensă provocare. Spaţiul dintre Dunăre şi Marea Neagră, teritoriul intrat cel mai curând în componenţa tânărului stat român, păstrează evident în vremea lui Netzhammer un aer oriental, levantin, ce aduce cu sine o fascinaţie aparte pentru călugărul venit din Occidentul Europei. Cutreierând Dobrogea în lung şi în lat, cu trenul pe noua cale ferată, cu căruţa pe drumuri prăfuite sau pe ape cu „moderne" şalupe cu aburi, aparatul de fotografiat şi pana neobosită a călătorului reţin în egală măsură minunate peisaje, localităţi, frumuseţi ale naturii şi monumente istorice şi de cultură. Realităţile demografice şi culturale de la începutul secolului XX sunt cu totul altele, iar descrierea lor amănunţită aduce spre cititorul de astăzi informaţii nepreţuite. Cât de diferită este astăzi imaginea localităţii Mihail Kogălniceanu, odinioară Caramuratul pe care îl descrie Netzhammer, cu puternica sa comunitate de ţărani germani pe care îi apreciază pentru modul în care au ştiut să păstreze tradiţiile şi credinţa strămoşilor, plecaţi în secolul al XVIII-lea din Alsacia, Baden şi Würtenberg! Imaginea bisericii pe atunci nou construite din Caramurat, descrierea gospodăriilor vizitate în Mangea-Punar (astăzi Costineşti, jud. Constanţa), Culelia/Colilia (sat dispărut, în apropiere de Cogealac, jud. Constanţa) sau Malcoci (jud. Tulcea), ne apar astăzi ca adevărate documente istorice ale unei lumi de mult dispărute sub tăvălugul unor nedrepte şi nechibzuite intervenţii politice.

Vizitând Constanţa, înarmat ca de obicei cu documente, constată cât de mult s-a schimbat „metropola Pontului", căci conform unui raport adresat congregaţiei De Propaganda Fide de către episcopul catolic de Nicopolis în anul 1659, „populaţia Constanţei se compunea din 2000 de bulgari, greci şi români şi din 6000 de turci". Dezvoltarea explozivă a oraşului şi a portului a însemnat însă şi distrugerea unor vestigii antice, aspect ce nu a scăpat neobservat. Este remarcat efortul de cercetare arheologică întreprins în 1890 de Grigore Tocilescu şi bogăţia

materialului arheologic recuperat cu acel prilej, dar se constată în acelaşi timp că „dacă s-ar fi putut împiedica deturnarea şi împrăştierea tuturor obiectelor descoperite pe teritoriul Constanţei precum monede, inscripţii, sculpturi şi fragmente arhitectonice, oraşul ar fi posedat astăzi unul dintre cele mai interesante muzee de antichităţi". Cât priveşte aspectul oraşului, eruditul călător însoţit de scrierile unor călători străini antemergători, constată cu regret că „nimic nu mai aminteşte de măreţia din Antichitate. Vechile ziduri, pavajul, pietrele şi dalele străzilor romane, pe care englezul Spratt spune că le-a mai văzut în deceniul al cincilea al secolului trecut (XIX), au dispărut şi au fost dislocate. Dacă nu mi-ar fi desenat domnul inginer Polonic o schiţă a Constanţei, atunci nici n-aş fi ştiut măcar pe unde se îndreptau spre oraş valurile lui Traian şi diversele drumuri antice". Concluzionând, Raymund Netzhammer aşterne pe hârtie o frază pe care mă simt dator din nou să o citez, pentru că este la fel de actuală astăzi ca în 1909; „Chiar dacă acum ne bucurăm de avântul modern al acestui oraş portuar şi de traficul internaţional de aici, i-am fi dorit totuşi să-şi fi tratat cu mai multă evlavie comorile sale antice şi să fi determinat o mai bună păstrare a acestora în anii anteriori. Aceasta n-ar fi făcut decât să sporească renumele şi măreţia oraşului".

Dobrogea este însă şi locul în care eruditul teolog poate reconstitui cu ochii minţii şi cu ajutorul unor documentaţii ştiinţifice riguroase, puse la dispoziţie de pionieri ai arheologiei româneşti precum Grigore Tocilescu sau Pamfil Polonic, impunătoarele edificii de cult paleocreştine pe care le corelează cu informaţiile păstrate despre vieţile martirilor dobrogeni. Situri precum Adamclisi, pe care îl numeşte „Pompeiul românesc", Axiopolis, Troesmis, Tomis, Callatis, Ostrov, sunt vizitate cu multă evlavie şi sete de cunoaştere, şi se deplânge situaţia deplorabilă în care se găsesc unele vestigii arheologice, cum ar fi cele de la Slava Rusă sau modul în care sunt spoliate sau chiar demantelate monumente antice pentru exploatarea materialului de construcţie, ca la Casapchioi (astăzi Sinoe, jud. Constanţa), unde meşteri pietrari italieni foloseau „pietre albe şi cioplite" spunând că „au fost aduse din baltă", adică de la Histria. Ce păcat că s-a schimbat atât de puţin această situaţie până în zilele noastre!.. Dealtfel Netzhammer este departe de a relata doar aspectele frumoase ale călătoriilor sale. Nu ezită să îşi arate indignarea faţă de aspectul respingător al cârciumilor din Slava Rusă şi faţă de muşterii acestora, care „se îmbătaseră pe jumătate încă de dimineaţa", faţă de lipsa de punctualitate şi politeţe a vizitiului turc din Cernavodă sau faţă de aspectul exterior deplorabil al unui bordei ţărănesc din Moldova, care „nu i-ar face cinste nici chiar Africii". Nu scapă neobservat nici hăţişul birocratic de care se loveşte la Primăria Capitalei sau la Ministerul Cultelor, în anul 1909, când porneşte demersul constructiv al bisericii Sfântul Vasile, ctitoria sa de pe strada Polonă. La minister, după ce documentaţia completă a fost depusă corect, „funcţionarii dădură de înţeles că aveau de gând să facă greutăţi" dar după o întrevedere cu ministrul Spiru Haret, autorizaţia dorită este obţinută imediat... Cât de puţin se schimbă anumite lucruri în decursul unui secol şi a mai multor regimuri politice!

Trecând însă peste aceste remarci critice, volumele scot în evidenţă progresele senzaţionale pe care ţara le-a făcut în scurtul interval trecut de la

câştigarea independenţei. Construcţia de căi ferate, podul de la Cernavodă, amenajările portuare de la Constanţa, exploatările petroliere din Valea Prahovei, ca şi noile instituţii, precum Institutul de Topografie şi Cartografie sau Serviciul Meteorologic din România, sunt prezentate ca pietre unghiulare ale modernizării României. Desigur, de-a lungul ambelor volume şi din varii relatări, răzbate spre cititor marea admiraţie pe care autorul o nutreşte faţă de regele Carol I, atitudine ce ar putea să pară subiectivă şi uşor exagerată, dar care – în opinia noastră – poate fi văzută ca o compensare firească şi benefică pentru cititorul de astăzi, la atitudinea adesea nedreaptă şi denigratoare a istoriografiei noastre din a doua jumătate a secolului al XX-lea faţă de Casa Regală a României.

Prezentarea acestor cărţi ar putea să se întindă mult prea mult, pentru că practic pe fiecare pagină pot fi descoperite aspecte demne de menţionat şi de comentat. Dar concluzionând, am putea spune că volumele prezentate reprezintă o lectură pe cât de utilă pe atât de plăcută. Cititorul este transpus într-o lume dispărută, ce este readusă la viaţă de pana uneia dintre cele mai mari personalităţi ale începutului de secol XX, un personaj ce a îndrăgit România şi pe oamenii săi ca un păstor bun, ca un părinte ce îşi iubeşte familia prea mult pentru a nu vedea şi aspectele negative, dar care, în acelaşi timp, a ştiut mereu să aprecieze şi să-i valorifice excepţionalul potenţial.

Zeno Karl PINTER*

* Zeno Karl Pinter: Universitatea „Lucian Blaga", B-dul Victoriei, nr. 5-7, Sibiu, 550024.

INTRĂRI DE CARTE STRĂINĂ ÎN BIBLIOTECA M.I.N.A.C. (2011)

1. AUSTRIA:

Fundberichte aus Ősterreich

- Band 48, 2009, Wien, 2009

Jahrbuch der Ősterreichischen Byzantinistik

- Band 60, 2010, Wien, 2010

Linzer Archäologische Forschungen

- Band 40, 2010, Linz, 2010, Elisabeth Rammer- *Jungsteinzeit am Rand des Linzer Beckens*.
- Band 41, 2011, Linz, 2011, Alexander Binsteiner- *Rätsel der Steinzeit zwischen Donau und Alpen*.
- Band 44, 2010, Linz, 2010, Erwin M. Riprechtsberger, Otto H. Urban- *Zwei Frührömische Erdkeller und deren Inhalt*.
- Band 45, 2011, Linz, 2011, Erwin M. Riprechtsberger, Otto H. Urban- *Das Donau-Enns Paläolithikum*.

Ars Sacra

- Kunstschätze des Mittelalters aus dem Salzburger Museum, Salzburg, 2010.

2. BOSNIA:

Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Archeologija

- Vol. 50/51-2008/2009, Sarajevo, 2009

3. BULGARIA:

Proceedings

- 24-25/2009-2010, Veliko Târnovo, 2010.

Razkopki i Proučvanija

- Valeri Grigorov- *Kreposta Krasen go Panagyrishte*, Sofia, 2010.

4. CEHIA:

Časopis Slezského Zemského Muzea

- Vėdy Historickė, seria B, 58 (2009) 1, 2, 3.

Fontes Archeologici Pragenses

Kataloge der archäologischen Sammlungen des Nationalmuseums in Prag

Katalog der Sammlung IV

- Vol. 34, 2009, Pragae, 2009.

Studia Mediaevalia

- Pragensia 8, 2008, Praga, 2010.
- Pragensia 9, 2010, Praga, 2010.

Praehistorica

- 29, 2011, Praga, 2011.

Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis

- Studia Archaeologica Brunensia, 12-13 (2007-2008).

Graeco-Latina Brunensia

- 14, 2009, 1-2, Brno.
- 15, 2010, 1, 2, Brno.

5. CROAȚIA:

Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Vamz 3. Serija, vol. XLIII, str. 1-558, Zagreb, 2010.

Vjesnik Za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, 103, Split, 2010.

A rescue archaeological excavation at Castropola Street 40, Pula, 2010.

Dragonera Two pearls, Monografije Katalozi 19, Pula, 2010.

Histria Archaeologica, 40(2009), Pula, 2010.

Museo Civico della città di Rovigno, Luka Bekić, Josip Višnjić, Mladen Pešić, Mario Bloier, *Ricerche archeologiche subacquee nella baia di Vestre 2008-2010.*

6. DANEMARCA:

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed Og Historie 2008, Copenhagen, 2011.

7. ELVEȚIA:

Bulletin de l'Association Pro Aventico

- 51/ 2009, Avenche, 2010.
- 52/ 2010, Avenche, 2011.

Résumés d'Archéologie Suisse 2006, Lausanne, 2011.

La Tour, Prends Garde! Musée Romain Avenches, 21.05.- 30.10.2011

8. FINLANDA:

Arctos, Acta Philologica Fennica, Vol. XLIV, Helsinki, 2010.

9. FRANȚA:

Revue des Études Anciennes, Tome 111- N° 1- 2009, Pessac, 2009.

Revue des Études Anciennes, Tome 111- N° 2- 2009, Pessac, 2009.

Revue des Études Anciennes, Tome 112- N° 1- 2010, Pessac, 2010.

Revue des Études Anciennes, Tome 112- N° 2- 2010, Pessac, 2010.

Revue des Études Anciennes, Tome 113- N° 1- 2011, Pessac, 2011.

Antiquités Nationales, 41, 2010, Saint-Germain-en-Laye, 2011.

Alain Pasquier, Jean-Luc Martinez, *Praxitèle*, Musée du Louvre, Paris, 2007.

D'Izmir à Smyrne, Musée du Louvre, Paris, 2010.

Routes d'Arabie, Archéologie et Histoire du Royaume d'Arabie Saoudite, Musée du Louvre, Paris, 2010.

De Byzance à Istanbul, un port pour deux continents, Paris, 2010.

Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Fanette Laubenheimer et Anne Schmitt - *Amphores Vinaires de Narbonnaise. Production et grand commerce*, N° 51, Lyon, 2009.

Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Isabelle Boehm et Sylvie Müller-Celka - *Espace civil, espace religieux en Égée durant la Période Mycénienne*, N° 54, Lyon, 2010.

École Antique de Nîmes, Bulletin n° 28, 2008-2010, Nîmes, 2010.

École Antique de Nîmes, Bulletin n° 29, 2011, Nîmes, 2011.

10. GERMANIA:

Eurasia Antiqua, Band 16, 2010, Mainz am Rheim, 2011.

Jahrbuch der Staatlichen Etnographischen Sammlungen Sachsen, Band XlV, Schwerin, 2010.

Bonner Jahrbücher, Band 208, 2008, Mainz am Rheim, 2010.

Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 92, 2008, Halle, 2011.

Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 80/81, 2010, Freiburg, 2010.

Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 82, 2011, Freiburg, 2011.

Göttinger Jahrbuch, Band 58, 2010, Göttingen, 2010.

Kölner Jahrbuch, Band 43, 2010, Berlin, 2010.

Mainzer Archäologische Zeitschrift, Band 9, Mainz, 2010.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 54/2007, Teil 1, Mainz, 2008.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 54/2007, Teil 2, Mainz, 2008.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 54/2007, Teil 3, Mainz, 2008.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 55/2008, Teil 1, Mainz, 2011.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 55/2008, Teil 2, Mainz, 2011.

Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 55/2008, Teil 3, Mainz, 2011.

Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 75, München, 2010.

Südosteuropäische Arbeiten 138, Yavuz Köse, *Westlicher Konsum am Bosporus*, München, 2010.

Südost-Forschungen, Band 68, 2009, München, 2010.

Chiron, Band 40, 2009, München, 2010.

Boreas, Münstersche Beiträge zur Archäologie, Band 32, Münster, 2009.

Veröffentlichungen zur Brandenburgischen Landesarchäologie, Band 41/42, Wünsdorf, 2007/2008.

Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 61, „Archiv des Historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg", Band 132, Würsburg, 2009.

Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 62, „Archiv des Historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg", Band 133, Würsburg, 2010.

Atlas Archäologischer Geländedenkmäler in Baden-Württemberg, Band 2/ Heft 21, Stuttgart, 2010.

Atlas Archäologischer Geländedenkmäler in Baden-Württemberg, Band 6/ Heft 1, Stuttgart, 2010.

Forschungen und Berichte zur Vor und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 118, Leif Hansen, *Hochdorf VIII. Die Goldfunde und Trachtbeigaben des späthallstattzeitlichen Fürstengrabes von Eberdingen-Hochdorf*, Stuttgart, 2010.

Forschungen und Berichte zur Vor und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 120, *„Fürstensitze" und Zentralorte der frühen Kelten*, Teil 1, Stuttgart, 2010.

Forschungen und Berichte zur Vor und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 120, *„Fürstensitze" und Zentralorte der frühen Kelten*, Teil 2, Stuttgart, 2010.

Forschungen und Berichte zur Vor und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 121, Denise Beilharz, *Das frühmerowingerzeitliche Gräberfeld von Horb-Altheim*, Stuttgart, 2011.

Trierer Zeitschrift Archäologie und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, 71/72, 2008/2009, Trier, 2010.

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 41, Trier, 2009.

Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 57, 2009, Schwerin, 2010.

Sastuma, Christa Grund, *Die Michelsberger Kultur. Studien zur Chronologie*, 12, 2008, Saarbrücken, 2008.

Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 19, Manfred Oppermann, *Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland*, Halle, 2010.

Zaberns Bildbände zur Archäologie, Klaus Tuchelt, *Branchidai Didyma Geschichte und Ausgrabung eines Antiken Heiligtums*, Mainz am Rhein, 1992.

Zaberns Bildbände zur Archäologie, Anton Bammer, Ulrike Muss, *Das Artemision von Ephesos*, Mainz am Rhein, 1996.

Zaberns Bildbände zur Archäologie, Friedmund Hueber, *Ephesos gebaute Geschichte*, Mainz am Rhein, 1997.

Zaberns Bildbände zur Archäologie, Philipp von Zabern, *Das Bosporanische Reich*, Mainz am Rhein, 2002.

11. GRECIA:

Bulletin de Correspondance Hellenique, Volume 132, livraison 2, Athènes, 2008.

Bulletin de Correspondance Hellenique, Volume 133, livraison 2, Athènes, 2009.

Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 79, No. 2, Athens, 2010.

Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 79, No. 3, Athens, 2010.

Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 79, No. 4, Athens, 2010.

Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 80, No. 1, Athens, 2011.

Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 80, No. 2, Athens, 2011.

12. ITALIA:

Invigilata Lucernis, 32/2010, Bari, 2010.

Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXV, Vaticano, 2009.

Atti e Memorie, Serie XI, Vol. XXXIII, Modena, 2011.

Daidalos 10, Viterbo, 2010.

Daidalos 11, Lavori e studi promossi dal DISMA (2008-2010), Viterbo, 2011.

Padusa, Anno XLV, Nuova Serie, Pisa-Roma, 2009.

Rivista Storica Dell'Antichità, Anno XL, 2010, Bologna, 2011.

13. MACEDONIA:

Živa Antika, Année 60, Tom 1-2, CTP 194, Skopje, 2010.

14. MAREA BRITANIE:

Ashmolean, Nr. 60, Summer 2010, Oxford, 2010.

Ashmolean, Nr. 61, Spring 2011, Oxford, 2011.

Antiquaries Journal, 90/2010, London, 2010.

Antiquaries Journal, 91/2011, London, 2011.

Oxoniensia, Volume LXXV/2010, Oxford, 2010.

15. MONACO:

Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 50, Monaco, 2010.

16. POLONIA:

fontes, Vol. 46, Poznań, 2010.

Sprawozdania Archeologiczne 62, Kraków, 2010.

Anna Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce*, Wizerunek archeologiczny, Lódź, 2011.

Izabela Motylewska, *Renesansowe Kafle z Zamku w Inowlodzu*, Lódź, 2008.

Jerzy Sikora, *Ziemie Centralnej Polski we Wczesnym Średniowieczu*, Studium archeologiczno-osadnicze, Lódź, 2009.

Via Archaeologica Lodziensis, Tom I, *Rescue excavations on Site 6-7 in Kowalewice, Sgierz district, Lódź Province (The Line of Freeway A-2)*, Lódź, 2003.

Via Archaeologica Lodziensis, Tom II, Jacek Moszczyński, *Settlement complex of the Przeworsk culture at Wiktorów, site 1-4, Zgierz District, Lódź Province, Rescue Excavations on the Line of Freeway A-2 in the Lódź Province*, Lódź, 2010.

Via Archaeologica Lodziensis, Tom III, Wojciech Siciński, *Rescue excavations on site 1 in Gozdów, district of Zgiers, province of Lódź (The Line of Freeway A-1)*, Wojciech Siciński, Waldemar Stasiak, *Rescue excavations on site 3 in Wytrzyszczki, district of Zgiers, province of Lódź (The Line of Freeway A-2)*, Lódź, 2010.

Magdalenie Mączyńskiej, *Terra Barbarica, Monumenta Archaeologica Barbarica*, Series Gemina, Tomus II, Lódź-Warszawa, 2010.

Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w Latach 2007-2008, Katowice, 2010.

Acta Archaeologica Carpathica, Vol. XLII-XLIII/2007-2008, Cracow, 2009.

Acta Archaeologica Carpathica, Vol. XLIV/2009, Cracow, 2009.

17. SERBIA:

Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXIX, Čačak, 2009.

18. SLOVACIA:

Študijné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 45, Nitra, 2009.

Študijné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 46, Nitra, 2009.

19. SLOVENIA:

Letopis, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 60/2009, Ljubljana, 2010.

Letopis, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 61/2010, Ljubljana, 2011.

Arheološki Vestnik 61/2010, Ljubljana, 2010.

Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 18, Janez Dular, Marjana Tomanič Jevremov, *Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit*, Ljubljana, 2010.

Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 19, Andrej Pleterski, *Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled*, Ljubljana, 2010.

Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 20, Jana Horvat, Andreja Dolenc Vičič, *Archaeological Sites of Ptuj*, Ljubljana, 2010.

Argo, Časopis Slovenkih Muzejev, Journal of the Slovene Museums, 52-1,2/2009, Ljubljana, 2009.

Argo, Časopis Slovenkih Muzejev, Journal of the Slovene Museums, 53-1/2010, Ljubljana, 2010.

20. SPANIA:

Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXVIII, Nº 2, Julio-Diciembre 2010, Madrid, 2010.

Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXIX, Nº 1, Enero-Junio, 2011, Madrid, 2011.

Complutum, Vol. 21, Nº 1, Enero-Junio, Madrid, 2010.

Complutum, Vol. 21, Nº 2, Julio-Diciembre, Madrid, 2010.

Trabajos de Prehistoria, Vol. 67, Nº 2, 2010, Julio-Diciembre, Madrid, 2010.

Trabajos de Prehistoria, Vol. 68, Nº 1, 2011, Enero-Junio, Madrid, 2011.

Numisma, Revista de Estudios Numismáticos, Año LX, Nº 254, Enero-Diciembre, 2010, Madrid, 2010.

Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 27, Nº 1, 2009, Madrid, 2009.

Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 27, Nº 2, 2009, Madrid, 2009.

Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 28, Nº 1, 2010, Madrid, 2010.

Lucentum, XXVIII, 2009, Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2009.

Pyrenae, Nº 41, Vol. 2, 2010, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2010.

Pyrenae, Nº 42, Vol. 1, 2011, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2011.

Faventia, Nº 30/1-2, 2008, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2008.

Faventia, Nº 31/1-2, 2009, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2009.

Sylloge Epigraphica Barcinonensis, VIII, Barcelona, 2010.

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, Nº 19, Granada, 2009.

Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, Nº 20, Granada, 2010.

Studia Historica, Historia Antigua, *Los Imperios y <El Bárbaro>: Inmigrantes, Prófugos y Marginados en el Mundo Antiguo*, Vol. 28, Salamanca, 2010.

Archivo de Prehistoria Levantina, XXVIII, Valencia, 2010.

Hispania Antiqua, Revista de Historia Antigua, Vol. XXXIII-XXXIV/2009-2010, Valladolid, 2010.

Arys, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Anejo 1, 2001, Juan Cascajero Garcés- Historia Antigua y Fuentes Orales, Huelva, 2001.

Arys, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Vol. 6/ 2003-2005, Huelva, 2006.

Arys, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Vol. 7/2006-2008, Huelva, 2008.

Arys, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Anejo II, 2010, Clelia

Martinez Maza- *Los Misterios y el Cristianismo*, Huelva, 2010.

Arys, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Vol. 8/ 2009-2010, Huelva, 2010.

BSAA arqueologia, LXXV, 2009, Valladolid, 2009.

Museo Arqueologico de Ibiza y Formentera, *Amuletos Púnicos de Hueso Hallados en Ibiza*, Eivissa, 2009.

Museo Arqueologico de Ibiza y Formentera, *Instituciones, Demos y Erercito en Cartago*, Eivissa, 2008.

Museo Arqueologico de Ibiza y Formentera, *Aspectos Suntuarios del Mundo Fenicio-Púnico en la Peninsula Ibérica*, Eivissa, 2009.

Servicio de Investigacion Prehistorica del Museo de Prehistoria de Valencia, Serie de Trabajos Varios, N° 111, *Flora Iberica, De lo real a lo imaginario*, Valencia, 2010.

Naissance de la Lusitanie romaine (Ier av.- Ier ap. J.-C.), VIIe Table Ronde Internationale sur la Lusitanie romaine (Toulouse, 8-9 novembre 2007), Toulouse-Mérida, 2010.

Manuel Gozalbes, *Historia del dinero*, Valencia, 2011.

La Bastida de les Alcusses- La ciudad imaginada, Museu de Prehistòria de Valencia, 2011.

Monografias Arqueológicas 43, Prehistoria, Manuel Martinez Bea, *Las pinturas rupestres del abrigo de La Vacada* (Castelotte, Teruel), Zaragoza, 2009.

Monografias Arqueológicas 44, Prehistoria, *El mesolitico Geométrico en la Peninsula Iberica*, Zaragoza-Jaca, 2008.

Guia Arqueologica de Peñalosa, Peñalosa mineros de hace 4000 años.

21. TURCIA:

Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Vol. 60/2010, Ankara (London), 2010.

Anatolian Archaeology, Vol. 15/2009, Ankara (London), 2009.

Anatolian Archaeology, Vol. 16/2010, Ankara (London), 2010.

Troy - Journey to a City Between Legend and Reality, Istanbul, 2002.

22. UNGARIA:

Archaeologiai Értesítő, 135. kötet, Budapest, 2010.

Acta Arhaeologica, Academiae Scientiarium Hungariae, Tomus LXI, Fasciculus 1, Junius, Budapest, 2010.

Acta Arhaeologica, Academiae Scientiarium Hungariae, Tomus LXI, Fasciculus 2, December, Budapest, 2010.

Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 108-109/2008, Budapest, 2008.

Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 110-111/2009, Budapest, 2010.

Communicationes Archaeologicae Hungariae, 2008, Budapest, 2008.

23. STATELE UNITE ALE AMERICII:

American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological

Institute of America, Volume 114, N° 4, Boston, 2010.

American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, Volume 115, N° 1, Boston, 2011.

American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, Volume 115, N° 2, Boston, 2011.

American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, Volume 115, N° 3, Boston, 2011.

Expedition 2010, Volume 51, Number 2, Philadephia, 2009.

Expedition 2010, Volume 51, Number 3, Philadephia, 2009.

Expedition 2010, Volume 52, Number 1, Philadephia, 2010.

Expedition 2010, Volume 52, Number 2, Philadephia, 2010.

Expedition 2010, Volume 52, Number 3, Philadephia, 2010.

Expedition 2010, Volume 53, Number 1, Philadephia, 2011.

Expedition 2010, Volume 53, Number 2, Philadephia, 2011.

American Journal of Numismatics, Second Series, 22, The American Numismatic Society, New York, 2010.

American Numismatic Society, issue nr. 3, 2011.

24. RUSIA:

S. Iu. Monachov, *Greceskie amforî v Pricernomorie*, Maskva Saratov, 2003.

S. Iu. Monachov, *Greceskie amforî v Pricernomorie*, Saratov, 1999.

Georgeta HAŞOTTI*

* Georgeta Haşotti: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța, 900745.

LISTA ABREVIERILOR

a) Epigraphica

Ann.Ép.	- L'Année Épigraphique, Paris.
ANRW	-*Aufstig und Niedergang der römischen Welt* (ed. H. Temporini), Berlin, 1972.
Chiron	- Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München.
CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum.
CIRB	- V.V. Struve *et alii, Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Moscova-Leningrad, 1965.
Epigraphica	- Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, Constanţa, 9-15 septembre 1977.
IDR	- Inscripţiile Daciei Romane, Bucureşti.
IGB	- Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Sofia, 1958-1970.
IGDOP	- L. Dubois, *Inscriptions dialectales d'Olbia du Pont*, Hautes études du monde gréco-romain, 22, Genève, 1996.
IGLR	- Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.
IGR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.
ILB	- B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Serdicae, 1989.
ILD	- C.C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, Bucureşti, 2005.
ILN	- V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, *Inscriptions latines de Novae*, Poznan, 1992.
IOSPE I[2]	- B. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, vol. I, editio altera, Petropoli, 1916.
ISM	- Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine (Inscriptiones

Scythiae Minoris Graecae et Latinae); vol. I, 1983, Histria et vicinia; vol. II, 1987, Tomis et territorium; vol. III (1999), Callatis et son territoire; vol. V, 1980, Capidava – Troesmis – Noviodunum.

IThrAeg - Inscriptiones antiquae partis Thraciae quae ad oram maris Aegaei sita est, Athena, 2005.

LGPN - P. Fraser, E. Matthews (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names, vol. IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

LP - B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I (1984), II (1972-1980), III (1990).

LSCG - F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969.

PIR - Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III (ed. 2), Berlin-Leipzig.

PME - M. Devijver, *Prosopographia Militiarum Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Louvain, 1976-1993.

RMD - M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, 2 vol., Londra, 1978 şi 1985.

SEG -*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leyden-Amsterdam.

SIG³ - W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, editio tertia, I-IV, Lipsiae, 1915-1924.

Tyche - Tyche. Beiträge zur alten Geschichte. Papyrologie und Epigraphik, Wien.

ZPE - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

b) *Alia*

AA - Archäologischer Anzeiger zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institutes, Berlin.

ActaArchHung - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.

Acta MN - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

Acta MP - Acta Musei Porolissensis, Zalău.

Aegeum - Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège.

AIM - Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii, Chişinău.

AISC - Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.

AJA - American Journal of Archaeology. The Journal of the Archaeological Institute of America, Boston.

AJug - Archaeologija Jugoslavica, Beograd.

AKorrBI - Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.

Antiquity - Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology.

Apulum - Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.

ArhMold - Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.

ARMSI	- Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti.
AVes	- Arheoloski Vestnik, Ljubljana.
BAR	- British Archaeological Reports, International Series.
BCH	- Bulletin de Correspondance Hellénique, Athena-Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BiblMarmatia	- Bibliotheca Marmatia. Muzeul Judeţean Maramureş.
BJ	- Bonner Jahrbücher des rheinsischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande.
BMJTAG	- Buletinul Muzeului Judeţan „Teohari Antonescu", Giurgiu.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti.
BSNR	- Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
Buridava	- Buridava. Revistă de arheologie. Râmnicu Vâlcea
BZ	- Byzantiniche Zeitschrift, München.
Carpica	- Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice din România.
CCDJ	- Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
ClChr	- Classica et Christiana, Universitatea „Al. I. Cuza", Iaşi.
CN	- Cercetări Numismatice, Bucureşti.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
DAU	- Descoperă arheologia urbană!, Apulum 2007. Catalog de expoziţie (eds. V. Moga, Anca Timofan, G. Bounegru, G. Bălan, I. Lascu, R. Ota, D. Anghel), Alba Iulia, 2008.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porţile de Fier, Drobeta-Turnu Severin.
EphemNap	- Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
EurAnt	- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Berlin.
FolArch	- Folia archaeologica. Magyar Nemzeti Müzeum Történeti Müzeumänak Évkönyve.
Fontes/FHDR	- Fontes Historiae Dacoromanae (Izvoare privind istoria României), vol. I-IV, Bucureşti.
GMPO	- Godišnik na muzeite v Plovdivskija okräg.
GNAMP	- Godišnik na Narodnija Archeologčeski Muzej Plovdiv.
GSU, FZF	- Godišnik no Sofijskija universitet, Facultet po zapadni filologii.
Historia	- Historia. Zeitschrift für alte Gesichte, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
IAD	- Izvestija na Bălgarskoto Archeologičesko Druzestvo.

IAI	- Izvestija na Bălgarskija Archeologičeski Institut.
Iatrus-Krivina	- Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Mainz am Rhein.
IJNA	- The International Journal of Nautical Archaeology, Portsmouth.
ILR	- *Istoria limbii române.*
Istros	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
JIES	- Journal of Indo-European Studies.
JHS	- The Journal of Hellenic Studies, Londra.
JRA	- Journal of Roman Archaeology.
JRS	- Journal of Roman Studies, Londra.
Klio	- Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig-Berlin.
Latomus	- Latomus, Revue d'études latines, Bruxelles.
Limes 13 Aalen	- Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen, 1983. Vorträge, Stuttgart, 1986.
Limes 15 Exeter	- Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies, Exeter, 1991.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MBAH	- Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte, Münster.
MÉFRA	- Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Paris-Roma.
MemAntiq.	- Memoria Antiquitatis, Piatra-Neamţ.
MIA	- Materialyi i issledovanija po archeologii SSSR, Moscova-Leningrad.
MN	- Muzeul Naţional. Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.
Mousaios	- Mousaios. Buletin ştiinţific al Muzeului Judeţean Buzău.
ÖJH/AB	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes / Archäologisches Beiblatt.
PA	- Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
Pact	- Revue du groupe européen d'études pour les techniques physiques, chimiques et mathématiques appliquées à l'archéologie, Strasbourg.
PamArch	- Památki Archeologické, Praga.
PAS	- Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart.
Peuce	- Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.
Potaissa	- Potaissa, Turda.
Pulpudeva	- Pulpudeva. Semaines philippolitaines de l'histoire et de la culture, Sofia.
QC	- Quaderni catanesi di studi classici e medievali, Catane.

RA	- Revue Archéologique, Paris.
RÉG	- Revue des Études Grecques, Paris
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
SAA	- Studia antiqua et archeologica, Iaşi.
Sargetia	- Sargetia. Acta Muzei Davensis, Deva.
SbNUNK	- Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina.
SCIV(A)	- Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
SNG-BM	- *Sylloge Nummorum Graecorum, IX. The British Museum, 1: Black Sea*, Londra, 1993.
SNG Budapesta, III	- *Sylloge Nummorum Graecorum Hungary, Budapest, Magyar Nemzeti Muséum, III, Moesia Inferior – Callatis, Dionysopolis, Istrus, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessus, Tomis*, Milano, 2000.
SNG France, 5	- *Sylloge Nummorum Graecorum, France, 5, Bibliothèque Nationale, Département des Monnaies, Médailles et Antiques*, Paris-Zurich, 2001.
SNG Tübingen	- *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung der Universität Tübingen; 4, Mysien-Ionien*, Berlin, 1989.
ST	- Studii teologice, Bucureşti
Starinar (NS)	- Starinar (NS). Arheološki Institut, Beograd.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
StIstB	- Studii de Istorie a Banatului, Timişoara.
Stratum Plus	- Stratum Plus, Chişinău – Sankt Petersburg – Bucureşti.
SympThrac	- Symposia Thracologica.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Naţional Român de Thracologie, Bucureşti.
ThrPont	- Thracia Pontica, Sozopol – Sofia.
TIR	- Tabula Imperii Romani.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn.
VDI	- Vestnik drevnej istorii, Moscova.

*

IA/IAB	- Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti.
MINAC	- Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa.
MNUAI	- Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia.

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
XXXV-XXXVI	2002 - 2003
XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XXXIX	2006
XL	2007
XLI	2008
XLII	2009
XLIII	2010
XLIV	2011

NORME DE REDACTARE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulaţie internaţională, sa fie procesate pe computer şi să fíe trimise redacţiei pe suport digital (CD) împreună cu o copie imprimată, eventual ilustraţia originală.

Textul articolului şi ilustraţiile vor fi însoţite de rezumatul şi cuvintele cheie, în limba română şi într- o limbă de circulaţie internaţională.

Pentru redactarea textului folosind programul Microsoft Word, formatul paginii este A4. Iniţializarea paginii este următoarea: sus - 1,5 cm; jos - 7,3 cm; stânga -3 cm; dreapta - 4,6 cm; antet - 1,3 cm.

Lumina paginii este de 13,5x19,5 cm.

Textul şi imaginile (planşe, desene, fotografii) trebuie să fie încadrate în lumina paginii.

Fontul folosit este *Palatino Linotype,* cu următoarele dimensiuni:

- *titlu articol* - 12,5 puncte, condensat 0,4, boldat, cu majuscule; autor - 12 puncte, condensat 0,4; *text* - 10 puncte, extins 0,2; *note de subsol* - 8,5 puncte, extins 0,4; *rezumat* - 10 puncte, extins 0,2; *bibliografie* - 9 puncte, extins 0,2.

Ilustraţia va fi furnizată în format .jpeg sau .tiff, rezoluţia minimă 300 dpi. În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerinţelor formulate, autorul poate trimite ilustraţia în original (desene, fotografii, diapozitive).

Notele infrapaginale, numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariţiei lucrării, pagina citata - după caz figură, tabelul - (ex.: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic, după numele autorilor, şi cronologic, pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

- pentru carte de autor: nume autor, anul apariţiei, titlul lucrării, volum (număr şi titlu), ediţie, serie (colecţie), numărul în cadrul seriei sau colecţiei, locul apariţiei.

Exemple:

BOJILOV, GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja, Vol. 2, Sredneyekovîe,* Veliko Târnovo (2004).

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci, un oraş dispărut din Muntenia meridională,* Târgovişte, 2005.

- pentru articole: nume autor, anul apariţiei, titlul articolului, numele publicaţiei sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariţiei si editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zum Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes,* Pontica 42 (2009), p. 349-374.

NICOLAE 2004 - Constantin Nicolae, Raport de cercetare, *Hârşova, jud. Constanţa, Fortificaţia bizantină târzie. Campania 2003.* CCA (2004), nr. 86.

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora,* enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexele 2 si 3 din SCIVA 46, 1995, 3 - 4, p. 356 - 370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată si explicit, la sfârşitul listei bibliografice.

Lucrările pot fi trimise la adresa MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA, Str. Piaţa Ovidiu, nr. 12, 900745, Constanţa, cu menţiunea „pentru revista Pontica". Corespondenţa pe durata redactării volumului se poate ţine pe adresele de e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com sau telefon/fax 0040-241-618763.

PUBLICATION GUIDELINES

The articles should be in Romanian or in an international language as English, French, German or Italian. Each author should provide *keywords* and an *abstract*, both in one of the languages listed above, as well as their Romanian translation.

Authors should use Microsoft Word, page format - A4; margins should fit: top – 1.5 cm; bottom – 7.3cm; left – 3 cm; right – 4.6 cm; header – 1.3 cm.

The text should be written using Palatino Linotype font as follows: *title* – 12.5 points, condensed 0.4, bold, uppercase; *author* - 12 points, condensed 0.4; *text* – 10 points, extended 0.2; *footnotes* – 8.5 points, extended 0.4; *abstract* – 10 points, extended 0.2; *bibliography* – 9 points, extended 0.2.

Illustrations should be submitted separately (do not insert them into the text) as TIFF or JPEG, minimum 300 DPI.

Footnotes will be numbered continuously (1, 2, 3,...) and will be written in accordance with the Anglo-Saxon reference system: PIPPIDI 1967, 84, fig. 3/4. Each such abbreviated reference should be fully explained in the *Bibliography*. The *Bibliography,* included at the end of the article, must be in alphabetical order, by author, and in chronological order for each author with more than one title.

Examples:

BOJILOV, GJIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na Dobroudja*, Vol. 2, Sredneyekovîe, Veliko Târnovo (2004).

PĂUNESCU 2005 - Anca Păunescu, *Oraşul de Floci , un oraş dispărut din Muntenia meridională*, Târgovişte, 2005.

For papers: author's name, publication year, paper totle, name of publication or of collective volume, tom, number, publication place and editor – for collective volumes, pages of paper.

Example:

COJOCARU 2009 – Victor Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

NICOLAE 2004 - Constantin Nicolae , Raport de cercetare , *Hârşova , jud. Constanța, Fortificația bizantină târzie.* Campania 2003. CCA (2004), nr. 86.

Abbreviations for publication titles, volumes, catalogues, *corpora,* encyclopedias should be written according to *Normele de întocmire a manuscriselor,* Anexes 2 and 3, SCIVA 46, 1995, 3-4, p.356-370. Any abbreviation not included in this list must be fully explained at the end of the bibliography list.

A printed version of each article (the illustration as well) as well as a CD are also required; both should be submitted by mail to the following address:

MUZEUL DE ISTORIE NATIONALA SI ARHEOLOGIE CONSTANŢA, Piaţa Ovidiu nr. 12, RO-900745, CONSTANŢA ROMÂNIA

Authors can also submit their papers by e-mail, to the following e-mail address: liviabuzoianu@yahoo.com. For further information contact us by mail or telephone/fax: 0040-241-618763.